

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ ТА ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ
ІМЕНІ АНДРІЯ МАЛИШКА

Павло КУЛЯС

ТИПОЛОГІЯ ПОМИЛОК

Підручник - монографія

Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2015

УДК 811.161.2'271. 12(038)
ББК 81.2УКР-4
К 90

*Рекомендовано Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 8 від 07 квітня 2015 р.)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Л.І. Мацько*, доктор філологічних наук, професор, академік НАПН України
(Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова);
- Г. В. Онкович*, доктор педагогічних наук, кандидат філологічних наук, професор
(Інститут вищої освіти НАПН України);
- Л. З. Мороз*, доктор філологічних наук, професор
(Інститут української літератури НАН України);
- Н. В. Артикуца*, кандидат філологічних наук, доцент (Національний університет
“Києво-Могилянська академія”).

Куляс П. П.

К 90 Типологія помилок : підручник-монографія / П. П. Куляс ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – 464 с.

Підручник створено за авторською концепцією викладання дисципліни “Типологія помилок”. Він призначений для студентів факультетів журналістики, видавничої справи і редагування, української філології. Але може бути використаний у практиці професійних редакторів. Вони знайдуть тут чимало інноваційних підходів до редагування у різноманітних стилістичних ситуаціях. Можна сказати, що автор запропонував своєрідну педагогічну технологію протидії аномативам.

Книга написана з аналізом актуальних наукових публікацій та стилістичними рисами публіцистичного викладу. Таким чином читач має справу з гібридним жанром навчальної літератури – **підручника-монографії**.

УДК 811.161.2'271. 12(038)
ББК 81.2УКР-4

ISBN 978-966-931-030-9

© Куляс П. П., 2015
© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	5
1. ТИПОЛОГІЯ ПОМИЛОК – ДЛЯ ЧОГО ВОНА ПОТРІБНА РЕДАКТОРОВІ?	8
2. НЕТОЧНЕ СЛОВОВЖИВАННЯ: БАГАТОЗНАЧНІСТЬ СЛОВА І КОНТЕКСТУАЛЬНА ТОЧНІСТЬ ЙОГО ВЖИВАННЯ	39
3. ДБАЙМО ПРО ЖИВОМОВНІСТЬ: ФРАЗЕОЛОГІЯ – У ТВОРЧІЙ ЛАБОРАТОРІЇ РЕДАКТОРА	74
4. НЕТОЧНЕ ФОРМОТВОРЕННЯ (НАЙПОШИРЕНІШІ МОРФОЛОГІЧНІ ПОМИЛКИ)	98
5. ЛЕКСИКА НЕОСНОВНОГО ФОНДУ І РЕДАКТОРСЬКА ПРАКТИКА	150
6. СУРЖИК І СИСТЕМА ЙОГО ПОДОЛАННЯ	234
7. ЯСНІСТЬ ТЕКСТУ: ТИПИ ПОМИЛОК, ЯКІ ЇЇ ПОРУШУЮТЬ	284
8. ВАДИ ЗВ'ЯЗКУ СЛІВ. СКЛАДНІ ВИПАДКИ СИНТАКСИСУ	309
9. ЛОГІЧНІ ОСНОВИ РЕДАГУВАННЯ: ХАРАКТЕРНІ ЛОГІЧНІ ПОМИЛКИ, ЯКІ ПРИ ЦЬОМУ ТРАПЛЯЮТЬСЯ	341
10. МЕНТАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА АВТОРСЬКИХ ПОМИЛОК	383
11. ТИПОЛОГІЯ ПОМИЛОК ЯК ІНСТРУМЕНТАРІЙ МАЙСТЕРНОСТІ РЕДАКТОРА	421
МАКСИМИ ДЛЯ РЕДАКТОРА	444
150 ОПОРНИХ ТЕРМІНІВ ДИСЦИПЛІНИ	449

Умовні скорочення

Англ. – англійська мова
вид. – видавництво
гр. – грецька мова
див. – дивись
ВТС – Великий тлумачний словник (Бусла)
зб. – збірник
зб. тв. – збірка творів
зокр. – зокрема
ім. – імені
ін. – інший
К. – Київ
л-ра – література
навч. пос. – навчальний посібник
напр. – наприклад
нац. – національний
нин. – нинішній
пер. – переклад
прикм. – прикметник
прис. – присудок
присл. – прислівник
рос. – російський
РУС – Російсько-український словник
с. – сторінка
СІС – Словник іншомовних слів
СПб – Санкт-Петербург
СУМ – Словник української мови
суф. – суфікс
тр. – треба
укр. – український
ун-т – університет
ур. – урочисте
ФО – фразеологічна одиниця

фр. – французька мова
хрест. – хрестоматія
худ. – художній
цит. – цитата, цитується
==
Аналізовані джерела
ВЗ – газета “Високий замок”
ВК – газета “Вечірній Київ”
ГУ – газета “Голос України”
ДТ – газета “Дзеркало тижня”
ЛУ – газета “Літературна Україна”
ТБ – телебачення
УМ – газета “Україна молода”
УП – Українська правда
УР-1 – Українське радіо, перша програма
УС – Українське слово
Хр. – газета “Хрещатик”
1+1 – Телеканал “1+1”
2+2 – Телеканал “2+2”
Знак = – синонім
Венц. – Анатолій Венцовський
Грінч. – Борис Грінченко
Заб. – Оксана Забужко
Карав. – Святослав Караванський
Кост. – Ліна Костенко
Коцюб. – Михайло Коцюбинський
Пент. – М. І. Пентилюк
(ред. Словника-довідника з укр. лінгводидактики)
Л. Укр. – Леся Українка
Фр. – Іван Франко
Чуб. – Павло Чубинський

ВСТУП

Слово до студентів

Перед вами – **книга редакторських умінь**.

Не книга помилок, навіть не так і книга боротьби з помилками. Хоча про це постійно йтиметься в підручнику.

Але передусім це книга про боротьбу за зразкову і живу українську мову після трьох з половиною століть її русифікації та лінгвоциду. Розуміння цього надзавдання наповнює високим смислом діяльність редактора.

Головне завдання підручника – дати можливість студентові системно засвоїти теорію різноманітних комунікативних (здебільшого мовних) відхилень від літературної норми та оволодіти способами їх усунення, тобто професійним редагуванням текстів. Він має дати студентові методику редакторського мислення, інструментарій для аналізу і редагування.

Структура підручника диктується програмою дисципліни і містить такі основні теми: предмет і завдання “Типології помилок” – з обґрунтуванням авторської класифікації помилок; помилки неточного слововживання та формотворення, проблеми багатозначності слова і контекстуальної точності його вживання. Окремо розглянуто проблему суржику в українській мові. Значне місце посідають теми ясності тексту, складних випадків синтаксису, логічних основ редагування. Спеціально розглянуто ментально-психологічну природу авторських помилок. Завершує курс підсумкова лекція “Типологія помилок як інструментарій майстерності редактора”. Книгу побудовано так, щоб за багатьма деталізованими відомостями про редакторську майстерність у вас, як у майбутнього фахівця, склалося цілісне уявлення про предмет. Без цього спеціаліст не бачитиме за деревами лісу, в усьому він вбачатиме частковості, а не ціле.

Щодо мети дисципліни – у вас є три потреби: **знати; бути; вміти**. Так визначають Засади освіти, сформульовані ЮНЕСКО. Тим паче це стосується “Типології помилок”. Адже для майбутнього редактора, видавця, журналіста вона належить до числа фахових дисциплін.

Знати – це засвоювати певний навчальний матеріал: загальну теорію мовленнєвих помилок, систему класифікації їх, основи редагування.

Бути – це ставати фахівцем, розуміти своє призначення як майбутнього редактора.

Вміти (діяти) – це оволодівати редакторською майстерністю, професійними навичками, тобто методами, прийомами, засобами аналізу тексту і власне редагування.

Зміст дисципліни має слугувати основою для наступного практичного застосування. Як пише Брюс Уілкінсон, звертаючись до Вчителя: “Застосовуючи матеріал, змінюйте життя учнів” [5, 136]. Типологія помилок, і справді, не має нічого формального – вона (вся!) однозначно потрібна для майбутньої практики, для фахового життя, вона й має змінити ваше життя. Тому ви (кожен особисто!) зацікавлені в глибокому оволодінні предметом “Типології помилок”. Ви маєте усвідомлювати **практичну** цінність виучуваного матеріалу і відчути це на вироблюваних редакторських уміннях.

Метод дисципліни (і методи редагування) – це триада:

– (1) Постійне вивчення (аналіз) **мовної ситуації** – у вільному мовленні в суспільстві, політикумі, засобах масової інформації та іншому видавничому продукті; у фаховому мовленні – педагогів, письменників, журналістів, працівників культури,

юристів. Тож потрібен розвиток навичок такого аналізу; постійно і щодня – збір і систематизування негативного мовного матеріалу, його оцінка та пошук методів редагування;

– (2) Виявлення найпоширеніших типів помилок (під вироблену дисципліною типологічну класифікацію помилок).

– (3) Добір методів редагування, відпрацювання їх – “відкалібрування”. Доведення своїх умінь до автоматизму.

Сучасні дослідники рекомендують аналізувати стилістичні помилки, відштовхуючись не від граматичних ознак, а від комунікативних. В основі класифікації цих помилок лежить не тільки однотипна граматична конструкція, а насамперед однотипна мисленнєва операція (тотожний хід думки при сприйнятті тексту, тотожні смислові утруднення). Це психологічна школа редагування, основоположниками якої були в Україні Р. Г. Іванченко і М. Д. Феллер.

Як пише один із прибічників цієї системи Б. С. Мучник, “порядок слів слід співвідносити не з місцем підмета, присудка та інших членів речення, а з місцем найважливішого за смислом слова, яке несе логічний наголос, і за необхідністю розташовувати слова в реченні так, щоб виключити з’яву зміщеного логічного наголосу, помилкового смислового зв’язку слів, неправильного розуміння значення словформи – взагалі запобігти виникненню неадекватного осмислення того чи того елемента тексту” (4, 470).

Будь-який предмет має містити основні, базові елементи: поняття; основні положення (теоретичні і практичні). В нашій дисципліні тут в основі класифікація, яка відкриває забур’янені поля тексту; забезпечує набором засобів боротьби з усіма видами “бур’янів”; і на професійному полі нашого фахівця – це набір технік редагування.

Усе це і є **предметні знання**, які містить наш підручник.

Отже, це дисципліна, яка лежатиме в основі вашого професіоналізму.

А можна сказати й про те, що ця дисципліна – завдяки тому професіоналізму – буде вас годувати, лежатиме в основі вашого матеріального добробуту. Бо, як казав Августин Блаженний, всяка “ідея завжди осоромлювала себе, як тільки вона відривалася від інтересу” (2, 89). Типології помилок відрив від реальності не загрожує. Навчіться класно редагувати – постійно будете в потребі.

І ще важливо: навчитися людина може лише сама – ніхто вас не навчить поза цією самонастановою. Тому приступати до вивчення “Типології помилок” треба з самообілізації. З готовності до знемоги тренувати себе в редагуванні. З переконання, що, не засвоївши цієї дисципліни, ви не досягнете редакторського професіоналізму. Тобто втратите велику частку своїх можливостей.

У теоретичній частині підручника розглядаються:

– підстави для класифікації помилок (з обмеженням аналізованого масиву до лексичних, синтаксичних та логічних помилок);

– типи і причини лексичних, синтаксичних, логічних помилок;

– характеристики мовних інтерференцій, суржику (його генезис та сьогочасні проблеми);

– поняття фактичної і комунікативної точності, багатозначність слова і контекстуальна точність його вживання (помилки в ситуаціях полісемії – контекстуальної багатозначності слів);

– поновлення традицій українського словотворення, втрачених після 30-х рр. ХХ ст., зокрема в науковому стилі (проблеми упорядкування українських терміносистем на сучасному етапі);

– проблеми забезпечення ясності тексту;

– складні випадки синтаксису;

- логічні основи редагування тексту; характерні логічні помилки;
- ментально-психологічна природа авторських помилок;
- лексикографічний інструментарій редактора.

Практична частина – це, крім аналізу редагування фрагментів тексту в самому підручнику, – вправи до всіх тем курсу, контрольні роботи, методичні матеріали перевірки знань. Ця частина виокремлена в навчальний посібник “Редакторський практикум” [3].

Як користуватися підручником?

- Усі теми слід засвоювати, взуваючись на класифікацію помилок, подану в тексті першої теми.
- Матеріал кожного з підрозділів можете вважати засвоєним тільки після того, як проведете достатній редакторський тренінг: або на фрагментах з публікацій, або виконавши відповідні вправи з посібника “Редакторський практикум”.
- Підручник “працює” в комплексі з навчальними посібниками автора:
 - Типологія помилок (у корекційних таблицях) : навч. пос. – К. : Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 168 с.
 - Редакторський практикум (з дисц. “Типологія помилок”) : навч. пос. – К. : Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – 336 с.
 - Тему суржику докладно висвітлено в навчальному посібнику “Система – проти автоматизму суржику”. – К. : Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – 294 с.
 - Словник найпоширеніших помилок у засобах масової інформації (з варіантами їх виправлення) : посібник для майбутнього редактора. – К. : Ун-т “Україна”, 2006. – 193 с.
- При кожній темі подано ключові слова. Їх значення шукайте в Короткому термінологічному словнику (тезаурусі) наприкінці книги.
- Щодо літератури. До кожної теми в розділі вказано лише основні джерела, які потребують вашого опрацювання в конспекті першоджерел.

Навчальні посібники, про які йшлося вище, слід розглядати як продовження підручника. Вони – не ілюстрація його, а творчий розвиток потенціалу, перехід до нової, розвиненішої інформації.

Посібники, особливо Редакторський практикум, – це, користуючись метафорою Ів. Аньєса, як гами для музиканта. (див. 1): “Опанування гри на музичному інструменті, – пише він, – навіть якщо до цього є талант, потребує регулярного програвання гам, вивчення та закріплення основ, /у нас – постійної самоперевірки. ПК/. Талант проявляється повною мірою після того, як проведено необхідну роботу” [1, 7].

Які гами у редактора? Це постійне редагування текстів, що трапляються на кожному кроці. І це робота зі спеціальними вправами у названому посібнику [3].

Книга ця має стати помічником і ширшому колу авторів, журналістів, видавців, які хочуть користуватися своєю мовою як витонченим інструментом, прагнуть довести це вміння до рівня майстерності.

Тож добрих пригод вам на шляху до редакторської майстерності.

Література

1. *Аньєс Ів.* Підручник із журналістики. Пишемо для газет. Пер. з фр. / Аньєс Ів. – К. : ВД КМА, 2013.
2. *Блаженний Августин.* О граде Божиєм / Блаженный Августин. – СПб : Алетейя, 1998. 593 с.
3. *Куляс П. П.* Редакторський практикум (з дисципліни “Типологія помилок”) : навч. пос. / П. П. Куляс. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 336 с.
4. *Мучник Б. С.* Основи стилістики и редактирования / Б. С. Мучник. – Ростов н/Д : Феникс, 1997. – 480 с..
5. *Уилкинсон Брюс.* Семь законов учащегося. З англ. / Уилкинсон Брюс. – К., 2004.

1. ТИПОЛОГІЯ ПОМИЛОК – для чого вона потрібна редакторіві?

*Слово формує світ.
Спотворене слово – спотворює його.*

Павло Мовчан

Неусвідомлені помилки повторюються.

Б. Парамонов

Основні питання теми:

1. Сутність типології помилок.
2. Мета і завдання курсу.
3. Основні поняття.
4. Методи аналізу тексту на девіативність та його редагування.
5. Помилкознавство і проблеми мовної компетентності редактора.
- 6 Загальна типологічна схема помилок писемної комунікації.

Ключові поняття і терміни: *типологія помилок, девіатологія, помилка, методи редагування, структура поля помилок (загальна типологічна схема помилок, таблиця помилок), мовна компетентність редактора (Див. “150 опорних термінів дисципліни” в кінці підручника)*

1. Сутність типології помилок

Проблема помилок давня, як сама мова. Про них написано у древніх манускриптах, наприклад у Талмуді: “Пропуск або додання однієї літери може означати загибель усього світу”. Нею цікавились ще давньокитайські і античні ритори. “Причина помилки, – казав давньогрецький учений Демокріт, – незнання кращого”. “Найкраща помилка та, якої припускаються в навчанні” – це вже слова Григорія Сковороди.

“Людина, яка по-справжньому мислить, черпає з своїх помилок не менше пізнання, ніж із своїх успіхів” (Д. Дьюї, американський філософ)

Помилки є невичерпним джерелом гумору – і це найкраща методика боротьби з ними:

Ми живемо в епоху великих орфографічних відкриттів

Віктор ТОМБАК

У житті та в орфографії зазвичай усе навпаки, ніж вам здається

Яніна ШОХОРСЬКА

Неймовірний прогрес! Неписьменні стали редакторами!

Станіслав Єжи ЛЕЦ

Можна назвати цю дисципліну Помилкознавство.

Адже вона вивчає природу помилок, їх види, навчає методів і прийомів редагування.

Розширення інформації

– про мовознавчі джерела дисципліни

(Тут і далі ця рубрика – для охочих, тих, хто прагне до збагачення знань з дисципліни)

КАЖУТЬ, ЩО ПРОБЛЕМА ПОМИЛОК ХВИЛЮЄ НАСАМПЕРЕД ЖУРНАЛІСТІВ, ВИКЛАДАЧІВ І ЛЕКТОРІВ, СЕРЬОЗНИХ ПОЛІТИКІВ ТА ІНШИХ МОВЦІВ – ФАХІВЦІВ, ДІЯЛЬНІСТЬ ЯКИХ ПОВ'ЯЗАНА З МОВОЮ. ЦЯ ПРАКТИЧНА ПОТРЕБА ЗНАХОДИЛА СВОЮ РЕАЛІЗАЦІЮ В ПУБЛІКАЦІЯХ ПРО СТАН ПУБЛІЧНОГО ПИСЬМНОГО І УСНОГО МОВЛЕННЯ. НАПРИКІНЦІ 20-Х РОКІВ МИН. СТ., НАПР., ВІДОМИЙ ФІЛОЛОГ, СЛОВНИКАР, НАУКОВИЙ СПІВРОБІТНИК ІНСТИТУТУ НАУКОВОЇ МОВИ МИКОЛА ГЛАДКИЙ ВИДАВ КНИГИ “НАША ГАЗЕТНА МОВА” (1928) [5] І “МОВА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА” (1930) [6]. З ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ МИ МОЖЕМО НАЗВАТИ, НАСАМПЕРЕД, РОБОТУ БОРИСА АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА “ЯК МИ ГОВОРИМО” [1], ЯКА Є, ПО СУТІ, СВОЄРІДНОЮ ТИПОЛОГІЄЮ ПОМИЛОК. З ТОГО Ж ПЕРІОДУ СЛІД ЗГАДАТИ КІЛЬКА РАЗІВ ПЕРЕВИДАВАНУ І УДОСКОНАЛЮВАНУ КНИЖКУ ЄВГЕНІІ ЧАК “СКЛАДНІ ВИПАДКИ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОВЖИВАННЯ” [23]. В ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОТРЕБА В ТАКІЙ ЛІТЕРАТУРІ РІЗКО ЗРОСЛА, ЩО ПОЯСНЮЄТЬСЯ ВЕЛИКОЮ (ВИБУХОВОЮ) АКТИВІЗАЦІЄЮ МОВНИХ ПРОЦЕСІВ, ЯКІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ СВОЄРІДНІ, А ЧАСОМ І РІЗКО ВІДМІННІ ВІД РОСІЙСЬКОЇ ТА ІНШИХ МОВ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН. ТОМУ Й З'ЯВИЛАСЯ У НАС ЦІЛА НИЗКА ВИДАНЬ. СЕРЕД НИХ РОБОТИ ОЛЕКСАНДРИ СЕРБЕНСЬКОЇ (“АКТУАЛЬНЕ ІНТЕРВ'Ю З МОВОЗНАВЦЕМ” [21], ОЛЕКСАНДРА ПОНОМАРЕВА “УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО ДЛЯ ВСІХ І ДЛЯ КОЖНОГО” [19] СЕРГІЯ ГОЛОВАЩУКА “СЛОВНИК-ДОВІДНИК З УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО СЛОВОВЖИВАННЯ” [26], СВЯТОСЛАВА КАРАВАНСЬКОГО “СЕКРЕТИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” [9], “ПОШУК УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА” [8], “РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК СКЛАДНОЇ ЛЕКСИКИ” [28] “ДО ЗІР КРИЗЬ ТЕРНЯ АБО ХОЧУ БУТИ РЕДАКТОРОМ” [10] ТА ІН. (див. список літератури). ДВІ ПРАЦІ ФЛОРІЯ БАЦЕВИЧА ОСНОВИ КОМУНІКАТИВНОЇ ДЕВІАТОЛОГІЇ [2] ТА ОСНОВИ КОМУНІКАТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ [3]

Такі відомі фахівці, як Ф. Бацевич, А. Капелюшний, Ю. Красиков, А. Мільчин, ставлять питання про створення загальної теорії мовленнєвих помилок як “спеціальної наукової дисципліни” [2, 8–9], предметом якої має стати вивчення обсягу, характеру, класифікації, причин виникнення різноманітних мовленнєвих аномалій, методів запобігання їм. “Помилкознавство” може претендувати й на роль важливого розділу методики викладання мови [2, 6-7]. Тобто йдеться про дисципліну, яку можна було б назвати “Теорією помилок”.

Для редакторів усе це важливо. Однак типологія помилок як редакторська дисципліна дещо відрізняється від теорії помилок, хоча остання й може бути основою, фундаментом для першої.

У пошуках терміна для наукового напрямку львівський учений Флорій Бацевич спочатку зупинився на назві “помилкознавство”, перебрав чималу кількість робочих термінів, якими користуються інші вчені, і зупинився все ж на іншомовному слові – девіатологія.

Воно утворене від терміна девіація.

Девіатологія (від лат. *deviatio* + гр. *logos* – учення, слово)
вивчає всі типи відхилень від норм та законів комунікації.
[2, 17].

У девіатології ЗМІ розглядаються різні типи журналістських помилок, аналізується їх вплив (переважно, звісно, негативний) на рівень комунікативності тексту.

У навчальному процесі інститутів, факультетів та відділень журналістики типологію помилок читають як окремий предмет і відносять до комплексу мовно-комунікативних і журналістикознавчих дисциплін, послуговуються їх методами. Можна вважати її прикладною мовознавчою дисципліною, помежною з журналістикознавством, де вона є розділом теорії і практики редагування. І водночас “Типологія помилок” цілком може претендувати на статус самостійної дисципліни.

/1/. У неї є свої об’єкт і предмет вивчення як одна з головних дисципліноутвірних ознак.

Об’єктом цього навчального дослідження є найсвіжіші, буквально сьогоденні тексти ЗМІ, наукової та навчально-методичної літератури, ділові документи, реклама тощо, в яких містяться помилкові (ненормативні, анормативні, девіативні) фрагменти. Тобто їх розглядають не як ілюстрацію до навчальних тем, а саме як дослідження процесів сучасної мови.

Предмет “Типології помилок” – самі помилки: лексичні, синтаксичні, логічні, комунікативні; це пізнання механізмів девіативного тексту для напрацювання зручних способів і процедур редагування /в інтересах читача/.

/2/. Типологія помилок має свою цілком чітко окреслену **внутрішню структуру**, яка, хоч і продовжує перебувати в стадії формування, вже демонструє достатньо стійкий набір компонентів:

- основи класифікації помилок і сама класифікація;
- теорія породження помилок (теорія девіативного тексту) з диференціацією причин на комунікативні (а); мовні – інтерференційні, нормативні (б) та позамовні / політичні (в);
- свої методи розпізнавання помилок (а) та усунення їх (б);
- методи, прийоми та алгоритми редагування.

/3/. Ще одна неодмінна дисципліноутвірна ознака – **певний інструментарій** для опису помилок і методів роботи з девіативним текстом, який у посібнику подано у вигляді тезаурусу (*див.* у кінці книги).

З цього аналізу можемо зробити висновок, що є всі підстави для того, щоб розглядати цей гуманітарний напрям як самостійну наукову дисципліну. Означимо її.

Типологія помилок – навчальна дисципліна, в якій комплексно аналізуються і класифікуються помилки писемної комунікації, розкриваються причини появи їх, визначаються способи редагування з позицій та в інтересах читача.

Напрошується метафорична аналогія з медицини: це діагностика хвороб мови з набором лікувальних практик: методів, прийомів, алгоритмів “лікування” тексту.

2. Мета і завдання курсу

Мета курсу – системне оволодіння теорією різноманітних комунікативних (здебільшого мовних) відхилень від норми та методикою їх усунення, тобто осмисленого, професійного редагування текстів – не навпомацки, не методом спроб і помилок.

Курс має дати студентові методіку редакторського мислення, інструментарій для аналізу і редагування.

Це потрібно й для майбутнього педагога-мовника, бо помилки спричинені не лише слабким знанням правописної норми, а й впливом середовища, живою стихією мови, особливо української, розхитаною ситуацією двомовності. Потрібне розуміння соціально-психологічних механізмів збоїв у комунікативному процесі і оволодіння методами аналізу та редагування, якими послуговується дисципліна “Типологія помилок”.

Основні завдання курсу – навчити студентів:

- практично розпізнавати (виявляти) помилки;
- класифікувати їх [на характерні типи];
- визначати причини виникнення помилок;
- оволодіти практичними способами усунення помилок, редагування ненормативних конструкцій.

Це основний перелік умінь, чотири редакторські якості – квадрат. Можливий і докладніший перелік. У результаті засвоєння теоретичного матеріалу та відпрацювання його на редакторському практикумі студент також зможе:

- аналізувати структуру тексту, встановлювати доцільність співвідношень між складовими частинами твору;
- оцінювати рівень ясності тексту та усувати вади тексту, які її порушують;
- виявляти помилки в логіці тексту (неточність або невизначеність понять; неправильний поділ понять, вади в класифікаціях, висновках тощо);
- розкривати суперечності в тексті; з'ясувати, чи впливає певне положення з інших, чи є новий текст доповненням попереднього, чи він його заперечує;
- знаходити помилки в судженнях, умовиводах і доказах (виявляти у міркуваннях вихідні положення, аргументи та висновки, співвідношення між ними, коректність зроблених умовиводів і силогізмів – виявляти некоректну аргументацію);
- встановлювати точність авторського користування поняттями, професійною термінологією;
- розпізнавати прийоми маніпулювання свідомістю читача (слухача, глядача) і протистояти цим методам;
- застосовувати певні прийоми, методи усунення комунікативних збоїв, тобто неоднакового розуміння тексту читачем і автором.

Оволодіння дисципліною має підвищити фахову компетентність редактора (журналіста, педагога), допомогти виробити свідоме сприйняття процесів, що відбуваються в живій мові, сформуванню дійовий тип особистості, яка, знаючи ці процеси, стає не байдужим споживачем готових форм мови, а активним творцем мовної дійсності.

Студент має оволодіти класифікацією (типологією) мовних помилок, їх системою та особливостями. Бачення цієї класифікації – вже є перший інструмент редактора, з допомогою якого він може оцінювати мовні факти, розпізнавати причини порушення норми, розрізняти анорматив і цілеспрямований стилістичний прийом.

Особливістю вивчення дисципліни є те, що вона здійснюється як своєрідне дослідження сучасного стану писемної комунікації.

Інформація для обдумування

Про ідею університету в історії освіти

СУЧАСНА. МОДЕЛЬ УНІВЕРСИТЕТУ БЕРЕ СВІЙ ПОЧАТОК ВІД ЗАСНУВАННЯ 1809 Р. БЕРЛІНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВІЛЬГЕЛЬМОМ ГУМБОЛЬДТОМ. ОСНОВНА ІДЕЯ – **НАВЧАННЯ ЧЕРЕЗ ДОСЛІДЖЕННЯ**; ПОЄДНАННЯ ВИКЛАДАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ І ПРАКТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН. ПІД ОДИН ДАХ ЗВЕДЕНО ПРИРОДНИЧІ, ГУМАНІТАРНІ І СУСПІЛЬНІ НАУКИ; 4 ФАКУЛЬТЕТИ: ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНИЙ, ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНИЙ, ЮРИДИЧНИЙ ТА МЕДИЧНИЙ.

ЦЯ МОДЕЛЬ, В ОСНОВНИХ ЗАСАДАХ, ПРОІСНУВАЛА ДОСІ. УЖЕ В НАШ ЧАС Ж. Ф. ЛЮТАР ПРОПОНУЄ СТАТИ НА ШЛЯХ ТІСНОЇ **МІЖДИСЦИПЛІНАРНОЇ СПІВПРАЦІ** В УНІВЕРСИТЕТАХ. ЦІЛКОМ СЛУШНО, АДЖЕ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НИНІ НАДЗВИЧАЙНО РОЗГАЛУЗИЛИСЯ, ПІШЛИ В ГЛИБИНУ. ПРАКТИКА СВІДЧИТЬ, ЩО НАЙПРОДУКТИВНІШИМИ Є ДОСЛІДЖЕННЯ НА СТИКУ НАУК.

АЛЕ НЕМА ПІДСТАВ ПРОТИСТАВЛЯТИ ЦІ ДВІ МОДЕЛІ, ЯК ДЕХТО ЦЕ РОБИТЬ: КОНЦЕПЦІЇ ГУМБОЛЬДТА “НАВЧАННЯ ЧЕРЕЗ ДОСЛІДЖЕННЯ” І ПОЄДНАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ НЕ ВТРАТИЛИ СВОЄЇ АКТУАЛЬНОСТІ. ІДЕЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОЇ СПІВПРАЦІ ЇХ ТІЛЬКИ ПОСИЛУЄ.

МАКСИМА ЖАКА ДЕРРІДА: “УНІВЕРСИТЕТ – ЦЕ ФІЛОСОФІЯ, БУДЬ-ЯКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – ЦЕ ЗАВЖДИ КОНСТРУЮВАННЯ ФІЛОСОФІЇ”.

ВІДМІННІСТЬ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В ТОМУ, ЩО ВИПУСКНИКИ ЗДАТНІ МИСЛИТИ КАТЕГОРІАЛЬНО (А НЕ ВУЗЬКОСПЕЦІАЛЬНО).

З усього цього – практичні висновки й для нашої дисципліни – Типології помилок:

а) необхідно тісно поєднувати теоретичні аспекти дисципліни з практикою; особливе значення тут має самостійна робота (серед усіх форм навчання); в практичній частині – обов’язкові елементи дослідження сучасної живої мовної практики (мова ЗМІ; наукової і навчально-методичної літератури; молодіжного середовища; свого регіону тощо).

Якщо йдеться про курсову, бакалаврську, дипломну роботу, то від студента вимагається написати свого роду дослідження про сучасні тенденції в українському мовленні (напр., “Жива мова мого регіону”, “Мова політичних діячів”, “Мова мого середовища”, “Мова ЗМІ” – з диференціацією: сленг, іншомовні слова, тощо).

б) постійно пам’ятати про міждисциплінарний характер курсу (на стиках мовознавчих дисциплін, журналістики і видавничої справи, логіки, психології...) і користуватися даними та методами їх.

в) курс має сприяти виробленню у студента категоріального аналізу явищ дійсності, дати йому інструментарій для аналізу і редагування девіативних текстів, методику редакторського мислення.

3. Основні поняття /курсу/

Типологія помилок як навчальна дисципліна активно формує власний категоріальний апарат, який відображає її специфіку, а також послуговується термінологією суміжних наук – філології, комунікативної лінгвістики, теорії редагування, основ журналістики, психології, логіки.

Йдеться про:

- ✓ I. Базові поняття.
- ✓ II. Терміни для опису типів помилок /найменування типів помилок/.
- ✓ III. Апарат для характеристики методів аналізу девіативних текстів та їх редагування.
- ✓ IV. Суміжний тезаурус.

До базових понять (перша група) віднесено ті, які пояснюють принципи класифікації, типологічні характеристики помилок, явища збоїв у писемній комунікації з їх мисленневими, психолого-стилістичними, нормативними підставами. Йдеться про терміни *класифікація* або *типологія помилок*, *девіатологія*, *девіація*, *текст*, *предтекст*, *посттекст*, *помилка*, *інтерференція*, *контамінація*, *контекстуальна точність*, *негативний мовний матеріал*, *логічний наголос*, *наголошена позиція*, *сприйняття тексту*, *первинне і остаточне сприйняття тексту*, *сигнал помилки* тощо.

Друга група – найменування типів помилок: *калька*, *росіянізм* / *русизм*, *нерозрізнення стилістичних значень синонімів*, *нерозрізнення значень омонімів*, *нерозрізнення паронімів*, *підміна тези*, *виведення невивідного*, *розрізнення тотожного*, *помилковий смисловий зв’язок слів*, *помилкове смислове роз’єднання слів*, *зміщений логічний наголос* і под.

Третя група формує апарат для характеристики методів аналізу девіативних текстів та їх редагування: *експериментальний прийом аналізу*, *пред’явлення контробразу*, *контрзапитання*, *метод осмислених продовжень*, *метод доведення до розвилки*, *методи усунення подвійного підпорядкування одного з лексичних компонентів речення*; *методи*

усунення неясності омоформи; методи забезпечення правильного логічного наголосу, помилконебезпечне місце, протипомилковий апарат редактора та ін.

Крім того, використовується й тезаурус інших суміжних дисциплін: *лексика, семантика, евфонія, текст, контекст, полісемія, синонім, омонім* (у т. ч. міжмовний), *омофон, омоформа, паронім, антонім, архаїзм, діалектизм, сленг, жаргон, корпоративний жаргон, професіоналізм, інверсія, канцелярит* і т.д.

Одним з базових понять дисципліни є **поняття норми**. І головна норма для редактора – мовна.

Мовна норма – це сукупність мовних засобів, визнаних еталонними на певному етапі розвитку мови (За енциклопедією “Українська мова”). Тобто це правило, якому підкоряється мова, а мовленнєва помилка – це порушення мовної норми.

З. Партико [18. див. розділ “Нормативна база редагування”. – С. 83–92] розглядає також логічні, композиційні, наукові, видавничі, юридичні, етичні та інші норми. Специфіка даного курсу (“Типологія помилок”) передбачає обмеження аналізу до масиву помилок писемного мовлення.

Культура мови утверджує норми: лексичні (вибір слів, розрізнення їх значень, семантичних відтінків); граматичні (вибір правильних форм слова – з точними закінченнями, суфіксами, префіксами, родовими і видовими формами, чергуванням кореневих букв тощо); синтаксичні (з додержанням закономірностей лексичної сполучуваності слів і словосполук та побудови речень), фразеологічні, стилістичні (доцільність використання мовновиражальних засобів відповідно до ситуації спілкування); орфоепічні (вимова); орфографічні (написання); інші норми: психолінгвістичні, наукові, логічні, видавничі...

Ось чому визначення помилки, як правило, стосується порушень певної норми.

У Словнику української мови (СУМ – 11) [25] ключове слово для характеристики номіната “помилка” визначається як неправильність [у підрахунках, написанні слова і т. ін.]. У З. Партико – це “відхилення від норми” [18, 381]. Т. Бондаренко теж вважає, що помилка – це аноматив і керується двома основними критеріями: нормативності / ненормативності (а) і функціональної його доцільності (б). [4, 5]

Отже,

Помилка – це неточне слововживання, неправильна побудова висловлювання, що виникають у результаті невмотивованого порушення мовно-літературної, логічної, видавничої та інших норм і є наслідком неправильних мисленнєвих операцій.

У слова “помилка” – великий синонімічний ряд: мовленнєві помилки, огріхи, обмовки, описки, ляпсуси, неточності, аномалії, аномативи, комунікативні невдачі, ілокутивні провали.

Лексикографи виділяють у цьому ряду слова трьох рівнів абстракції.

Найзагальнішими (1) з них є:

– *відхилення*, яке цим же словником (СУМ–11) трактується як “відступ від правильного, типового, прийнятого”;

– *аномалія* – “відхилення від норми, від загальної закономірності, неправильність, ненормативність”;

– *неправильність* – “відхилення від норми, помилка, погрішність”;

– слова *ненормативність* у СУМі немає; можна вважати, що це порушення

нормативності; нормативний – який відповідає нормативу, встановлений нормативом [24], отже ненормативний – який порушує норматив.

Зі слів, так би мовити, базового рівня (2), крім слова “помилка,” називають:

– *погрішність* – “помилка, похибка у чому-небудь”;

– *похибка* – “помилка, промах, недогляд у чому-небудь”;

– *неточність* – “відхилення від істини, від норми, помилка, неправильність”.

Третій рівень (3) – слова з дрібнішими диференційними ознаками:

– *обмовка* – “помилка в усному мовленні”;

– *описка* – “помилка в писемному мовленні”;

– *ляпсус* – “промах, упущення, груба помилка, що є часто результатом необачності, легковажності”. [25, 13], У Словнику іншомовних слів – НСІС [30]: від лат. lapsus – падіння, помилка – груба, безглузда помилка; досадний промах.

У цьому курсі ми не зосереджуватимемося на тому, що є технічними помилками (тими ж описками і обмовками, хоча, зрозуміло, редактор має з ними боротися, виправляти їх). Основну увагу приділимо помилкам, які мають причини фахово-мовного і мисленневого характеру там, де потрібен високий рівень мовної та логічної компетентності.

Тому для нас особливо важливими є висновки видатних філологів, які займалися (і тих, що нині займаються) проблемами комунікації й комунікативної лінгвістики.

Акад. Л. В. Щерба свого часу ввів у обіг поняття “негативний мовний матеріал”, розуміючи його як “усяке мовне висловлювання, яке не надається розумінню, або надається розумінню не відразу, або розуміється з трудом, а тому не досягає мети” (Цит. за Накоряковою [17, 34]).

Як на той час (сталінський!), це була дуже нестандартна щодо тодішніх педагогічних уявлень думка. Адже це ніби суперечило педагогічним канонам, згідно з якими вчити треба на правильному, нормативному, на найкращих зразках (художньої літератури, публіцистики тощо). Насправді ж провідні університетські вчені з практичної стилістики і редагування – у нас А. П. Коваль, Р. Г. Іванченко, М. Д. Феллер, Л. І. Мацько, О. Д. Пономарів, О. А. Сербенська, Н. В. Зелінська, А. О. Капелюшний, за рубежом – Зіг. Вайшенберг, М. М. Сікорський, К. І. Билінський, Д. Е. Розенталь, М. П. Сенкевич, А. Е. Мільчин – навчили не одне покоління журналістів, редакторів саме на чужих помилках.

Ось чому цей курс теж ніби суперечить класичним дидактичним правилам. У ньому передбачається аналіз студентами публіцистичних та наукових текстів на наявність помилок, вміння класифікувати їх, виправляти текст – відпрацьовувати це вміння в собі до автоматизму. Тобто передбачається діяти не так за принципом “Роби, як я”, як за методикою “Вчись на чужих, а не на своїх помилках”. Таким чином редактор розвиває в собі стилістичне мислення – засвоює оцінний підхід до текстів. І поняття негативного мовного матеріалу нам прислужиться.

Однією з визначальних ознак української теорії редагування є її психологічний складник. М. Д. Феллер у статті “Українська школа літературного редагування (текст – задум автора – сприймання читача) [22, 363-374] писав:

“Попри те, що московські, київські та львівські вчені часом видавали спільні книжки, російська школа літературного редагування традиційно спиралася на канонізовані вимоги до тексту і, отже, практично зводилась до культури мовлення (К. І. Билінський, Д. Е. Розенталь). Українська ж з самого початку виходила з уявлення про комунікативний акт, його перебіг та компоненти” (22, 364).

Йдеться про такі принципи:

– українські вчені завжди виходять із зіставлення сприймання тексту читачем з тим, що мав на увазі автор;

– звідси авторський і читацький контексти.

Додаткова інформація

ТИМ ЧАСОМ ЦЯ ІДЕЯ НЕ ТАКА Ї НОВА. ВОНА ПОХОДИТЬ ЩЕ ВІД АРИСТОТЕЛЯ. МОЖНА ВВАЖАТИ, ЩО ПЕРШООСНОВУ СЬОГОДНІШНЬОГО ВЧЕННЯ ПРО КОМУНІКАЦІЮ ЗАКЛАДЕНО В ЙОГО “РИТОРИЦІ”.

М.Д.ФЕЛЛЕР ПИШЕ: “АРИСТОТЕЛЬ ЗАПРОПОНУВАВ НАЙПРОСТІШУ СХЕМУ КОМУНІКАТИВНОГО АКТУ (“ПРОМОВИ”): ОРАТОР – ПРОМОВА – СЛУХАЧ. ДО ЦЬОГО ВІН ДОДАВАВ ДВА НАДЗВИЧАЙНО ВАЖЛИВІ ПОЛОЖЕННЯ. ПО-ПЕРШЕ, СЛУХАЧ Є МЕТА ВСЬОГО, І, ОТЖЕ, ПРОМОВА <...> ЗАЛЕЖИТЬ ВІД СЛУХАЧА І ЯВЛЯЄ СОБОЮ ЧИ НЕ ВПЕРШЕ ОПИСАНУ В НАУЦІ СИСТЕМУ. У ЦІЙ СИСТЕМІ ВИЗНАЧАЛЬНИМ Є СЛУХАЧ, <...> ЙОГО НЕЗДАТНІСТЬ ЧИ НЕБАЖАННЯ СПРИЙМАТИ ПРОМОВУ ТАК, ЯК ХОТІВ БИ ОРАТОР.

ЗВІДСИ ВИПЛИВАЄ ДРУГА ОСОБЛИВІСТЬ АРИСТОТЕЛЕВОЇ КОНЦЕПЦІЇ, ТАКОЖ НИНІ НЕДОСТАТНЬО ПОМІЧУВАНА. ЙОГО РИТОРИКА – ПЕРЕДУСІМ ПСИХОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНА (22, 364).

Б. С. Мучник узяв в основу своїх досліджень саме психологічну методику аналізу тексту. У своїй книзі “Человек и текст” [16] він розвиває концепцію негативного мовного матеріалу, користуючись також такими пов’язаними з нею поняттями:

- комунікативно-мовні помилки;
- стилістично неповноцінний матеріал;
- негативний мовний матеріал;
- помилконебезпечне місце [дуже важливо для розвитку у редактора професійного чуття помилки]

- прийоми (способи) розпізнавання основних типів помилок, які порушують ясність, і способи їх усунення.

Він ставить питання про причини повторюваності (часом однотипних) помилок, невитравності цього явища і знаходить їх у психології тих, хто пише, і тих, хто читає. Вважає, що все це невідпрацьованість методичних підходів у боротьбі з помилками, неграмотністю.

Зауважує, що часто проблемою, основною складністю є розпізнавання помилки (16, 8).

Цінні для редактора й міркування практиків, основним інструментом яких є мова: письменників, журналістів, перекладачів.

Ось, наприклад, відомий український письменник і перекладач Олексій Кундзіч на базі спостережень за перекладами на українську мову творів світової класики вводить поняття “коефіцієнт точності в передачі думки”. [13, 20].

4. Методи аналізу тексту на помилковість та його редагування

Метод – від гр. Methodos – шлях дослідження, пізнання, теорія, вчення (в широкому смислі); спосіб вирішення конкретних завдань (у вузькому, практичному смислі). Інакше кажучи, йдеться про сукупність прийомів або операцій практичного освоєння предмета дисципліни (тобто редагування).

Типологія помилок виникла в ході пошуку способів розв’язання проблем девіативності мовлення, які в Україні стоять особливо гостро. Потрібні якісь нові, додаткові підходи, способи, які були б застосовані саме для нашої ситуації двомовності, поширеності суржику, історичних обмежень у функціонуванні української мови тощо. Ці проблеми жваво обговорюються в суспільстві.

"Поки ми будемо “боротися” з конкретними випадками порушення норм

української літературної мови, не знаючи причин виникнення таких явищ, цій “боротьбі” /з суржилом/ не буде кінця-краю, – пише один із авторів журналу “Дивослово”, кандидат філологічних наук Василь Задорожний [Дивослово. – 2005. – № 6. – С. 51]. – Коли розкриємо механізм породження помилок і зламаємо копійстичний стереотип щодо української мови, тоді боротьба за чистоту й правильність мовлення стане справою кожної людини, яка сприймає його як складник власної культури”.

Тут цілком влучно вказано на дві основні ланки, вхопившись за які, можна будувати методологічні і методичні підходи до вирішення проблеми: знати причини виникнення масових типів помилок і зламати копійстичний стереотип щодо української мови.

Редакторські методи можемо поділити на дві групи:

(1.) методи аналізу текстів на помилковість: це методи ресстрації лексичних і синтаксичних ненормативностей, неточних позицій логічного наголосу, виявлення двозначностей і хибних зв’язків у тексті, встановлення логічних суперечностей тощо;

(2.) методи редагування: це методи забезпечення контекстуальної точності у слововживанні; методи осмислених продовжень; методи прояснення омоформ; методи підкреслення логічного наголосу; методи “полагодження” неправильних смислових зв’язків; методи поновлення логічних зв’язків. Сюди ми включаємо протипомилковий апарат редактора: арсенал т. зв. помилконебезпечних місць у його практиці. Редактор має знати якомога більше складних, нестандартних норм української літературної мови – наприклад, правила, які слід запам’ятовувати /як “дев’ятка”, різноманітні винятки/. Тут можуть прислужитися правила, різноманітні запам’ятовувальні /мнемонічні/ прийоми, опорні знаки, перевірка ситуацій мінливості – напр., часової і т. п.

Щоб оволодіти цими методами, необхідні:

- (а) знання причин виникнення помилок;
- (б) знання критеріїв їх виявлення;
- (в) знання редакторських прийомів аналізу та редагування;
- (г) знання загального алгоритму роботи редактора з текстом.

Докладніше:

А. (щодо знання причин виникнення помилок)

“Знання і могутність людини збігаються, незнання причини утруднює дію”, писав ще XVII ст. англійський філософ Френсіс Бекон.

Кожен із типів помилок може зумовлюватися різними причинами. Їх необхідно аналізувати для виявлення глибинної природи пошкоджень тексту, всебічного врахування типологічних характеристик помилок для впевненого і точного редагування.

Ще донедавна в підготовці редакторів наголошували в основному на одній причині помилок: незнанні граматичної норми. Нині завдяки багаторічній дослідницькій і педагогічній роботі ряду вчених (Ф. Бацевича, Р. М. Іванченка, М. Д. Феллера – у нас; М. І. Жинкіна, С. Н. Цейтлін, В. Є. Мамушина – в Росії) стали звертати більше уваги на важливість врахування механізму породження мовлення. Саме на цьому етапі дослідники виявляють цілий шлейф помилок, які потім фіксуються в тексті. Проблему ментально-психологічної природи помилок писемної комунікації буде докладніше розглянуто в розділі 10. Там же подається запропонований Ф. Бацевичем “Перелік дев’яти, пов’язаних з побудовою пропозиції висловлювання”.

Близько до цього стоїть друга група причин, породжених ментально-психологічними особливостями мовної особистості. Сюди можемо віднести як звичайну психофізіологічну втому, так і специфіку мислення: помилкові узагальнення чи неправильні аналогії, внаслідок яких з’являються орфографічні, лексичні, морфологічні,

синтаксичні помилки. Іноді це проявляється у формі неправильного “перенесення” правила, хибної етимології тощо.

Серед причин синтаксичних помилок – слабе розуміння окремими авторами логічної підоснови синтаксису, тісної взаємозалежності логічних законів і синтаксичних норм. Результат – конфлікт між авторським задумом і сприйняттям тексту читачем. Зокрема, часто трапляються такі різновиди синтаксичних помилок:

– порушення автором логічних вимог до побудови однорідного ряду [це й логічна помилка];

– неврахування ним усіх можливих варіантів зв’язків між членами речення;

– нерозуміння логічних функцій сполучників, розділових знаків у реченні;

– незнання структури синтаксичних одиниць.

Докладніше ці проблеми буде розглянуто у розділах 8, 9.

Ще одна причина попсованості української мови (остання в переліку, але не за впливом на загальну ситуацію, тут вона перша) – це особливості нашого мовного середовища і насамперед вплив російської мови (розділ 5).

Цікавий також аналіз причин девіацій педагога Б. Ф. Вороніна, який:

– розрізняє помилки незнання;

– вводить поняття про типову стійку помилку при оволодінні іноземною мовою.

Вбачає дві причини: (а) в прорахунках методики викладання і (б) в особливостях співвідношення структур рідної та іноземної мов.

Ці міркування, і зокрема щодо явища типових стійких помилок та структурних особливостей двох мов, хоч і стосуються методики вивчення іноземних мов, цілком застосовне для нашої практики комунікації з огляду на постійну взаємодію української і російської мов, потужний конкурентний тиск останньої на практику українського мовлення.

Отже, причина-домінанта анормативів – незнання норми. Інші причини помилок – дуже різноманітні.

І все це редакторів треба враховувати комплексно.

Б. (знання критеріїв підходу до кваліфікації помилок)

Базовим критерієм виявлення помилок редактором є критерій імовірності відступу від норми (інакше кажучи, відповідності /невідповідності слова або словосполуки /лінгвоодиниці/ нормам української літературної мови). В основі цього критерію лежить уявлення про помилкобезпечні місця та ступінь їх ризику.

Крім того, фахівці називають і інші критерії. У наступних розділах книги докладно будуть розглянуті критерії мовної нормативності /розділи 2, 3, 5, 8, 9/, фактичної та комунікативної точності /розділ 2/, логічний /розділ 9/, розмежування систем української і російської мов /розділ 5/, психологічних особливостей читацького сприйняття /розділ 10/ тощо.

В. (знання редакторських прийомів аналізу та редагування)

1. Є речі прості: давні фахові “секрети”, які зводяться до тренування редакторської уваги:

– зупинка уваги на елементах тексту, які потребують перевірки за джерелами (цитати, прізвища, ініціали, географічні назви, факти енциклопедичного, довідникового характеру, іншомовні слова, скорочення, аббревіатури);

– взагалі вироблення редакторської манери читання зі сповільненням у місцях, де в тексті можна чекати помилки, з логічними зіставленнями тверджень автора, здатність по кілька разів і з різних поглядів перевіряти;

– відпрацювання навичок осмислення термінів та означень (постійна самоперевірка);

– систематизоване знання і використання на практиці методу різноманітних співвіднесень елементів тексту (співвіднесення керувального і керованого слова; підрядних сполучників зі співзалежними словами головного речення; прийменника з подальшими словами; узагальнювального слова і членів переліку; читаного фрагмента тексту з прочитаним;

– окремо – логічні співвіднесення: членів одного перелікового ряду з узагальнювальним словом; суджень про один або близькі предмети на просторі всього тексту твору; визначальної й визначуваної частин у дефініціях; основи і наслідку; тези й аргументів;

– навичка виділення елементів тексту, які потребують аналізу (ключові для тексту факти і твердження автора);

– різноманітні прийоми експериментальної перевірки синтаксичних структур: виявлення зайвих слів, розірваних смислових зв'язків, дотримання вимог до побудови мовних зворотів.

Усі ці й багато інших “секретів” найсистемніше викладено у А. Е. Мільчина. [15]

Кінцевим результатом цього аналізу для редактора має бути один: перетворити прийоми в навички, в автоматику.

2. Доволі радикально висловлюється Б. С. Мучник, який веде нас у сферу психологічної стилістики, “від теоретичних узагальнень – до правил, прийомів, рекомендацій, приписів” (16, 10–11). Він закликає відійти в редагуванні від формально-граматичного підходу. “Нас цікавлять, – пише він, – не зразки, а правила, способи” (16, 7); Ця методика базово побудована на вивченні мисленнєвої діяльності не того, хто пише, а того, хто читатиме.

Б. С. Мучник запропонував такі методи дослідження дев'ятичного матеріалу в психологічній стилістиці:

- метод осмислених продовжень;
- метод реєстрації наголосу в двояко наголошуваному компоненті;
- метод підведення до розвилки (вибору варіанта);
- метод відповідей на поставлені в тексті [“на читаемые”] запитання;
- метод виведення правил стилістики.

Г. (загальний алгоритм)

І нарешті – про загальний алгоритм роботи з аномативами.

Він має включати:

1) виявлення слова або структурної (синтаксичної) конструкції, яка при читанні видалась редакторові ненормативною, “підозрілою” (тобто про яку він знає, що це “помилконебезпечне місце”), малосприйнятною для читача;

2) аналіз: визначення того, в чому полягає причина комунікативної невдачі; яку норму порушено, дуже корисно при цьому визначити й причину порушення: просте незнання норми, вплив російської мови, слабкість логічного мислення, ментально-психологічні особливості породження тексту тощо; тут важливими є операції зіставлення елементів тексту.

3) редагування фрагмента з використанням відповідних прийомів протипомилкового апарату;

4) заключний етап: перевірка зв'язків відредагованого фрагмента з текстом.

Педагогічні засоби системного запобігання помилкам можна показати на такій схемі послідовності операцій:

Аналіз тексту на девіативність

У роботі над редагованим фрагментом часто забувають про останню редакторську дію – перевірка перетвореного тексту.

Приклади-аргументи для розуміння необхідності перевірки перетвореного тексту:

1. Студентка редагує фрагмент:

"Майже всі письменники-постмодерністи виступають як теоретики. Незвичність цього мистецтва полягає у тому, що воно майже незрозуміле без авторського пояснення".

"Цього мистецтва" вирішила виправити на "цієї течії". Виправила й не перевірила, що вийшло. А вийшло, що "ця течія" – "воно", "незрозуміле" (Фрагмент статті: Алла Іщук. Філософія особистості постмодерну // ВОУ – 2005, № 4, додаток. С. 25).

Тут важливе методичне правило: якщо ви змінили слово (або воно було неконтекстним чи неточним синонімом), перевірте його сполучуваність. Хай воно й дуже близьке за значенням, але в нього своє, як кажуть філологи, функціональне поле, воно має свої парадигмальні і синтагматичні відношення.

2. *"Проблемам термінології в останні роки присвячено багато уваги. Особливо – технічній..."* (Пресодидактика: Моногр. [рукопис], лютий 2006). Крім заміни неточного слова "присвячено" на "приділено", редактор має узгодити відмінки: "особливо – технічної". Якщо не перевірити результат правки, можна припуститися нової помилки: "... багато уваги. Особливо технічної" – технічної уваги?. Тож потрібно перенести цей фрагмент: "Проблемам термінології (особливо технічної)..."

Для стійкого засвоєння цього алгоритму необхідна система дидактичних засобів, найважливіші серед яких такі:

Редакторський практикум (тренінг),
який би забезпечив засвоєння щонайбільшого арсеналу
методів, прийомів, алгоритмів аналізу та редагування

і

**Навички роботи з енциклопедіями,
словниками і довідниками**

І як “крапка”:

“Для редагування повідомлення слід використовувати чотири засоби: мову, нормативну базу, методи й правила редагування” (18, С. 63).

5. Помилкознавство і проблеми мовної компетентності редактора

Оволодіння теорією та методиками “Типології помилок” збагачує мовну (лінгвістичну) компетентність фахівця (педагога, редактора – тобто представників тих фахів, для яких основним інструментом є мова). Поняття мовної компетентності можна знайти як в Освітньо-професійній програмі вищої освіти (ОПП), так і в Освітньо-кваліфікаційній характеристиці майбутнього спеціаліста (ОКХ), розроблених Міністерством освіти і науки /та молоді і спорту/ України. Критеріями мовної компетентності педагога є “як теоретичні знання рідної мови і літератури, так і практична вправність та навички застосування одержаних знань і вмінь як складника культури мовної особистості сучасного вчителя”. На жаль, часто цю вимогу й розуміють лише як знання правописної норми й застосування її в мовній практиці. Але цього нині замало.

Поняття мовної компетентності потребує розширення насамперед за рахунок врахування умов двомовності (білінгвізму) та діалектного оточення, соціально-культурного та мовного рівня.

Однак і цим не слід обмежуватися.

Лінгвістична наука і педагогіка мають давати /і собі, й дітям/ відповіді на складні запитання сучасного побутування української мови:

- звідки в ній такий різкий крен у вульгаризацію?
- як оцінювати розквіт жаргону і різноманітних сленгів? /і чи однозначно це слід оцінювати як негативне явище?/
- чому так активно пішли в хід архаїзми, діалектизми?
- що стоїть за суржигом?

А крім того, чому з таким жаром проходила (та ще й нині триває) дискусія про нову редакцію українського правопису (проект); чи не тягнуть нас лінгвісти, і зокрема лексикографи, у невиправдану його архаїзацію?

І в усіх цих проблемах /“дикого” мовлення/ має глибоко орієнтуватися журналіст, видавничий редактор, педагог. Він має дати оцінку тим явищам мови і мовлення, які не пояснюють у класичних підручниках мови. Саме так – розширено – ми маємо розуміти поняття мовної компетентності редактора і педагога. І тут може прислужитися

пропонований курс “Типологія помилок”.

Навіщо потрібна типологія помилок?

Виходячи тільки з педагогічних цілей, російський дослідник А. А. Леонтьєв писав: “Неможливо досягти суттєвого поліпшення методики, не знаючи її “слабких” місць, які проявляються якраз у помилках” [14, 15]. Беручи до уваги різницю в специфіці підготовки іноземних студентів і майбутніх редакторів, ми все ж мусимо віддати належне точності спостереження цього автора: помилка є універсальним показником якості фахової підготовки в університеті. А для редактора потрібно ще ж і самому глибоко оволодіти методикою виявлення помилок та їх виправлення.

Досконале володіння системою аналізу тексту на девіативність та методами редагування є одним із важливих показників високої професійної культури педагога-філолога, редактора, журналіста, його фахової майстерності.

—

Практичні висновки – до питання про мовну компетентність редактора:

1) Навчитися знімати будь-який сумнів у мовних питаннях дослідженням довідників, словників (щодо слова, фразеологізму тощо).

2) Виробити в собі свідомо аналітичне (і критичне) сприйняття словників української мови.

3) Бути обізнаним в історичних особливостях долі української мови, яка пережила тяжку смугу справжнього мововбивства (особливо з 30-х років мин. ст.), а відповідно й у специфіці словників 30-50-х, 60-х, 70-80-х років і часів української незалежності.

4) Знати тенденції розвитку основних стилів української мови – і особливо наукового та публіцистичного – на сучасному етапі.

5) Критично оглядати час від часу свою мовну підготовку і постійно читати фахову літературу з проблем української мови та редагування.

Журналіст, редактор, педагог належать до числа тих фахівців, відповідальність яких за рівень мовної компетентності – найвища. Вони мають бути взірцем для свого оточення. Щоб їх наслідували, в них училися.

Є посади ще з вищою відповідальністю. Ми не випадково пильно вслухаємося в мову Президента, Прем'єр-міністра, міністрів (насамперед гуманітарного блоку), народних депутатів; хочемо, щоб вони були носіями найвищих зразків комунікативної культури. З приємним подивом зустрічаємо інформацію про те, що в Казахстані дожили зрештою до такого розуміння цієї проблеми, що приймають екзамен у претендентів на посаду президента (диктант і 15-хвилинна промова на задану тему). А в нас народний депутат у прямому ефірі на 5 каналі ТБ /це було у вересні 2005 року/ на запитання глядача про те, коли ж він заговорить українською мовою, з незрівняним нахабством відповідає: “Не дождетесь!” [за класифікацією К. Маркса, він, очевидно, відносить себе до окупанта в Україні].

Що ж до редакторської спеціалізації на філологічних факультетах, то вона передбачає формування у студентів додаткової професійної компетентності, пов'язаної з журналістикою і видавничою справою. Типологія помилок доволі ефективно сприяє цьому.

6. Загальна типологічна схема помилок писемної мовної комунікації

Проблему створення класифікації мовних помилок ще у 20-х роках минулого століття формулював відомий мовознавець О. М. Пешковський. Він вийшов на неї, вивчаючи динаміку і статику помилок, аналізуючи їх частотність і опрацьовуючи методики підвищення рівня нормативності в мовленні учнів у педагогічному процесі. З погляду програмно-методичного він уважав, що “ми приходимо до потреби загальної класифікації... Але справа тут, власне, не так у класифікації, як у переліку і якомога повнішому. Потрібен перелік типів помилок, відповідний перелікові самих правил та їх груп... Крім того, при укладанні переліку треба подбати про дві речі:

- 1) щоб усяка фактична /тут у значенні виявлена, наявна, номінальна, номінована – П.К./ помилка знаходила для себе місце в переліку;
- 2) щоб жодна не могла потрапити одночасно у дві різні графи переліку...” (20, 312–313).

Тут бачимо той “допсихологічний” підхід, про який писав Б. С. Мучник – виключно від правил і зразків.

О. М. Пешковський дуже своєрідно змалював цей підхід до дослідження: “Треба обкластися найбезграмотнішими роботами (от уже де принцип ‘чим гірше, тим краще’ має повне своє застосування!), найрізноманітнішими за стилістикою та змістом, і рознести всі помилки достатньо рясного матеріалу за різними рубриками... Коли приплив помилок, які потрапляють до нових рубрик, остаточно припиниться, роботу можна буде вважати виконаною” (Там само. С. 313).

Формально здається, що саме так, як задумав О. М. Пешковський, і народжувалася типологічна таблиця помилок, яка лягла в основу нашої дисципліни. В автора цього підручника вистачало того “найбезграмотнішого” матеріалу (“*чим гірше, тим краще*”): масив дев’ятихвних фрагментів для аналізу досяг не менше 15 тисяч, які було зібрано за 10 років. І справді, той “доплив помилок, які потрапляють до нових рубрик”, практично вичерпався.

Але було й дещо відмінне. Автор не вибудовував *мережу порушуваних правил і не ілюстрував їх*, бо це функція нормативних підручників української мови. Він відштовхувався від живих текстів, використовуючи правила передусім для виявлення комунікативних вад тексту та пошуку способів редагування. Тобто – за прагматичною редакторською метою: прояснити авторську думку. Це не значить, що тут зігноровано норми. Вони є непорушною підосною при редагуванні. Але типи помилок сформульовано на основі постійного упорядкування дев’ятихвного потоку, реальних комунікативних збоїв, у т.ч. й мовних вад у ЗМІ, в мовленні політиків, журналістів, науковців. Адже за помилками стоять не лише правописні норми, а й ментальний багаж мовця, психологічні підоснови побудови висловлювання, політичні обставини з’яви аномативів.

І тут наша система зайшла в суперечність з ідеальною класифікацією О. М. Пешковського. За нашою методикою помилку ми можемо пояснити за кількома параметрами і, отже, одна й та сама конкретна вада тексту може опинитися в “різних графах”.

У цьому ми не вбачаємо якогось переступу проти методики. Ідеальна класифікація навряд чи можлива. Її, й справді, легше здійснити за задумом Пешковського. Адже підхід від правописних правил – це тільки одна логічна основа для поділу. А в нас їх кілька. Як і в інших дослідників. Вивчаючи нинішні класифікації помилок (Анатолій Капелюшний,

Володимир Різун, Тетяна Бондаренко, Галина Волкотруб, Зиновій Партико), які ці автори використовують у навчально-педагогічному процесі, бачимо, що елементи поділу можуть потрапляти в різні групи. Все залежить від кута зору, під яким редактор розглядає девіативний текст, та логічних основ поділу. Наприклад, синтаксичні помилки (помилки в перелікових рядах тощо) можна розглядати з погляду логіки – тобто помилку можна охарактеризувати і за формальною синтаксичною нормою, і за логічним законом.

Зокрема й нашу типологічну таблицю укладено так, що кожен із п'яти розділів таблиці має свою логічну основу для поділу.

Багатозначне тлумачення помилки має для редактора неабияке практичне значення. Наприклад, газета День 30.09.2005 року (автор – політолог Олесь Лісничук) пише про “об’єктивізм у журналістиці...” – насправді ж ідеться про об’єктивність. Цю помилку можна кваліфікувати:

- 1) як неточне слововживання: слово має інше значення;
- 2) як нерозрізнення паронімів;
- 3) як морфологічну помилку (не той суфікс),
- 4) як неточне вживання іншомовного слова через його недостатню для мовця семантичну прозорість.

За цією багатозначністю в оцінці можемо вбачати подолання такого явища, як синкретизм, – тобто початкова для дослідження (в т.ч. філологічного) нерозчленованість.

Але для нас тут важливим є практичний фаховий зиск. Ця особливість аналізу є помічною для редактора в його роботі з автором, вона посилює аргументацію. Крім того, й самому редакторові важливо побачити помилку не синкретично, а з різних точок зору: скажімо, з погляду семантики (значення) і з погляду вимог граматики, з погляду синтаксису і з погляду логіки. Все це забезпечує достатність підстав для втручання редактора в текст.

Як і в охороні здоров’я (згадаймо нашу метафору про “хворий текст” і діагностику в медицині), лікар не обмежується одним методом дослідження хвороби: він вивчає біохімію крові, інші аналізи життєдіяльності організму, дані рентгенівського та ультразвукового досліджень. І дістає інтегральну картину стану організму. Вивчивши всі ці показники (маркери), визначає методи лікування, оздоровлення організму. Так і редактор бере до уваги всі характеристики тексту і лише тоді приступає, власне, до редагування.

Ще про один відступ у таблиці від суворих правил класифікації: виділення в окремий підрозділ помилок суржику. Точніше кажучи, це має бути в розділі вад слововживання, і зокрема – неточне слововживання і неточне формотворення. Однак цей відступ зроблено цілком свідомо – з прагматичною метою: масив суржикових помилок настільки великий, що потребує окремого дослідження, важливого для редагування.

Структура таблиці девіацій проста: п’ять великих розділів (вади слововживання; суржик; вади зв’язку слів; логічні помилки; комунікативні помилки). Кожен з них розбитий на логічно-граматичні групи, в яких редактор знаходить тип виявленої помилки. Навіть досвідченому редакторові з самої назви типу помилки не завжди легко ідентифікувати (визначити) її в тексті. Помічним тут є посібник автора “Типологія помилок у корекційних таблицях”. У ньому наведено приклади до кожного з типів помилок, міркувань щодо їх причин, подано чимало різноманітних довідкових даних.

Оволодіння методикою роботи з таблицею – ефективний засіб для підвищення фахової підготовки редактора.

Далі наводимо класифікаційну таблицю помилок.

ВЕЛИКА ТАБЛИЦЯ ДЕВІАЦІЙ

/Загальна структура помилок писемної комунікації/

А. ВАДИ СЛОВОВЖИВАННЯ

I. Неточне слововживання

1.1. Слово має інше значення (вживання слова в невласливому йому значенні), зокрема:

- неконтекстні слова (включно зі службовими – прийменниками, сполучниками тощо)
- неточні номінації (називання) понять
- неточно віддані терміни
- у слова інший смисловий нюанс

1.2. У слова інший стилістичний відтінок; воно можливе в іншому контексті (докладніша розгортка видів помилок цієї групи див. у параграфах: 1/ в якому оцінюються стилістичні засоби – розділ “Багатозначність слів”; 2/ в якому означено стилістичні вади тексту, пов’язані з синтаксисом, – розділ “Вади зв’язку слів”)

1.3. Сплутування слів одного семантичного (значеннєвого) поля

1.4. Вигадане (штучне) слово (покруч)

II. Багатозначність слів і контекстуальні неточності їх уживання

2.1. Неконтекстні синоніми /Контекстуальні неточності у вживанні синонімів/ (т.зв. “дієзи в ключі”):

- невдалий їх добір – з семантичною неточністю;
- нерозрізнення їх контекстуальних значень або стилістичних відтінків;
- багаторазове повторення тих самих слів, невміння користуватися синонімами (причина – в бідності лексики).

2.2. Нерозрізнення паронімів:

- сплутування паронімічних слів
- несподіваний (як для контексту) паронім
- іншомовна паронімація

2.3. Нерозрізнення значень омонімів і багатозначних слів (полісем).

2.4. Нерозрізнення антонімів:

- нерозрізнені антонімічні контексти
- сплутування стилістичних відтінків у антонімічних парах слів /привести – призвести; завдяки – через, сприяти – спричиняти і под./
- неврахування того, що вибір в антонімічній парі часом залежить від наявності додатка

2.5. Оцінка стилістичних засобів /на лексичному рівні / Про стилістичні якості слів:

- надлишкове послоговування засобами експресії (оманливі мовні прийоми, які перебільшують значення зображуваної події: недоречне використання високого слова, не виправдана гіперболізація; високопарні епітети, надмірні підсилювальні обставини тощо);

– стилістично не виправдане використання зниженого слова (вульгаризмів, побутовізмів);

– не виправдана стилістична строкатість лексики: вживання в тексті різностильової лексики і фразеології; т. зв. контрастні одиниці (напр., експресивна лексема серед емоційно нейтральних і стандартних одиниць тексту);

– стилістична несумісність слів, тобто сполучення слів з різних стилістичних шарів;

– невдала метафоризація, у т.ч. несподівана (й для самого автора) метафора (“реалізація метафори”), недоречний антифразис /іронічне вживання слова в протилежному значенні/; погано мотивоване або недоречне використання інших засобів образності (тропів);

- руйнування єдності образної системи;
- не виправдане вживання слів з переносним значенням;
- порушення закону естетичного зближення понять у тропі;
- недоречний оксюморон;
- недоречний каламбур;
- вживання слів-паразитів (*ну, ось, так би мовити, значить*)

2.6. Штампи (ще один із підрозділів вад у стилістиці):

– не виправдане користування мовними кліше (*“проходить червоною ниткою”, “не можна не вказати...”*)

– штампований пафос

– канцелярит

– “журналізми” (за Р. Каппоном, 17 – “вибух синонімів”, який змітає звичайні, нормальні слова)

– “несподівана образність”; не виправдана персоніфікація “неживих”, абстрактних понять

- розщеплені присудки.
- неживомовні (неідіоматичні) словосполучення
- надлишкові загальні слова при змістових словах

Міркування щодо причин лексичних помилок

1. Серед помилок у доборі слова деякі виникають внаслідок недостатньо повного знання і тонкого відчуття семантики слова, незнання позамовного об’єкта, що описується, невміння користуватися переносним значенням слова тощо.

2. Під лексичною помилкою розуміємо такі утворення, що виникають у результаті невмотивованого відхилення від норми і свідчать про незнання семантики слова, нерозрізнення значенсвих відтінків лексем та їх стилістичної диференціації, а також про порушення закономірностей лексичної сполучуваності.

III. Неточне формотворення

3.1. Вади відмінювання іменників

- плутання відмінків
- неточності у віддачі родового відмінка
- характерні помилки у використанні кличного відмінка
- неврахування особливостей віддачі в українській мові давального відмінка іменників чоловічого роду з варіативним закінченням (-у/-ові)
- відмінювання т. зв. “невідмінюваних” запозичених іменників – перехідні форми
- неправильне вживання орудного відмінка прикметника

3.2. Помилкові граматичні форми дієслів

- неправильний вибір часової форми
- різнобій у вжитих видових формах
- різнобій у видочасових формах

– неузгодження в числі в числівниково-іменниковій сполуці
– неконтекстний вибір поміж синтетичною й аналітичною формами майбутнього часу

3.3. Похибки у фрагментах з прикметниками, дієприкметниками, прислівниками:

– сплутування морфологічних форм твердої і м'якої груп
– неточності в ступенюванні: помилкове поєднання двох різних форм ступенювання; використання російськомовної граматичної моделі; злиття простої і складеної форм ступенів порівняння; пропуск прийменника або сполучника в словосполуці з прикметником (дієприкметником, прислівником) у вищому ступені

– неправильне вживання орудного відмінка прикметника

3.4. Помилки у відмінюванні числівників:

– неправильне відмінювання простих числівників
– помилки у формах складених порядкових числівників
– помилки у вживанні збірних числівників
– неправильне відмінювання дробів
– подання точної цифри як приблизної кількості
– фактична помилка, яка виникає при написанні числівників цифрою в поєднанні зі словами “тисяч”, “мільйонів” тощо.

– неузгодження числівника з іменником (хибна граматична форма іменника у складі кількісно-іменних сполук)

– неправильне керування числівникових словосполук з прислівниками та прийменниками (*майже, понад, близько* і под.)

– помилки у творенні складного слова з числівниковим елементом

– часом виникає числівник *другий* там, де мав би бути займенник “інший” і навпаки

– неточний вибір роду числівника в ідіомах (типу *один одному, одне одному, одна одній*)

– неправильні і непотрібні нарощення при цифрі

– невинуватене використання збірного числівника

– вигадані модні форми (*обидвоє, обадва* тощо)

3.5. Вживання слів у невідповідній формі граматичного роду (“не той рід”)

– помилка у виборі роду іменників

3.6. Не те число (помилка у виборі форми числа /іменника, /)

– вживання в однині іменників, які мають тільки форму множини

– вживання у множині іменників, які мають тільки форму однини

– збірне поняття як множина

3.7. Не та частина мови

– “розчленування прислівника” (*без вісті, без перестанку*)

– субстантивація прислівника (*після опівночі* і под.)

– утворення ненормативного прислівника (*безупину*)

3.8. Нерозрізнення процесових понять

3.9. Порухення принципу милозвучності (нехтування правил евфонії)

3.10. Вади у використанні суфіксів (нерозрізнення значень однокореневих слів зі зміною суфіксів)

3.11. Вади у використанні префіксів

IV. Похибки в користуванні словами неосновного словникового фонду
 (“периферійна” лексика)

4.1. Вади в актуалізації “призабутої”, діалектної та архаїчної лексики:

- порушення міри і ясності викладу
- вживання без стилістичної потреби
- зміщення в семантиці, вживання в несловниковому значенні
- лексичні анахронізми – слова, що не відповідають нормам певної епохи

4.2. Іншомовні слова

- невиправдане, надлишкове вживання
- “модні” варваризми
- неправильні значення слів
- неврахування побічних змістів і асоціацій, а також потворного звучання словотворів

4.3. Сленги (“молодіжний”, побутовий, кримінальний, корпоративний...) і просторіччя – вживання без стилістичної потреби

- т. зв. корпоративний жаргон: невиправдане надмірне вживання термінів і понять...

Б. “СУРЖИК”

I. У лексиці

(штучно утворені і накинуті нашій мові кальковані слова і словосполуки включно зі словами-покручами – їх було культивовано й у словниках)

1.1. Живцем узяті російські слова (росіянізми або русизми)

1.2. Кальки лексичні. У т. ч.:

- поморфемний переклад російського слова
- зміщення семантики
- кальки – складноскорочені слова (типу *вуз*)
- “неочевидні” (“приховані”) кальки
- за калькою – втрачений синонімічний ряд
- вигадані при калькуванні (штучні) слова – покручі
- зрусифіковані форми активного дієприкметника (т.зв. фіктивні дієприкметники)
- інтерферовані з російської форми числівника, часто спотворені
- канцелярит калькований
- субстантивовані прикметники та дієприкметники, які не властиві українській мові
- мимовільні сліди російськомовного думання
- неконтекстна видова форма дієприслівника

1.3. Нерозрізнені міжмовні омоніми, міжмовна паронімія

- “чистий” міжмовний омонім – “хибний друг перекладача”
- “розвилка” (не те значення російського омоніма)
- нерозрізнення російських паронімів – нерозрізнена міжмовна паронімія

1.4. Боязнь русизму

II. У фразеології

2.1. Зрусифіковані сталі словосполуки на місці витісненої української живомовності (ідіоматики)

- кальковані фразеологічні звороти часу
- кальковані сталі словосполуки
- калькований канцелярит у фразеології
- заміщені кальками українські розмовні форми
- призабуті українські живомовні конструкції, звороти та еквіваленти слова
- /всі слова українські, а конструкція російська/

2.2. Кальки з російських прийменникових сполук

2.3. Кальки із сталих словосполук з ключовими російськими словами (*делать, принимать, приносить* і под.)

2.4. Кальковані (і спотворені) прислів'я і приказки

III У морфології

3.1. Нав'язані в 30-ті роки ХХ ст. російські форми творення складних слів

3.2. Парадигмальні форми іменників, прикметників, дієслів за російськими зразками

- відмінкові форми іменників за російським зразком у загальноживаній лексиці
- запозичення російських форм при відмінюванні власних назв, зокрема прізвищ, географічних найменувань

- неправильні відмінкові форми іменників у словосполуках із числівниками
- неукраїнські спонукальні форми дієслова

3.3. Неживомовні відмінкові форми прикметника (зокрема неживомовна форма орудного відмінка)

3.4. Використання російськомовних граматичних моделей при ступенюванні прикметників, дієприкметників, прислівників

3.5. Суфіксальні інтерференції (з російської)

3.6. Префіксальні інтерференції (з російської)

IV. У синтаксисі

4.1. Відмінності в керуванні

4.2. Пасивні конструкції, зокрема зі зворотним дієсловом

4.3. Російська іменниковість – українська дієслівність (використання віддієслівних іменників замість дієслів)

4.4. Призабуті синтаксичні конструкції

Докладніше про класифікацію русизмів і кальок та про систему боротьби з суржиком див. посібник автора [12]

В. ВАДИ ЗВ'ЯЗКУ СЛІВ
(Складні випадки синтаксису)

I. Помилки простого речення:

1.1. Добір слів. Порядок слів у реченні

- нанизування однакових форм слів (потік абстрактних іменників і под.)

- неправильний порядок слів; стилістично невиправдані інверсії (які часом призводять до двозначності, викривлення змісту)
- стилістично невиправдана постановка поруч двох прийменників
- у сполученнях іменника з числівником, які позначають приблизну кількість, прийменник ставиться між ними, що не завжди враховується авторами
- семантична непоєднуваність у дієслівно-іменникових, іменниково-прикметникових та інших словосполучах
- незавершеність речення

1.2. Порушення правильної сполучуваності слів (норм узгодження та керування)

Помилки в узгодженні (присудка з підметом, слів у різноманітних словосполучах – прикметниково-іменникових, означальних тощо)

- нескоординованість присудка з підметом
- зокрема, неузгодження присудка у формі третьої особи щодо роду й числа підмета;
- деформації в координації присудка у формі третьої особи щодо роду й числа підмета;
- неузгодження присудка з однорідними підметами;
- невдале використання присудка при підметі, вираженому займенником *хто*
- неузгодження форми вищого ступеня прикметника, ужитого як присудок, у роді, числі з підметом
- неузгодженість у реченні з дієприкметниковим зворотом (морфологічна неузгодженість дієприкметника /окремого або у звороті/ зі словом, до якого він відноситься)
- неузгодження граматичної форми означення з означуваним словом
- неузгодженість особового займенника із замінюваним словом

Помилки в керуванні

- неправильна відмінкова форма керованого іменника
- уживання прийменникової конструкції замість безприйменникової або навпаки
- порушення керування внаслідок зміни початкового задуму і вибору іншої (синонімічної) словосполучки з іншим керуванням;

1.3. Помилки у фрагментах з однорідними членами речення

- граматична невідповідність між узагальнювальним словом (словосполучкою) і членами однорідного ряду;
- неоднакове морфологічне оформлення однорідних членів речення, зокрема в рубрикаціях (або різнотипне вираження однорідних членів речення при рубрикації)
- поєднання сурядним зв'язком слів, що позначають семантично несумісні поняття
- неясність при різних рядах однорідних членів (залежне /кероване/ слово може бути віднесене до різних однорідних рядів – інакше це варіант хибного смислового зв'язку або слабке керування);
- морфологічна непоєднуваність однорідних членів у переліках (напр., іменник та інфінітив, доконаний і недоконаний види тощо);
- неправильне попарне з'єднання однорідних членів (“Питання ці висвітлюються в книгах і газетах, лекціях і брошурах, доповідях і журналах” – книгах і брошурах, газетах і журналах, лекціях і доповідях);
- порушення правил сполучуваності при підключенні другого компонента;
- не відповідне нормі використання сполучників
- помилки при використанні порівняльних сполучників
- невмотивований пропуск прийменників при однорідних членах речення

– надмірне продовження ряду однорідних членів;

1.4. Помилки в реченнях зі вставними словами і словосполуками

- невиділення вставних слів і словосполук
- виділення невставних слів (і словосполук)
- нерозрізнення ролі слова в реченні (воно є членом речення чи вставним словом)
- паразитарні вставні слова
- невиділення вставних конструкцій (а іноді й слова) з обох боків
- недоречне виділення вставного слова, яке належить до вставної словосполуки
- зміщення (спотворення) змісту фрагмента від неточного розташування вставних

слів

– часом недоречно виділяють вставні слова, які належить до ширшої вставної словосполуки

– зміщення (спотворення) змісту фрагмента від неточного розташування вставних слів

– зайва кома на місці звичайної логічно-інтонаційної паузи, коли словосполука після неї не є вставною або відокремленою

1.5. Мовна і смислова надмірність

- багатослів'я (уживання зайвих слів), “роздуті” речення
- лексична тавтологія (повторення слів або спільнокореневих слів)

– плеоназм (уживання збіжних або близьких за значенням, але різнокорневих слів)

– вживання слів-паразитів, недоречні уточнення, зайві обставинні звороти (часу, способу дії, причини та ін.)

1.6. Мовна недостатність

- пропущення потрібного слова, словосполуки на шкоду ясності
- порушення принципу смислової повноти від втрачених автором фрагментів

думки

Примітка. Розділи 1.5. і 1.6. – це порушення найважливішого семантичного закону повноти і ненадлишковості

1.7. Звороти

Помилки в реченнях, ускладнених дієприкметниковими зворотами:

- порушення узгодження дієприкметника з означуваним словом
- порушення порядку взаємного розташування дієприкметникового звороту й означуваного слова
- включення до складу дієприкметникового звороту сполучників і відносних займенників

Помилки при ускладненні дієприслівниковими зворотами:

- порушення головного правила для цих зворотів, щоб суб'єктом, якого стосуються слово-присудок і дієприслівник, була та сама особа;
- використання дієприслівникових зворотів, не узгоджених із підметом;
- включення підмета в середину дієприслівникового звороту;
- умонтування сполучників до складу дієприслівникового звороту.

1.8. Помилки у фразеологізмах (сталих словосполуках)

- трансформації усталених виразів /порівняй з п. “спотворення лексичного складу

фразеологізму” – дуже подібне/

- неконтекстні варіанти фразеологізмів, зміщення стилістичних відтінків
- підміна ідіоми (близькозвучні, паронімічні сталі вирази)
- накладання фразеологізмів
- неживомовні (неідіоматичні) словосполучки
- контамінації у фразеологізмах
- невиправдане розширення складу фразеологізму
- невиправдане звуження складу фразеологізму через пропуск його компонентів
- спотворення лексичного складу фразеологізму
- руйнування образного значення (складу) фразеологізму
- порушення єдності образної системи фразеологізму і контексту
- вживання фразеологізму без урахування семантики.

II. Помилки складного речення:

2.1. Синтаксична невнормованість тексту (синтаксис має служити не ускладненню структур речення, а для пошуку найдоцільвіших способів пояснити складний зміст / проблему).

- ускладнення синтаксичних структур речення, його незграбність
- нагромадження підрядних і сурядних речень
- невиправдане ускладнення речення підрядною структурою
- початки викладу з підрядного речення, яке передує головній думці, що шкодить ясності і доцільності тексту
- перевантаження тексту другорядними подробицями, вставними конструкціями.

Вставки додаткової інформації, які рвуть послідовність викладу

- поєднання члена головного речення і підрядного речення як однорідних
- неузгодження великого синтаксичного переліку з заголовною його частиною

2.2. Неправильне використання сполучникових зв'язків

- не той сполучник
- подвійне співвіднесення сполучника “який” у підрядних реченнях з підрядними означальними
- неправильне керування підрядною частиною речення
- розширення підрядного сполучника
- кома на стику двох сполучників
- дві коми у складному сполучнику
- пропуск однієї з двох частин складного підрядного сполучника (частіше – в підрядному реченні)
- ненормативний складний (парний) підрядний сполучник (іноді вигаданий)
- помилки у вживанні частин парного сполучника (частки): повторюваний сполучник, протиставний, зіставні (*не стільки... скільки /застар./; не тільки, а й; не так, як, /не те, що..., а й – як аналог сполучника/; чи то..., чи то*)
- “модний”, але ненормативний елемент у складному підрядному сполучнику, що не відповідає українськомовній традиції
- “скорочення” складного підрядного сполучника (чи неповний підрядний сполучник)
- помилки при використанні порівняльних сполучників
- зокрема у вживанні частин парного сполучника, які мають ставитись перед відповідним однорідним членом;
- це ж стосується й частки “не” та протиставного сполучника “а”: “*Не страшна сама хвороба, а її наслідки*” – “*Страшна не сама хвороба, а її наслідки*”.

– іноді в текстах можна зустріти неправильні пари порівняльних сполучників “не тільки... а також” замість “не тільки... а й; “як... а також” замість “як... так і...”)

2.3. Оцінка стилістичних засобів. на синтаксичному рівні. Порушення стильової єдності тексту.

- штаповане багатослів'я (постійні уточнення; вживання визначень замість понять)
- псевдонауковість висловлювання; синтаксичні надмірності “наукового жаргону”
- текстові тавтології

2.4. Контамінація прямої і непрямой мови

III. Порушення ясності в тексті

3.1. Неясність тексту лексична:

- вживання слів у “несловниковому” значенні;
- незбалансованість конкретної і абстрактної, занадто загальної лексики; зловживання абстрактними словами
- насичення тексту занадто довгими словами (“крокодилами”);
- невмотивоване вживання запозичених слів,
- перевантаження тексту елементами “корпоративної” мови – мови середовища, з якого автор брав матеріал (“необов'язковими” термінами і поняттями, “професіоналізмами” – так звані “науковим жаргоном”), “переклад” її на дохідливу літературну мову /проти наукоподібного затуманення думки/ /Поняття вживаності слова і природності його звучання – О. Кундзіч/

3.2. Різноманітні зміщення логічного наголосу

- порушення позиційного принципу логічного наголошування
- логічний наголос не на тому слові (у наголошеній позиції – випадкове, ненаголошене слово)
- не на місці слова-посилювачі логічного наголосу, частки виділення; пропуск їх
- нехтування синтаксичними можливостями логічного наголошування або невдале використання їх
- ігнорування (невикористання) можливостей графічного способу логічного наголошування (різноманітні підкреслення, шрифтові виділення, наголоси на ключових словах тощо)

3.3. Неясні омоформи

- називний – знахідний відмінок
- називний відмінок жіночого роду – родовий чоловічого (*учениця Степанова*)
- називний відмінок однини – родовий множини (*біло́к – біло́к*)
- родовий відмінок однини – називний множини (*руки́ – ру́ки*)
- називний відмінок множини – родовий однини (*тра́ви – трави́*)
- називний множини – давальний однини (*сі́м'ї – сі́м'ї*)
- омоформа “називний, але жіночого роду – знахідний, але чоловічого”
- займенник у називному чи знахідному відмінку (що)
- неясність відмінкової форми порядкового числівника (називний – знахідний: “*третє робить непотрібним перше*”)
- неясність відмінкової форми прикметника (називний – знахідний: “*добре пробуджує прекрасне*”)

- неясність омоформи іменник – прислівник (*те́пло – тепло́*)
- неясність омоформи “прикметник в орудному відмінку однини – іменник у давальному відмінку множини”

3.4. Помилковий смисловий зв’язок слів /слабке керування/

- невизначене місце двопланового компонента речення щодо двох можливих лексем або словосполук, придатних для граматичного зв’язку з ним (там, де правильний за смыслом є лише один із них)
- помилковий смисловий зв’язок на стику двох речень
- займенник у ролі двопланового компонента

3.5. Помилкове смислове роз’єднання слів (або словосполук)

Г. ЛОГІЧНІ ПОМИЛКИ

I. Порушення логічних зв’язків між елементами повідомлення

- 1.1. Неврахування логічних призначень сполучників (а також прийменників, модальних слів, прислівників та інших зв’язкових слів)
- 1.2. Порушення логічних призначень розділових знаків
- 1.3. Порушення послідовності у викладі елементів тексту
- 1.4. Порушення логіки часу, порушення часової послідовності (темпоральні помилки)
- 1.5. Виявлення і відновлення пропущеної ланки тексту
- 1.6. Втрата логічності в занадто ускладненому повідомленні. Поновлення логіки через операцію згортання

II. Помилки на порушення закону тотожності

- 2.1. Порушення вимог до тексту в цілому
 - зісковзування з теми; фокусування теми – як засіб протидії змістово-структурним та композиційним помилкам
 - пропущення потрібної ланки в ланцюзі логічних розмірковувань
 - журналіст і той, у кого беруть інтерв’ю, говорять про різне
 - порушення точності слововживання (насамперед термінології), приблизність у виборі слова
- 2.2. Помилки в оперуванні поняттями:
 - помилки в класифікації понять, їх поділі;
 - поєднання родових і видових понять
 - несумісність понять: поєднання як однорідних непорівнянних (матеріально неоднорідних) понять, які такими не є
 - перехресні поняття: подання як однорівневих, однопланових, однорідних понять, зміст яких частково перетинається, обсяги значень яких частково збігаються (варіант назви типу помилки – “не ряд”)
 - підміна понять
- 2.3. Порушення вимог до означень і формулювань
 - незрозуміле через незрозуміле
 - порочне коло

- метафори замість точних значень слів
- неадекватність означення (значення терміна не дорівнює означенню)
- неповнота (брак суттєвих рис поняття)
- звуження поняття
- неправомірне розширення поняття

2.4. Фактичні помилки як наслідок порушень логічності мислення

- Перенасичення тексту фактичним матеріалом
- Незнання всієї повноти фактів, через що автор доходить хибних висновків – (закон достатньої підстави)
- Тенденційний підхід до оцінки фактів; замовчування відомих авторові фактів; подання факту-винятку як типового
- Неуніфікованість форм подачі фактичного матеріалу в межах одного тексту чи навіть у межах одного фрагмента тексту (імен та ініціалів, подання одного показника як абсолютної, а іншого як відносної величини тощо)
- Спотворення фактів через неналежну їх перевірку, через брак сумлінності автора й редактора
- Відтворення факту “по пам’яті” /зі зміщеннями, інтерференціями, не застереженими автором/
- Наведення цифр, фактів, які нічого не говорять читачам (скажімо, автор не пояснює цифр, не зіставляє їх тощо)
- Наведення неправильних абревіатур, скорочень або не зрозумілих читачеві (не розшифрованих)
- Неврахування змін, що відбуваються у системі фактів (застаріла статистика, зміни в законах, у стані кадрів, в адміністративно-територіальному поділі тощо)
- Незнання специфіки питання, про яке веде мову автор
- Мимовільні й умисні зміщення у фактичній основі під впливом психологічної напруги, афектів суб’єктивізму
- Фактичні помилки як результат поганої організації творчого процесу

2.5. Інші типи

- “Зіставлення незіставного” (ненавмисне зіставлення елементів у конструкціях з переліком)
- Сплутування реального й уявного
- “Розрізнення тотожного”

III. Помилки на порушення закону несуперечності

- 3.1. Контактно-виразні суперечності
- 3.2. Контактно-невиражені (контактно-імпілітні) суперечності
- 3.3. Дистантно-виразні суперечності
- 3.4. Дистантно-невиражені суперечності
- 3.5. Логічнообразні суперечності

IV. Помилки на порушення закону достатньої підстави (порушення причинно-наслідкових зв’язків)

- 4.1. Порушення вимог до тези (“основи доказу”)
 - Тезу сформульовано неточно

– Підміна тези (неусвідомлене або умисне заміщення її в ході доказу якимось іншим твердженням):

– Втрата тези; перехід в іншу предметну сферу.

– “Хибна теза”

– Подання як істинної тези, істинність якої ще треба підтвердити аргументами

4.2. Порушення вимог логіки до аргументів

– Недостатня обґрунтованість тези належним добром аргументів

– Недостатня підстава

– Неналежне розмежування в тексті тези й аргументів

– Помилкова аналогія

– “Хибний аргумент” – спроба обґрунтувати тезу за допомогою хибних аргументів; іноді вони не підтверджують, а навпаки, спростовують тезу;

– Підміна аргументу

– Хибні посилання

– “Аргумент до публіки”

– “Аргумент до мас”

– “Аргумент, що ґрунтується на авторитеті”

– “Аргумент, що ґрунтується на задрощах, злості (ворожості) або який виникає в стані сильної психологічної напруги”

– “Аргумент до сили”

– Спроба обґрунтувати тезу за допомогою хибних аргументів; іноді вони не підтверджують, а навпаки, спростовують тезу.

4.3. Порушення вимог логіки до демонстрації (висновування)

– “Виведення невивідного” (позірне або фіктивне висновування; “не впливає”)

– “Стрибок у доказі”

– “Випередження підстави”

– “Коло в доказі” (правдивість того, що доводиться, обґрунтовується за допомогою засновку, висловленого, можливо, в дещо іншій формі)

– “Випередження основи (підстави)”

– Поспішне узагальнення (немотивовані узагальнення)

– безпідставна підстава;

– Недостатня підстава

– “Після цього – значить з цієї причини”

– “Від сказаного з умовою до сказаного безумовно”

– Сплутування причини й наслідку

Д. КОМУНІКАТИВНІ (МЕНТАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ) ПОМИЛКИ

I. Помилки на етапі добору елементів майбутнього висловлювання /у Ф. Бацевича (2) – помилки етапу розчленування початкового задуму/

1.1. Подвійне позначення (накладання) якогось аспекту початкового задуму

1.2. “Економія мовних засобів”, пропуск необхідного елемента думки (майбутнього висловлювання); в результаті – втрата смислу або його спотворення

1.3. Неоднорідність елементів, підібраних для сурядного логічного переліку

1.4. Неточне ословлення часових відношень (категорії часу)

II. Помилки в означенні ключових моментів (аспектів) майбутнього повідомлення (за Ф. Бацевичем – тих, що виникають на етапі категоризації)

- 2.1. Чітко не категоризовано основний задум (ключовий аспект) майбутнього повідомлення
- 2.2. Абстракції замість точної категоризації
- 2.3. Зміщення в означенні суб'єкта дії
- 2.4. Аномальні випадки категоризації дії, процесу
- 2.5. Аномальні випадки категоризації стану
- 2.6. Подвійна категоризація (*накладання елементів категоризації* – з підтипами)
- 2.7. Накладання елементів початкового задуму; спроба поєднати різні (часто непоєднувані) його аспекти
- 2.8. Різноманітні невимушені, підсвідомі смислові перестановки (інтерференції)

III. Вади в ословленні задуму (лексична розгортка і граматичне конструювання)

- 3.1. Різноманітні персоніфікації, підміни істинного суб'єкта дії (У Ф. Бацевича – *добір нестандартного конверсива*)
- 3.2. Приблизне, невластиве для живої мови ословлення думки (неідіоматична лексикалізація)
- 3.3. Надлишкове ословлення початкового задуму (*Надлишкова лексикалізація*)
- 3.4. “Недоословлення” думки (*Порушення принципу смислової повноти*).
- 3.5. Контамінація несинонімічних предикатів (накладання синонімів)
- 3.6. Накладання фразеологізмів

IV. Помилки на етапі побудови поверхневої структури висловлювання

(а) У логіко-синтаксичній структурі висловлювання

- 4.1. Невідповідність семантики дібраного лексичного матеріалу та поверхневої структури висловлювання головній думці
- 4.2. Невдале ословлення елементів початкового задуму (непродумані один або кілька ключових моментів)
- 4.3. Невідповідність лексеми (лексичного фрагмента) рівню семантичного узагальнення пропозиції (пропонованого фрагмента)
- 4.4. Предикат поєднано “не з тим” вузлом (з хибним суб'єктом дії)
- 4.5. Зміщення в оцінних нюансах (невідповідність елементу оцінки ситуації загальній смисловій спрямованості фрагмента)
- 4.6. Різноманітні логічні зміщення (при побудові поверхневої структури)
- 4.7. Помилки невдалого вибору синтаксичних форм (конструкцій)
- 4.8. Контамінації у предикативній частині висловлювання
- 4.9. Мимовільні обмовки при намаганні мовця приховати якусь інформацію
- 4.10. Неточний вибір модальної рамки

(б) Лексико-семантична структура висловлювання

- 5.1. Несинонімічна (квасисинонімічна, нібисинонімічна) стала словосполучення
- 5.2. Невідповідність лексеми нормам сполучуваності конкретної мови (добір лексем, які суперечать загальній стилістичній, стильовій та тематичній “тональності” висловлювання і тексту загалом)
- 5.3. Вплив аналогії на граматичні форми (зокрема, “сліди” думання російською мовою)
- 5.4. Добір лексеми, паронімічної нормативній
- 5.5. Втрата контролю за ствердно-заперечними спрямуваннями в реченні (“пригоди” частки “не”)
- 5.6. Трансформації у складі усталених виразів

У таблиці враховано окремі види девіацій, вказаних у працях А. Капелюшного, Т. Бондаренко, Г. Волкотруб, Ф. Бацевича

Таблиця має практичний характер. Вона не може охоплювати всього поля помилок (девіацій). Не випадково й у заголовку вжито обмеження – “найпоширеніших помилок”

Наприклад, автори часто послуговуються аббревіатурами, зрозумілими не всім читачам, порушують правила (чи домовленість), згідно з якими спочатку подають повну назву і, в дужках, скорочення, яке далі може повторюватися. Нерідко ігноруються правила вживання великої літери, написання цифр першого десятка словами. Взагалі часто зловживають цифрами (завжди краще, наприклад, унаочнити цифру порівнянням, словесним описом). Є помилки верстки, помилки набору (поліграфічні, комп’ютерні).

Тому під час практичної роботи з аналізу й редагування текстів слід вказувати й інші види помилок, хоч вони й не наведені в таблиці.

Висновок

Основою першої теми курсу є Таблиця девіацій – загальна структура помилок писемної комунікації. Вона супроводжуватиме вас протягом усього курсу. І потім – протягом усієї фахової редакторської практики. Важливо усвідомити, що ця таблиця є діагностичною картою для “лікування” текстового організму. Вона є ключем для збагачення нашої літературної мови. Вона водночас є й базою для зростання вашої редакторської майстерності.

Запитання для самоконтролю

1. Наведіть аргументи, що свідчать про самостійність дисципліни “Типологія помилок”.
2. Для чого потрібна редакторові (журналістові, філологові, видавцеві) дисципліна “Типологія помилок”?
3. Яку роль відіграє класифікація помилок, викладена в цьому курсі?
4. Що ви знаєте про українську психологічну школу редагування та її основоположників?
5. Сформулюйте основні етапи аналізу тексту на девіативність та його редагування.
6. Якою є роль помилкознавства у відточенні мовної компетентності редактора?
7. Охарактеризуйте класифікацію помилок усного та писемного мовлення.

Література до теми

1. *Антоненко-Давидович Як ми говоримо* / Антоненко-Давидович. – К. : Academia, 1994. – 256 с.
2. *Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології* / Ф. С. Бацевич. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
3. *Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник* / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
4. *Бондаренко Т. Г. Типологія мовних помилок та їх усунення під час редагування журналіст. мат-лів. Автореф. ... канд. філол. н.* / Т. Г. Бондаренко. – К. : Нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – К., 2003. – 20 с.
5. *Гладкий М. Наша газетна мова.* – Держвидав України, 1928. – 175 с. / М. Гладкий // Фотопередрук у Мюнхені, 1992.
6. *Гладкий М. Мова суч. укр. письменства.* – Х.: Держ. вид. Укр., 1930. – 160 с. Фототипне перевидання / М. Гладкий. – Мюнхен : Вільний укр. ун-т, 1992.
7. *Капелюшний А. О. Стилїстика й редагування: Практичний словник-довідник журналіста*

- / А. О. Капелюшний. – Л. : ПАІС, 2002. – 576 с.
8. *Караванський С.* Пошук українського слова / С. Караванський. – К. : Академія, 2001. – 239 с.
 9. *Караванський С.* Секрети української мови / С. Караванський. – К. : УКСП “Кобза”, 1994. – 152 с.
 10. *Караванський С.* До зір крізь терня, або Хочу бути редактором / С. Караванський. – Л. : БаК, 2008. – 120 с.
 11. *Куляс П. П.* Типологія помилок у корекційних таблицях. Навч. пос. / П. П. Куляс. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 168 с.
 12. *Куляс П. П.* Система – проти автоматизму суржикю: редакторський погляд : навч. пос. / П. П. Куляс. – К. : Вид. НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 294 с.
 13. *Кундзіч О. Л.* Творчі проблеми перекладу / О. Л. Кундзіч. – К. : Дніпро, 1973. – 264 с.
 14. *Леонтьев А. А.* Некоторые проблемы обучения рус. языку как иностранному (Психолінгвістич. очерки) / А. А. Леонтьев. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1970. – 88 с.
 15. *Мильчин А. Э.* Методика редактирования текста. – Изд. 3-е, перераб. и доп. / А. Э. Мильчин. – М. : Логос, 2005. – 524 с. (Вступ, окр. фрагменти. Зміст)
 16. *Мучник Б. С.* Человек и текст. Основы культуры письменной речи / Б. С. Мучник. – М. : Книга, 1985. – 256 с.
 17. *Накорякова К. М.* Литературное редактирование / К. М. Накорякова. – М. : ИКАР, 2008. – 432 с.
 18. *Партико З. В.* Загальне редагування: нормативні основи : навч. посібник / З. В. Партико. – Л. : Афіша, 2004. – 416 с.
 19. *Пономарів О. Д.* Українське слово для всіх і для кожного / О. Д. Пономарів – К. : Либідь, 2012. – 360 с.
 20. *Пешковский А. М.* Лингвистика. Поэтика. Стилистика: Избр. труды : уч. пос. / А. М. Пешковский. – М. : Высш. шк., 2007. – 800 с.
 21. *Сербенська О.* Актуальне інтерв'ю з мовознавцем / О. Сербенська, М. Волощак. – К. : Просвіта, 2001. – 204 с.
 22. *Феллер М. Д.* Укр. школа літ. редагув. (текст – задум автора – сприйм. читача / М. Д. Феллер // Стил. – 2002. – С. 363-374.
 23. *Чак Є. Д.* Складні випадки українського слововживання / Є. Д. Чак. – К. : Рад. школа, 1969. – 220 с.

СЛОВНИКИ

24. Великий тлумачний словник сучасної укр. мови / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с. (250 тис. слів)
25. Словник української мови. В 11 томах. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. (134 тис. слів)
26. Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2010. – 432 с.
27. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – 640 с. (Понад 18 тис. сл/сполучень).
28. Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. 2-ге вид., доп. і випр. / С. Караванський. – Л. : БаК, 2006. – 562 с.
29. Караванський С. Практичний словник синонімів укр. мови / С. Караванський. – К. : “Орій”, 1993. – 472 с. (Бл. 15 тис. син. рядів).
30. Новий словник іншомовних слів: бл. 40 тис. слів і словосполучень / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк ; за ред. Л. І. Шевченко. – К. : АРІЙ, 2008. – 672 с.
31. Російсько-український словник у чотирьох томах. – К. : Знання, 2011 – 2014.

2. НЕТОЧНЕ СЛОВОВЖИВАННЯ: багатозначність слова і контекстуальна точність його вживання

“Вбивча сила слова залежить від точності влучання”

Геннадій Малкін

*“Різниця між правильним і майже правильним словом така сама,
як між блискавкою й мерехтінням світлячка”*

Марк Твен

Основні питання теми

1. Лексичні помилки у ЗМІ та публічному мовленні
2. Поняття фактичної та комунікативної точності. Робота з фактичним матеріалом
3. Багатозначність слова і контекстуальна точність його вживання.
4. Оцінка стилістичних засобів /на лексичному рівні/

Ключові поняття і терміни: багатозначність слова (полісемія), фактична точність, комунікативна точність, контекстуальна точність, нерозрізнення значень: синонімів, паронімів, омонімів, оцінка стилістичних засобів, штампи.

1. Лексичні помилки у ЗМІ та публічному мовленні

Що входить до поняття “лексичні помилки”?

За загальною структурою помилок писемної комунікації, поданою в першому розділі, до поняття “лексичні помилки” насамперед відносимо:

– неточно вжиті слова (неконтекстні слова – за значенням або за стилістичним відтінком)

– слабке орієнтування мовців у синонімічних та полісемічних полях (нерозрізнені пароніми; неточні стилістичні значення і відтінки значень синонімів, омонімів і полісем, антонімів і антонімічних контекстів)

– нерозрізнення слів одного семантичного поля.

Сюди ж маємо зарахувати і:

– русизми та російські кальки (про них ітиметься в розділі “Суржик” – Розділ 6)

– недоречності в уживанні т.зв. периферійної лексики (також мова йтиме в розділі 5 “Лексика неосновного фонду”)

– неправильні граматичні форми (розділ 4).

Окрему групу становить лексика, яку використовують як стилістичні засоби мови. Автори не завжди доречно вдаються до засобів образності, експресії, гіперболізації, метафоризації тощо. І на цій основі утворюються штампи, канцелярит, “журналізми” (термін Рене Каппона [15]).

Лексико-семантична система української мови відзначається розвиненими синонімічними відношеннями. Однак слова, близькі за значенням, являють собою

помилконебезпечну групу лексем, при уведенні яких слід обов'язково враховувати кілька факторів: тотожність або подібність значень синонімів, можливість повної чи часткової взаємозамінності і наявність оцінно-стилістичних характеристик.

До того ж редакторові слід тримати в увазі, що синонімічні лексеми підлягають закономірностям сполучуваності мовних елементів. Так що синонімічна заміна потребує контролю зв'язків узгодження та керування.

Узяти синонімічний ряд *говорити – розмовляти – казати – балакати* (а ще ж *мовити – вести річ – висловлюватися* – у творі *оповідати, викладати – ур. ректи, глаголити* – повільно *зимувати на кожному слові* – стилістично знижене *цвенькати* – у значенні переказувати чутки, *подейкувати* – у правничому стилі *свідчити, твердити*).

Цікавий аналіз основних значень слів цього синонімічного ряду провів відомий український письменник і перекладач Олексій Кундзіч:

“Байдужість до формування нашої літературної мови одних і глухота других доходять до того, що навіть такі прості слова, як *говорити, розмовляти, казати*, не тільки плутають, але й “узаконюють” практикою в невідповідних значеннях.

Навіть деяким письменникам доводиться нагадати, що українське *розмовляти* відповідає російському *разговаривать*. Ці літератори пишуть “чистою мовою”! Думаючи по-російському, вони російське *говорить* (обминаючи сумнівне *говорити* – чи не русизм часом?) перекладають – *розмовляти*, а звідси вже й поговорить – *порозмовляти*. Це скалічене слово засмічує тепер багато сторінок нашої літератури. Обминаючи звичайне говорити, поговорити, договоритись (бо є ж *домовитись* – чисто українське!), деякі літератори, однак, чомусь прирекли до аутодафе слово каже, замінивши його тим самим *говорить*, і тепер усі герої тільки говорять, навіть одне слово говорять або проговорюють, але нічого не кажуть” [17, 10].

(Докладніше про вади у використанні синонімів див. нижче окремий параграф – “Нюанси синонімії”)

Просте і зрозуміле правило для автора і редактора: слова мають бути правильні і точні.

Тим часом одне з найбільших лих наших ЗМІ, як і усного, публічного мовлення, – приблизні слова... Загляньмо в газети, в журнали включно з науковими, вслухаймося в мовлення політиків, у передачі радіо і телебачення.

а) образливі – вразливі

“Ці жінки такі образливі” (1+1, 9.02.2013).

Так образливі чи вразливі?

Мабуть же таки вразливі (діткливі, за контекстом – і тонкосльозі).

У наведених прикладах, забігаючи наперед, визначатимемо типи помилок. Тут – *нерозрізнення паронімів*.

б) нижча вартість чи нижча ціна?

“Якщо наші російські колеги обмежать доступ українських товарів на свій ринок, сказав Микола Азаров, передусім постраждають вони самі, оскільки наші сири хорошої якості й мають *нижчу вартість*” (Віталій Княжанський. Сир і тероризм // День, 18.01.2012).

Так наші сири *нижчовартісні* (тобто нікудишні) чи вони *нижчі за ціною*?

Треба – мають нижчу ціну. І, крім того, про якість кажуть: вона висока.

Неточне слововживання: неконтекстний синонім зі зміщенням смислу (“нижча вартість” – це нижча цінність, а не ціна; як гадав автор; він змістив смисл висловлювання, принизив цінність нашого товару).

в) “Саме О. Дугін першим у Росії влітку 2008 року заговорив про необхідність *нанесення жорсткого військового удару по Грузії*” (Ол-др Горобець. “Брати” з ментальністю орди // Рукопис зі зб. Ун-ту “Україна” до його 15-річчя; автор цитує – у власному перекладі – російського шовініста і українофоба Олександра Дугіна).

Військовий удар по Грузії чи все таки воєнний? І чи його носять чи здають?

Отже, “завдання воєнного удару”. Треба також виправити *першим* на перший.

Типи помилок: **неживомовна відмінкова форма порядкового числівника** (*першим*); **калька** (*наносити*); **нерозрізнення паронімів** (*військовий – воєнний*; перше слово – від “військо”, друге – від “війна”; а там, у Грузії, таки була війна, а не військові навчання).

г) “Американські сім’ї зберуться за святковим столом, *аби скуштувати м’ясо індички*” (УР–1, 22.11.2012).

Так вони тої індички тільки *скуштують* чи все ж таки поїдять?

Можливий відредагований варіант – без “аби”: *поласують м’ясом індички*. (Куштують – з’їдають або випивають щось для проби /небагато/; а поїсти чогось смачного – поласувати).

Надлишковий “модний” сполучник (*аби*); **неконтекстний синонім** (зі зміщенням смислового нюансу).

г) Який закон відкрив Торічеллі?

“У фізиці є закон Торічеллі, закон сполучених посудин, згідно з яким ніщо безслідно не зникає. Якщо щось тимчасово пропадає в одному місці, воно з’явиться в іншому” (“Повернення блудного “єсдека”. Інт. І. Фаріона з Ігорем Шурмою, якому автор і приписав це неграмотне висловлювання // ВЗ, 10–16.01.2013).

Відредагований варіант: у фізиці є закон збереження енергії (маси), згідно з яким енергія ніколи не виникає з нічого й не зникає в нікуди, вона лише переходить з одного виду в інший.

Фактична помилка: переплутані фізичні закони природи. Тут переплутано закон збереження енергії /або маси/ з законом сполучених посудин. А звідки взявся Торічеллі? Адже закон сполучених посудин теж йому не належить, а впливає з гідростатичного закону Паскаля. Психологічна підоснова помилки – інтерференція на фоні напівзабутих знань із середньої школи: “Торічеллева пустота” тут переплутана зі “сполученими посудинами”. Справді-таки “торічеллева пустота” у знаннях.

д) **Ціни на тарифи**? Чи все-таки **на комунальні послуги**?

“Нині, влітку 2011-го, все бачиться інакше, ніж торік. *Ціни на газ, комунальні тарифи* та продовольство зростають, багатолітнє соціальне диво в сусідній Білорусі показово рушиться, рейтинг Партії регіонів падає...” (Павел Коваль, політолог. “Девальвація” /лівого руху/ // День, 21.06.2011) – на комунальні послуги; підвищуються. Всі ключові слова приблизні, неточні.

Неточне слововживання: *слово має інші значення* (можна кваліфікувати й як *сплутування слів одного семантичного поля*; “тариф” – також “ціни”); **неконтекстний синонім**.

е) “Пожежу вигідніше *попередити*, ніж погасити” (Заголовок до ст. В. Барінова у газ. “Поштовий вісник” від 29.07.2011) – пожежі легше запобігти, ніж її погасити.

Неточне слововживання: **неконтекстний синонім**; **калька**.

Кому це “*вигідніше винести попередження пожежі*”?

Погане чуття мови часто призводить до казусів:

е) “*Вовки не проти їсти чоловічину*” (Наталія Мосейчук. Інформація про посилення агресивності хижих звірів в умовах суворої зими // 1+1, 26.02.2013).

Вовки їдять тільки “чоловічину”? Чи й “жіночину”?

Можливий відредагований варіант: “Голодні вовки можуть нападати й на людину”.

Ментально-психологічна помилка: невдале ословлення початкового задуму.

ж) “Футболіст Штутгарта тримається за шлунок” (З футбольного репортажу // 2+2, 7.03.2013).

Тож спортсмен тримається за шлунок чи все ж таки за живіт?

Можна визначити тип помилки як *нерозрізнення слів одного семантичного поля* або *помилки в ословленні початкового задуму*.

Окрема група помилок слововживання – *сплутування слів одного семантичного поля (однієї предметної галузі)*. Це випадки помилок слововживання, причини яких важко пояснити:

“Найважче – в засаді: не можна поворухнутись, *нерви напружені, палець – на мущі*” (З розповіді учасника АТО // УР-1, 21.03.2015). Той же характер помилки – на спусковому гачку.

“Постріл поцілів не в зайця, а в собаку” – треба куля, заряд.

Очевидно, тут причина психологічна: нас плутає не лише близьке звучання або значення слів, а й їх належність до однієї предметної галузі – одного семантичного поля. І ці промахи серйозно порушують комунікативну точність тексту.

Як бачимо, такий є рівень нашого журналістського продукту – аж до анекдотичних випадків. І це ж не шкільні стіннівки, а серйозні, респектабельні видання та всеукраїнські канали мовлення.

2.2. Поняття фактичної та комунікативної точності.

Робота з фактичним матеріалом

Неточним може бути факт, ширше – відображення реальної дійсності. Тут – цілі розсипи похибок: перекручені цифри, прізвища, ініціали, назви міст, організацій, всякого роду посилання, цитати, терміни і т.п. – і велика робота для редактора: виловити ці неточності, як кажуть, винюхати їх.

Це і є фактичні неточності.

А крім того, автор може неточно висловити думку про цей факт, про цю дійсність – часто мимовільно, неусвідомлено.

Тут уже має йти мова про комунікативну неточність.

Фактична точність – це властивість (якість) тексту, в якому правильно (істинно, адекватно) відображено світ, подробиці цього світу. Можна сказати, це властивість правильного авторського бачення.

Комунікативна точність – це властивість правильного передавання думки.

Якщо масову комунікацію зобразити найпростішою схемою

то на першому стикі понять слід шукати фактичну неточність, на другому – комунікативну.

Інакше кажучи, розрізняють дві точності: точність предметну і точність мовленнєву (понятійну).

Багато працював над цими проблемами відомий фахівець зі стилістики і редагування Б. С. Мучник. Він часто пише про точність задуму і точність словесного втілення; точність наміру і точність виконання. [19].

І все ж остаточно він зупиняється на термінах фактична точність і комунікативна точність. Та й один з найвідоміших теоретиків редагування А. Е. Мільчин окремий параграф у своєму підручнику так і називає “Боротьба за фактичну точність”. Цими ж термінами послуговувався й український теоретик Мартен Феллер.

З кількох значень слова “комунікація” нас цікавить нині одне:

Повідомлення інформації від однієї людини до іншої або кількох інших, ширше – запущеної в канал інформації. Чи точним є наше повідомлення, наш текст? Чи так сприйме наш текст читач, як його задумав автор?

Забезпечення фактичної точності тексту – одне з найважливіших завдань редактора (хай би як хто наполягав на виключній відповідальності автора).

Фактичні помилки – багатоликі.

– Автор “Дзеркала тижня” Т. Щербаченко пише: “Беручи участь у стусівських конференціях чи навіть читаючи наукові праці, я закриваю очі на те, що кожна праця містить 50–70 фактичних помилок. Мені доводилося читати про дні народження Стуса: 4, 6, 8, 12, 25 січня 1935, 37, 39 року – і це в наукових роботах, з посиланням на грифоновані книжки!” – тобто книжки з рекомендаціями до друку високих наукових установ – Національної Академії Наук, міністерств, наукових інститутів, університетів” (Т. Щербаченко. “Дмитро Стус. Син за батька” / Т. Щербаченко // ДТ 2.04.2005).

– “Чотири роки полону – близько десяти таборів. Спочатку – Освенцім, де Андрій Ющенко був в’язнем під номером 11 367. Потім Лямсдорф, затим – Аушвіц, далі знову Освенцім та інші” (Жулинський М. Віктор Ющенко: Випробування владою / М. Жулинський, О. Сліпущко. – Х. : Фоліо, 2005. – С. 28)

Увага: Аушвіц – німецька назва польського міста Освенцім! Розрізнили тотожне.

А ось у виданні “Великі художники”, ч. 24 за 2004 рік, під 190-ту річницю з дня народження Т. Г. Шевченка, – кілька помилок: “Народився 9 березня 1814 р. в селі *Кирилівка* (насправді в Моринцях)...”; через кілька абзаців – “22 квітня 1938 року Шевченко дістав відпускну, підписану поміщиком Павлом *Енгельгартом*” (тобто вже при радянській владі, через 124 роки після народження? Треба – 1838 року. Крім того, прізвище поміщика – Енгельгардт). А далі – “в 1960 – удостоєний звання академіка гравіювання з правом набуття дворянства, *від якого відмовляється*” (від звання академіка чи від набуття дворянства? Чи від того й того? – не помічена редактором неясність – тобто помилка хибний смисловий зв’язок; 1860).

Скрізь тут ми маємо справу з фактичними помилками.

Здавалося б, пояснення просте: автори неухважні, не перевіряють фактів. Можна сказати й різкіше: вони безвідповідальні.

Але тут ідеться й про непрофесійність, зокрема про погану організацію творчого

процесу. Чому ж раніше, ще за радянських часів, слухачі радіо і телебачення не стикалися з такою потворною інформацією? Бо тоді, крім вимогливості до кадрів, у редакціях і видавництвах була система контролю за технологією підготовки матеріалів до друку. На певних її етапах були пункти контролю – літредактори, коректорські бригади, т. зв. “свіжоголові”, тобто чергові випускові редактори. У редакціях знали, хто, наприклад, відповідає за звірку цитат (“*Цитати звірів*” – і підпис) тощо. Потім під гвалт криків “Геть цензуру!”, під ідею здешевлення процесу всю цю систему було ліквідовано. Але ж низький рівень видань б’є й по їх економіці, оскільки недостовірна інформація, фактичні помилки, різноманітні спотворення картин життя знецінюють видання, підривають довіру до нього.

Методику роботи редактора з фактичним матеріалом фахівці визначають у ряді рекомендацій. Одні з них стосуються загальних принципів, другі є своєрідною “редакторською технікою”.

Насамперед щодо принципів підходів.

Перше завдання редактора (в роботі з фактами) – з’ясування якості фактичного матеріалу. Тут (уже в ході редакторського аналізу) редактор мусить зробити своєрідну експертну оцінку ключового фактажу, бо від цього залежить найважливіший висновок: чи може бути рукопис взагалі рекомендований до друку?

Тому вже тут ми мусимо дещо докладніше розглянути принципи оцінки фактажу майбутньої публікації.

Навіть добір фактів автором – це вже є й певна їх оцінка. Тут може виявитися суб’єктивізм автора (коли вигідні для його концепції факти наводяться, інші ж замовчуються); можуть наводитися далеко не рівноцінні за своїм значенням факти; нерідко повторюються однопорядкові факти, не додаючи до означуваного явища нічого нового; нарешті не кожен факт можна перевірити. Все це має велике значення для редакторського аналізу.

Друге завдання – встановлення правильності, точності наведених у тексті відомостей. Тут можуть бути промахи автора, його неуважність – тобто суб’єктивні причини помилок. А є й певні об’єктивні причини: це зміна ситуації; вчора наведені факти були точними, сьогодні вони змінилися – кількісно чи відносно. Статистичні дані, скажімо, торішні, а вже є повідомлення статорганів цього року; вчора “містер Х”, названий у творі, був директором, а сьогодні він міністр (а заяви міністра мають іншу цінність і іншу міру відповідальності, ніж заяви директора; не кажучи вже про ситуації, скажімо, з такими кардинальними змінами: учора він директор, а сьогодні підсудний тощо)

Третє. Є принципи перевірки фактичного матеріалу. Їх три.

– Звіряння факту з авторитетним джерелом. При цьому дотримуються таких правил:

- фактичний матеріал звіряють тільки за творами, з яких його взято. Для перевірки намагаються взяти останнє видання. Якщо праця увійшла до зібрання творів, користуються ним;
- за потреби звернутися до довідкових видань перевагу віддають загальним і галузевим енциклопедіям, енциклопедичним словникам, з-поміж них тим, що вийшли в спеціалізованих академічних видавництвах: “Українська енциклопедія”, “Большая российская энциклопедия”, “Наукова думка” та інших;
- для перевірки статистичних відомостей треба звертатися до офіційних видань Держкомстату України (найчастіше це щорічники);
- для встановлення правильності фактів з діяльності державних органів, зокрема тих, що відбулися недавно і не зафіксовані в довідкових виданнях, звертаються

до офіційних видань – газет “Президентський вісник”, “Урядовий вісник”, “Голос України”, “Відомості” і Бюлетені Верховної Ради України – це стосується й цитування виступів політиків.

– Внутрішньотекстова перевірка фактів. Часто вдумливий аналіз тексту і контексту дає можливість виявити хибність відомостей – досить для цього зіставити фрагменти тексту, провести нескладні обчислення: адже неточності виникають у підрахунках, у процентних показниках, у схемах тощо.

– Офіційне підтвердження. Якщо перші два способи перевірки фактичного матеріалу не дають можливості встановити істинність факту, доводиться звертатися по консультацію до компетентних людей, до спеціальних установ. Офіційне підтвердження наукового інституту, підприємства, організації, державної установи є авторитетною підставою для оприлюднення оригінального фактичного матеріалу.

Кілька міркувань про роль документа в науковому творі. Найбільшу цінність, як правило, мають архівні джерела і офіційні поточні матеріали державних органів, громадських організацій, підприємств.

Дуже поширеними нині стали натяжки, підтасовки зі статистикою й іншими фактами.

Усе це повторюється й повторюється у практиці нових урядів. Досить згадати, як піарився М. Я. Азаров тим, що у 2012 році зарплата у лікарів і вчителів зросла від 6 до 30 гривень... Наскільки зросли ціни, прем'єр умовчував.

Або: називаються цифри зростання національного доходу в гривнях. Але це по суті девальвовані гривні. Реальний процент зростання або суттєво нижчий, або його й зовсім нема. Абсолютні ж цифри (зібраного зерна, виробленого м'яса тощо) не наводяться.

Редактор має глибоко аналізувати факти і статистику, щоб не допускати таких фальсифікацій у публікаціях.

Окремо – про помилки при цитуванні.

1) Цитату свавільно переривають там, де кінчаються слова, суголосні авторській думці, і відкидають ті, які суперечать їй.

2) Цитовані слова виривають із контексту (з тією ж метою). Одна із заповідей цитування (за Мільчиним) – цитата завжди має являти собою логічно завершене ціле...

3) Цитату можна прийняти або відмовитися від неї. “Поліпшувати” її не можна. Дж. Каппон: “Найбільше, що ви можете тут зробити – це виправити мінімальні граматичні огріхи, випарити відверту “воду” та випустити відверті повтори” [15, 90].

4) Знов за Дж. Каппон(ом): “Велику небезпеку становлять повтори. Навіть сильні цитати стають слабкими, коли вони повторюють те, що тільки-но було сказано від третьої особи” [15, 94] У нас на “1+1” та інших каналах ТБ, на радіо постійно “вбивають” інформацію свого кореспондента плагіатною підводкою.

5) Помилки у цитуванні зазвичай припускаються тоді, коли необачно випускають частину цитати, і вона стає категоричнішою, ніж була насправді. Застереження може бути пропущене або “заговорене”, обґрунтування аргументу – випущене, а жартівливе зауваження може бути подане як серйозне” (це використовувалося як технологія в політичних баталіях під час президентських і парламентських виборів, зокрема проти Юрія Луценка, Олександра Мороза, іронічні репліки яких подавали багато разів і на багатьох телеканалах як серйозне твердження, дискредитуючи претендента як антидемократа).

6) Іноді цитати потребують невеликого внутрішнього “зшивання”. Вставка в дужках може використовуватися для пояснення технічного терміна або для уточнення, якого іменника стосується займенник” [15, 95].

Редакторська техніка аналізу та перевірки фактів:

1. Важливий редакторський (методичний) прийом аналізу фактичного матеріалу – конкретизація загального положення. Особливо коли текст містить невизначені, приблизні твердження:

– “Останнім часом...” – про який “останній час” ідеться? Про рік або роки? Про місяці? Дні? Уточнюється з автором.

– “Сталося це торік” – редактор не може не уточнити, в якому саме році це сталося; якщо стаття публікується, наприклад, у січні 2015 року, а написана була у листопаді чи грудні 2014-го, отже, йшлося про 2013 рік.

– “Територія коси Тузла неухильно зменшується на один метр” (5-й кан. ТБ, 15.08.2005) – квадратний метр, чи в довжину? Щороку, чи щомісяця, чи щотижня, чи щодня, чи щогодини? Факт потребує додаткового уточнення, залишати його таким невизначеним не можна.

2. У редакторській практиці широко застосовують метод співвіднесення фактів. Зіставляють:

- факти в тексті і факти, добре відомі редакторіві
- факти в тексті і факти в довідниках
- факти в тексті, зв’язані за смыслом
- факти, які повторюються в тексті, – їх обов’язково треба зіставити
- факти, зв’язані посиланнями
- факти, які можна уточнити за підрахунками наведеної в тексті інформації [За 3].

“8 грудня 1990 року – у Біловезькій Пущі біля Бреста керівники України, Білорусі та Росії ухвалили рішення про ліквідацію СРСР” (Нація і держава, 6.12.2005). Тут достатньо співвіднесення факту в тексті і факту, добре відомого редакторіві. Адже він знає фундаментальні події історії незалежної України, зокрема той, що у серпні 1991 року Україна проголосила свою незалежність, підтверджену референдумом 1 грудня того ж року, що дало повноваження Президентіві Л. Кравчуку підписати такий історичний документ. Отже, із зіставлення всіх цих фактів редактор впевнено виправляє помилку: “8 грудня 1991 року ... підписали угоду про припинення існування СРСР і створення Співдружності незалежних держав”.

Характерні помилки, які трапляються в хронологічних посиланнях:

– плутають століття, як це видно з наведеного на початку розділу фрагмента тексту про Т. Г. Шевченка (1938 і 1960 роки). Ось ще приклад:

“Ернест Міллер Хемінгуей народився 21 липня 1799 року у містечку Оук Парк, у штаті Іллінойс” (Е. Хемінгуей. Старий і море: Повесть / Е. Хемінгуей. – К.: Дніпро, 1990. – С. 5. Передмова). Освічений редактор знає, що Хемінгуей писав про події громадянської війни в Іспанії, Другої світової війни тощо, отже не міг народитися у XVIII ст., тому й виправляє помилку, звіривши за енциклопедією: 21 липня 1899 року.

– виявляють неухильність у написанні століть римськими цифрами:

“Такий важкий шлях потрібен був, щоб виправити помилки української еліти *XXVIII ст.*” (Св. Караванський. Встане Україна! / Св. Караванський // ЛУ, 24.08.2005) – XVIII ст. /до XXVIII ст. ще треба дожити редакторам ЛУ/;

– багато плутанини у ЗМІ трапляється на початку кожного року: за інерцією автори вказують старий рік. Часто на початку нового року трапляються помилки в датуванні. Наприклад, у номері [оболонської] районної газети за 25 січня 2005 року повідомляється, що “райадміністрація цю проблему вже розв’язала, прийнявши відповідне рішення ще 15 квітня цього року” насправді 15 квітня 2004 року.

– фактичні помилки часто виникають при написанні числівників цифрою в

поєднанні зі словом “тисяч”. “На гастролях 2003 року, – пише “Україна молода”, – у США було зібрано *50 000 тисяч доларів* для чорнобильського дитячого фонду” (УМ, 20.12.2005). – йдеться про 50 тисяч (або 50 000), в автора ж вийшло 50 мільйонів.

Ще кілька типових помилок з числівниками

Приблизність даних; іноді й справді не вдається вказати точну цифру, однак треба навести її дохідливо для читача:

– Каппон звертає увагу, зокрема, на т.зв. гойдалку “більше – менше” (“Джонсон отримав *більш як* на 100 тисяч *менше*, ніж сподівався” – принаймні замість *більш як*) [15, 150].

– т.зв. “бездонний колодязь” (“Загальні збитки можуть становити *до 11 мільйонів дол.*” Так може й 1млн, і 1 долар). “Намагайтеся наводити діапазон цифр: “Компанія може зазнати збитків від 8 до 11 мільйонів доларів.” (Там само)

– “потворні наближення”. Теленовини “1+1”, серпень 2006: “Під час нічного обстрілу ліванської території загинуло *близько 13 чоловік*”. Очевидно, йшлося про не остаточні дані, то треба так і говорити – “принаймні 13 чол.” або “Встановлено загибель 13 чоловік, але пошуки ще тривають”;

– математичні задачки для читача – коли підрахувати щось можна, лише повернувшись по тексту на сторінку-другу.

У видавництвах і редакціях вироблено методику професійного редакторського читання. Вона відрізняється від читання звичайного споживача інформації і полягає в тому, щоб не захоплювати загальний зміст за задумом автора, а “читати текст відповідно до об’єктивного значення слів у ньому”, з перевіркою достовірності. Навіть у найпростіших випадках, коли факти, здавалось би, не потребують перевірки, редакторів не можна не перевіряти їх достовірності [3, 180-181].

Згідно з цією методикою редактор:

– читає не дві останні цифри року, а все число, осмислюючи при цьому, про який період, яке століття йдеться;

– читає ініціали, подумки розшифровуючи їх: М. П. Драгоманов – “Михайло Петрович Драгоманов”; А. Дюрер прочитує як Альбрехт Дюрер. Якщо не знає точно, звертається до довідників, тим паче, що далі в тексті автор написав *Альберт* Дюрер;

– в усіх непевних ситуаціях він сумнівається: а чи справді фільм “Білий птах з чорною ознакою” зняв Параджанов? А чи справді Дюрера звали Альберт? А чи справді Шевченко народився в с. Кирилівці? А як звали композитора Ревуцького – хіба не Левко, а Микола? І т. п.;

– він обов’язково зіставить повторювані факти.

Найдокладніше опрацював проблему запобігання фактичним помилкам А. Е. Мільчин [3, 184-218]. Цей дослідник радить уявно, подумки конкретизувати загальні, абстрактні твердження, перебираючи в пам’яті різні випадки можливого застосування їх.

Мільчин наводить перелік випадків, які потребують перевірки:

- неконкретизовані в тексті або не повністю конкретизовані формулювання і положення [тези];
- числа;
- одиниці величин;
- дати;
- дані константного характеру: прізвище, ім’я, рік народження, національність, професія;
- назви;
- терміни;

- географічні дані;
- вирішальні для віддачі смислу або відтінку смислу слова;
- підписи до ілюстрацій;
- усілякі посилання;
- цитати;
- згадування про, здавалося б, відомі всім події. [3, 183]

Має бути внутрішня установка на те, що в цих помилкобезпечних місцях може бути помилка, що вона, мабуть-таки, точно є.

Усе це стандарт достовірності або точності інформації.

А є ще стандарт вичерпності, про яку має дбати редактор.

Неважко помітити, що причиною більшості помилок насамперед є брак редакторських навичок аналізу тексту, перевірки фактичного матеріалу, зокрема методики співвіднесення. Зрозуміло, що це й свідчення недостатнього рівня компетентності журналіста, редактора.

А. О. Капелюшний типологізує причини помилок, пов'язаних з оперуванням фактичним матеріалом:

- (1)– це перенасичення тексту фактами;
- (2)– брак фактичного матеріалу в аналітичних творах, унаслідок чого автор робить необґрунтовані, хибні висновки;
- (3) – добір фактів, що відповідають заданій наперед схемі, і відкидання тих, які їй суперечать, тенденційний підхід до оцінки фактів;
- (4) – неуніфікованість подачі фактичного матеріалу (одне прізвище подається з ініціалами, а інші – без них або з одним ініціалом, або з повним іменем; подання одного показника в абсолютних цифрах, а інших – у відсотках тощо);
- (5) – надмірна увага до фактів приватного життя відомої людини й цілковите нехтування фактами, що характеризують її професійну, громадську діяльність;
- (6) – відтворення факту “по пам’яті”, без перевірки (“З дитинства запам’яталося нам Шевченкове “Рученьки терпнуть, злипаються віченьки...” – Бути жінкою // УТ-1. – 2000. – 21 травня [автор вірша “Швачка” – Павло Грабовський]);
- (7) – наведення цифр, фактів, які нічого не говорять читачам, слухачам, глядачам (скажімо, автор не пояснює цифр, не зіставляє їх, а тому читач неспроможний оцінити, багато це чи мало, виняток це чи тенденція тощо);
- (8) – наведення без розшифрування абревіатур, скорочень. Можемо додати: порушення в структуруванні тексту, переліках, у подачі дат, фізичних величин, оформленні цитат, графіків і таблиць, текстівок, бібліографічного апарату;
- (9)– штучне створення сенсації, роздмухування якогось факту чи якогось аспекту події. [Див. 1, 97–99]

Цей же автор (Капелюшний) розглядає також психологічні причини фактичних помилок у ЗМІ [14, 157–165], вказує на різноманітні типи інтерференцій, тобто перенесень рис, властивостей різних фактів в уяві автора. Один з прикладів такої інтерференції – наведений ним фрагмент інформації з газети “Поступ” від 8 листопада 2001 року: “Стало відомо, що збірна України провела повноцінне тренування на базі “Динамо” в Кончі-Заспі під керівництвом Олега Буряка і Володимира Веремеєва” (Інтерференція імен і прізвищ двох футболістів-друзів: Олега Блохіна і Леоніда Буряка).

Ще кілька типів інтерференцій, підсвідомих смислових перестановок:

– назв посад в історичній площині: “Головою *Верховної Ради* на той час був Михайло Грушевський” (УР-1, 21.01.2007) – не було тоді Верховної Ради, була Центральна Рада;

– географічних назв через їхню близькостність або сусіднє розташування на карті: “З кожним роком у Чернівецькій області популярність епістолярного конкурсу

зростає, про що свідчать твори-листи, які надходять *чернігівським* поштовиком”.

Причини загальнішого (системного) плану:

- процес пізнання нової для автора дійсності часом починається з недостатнього рівня компетентності і за стислих термінів підготовки матеріалу;
- цей процес відбувається в умовах надмірного емоційного переживання ситуації, що спричиняє різноманітні зміщення й інтерференції;
- навіть наводячи один факт, журналіст насправді має справу з системою фактів, має показати факт у певних взаємозв'язках. Як пише Г. Лазутіна, “факт реальності не піддається розглядові один, сам собою. Вихоплений із системи істотних зв'язків, він легко може перетворитися в нашій свідомості на картинку, яка спотворює дійсність. Це пояснюється тим, що через свою творчу природу свідомість, не відобразивши реальних зв'язків факту, спроможна включити його в систему інших зв'язків – неістотних, малосуттєвих, а то й узагалі вдаваних” [18, 70. Навів А. О. Капелюшний]

3. Багатозначність слова і контекстуальна точність його вживання

/Типи помилок, які порушують комунікативну точність/

“Тільки на рівні фрази мова щось говорить; поза фразою вона не говорить ні про що”

Поль Рікер

“Про контекстуальне розуміння слова пише Р. Кісь, – посилаючись на т.зв. “контекстуальний принцип Г. Фреге, (нім. учений, логік), згідно з яким слово дістає своє значення тільки в контексті речення [16, 112]

2.3.1. Типи помилок, які порушують комунікативну точність

І тут ми підходимо до проблем комунікативної точності (*лат. communicatio – зв'язок, повідомлення; від communico – спілкуюся з кимось*).

Комунікативно точне мовлення – це мовлення, в якому вжиті слова повністю відповідають їх значенням, що встановилися в мові на даний період її розвитку. І залежить воно від рівня знання мови, від ерудиції автора й редактора, від володіння логікою думки.

Узагальнено ми й називаємо цю групу помилок неточним слововживанням або порушеннями комунікативності тексту.

“Уже у випадках неточного слововживання, – вважав професор Р. Г. Іванченко, – доводиться мати справу із значущістю структури контексту. Тут значення слова і значення контексту немовби заперечують одне одного і тим самим насторожують читача” (11, 238). І далі варіативно пише про “невдале наповнення контексту”, “структурну невикінченість контексту”, “неправильне “конструювання” контексту”, “неправильну – найчастіше – незвичну побудову контексту” [11, 238–239].

Ця неконтекстність найчастіше пов'язана із сплутуванням слів:

- (а) близьких за значенням і різних за звучанням (синоніми);
- (б) схожих за звучанням, але різних за значенням (пароніми);
- (в) схожих за значенням і звучанням, та все ж з очевидним стилістичним

розрізненням (найчастіше – теж синоніми);

- (г) не схожих ні за звучанням, ні за значенням, але які належать до одного семантичного поля (однієї предметної галузі);
- (г) викликаних нерозрізненням значень одного багатозначного слова – омоніма.

2.3.2. Орієнтування автора і редактора в ситуаціях полісемії

Тут потрібно відпрацьовувати орієнтування автора і редактора в ситуаціях полісемії, тобто:

- вловлювати неточності у вживанні синонімів
- впевнено розрізняти пароніми
- стежити за значеннями омонімічних слів та полісем
- розмежовувати й стилістичні відтінки в антонімічних парах слів
- оцінювати стилістичні засоби, тобто вловлювати стилістичну несумісність слів у тексті

Відомий філософ минулого століття Хосе Ортега-і-Гассет (Іспанія) писав: “У словнику слова – це можливі значення, але вони нічого не кажуть. Слово є словом не інакше, як тоді, коли тільки мовлене ким-небудь кому-небудь. Тільки таким чином функціонуючи як конкретний живий факт, що спрямований від одного людського єства до іншого, слова мають вербальну реальність... Розглядати слово інакше – означає перетворювати його в абстракцію, спотворювати і мати справу тільки з бездушним його фрагментом” [23, навів Р. Кісь: 16, 96]

І. П. Ющук [5, 174]: У словниковому складі мови є “невеликі об’єднання слів, зумовлені їх місцем у семантичному полі. За значенням слова по-різному пов’язуються між собою: або наближаються одне до одного, або, навпаки, відштовхуються на протилежні полюси. За характером відношень між словами в семантичному полі розрізняють *антоніми, синоніми, омоніми, пароніми*”. Редакторів треба чітко орієнтуватися в значеннях і функціональному призначенні цих груп слів.

Поновлення термінологічних знань:

Синоніми (гр. *synonimos* – однойменний) – слова (або вислови, конструкції), відмінні за звучанням, але близькі за значенням (чи й однакові – тоді це дублети). Сукупність усіх синонімів певного змісту називають синонімічним рядом. Слово, яке найширше втілює в собі значення цього ряду, називають доміантним (домінантою). Синоніми вживаються для передачі відтінків значення зі стилістичною метою. Багатозначне слово окремими своїми значеннями може входити в різні синонімічні ряди. Розрізняють синоніми: лексичні і фразеологічні; загальномовні і контекстуальні; афіксальні (напр., форми давального відмінка на *-у* і *-ові*) і синтаксичні конструкції (дісприкметникові і дісприслівникові звороти і відповідні до них підрядні речення) тощо.

Синонімія (від грецького однойменність): 1) сукупність синонімів у певній мові; 2) розділ лексикології, що вивчає синоніми; 3) одночасне вживання в тексті художнього твору паралельних синонімів (Інш. і Сл-к-літ/знавч. термінів).

Омоніми (гр. *homos* – однаковий і *onoma* – ім’я) – слова або форми слів, які вимовляються і пишуться однаково, але мають різний зміст [різне значення] залежно від контексту: *коса* (руса коса; наскочила коса на камінь; коса свиняча – селезінка; човен завернув за гострий ріг піскуватої коси – смужка суші, що вдається в море або в ріку; дівчинка коса – з вадою зору); *ключ* (дверний, скрипковий, ключ води). Коли слова збігаються тільки в написанні, їх називають омографами (*мука* і *мука*, *орган* і *орган*, *руки* і *руки*), якщо тільки у звучанні – омофонами (*гриби* і *греби*, *надія* і *Надія* /ім’я/, *гама* як ряд звуків і *гамма* як назва грецької літери; *мене* – займенник і

мине – дієслово). Дуже важливо для редактора розрізняти міжмовні омоніми, тобто збіг зовнішньої форми слів у різних мовах: *луна* в укр. мові – відлуння, у російській *луна* – місяць; *неділя* в укр. – день тижня, *неделя* в рос. – сім днів (їх не слід плутати, як це робив, напр., Голова Верховної Ради В. В. Рибак, зазвичай казав: “Зберемося на сліду́ючій неділі” – замість на наступному тижні або “Сліду́юча робо́ча неділя – через дві неділі” – замість наступне засідання – через два тижні).

Пароніми (грецьке *para* – біля і *opoma* – ім’я) – подібні за вимовою, але різні за значенням слова : *здравиця* – *здравниця*; *уява* – *уявлення*; *адрес* – *адреса*; *абонент* – *абонемент*; *відчуття* – *почуття*. У наведених прикладах слова в парах не мають нічого спільного за значенням; водночас паронімами можуть бути слова синонімічного чи антонімічного ряду, напр., *капля* – *крапля*, *густо* – *пусто*. Є пароніми, що належать до однієї тематичної групи, що при нерозрізненні призводять до помилок: *еміграція* – *імміграція*, *музичний* – *музикальний*, *письмовий* – *писемний* – *письменний*.

Антоніми (грецьке *anti* – проти і *opoma* – ім’я) – одиниці мови найчастіше слова, що означають протилежні, але співвідносні одне з одним поняття: *день* – *ніч*, *далекий* – *близький*, *любити* – *ненавидіти*. У межах антонімічної пари слова можуть бути різнокореневі (*корисний* – *шкідливий*) і спільнокореневі (*зачиняти* – *відчиняти*), загальномовні (наведені вище приклади) і контекстуальні (*Куди ривнятися свині до коня, коли шерсть не така* /Юмис/; *далеко куцо́му до зайця*).

Полісемія – багатозначність слова, наявність двох або кількох значень одного слова. При цьому реальне (конкретне), вторинне значення слова виявляється лише в контексті. Саме тут труднощі для редактора.

“Багатозначність – це тотожність слова за наявності в ньому двох або більшої кількості виразно відмінних значень, омонімія – зовнішній збіг за звуковою оболонкою різних слів. При багатозначності зв’язок може ґрунтуватися на схожості предметів, названих одним словом, на суміжності, на співвідношенні “частина – ціле”. *Іти* – про людину, потяг, лист, годинник, справу, іспити, переговори тощо; значення – різні, але всі вони зводяться до основного – “рухатися” (порівняймо: *летіти* – про птахів, коней, роки). Якоюсь мірою допомагає розмежувати омонімію і полісемію підставлення антонімів та творення похідних слів. Напр., гучний у словосполученнях гучні струни, гучний голос, гучна вечірка, гучна мова скрізь можна замінити на тихий. Отже, це багатозначне слово. Різні слова (омоніми) по-різному творять похідні. Напр.: клас – “суспільна група” (класовий) і клас – “навчальна кімната” (класний); термін – “проміжок часу” (терміновий, терміновість, надтерміновий) і термін – “слово, яке точно визначає поняття в галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя (термінований, термінування). Але ці критерії не можна визнати вичерпними, тому основним мірилом розрізнення багатозначності й омонімії є зміст слова, співвіднесеність його з дійсністю, наявність внутрішнього семантичного зв’язку”.

Кадет – вихованець кадетського копусу; *кадет* – член партії конституційних демократів.

Кавалер – той, хто танцює в парі з дамою; *кавалер* – той, кого нагороджено орденом.

Клуб – культурно-просвітницька установа; *клуб* – клубок; *клуб* – стегно (напр., у коня)

Наточувати – цідяти, наливати якусь кількість чогось; *наточувати* – точачи, робити щось гострим. У другому значенні є ще й омоніми: доточувати, гризучи, виїдаючи, подрібнювати певну кількість чого-небудь (черв’як наточив купинки землі).

Редактор повинен вільно орієнтуватися в намірах автора щодо прямих і переносних значень слів. А для цього треба знати комунікативні призначення тропів: *метафор* (як змістових перенесень), *метонімії* (як перейменувань) *синекодх* (як перенесень значень слова з частини на ціле), *усоблень* (як персоніфікацій), *алегорій* (як іносказань, непрямих, образних перенесень). *епітетів* (як художніх означень), *гіпербол* (як художніх перебільшень), *лігот* (як применшення ознак); *іронії* (як непрямого, приховуваного висміювання, іноді жартівливого) та *евфемізмів* (як засобів для пом’якшення різкості оцінки).

Усе це – система образності мови як її природи.

Ці та інші поняття нормативного курсу української мови є дуже важливі для редактора, для розуміння функції редагування як забезпечення не лише прозорої, точної, неспотвореної комунікації, а й живої образної природи мовлення, авторського тексту. Це потрібно не для демонстрації начитаності редактора, а щоб через свою недоосвіченість і стилістичну нечутливість не збіднити текст, не вихолостити його живомовність.

2.3.3. Нюанси синонімії

“Синонімів, тобто двох слів, що позначають одне й те саме, насправді нема. І в цьому принадість мови, в цьому ж її складність”

Михайло Кольцов

Отже, першими розглянемо помилки у вживанні слів, близьких за значенням і, як правило, різних за звучанням. Йдеться про синоніми, які не повністю збігаються за значенням (не дублети).

У цьому контексті слід звернути увагу на вид помилок *“Інший стилістичний відтінок”* – найчастіше це *неконтекстні синоніми*. Розрізнення стилістичних відтінків слів – один із найточніших /найвиразніших, надійних, правдивих/ показників рівня майстерності редактора.

Ознаки полісемії можна спостерегти навіть у синонімічних рядах. Бо за синонімами теж стоять різні значення слова за стилістичним відтінком, іноді й із більш диференційованим розрізненням.

Візьмемо, наприклад, прикметник *“великий”*. Він багатозначний і тому належить до кількох синонімічних рядів:

будова – велика, чимала, масивна, капітальна, монументальна, могутня, грандіозна;

хлопець – великий, рослий (високий на зріст), чималенький, дорослий;

книга (за обсягом) – велика, чимала, об’ємиста, об’ємна, обширна, масивна;

книга (за змістом і значенням) – велика, велична, визначна, видатна, багата, серйозна;

крик – великий, сильний, дужий, могутній, потужний, несамовитий, нестямний, нелюдський.

Тобто у контекстах слово *“великий”* має ознаки й омонімії, і полісемії.

Ось чому так важливо редакторів вільно орієнтуватися в ситуаціях багатозначності слів. Тут закладено багатство і всю різноманітність мови.

Зі стилістичного погляду синоніми – це й засіб уникнути одноманітності, частого повторення тих самих слів, що особливо важливо для редактора. Але не можна й абияк користуватися синонімічними словами.

Наприклад, *хороший, гарний і добрий*. Чи є вони взаємозамінні?

“Гарна пропозиція”, – коментує Голова Верховної Ради України Володимир Рибак (червень 2013).

“Гарна пропозиція” – це яка? Красива пропозиція?

І ця помилка дуже поширена. Причина в тому, що це слово сприймають як дублет до *“хороший”*.

Гарна дівчина, але пропозиція – хороша чи слухна (залежно від контексту ще може бути вдала, добра, доречна, прийнятна).

Дівчинка знайшла в гаю добру квітку – гарну.

Добра дівчинка – найкраща серед нас (зігнорований “дієз”).

Але: “добра дівчина – найчуйніша серед нас” – помилки немає, бо “добра” тут – це чуйна й сердечна.

Ще кілька синонімів до слова “хороший”:

“Яка прекрасна мова! Читав – наче погожу воду в спеку пив” (Мих. Коцюбинський);

“Під аркою чудова акустика, хоч концерти влаштовуй” (Олесь Гончар).

“Як його звати, те містечко біля Мілана, куди ви мали їхати? – Монца. Там чудесна природа” (Юрій Яновський).

“Коло коней він умів ходити добре, і стрілець з нього був незрівнянний” (Іван Франко).

“Якби не гадюки, то Буркут був би ідеальним місцем пробування для мене” (Леся Українка).

“Лекції Костомарова перетворювалися на блискучі імпровізації” (з наукового збірника).

Про музику можемо сказати – досконала, про слова – приємні, любі, про юнака – гарний, вродливий, про голос Соломії Крушельницької – милозвучний, божественний, про настрій – добрий, про день – погожий, про працю – сумлінна, про душу – шира, про юшку – знаменита, про рід – чесний.

До цих слів близько прилягає й слово “добрий”: Але знов-таки редактор має пам’ятати про його багатозначність:

чоловік – *добрий, добросердий, добросердечний, душевний, добродушний, добра душа, сердечний, лагідний, славний, милостивий, милосердний, незлий, незлобивий, незлостивий, благодушний;*

пшениця – тут уже інший синонімічний ряд: *добра, хороша, гарна, удатна, славна, добірна;*

день – *добрий, погожий, удатний, гарний, славний, на славу, прегарний.*

Усе це слова з великого синонімічного гнізда “**хороший – гарний – добрий**”, в них розкішні синонімічні ряди, якими мають користуватися мовці. Наведені приклади – зразки того, яка потрібна філігранність у доборі синонімів.

Але першими порадиниками редактора в розрізненні синонімічних нюансів є словники – насамперед тлумачні. Ось як вони характеризують аналізовані нами слова:

Гарний – це приємний на вигляд, на слух, який має позитивні естетичні якості (*гарна* робота – коваля, теслі тощо); антоніми – *некрасивий, потворний*.

Хороший – експресивно нейтральніше, протилежне поганому; *досвідчений, вмільий, який відповідає вимогам* (*хороший* спеціаліст); *хороша* робота – та, що виконана добротню чи з глибоким аналізом.

Добрий – від добро (*добрий* геній, *наставляти на добрий* шлях, *добра* родина, *добре* слово); сповнений доброти (*є добрі, сердечні люди*); ще справжній (*добрий* товариш); досвідчений (*добрий* комп’ютерник); добротний (*добра* мебля). Крім того, добрий – смачний (*добрий* борщ). Тож не *хороше* відношення, а добре ставлення; не *гарна* традиція, а хороша, варта підтримки тощо.

Як бачимо, помічними для редактора є також словники синонімів і антонімів.

Тепер подивимось, як ураховують ці нюанси автори публікацій.

“Ймовірним претендентом на посаду голови МВФ вважають міністра економіки, фінансів і промисловості Франції Крістін Лагард, яка має *гарні* відносини зі США та

Азійським регіоном. Вона може стати першою жінкою-головою МВФ. (МВФ у пошуках наступника // День, 18.05.2011) – хороші відносини; слід також виправити перше слово на “імовірним” (за правилами милозвучності).

витягувати – видобувати

"Пропозиції /смісли/, що лежать в основі заголовка, *витягуються з пам'яті* й представляють релевантні сценарії та моделі..." (З дипломної роботи, квітень 2012) – видобуваються з пам'яті (можна й просто згадуються); у вигляді звичних (характерних, впізнаваних, типових чи й типологічних, істотних, властивих, виразних, наочних, еталонних) сценаріїв і моделей.

строк – термін

"За короткий *строк* я досяг небувалих результатів" (Газ. Метро, 3.03.2010, йдеться про /як пише газета/ відомого у США, Ізраїлі та Німеччині знахаря і ясновидця) – студентка виправила “строк” на “термін”. Чи правильно це? Правильно в автора; за контекстом якраз строк (тобто встановлений відрізок часу для виконання чогось, а не встановлений момент виконання умови). Тип помилки – *слово має інші значення (неконтекстний синонім)*

прагнути – намагатися

“Це – аксіома, якою *сьогоднішня* влада *прагне* знехтувати” (Борис Бахтєєв. Радість ідіотів // Свобода, 18.03.2013) – нинішня; намагається (чи просто хоче)

Неконтекстні синоніми.

Прагнути – дуже хотіти чого-н., настирливо домагатися чогось (СУМ-1). Тобто тут яскраво виражений стилістичний відтінок.

Намагатися – пробувати, хотіти робити що-н., докладати зусиль; наполягати на чому-н. Стилiстично нейтральніше, ніж попереднє слово. До того ж у контексті фрагмента – негативна, якоюсь мірою приховувана дія.

застерігати – убезпечувати

“А це *застерігає* хворого від *небезпечної* операції” (Реклама на УТ-1, 7.04.2011) – убезпечує (і тоді – від ризикованої операції). *Неконтекстний синонім.*

знадобитися – бути потрібним...

“Призначивши Захарченка, він /Янукович/ показує, що на принципові посади *призначатимуться* люди, безпосередньо пов'язані з його родиною, найближчим колом. Саме цих людей він просуватиме та – якщо *знадобиться* – захищатиме!” (Олена Яхно. “Нове обличчя міліції” всім припало до вподоби. Поки що // День, 18–19.11.2011) – якщо виникне потреба; слід також виправити пасивну конструкцію зі зворотним дієсловом /призначатимуться/ на безособове призначатимуть людей;

Неконтекстний синонім – калька (від “если требуется”).

розповсюджувати – поширювати

“Існують поняття, на які категорії ринку, рентабельності-нерентабельності *не розповсюджуються* – рідна мова, освіта, історія, культура” (Сергій Коробчак. “Рентабельність” – не та категорія // День, 8.02.2011) – сфери /суспільного життя/; не поширюються. *Неконтекстний синонім.*

Поширювати – 1) Робити більшим за обсягом, змістом (поширювати сфери впливу); розвивати; 2) Робити доступним, відомим для всіх (поширювати знання, ідеї).

Розповсюджувати – 1) Роздавати, продавати що-небудь речове, предметне – багатьом; 2) Розносити в різні боки, сторони на велику відстань (“У вітряні дні бур'яни

сильно розповсюджують своє насіння”); переносити хвороби, епідемію.

Показовими є й зміщення у значенні деяких прислівників:
з часткою “будь”:

будь-коли: “Назвіть команди, які *будь-коли* ставали чемпіонами Європи” (Вікторина у “Школяді”, УР 12.09.2003) – зайве слово; або „за всю історію цього змагання”. Яка різниця між *будь-коли* і *коли-небудь*? *Будь-коли* – у будь-який час: “Це може статися будь-коли” (напр., може завалитися аварійний будинок). А коли-небудь – у якийсь час, на вибір: “Зайди коли-небудь” (тобто коли зможеш, на твій вибір)

**будь-хто* замість “кожний” або “байдуже хто”: “Багатство суспільства примножується зусиллями *будь-кого* з нас” (з рукопису до ВОУ, № 3 – 2002) – кожного з нас. “Будь-кого” виокремлює, а “кожного” – об’єднує.

будь-який: “У 2003 році лише 2 % опитаних були членами *будь-якої* політичної партії” (з рук до ВОУ № 2 – 2005) – якої-небудь, якоїсь – **неточне слововжив.: не той стилістичний відтінок**

Див. також приклади в посібнику “Типологія помилок у корекційних таблицях” [2] аналіз вживання слів із синонімічних рядів *здібний – здатний – спроможний; одержати – отримати – дістати, говорити – розмовляти – казати; має – повинен – зобов’язаний – слід – треба*, з якими у ЗМІ, в наукових публікаціях трапляється найбільше помилок.

Зазвичай помилки в доборі синонімів можемо кваліфікувати як неконтекстні синоніми (“нібисиноніми”, “квазісиноніми”).

Редакторів слід мати на увазі, що неточно вжите слово не завжди вдається замінити іншим. Іноді потрібне переконструювання фрагмента, а то й цілого речення. “Зробившись революціонеркою, Нілівна стала *привабливою* для жандармів”. “Привабливою” тут – неконтекстне слово, але важко знайти йому точнішу синонімічну заміну. Тоді відредагувати можна так: “Ставши революціонеркою, Нілівна відчула, що жандарми стежать за нею” або “Коли Нілівна стала революціонеркою, за нею було встановлено негласний нагляд”.

Ми не випадково почали з синонімів, адже це одне з найбільших надбань мови. “Де є вибір, там виникає стиль”, зауважує сучасний вчений і педагог А. О. Капелюшний. Про це ж в інший час писав і наш класик М. Т. Рильський: “Багатство синонімів – одна з питомих ознак багатства мови взагалі. Уміле користування синонімами, тобто вміння поставити саме те слово і саме на тому місці, – невід’ємна прикмета хорошого стилю, доконечна риса справжнього майстра” [20]. Рильському тут ішлося про письменників. Але все це стосується й публіцистів, науковців – усіх, хто пише для засобів комунікації.

І в той же час синоніми – це дуже складний, витончений інструмент мови (мовця). Як писав український письменник і перекладач Олексій Кундзіч, “наша сучасна літературна мова рясніє словами, що звучать півтоном інакше, ніж треба. Всього тільки півтоном інакше, але цього досить, щоб мова твору стала суконною, щоб звелася нанівець уся краса твору, щоб твір перестав бути художнім. І це ясно: прекрасне слово – слово точне”. Він назвав цю неточність мовлення метафорично: “*дієзи в ключі*”. Тобто як у музиці – неврахування необхідності підвищення або пониження (тоді в ключі – бемоль) звука на півтону. [17, 6].

І вивів з цього та інших посилок висновок про існування в мовленні коефіцієнта точності в передачі думки. [17, 160]. Святослав Караванський називає це якістю вживання лексичних одиниць [12, 16].

2.3.4. Нерозрізнені пароніми

Значно більшою є відмінність у словах-паронімах.

Йдеться про нерозрізнення слів, схожих за звучанням, але різних за значенням. Звукова близькість паронімів і їх схожість у значеннях пояснюються тим, що найчастіше в них один і той самий морфологічний корінь (*факт – фактор; мотив – мотивація; паливо – пальне; пам'ятник – пам'ятка*).

Є пароніми, які мають:

- різні префікси (*загрожувати – погрожувати; засвоювати – освоювати; зумовлювати – обумовлювати; нагода – пригода; подвижник – сподвижник*),
- які відрізняються один від одного суфіксами (*громадський – громадянський; декоративний – декораційний; особовий – особистий*);
- пароніми, які відрізняються один від одного флексією / закінченням (*адрес – адреса*);
- пароніми, один з яких має непохідну основу, а другий – похідну (*гальмо – гальмування; ріст – зростання*);
- омографи (*запал – запал; ко́лос – колос*).

Ось кілька прикладів з нашої преси та наукових публікацій, в яких автори не розрізняють значення паронімів.

вдача – удача

- “Побажаємо ж нашій команді *вдачі* завтра” (УТ-1, 29.09.2003) – успіху, удачі;
- “Сподіваюсь, що *вдача* буде на стороні нашої команди” (Р.Київ, СТН, 28.10.2003) – удача, щастя.
- Моя байдарка залишає за собою човен місцевих рибалок. – “Бажаємо *вдачі!*” – “Спасибі!” (Микола Хрієнко. Авантюри на Дніпрі // День, 21–22.12.2012) – “Хай щастить!” (або вже “Бажаємо удачі!”)

А ось точне вживання: “В ту ніч вона сама його до себе, / розпутниця, обманом затягла. / Яка стоїть, немов свята та божа. / Ото така вже вдача потайна”. (Ліна Костенко. Маруся Чурай, с. 9);

У парі “вдача – удача” “у” і “в” – не префікси (!). А значить нема й чергування. В цьому й причина помилок.

Вдача – характер людини, натура. Ще за контекстом може бути – душа, природа.

Удача – щасливий результат, щасливий збіг обставин, успіх.

дружній – дружний

- “І багато речей такого плану створюють не той *дружний* клімат, який би хотілося” (Ігор Сюдюков. Час київський, московський, європейський...(цитуює В.Мироненка) // День, 26–27.10.2012) – дружній.

– “На з’їзді у 2008 році за виключення з партії /НРУ/ Кендзьора, Стойка, Діденка та інших *дружньо* піднімали руки Тарасюк, Куйбіда, В’ячеслав Коваль” (Анна Даниленко. Інт. з Ярославом Кендзьором // УМ, 14–15.06.2013), тобто *приятно* і *доброзичливо* виганяли з партії – треба дружно; а руки підносили.

Дружний – зв’язаний дружбою, який проходить спільно, злагоджено, одноставний.

Дружній – приятний, який ґрунтується на взаємній прихильності.

посмішка – усмішка

- “Для себе на якомусь етапі обрала інший шлях – насолоджуватися самою можливістю бігти – без задишки, пружно, з *посмішкою*, а отже нести свою ношу легко”

(Людмила Заседа. Пароль – “п’ятниця” // День, 12–13.10.2012) – з усмішкою.

Усмішка – особливий порух м’язами, губ, очей, який виражає схильність до сміху (усмішка щастя, лагідна усмішка).

Усмішка і посмішка збігаються у значенні “міміка обличчя, уста, що виражають задоволення, прихильність або презирство, іронію, недовір’я”.

Тільки **посмішка** (посміх) вживається у значенні “особливий вираз обличчя, що відбиває глузування, кепкування, іронічне ставлення” (глузлива посмішка; людям на посміх).

уява – уявлення

Дуже поширена помилка

– “Архітектура є мистецтвом, що втілює просторові ідеї в *існуючому* середовищі засобами творчого поєднання образної *уяви*, інженерно-будівельних технологій і *естетичного виявлення властивостей* матеріалів і *людинознань...*” (з рук. до ВОУ № 1 – 2006) – образних уявлень (можливий і варіант, запропонований студенткою: образного мислення). У фрагменті – ще кілька помилок: можна було б “у навколишньому середовищі”, але в цьому контексті точніше – в життєвому; виявлення естетичних властивостей; знань про людину.

Крім помилки нерозрізнення паронімів (*уява – уявлення*), – фіктивний дієприкметник (калька) (*існуючому*); епітет не при “своєму” слові (естетичних – властивостей); невдале творення складних слів (“людинознань”), можна віднести й до неточного слововживання: як вигадане слово.

Уява – здатність образно створювати або відтворювати кого-, що-небудь у свідомості; наслідком цього процесу є образ.

Уявлення – розуміння або знання чого-небудь, поняття про що-небудь. Пишуть же часом з точністю до навпаки: “Ми тепер *маємо уяву* про те, що робилося в 30-ті роки” (“Україна молода”); “...це *дає уяву* про житло, матеріальну культуру наших предків” (з журнальної статті про археологічні дослідження). Для тих, хто користується російською, але прагне оволодіти українською, опорним знаком, як правило, служать російські слова: *уява* – то воображение, а *уявлення* – представление.

чисельний – численний

– “Опозиціонери при цьому не звертають уваги на *чисельні* утиски прав сотень і тисяч своїх співгромадян, які теж перебувають під слідством або в ув’язненні” (Вол. Лесной. Післямова до епохи авантюристів // День, 25–26.01.2013) – численні.

– “Тисячі фін-угрів було відправлено на “спецпоселення”. А народ вдов’ після репресій зник повністю, колись це був сильний і *чисельний* народ...” (Ігор Лосєв. Демарш із сталінського бункера // День, 25–26.05.2012) – численний.

– “З усієї цієї парапсихологічної нерозбірливості, на яку через *чисельні* недомовки перетворюється фільм “Білий тигр”, усе ж таки можна *витягнути певний смисл*” (Вадим Дишкант. Напівправа ніколи не стане правдою! // День 24.05.2012) – численні; здобути (певний смисл)

Чисельний – який стосується числа, виражається числовим виразом; кількісний (чисельний аналіз; чисельна перевага).

Численний – який складається з великої кількості кого-, чого-н. наявний у великій кількості; який проводять, здійснюють багато разів (численна аудиторія, численні прояви корупції)

Те саме можна простежити при аналізі паронімічних пар слів:

громадський і громадянський; нагода і пригода; відрізнятися і відзначатися;

прийнятний і сприйнятний; одноособовий, одноосібний і одноосібницький.

Тип помилки в наведених прикладах визначаємо як *нерозрізнення паронімів*.

Скрізь тут сплутують слова не на підставі їх значення, а через подібність звучання. Тобто йдеться про вияв незнання справжнього значення слів у паронімічних парах, зокрема й про неточне розуміння іншомовних слів (паронімів).

Ось ще приклад того, як треба редакторові вдумуватися в слова і контексти на прикладі близькозвучного ряду *пісочний – пісковий – піщаний – піскуватий – піщанистий* (з навчального редагування студентів):

“На Сході вважається, що основою для всього, що росте, є ґрунт, тому до основних кольорів року Мавпи додають пісочний, темно-коричневий і бурий” (Гороскоп на 2004 рік // Хр., 9.01.2004). Студентка виправила “пісочний” на *пісковий*. Слово **пісочний** має кілька значень: а) для якого використовують пісок (пісочний [або пісковий] годинник, пісочні ванни); б) який живе або росте в піску (пісочні оси); в) кольору піску (свєтр пісочного кольору); а ще ж г) **піскуватий** – який містить у собі пісок, де є домішки піску (піскуватий берег – Л.Укр.); г) **піщаний** – з піску (піщана коса, піщаний пагорб) або який містить у собі багато піску (піщані грунти); д) дуже близьке до цього слова **пісковий** (рослинність піскових схилів), е) **піщанистий** – який містить у собі багато піску (суглинки піщанисті), тобто близько до “піщаного”, але обов’язково з обмеженням.

Отже, студентка мала б залишити в тексті “пісочний колір”.

Недарма філологи періоду українізації (зокрема М. Гладкий) ставили питання про необхідність у лексикографії послідовно проводити розрізнення близькозначних слів [9].

2.3.5. Стежмо за значеннями багатозначних слів (Омоніми і полісеми)

Слід розрізняти омоніми і полісеми. Редактор знає:

- у тлумачних словниках омоніми виділяють в окремі статті;
- усі ж значення багатозначного слова (полісеми) подають в одній статті.

Полісема своїми окремими значеннями творить і окремі семантичні групи; вони входять у різні синонімічні ряди: *культура (історичне)* – цивілізація, прогрес; *культура (особистості)* – освіченість, вихованість, начитаність, інтелект; *культура (як рівень галузі)* – ступінь /рівень/ розвитку, досконалості, розвиненості (землеробства, виробництва, побуту, мови, праці); *культура (біологічне)* – /вирощувані/ рослини, мікроорганізми.

Жаль (настрій) сум, туга, скорбота, (до кого) співчуття, жалість; *жаль (присудкове слово, присл.)* шкода, жалко, прикро;

Більшість таких полісемантичних слів мають одне значення як основне і кілька – як переносні: “іти” – основне значення ‘пересуватися на ногах’; решта – переносні, за СУМ–1: 1) рухатися, переміщатися в якому-небудь напрямку (про види транспорту, літальні апарати, небесні світила і т.ін.): їхати, плисти, летіти, 2) відбуватися, здійснюватися, 3) проходити, минати, 4) працювати, діяти (про механізми) – всього 26 значень (!) та ще кілька фразеологічних сполук із цим словом.

Помилки з омонімами української мови в пресі не дуже поширені; адже вони семантично зрозумілі (йдеться про питомо українські слова або давно засвоєні мовою із запозичень). Іноді трапляються помилки, пов’язані з морфологічною формою омоніма. Наприклад, у слова “термін” – два значення: 1) Відтинок, проміжок часу, визначений, установлений для чого-небудь; 2) Слово або словосполука, що означає чітко окреслене поняття якої-небудь науки, техніки, мистецтва. Значення вжитого омоніма визначається за контекстом. Однак автори часом плутають форму родового відмінка, яка є різною для цих двох понять:

– “Я би хотів відійти від використання такого жорсткого *терміну*, як “митна війна”, оскільки це передбачає все-таки дії в обох напрямках” (Марія Томак. Інт. з Послом України в РФ Володимиром Єльченком // День 22.10.2013) – терміна. Авторка таки не розрізняла значень омоніма.

Але є один тип омонімів, де помилки дуже поширені. Це – **міжмовні омоніми**.

Це – одна з поширених проблем у міжмовному спілкуванні і перекладацькій справі. Йдеться, власне, про кальки. Але кальки особливого роду: коли значення однозвучного слова у двох мовах – різні: “баня” в українській мові – це російською купол (напр., церкви); у російській – те, що у нас лазня; “блюдо” в українській мові велика тарілка, в яку насипають їжу до столу для всіх; у російській – продукт харчування, приготовлений до вживання (у такому значенні українці кажуть страва) [Див. словник 35].

Як плутають у цих різних значеннях слова наші автори, розглянемо на кількох прикладах.

– “4 квітня було ухвалено закон про створення санаційного банку, основною *задачею* якого буде купівля проблемних активів комерційних банків” (Інф. УМ, 18.04.2013) – завданням якого...

– “Ваші відповіді *невірні*” (Юрій Горбунов у передачі “Велика гра” // “1+1”, 9.02.2013) – неправильні /бо кому вони невірні?/.

– “Не є *виключенням* із цього правила і Білорусь” (Леонід Залізняк. Від склавинів до укр. нації // Із збірки статей до 15-річчя Ун-ту “Україна” /помилки з рукописів – відредаговані/) – винятком.

– “Королівська інженерна академія наук – британська освітньо-просвітницька організація в *області* природничих наук” (Петро Таланчук. З Україною в серці. Роздуми про наболіле. Вибрана публіцистика. – К.: Ун-т “Україна”, 2013, с. 39) – в галузі.

– “Будемо говорити на *наступні* теми” (5-й кан. ТБ, 25.11.2013) – такі.

– “Часто в цьому винна наша *безпечність*” (Реклама офтальмолог. засобів на УР-1, вересень – жовтень 2012 і щодня протягом кількох місяців) – недбальство (щодо свого здоров’я), безтурботність.

– “Багато авіарейсів було скасовано *із-за* складних погодних умов” (Св. М’ялик, УР-1, 11.01.2014) – через... умови.

Часто помилки трапляються при користуванні іншомовними словами – через їх меншу семантичну прозорість. Так, іноді з’являються (проскакують) антонімічні слова – протилежні закладеному в тексті змісту. “Питання про *багатоаспектну диференціацію* континенту [Європи] у своїй основі визначилось історично... безпосередньо після другої світової війни” (3 рук. до ВОР №1 – 2005) – йдеться про тенденцію, яка вилилася в нинішню об’єднану Європу. Редактор має виправити фрагмент без “багатоаспектну” (це слово дезорієнтує) і замість диференціацію – інтеграцію.

Тип усіх цих помилок ми означаємо як *калька – міжмовний омонім*.

Про міжмовні омоніми Олександр Пономарів пише просто: “уживання слова не в українському, а в російському значенні”. І наводить приклад: вирушили *на рибалку* (замість на риболовлю)

Русизми та російські кальки – теж прояви комунікативної неточності: Однак про них ітиметься в розділі 6 – “СУРЖИК”.

/Щодо міжмовної російсько-української омонімії – див. словник 35/

Додаткова інформація

ЮРІЙ МОСЕНКІС ЗАПРОПОНУВАВ МЕТОД РЕКОНСТРУКЦІЇ МОВНИХ ЗНАКІВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ДОКТОРСЬКА ДИСЕРТАЦІЯ). ЗОКРЕМА, ВИЯВЛЯВ ЗАЛИШКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ МОВИ У ПРАСЛОВ'ЯН, А ОСКІЛКИ ЇХНЬОЮ ПРАБАТЬКІВЩИНОЮ БУЛА ТЕРИТОРІЯ НИНІШНЬОЇ УКРАЇНИ, ТО, ВІДПОВІДНО, НАЙБІЛЬШЕ ЦИХ ЗАЛИШКІВ ВАРТО ШУКАТИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ. РІЗНОМАНІТНИМИ МЕТОДАМИ ВСТАНОВИВ БЛИЗЬКО 100 КОРЕНЕВИХ ТРИПІЛЬСЬКИХ СЛІВ (НЕ РАХУЮЧИ ЧИСЛЕННИХ ПОХІДНИХ): ЛИС, ЗАЛИЗО, БАРАН, МЕЧ, КОБИЛА, ГОРІХ, ГОРОХ, ВИРІЙ, ГОЛУБ, ЖИТО, ІСКРА, КЕРМО, КІБЕЦЬ, КОЛИБА, МАЛИНА, ПЕЧАТЬ, РАВЛИК, СВИНЕЦЬ, СРІБЛО, СПІВАТИ, ТИКВА, ХЛІБ. УКЛАВ СЛОВНИЧОК ЦИХ СЛІВ.

РОЗПОВІДАЄ ПРО ЗНАКИ-ОБЕРЕГИ, ПЕРЕВАЖНО МАГІЧНІ, ЯКІ НАНОСИЛИ НА ГОРЩИКИ. ЦЕ ЗВЕРНЕННЯ ДО БОГІВ, СИМВОЛИ (ДЛЯ ОБОРОНИ ВЛАСНИКА), ПОЗНАЧКИ ПРО ВМІСТ ПОСУДИНИ. ДЕЯКІ З ЦИХ ЗНАКІВ ФІКСУВАЛИ ПЕВНІ МОВНІ ФАКТИ. В ІНТЕРВ'Ю “УКРАЇНСЬКІЙ ГАЗЕТІ” (22.06.2006) ДЕМОНСТРУЄ ПРЯСЛИЦЕ, НА ЯКОМУ ЗОБРАЖЕНО ДЕРЕВО, ПТАХА І ЗЕМЛЮ, ЯКІ ВІН ПРОЧИТАВ ЯК “ВЕЛИКА МАТИ КУБАЛА.”

А ТЕПЕР – УВАГА! ЦЕЙ НАПИС, ЗАЗНАЧАЄ МОСЕНКІС, “ВДАЛОСЯ ЗРОЗУМІТИ ЗА ДОПОМОГОЮ ОМОНІМІВ: ЦЕ ОСНОВНИЙ ПРИНЦИП ІЄРОГЛІФІЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ, КОЛИ СЛОВО ПЕРЕДАЄТЬСЯ ІНШИМ – СУГОЛОСНИМ, ОДНОЗВУЧНИМ”. – ЯК ЦЕ? – ЗАПИТУЄ ЖУРНАЛІСТ. І МОСЕНКІС ПОЯСНЮЄ: “ЗАМІСТЬ ТОГО, ЩОБ МАЛЮВАТИ КУБАЛУ, МОЖНА ЗОБРАЗИТИ ПТАШКУ, ЩО ЗВЕТЬСЯ МАЙЖЕ ТАК, ЯК КУБАЛА. НАПРИКЛАД, У ТРИПІЛІ РЕКОНСТРУЮТЬСЯ ТАКА НАЙВІРОГІДНІША НАЗВА ПТАШКИ – ЦЕ КІБЕЦЬ, КОБЕЦЬ. ДУЖЕ СХОЖЕ НА ІМ'Я БОГІНІ КУБЕКА, КУБЕЛЕ, КУБАЛА...” [21]. МОСЕНКІС КІЛЬКА РОКІВ ТОМУ ВИДАВ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ. ГОТУЄ НОВУ КНИГУ: “ТРИПІЛЬСЬКІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОГО ЯЗИЧНИЦТВА.”

2.3.6. Розмежовуймо й антоніми

Здавалося б, у редактора не може бути проблем зі словами, протилежними за значенням. Однак подивимось на публікації. І побачимо не розрізнені авторами антонімічні конотації в парах слів:

намір – замір

– “Мінфін відмовився від цього *заміру*” (ВР); замір – це, найчастіше, умисел, злочинний намір. Отже, редактор слушно виправляє: від цього *наміру*.

приводити – призводити

– “Це *приведе* до зниження цін” (Ю. Тимошенко – про т.зв. “інтервенції м'ясних продуктів на ринок” – УР, 14.04.2005) – приведе. **Призводити** – переважно до негативного наслідку, наприклад, “це *приведе* до зубожіння”. І навпаки: “Цей процес [переоцінки цінностей] *протікає* складно і нерідко *приводить* до деформацій ціннісних орієнтирів...” (з рук. до ВОУ № 3 – 2004) – тут призводить; слід також виправити кальку – міжмовний омонім *протікає* на перебігає (відбувається).

Із цим словом слід бути уважним і стежити за контекстом:

– “Якщо пригадати інші приклади гри на сепаратистських настроях – те саме Придністров'я, – це ніде *до хорошого не призводило*” (слова Є.Кисельова, ред. газ. “Московские новости”. День, 3.12.2004) – тобто це призводило до поганого результату, але ж у тексті – до “хорошого”, отже не приводило.

завдяки – через – у зв'язку

– “Неперевершений подарунок хтось отримає *через* свою елегантність” (Гравіс, 7.03.2003, ведуча лотереї); “Виділення селу коштів з державного бюджету *через* несприятливі погодні умови” (УР-1, 6.05.2003) – в обох випадках “у зв'язку” (“у зв'язку зі своєю

елегантністю” і “у зв’язку з несприятливими погодними умовами”).

– “Олекса Гірник бачив, як *завдяки* національній і мовній політиці компартії зросійщується український етнос” – унаслідок (СВ, 8.02.2005).

навмисне – спеціально

– “А більше таких проектів, які б я *навмисне* йшов і дивився, немає” (День, 15.09.2006) – спеціально. Або: “які б я хотів подивитися”, “які б мене зацікавили”

Св. Караванський [36] це “навмисне” подає в синонімічному ряду з негативними: зумисно, на зло, нарочито, спеціально. А в академічному синонімічному словнику [26] – ще кращий набір: умисно, зумисно, *рідше* нарочито, спеціально, вмисно, нароком, знарошне, з умислом, свідомо, демонстративно... Явно негативне стилістичне забарвлення. А в позитивному плані: спеціально, з єдиною метою, з добрим наміром, після ретельної підготовки.

Додаткова інформація

ТУТ, ОЧЕВИДНО, МОЖНА ВЕСТИ МОВУ Й ПРО МІЖМОВНУ ПАРОНІМІЮ. ГОВОРЯЧИ ПРО ТЕ, ЩО “СМИСЛОВА НЕВИРАЗНІСТЬ СЛОВА ЧИ ЧАСТИНИ ВИРАЗУ ТЕЖ ПРИЗВОДЯТЬ ДО РУЙНУВАННЯ КОНТЕКСТУ, Р.Г.ІВАНЧЕНКО ЗАЗНАЧАЄ: “ЦЕ БУВАЄ, ЗОКРЕМА, У ВИПАДКАХ, КОЛИ ПОТРІБНА ГРАНИЧНА ВИРАЗНІСТЬ ТЕРМІНА” І ІЛЮСТРУЄ ЦЕ ПРИКЛАДОМ, НАВЕДЕНИМ О.СЕРБЕНСЬКОЮ В ГАЗЕТІ “ЛУ” 13.01.1967 “ДБАЙМО І ПРО ЮРИДИЧНУ ЛЕКСИКУ”. ВІН СТОСУВАВСЯ РЯДУ ВИСЛОВІВ, УЖИВАНИХ У “ЮРИДИЧНОМУ ДОВІДНИКУ ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ” ТА В ЖУРНАЛІ “РАДЯНСЬКЕ ПРАВО”, ЗОКРЕМА ТАКИХ: “НУЖДЕННІ ЧЛЕНИ СІМ’Ї”, “НУЖДЕННА ДРУЖИНА”, ЯКІ ВЖИВАЮТЬСЯ В ЖУРНАЛІ ТА ДОВІДНИКУ ЯК АДЕКВАТНІ РОСІЙСЬКИМ ТЕРМІНОЛОГІЧНИМ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМ “НУЖДАЮЩИЕСЯ ЧЛЕНЬ СЕМЬИ”, “НУЖДАЮЩАЯСЯ ЖЕНА”. АЛЕ Ж УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО “НУЖДЕННИЙ” ЗНАЧЕННЯМ СВОЇМ НЕ РІВНЕ РОСІЙСЬКОМУ “НУЖДАЮЩИЙСЯ”. /МОЖЕМО ВВАЖАТИ ЦЕ МІЖМОВНОЮ ПАРОНОМАЗІЄЮ. ТУТ СМИСЛОВА, ПО СУТІ ПАРОНІМІЧНА, НЕВІДПОВІДНІСТЬ СПРИЧИНИЛАСЯ ТАКОЖ І ДО РУЙНАЦІЇ СТРУКТУРИ ВИРАЗУ. ЗАМІСТЬ ГОВОРИТИ ПРО “ЧЛЕНІВ РОДИНИ (ЧИ ДРУЖИНУ), ЯКІ ПОТРЕБУЮТЬ ДОПОМОГИ”, ДОВІДНИК І ЖУРНАЛ ТРАКТУЮТЬ ПРО “БІДНИХ, ЗЛИДЕННИХ, ВИСНАЖЕНИХ ЧЛЕНІВ РОДИНИ (ЧИ ДРУЖИНУ)”.

ТУТ УЖЕ ДОВОДИТЬСЯ ГОВОРИТИ ПРО НЕЯСНІСТЬ І МОВНОЇ, Й СМИСЛОВОЇ СТРУКТУРИ ВИРАЗУ [11, 240-241].

ТОБТО ЙДЕТЬСЯ НЕ ЛИШЕ ПРО НЕТОЧНІСТЬ ВЖИТОГО СЛОВА, А Й ПРО ТЕ, ЩО ВОНО РУЙНУЄ КОНТЕКСТ: У ПРИКЛАДІ МІНЯЄТЬСЯ КАТЕГОРІЯ, ЗА ЯКОЮ МАЮТЬ ВИПЛАЧУВАТИ ДОПОМОГУ!

Отже, поняття полісемії в широкому контексті включає в себе і омоніми, і пароніми, і синоніми, і навіть антоніми.

4. Оцінка стилістичних засобів

/на лексичному рівні/

Насамперед ідеться про змішування лексики стилів... Про використання лексичних, фразеологічних засобів одного стилю – в іншому. Не завжди доречним є вживання розмовних, іноді й вульгаризованих елементів в офіційних матеріалах ЗМІ, наприклад у звітах із засідань уряду чи парламенту. Книжні слова – недоречні в розмовному чи художньому тексті. Якщо, звісно ж, це не художній прийом, наприклад для мовної характеристики героя. Книжними словами послуговуються в наукових, публіцистичних, офіційно-ділових текстах. Розмовні ж – у невимушеній бесіді людей, у художньому творі.

Загальноживана лексика – для всіх стилів.

Стилістичні забарвлення слів автор і редактор знаходять у словниках (це т.зв. стилістичні позначки: *розм/овне/*, *уроч/исте/*, *каниц/елярит/*, *жарт/івливе/*, *нейтр/альне/*, *не*

реком/ендоване/, діал/ектне/, прост/орічне/...)

Якщо ви захотіли напитися води, то зовсім недоречним було б звертання: “О, мій неперевершений друже! Утоли мою спрагу животворною вологою”. Так що коли ми чуємо з естради про співачку з нашої околиці, що вона *найталановитіша й неперевершена*, не завадило б поберегти емоції й експресію.

Синонімічне багатство нашої мови справді служить для вибору оцінної лексики, для створення бажаного настрою...

Є слова з яскравим оцінним значенням: ...

Є слова, які дістають емоційний заряд при метафоричному перенесенні, коли, наприклад, про людину кажуть: *ведмідь, слон, змія, ганчірка*... І дієслова: не говорить, а *шипить, пиляє, гризе*, знов-таки не говорить, а *співає*.

Суфікси суб’єктивної оцінки: *дитинчатко, малятко, дороженькі*...

Дуже давня традиція – ще з Аристотеля – вводилося поняття високого і низького стилів; потім, у Ломоносова, – теорія трьох “штилів”.

Естетичну максиму тут запропонував Франсуа Фенелон: “*Занадто гарні слова викликають недовіру*”.

В оцінці стилістичних засобів найчастіше ми стикаємося з такими типами помилок:

2.4.1. Недоречне використання високого слова

(надмірне послуговування засобами експресії, невиправдана гіперболізація)

“*Більше за життя* він полюбив свою професію слюсаря-водопровідника” (З газетного нарису)

“В мою душу *увірвався вітром твір* Павла Загребельного “Диво” (З абітурієнтських творів. – Мова і історія: Період. зб. – К., 2006)

“Друга частина (цебто тайм) стала *трагічною*: забивали обидві команди” (З футб. репортажу, матч Італія – США // СТБ, червень 2006) – другий тайм видався результативним (чи вже “драматичним” – і то вже буде межею експресії): то одна, то друга команда виходила вперед.

“*Великий російський художник Ісаак Левітан народився в бідній єврейській сім’ї*” (Великі художники, червень 2005) – мабуть же народжувався він не великим художником; високий епітет тут недоречний; просто – Ісаак народився... (або майбутній художник Ісаак Левітан народився...); не кажемо вже про ці нахабні інтелектуальні привласнення – *російський* (міг би бути єврейський – за національністю або український – за народженням і духом творчості).

З нарису про Гоголя: “Олена Олександрівна вийняла зі скриньки брошку з перлів *матері генія*”; “*сестра генія* подарувала свій портрет старшому синові”; “Із п’ятьма дітьми на руках залишилася *мати генія* після раптової смерті чоловіка”; “це робота *геніального поета*” [до речі, йдеться про роботу не поета Шевченка, а художника Шевченка – портрет Ольги Василівни, рідної сестри Гоголя]; “старший син Ганни Василівни Гоголь отримав у спадок бібліотеку *свого геніального дядьки*”; “речі генія зайняли цілу кімнату” (Рената Смирнова. Нове про долю двох геніїв. // День, 3.06.2005)

“Вражає *неймовірна* любов Лесі до України” (УР-1, 25.02.2008) – щира, правдива (справжня) чи вже велика любов. Перебір в експресії дає не той результат, на який розраховував автор: втрату щирості і живомовності викладу, стилістичну ходульність. А

це знецінює текст, зводить нанівець його вплив на читача.

В інтерв'ю для газети “День” Богдан Ступка, відповідаючи на запитання “Для вас особисто які слова є найвищою похвалою?” сказав: “Знову звернуся до Чехова. У нього найвищою похвалою було слово ‘добре’. А сучасні режисери сьогодні на зйомках кричать: ‘Геніально, фантастично, ти – супер, ти – кращий за всіх!’ Це все буза” (День, 2.02.2010).

Марк Твен якось сказав молодому журналістові, який наймався на роботу в його газету: “Якщо можете ввіймати прикметник – убийте його”; “прикметник” – читай епітет. Навівши цю мудру пораду американського письменника, головний редактор Асошіейтед Пресс Рене Дж. Каппон додає: “Виразність стилю ґрунтується на іменниках і дієсловах” [15, 28–29].

2.4.2 Стилістично невинправдане використання зниженого слова (сленгізмів, побутовізмів, вульгарізмів)

Тут “культури мови” нас вчать політики:

“Створили комісію зі стабілізації – і настав *стабілізец*” (ВР, 20.06.2006, Петро Симоненко).

“*З того роя не вийде нічого*” (ВР, 20.06.2006, Олександр Мороз)

Очевидні ознаки культурної деградації колись доволі вихованих політиків. Вони на якусь мить ніби забувають, що виступають не в замкнутому просторі парламентської зали (хоч вона теж не стайня), а й перед гігантською радіо- і телеаудиторією.

“Цього разу Україна *нахапала* чимало призів на Московському фестивалі книги” (УР, інформац. випуск 28.06.2009, ведуча) – була відзначена багатьма призами.

2.4.3. Невинправдане вживання різностильової лексики

“Дещо інше пояснення ровеньківським подіям спробував дати народний депутат від “Регіонів” Володимир Ландик. Він каже, ніби над Зюковим *українська Немезида занесла свій караючий меч*, але щойно той засвідчив свою відданість Юлії Володимирівні, кримінальну справу закрили” (УМ, ..12.2009) – студент Андрій Жилін (Ун-т “Україна”) рішуче викинув манірну Немезиду і високопарний “караючий меч” і цілком слушно відредагував: “...Зюкову загрожувало судове розслідування, але коли той засвідчив...”

“... він відразу подав рапорт про відправку його *до театру бойових дій*” (Волод. Горак. Незвичайна жінка в долі незвичайної людини. Павло й Олександра Скоропадські: вибрані сторінки // День. – 2008. – 21 березня) – на фронт. Штамп, який призвів до штучності в ословленні думки (зіткнулися “батальний” і побутовий стилі).

2.4.4. Невдала метафоризація та недоречне використання інших засобів образності (тропів), переносних значень

“Нога Адріано уже двічі сказала своє слово... Хоча один м’яч він забив головою” (СТБ, 5.02.2004, футб. репортаж) – виконала свою роль, своє призначення. *Невдала спроба образності*.

У статті дослідників з Лондонського університетського коледжу й університету в Стогні Брук (штат Нью-Йорк) повідомляється, що реліктова жаба жила *пліч-о-пліч* із хижими динозаврами, трав’юдними крокодилами та гігантськими зміями” (День, 26.02.2008) – жила в епоху хижих динозаврів... (важко уявити плечі у жаби).

“Район прийняв на свої плечі майже 2 тис. звернень” (Печерськ, квітень 2008) – адміністрація району розглянула майже...

“З чистих джерел Вітчизни-неньки

Газ понесем у кожну сім'ю” (З пісні; УР-1, 31.01.2010)

Те, що годиться для звичайної інформації, не пасує пісні.

У західних областях прохолодний фронт замовить помірні дощі... У східних і південних областях сонце виявлятиме свою прихильність із силою 21–25 градусів...” (Синоптик – на УР-1, 20.06.2009). /якась химерна образність з немотивованим використанням персоніфікацій/.

“Циклон не хоче залишити нас своєю увагою” (УР-1, 19.09.2008, синоптик Гідрометцентру) – циклон не вщухає.

“Фернандо такі м'ячі перекусює нараз” (УТ-1, матч Португалія – Голландія, 25.06.06, Віктор Вацко) – бере завиграшки.

У цьому ряду виділимо такий тип авторських стилістичних невдач, як реалізація метафори (неправильне розуміння метафоричного виразу в прямому смислі):

“Його часто відвідують картини минулого, і він повертається до місць, де проживав до скоєння злочину...” (День, Анонс програм – про фільм “Розкаяння”, 19.01.2007) – йому маряться, він часто бачить...

“Дякую, що навчили української мови”, “Дякую, що розкрили красу української мови”, – такими відгуками переповнені серця болгар, росіян, молдаван, гагаузів і навіть одного татарина і афганця (Ол-др Гаврош. Як в Одесі української мови навчають // УМ, 30.07.2008) – “таких записів у книгах відгуків багато. Пишуть їх болгари, росіяни, молдавани і навіть один татарин та один афганець.(бо вийшов у статті якийсь гібрид – татаро-афганець). Про це вони говорять під час випуску курсів”.

“Але вмістити в одній книзі найвідоміші постаті Київського університету ... досить складно” (Незабутні постаті Київського ун-ту // Mainstream – студентська газета – 2006. – № 39) – “вмістити у книгу постаті” важко. Варіант виправлення: “Але вмістити в одній книзі розповіді про найвідоміші постаті в історії Київського ун-ту ... складно”.

Історія аж кишить подвигами козаків (УР-1, 15.01.2007, Анатолій Ковтун з Вінниці) – повна подвигів.

Найчастіше вдаються до немотивованих (не дуже вдалих) персоніфікацій та інших засобів образності спортивні оглядачі і працівники Гідрометцентру.

2.4.5. Порушення закону естетичної відповідності зближуваних у тропі понять

М. В. Ломоносов. Риторика: “К вещам высоким непристойно слова переносить от низких, например,; вместо “дождь идет” непристойно сказать “небо плюет”. Можемо це назвати зближенням незближуваних понять.

“Р. був спресований життям до повної душевної непрохідності, своєрідного хронічного закрету, – і вона, Дарина, була його проносим” (О. Забужко. Музей покинутих секретів. – К. : Факт, 2009. – С. 324).

Те, що деякі мовці дозволяють собі в побутовому, усному мовленні, навряд чи є доречним у публікації.

Основний висновок:

Оцінювати правильність вживання слів у писемній комунікації та усній мові слід лише в контексті.

2.5. Штампи

(“Несподівана образність”, “невиправдана персоніфікація абстрактних понять”...)

*Новітній Тичина
на штампи охрипли
Повстане...*

Борис Олійник

Штамп (нім. die Stampfe, від. італ. stampa печатка, друк; готовий зразок [для виготовлення деталей]; вид печатки). Переносне: прийнятий загально визнаний зразок, який сліпо наслідують. Трафарет, шаблон.

У мові [зокрема й у мистецтві] штамп – слово або зворот мови, художній прийом, що багаторазово механічно повторюється без творчого осмислення.

У А. Капелюшного: мовні звороти, що багато разів механічно повторюються без творчого доопрацювання, внаслідок чого послаблюється їх лексичне значення та стирається експресивність.

Він же подає й ознаки штампів:

– (1) універсальні слова – загальні слова, які є заміниками конкретних (*дещо зроблено, певні успіхи*)

– (2) слова-супутники (*активна, дійова допомога*)

– (3) “парні” слова (*гідний внесок, висока оцінка, гостра критика, вперта боротьба*)

– (4) слова й вислови зі стертою образністю (*біле золото, блакитне паливо*).

Додамо до цих ознак ще одну дуже поширену парость штампів:

– (5) “несподівана образність”, невиправдані персоніфікації.

Бачимо: образна експресія, сила якої – в індивідуальній неповторності, за нестримного масового відтворення неодмінно перетворюється на штамп (*люди в білих халатах*, тощо). Може тому головними розповсюджувачами штампів є ЗМІ... І справжня майстерність публіциста, письменника, оратора – шукати свої, ще не висловлені іншими авторами образи, метафори, порівняння. Редакторське призначення – спонукати авторів до такого постійного творчого пошуку.

А. П. Коваль називала штамп однією з найшкідливіших тенденцій у нашій літературній мові, зокрема у ЗМІ. Вона вважала це засмічення мови “штампами” – трафаретними висловлюваннями, які збіднюють мову, послаблюють її вплив.

Р. Г. Іванченко виділяв два моменти: “по-перше, штампи – це часто повторювані вирази; по-друге, внаслідок цієї частої повторюваності вони внутрішньо спустошені, беззмістовні [11, 202].

В чому ж причина цього?

Антон Хижняк вбачав її в тому, що автори часом без достатньої вимогливості ставляться до своєї мови, дублюючи одні й ті ж вирази, ігноруючи мелодійні засоби мови, не дбаючи про чітку побудову фрази.

Іноді корисно звернутися й до думки радянських вождів. Наприклад, М. І. Калінін казав, що мову псує намагання говорити й писати готовою фразою, штампом. “А що значить говорити готовою фразою? Це значить, що ваша думка не працює, а працює лише язик. Готовою фразою ви враження на людей не справите. Не справите тому, що її й без вас знають”.

“Незважаючи на те, що мова без певної кількості штампів зазвичай не обходиться, бездумно збільшувати їх кількість, певно ж, не слід. Треба завжди пам’ятати, що ‘штампованість мови’ і виразність мови в широкому значенні – це завжди стилістичні антиподи” [8].

Терміни “штамп”, “шаблон”, “трафарет” мають негативно-оцінне забарвлення, позначаючи бездумне, невдале використання мовних засобів. Цим вони відрізняються від нейтральних понять “стандарт”, “стереотип”, “кліше”, які мають інформативно-необхідний характер (наприклад, у діловій мові).

Колись словосполучення мала яскраво виражені експресивність і образність, коли за тим стояла авторська неповторність, а потім від нестримного і бездумного повторення все це перетворюється на штамп. Штамп є однією з ознак збідненої лексики.

Звідки беруться штампи? Часто вони утворюються від надмірного послуговування колись образним висловом (див., наприклад, “низка”, “обіймати посаду”).

ряд – низка

Слово “низка” явно витісняє з ужитку слово “ряд”. Чи виправдано це? Навряд чи. Якщо придивитися до того, як ці обидва слова вживалися в літературі, то неважко помітити: у кожного з них – своя ніша. *Ряд* – деяка кількість однорідних предметів, подій, явищ, розташованих один за одним у просторі або часі, або горизонтально поруч, або витягнутих в одну лінію; стрій чи шеренга. А *низка* – нанизані на щось однорідні предмети; у переносному значенні – сукупність предметів, явищ, розташованих послідовно.

На слово *ряд*, наприклад, у СУМі значно більша стаття. З класики: “*В голові (Параскіци) блискавично промайнув цілий ряд згадок*” (Коцюб.); “*І вже тисяча літ проминуло / Це так само прокотиться друга / І безмірний їх ряд промине*” (Фр.); *з ряду причин, у (цілому) ряді випадків, у (цілому) ряді сіл* (не “низці”), *довгий ряд днів, протягом (цілого) ряду років*. Але може бути: *(ціла) низка думок, ряд (і низка) подій*, у Караванського *ряд і низка питань, низка казочок*. У СУМ: з поміткою “образно” – “*довгу низку лиха нанизала йому злая доля*”; з позначкою “перен.” – *низка човників і под.* У кожного слова – своє місце, і лиш в окремих випадках вони взаємозамінні.

А що ж у практиці нашого мовлення і друку? “*Ціла низка банкрутів*”, “*керівники низки підприємств*”. А “*низка депутатів*”! Навіть “*низка круглих столів*”! В одній з передач “Останніх вістей” УР в однохвилинній інформації тричі вжито слово “низка”: “*низка міністерств*”, яким “*дана низка доручень*”, а ще “*низка завдань місцевим органам держадміністрації*”. І наступна інформація починається реченням зі словами “*низка законопроектів*”.

Це не образність, а звичайний набридливий штамп. І як це можна “*нанизувати*” і доручення, і завдання, й міністерства? Та ще й керівників, банкрутів? Тут потрібне чуття слова. Тим більше, що українська мова багата; не треба обмежуватись цими двома словами (блукати навіть не в трьох соснах, а в двох). Можна ж сказати й простіше: багато, чимало тих же депутатів, керівників, банкрутів і т.п.; про діячів – когорта, плеяда, сузір’я; про вагони – ланцюг; про цибулю – вінок, в’язанка; про намисто – разок; про стрільців на вовка – лінія; про образи в художньому творі – галерея; вервечкою потяглися вгору туристи; ланцюг, пасмо гір. А ось у Б. Грінченка: “*сидить шнур горобців*”. А штамп збіднює, убиває мову.

обіймати посаду

“А до того (Ю. Недашківський) *обіймав посаду* виконавчого директора Енергоатому” (УМ, 8.08.2002) – працював виконавчим директором; інші варіанти – займав посаду, посідав місце (директора, завідувача), був на посаді. “Ці люди [партноменклатура] часто-густо *обіймали* високі наукові посади...” (День, 22.02.2002). “Обіймати посаду” – улюблений вислів деяких ораторів і журналістів. Чому обіймають, а не займають? Ніхто не скаже. “Обіймають” для них якось наче більше по-українському. Остап Вишня прекрасно й образно говорив колись про тих, хто так любовно обіймає своє крісло, свою посаду, а “Перець” це ще наочніше ілюстрував. Від тисяч же і тисяч повторень угніздився в мові штамп. А далі декому здалося, що це вже стилістично нейтральний вислів, майже діловий термін. У Верховній Раді було внесено на обговорення проект постанови – про дострокове припинення повноважень народних депутатів України, “які *обіймають посади* в органах державної виконавчої влади”. Колись Б. І. Олійник жартома сказав: “Хай кожна гілляка влади в’яне за своє” (йшлося про недостойне вищого керівництва держави сутяжництво). Але це ж не значить, що завтра депутати почнуть послуговуватися цією словосполучкою в законопроектах: “До функцій законодавчої гілляки влади відносяться...”; “Виконавчу гілляку очолує Президент”!

Дуже багато штампів постачає літературній мові офіційний діловий стиль, бюрократична казенщина. Остап Бендер, як відомо, “для солідності документа” написав “Примечание: без примечаний”.

З того, як швидко образні звороти мови перетворюються на штампи, ми можемо зробити висновок: життя цих зворотів обмежене. Як і використовуваних афоризмів видатних людей і видатних авторів.

Набридли “афоризми” і штампи у ВР та у журналістських текстах:

- не ставте воза перед конякою
- не можна бути напіввагітною
- не випліскуйте дитину разом з водою
- останнє за рахунком, але не за значенням
- закопати сокиру війни (Ющ.)
- таємниці мадридського двора
- світло в кінці тунелю

-
- без тіні сумніву
 - буря протесту
 - буря в склянці води
 - гаряче питання
 - верхівка айсберга
 - заповітна мрія
 - крапля в морі
 - кричуща помилка
 - малювати невтішну картину
 - надійна опора
 - озброєний до зубів
 - спалити мости
 - таємниці науки
 - удача посміхається
 - ходяча енциклопедія
 - цілком і повністю

Треба активніше використовувати крилаті слова з сучасної нашої літератури

Несподівана образність

(Інакше: “Персоніфікація абстрактних понять”)

Прислухаймося до виступів на різноманітних зібраннях, вслухаймося й у мову радіо, телебачення. Чи не здається вам, що занадто вже часто звучать слова “існують”, “відсутні”, “вимагають”, “покликані”?.. “Пропозиції відсутні... Існуючий кодекс вимагає удосконалення... Індексация передбачає компенсацію... Статус депутата вимагає... Аргументи говорять... Зловживання вимагають... Приватизация не розглядає...” На всьому цьому нудний відбиток казенності. А ось іще з іншої, здавалося б, такої далекої від бюрократії сфери: “На футбольному полі присутня гостра і безкомпромісна боротьба...”

Чи не правда, нас не покидає враження якоїсь нав’язливості, набридливості? Ця неприродність виникає тоді, коли виділені слова відносяться до іменників, що означають неживі істоти, абстрактні поняття. Тут ми маємо справу з потужним стилістичним пластом. Треба лиш усвідомити, що саме тут навіює нудьгу казенності – і стане легше її уникати.

А справа, виявляється, полягає в персоніфікації загальних понять, предметів у стилістично нейтральному тексті. Цим прийомом твориться ще одна бур’яниста, шкідлива парость бюрократичного стилю. Просто фантазмагорія – закони, документи, проекти є якимись одухотвореними силами. І всі вони, як ті Змії-Гориничі, щось від нас вимагають, усі вони існують, бувають присутні або відсутні. Всі вимагають і жоден не потребує. Мова мертвіє, в ній нема пружності.

Причина тут у тому, що постійно губиться суб’єкт дії. Невже не краще, щоб не законопроект передбачав, а законодавець? Щоб аргументи не говорили, а свідчили, щоб не статус передбачав, а той же законодавець. І не зловживання вимагали певної правової політики, а щоб законодавці цю правову політику проводили з огляду на поширення злочинності.

Є в ужитку законотворців такий вислів – “як визначив законодавець”. Може комусь він здається дещо навіть жаргонним, таким собі зворотом з цехового лексикону. А насправді він точний у визначенні поняття. І його треба використовувати: визначив законодавець, або Верховна Рада, або законодавчий орган, або, зрештою, парламент. Тоді не буде тих дивних персоніфікацій, коли “проект має на меті” абощо. На меті мав якраз законодавець, тобто у нас Верховна Рада, або – вужче – розробник законопроекту (комітет, група депутатів).

Це один із поширених різновидів штампу.

Наведемо реєстрик таких ось персоніфікацій.

бажати кращого “Дисципліна бажає кращого”; “Економічна ситуація бажає бути кращою” (УТ-1, УР, ВР) – неповні фразеологізми; нічого вони не бажають ті дисципліна і ситуація; *тр.* “Дисципліна залишає (нам!) бажати кращого”; “Економічна ситуація залишає бажати кращого”. Та й це стилістично не дуже вправні варіанти. Про дисципліну можна сказати, що вона підупала, погіршала, що її порушують, а про економічну ситуацію – що вона невтішна.

вимагати “Все це вимагає внести зміни до закону” (ВР) – тягне за собою, потребує внесення змін; питання вимагає детальнішого і ширшого вивчення (День, 16.08.2002) – потребує, питання слід глибше вивчити (“детальніше” – теж недобре: *тр.* б було: докладніше). “Вівці і гуси вимагають уваги” (СВ) – потребують.

вносити “Робоча група збирається внести на Кабінет Міністрів питання про...” (УР-1, серпень 2002) – вносити на обговорення в КМ.

відсутній, відсутність: *відсутні* слова; *відсутня* розумна градація; *з-за відсутності* сировини (День, ВР). Можна всі ці словосполучення сформулювати так: нема слів, не встановлено градацію, за браком (або через брак) сировини.

враховувати “*Витрати враховують* необхідність покриття заборгованостей перед вкладниками Ощадбанку...” (ВР) – це розробники бюджету щось враховували і пропонують піти на такі-от витрати. “Запропонована *процедура* (або законопроект) *не враховує...*” – розробник проекту не враховує. А ось смислова неточність із цим словом: “Пропозиція депутата Воробйова не врахована” (ВР) – тут не підтримана.

говорити: *підсумки говорять* про значення [чогось] – свідчать.

дозволяти “Цей рік *дозволив* Україні створити...” (День) – “Це був рік, коли нарешті Україна дістала змогу створити...” “Стан економіки *не дозволяє* їм витягнути на собі все виробництво” (ВР) – не дає їм змоги. “Треба завершити будівництво атомних енергоблоків; це *дозволить* збалансувати генерування і споживання електроенергії” – тут краще дасть змогу. Отже, не дозволяти, а давати змогу, можливість.

здібність “Rgonto” *має* унікальну *здібність...* і *дбає* про деревину” (Р. Ера, рекл.) – усе тут ходульне і неточне: у “Rgonto” є певні властивості; застосовуючи цей засіб, господарка дбає про деревину.

зосереджувати увагу Ось приклад з видання, яке спеціально присвячене питанням стилістики та редагування: “*Методика* редагування *зосереджує* свою *увагу* на порівнянні варіантів тексту, які виникають у процесі правки, порівнянні невдалих варіантів з виправленими” (автор – професор стилістики!). Не “*методика* зосереджує *увагу*”, а редактор. До того ж, тут ще дві стилістичні похибки: зайвий займенник “свою” і повтор слова “порівнянні”.

існувати, існування, існуючий “*Існує* небезпека, *існує* норма закону (проблема, протиріччя, принцип)” – є небезпека, є (або є чинною, або діє) норма закону; *існуюча* суспільна криза – просто суспільна криза або криза, в якій перебуває суспільство; *існуюче* законодавство – чинне законодавство; іншої підтримки *не існує* – нема. Те ж в інших словах *ц.* кореня – *існування, існуючий*: “*Існування* *недоліків* *не дає* нам *можливості...*” – наявність *недоліків* або просто “*недоліки* *не дають* *можливості*”; чи з уживанням підрядного речення: “через те, що *є* у нас *недоліки...*” “*Існуючі* *розміри* *мінімальної* *зарплати*” – нинішні. “В умовах *існуючої* *анархії*” – нинішньої або просто в умовах *анархії*, за нинішньої *анархії*. Ще кілька прикладів: *існуюча* система – нинішня; *вирішення існуючих* суперечностей – тут це слово зайве: розв’язання суперечностей; *існуючий* *зараз* пріоритет – нинішній *пріоритет*, на відміну від *існуючого* раніше положення – чинного раніше *або* тоді. (Приклади взято практично з усіх джерел, які були в полі зору укладача).

мати надію “Судно “Тарас Шевченко” *має надію* відновити свою славу” – “Є *надія* (у нас!), що відновиться слава судна”.

мати на меті: “*Візит* *має на меті*” – на меті мав Президент чи хтось інший, хто здійснив візит; тому якщо не з руки говорити про Президента, що саме він мав на увазі, то можна скористатися або формою безособового речення – “При організації візиту малося на увазі ...”, або визначити підмет: “Організатори візиту мали на меті”.

мати на увазі “*Реформування* *має на увазі* новий підхід...” (УТ-1, 3.03.2003) – реформування грунтується на новому підході. “*Оцінки* діяльності Петра Могили *мали на увазі...*” (УР). Звісно, оцінки – це абстрактне поняття, у них немає уваги. Мали щось на увазі критики Петра Могили. “Ними керують *інтереси*, які абсолютно *не мають на увазі* добробут народу” (УМ) – знов-таки в інтересів немає уваги; можна було б сказати: “Ці люди [олігархи] *не дбають* про добробут народу, вони керуються корисливими інтересами, прагненням до наживи”.

обмежуватися “Акції [протесту] не обмежилися висунанням вимог щодо виплати заробітної плати...” (МУ) – *тр.* “Учасники акцій не обмежилися...” або “Пікетники не обмежили свої акції висуненням вимог...”

пам’ятати “Наша *промисловість і сільське господарство повинні про це пам’ятати*” (про те, що утримувати армію треба, бо якщо не утримуватимемо свою, то доведеться годувати чужу) (ВР) – виправлено: “Керівні кадри промисловості і сільського господарства мають пам’ятати...”

передбачати: “*Доповнення [або законодавчий акт] передбачає спеціальний дозвіл...*”; “*проект (стаття, пропозиція) передбачає..*” – розробники проекту передбачають; статтею передбачено (в останньому прикладі за невизначеною формою на -но якраз і вгадується законодавець, тобто істинний суб’єкт дії). А ось депутат каже: “У статті 97-1 ми передбачаємо [або виходимо з того, або грунтуємося на тому], що Верховна Рада може делегувати Президентові повноваження на прийняття указів...” Тут усе нормально, – законодавці вносять нову норму до Конституції, вони передбачають якісь нові правовідносини. “*Стаття передбачає*” – передбачає законодавець, а стаття лиш містить передбачену норму. Тому правильно було б: статтею передбачено, або у статті законодавець передбачив таку-то норму, або у статті міститься така-то норма. Ще можливий варіант від *рос.* “влечь за собой” – або спричиняти, або тягнути за собою: “Але це *не передбачає*, що різні політичні погляди означають різну законодавчу політику ВР” – “не тягне за собою такого становища, коли різні погляди...”, бо що то воно за “це”, яке “передбачає”? “*Це передбачає* створення нової ситуації” – це спричиняє нову ситуацію або це тягне за собою створення...” Ще приклад: “Норма статті *передбачає*...” – можна: гласить.

покликаний “*Податок цей покликаний* посилити державні гарантії відшкодування затрат”. А *тр.* “Прийняття цього податку посилить...” (у податку, виявляється, є така духовна властивість, як покликання).

помилятися “*Прогнози можуть і помилятися*”. Помиляються прогнозисти, а прогнози справджуються або не справджуються.

приводити “*Земельний кодекс не привів* до бажаних наслідків, породив негативні колізії...” – тут “Прийняття Земельного кодексу не дало бажаних наслідків, більше того, виявилися негативні колізії”.

присутній “*Чи присутні сімейні зв’язки* в політиці, досліджувала газета “Сегодня” (Р. Ера, огляд преси, 19.07.2002) – чи мають значення або вплив.”

присутність “*Присутність економічних начал*” (ВОУ, квітень 2002) – наявність економічних підходів, а краще “застосовувати економічні підходи”.

причетний “*Проблеми, не причетні* до заборгованості” – тут “які не стосуються заборгованості” (причетними до чогось можуть бути люди). “*Ця ситуація не причетна* до передвиборної кампанії” (УК) – не пов’язана.

радісно “*Радісно* плуг ріже землю” – невдалий образ: радісно хліборобові, що, скажімо, плуг ожив.

реагувати “*Як закон реагує* на таке...” – які норми чи заходи передбачено в законі для таких-от ситуацій.

схильний “*Є [в рибній туші] тканини, схильні* накопичувати радіонукліди” (УР-1, 4.10.2002) – тканини, в яких накопичуються... “Схильний” можна сказати про людину.

увага “*Поза увагою проекту* залишилися мільйони туристів” – пропущене слово “розробників” [проекту]: уваги в проекті немає.

Отже, смисл стилістичної правки подібних фрагментів тексту полягає в тому, щоб визначити справжнього суб’єкта дії.

Професіоналізми

Професіоналізми (професійний жаргон) – слово чи словосполучка, властиві мовленню певної професійної групи людей.

Рене Дж. Каппон: “Журналісти зобов’язані передавати професіоналізми зрозуміло для всіх. Однак часто вони самі грузнуть у в’язкому словесному плетиві своїх джерел” [15, 16]. І наводить приклад з педагогічним жаргоном, де бібліотеки перетворюються на ресурсні центри, класи стають *класними приміщеннями*, а уроки – *навчальними годинами*. Діти, що не бажають учитися, характеризуються як такі, що *мають низьку мотивацію до навчання*. Відповідно зусилля вчителів на їх підтримку дістають назву заходів, *спрямованих на підвищення мотивації до навчання*. Директор (с. 16) школи, який хоче, щоб у класах було спокійно, ставить *нові практичні завдання модифікації поведінки*” (с. 17). А фахівці сільського господарства називають коней і курей “*зерноспоживаючими тваринними одиницями*” (с. 17).

Хвилинка для “приколів” і для редакторських вправ

Парадокси комп’ютерного калькування (Навів Володимир Труб. Типи відхилень в укр. мовленні, зумовлені інтерферентним впливом рос. мови // Мова і суспільство /Льв. ун-т/. 2012. Вип. 3. С. 209–217):

- “*При таких цінах на газ є зміст купувати скраплений газ*”
- “*Я не є довіреним обличчям Юлії Тимошенко*”
- “*Треба повернутися особою на схід*”
- “*Робити це немає ніякого змісту*”
- “*Земля перестала годувати селян у прямому й переносному сенсі*”
- “*Вона перебуває на змісті у цього чоловіка*”
- “*Я рахую, що це неправильно*”
- “*Популярному сайту виконалося 5 років*”
- “*Інститут вищого утворення*”
- “*Як правильно залищатися за нігтями?*”
- “*Він починає виявляти інтерес до осіб протилежної підлоги*”.

Комп’ютерний-то він комп’ютерний – цей “переклад”, але парадокс у тому, що ці дивовижі взято з різних наших газет (вони так і вийшли у світ без редагування).

Відредагуйте.

Можливі елементи для редагування паронімічних “хибних друзів перекладача”: *смысл, сенс, зміст, значення, утримання; обличчя, особа, лице; минати, вповнюватися; вважати*. А що робити з тими дикими витворами: “*на змісті в чоловіка*”, “*особами протилежної підлоги*” і “*залищатися за нігтями*”?

Які російські слова і словосполучки спровокували помилки?

Висновок

Лексичні помилки – найбільш поширений тип. Тут треба прислухатися до наших “світочів” філологічної і редакторської справи. Зокрема, О.Потєбня закликав нас до “контекстуального розуміння слова”. Він підкреслював, що “слово одержує своє значення тільки в контексті речення” і “слово набуває значення тільки в контексті комунікативної ситуації”. [Див. 16, 113]. Редактор повинен вправно володіти синтаксичною структурою мови, вдумливо, за потребою контексту добирати необхідне слово з синонімічного ряду, розмежовувати пароніми і значення омонімічних слів.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте поняття комунікативної точності. Яке значення воно має в редакторській роботі?
2. Помилконебезпечні місця в групах слів за їх місцем у семантичному полі /омоніми, синоніми, пароніми, антоніми/.
3. Що таке міжмовна омонімія? Яке місце її в нормативному регулюванні тексту?
4. Назвіть дев'яці у використанні стилістичних засобів мови.
5. Мовні штампи в редакторській оцінці тексту.

Виконайте вправи з “Редакторського практикуму” – розділи 1 і 2.

1. Виконайте вправи на виправлення неточностей слововживання за значенням слів.
2. Опрацюйте вправи на орієнтування в стилістичних ситуаціях полісемії.
– Розрізніть смислові відтінки синонімів (перша група пар слів) – розд. 2, впр. 3, 4.
– “Нібисиноніми” – розд. 2, впр. 5, 6.
– Розрізніть пароніми... (друга група пар слів. Наведіть приклади вживання пар слів, близьких за звучанням, але різних за значенням:) Розд. 2, впр. 8–14.

Література до теми

Основні джерела

1. *Капелюшний А. О.* Стилістика й редагування : практичний словник-довідник журналіста / А. О. Капелюшний. – Л. : ПАІС, 2002. – 576 с. – С. 111–118.
2. *Куляс П. П.* Типологія помилок у корекційних таблицях. Навч. пос. / П. П. Куляс. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 168 с.
3. *Мильчин А. Э.* Методика редактирования текста. – 2-е изд., перераб. / А. Э. Мильчин. – М. : Книга, 1980. – 320 с.
4. *Мучник Б. С.* Человек и текст. Основы культуры письменной речи / Б. С. Мучник. – М. : Книга, 1985. – 256 с.
5. *Ющук І. П.* Українська мова : підручник. – 4-те вид. / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2008. – 640 с.
6. Сучасна українська мова : підручник / за ред. О. Д. Пономарева. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2008. – 488 с.

Додаткові джерела:

7. *Боярова Л. Г.* Проблема розмежування полісемії та омонімії термінів у лексикографічній практиці / Л. Г. Боярова // Вісн. харк. нац. ун-ту ім. В. Каразіна. № 666. сер. філол. вип 45. – х., 2005)
8. *Будагов Р. А.* Язык и культура: Хрестоматия / Р. А. Будагов. – М., 2002. – С. 86
9. *Гладкий М.* Наша газетна мова / М. Гладкий. – Х. : Держвидав України, 1928. – 175 с. // Фотопередрук у Мюнхені, 1992.
10. *Гладкий М.* Мова суч. укр. письменства / М. Гладкий. – Х. : Держ. вид. Укр., 1930. – 160 с. – Фототипне перевидання. – Мюнхен. Вільний укр. ун-т. – 1992.
11. *Іванченко Р. Г.* Літературне редагування / Р. Г. Іванченко. – К., 1970, 366 с.
12. *Караванський С.* До зір крізь терня, або Хочу бути редактором / С. Караванський. – Л. : БаК, 2008. – 120 с.
13. *Караванський С.* Пошук українського слова / С. Караванський. – К. : Академія, 2001. – 239 с.
14. *Капелюшний А. О.* Психологічні причини фактичних помилок у ЗМІ / А. О. Капелюшний // Вісник Львівського університету. Серія Журналістика. – 2003. – Вип. 23. – С. 157-165
15. *Каппон Рене Дж.* Настанови журналістам Ассошіейтед Прес / Каппон Рене Дж. – К. : ВД КМА, 2005

16. *Кісь Роман*. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до теорії мовного релятивізму / Кісь Роман. – Л. : Літопис, 2002. – 304 с.
17. *Кундзіч О. Л.* Творчі проблеми перекладу / О. Л. Кундзіч. – К. : Дніпро, 1973. – 264 с.
18. *Лазутина Г.* Основи творч. дія-сти журналіста / Г. Лазутина. – М., 2000
19. *Мучник Б. С.* Основи стилістики и редакування / Б. С. Мучник. – Ростов н/Д : Феникс, 1997. – 480 с.
20. Рильський М. Т. Ясна зброя. Статті / М. Т. Рильський. – К., 1971. – 288 с.
21. “Трипільці і нині живуть в Україні” – інт. з Юрієм Мосенкісом, “Укр. газета”, 22.06.2006
22. *Беднаж Марія*. Польсько-українська міжмовна омонімія / Беднаж Марія // *Studia i szkice slawistyczne*. 3. – Opole, 2002)
23. *Ortega y Gasset*. El hombre y la gente. Vol II / Ortega y Gasset. – Madrid, 1962. – С. 121–122.

Словники, довідники, збірники вправ

24. Словник української мови. В 11 томах. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. (134 тис. слів)
25. Великий тлумачний словник сучасної укр. мови / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с. (250 тис. слів)
26. Словник синонімів української мови : у двох томах. – К. : Наукова думка, 1999. – Т. 1, 1028 с.; т. 2, 956 с. (9200 син. рядів).
27. Російсько-український словник / за ред. В. В. Жайворонка. – К. : Абрис, 2003. – 1424 с. (160 тис. слів).
28. Фразеологічний словник української мови : у двох томах. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 1, 528 с.; т. 2, 982 с.
29. *Головащук С. І.* Рос.-укр. словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – 640 с. (Понад 18 тис. сл/сполучень).
30. *Караванський С.* Практичний словник синонімів укр. мови / С. Караванський. – К. : “Орії”, 1993. – 472 с. (Бл. 15 тис. син. рядів).
31. *Полюга Л. М.* Словник антонімів укр. мови. 2 вид. / Л. М. Полюга. – К. : Довіра, 2001. – 275 с. (Понад 250 словникових статей).
32. *Калашник В. С.* Словник фразеолог. антонімів укр. мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. – К. : Довіра, 2001. – 284 с. (585 словникових статей).
33. *Куляс П. П.* Редакторський практикум (з дисципліни “Типологія помилок”) : навч. пос. – Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 336 с.
34. Універсальний словник української лексики. Синоніми, антоніми, омоніми / укл. Л. І. Нечволод, В. І. Бездітко, В. В. Паращич. – Х. : Торгсін плюс, 2009. – 768 с.
35. *Іванець Т. Ю.* Схожі, але нетотожні. Словник міжмовних омонімів та паронімів (за матеріалами української та російської мов) / Т. Ю. Іванець. – Вінниця : ВНТУ, 2006. – 142 с.

3. ДБАЙМО ПРО ЖИВОМОВНІСТЬ: фразеологія – у творчій лабораторії редактора

Найкоштовніша оздоба мови – це фразеологізм.

Ірина Фаріон

Саме на фразеології, немов на підмурівку, височіє велична споруда нашої мови – і нашої літератури. Українська мова розсипається, коли занепадають її складники – мелодика, ритміка і, найголовніше, фразеологія.

Микола Лукаш

Основні питання теми:

1. Фразеологія – найвиразніша ознака національного характеру мови
2. Типи девіацій у фразеології (структура девіацій)
3. Інші складники живомовності:
 - 3.1. Оволодіваймо загальноживаною (розмовною) манерою висловлюватися (Порушення звичності /узуальності/, законів повноти і ненадлишковості, лексичної комбінаторики та ін.)
 - 3.2. Поновлюймо призабуті українські живомовні конструкції, звороти та еквіваленти слова
 - 3.3. Мобілізуймо українську афористику
4. Проблеми перекладу фразеологізмів

Ключові поняття і терміни: *фразеологізм, фразеологічна картина світу, фразеологічна синонімія, фразеологічна дисципліна тексту, лексична комбінаторика, трансформації фразеологізмів.*

1. Фразеологія – найвиразніша ознака національного характеру мови

Для кожної мови фразеологія є найвиразнішою прикметою її національного характеру. Фразеологізми і синтаксичні конструкції нашої мови – це матриці українського способу думання, української філософії. Недарма фахівці вживають термін фразеологічна картина світу. В. і Г. Островські називають фразеологію “недоторканим запасом” і “душею” мови [4, 117].

Фразеологізми є виявом глибокої мудрості. Це один із найпотужніших мовних ресурсів літературно-публіцистичного дискурсу, засіб художньої виразності і яскравій народномовної експресії. Вони мають важливе як смислове, так і стилістичне призначення в художній і публіцистичній творчості.

Саме тому регулювання фразеологічного складника в текстах – важливе завдання редакторської роботи (творчості).

Поняттєве поле

Фразеологізми (від гр. *phrasis* – вираз і *logos* – вчення, слово) – відтворювані стійкі сполучення слів, які характеризуються цілісністю лексичного складу та граматичної будови й передають певні поняття. Традиційно за мірою злиття компонентів, що входять до їх складу, поділяють на фразеологічні зрощення (ідіоми), фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення, фразеологічні вислови.

Фразеологізм є мовна одиниця (як слово). Іншими словами, йдеться про еквівалентність багатьох фразеологізмів слову: *кіт наплакав* – мало, *залити за шкуру сала* – допекти, *на вербі груші* – брехня, *колоти очі* – випоминати, *кури загребуть* – пропадеш, *навішати собак* – оббрехати і под.

Поняття “фразеологізми” далі в розділі розглядаються розширено. Крім власне фразеологізмів, йдеться також про **паремії**: *прислів'я і приказки, крилаті вислови та афоризми, сентенції, максими, парадокси*. Це практично доцільно для роботи редактора.

Відомою є семантична класифікація фразеологізмів В. Виноградова. Він визначає п'ять їх типів: *ідіоми, фразеологічні єдності, фразеологічні вирази, фразеологічні сполучення та фразеологічні словосполуки*. На українському матеріалі її здійснив П. Дудик. [7]

1. **Ідіоми** об'єднуються семантичною неподільністю, синтаксичною нерозкладністю й замкненістю. Зміст ідіоми прямо не впливає з лексичного значення її елементів (*бути на близькій нозі; собаку з'їсти; байдики бити; боки рвати; кишки порвали; без царя в голові; без ножа різати; Бога за бороду брати; дерти сім шкур; наживати п'ятами; ні в п'ять, ні в десять; ні за цапову душу*)

Ідіома (гр. *idioma* – особливість, самобутній вираз) – неподільна, стійка словосполучка, значення якої не впливає зі значень слів-компонентів

2. У **фразеологічних єдностях** значення компонентів трохи ослаблене вільнішою семантичною зв'язністю структурних одиниць (*намилити голову; пальці знати*).

3. Терміном **фразеологічні вирази (паремії)** передусім об'єднуються прислів'я і приказки (*за моє жито ще мене й бито; що легко нажить – з дому біжить*). Вони повністю складаються зі слів з вільними значеннями, не виступають семантичним еквівалентом окремого слова. До цього розряду відносять також *примовки, загадки, прикмети, офіційні кліше, повір'я, замовляння, скоромовки, нісенітниці, анекдоти, казкові формули* тощо.

Надзвичайна місткість і внутрішня складність прислів'їв дозволяють розглядати їх як філософські константи. Паремії – це віддзеркалення минулого способу життя, історії, культури.

4. **Фразеологічні сполучення** – ходові формули, що приховують у собі метафору, мають досить прозору внутрішню форму (*прибитий горем; голуба кров; Хома невірний*).

Сюди належать і фразеологізми-професіоналізми: *вигнати діди* (гонч.) – нагріти вироби так, щоб вогонь виходив з горна; *дати дуб* (чинбарське) – обробити шкіру дубленням.

5. **Фразеологізовані словосполучення** об'єднуються неметафоричністю, синтаксичною неподільністю компонентів (*шкода й гадки; невелике цабе; ось тобі на*) [5, 124–125].

Фахівці використовують також терміни **фразеологічні зрощення і фразеологічні єдності**. (Значення цих термінів див. у “Термінологічному словнику”).

Поширеним у фахівців видавничої галузі та журналістів є простіший укрупнений поділ:

/1/ – загальноживана фразеологія (*час від часу; мати на увазі; додержати слова*)

/2/ – книжна фразеологія (*платоспроможний покупець; на першу вимогу; пріоритетний напрям; незаперечна істина; відчуження майна*)

/3/ – розмовна фразеологія (*водою не розлити; вставити клепку; до дідька в зуби /чи дідька на роги/*)

Що треба знати редакторів про використання фразеологізмів? Де на нього чатують помилконебезпечні місця?

1. **Фразеологізм характеризується постійністю складу і граматичної будови.** Це великий пласт сталих словосполук, які мають нерозчленоване значення (ідіом): *в око впасти; в печінках сидіти; груші на вербі; губа не з лопуцька; дав ногам знати; дати ногам волю; дати куку в руку; допікати до живих печінок; печеного льоду забажалося; зав'язати світ; залити за шкуру сала; змокнути до нитки; зобачимось в кушніра на жердці; покласти зуби на полицю; кидати перли перед свинями (метати бісер перед свинями); кіт наплакав; кістки перемивати; колоти очі; кури загребуть; курям на сміх; лягти кістками; ловити на слові; макітритися в голові; не всі дома; не вхопив тропи; не лізти за словом у кишеню; врізати дуба.*

У вільних словосполучах ми можемо міняти слова: *читаю книгу; переглядаю книгу; вивчаю книгу; читаю роман; читаю поему; читаю лекцію.* У фразеологізмах такі заміни неможливі, якщо це не диктується якоюсь авторською стилістичною настановою, побудованою на грі слів. Можна сказати “*лягти кістками*” але не можна *лягти кістками* чи *упасти кістками*; можна “*нечистий на руку*”, але не можна “*брудний на руку*” чи “*нечистий на руки*”; можна “*між ними кішка пробігла*”, не можна “*між ними /тобто між кількома парами, групами/ кішки попробігали*” чи “*між ними кішка прошигнула*”; так само “*мотати на вус*”, але не “*мотати на вуса*”, “*мотати на бороду*”; “*набити руку*” – а не “*понабивати руки*”; “*на вербі груші*” – а не “*на тополі груші*” чи “*на вербі яблука*”. Тут уже верба з грушами завоювала собі життєвий простір у фразеологічній картині світу українців. Не можна сказати: *кішка наплакала, коти наплакали, вішати собаку, сховати зуб на полиці, курка загребе, ловити на словах.*

Це ж стосується й такої характеристики фразеологізму, як **стійкість його граматичної побудови**: не можна *збити з пантеликів*, а тільки *з пантелику*, не можна *в печінці сидіти*, а тільки *в печінках*; *носа втерти* – але не *носи повтирати*.

2. Є **компоненти фразеологізму, які не вживають самостійно**: *пантелик* (*збити з пантелику*), *бак* (*баки забивати*), *жданики* (*поїсти ждаників*), *грець* (*і швець, і жнець, і на дуду грець*), *мандрони* (*мандрони плести*) – нісенітниця, *брехні*, *парок* (*парити парка*), *тришия* (*гнати в тришия*), *драл* (*давати драла*), *зиз* (*зизом дивитися*), *мур* (*ні мур-мур*), *одкіш* (*одкоша давати*), *поїд* (*поїдом їсти*), *почубеньки* (*почубеньків дати*).

3. До більшості фразеологізмів **не можна вставляти нових слів**: “*вішати старого собаку*”, “*курям на глузливий сміх*”, “*дарую від усього гарячого серця*”. Лише окремі

фразеологізми можуть бути доповнені словами для уточнення: “*випити чашу до дна*” – “*випити гірку чашу до дна*”.

4. Подані вище рекомендації не стосуються такого різновиду сталих словосполук, як варіанти фразеологізму (часто територіального походження): “*ні риба, ні рак*”, “*ні рак, ні риба*”, “*ні риба, ні м'ясо, а щось наче гриб*”; “*від усього серця*” і “*від усієї душі*”, “*піддавати вогню*” – “*піддавати жару*”; “*і вухом не вести (повісти)*” – “*і в ус не думати*”.

Фахівці трактують це як фразеологічну синонімію /або як фразеологічні синонімічні ряди української мови/: “*пройти Крим і Рим, і мідні труби*” – “*пройти вогонь, воду й мідні труби*”. Можемо натрапити на цілі синонімічні фразеологічні ряди. Багато, наприклад, синонімічних варіантів у фразеологізмі *ні Богові свічка, ні чортові кочерга*: *ані Богові свічки, ні чортові огарка*; *ні Богові свічка, ні чортові огарок (ні чортові шпичка)*; *з нашого Захарка ні Богові свічки, ні чортові огарка*; *ні Богові молитва, ні чортові пісня*; *ні Богові свічка, ні чортові кожух*; *ні Богові офіра, ні чортові свічка*; *ні Богові свічка, ні дідькові огарок*. *Підливати олії в огонь – підкладати вогню, піддавати жару у вогонь, до гарячого це приском сипнути, іскру у порох укинути* (“*підсилювати суперечку*”). *Одного поля ягоди – одним миром мазані – обоє рябоє – який їхав, таку й стрів – яке їхало, таке й здибало – зустрівся Яким з таким. Сила силенна – тьма тьмуца – без ліку – хоч греблю гати – як піску морського – (багато,) як собак*.

Але й варіанти фразеологізму потребують точного відтворення в мовленні.

Зазначимо, що часто фразеологізми образніші, ніж їх лексичні синоніми: *швидко* – як *оком змигнути*; *рано* – *це й на світ не благословилося*; *самовіддано* – *не за страх, а за совість*; *втручатися* – *устрявати не в свою справу*; *бідувати* – *перебиватися з хліба на воду*. Недарма в художній літературі і публіцистиці так високо цінуються саме фразеологічні синоніми.

5. Але редактор має толерантно ставитись до авторських експериментів. (Про фразеологічні інновації – див. у розд. 5)

6. Деякі фразеологізми зношуються, стираються. Редактор має допомогти знайти свіжіший, часом забутий синонімічний варіант. І тоді йому стають у пригоді фразеологічні синоніми. Як і синоніми-слова, вони розрізняються нюансами значення, можуть відігравати певну стилістичну роль. Тож вони мають бути контекстні. Ось, наприклад, у яких контекстах мають уживатися деякі фразеологізми: *рота не розкривати, справляти мовчанку* – це “*мовчати, нічого не говорити*”; *не випускати пари з вуст* – “*затягати мовчати, не розголошувати*”; *як води в рот набрати* – “*втратити здатність або бажання говорити*”; *грати в мовчанку* – “*ухилитися від розмови, виступу; відмовчуватися, не розмовляти*”; *прикусити язика* – “*утриматися від висловлювань, замовкнути*”; *проковтнути язика* – “*зробитися мовчазним, замовкнути*”; *держати язик за зубами* – “*мовчати, не розголошувати чого-небудь, утримуватися від висловлювання*”; *ні гу-гу* – “*нічого не говорити, мовчати*”. В публікаціях ці фразеологічні синоніми часто вживають неконтекстно, як дублетні. В семантичні нюанси фразеологізмів слід вдумуватися так само пильно, як і в значення слів-синонімів.

Іноді фразеологічні синоніми розрізняються ступенем інтенсивності дії: *гірко плакати* – *лити сльози* – *проливати сльози* – *умиватися /заливатися/ сльозами* – *потопати в сльозах* – *сплакати очі*. Кожний наступний синонім передає щодалі більший вияв дії, таким чином утворюється своєрідна градація. На все це теж треба зважати редакторіві.

Фразеологія значно підвищує виражальні можливості тексту, посилює експресію. Тобто це потужний стилістичний засіб. “Швидко” – нейтральне значення, посилити

виразність можна добором фразеологічних синонімів: *на всіх парах /парусах/ (стрімголов), повним ходом, що є духу /сили, сил/, як на крилах, скільки духу (щодуху, чимдуж), на всі заводи (навзаводи), з усіх ніг, тільки п'яти замигтіли, одна нога тут – /а/ друга там, на одній нозі. “Багато” – кури не клюють і цілий міх, але перший стосується тільки грошей, а другий – новин, вістей тощо. Тут теж помилконебезпечне місце.*

Усю цю палітру живомовності редактор має розглядати як інструмент для розгортання стилістичних можливостей тексту, як свій фаховий золотий запас.

7. Є фразеологізми, в яких можливе скорочення (редукція) окремих елементів, напр. *пройшов Крим і Рим, відітнутим виявляється складник і мідні труби; хоч круть, хоч верть (повний фразеологізм – хоч круть, хоч верть, хоч верть, хоч круть); не буде з риби рак (чи так, чи інак, а не буде з риби рак); ні кола, ні двора (ні кола, ні двора, ні рогатого вола); ні Богові свічка (ні Богові свічка, ні чортові кочерга).*

Додержання всіх цих вимог можемо назвати фразеологічною дисципліною. А можна й так сказати: редактор тут займається регулюванням живомовності тексту.

2. Типи девіацій у фразеології

Помилки усталених виразів можна типізувати, як і в лексиці: *неконтекстний за значенням варіант, інший стилістичний відтінок, сплутування словосполук одного семантичного поля*. Однак “словосполучна” специфіка фразеологізму породжує цілий ряд “своїх” типів помилок.

Структура девіацій у фразеологізмах (На основі типології А. Капелюшного [1])

- Неживомовні (неідіоматичні) словосполучки
- Невиправдане розширення складу фразеологізму
- Невиправдане звуження складу фразеологізму
- Контамінації у фразеологізмах
- Накладання фразеологізмів
- Руйнування образного значення фразеологізму
- Вживання фразеологізму без врахування семантики
- Неконтекстний варіант, інший стилістичний відтінок
- Підміна ідіоми (близькозвучні, паронімічні сталі вирази)
- Трансформації (чи зміщення) /у складі/ усталених виразів.
- Використання емоційно забарвленого фразеологізму в емоційно нейтральному контексті
- Використання емоційно нейтрального (книжного) фразеологізму (складеного терміна, стійкої сл/сполуки з ділового мовлення) в емоційно забарвленому (розмовному) контексті
- Уживання фразеологізму з невласливим йому значенням (*двома руками згідна*)
- Фразеологічні росіянізми
- Дуже рідко використовують синонімічні варіанти фразеологізму.

1. Неживомовні (неідіоматичні) словосполуки

Тут – сліди калькування з російської і втрата синонімічних можливостей української фразеології.

“На думку Розумного, *як би там не було*, але сигнал від Ахметова справді серйозний” (Алла Дубровик. Сигнал “Ахметов” // День, 21.05.2014) – хоч би як там було.

“Помаранчеві” *чимдалі сваряться* (УМ, 29.05.2008) – знай сваряться; і далі сваряться; чимдалі більше /або запекліше, завзятіше, несамовитіше/ сваряться.
Спотворення лексичного складу фразеологізму.

“Засновник і організатор фестивалю Ашот “Сальвадор” знову збиратиме друзів з *усіх кутків світу* у Каневі на березі Дніпра” (Олена Жежера. “Наші” на Тарасовій горі // Вісті Приірпіння, 21.05.2011) – з усіх кінців світу.

2. Невиправдане розширення складу фразеологізму

Виникає воно з кількох /причин/.

– Внаслідок вживання різноманітних слів-уточнень, які призводять до утворення плеонастичних словосполук типу *тяжка Сізіфова праця, веселий гомеричний сміх, незavidну пальму першості з росту злочинності утримує ... область*. Фразеологізми *сізіфова праця, гомеричний сміх, пальма першості* не припускають розширення.

3. Невиправдане звуження складу фразеологізму

Трапляється це внаслідок пропуску його компонентів: *справи бажать багато кращого* – замість залишають бажати кращого; *він зробив хорошу міну...* – випущено завершення фразеологізму: при поганій грі. Так скорочувати не рекомендується.

Іноді скорочення складу фразеологізму в принципі можливе: “*Примусь депутата Богу молитись...*” /скорочено – “*так він і лоб поб’є*”; /; ”... *да несудимі будете*”; “*не народись красивою...*” Це, власне, і не скорочення, а стимул для читача – думати: навіть пропуск фрагмента посилює його логічне наголошення. Однак не завжди такі “обрізання” вмотивовані, вони можуть створювати враження уривчастості, мовної неохайності.

4. Контамінації у фразеологізмах

Контамінації – це підміни слів у парних (близьких за значенням) сталих словосполуках. І стосується це зазвичай предикативної частини сталої словосполуки. Редакторів тут слід бути особливо пильним, оскільки тип помилки дуже поширений і зачіпає ключову смислову частину фразеологізму:

- *Язык не піднімається говорити про це* (УТ-1) – язык не повертається (непрошений фразеологічний сусід – рука не піднімається щось робити);
- “*Схиляємо капелюха перед майстерністю артиста*” (СТБ) (Контамінація між “*схиляємо голову*” і “*скидаємо капелюха*”).
- “*І я роблю це добровільно /йду у відставку/, раз інакше не можна, раз такі спекуляції йдуть, що хочуть мене зробити яблуком спотикання*”. (З інт. з В. С. Черномирдіним // Бульвар Гордона, липень 2010, № 27 – цитата з виступу Черномирдіна у Держдумі РФ, коли він подав заяву про відставку з посади Прем’єр-міністра РФ) – сплутані два фразеологізми: каменем спотикання і яблуком незгоди (або розбрату).

- “Візит віце-президента США Джозефа Байдена *відіграє важливе значення* у відносинах двох країн” (Прес-секретар Президента В. Ющенко І. Ванникова – синхрон на кількох каналах ТБ 15.07.2009) – матиме велике значення. (а *відіграє* – велику роль).
- “*Плекати ілюзії*” (День – жовтень 2008, ДТ – 17.01.2009) – від “плекати мрії (або надії)”; можна перебувати в полоні ілюзій, підпадати під їх владу, впадати в ілюзії (бо ж ніхто не хоче помилятися, прагнути підпасти під вплив ілюзій).
- “*Ми внесли депутата Шуфрича до складу комітету*” (ВР, 2002) – вносять до списку, а до складу включають.
- “*Я проїхав містом. На бігбордах – кандидати на київського мера різної вгодованості, аж очі запаморочуються*” (ВР, Петро Цибенко, КПУ, 20.05.2008) – “аж в очах рябіє” (мерехтить) чи “в голові паморочиться”. Крім того – на більбордах (*правописна помилка в іншомовному слові*).
- “Тогочасний склад ради /суспільного ТБ/ вирішив не чекати рішення парламенту та *власноруч* подав у відставку” – вилучаємо слово “власноруч”. *Накладання на іншу фразеологічну структуру* (“власноруч написав заяву”)
- *виїденого гроша не вартий* – виїденого яйця чи ламаного гроша?

Так само *приділити значення* – приділити увагу (супутній фразеологізм – надавати значення); *забити в усі дзвони* – вдарити (або задзвонити) в усі дзвони, а “забити” – тривогу.

Часом ця ж помилка трапляється у народно-розмовному стилі. Один з читачів написав листа до редакції “Сільські вісті”: “Нас заїдає *грейдерство і дерипанство*, що *цвітуть будяками* сьогодні на нашій шії” – або сидять на нашій шії, або цвітуть будяками на нашій життєвій ниві; що ж до *грейдерства і дерипанства*, то тут “народна етимологія”: рейдерство і дерибан.

5. Накладання фразеологізмів

Йдеться про різновид контамінації, але з більшою мішаниною:

“При селі – чудове озеро. Там і почала моржувати наша героїня. До неї приєднувалися інші жінки. І *тепер їх майже не все село*” (Нац. Р., Мих. Юхта з Луцька) – мало не все село *або майже все* село.

6. Руйнування образного значення фразеологізму

Ці люди міцно стоять на ногах, тому вам не вдасться підрізати їм крила. Один фразеологізм виключає другий: автор в одному фрагменті (навіть реченні) зіштовхнув дві непокєднані за семантикою метафори: перша ніби “прикріплює” героїв розповіді до землі, що виключає другу, в основі якої лежить уявлення про політ (про відрив від землі).

Слова, що оточують фразеологізм, зазвичай залучаються в образний контекст. Редакторів слід оберегати його від спотворень. *Життя, як на долоні, проходило в нього на людях* – як на долоні можна бачити. *Музичний театр випустив у світ балет “Мізиночка”* – стилістична похибка полягає в тому, що стала словосполучка “випустити у світ” стосується тільки видавничої діяльності (книжок). Про балет можемо сказати або поставив балет, або підготував прем’єру.

Треба, зокрема, суворо дотримуватись і особливостей семантичної та граматичної сполучуваності слів у фразеологізмі згідно з контекстом. Напр., *Рішення зборів гласить чорним по білому* – чорним по білому пишуть; *Важкий життєвий шлях випав на долю*

Григорія Максимовича – шлях долають (проходять), обирають... Неточний вибір дієслів у таких випадках підриває образність фразеологічних сполук.

“Редактори українських часописів зазвичай поводити себе обережніше, пам’ятаючи відому приказку, що коли в Москві *стрижуть нігті*, то в Києві *рубають лікті*” (Ол-др Хоменко. Інт. з Михайлом Сидоржевським // Укр. літ. газ., 1.05.2013) – нігті все ж обрізають, зрізають; відрубують пальці. (або для підсилення: “рубають руки по лікті”)

Знов-таки тут слід розрізнити помилку і стилістичний прийом умисного *руйнування образного значення фразеологізму*. При цьому граматична форма зберігається, а смисл трактується по-новому. “*Хто ви такий? Ніяк не можу вас розкусити! – Не кусайте...*” Переносному значенню слова “розкусити” (тобто ‘розібратися у комусь, чомусь’) протиставлене пряме: ‘кусати’. “*Життя б’є ключем... Та все по голові*”. Переносному значенню “ключ” (‘засіб для зрозуміння’) – знов-таки протиставлене пряме: ‘знаряддя для замикання та відмикання замка’. Це особливості контексту, які має бачити (враховувати) редактор.

7. Вживання фразеологізму без врахування семантики

– *Але це була лебедина пісня пройдисвіта* (З газети “Перемога” /Фастів/, грудень 2013). У фразеологізмі “лебедина пісня” – позитивна оцінка, вона не може бути вжита до “пройдисвіта”. Це той випадок, коли стилістичне забарвлення фразеологізму не відповідає змістові і стилю конкретного тексту.

8. Трансформації (зміщення) у складі усталених виразів.

Це підміни слів, часто паронімічних, узятих з одного семантичного поля, але неконтрастних (інших за значенням); немотивовані заміни слів, у т.ч. службових /прийменників, прислівників/ :

- “Регіони *жмуть свою лінію*” (1+1, 17.02.2008) – гнуть.
- “Важко повірити, що ці відкриття сталися за *кілька десятиліть тому*” (УР, 18.06.2006) – зайвий прийменник “за”.
- “Тому, коли політичний спектр є *дуже* розділеним, то *дуже* важко для громадянського суспільства *навести містки і представляти різноманітну політичну культуру*, яка є більш *об’єднуючою* та спрямованою на пошук консенсусу” (Микола Сірук. Про переваги та недоліки ОБСЄ // День, 6–7.12.2013) – глибоко розділений; навести мости; і виробити політичну культуру; об’єднувальною. (або політичну культуру, яка б об’єднувала суспільство, допомагала знайти консенсус).

Трансформація фразеологізму (наводити мости); *а крім того, тавтологія* (повтор слова “дуже”); *неточно сформульований початковий задум; фіктивний дієприкметник*

- – *провести навколо пальця* (ТРК “Київ”) – обвести
- “Фібрамін стане вам у *нагоді*” (Медична реклама // УР-1, 24.01.2012) – у пригоді. *Неточність у фразеологізмі (підміна слова паронімічним)*
- “*Більше шансів на ранню смерть у чорношкірих зірок*” (Бути зіркою небезпечно! // День, 21–22.2012) – більші небезпеки чатують на чорношкірих зірок. Один із складників фразеологічної сполуки замінено на слово з антонімічною (позитивною) конотацією – і то без будь-якої стилістичної настанови
- “*Це просто мій рятівник, він підняв мене на ноги,*” – поставив

- “*Двома руками згідна*” – двома руками голосую або беззастережно згодна.

Ще у Караванського [8, 81–82] про слово “обділяти”: “*обділений долею*” – тр. обійдений долею (під впливом рос. “обделенный”), тобто вийшло *наділений, обдарований* долею, тому що “обділяти” в українській мові – наділяти когось чим-небудь. Хоча набуте в ході лінгвоциду кальковане значення “кривдити” в цьому слові й досі блукає сучасними словниками.

—
Гра слів з гумористичною метою:

В одній газеті сталася помилка, з якою у редакції було чимало клопотів: замість “Плани нашого мера просто *космічні*” було надруковано: “Плани нашого мера просто комічні” (Приколи УМ часів мера Києва Черновецького)

9. Неконтекстні варіанти фразеологізмів, зміщення стилістичних відтінків.

Невиправданим є використання знижених розмовних і гіпертрофовано екзальтованих фразеологізмів у стилістично нейтральному тексті. (*Торжества в Одесі втерли носа іншим містам...*)

- Перемогу своєї команди з рахунком 3:0 (або й 2:0) оглядачі характеризують не інакше як “*повний розгром*”, “*утерли носа*”, “*познущались*”, “*каменя на камені не лишили*”, “*учинили Сталінград*”. Для програшу ж своєї команди (навіть з рахунком 0:4) шукають винних деінде: в погоді, поганому полі, упередженості суддів тощо. І тоді обходяться без велемовних фразеологізмів.
- “У цей момент він (Нахімов) був поранений у *висок*, а через день, *не приходячи до тями*, помер” (Олесь Козуля. Севастополь – місто укр. слави і трагедії // Укр. слово, 29.11.2006) – так і не опритомнівши... Слід виправити й росіянізм “у *висок*”: у скроню.

10. Підміна ідіоми (близькозвучні паронімічні сталі вирази)

- “Не *говори* так, він тобі *батьком доводиться*” (з рук. до Вітч. № 9–10 – 2002) – не кажи так, він тобі в батьки годиться.

А. Капелюшний наводить ще кілька типів помилок у мовностилістичному використанні фразеологічних засобів [1., 108–111]:

11. Використання емоційно забарвленого фразеологізму в стилістично нейтральному контексті

- “Мусимо суворо проконтролювати витрачання “*рятувальних*” грошей і потурбуватися, *аби* найвідоміші будівлі нашого міста *не залишилися напризволяще*” – витрачання виділених коштів; потурбуватися про найвідоміші будівлі нашого міста (“не залишилися напризволяще” – зайві слова.

12. Використання емоційно нейтрального (книжного) фразеологізму (складеного терміна, стійкої словосполуки з ділового мовлення) в емоційно забарвленому (розмовному) контексті

13. Уживання фразеологізму з невласливим йому значенням

Часто цей тип помилки можемо побачити там, де трапляються близькозвучні фразеологізми. Але близькозвучні не завжди бувають близькозначними. У публікаціях місцевих газет у значенні “дуже далеко” вживають кілька фразеологізмів, не враховуючи стилістичних розрізень між ними. *За тридев’ять земель* – це, й справді, дуже далеко, у

віддалених краях; а ось куди Макар телят не ганяв – це таки дуже далеко, але куди не підеш по своїй волі. А де козам роги правлять? Це не “дуже далеко”, як іноді пишуть, а у в’язницю, на заслання. Де чорти навкулачки б’ються – теж іноді вживають у значенні “дуже далеко”. Насправді ж тут спотворений фразеологізм це й чорти навкулачки не билися – тобто дуже рано.

14. Спотворення лексичного складу фразеологізму

“Показали товар обличчям” (Футб. репортаж, 30.06.2014) – показали товар лицем (показали товар з кращого боку). (Спотворення фразеологізму буквалістичним перекладом).

“Перше, що кидається у вічі, це велика кількість людей, які прийшли попрощатися з Шеварднадзе” (Григорій Жигалов, ТСН /1+1/, 13.07.2014) – впадає у вічі. (Спотворений при калькуванні фразеологізм).

“Тут С. Караванському стає у нагоді шанований росіянами лексикограф В. Даль” (К. Родик. Мова як інструмент // УМ, 21.08.2013) – у пригоді.

Сплутування паронімів у фразеологізмі.

“Багато з наших політиків нехтують цією доброю порадою /“Мой друг, не говори красиво”/ і намагаються щоб то не стало висловитись “красиво” (Безклубенко С. Д. Номенклатурна “Камасутра” – Він., 2012. – 556 с. – С. 212) – багато хто з наших політиків (або багато наших політиків); що б.

Пропуск у фразеологізмі займенника як ключового елемента складеного підмета; сплутування сполучника “щоб” зі сполукою “сполучник ‘що’ і частка ‘б’”

“Мої батьки виховали в мені ті риси характеру, які потім стали мені в нагоді” (Інт. Наталії Королевської // ВЗ, 5–11.01.2012) – стали мені в пригоді.

15. Спотворений при калькуванні фразеологізм

Спотворення лексичного складу фразеологізмів: вирвалось у нього з язика – зірвалось, провести навколо пальця – обкрутити; підміна прийменників: поставити крапку на і – замість над і; під швидку руку – нашвидкуруч.

Є ще цілий ряд типів помилок, які виникають від впливу російської мови, від практики двомовності:

- кальковані сталі словосполучки
 - заміщені кальками українські розмовні форми
 - кальковані фразеологічні звороти часу
 - калькований канцелярит у фразеології
 - кальковані прислів’я і приказки
 - кальки з російських прийменникових сполук
 - кальки із сталих стереотипних словосполук з ключовими російськими словами.
- Вони будуть докладніше розглянуті у розділі 6 “Суржик і система його подолання”

Таким чином, фразеологія, будучи джерелом образності і виразності мови, може бути не тільки союзником редактора, а й створювати значні труднощі в його фаховій роботі.

То ж треба і в цьому розділі відточувати свою редакторську майстерність.

3. Інші складники живомовності

3.1. Оволодіваймо загальноживаною (розмовною) манерою висловлюватися; (Порушення законів узуальності /звичності/ висловлювання, лексичної комбінаторики, повноти і ненадлишковості)

Живомовність – не лише фразеологізми. Це поняття ширше.

Важливою є природна манера висловлюватися: без зайвих слів, із зрозумілими всім, *знайомими* виразами – звичними, навіть стандартизованими лексичними та граматичними структурами, які є ефективніші для безперешкодної комунікації, ніж хитромудро закручені словеса. Редакторів не треба боятися цієї “стандартизованості” з огляду на надзавдання – забезпечити ясність тексту. Власне, хіба не є повторюваними (тобто в певному смислі “стереотипними”) й ідіоми та паремії? Вони якраз і заготовлені народом для “стандартних ситуацій”. Але як мудро заготовлені і надбані!

Відірваність від багатющої української живомовності породжує ходульність у мовленні – на зразок: “Микола часто *повертав голову назад*”. Але українці так не кажуть. Кажуть: він озирався!

“*Після того як пройшов дощ, погода стала теплою і сонячною...*” – після дощу стало тепло і сонячно.

Це як у Андрія Платонова (“Котлован”): *старанно трудився сокирою*. Замість просто – рубав дрова.

Такі висловлювання ми й називаємо **неживомовними** або, як кажуть фахівці, **неідіоматичною лексикалізацією.**

Ось ще приклад – з газети УМ:

“Я вдячна Сергію Віталійовичу за *надану довіру*” (Наталія Лебідь. Тепер у Курченка обличчя Бондаренко // УМ, 24.09.2014).

Тут немає граматичної чи синтаксичної помилки. Але досвідчені мовці знають, що довіру виявляють.

І тут ми переходимо до ще однієї мовної реалії. У мовознавстві, крім звичних граматичних категорій /насамперед категорії “граматична сполучуваність”/, є ще поняття “лексико-семантичної сполучуваності”. Пов’язані з цим помилки нам траплялися часто, і ми позначали їх просто: як ***неконтекстні слова, неконтекстні синоніми.***

Треба сказати про це дещо докладніше. Будь-яка мова (і українська теж) має способи і стереотипи мовного вираження. Висловлювані смисли мають бути співвіднесені з мовними структурами і мовними одиницями. Називають це лексичною комбінаторикою в мові; пишуть про неповторні закони комбінаторики, про ідіолектичну мову, про ідіолект автора тощо.

Ми, наприклад, не кажемо, як це зробив один футбольний коментатор на каналі “2+2”: “*Ярмоленко влучив головою у штангу*” (шкода його бідної голівоньки!), а кажемо “*М’яч після удару Ярмоленка влучив у штангу*”. Ми кажемо не “*працівник залізничного транспорту, який обслуговує пасажирів, перевірів наші квитки, і ми зайшли до вагону*”, а “*провідник перевірів... і ми зайшли...*” Тобто йдеться про номінацію, яка економить мовні засоби і теж забезпечує живомовність. Сюди маємо віднести й великі масиви стандартної сполучуваності у вигляді ***узгоджень і керувань, різноманітних зворотів*** (що тут не потребує особливого коментування – достатньо знань основної школи). Це й є лексико-семантична сполучуваність.

Подібні до наведених стилістичні невірності фахівці з комунікативної лінгвістики називають **“неправильне співвіднесення виділених смислів з мовними структурами”** і згадувана вже вище **“неідіоматична лексикалізація”**. Цей інструментарій живомовності має служити й редакторів.

Очевидно, що неживомовність найчастіше спричиняється недостатнім володінням нормами конкретної мови. Але сказати це – не значить мислено вхопити явище у більшій цільності. Явище лексико-семантичної сполучуваності редакторів треба розуміти ширше і глибше – як знання законів лексичної й граматичної ідіоматики.

Український мовний звичай досліджують у комунікативній лінгвістиці, у стилістиці й риторичі. Опрацьовано спеціальну термінологічну систему. Тут важливо виокремити одне з ключових понять – **лексична комбінаторика**. Вона має свої закони, тобто правила поєднання мовних одиниць у тексті (висловлюванні).

Редакторів важливо знати, як українці компонуєть слова і словосполучення. Адже порушення правил комбінаторики якраз і призводить до цілого ряду типів помилок:

**неживомовна (неідіоматична) лексикалізація,
неправильне співвіднесення виділених смислів з мовними структурами,
подвійне ословлення думки різними лексико-синтаксичними варіантами.**

Звернемо увагу на одне з ключових правил лексичної комбінаторики, або лексико-семантичного конструювання тексту. Розглянемо це на прикладі дев'ятичного фрагмента газетного тексту:

“Чесно скажу: мені важко про це говорити, *тому що* саме ця людина /Ю. Тимошенко/ *нанесла найбільші удари, яких зазнав* патріотичний рух України за останні роки” (Наталія Ромашова. Інт. з В. Ющенком // День, 2.04.2010).

Бачимо кальковану сталу словосполучення “нанесла удари”, яку слід виправити на завдала ударів. Але нас тут цікавить ще один мовно-стилістичний факт, який можна означити як **фрагмент думки, ословлений двічі різними синтаксичними конструкціями** (третя з названих вище помилок). В автора був вибір: або “завдала ударів по патріотичному руху”, або “патріотичний рух зазнав найбільших ударів від неї”. Промовець (В. Ющенко) наклав ці фрагменти один на одного. Комунікативне ж правило (закон) тут категоричне:

Виділені аспекти думки мають бути ословлені лише один раз.

Воно забезпечує від різноманітних тавтологій і плеоназмів, не затуманує смислу сказаного.

Добір лексичних одиниць має підлягати ще одному комунікативному закону – **закону відповідності загальній структурі висловлювання** (або її окремих “вузлів”). У фаховій літературі цю відповідність називають *пресупозицією*. А що таке пресупозиція? Це спільний фонд знань, спільний досвід, спільні попередні відомості про явище, подію, людину, стан речей тощо, якими володіють комуніканти. Якщо в цьому фонді є нова інформація, про яку знає автор, але, найімовірніше, вона невідома читачеві /слухачеві/, автор має її ввести, ув’язавши із своїм ключовим повідомленням. *Тобто увести читача в курс справи.*

У телевізійників це поняття (пресупозиція) означається невиправданим /надлишковим/ варваризмом *бекграунд* (фонові інформація, яка включає в себе опис або деталі

події в минулому, про яку ми згадуємо в сьогоднішньому випуску новин, або пояснення поняття, дані про людину, про яку ми кажемо або якій надаємо слово у випуску новин [7, 116]).

Тож ці два хитромудрі поняття означають, що автор і редактор мають враховувати знання читача про тему статті, про нову, найімовірніше, не відому читачеві інформацію, яку треба подати разом з темою основного повідомлення, про порядок подання елементів повідомлення..

Якщо все це не зроблено, то може трапитися помилка, тип якої – *невідповідність лексеми /чи фрагмента повідомлення/ пресупозиційній структурі висловлювання*.

Ці ідіоматичні вислови, як і вся фразеологія, належать до численних елементів національного мовного коду...

3.2. Поновлюймо призабуті українські живомовні конструкції, звороти та еквіваленти слова

У результаті тотального “наближення” української мови до російської згинула з нашої мови значна частина не тільки лексики та фразеології, а й малих фразеологічних форм. Святослав Караванський назвав їх “безвісти пропащими”.

“Живомовній лексиці, – пише він, – крім образності, властива й інша риса: стислість... Жива українська мова – криниця саме такої стислої лексики... Українська мова знає чудові короткі форми, які здатні заступити важкі й незграбні звороти. Ці форми є свого роду окрасою української мови – вони створюють неповторну палітру української мовної стихії. Скорочують і полегшують спілкування українця коротенькі слівця *аж, же, ж, то, і, а, що, як, не*. Часом одне таке слівце або комбінація їх заміняє цілий вираз: *Заспокойся, а то не виграєш*. Вдавшись до офіційного жаргону, це треба було висловити так: *Заспокойся, в противному разі не виграєш*” [8, 16]

Розглянемо для прикладу два з наведених С.Караванським фразеологічних елементів, які маркують національний колорит нашої мови: *аж* та *і*.

<i>Аж</i> (частка)

З часткою *аж* творимо словосполучки:

а) де російські ‘внезапно’, ‘вдруг’, ‘как вдруг’, ‘как вот’ часом калькують як *несподівано, раптом, як раптом, коли це*. Чом би ж не скористатися живомовними українськими: *аж глядь, аж гульк, аж зирк, аж ось?* Як у Т. Г. Шевченка: “*Аж глядь, палати зайнялися*”; або у Панаса Мирного “*Аж ось двері розчинилися – і... вскочила Галя в хату*”.

б) де вгадується російське ‘до тех пор/ пока не’ – *аж, аж поки, поки*: “*Україна була спілкою вільних князівств, аж поки зруйнували її татари*” (О. Єфремов);

в) російське *более чем – більш ніж достатньо* – *аж задосить*

Інші варіанти:

– *до самого ранку* (рос. ‘до самого утра’) – *аж до ранку*

– *цілих три роки* (‘целых три года’) – *аж три роки*

– *так ні ж* (від ‘так нет же’) – *аж ні*

– *зовсім /абсолютно/ нічого* (не зробив, не вийшло; від ‘совсем ничего’) – *аж нічого* (аж нічогісінько)

– *до такої міри, настільки* (‘до такой степени’, ‘настолько, что...’) – *аж так, що...*

– *так і виблискує*, де рос. ‘так и искрится’ – *аж виблискує*

– в ролі сполучника (рос. ‘так что’): ‘То Трясило йде, *аж* земля гуде’ (Сос.)

Далі скористаємося порадами Караванського щодо сполучника *i* [8, 42–44]:
Візьмімо сполучник *i*. Куди яке коротке слово. А воно може заступати в мові цілу низку слів: *також, навіть, але, наприклад* та ін...

- а) Пішов Іван, пішов і дід. У цьому прикладі *i* = *також*.
б) І поет так не скаже Тут *i* = *навіть* (Навіть поет так не скаже)
в) Ходив, ходив, і не купив *I* = *але* (Ходив, ходив, але не купив)
г) Я можу грати і так *I* = *наприклад* (Я можу грати, наприклад, так).

Ще більше сполучник *i* творить стислих зворотів з іншими місткими слівцями:
г) 'Ми й собі побігли', де зазвичай калькують: *у свою чергу /Ми в свою чергу побігли/*

- д) 'Приходь, і то з братом' Тут *i to* = *причому* (Приходь, *причому* з братом)".

Нижче подаємо добір таких коротких живомовних форм – без широкого коментаря.

Словничок

ємких живомовних форм
(там, де бувають прикрі кальковані бур'яни):

Першою подано кальку (іноді синонімічний неживомовний варіант),
потім – живий український відповідник)
= – синонімічний варіант

адже я тобі казав – слід від рос. “ведь я...” = ж (Я *ж* тобі казав)
а що як – ану ж (“А що як ти не виграєш?” – ану ж ти не виграєш?)
безупинно – знай: (“А дівчата знай співають”)
благо що... – гарзд що...; добре що...
варто було лише – тільки-но
в безпосередній близькості – зараз же
вже не буде (хто) бігти = де вже кому (Де вже їй бігти)
в значній мірі – здебільша (здебільшого)
вийти із становища – вив'язатися
в найменшій мірі залежить від нас – анітрохи не залежить
в однаковій мірі; в рівній мірі – однаково
вешті-решт = укр. кінець кінцем, на самий кінець (нині поширеним стало насамкінець); призабуте кінцем
все більше, все вище, все частіше – чимраз, щораз, щодалі; дедалі (більше, вище, частіше тощо)
все одно – однаково, /та й/ байдуже, попри все тощо
в тій чи іншій мірі – так чи інакше
в тому числі (як аналог сполучника; неочевидна калька) – включно з, зокрема й, серед них, особливо ж тощо.
де б то не було – хай там де буде
до чого лихий – страх який лихий (жили страх як ошадно – Декам., с. 104)
жахливо (сердитий) – страх який сердитий
з вищенаведеного (Карав.: “динозавр!”) – з того всього
зіграти роль чого (тут зіграло роль, що...) – тут заважило, що...
з метою підсилення (аналог прийменника) – щоб підсилити; /за/для підсилення
з тією різницею, що... – тільки й того, що

з того часу, з тих пір – відтак
 коли б то не було (калька!) – хай коли
 лиш би де – абиде; лиш би коли – абиколи; лиш би тільки – тільки б; аби лиш;
аби лише (аби лишень), аби тільки; аби-но; коли б тільки; діал. коби; лиш
би хто – абихто; лиш би що – абіщо; лиш би як – абіяк, лише б, лиш би (як
 частка) – аби; аби б
 мати справу з чим – мати до діла
 між тим (а між тим) /від рос. между тем/ – тим часом (а тим часом), втім (а
 втім), проте (а проте), поки там що тощо
 можна не сумніватися – так і знай
 навіть – ще й як а) навіть дуже: Не б'є? Ще й як б'є! (Не б'є? Навіть дуже
б'є); б) навіть часто: Буває, ще й як буває (Буває, навіть часто буває)
 на зовнішній вигляд – з лиця
 настільки..., наскільки – так..., як...
 не в стані – не годен
 не втомлюється робити – знай робить
 незважаючи на (і не дивлячись на що) – дарма що
 незважаючи на все – попри все
 нема сумніву, що – так і знай (Він, так і знай, ляпне)
 немисливо собі уявити – годі собі уявити
 не стільки... скільки – не так, як
 ні-ні та й... – нема-нема та й...
 оскільки – остільки – скоро..., то... /так і...; як...! ("...скоро побачив її, так і
почала в ньому хіть ярувати" (Декамерон, с. 64)
 остільки... оскільки; осільки... то – а що... то
 порочне коло – грішне коло
 приблизно = чи не ('Вовків було чи не сто')
 скажімо – там ("На день чи там на два")
 страшенно (холодно) – ой! (Ой, як тут холодно!)
 сумніватися не доводиться – годі сумніватися
 та = нема ради (Йдемо? Та йдемо = Йдемо, нема ради, йдемо)
 таким чином – отак (Отак ми й дістали візу)
 так ні ж (калька!) – коли ж ні
 тим більше – і потім, і поготів
 тим більше, що... – надто, що...
 у безпосередній близькості – зараз же біля чого чи зараз же за чим
 у будь-якому випадку (калька!) – так чи так
 у першу чергу – укр. передусім, насамперед, призабуте вперед /у знач.
 "раніше", спочатку"/
 у свою чергу (аналог прийменника) – і собі; своєю чергою; і знов; і собі знов.
 у той час як – тоді як
 хіба можна (таке говорити?) = де ж (таке говорити?)
 хіба = чи: Чи я знаю? (Хіба я знаю?)
 хто міг передбачити, що... (від рос. "кто мог предположить, что...") – іди знай,
що...
 чого доброго – грішним ділом
 що б то не було (калька) – хай там що; щоб тут що
 як би не (було), який би не (був), хто б не, що б не (було), де б не, куди б не,
 скільки б не (від рос. как бы ни, какой бы ни, кто бы ни, где бы ни /было/), а
 іноді й як би то не було, де б то не було і под. – хоч як, хай як (хоч який,

хай який)

як би не викручувався (калька) – хай як викручується

як би: “Простежте, як би вона чого не наробила” – щоб; щоб часом; щоб, бува, не вчинила”

як тільки..., так і... – скоро..., так і (зараз же) та ін. У Б. Грінченка (драма “Степовий гість”): “Оповіщати, щоб люди наготові малися, і скоро гасло буде, – зараз братися до зброї”.

чим як чим, звідки як звідки і под.

У контексті ці слівця творять не менш місткі сполуки:

Докладніше цю тему викладено в посібнику [2].

3.3. Мобілізуймо українську афористику

Крилаті слова летять найдалі

Дмитро Арсенич

Влучний, своєчасний афоризм може сприяти перемозі у складній законотворчій чи політичній дискусії, в прийнятті доленосних документів.

Скільки важливих ідей не дійшли до людей лише тому, що були незграбні і багатослівні!

Леонід Кравчук

Автори української преси, передач телебачення дуже епізодично, знехотя використовують українські літературні джерела. Ніби там і немає вартої уваги афористики. Віддають перевагу російським, латинським, європейським авторам.

Знов-таки треба не лінуватися, а розгортати українські книжки. Можна, наприклад, звернутися до творів Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Бориса Олійника, Дмитра Павличка, Івана Драча, Петра Перебийноса, перекладів Миколи Лукаша, Григорія Кочура. Там невичерпні розсипи мудрості.

Ось лише кілька прикладів.

Микола Вінграновський

“Дитя заснуло на руці, як слово на долоні мови” (Микола Вінграновський, с. 210).

Про Київ: “На срібнім березі Дніпра / Слов’янства золота столице” (с. 217)

Ліна Костенко

“Благословенна кожна мить життя / на цих несвітніх косовицях смерті!” (Ліна Костенко. Сад нетанучих скульптур, с. 47)

“Ріка тече. Історія мовчить” (Ліна Костенко. Скіфська Одісея, с. 60)

“... народ, котрий співав свої закони, щоб не забути жодної статті” (Ліна Костенко. Скіфська Одісея, с. 69)

“Вся Україна полум’ям горить, / він і на цьому теж нагрів руки” (Ліна Костенко. “Маруся Чурай”, с. 41).

“І кожна мить то може бути кінцем, / то може бути початком перемоги” (“Маруся Чурай”, с. 130).

“Але чому на землях цих, де Київ, / іще до літописних лихоліть, / так наче нам хто чорну дірку виїв / у історичній пам’яті століть?” (Скіфська Одісея, с. 71)

Кажемо: *не дбають про майбутнє*, а у Ліни Костенко – живомовна синонімічна конструкція:

“Старі дуби і парость молоду –
Аби сьогодні, а вперед не дбають –
рубають криво, косо, без ладу, –
Аж так і видно: не своє рубають” (“Маруся Чурай, с. 127) –
як і в нас.

Борис Олійник

“Прийдіте з миром! / Та, заради Бога, / Не вчіть нас жить на батьківській землі”
(Борис Олійник. “Європі”)

“Гуляє курай, як гультяй, / по Гуляй та ще й Полю. / Нову Україну / озули в чужі
постоли” (Борис Олійник. “Остання дорога Нестора”)

Максим Рильський

“Прислухайтесь, як океан співає – народ говорить” (Максим Рильський)

А молодий Тичина... А поети і прозаїки “Розстріляного відродження”...

Неоціненні живомовні багатства. Та чи бачимо ми їх у газетній публіцистиці?! В наукових творах?..

Автори наші ліниві – що публіцисти, що й науковці...

Та навіть і Шевченка, Франка, Лесю Українку цитують мало. А якщо й звертаються до їхньої творчості, то користуються вузьким (“хрестоматійним”) набором ювілейних висловів.

Цитують же російські джерела. Так протягом століть привчав нас сьогоднішній агресор.

В афористиці два ціннісні складники – інтелектуальний і художній. Але образи й метафори – це теж інтелектуальна вершина українського менталітету, українського “звичаю”. Адже це – стисле, сконцентроване мовлення, це філософія нашого народу. (Найкращі зразки художнього генію ніби відчужуються від авторів і стають народною мудрістю. І цю тенденцію слід тільки вітати). Це вершини світової поезії. Хто має нести світові цю мудрість нашого народу? Можливо, тільки педагоги і культосвітні працівники в міру своїх можливостей це роблять. Але головний обов’язок представляти інтелект нашого народу лежить на політичній еліті і журналістах. А тут і головна недостатність... Не привчають майбутніх дипломатів і журналістів до цієї місії. От вони й калькують російські зразки, не помічаючи справжніх скарбів нашої культури і мистецтва.

Нижче наводимо словничок, який допоможе редакторів боротися зі спотвореннями в пареміях.

Словничок

калькованих і спотворених паремій

Першим подано помилковий або небажаний варіант:

більше того – скажу більше

більш за все – понад усе, найбільше

бриючий політ – поприземний /приземний/ політ

був тут як тут – тут і вродився

бути зацікавленим у чому – ітися про що (їй ішлося про шлюб)

високопоставлена (високопосадова) особа – достойник, високопосадовець
вищестоящий начальник – зверхник (для ділових паперів – вищий за підпорядкуванням начальник)
віддавати перевагу чому – схилитися до чого
віддавати перевагу кому – схилитися на чий бік
волею-неволею (калька) – рад-не-рад
в тому смислі що (як аналог сполучника) – в тому розумінні
в усіх відношеннях (калька!) – куди не кинь
в усьому іншому (калька!) – позатим
голова паморочиться – голова йде обертом
голос волаючого в пустелі – крик крикуна в пустелі (Карав.)
дешевшати – спадати з ціни
жити у своє задоволення – жити собі на втіху
збавляти ціну (калька!) – спускати ціну
збитися з рахунку – погубити лік
згуцати фарби (калька!) – передавати куті меду
з місця в кар'єр (калька!) – просто з мосту
зріктися чого (рос. отрешиться от чего) – кинути об землю *чим*
курчат восени рахують – не кажи “гоп”, поки не перескочив
мати пристрасть до чого – полюбляти
море по коліна кому – хоч би що кому
настільки..., наскільки...; настільки..., що... – так..., що...
не дивлячись на те, що... – дарма що, незважаючи на..., всупереч, наперекір чому, у
Кримського ще попри що, хоч би там що...
нема й натяку – нема й знаку
невідомо як (де) – не знати як (де)
неможливо уявити – не вкладається в голову
не надавати значення чому (калька!) – легковажити *що і чим*
не припускати й думки – і в голову не покладати
не сподобитися – не завдати собі труда
нічого не поробиш – нема ради
обмежусь – скажу тільки
обслуговуючий персонал – обслуга
обходитися без чого – давати собі раду без чого
один за одним (цугом) – слід-у-слід
піддатися на умовляння (калька від “поддаться на уговоры”) – датися на підмову
покласти надію – мати надію
по-перше, по-друге – це раз, це два
порочна звичка – погана звичка
поставити /собі/ за мету – узяти на думку *що*
почуття власної гідності – самоповага
принижувати людську гідність – упосліджувати
провалити справу – погубити справу
просто з мосту, з маху, з нальоту – спрожогу
просто не вірилось – аж диво брало
ризикувати життям – підставляти голову
різати слух (калька!) – рвати вуха
роздосадуватися – вдарити в поли руками
скатеркою дорога – баба з воза, кобилі легше
скінчитися невдачею – піти прахом

сон бере (змагає), напала дрімота – вдарило в сон кого
 справитися – дати (собі) раду
 ставити в залежність (калька!) – узалежнювати
 тішити себе думкою – багатіти думкою
 тримати в полі зору (калька!) – мати на оці
 у двох словах (калька) – двома словами
 у кількох словах – кількома словами
 хай вам буде відомо – щоб ви знали
 цими днями – не сьогодні – завтра
 цілу добу, цілодобово – день і ніч
 швидше за все – найімовірніше, мабуть, либонь; скорше; імовірно
 шукач пригод – знайдібіда
 що просвічується – прозористий, просвітчастий
 якби я був на твоєму місці – якби (як) на мене
 як вважаєш за потрібне – як собі знаєш

4. Проблеми перекладу фразеологізмів

Редакторів постійно доводиться перекладати тексти. Одне, що багато видань є двомовними українсько-російськими (як газета “Дзеркало тижня”...) і навіть тримовними українсько-російсько-англійськими (як “День”). І друге – що автори мислять у російських фразеологічних зразках... Як їх учили русифікатори. Редактор має орієнтуватися в цій нашій двомовності. Неможливо втілити в тексті багатющі можливості української мови, якщо ними майстерно не володіти.

– “Якщо слово однієї мови, – підкреслював О. Потебня, – не покриває слова іншої, то тим менше можуть покривати одне одного комбінації слів, картини, почуття, що збуджуються мовленням; суть їх зникає при перекладі: дотепи неперекладні. Навіть думка, що відірвана від зв’язку зі словесним вираженням, не покриває думку в оригіналі” (Потебня. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 167) (В кн. Кіся, [10, 155])

Для віддачі фразеології у класичних творах будь-якої з мов не було проблем у Миколи Лукаша. Він був великим майстром перекладу фразеологізмів. Можемо заглянути в його творчу лабораторію, взявши за приклад переклад роману Сервантеса “Дон Кіхот”. Для виразності порівняємо його фрагменти з відповідниками перекладу В. Козаченка і Є. Кротевича, скориставшись аналізом Валентини Савчин [14., 73–74, 76]:

Переклад В. Козаченка і Є. Кротевича (1955)	Переклад М. Лукаша (1995)
– Іч які він кулі відливає! – сказав на те цирульник (с. 239) /“Кулі відливає” в рос. мові – верзе нісенітниця, говорить неправду/. В укр. мові цієї ідіоми немає	“Курзю-верзю, горох молочу, – сказав на те цирульник” (с. 306)
... ти, мила Тересо, не засмучуйся: <u>козла пустили в город</u> , і на посаді губернатора ми своє візьмемо (с. 399) В укр. мові й ця рос. приказка має свій відповідник: <u>пустили цапа в капусту</u>	... та не журись, Терезонько: хто б’є в дзвона, в того є схорона, із губернаторства щось нам та капне (с. 508); М.Лукаш розглядав також варіант: <u>пустили цапа в капусту</u> , але вибрав стилістично ближчу до оригіналу кальку

Переклад В. Козаченка і Є. Кротевича (1955)	Переклад М. Лукаша (1995)
<i>Витри ніс сусідському синові та бери його собі в зяті (с. 283)</i>	<i>Не дурний то приказку вигадав, що <u>чухайся віл з волом, а кінь з конем</u> (с.361) – тобто порада триматися свого стану</i>
<i>Недарма ж кажуть: “За хрестом стоїть сам диявол”</i>	<i>... недарма ж кажуть: “<u>За хрестом сам диявол з хвостом</u>” (с. 44)</i>

Можемо констатувати.

1). Неважко спостерегти, що В. Козаченко і Є. Кротевич були залежні від російських варіантів і часто калькували їх;

2) паремії Лукаша – зазвичай автентично українські; порівняння явно не на користь В. Козаченка і Є. Кротевича;

3) М. Лукаш виразно слідує традиції української народної мовної творчості: фразеологізми в нього по змозі ритмічні і римовані; дуже часто в українському перекладі ця ритміка і милозвучність є там, де її немає навіть в оригіналі;

4) коли нема відповідника в українській мові, це не зупиняє Лукаша – він сам створює приказку за моделями української мови. В “Дон Кіхоті” чимало паремійних новотворів перекладача. Ще наочнішим був би аналіз перекладу “Декамерона”.

Дослідник творчості Миколи Лукаша Леонід Череватенко звертає нашу увагу на цей складник його майстерності: “Якщо до нього перекладачі оперували переважно лексикою (і оперували – той же Микола Зеров, той же Максим Рильський – віртуозно, ніде правди діти), то Лукаш до свого арсеналу, разом з лексикою, /особливо щедро/ підключив ще й українську фразеологію. Себто найглибші, які тільки можуть бути, шари українського національного мислення, думання, уявлення. Звідти – палка ненависть українофобів до Лукаша: він не залишав їм жодної надії на остаточне зникнення української мови та літератури” [22, 721].

Лукаш був переконаний – і доводив це на ділі, що українською мовою можна – і треба – віддати і передати абсолютно все: без винятків, у будь-якому стилі, у першій-ліпшій манері, з якої завгодно епохи...” [Там само, с. 733]

“Лукашеві до снаги було висловити й виразити буквально все: він свідомо вишукував нові й нові, на перший погляд, нерозв’язні завдання, – і таки давав собі з ними раду. Чи треба дивуватися: деякі його переклади **образно й емоційно багатші** за оригінал. І йде воно як від Лукашевого великого таланту, так і від лексичного, фонетичного, фразеологічного багатства української мови (підкресл. – ПК), що її Микола Лукаш знав глибоко і всеосяжно, в усіх явних і прихованих могутностях і нюансах.

Як писав проф. Анатолій Свідзинський, “українських перекладів художньої літератури менше від російських, але вони відзначалися вищим рівнем. Прочитавши в перекладі нашого геніального Миколи Лукаша ‘Декамерон’ та ‘Дон Кіхот’, міг лише поспівчувати росіянам: нічого подібного вони не мають... Справді, через мистецький переклад мова боронить себе, захищається від занепаду” (22, 711)

Які є способи перекладу фразеологізмів?

1. Найкращий випадок, коли фразеологічні одиниці в обох мовах збігаються: а) за значенням; б) образами і в) лексичним складом. Це так звані еквіваленти: *Не всё золото, что блестит – Не все те золото, що блищить*. До речі, й англійською – все так само: *Not all, that glitters*. “Лучше меньше, да лучше” – “Краще менше, та краще”. “Золотые руки” – “золоті руки”.

2. Аналоги. Якщо в мові, на яку перекладають, еквівалента нема, добирають **аналогі** – звороти, що різняться образами й лексичним складом, але збігаються за значенням: *во всю Ивановскую – на всі заставки; злые языки – острый меч – гостре*

словечко коле сердечко; плюс цілий ряд синонімічних варіантів (на які щедра українська мова): слово не стріла, а глибше ранить; вода все сполоще, злого слова ніколи; ерунда на постном масле – химині кури; і теж синонімічний ряд: бабині досвітки; на вгороді бузина, а в Києві дядько...

3. Якщо в мові нема ні еквівалентів, ні аналогів, то користуються **дослівним або описовим перекладом**.

Ось дослівний переклад з англійської: *якість пудингу визначається тим, що його з'їдають* – описовий зворот: все перевіряється практикою.

4. В окремих випадках вдаються до т.зв. **антонімічної заміни**

Незваний гость хуже татарина.

Гарні гості, та не в пору;

(або аналог: Прийшов непрошений – підеш недякуваний)

Дослівно перекладають незначну частину фразеологізмів.

Решту відтворюють (“віддають”) засобами своєї мови.

Якими принципами має користуватися редактор, перекладаючи якісь фрагменти тексту?

– Не користуватися російськими афоризмами, а потрудитися знайти українські (не з російської, а з української поезії і прози; не з Крилова брати цитати, а з Леоніда Глібова; не російські прислів'я і приказки, а українські...);

– не вдаватися до російських т.зв. “вставних конструкцій” типу “*мелочь, но приятно*”, “*между нами, девочками...*”, “*кстати о птичках*”, /Роман Кісь, 10, 40/ з виправданнями на кшталт “російською це “*какось-такось*” краще” чи “*какось-такось*” краще”;

– не калькувати, не перевірявши фразеологічні “засіки” української мови /не з тією різницею, що... – а тільки й того, що; не тим більше, що... – а надто, що...; не просто не вірилось – а аж диво брало; не був тут як тут – а тут і вродився; не піддатися на умовляння, а датися на підмову; не живе у своє задоволення – а живе собі на втіху і т.д. і т.п./

І це все має бути як кодекс честі українця. Бо хто ж обстоїть українську мову, як не ми самі?

Вузлики на пам'ять

Редакторе, пам'ятай: Багатство авторського тексту насамперед залежить від насичення його національною фразеологією. Ідіоми, прислів'я, приказки і приповідки яскраво характеризують кожну мову, надаючи їй своїх неповторних барв і свого, ніде не підхопленого /не позиченого/ звучання.

Замість резюме до теми

Від спостережень над проблемами живомовності в редакторській практиці постає дуже практичне запитання: а що ж робити сучасному авторові і редактору, щоб скинути з себе цю машкару підміненої, спотвореної фразеології? Іван Огієнко зауважує, що “жодною граматикою фразеологія не охоплюється”. І дає “просту” пораду: “Хто хоче її навчитися, мусить звертатися до живої народної мови, особливо до мови пісень” (13, 181).

Можемо додати: і до мови казок.

Тож і відповідь, здається, очевидна: привчити себе думати українською мовою. Ні в якому разі не перекладати. Шукати своє.

Але ж де вона, ця жива мова? Де взяти нинішнім молодим українцям запас національного способу мислення? Реальність така, що бабусь та дідусів, які зберегли свою мову в усьому багатстві, залишилося дуже мало. Ба більше: їх учила вже радянська школа і радянська філологія зразка 1933-го і подальших років, які – хай і вимушено, але самі долучилися до конструювання суржику, до мовного самоїдства, до лінгвоциду своєї ж мови.

І все ж у сучасного покоління немає причин для того, щоб опускати руки. Все наше багатство – при нас.

Насамперед воно – в нашій українській класичній і сучасній літературі. Той же Іван Огієнко писав: “Ідіом в українській мові надзвичайно багато. Можна сказати, вона ними переповнена. І письменник, добрий знавець мови, вживає їх у своїй літературній мові повними пригорщами. Добірنا національна фразеологія – душа мови – сильно її красить і збагачує. Уже в творах Тараса Шевченка чиста українська фразеологія, але значно сильніша вона в П. Куліша, – він свідомо дбав про неї. А в Панаса Мирного та в І. Нечуя-Левицького наша фразеологія досягла високого розвитку; сильно розвинена вона й у Марка Вовчка” (13, Ог. 181).

“Наша Марко Вовчок, – писав П. Куліш, – як бджола Божа, випила найкращу росу із квітів нашої мови, бо покохала її”. А Іван Огієнко ніби підхоплює цю думку: “М. Вовчок набула собі мову, якої й досі ще ніхто не перевищив красою та щирою народністю” (13, 147). А прийшла ж Марія Олександрівна Вілінська (Марко Вовчок) у нашу літературу російськомовною – не забудьмо цього! І показала приклад усім поколінням літераторів (і редакторам теж), як досконало можна оволодіти українською мовою, якщо працювати над собою так самовіддано і ґрунтовно.

А ще ж ми маємо й неповторні, віртуозні зразки української фразеології у творах Василя Земляка, Михайла Стельмаха, Григора Тютюнника,...

Із сучасної української літератури варто передовсім звернути увагу на фразеологічне й афористичне багатство творів Ліни Костенко, Марії Матіос, та й Оксани Забужко. Окремо маємо вивчати й геніального нашого перекладача Миколу Лукаша. Своєю подвижницькою літературною працею вони зберегли і далі зберігають і збагачують величезний скарб нашої мови.

Далі. Наше розкішне, барокове ідіоматичне багатство – в нашій пісні. Вся вона – ще від прадавніх часів – надзвичайно образна, метафорична, персоніфікована, жива. Якщо це сонце, то воно зійшло, викотилося, підбилося вгору, сіло за лісом. Якщо зорі, то вони сміються, якщо хміль, то він в’ється, а за його подобою й козаки навколо дівчини в’ються. А горе люте, а вітер буйний, а коник розігрався... Вся природа для українця – жива, з нею розмовляють, радяться. І не тільки люди. Розмовляють береза з зозулею, лиман з Дніпром, козак – з Дунаєм, дівчина з соловейком. Ось як співають у прадавній пісні: “Ішов-перейшов Місяць по небу... Ой бо від Бога йду я в послах до господаря. Чи починає постаровіцькому? Чи ситив медок на Святий вечір? Чи варить пиво до святого Киоству /тобто для військової дружини Кия*/...”? “На тім деревеньку три голубоньки (або соколи) радоньку радять, як світ сотворити”.

Ці “йду я в послах від Бога” і “радоньку радять” є стилістичні фразеологічні засоби, якими користувалися праукраїнці три і більше тисяч років тому.

Українська пісня для нас важлива тим, що вона свідчить про багатотисячолітню історію народу. З неї ми бачимо, як формувалося українське мислення ще далеко до християнських часів. Є пісні, яким 3000 і 5000 років, але вже там бачимо й характерне для нашого народу образне та метафоричне сприйняття дійсності. Уже там є зародки сучасної

фразеології, евфонії.

На думку Миколи Лукаша, саме українська живомовність (у сучасних тенденціях мовної вульгаризації), забезпечує нашій мові органічну здатність і самоочищатися, і саморозвиватися. В першу голову сказане стосується фразеологізмів, адже саме знання фразеолічних виразів, їх використання в усній та писемній мові, свобідне володіння їхніми невичерпними запасами найкрасномовніше зугарні задемонструвати первородство, якість не тільки мови, а й культури нашої” (22, 733)

Важко собі уявити справжнього редактора, який би не оволодів багатствами нашої художньої літератури, нашого розкішного фольклору, нашої мовної історії. Треба добре знати свою літературу, художню культуру. Там і знайде він живу українську мову.

— /Примітка/

* Тут датування не за VI століттям нашої ери. Йдеться про іншу легенду, в якій сини Ора – Кий, Пашек і Горовато (за свідченням античного вченого Страбона, а також “Рукопису Ора”) жили приблизно в середині VII ст. до н.е. (на 1100 років раніше), і тоді Кий заснував місто, назване його іменем [6, 159].

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте помилкобезпечні місця у фразеології редагованих текстів.
2. Які трансформації у фразеологізмах є девіаціями, а які – мовно-сти- лістичною творчістю авторів?
3. Що таке живомовність тексту? Як її забезпечувати редакторіві?
4. Які ви знаєте найпростіші (часом призабуті) живомовні конструкції, звороти та еквіваленти слова?

Теми для курсових та дипломних робіт:

1. Місце фразеології в природній системі української мови: багатство і проблеми збереження та розвитку живомовної національної традиції.
2. Фразеологічна картина українського світу

Завдання для самостійної роботи

Охарактеризуйте спостереження над фразеологією української мови у наукових працях та збірках (на вибір):

- публікації з проблем фразеології в наукових періодичних виданнях НПУ імені М. П. Драгоманова
 - у збірниках наукових праць Інституту української мови НАН України “Культура слова” (2011–2015 роки)
 - у журналі “Дивослово” (2011–2015)
- Викладіть у формі тез для виступу в аудиторії.

Література до теми

Основні джерела

1. *Капелюшний А.* Стилістика й редагування : практичний словник-довідник журналіста / А. Капелюшний. – Л. : ПАІС, 2002. – 576 с. – С. 108–111.
2. *Куляс П. П.* Система – проти автоматизму суржику: редакторський погляд : навч. пос. Вид. друге,

- розширене / П. П. Куляс. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 294 с.
3. Мова наша – українська : навч.-метод. пос. для вчителя / Л. І. Мацько, О. М. Семенов та ін. / за ред. Л. І. Мацько. – К. : Богданова А.М., 2011. – 512 с. (*Див.* визначення “фразеологія” – с. 209–210; прислів’я, приказка, крилаті вислови, афоризм, сентенція, максима – с. 221, парадокс, літературна цитата, ремінісценція – с. 220; фразеологічні синоніми – с. 225; фразеологічні антоніми – с. 227)
 4. *Островський В. І.* А українською кажуть так... / В. І. Островський, Г. Ф. Островська. – Од. : Астропринт, 2008. – 400 с.
 5. *Ужченко В. Д.* Фразеологія сучасної української мови. Навч. пос. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

Додаткові джерела:

6. *Губерначук С.* Як гул століть, як шум віків – рідна мова / С. Губерначук. – К., 2002. – С. 159.
7. *Дудик Максим.* Термінолог. осмислення мови ЗМІ / Дудик Максим // Укр. термінологія і суч-сть : зб. н. пр. – Вип. V. – К. : КНЕУ, 2003. – С. 208-211.
8. *Караванський Св.* Секрети української мови. – Вид. друге, розширене / Св. Караванський. – Л. : БаК, 2009. – 344 с.
9. *Караванський С.* Пошук українського слова / С. Караванський. – К. : Академія, 2001. – 239 с.
10. *Кісь Роман.* Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до теорії мовного релятивізму / Кісь Роман. – Л. : Літопис, 2002. – 304 с.
11. *Куляс І.* Ефективне виробництво теленовін: стандарти інформаційного мовлення. Практич. пос. для журналістів / І. Куляс, О. Макаренко О. – К., 2006. – 120 с.
12. *Кундзіч О. Л.* Творчі проблеми перекладу / О. Л. Кундзіч. – К. : Дніпро, 1973. – 264 с.
13. *Огієнко Іван* (Митрополит Іларіон). Рідна мова / Огієнко Іван. – К. : Наша культура і наука, 2010. – 436 с. [19].
14. *Савчин В. Р.* Микола Лукаш – подвижник українського художнього перекладу. Монографія / В. Р. Савчин. – Л. : Літопис, 2014. – 374 с.

Словники, довідники, збірники вправ

15. Словник фразеологізмів української мови (тлумачний) / уклад. : В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. / НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с. (бл. 8 тис. фразеол. одиниць).
16. *Головащук С. І.* Російсько-український словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – 640 с. (+ пізніші перевидання).
17. *Данилюк І. Г.* Великий сучасний російсько-український /та/ українсько-російський словник фразеологізмів та сталих виразів / І. Г. Данилюк. – Донецьк : ТОВ “ВКФ “БАО”, 2009. – 640 с.
18. *Савченко Л. Г.* Російсько-український словник словосполучень. Труднощі перекладу / Л. Г. Савченко. – К. : Нац. книжковий проект, 2010. – 512 с.
19. Українська афористика Х – ХХ ст. (100 майстрів української афористики) – К. : Просвіта, 2001. – 320 с. / Серія “Класика світової афористики”.
20. Українські приказки, прислів’я і таке інше / уклад М. Номис. – Перевидання: К. : Либідь, 2004. – 352 с.
21. Українські прислів’я, приказки та порівняння з літературних пам’яток / упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 2001. – 392 с.
22. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / уклали О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2002. – 735 с.

4. НЕТОЧНЕ ФОРМОТВОРЕННЯ (найпоширеніші морфологічні помилки)

Граматика робить теоретичні знання нашим практичним умінням.

І. Вихованець

Морфемі – це русло, по якому тече могутній потік людської думки.

Г. Брутен

Основні питання теми

Вступні зауваги

Найпоширеніші помилки формотворення:

1. Помилки відмінювання (насамперед іменників і числівників)
2. Вади у ступенюванні (прикметників, дієприкметників, прислівників)
3. Процесові поняття
4. Помилки у вживанні суфіксів
5. Неправильне префіксування
6. “Не той” рід
7. “Не те” число
8. “Не та” частина мови
9. Порухення правил милозвучності української мови

Ключові поняття і терміни: процесові поняття, милозвучність (евфонія), конструкція належності (родовий належності).

Вступ

Морфологічні помилки – вид помилок, що виявляються у порушенні творення граматичних форм:

- у викривленні морфемної будови слова
- неправильному творенні відмінкових форм різних частин мови
- а також форм граматичного роду, числа
- в недотриманні норм ступенювання прикметників, дієприкметників, прислівників
- у похибках дієвідмінювання
- в незасвоєнні правил творення процесових понять
- в похибках у вживанні суфіксів і префіксів
- в порушенні правил милозвучності (евфонії) тощо.

Щоб уникнути всіх цих вад, маємо спиратися на граматичні норми.

На жаль, практичні уміння значної кількості наших авторів і мовців незадовільні, про що свідчить наведений нижче аналіз.

Зауважимо, що в розділі зосереджено увагу лише на складних випадках формотворення, на помилконебезпечних місцях.

1. Помилки відмінювання

✓ *Іменники*

Родовий відмінок однини

- ✓ *Стола* чи *столу*? *Терміна* чи *терміну*?
- ✓ *Парижу* чи *Парижа*? *Риму* чи *Рима*?

Здавалося б, тут найпростіше уникнути помилок. Адже цю форму подають усі орфографічні та правописні словники. У підручниках і довідниках докладно розписані категорії (групи) слів з закінченнями *-а/-я* і *-у/-ю*.

У дуже узагальненому вигляді /без деталізації, а для загального орієнтування/ основні принципи тут такі:

- закінчення **-а (-я)** ставлять в іменниках з конкретним значенням, зокрема назви, імена, різноманітні терміни тощо;
- закінчення **-у (-ю)** – в іменниках більш узагальненого, абстрактного, збірного значення; назви установ, закладів, організацій; слова із значенням місця, простору, часу; назви речовин, маси, матеріалу тощо.

Доволі докладно це розписано в Українському правописі. Але в кожному конкретному випадку, коли з'являється найменший сумнів, у редактора є можливість заглянути у словник, і то найпоширеніший – орфографічний. При цьому пильна увага має бути звернена на випадки паралельного вживання закінчень: *стола* (предмет) і *столу* (накритого для обіду); *каменя* (одного) і *каменю* (як будівельного матеріалу); *листопада* (місяця) і *листопаду* (як явища природи); *Рима* (столиці) і *Риму* (стародавньої держави) – *див. докладніший список таких паралельних форм у кінці підрозділу про родовий відмінок*.

Тобто проблеми родового відмінка для сумлінного автора і редактора не повинно бути. Однак що ж ми бачимо на практиці? Наводимо кілька прикладів з публікацій.

- – “І ось я вийшов з *магазину*, тримаючи книжку /Василя Шкляра “Чорний ворон”/” (Вол. Лесной. Читаючи Шкляра: чому та Україна програла // День, 24–25.06.2011) – з магазину.
- – “Звісно, свою вагу мають усі фактори /зміни ситуації в Україні/, але щось має відігравати роль *локомотиву*. І що, як не журналістика?” (Лариса Івшина. Про “демаркаційну лінію” // День, 16–17.12.2011) – локомотива.
- – “Розповів подробиці святкування *фестивалю* вертепів” (5-й канал, 23.01.2010) – фестивалю.
- – “Таких депутатів треба позбавляти *мандату* й керівних посад” (Іван Капсамун та ін. /Полоса про “побоїще в парламенті/, День, 21.12.2010) – мандата.
- – “Журналістка Людмила Заседа розповіла, чому вона працює *без диктофону* та у який спосіб “консервує” враження” (Тетяна Авдашкова. Як правильно “одягати думки” // День, 25.07.2012) – без диктофона.
- – “Бундеслига – це не чемпіонат *Туніса*” (Футбол, 23.01.2010) – Тунісу, тобто африканської країни (якщо б у повідомленні йшлося про столицю цієї держави, то – Туніса).
- – “Стіна, яка барикадами й колючим дротом відокремлює неблагоннадійний район від решти *Парижу*, як стояла, так і стоїть...” (День, 16–17.07.2010) – Парижа. Пишуть також “*Петербургу*”, “*Лондону*”, “*Львову*”...

Неправильно пишуть у родовому відмінку також прізвища на *-ко* та по батькові:

- – “Команда Віталія *Кличко...*” (Майже всі телеканали, чимало місцевих газет – і все це протягом років і років) – Кличка; “політика Сергія *Тигипко* не пустили /на леговище/” (TVi, 6.01.2013) – Тигипка
- “бракувало Юлії *Володимирівної*” (1+1, 9.01.2012) – Володимирівни
- – навіть *партнеру*: “Це торкнулося і нашого *партнеру*” (СТБ; із записів за жовтень – грудень 2012 р.) – партнера.
- – навіть *солдату*: “Біля могили невідомого *солдату*” (СТБ, 9.05.2003) – солдата.
- – “Нині до *терміну* “Європа” належать передусім соціокультурні параметри” (День, 2.04.2004) – терміна (*слово*).
- – “Важливим є дотримання *терміна гідності* препарату” (Рекл. на Р. Ера, грудень 2012) – терміну (тут – у знач. *строк*); слід виправити також *гідності* (калька від “годности” – міжмовний паронім) – придатності, дії.

Крім того, редакторів треба знати, що у конструкціях з часткою “не” – живомовним є родовий відмінок (там, де часто вживають називного). Читаємо: “Не пропустити *черговий сеанс*” (Вітч., з рукопису до № 5-6 – 2003) – виправляємо: чергового сеансу; “... *не надає таке велике значення* цій проблемі” (Телеканал “Київ” 11.06.2013) – не надає такого великого значення; “Сталін *дозвів на відступ не дав*” (УМ, 25.05.2012) – дозволу на відступ не дав.

З перекладів у телесеріалах:

- *я вазу не розбивав*
- *не має совість*
- *не має право*
- *не відчуває відповідальність*

Скрізь тут потрібен родовий відмінок: вази не розбивав, не має совісті, права, не відчуває відповідальності.

З цим родовим відмінком /де бачимо ціле гніздо найпоширеніших помилок/ висновок очевидний: тут немає якихось мовних складнощів, це просто фахове недбальство й безвідповідальність; цьому нема виправдання – ні авторів, ні редактору.

А крім того, тут іще дві фундаментальні причини:

- прогалини навчання в університетах і
- погана організація мовного контролю в редакціях.

Не завжди треба триматися іменників родового відмінка. Синонімічною граматичною формою до них є прикметник. Кажуть іноді: хата *батька*, мобілка *Петра*, твори *Шевченка*, теорія *Дарвіна*... Там, де ставимо запитання “*чий*”, природніше сказати батькова хата, петрова мобілка, Шевченкові твори, Дарвінова теорія... А в Шевченка ще читаємо: Москалева криниця. Це так званий “родовий належності” або “конструкція належності”, яку в українській мові традиційно віддають словосполученням з присвійним прикметником. Так рекомендували філологи періоду українізації 20-х років мин. ст., називаючи перші форми “невластивими українській народній складні” (тобто ладу, синтаксису – [див. 4]).

“Проте ця вимога – не на всі випадки життя, – пишуть Ф. і Г. Островські у суголосі з О. Курило. – Часом народна мова спеціально застосовує не присвійний прикметник, а

родовий належності, тільки міняє іменники місцями: *Не будь така розумна, як твого батька діти* (приказка); *Ой, не сватай вдови дочку, хай дівкою ходить* (пісня).

Що ж до мови літературної, то вона не вживає родового відмінка належності в таких випадках:

а) там, де має місце перелік (твори Шевченка, Стороженка, Франка), /хоч і тут іноді можлива заміна на присвійний прикметник (Шевченкові, Франкові твори);

б) там, де перед прізвищем автора стоїть ще й його ім'я /або слово-епітет/ (оповідання *Олекси Стороженка*, *теорія великого Айніштайна*);

в) не можна змінювати родовий належності на присвійний прикметник, якщо це порушує потрібне значення вислову. Порівняймо: “мова поезії” і “поетична мова”; “значення подібності” і “подібне значення” – тут у парах словосполук – різна семантика.

Що ж до висловів типу “Шевченківські читання”, “Єсенінські вечори”, то тут присвійності в прямому розумінні немає. Швидше є відтінок узагальненості” (див. [7, 63])

Прислухаймося й до Святослава Караванського [Ст. в ЛУ] щодо окремих випадків зміни закінчення в родовому відмінку.

Пишуть “відповідно до *Акта* про державну незалежність”, “виходячи з *Акта* про державну незалежність”, зауважує він. Словники дають тільки *акт-а*, як це робиться щодо слів, вживаних на означення предмета. Однак “у певних контекстах подібні слова можуть набувати значення узагальненого поняття, а з ним і закінчення *-у*, як це й спостерігаємо в наведених прикладах. Слово “акт” тут наведено в значенні законодавчий акт, закон, указ. Отже слід писати *акту*, як і “відповідно до *закону*, *указу*”...

Так було і в 20-ті роки зі словом *плуг*, коли була утворена письменницька організація під цією назвою – “Плуг”. “Той, хто почитає епістолярій членів цієї творчої організації, – пише він, – зверне увагу на те, що вони завжди писали “вступив до ‘Плугу’”, “вийшов із ‘Плугу’”, хоча словники однозначно дають *’плуг-а’*. “Очевидно, зауважує Караванський, у літераторів 20-х рр. ще не було знищено почуття мови до тієї міри, щоб сказати “вступаю до “Плуга”. Так само слід казати “Зайду до “Смолоскипу” (видавництва). Така ж метаморфоза можлива й зі словом “трамвай”: “на лініях *трамваю*” (вид транспорту), але “зайшов до *трамвая*”. Треба звільнитися від сліпої віри словникам, яку культивували в Радянській Україні з 30-х років минулого століття.

Підіб’ємо підсумок

Ніякий офіційний “Правопис” не вмістить усього різноманіття мови. Це лиш базові правила. Редактор має досконально знати правила і не повинен сприймати їх догматично.

Список слів з паралельним закінченням у родовому відмінку

авторитета (про особу) і *авторитету* (про вплив)

акту (дія) і *акта* (документ); але /за рекомендацією С. Караванського/ “*Акту* про державну незалежність” (бо тут “акт” – у значенні закон /*закону*/, указ /*указу*/)

Алжира (місто) і *Алжиру* (країна)

алмаза (коштовний камінь) і *алмазу* (мінерал)

апарата (прилад) і *апарату* (установа, штат)

бала (одиниця виміру) і *балу* (танцювальний вечір)

блока (механізм; частина споруди, машини) і *блоку* (об’єднання держав, партій)

буряка (одиночне) і *буряку* (збірне)

вала (деталь машини) і *валу* (насип)

елемента (конкретне) і *елементу* (абстрактне)

звука (термін) і *звуку* (явище)

інструмента (один предмет) і *інструменту* (сукупність предметів)
каменя (шматок породи) і *каменю* (матеріал)
листа (писаного тексту, просто паперу, заліза) і *лісту* (листя як збірне поняття)
листопада (місяць) і *листопаду* (опадання листя)
образа (ікона) і *образу* (обличчя, тип)
ордена (відзнака) і *ордену* (організація)
оригіналу (першотвір) й *оригінала* (про людину)
папера (документ) і *паперу* (матеріал)
порога (на вході в приміщення) і *порогу* (як переносне – рубіж, крайня межа, ліміт)
/рекомендація С.Караванського/
потяга (поїзд) і *потягу* (почуття)
пояса (пасок) і *поясу* (зона; просторове поняття)
рака (членистонога морська або річкова тварина; астр. сузір'я *Рака*) і *раку* (хвороба)
рахунка (документ) і *рахунку* (дія; рахування)
Романа (ім'я) і *роману* (твір)
стиля (знаряддя для письма) і *стилю* (особливості, прийоми, манера)
стола (вид меблів) і *столу* (накритого їжею, “круглого” столу)
терміна (слово) і *терміну* (строк)
трамвая (транспортний засіб, вагон) і *трамваю* (як один із видів міського транспорту)
центра (у математиці, фізиці) і *центру* (інші значення)
чавуна (посуд) і *чавуну* (метал)

✓ *Соли, любови чи солі, любові?*

Окремі зауваження щодо цієї форми родового відмінка
(*Гри невігласів з нормами правопису 1929 року*)

У відомому “Проекті Українського правопису...” параграф 69 сформульовано так:

“У родовому відмінку однини іменники III відміни на **-ть** за другим приголосним кореня (основи). а також *кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білорусь* мають закінчення **-и**: *віст-и, незалежност-и, радост-и, смерт-и, чест-и, кров-и, любов-и, осен-и, сол-и, Рус-и, Білорус-и*.

Усі інші іменники мають закінчення **-і**: *боязні, галузі, ночі, о́сі, печі, подорожі, тіні, сталі* та ін.” (с. 120; цю норму взято з правопису 1929 року).

Однак деякі журналісти по-своєму (й уперто) тлумачать цей пункт правил правопису 1929 року. І, хоча в наукових публікаціях і в масовій пресі ситуацію неодноразово роз’яснювали, це триває роками. Перший запровадив у своїх передачах цю малограмотну форму канал СТБ. Потім ця мода пішла далі.

- – “На великій *швидкості* наїхав на групу людей на автобусній зупинці” (Новини на 5-му каналі ТБ, Ігор Татарчук, 16.11.2012) – на великій швидкості.

Це так він “поновлює втрати” української мови з 30-х років, повертає норми “скрипниківського” правопису. Закінчення **-и** стосується родового відмінка, а тут місцевий.

- – “... якого /Юрія Луценка/ визнали винним у службовій *халатності*” (Ігор Татарчук // 5-й канал ТБ, 17.11.2012) – халатності /бо тут теж місцевий відмінок/.
- “Володимир Кривавий [ідеться про Володимира Хрестителя] насильно запроваджував в *Україні-Руси* чужу віру” (С. Плачинда. Шлях до руїни. – ЛУ,

1.09.2005) – в Україні-Русі (навіть якщо б це було за правописом 1929 року – адже й тут це місцевий, а не родовий відм.).

Приблизно так само – на вигаданій нормі – працюють і журналісти інших каналів. Мода така пішла. Але, як пише письменник і перекладач А. Содомора, ”модне”, на щастя, не є синонімом до ’вічного’, радше антонімом”. Цю практику можна було б назвати “чув дзвін, та не знає, де він”. Вона тільки спантеличує учнів, студентів та й професійних мовників, сіє безграмотність.

Ще раз повторимо: норма щодо родового відмінка т.зв. “скрипниківського” правопису 1929 року: закінчення **-и** стосується тільки родового відмінка однини іменників жіночого роду III відміни.

Родовий множини

✓ *солдат чи солдатів?*

Тут теж велика кількість помилок:

брязкальців – тр. брязкалець; *галузів* (СТБ) – галузей; навіть *доповідів, знаннів, статтів* – доповідей, знань, статей; *чоботів* (Вітч., з рукопису до № 5-6 – 2003) – чобіт; звільнення від *оковів* (з рук. до ВОР №3 – 2004) – від оков.

- “Клінтон був змушений цитувати Тараса Шевченка і *уникати обійм* Леоніда Даниловича” (газ. Грані Плюс” 19-25.05.2003) – обіймів. “Американці чітко зрозуміли, що ще трохи – і Україна може остаточно вислизнути з їхніх *обійм*” (там само); “Все одно втечу від твоїх *обійм...*” – співає Ані Лорак (УР-1, 28.10.2012, і далі в 2013, 2014 роках) – обіймів.

Відомі люди – політики, журналісти, навіть економісти – дуже довго не могли навчитися відмінювати навіть назву національної грошової одиниці. “Уряд Юлії Тимошенко додав до цього ще 50 *гривнів*” (18.01.2006 у ВР, академік Ігор Юхновський); цю ж хибну форму – *гривнів* – і досі (хоча й помітно рідше) можемо почути й у Верховній Раді, і в передачах радіо, телебачення.

- “Думки членів ЦВК щодо *грузин* розділилися” (1+1, 15.01.2010) – тр. грузинів;
- “Китайська армія тренує витривалість своїх *солдат*” (5-й канал ТБ, 23.01.2010) – солдатів
- “Київська Русь гуртувала *слов’янів...*” (з вірша на радіо Ера, 10.2002) – а тут слов’ян.

Але чому “п’ять грузинів” (не *грузин*), а “п’ять слов’ян” (а не *слов’янів*)?

Тому що так склалося в мовній практиці народу – і на те є **правила**:

а) у родовому відмінку множини іменники II відміни чоловічого роду звичайно мають закінчення **-ів**: *солдатів* (не “солдат”), *партизанів, батьків, татів* (не “тат”), *омів, грамів* (не “грам”), *країв, помідорів* (не “помідор”);

б) нульове закінчення мають іменники, які втрачають суфікс **-ин**: *киян* (бо від *киянин*), *селян* (бо від *селянин*), *болгар* (бо від *болгарин*), *татар* (бо від *татарин*), *вірмен* (бо від *вірменин*, але тут і *вірменів* – як виняток і як традиція). Є й паралельні форми: *легень і легенів, перекриттів, покриттів* – і *перекрить, покрить*.

Як мнемонічний прийом є запам’ятовування за певним зразком: *солдати* відмінюють як *козаки* (і тоді *солдатів*, а не зросійщене *солдат*), а *слов’яни* – так як *селяни* (тож не *слов’янів*, як трапляється в наших газетах, а *слов’ян*).

в) в іменниках, що не втрачають суфікса **-ин**, залишається закінчення **-ів**: *грузинів, мордвинів, осетинів*. Закінчення **-ів** має також слово *хазяїв* (і *хазяїнів*);

г) нульове закінчення мають також іменники *чобіт, циган і чоловік* (у значенні “осіб”), але *чоловіків* (у значенні “людей чоловічої статі”);

г) закінчення *-ей* мають іменники *гостей, коней*.

д) іноді забувають про трансформації голосних (чергування *о, е з і* в основі, поява вставних *о, е*): *війни – воен* (неправильно – *війн*); *корови – корів* (не *коров*); *вівці – овець* (не *вівців*); *бруньки – бруньок*. (не *бруньків*)

Звернемо увагу й на перегруповування звуків в основі при відмінюванні:

вісь – о́сей (а не *ві́сей*, як це часто трапляється в публікаціях); як і в називному відм. *о́сі*, а не *ві́сі*);

женців (а не *жнеців*, як і в називному – *женці*, а не *жнеці*); в публікаціях можна подібати й *жреців* (замість *жерців*), *швеців* (замість *шевців*), *чернеців* (замість *ченців*, у називному *чернець*)

Давальний відмінок

✓ *Пушкіну чи Пушкінові?*

Українська мова має подвійну форму закінчення в давальному відмінку для іменників чоловічого роду (*-у/-ю, -ові/-єві*). При цьому:

а) назви істот мають переважно закінчення *-ові* (тверда група), *-єві* (м’яка і мішана групи): *батькові, синові, журналістові, слюсареві, вовкові, крукові*;

б) назви неістот мають переважно закінчення *-у (-ю)*: *дубу, магазину, суду, краю*. Але це правило не категоричне: в певних стилістичних ситуаціях можуть бути й *дубові, магазинові, судові, краєві*. Подвійним може бути закінчення у деяких іменниках II відміни середнього роду: *серцю і серцеві, сонцю і сонцеві, дитятку і дитяткові, лошатку і лошаткові*.

Якщо особа називається кількома іменниками, практична стилістика рекомендує поєднувати варіанти закінчення: “Ректорові університету Віктору Андрущенкові”; панові Андрію і пану Андрієві.

Така варіативність закінчень в українській мові – функціональна. Адже треба уникати збігу однакових закінчень *-у, -ю*, які мають також іменники в родовому відмінку (і тоді не виправданим є збіг: заява *ректору університету* – ректорові); а також у кличному (допомагаю *батьку* – батькові, бо кличний відмінок – “*батьку!*”) Вона свідчить про гнучкість української мовної системи. Як пише Олександр Пономарів, “у таких випадках закінчення *-ові (-єві, -єві)* допомагає чіткіше розмежовувати функції відмінків... Це дає змогу врізноманітнювати виклад, уникати нанизування в реченні слів з однаковими закінченнями” [9, 207]

Але тільки закінчення *-у* мають ті власні назви, у яких є суфікси *-ов, -єв, -ін, -ин*: Києву, Харкову, Львову, Іванову, Пушкіну, Андрусишину (в пресі й усному мовленні часом бачимо і чуємо й *Пушкінові, Щепкінові, Андрусишинові* тощо);

в) форми *-ові, -єві* в деяких випадках бувають єдино можливими, а саме: коли форма родового відмінка іменника має закінчення *-у (-ю)* – для уникнення двозначності (омоформ): подяка ректоратові, а не *подяка ректорату* (ректорату можливе лише в родовому відмінку).

Знахідний відмінок

✓ *бачу стіл чи бачу стола?*

У знахідному відмінку однини діє просте правило:

а) назви істот мають таку форму, як у родовому відмінку (*бачу товариша, хлопця, лікаря, інженера, моряка, вовка*);

б) назви неістот мають звичайно таку форму, як у називному відмінку (*закінчив університет, печу хліб, бачу плуг*).

Однак тут є виняток, який має знати редактор, з тим щоб забезпечувати живомовність тексту. Деякі назви неістот, що позначають чітко окреслені, побутові предмети, можуть мати й таку форму, як у родовому відмінку: *придбав стола, пришли мені листа, холод – не висунеш носа*; так само *дуба, олівця, плуга, ножа* тощо. Це давніша форма, однак вона поширена в живому мовленні, тож уникати її не слід. Адже з нами живуть тексти з народної творчості: “Не проси у Бога *дощу*, а проси *урожаю*” (Номис), “Без міри порошу підсипає, татарину *гостинця* у груди посилає (з народної думи); “Буду хустки прати, *зеленого жита* жати на Україні далекій!”; “Вітер *дуба* хитає, козак дівку питає” (з народної пісні), “Дайте, тітко, *п’ятака*” (колядка).

У множині, навпаки, паралельною (живомовною) є форма знахідного відмінка, прирівняна до називного: *пасу вівці, пасти лошат і пасти лошата, перевівся (зійшов) на пси*, “Я пас *ягнята* за селом” (Т. Шевченко), “Не будемо, *серце*, в парі через *воріженьки*” (народна пісня).

Слід розрізняти змістові відмінності у вживанні знахідного і родового відмінків: *візьми цукор і візьми цукру*. Знахідний відмінок у таких сполуках означає охоплення предмета (можливо, це пачка цукру), а в родовому відмінку – часткове охоплення (візьми певну кількість цукру, трохи, скільки треба); *нарубай дров – порубай дрова*. [Щоправда, іноді іменники при перехідних дієсловах типу *позичати* можуть уживатися в родовому відмінку: тут теж може йтися про повне охоплення об’єкта, але в тимчасове користування – переважно в розмовному і художньому стилях (“Позич мені *люстерка, люстёрка, люстерка*”)].

Орудний відмінок

✓ *прийшов до фінішу перший чи першим?*

Нехарактерний для української мови орудний відмінок прикметника, числівника... типу:

- – “Обидва – і дочка, і батько – сподіваються, що вирок буде *справедливим*” (1+1, 11.04.2013) – обоє; справедливий.
- – “Іван Франко *першим* інтуїтивно ще в 1908–1909 роках відкрив ефект холодної анестезії” (Десять таємниць генія // Улюблена газета України, 20.03–5.04.2013) – перший
- – “Треба, щоб голос країни *був досить вагомим* у Європі” (Ол-др Палій. Про баланс відповідальності // День, 9.04.2013) – вагомий.
- – “Мислитель ставив перед собою завдання знайти шляхи для такого впорядкування праці людей, коли експлуатація людини людиною була би

просто *неможливою*” (Петро Кралюк, д. філос. н. Доля “єдино правильного” вчення // День, 12–13.04.2013) — неможлива.

- “Сходи виявилися на рідкість *незручними*” (з рук. до “Вітч.” № 7-8, 2003) — незручні.
- “Днина вийшла *такою насиченою*, аж зовсім *несхожою* на інші вихідні дні” (з рук. до “Вітч.” № 7-8, 2003) — така насичена, аж зовсім несхожа...
- “Принц подумав, що двері *мусять* бути *зачиненими*” (Вітч., до № 5-6 – 2003) — зачинені; мають.

Місцевий відмінок

✓ на філфаці чи на філфаку?

Місцевий відмінок також демонструє нам багатоманіття української мови: на коні, на коневі, на коню, що розширює її стилістичні можливості. Але редакторів треба знати всі деталі застосування цих форм.

Адже й, справді, тут дуже поширені помилки:

у ковпаці, на піджаці (це що у нас – іменники жіночого роду: *ковпака* і *піджака*?), *на галстуці, був у шоці, у звуці, у друці*.

В. і Г. Островські кпиняють: “*Він працює в банці і ставить штамп на бланці*”.

Підручники тут рекомендують:

У місцевому відмінку однини спостерігається така закономірність:

- а) назви істот мають переважно закінчення **-ові, -еві**: *при батькові, товаришеві, водієві, на вовкові, коневі, солов'єві*;
- б) назви неістот із кінцевим **-к** мають переважно закінчення **-у**: *у ліску, кутку, будинку, полку, літаку, Донецьку, на візку, містку, рушнику, столику, Печерську*, а також під наголосом: *на шляху, снігу, льоду, у степу, яру, бору, диму, соку, бою, у раю* (і в *раї*)), *у гаю* (і в *гаї*);
- в) інші назви неістот мають переважно закінчення **-і**: *на дивані, возі, автомобілі, заводі, вокзалі, камені, у музеї, лісі, магазині, Києві, Вашингтоні*, причому кінцеві **г, к, х** перед закінченням **-і** чергуються із **з, ц, с**: *на порозі, в універмазі, на боці, у русі*;
- г) назви неістот із прийменником *по* при позначенні місця мають переважно закінчення **-у**: *по Києву, по двору, по інституту, по світу* (і *по світі*), *по Дніпру* (і *по Дніпрі*).

Редакторів можуть стати в пригоді й рекомендації, в яких радять орієнтуватися:

на прийменники при іменниках:

- флексія **-і (-ї)** переважає тоді, коли при іменнику вживаються прийменники **у (в), при, на**: *на пол-і, у ліс-і, при факультет-і*;
- коли прийменник **по**, то виступає закінчення **-у (-ю)**: *по га-ю, по кра-ю, по університет-у, по двор-у, по коридор-у, по мор-ю*;
- закінчення **-ові (-еві, -єві)** властиві майже всім іменникам другої відміни, крім іменників середнього роду, що закінчуються на **-я**: *при брат-ові, на дуб-ові, у товариш-еві, на вол-ові, на комбайн-ові, на рушник-ові, при достатк-ові, на лих-ові*; але *при ягнятї*;

на суфікси:

- закінчення *-у* переважає в іменниках із суфіксами: *-ик, -ник, -ок, -ак, -к(о), -еньк(о)*: *при дощик-у, у годинник-у, на держак-у, при військ-у, в серденьк-у*;

на наголос на кінцевому складі (на флексії):

- на *сніг-у́, на льод-у́, у полк-у́, на лан-у́, в степ-у́, в сок-у́, на кра-ю́, при шлях-у́, у ставк-у́, на торжк-у́*. Тобто хитання між закінченнями *-у (-ю)* та *-і (-ї)* спостерігаються під впливом наголосу (на *торг-у́ – на торз-і́, у кра-ю́ – у кра-ї́, на луг-у́ – на луз-і́*) та прийменника **по** – закінчення подвійне (по *ліс-і́ – по ліс-у́, по тіл-і́ – по тіл-у́, по стол-у́ – по стол-і́, по подвір'-і́ – по подвір'-ю́*).

Перед закінченням *-і* приголосні [з], [к], [х] чергуються із [з], [ц], [с]: *круг – у круз-і, Кременчук – у Кременчуц-і, кожух – на кожус-і, горіх – у горіс-і*.

Основні закінчення так званих множинних іменників у місцевому відмінку – *-ах*, але у двох словах слід пам'ятати про паралельну форму з *-ях*: на *воротах* і на *воротях*, на *штанах* і на *штанях*. [9, 14, 32].

Додаткова інформація

/для найбільш допитливих редакторів!/
(для тих, хто вдумується в тонкі морфологічні нюанси з опорою на історичні обставини нашого правопису, на пошуки українських лінгвістів-попередників)

В. і Г. Островські [7] дуже проникливо досліджують причини варіативності закінчень місцевого відмінка. На базі цього аналізу вони пропонують свій список правил для місцевого відмінка.

Закінчення *-у (-ю)* в місцевому відмінку однини чоловічого і середнього роду ставимо:

1) в односкладових словах, якщо наголос припадає на кінцевий звук: *на снігу́, на шляху́, на даху́, в бою́, в льоху́, в гріху́, на гаку́, на курку́, в соку́*.

Кілька іменників цього роду можуть мати і паралельні закінчення *-і (-ї)*. Але в такому разі наголос переходить на основу: *у гаю́ – в гаї́, у раю́ – в раї́, в боку́ – в боці́, на віку́ – у віці́*. Іноді паралелізм закінчень залежить од змісту слова. Кажемо, напр., *на верху́*, коли йдеться про верхівку чогось (*Сидить ворон на дубу́, на самому́, на верху́ – пісня*), і *на версі́*, коли мовиться про спеціальне покриття (на *версі́ хати, шапки*), *на валу́* (насип, хвиля) і *на валі́* (деталь машини), *на краю́* (межа) і *в краї́* (територія);

2) в односкладових іменниках з основою на г, к, х, які не переносять наголосу на кінець слова, але можуть мати паралельні закінчення *-ові, -еві*: у *звуку́*, бо може бути й у *звуківі́, у зиску́ – в зискові́, у жаху́ – в жахові́, у страху́ – в страхові́, у крику́, в блиску́, в стуку́, в грюку́, в зойку́, на карку́* (на шії), у *сплеску́, в сміху́, в штриху́*.

Мусимо зазначити, що цей орієнтир на *-ові, -еві*, які визнають законність *-у (-ю)* в словах з основою на г, к, х і цим уберігають слова од зміни звукового складу, граматики *повоєнних* часів застосовували тільки для назв істот (на *робітнику́, бо – на робітникові́, на дитятку́, бо на дитяткові́, на вчителю́, бо на вчителеві́*). Тому й нема сьогодні впину таким самоперекладацьким вибрикам, як у *звучі́, в зойці́, в друці́*. Комплексний довідник “Сучасний український правопис” (М. Зубков, Харків, 2003) повертає права на *-ові, -еві* й назвам неістот

(на літакові, у ліжкові). Отже, слід писати на потягу, а не *на потязі*, оскільки є можливою також форма на потягові; *на поверху*, як писав М. Коцюбинський, що був достеменним носієм української мови, а не самоперекладачем на зразок багатьох сучасних літераторів; на вдиху, на видиху, хоч кажемо в русі, в дусі.

А ще автори пропонують повернути до життя застереження з *довоєнних* граматик, зокр. з “Морфології” Загородського, де сказано, що в іншомовних словах з основою на г, к, х слід віддавати перевагу закінченню -у (-ю) в місцевому відмінку, щоб не псувати змісту слів. Бо й справді: чи зрозуміє нас моряк, якщо ми скажемо *на баці судна*, чи похвалить нас добродій, про якого напишемо, що він працює *в банці* і ставить штамп *на бланці*? Тр. писати на баку, в банку, на бруку, в друку, в доку (а не в чийсь там *доці*), в шоку (а не *в шоці*, як каже телебачення і саме не може збагнути, що це означає), в універмагу, на філфаку, бо *маг* і *фак* – це скорочення від зрозумілих слів, а *маз* і *фац* (в *універмазі* й *на філфаці*) – від чого воно?

Ця пропозиція на часі ще й тому, що до багатьох іншомовних запозичень повернулося кінцеве г (*пудинг, демпінг, кемпінг, рейтинг* тощо), а воно, оце г, чергується з дз. Далєбі, легше писати тут у місцевому відмінку закінчення -у (у моргу, на ринку, в рангу), аніж -і (*в морджі, на ринді, в рандзі!*);

3) у словах із суфіксом -ак, (-як-): на літаку, на козаку, на вітряку, в рюкзаку, у вербняку, в піджаку, на буряку, на синяку.

4) у назвах неістот на -ечок, -ик, -инок, -ок, -очок, -ук: у вулику, на патику (*На одному патику сімсот зернят у вінку* – загадка про соняшник), на язичку (*Що тверезому на уму, то п'яному на язичку*), хоч можливий і варіант на язиці. У *перестуку вагонних коліс*, – долинуло з радіо. Подумалось: дуже грамотний автор цього вірша. Але з того ж таки радіо весь час лунає *на галстуці*.

5) у словах, вжитих з прийменником *по*, що вказує на рух: по полю, по лугу, по Дніпру (з іншими прийменниками тут закінчення -і): на полі, в лузі, на Дніпрі. [7, 98–99].

А в *округу* чи в *окрузі*? Якщо це *о́круг*, то в *о́крузі*, а якщо *окру́га* – то в *окру́зі*.

Кличний відмінок

В дев'ятивному масиві можемо побачити й почути: шановна *пані Ганна* (тр. шановна пані Ганно). Є приклади й зовсім дивні “*шановно пані*”, *князе Олеже* (правильно – князю Олегу: Олег – іменник твердої групи); *Ігорю Павловичу* (Ігоре – тверда група, а *кобзар* – кобзарю, бо це слово м'якої групи), не “*пане брат*” – а пане брате; іноді пишуть “*Помилуй, Господе*” – тр. “*Помилуй, Господи*” (це виняток і традиція).

Чимало помилок трапляється й у групі невідмінюваних іменників. Їх можемо назвати омонімічною формою для всіх відмінків. В окремих публікаціях і в телевізійному та радіомовленні часом чуємо: *йдемо до метра*, *поїзд іде до депа*, *відпочивали в Сочах*. Деякі з цих слів ніби еволюціонують до відмінюваної форми на зразок “пальта”, яке не дуже й давно теж було невідмінюваним.

Невідмінювані слова (слова незмінної форми)

кенгуру: “У нашому зоопарку є ведмеді і *кенгуру*” (а скільки ж *кенгуру* – багато чи один (одна)? – тут *незм*. У ролі слів-визначників множини (або статі тварини) виступають прикметники, дієслова, займенники – *австралійські кенгуру*, *живуть кенгуру*, *через дорогу пострибала кенгуру з малятами*); так само *молодий какаду*, *цікаве інтерв'ю*, *ця фрау*, *гарна леді*; *кредом*: “Це було його (Бандери) політичним *кредом*” (з *інтерв'ю на УТ-1, 1.01.2015 з приводу факельної ходи*) – політичним кредо.

Не відмінюють також слова *радіо, журі, купе, поні, інтерв'ю, піаніно, авто, відео, обльво, Сочі, Баку, Дюма, Міссісіпі*, прізвища *Долгих, Родних*, жіночі прізвища на *-енко*

(До відмінювання іменників ми ще повернемося у розділі 7 “Складні випадки синтаксису”, де йдеться про керування).

Можемо зауважити наостанок, що всі ці варіації відмінювання важливі для вираження стилістичних нюансів тексту. Це механізми морфології, чи граматичної системи; це ресурси мови для точного вираження тих нюансів. Це й складник інструментарію редактора.

✓ Числівники:

Журналісти, як і політики, іноді просто безпорадні перед числівниками. Особливо багато помилок у відмінюванні складних числівників, порядкових, в узгодженні числівників з іменниками, дробових числівників з іменниками “тисяч”, “мільйонів” тощо).

Ось основні групи помилок у фрагментах з числівниками:

1. Спотворені відмінкові форми числівника (часом не без інтерферентного впливу російської мови):

- – “Степан Пушик відомий як автор понад *п'ятидесяти* науково-популярних праць” (ЛУ, 25.10.2007) – п'ятдесяти;
- – “Усіх *восьмерих* підсудних /радянських воєначальників – у червні 1937 року/ було визнано винними, засуджено до розстрілу з конфіскацією майна та позбавленням військових звань і тієї ж ночі страчено” (Сергій Грабовський. “Велика чистка” 1937 року // День, 15–16.06.2012) – вісьмох;
- – “Прихід на Майдан (йдеться про Помаранчеву революцію 2004 р.) *тисячох* людей потребував чималих коштів” (5-й канал ТБ, 3.09.2007) – тисяч людей;
- – “У 2008 році з *дев'ятсот* шкіл у 622 навчали українською мовою, у 85 – російською, у 7 – молдовською, у решті – *відразу кількома*” (Ол-др Гаврош. Як в Одесі укр. мови навчають // УМ, 30.07.2008) – у семи; (цифри до десяти згідно з видавничими традиціями пишуть словами); з дев'ятисот; двома і більше.

Помилки трапляються й у відчислівникових прислівниках

- – “*вшестирьох* намагалися пробити і жодному не вдалось” (СТБ, футб. репортаж, 22.03.2005) – вшістьох. (“недопереклад” російського “вшестером”);
- – Щодо вакантних міністерських посад: “Знаєте, у футболі іноді *видаляють* з поля гравця. Але команда зрештою і *вдесятирьох* виграє матч. Ми *виграємо* і *десятью* гравцями” (Юлія Тимошенко, Синхрон на більшості телеканалів 24.06.2009) – вдесятьох; десятьма (крім того, усувають).

2. Похибки відмінювання складених кількісних числівників:

- – “За повідомленнями ЗМІ Ющенко заявив, що “Інтер” керує *двадцятью вісьмама* каналами” (керівник держслужби КМ – на 1+1, 20.07.2005) – двадцятьма вісьмома;
- “Кількість інфікованих сягнула *шістисот сорока шість осіб*” (УР, 29.05.2003) – шістисот сорока шести;

- – “до Євро двохтисяці дванадцять” (Ю. Тимошенко: прес-конференція в КМ, 9.06.2009) – дві тисячі дванадцять.

3. Найпоширеніша група помилок – у відмінюванні складених порядкових числівників (яка винахідливість, зокрема, у відмінюванні числівників від двохтисячного до дві тисячі дев’ятого років!):

- – у *тисячу* дев’ястот тридцять шостому році (Телеканал “Україна”) – тисяча дев’ястот тридцять шостого року;
- – “На *двохтисячний шостий рік* було передбачено...” (ВР, Роман Зварич, 16.03.2007) – на дві тисячі шостий;
- – *двохтисячночетвертого* та *двохтисячношостого* років (ВР, проф. Черняк, березень 2006 р., народний депутат; знов повторив на УР-1, 8.04.2006) – треба: дві тисячі четвертого і дві тисячі шостого років;
- – “А до *двохпалатного* парламенту можна перейти в *двохтисяч шостому – десятих роках*” (Л. Кучма, 15.04.2003) – двопалатного; у дві тисячі шостому – дві тисячі десятому роках;
- – “*двохтисчачетвертого року*” (Н. Шуфрич, виступ у Верх. Суді 18.01.2005) – дві тисячі четвертого;
- “*двох тисяч третього року*” (ВР, нардеп, 4.03.2003) – дві тисячі третього; у *двохтисячному другому (третьому, п’ятому)* році (ВР, Валентина Семенюк, 2003–2006 роки, багато разів) – дві тисячі другого (третього, п’ятого) року.

4. Помилки в складних словах, утворених на основі числівників (іменниках, прикметниках і прислівниках):

- – *трьохрічний* термін навчання – трирічний; *двохмісячний*, (1+1, 31.07.2004) – двомісячний; *чотирьохвідсотковий* бар’єр /на виборах – Р.Київ/ – чотиривідсотковий;
- – “У Польщі створена *двохпартійна* коаліція” (5-й канал, 10.11.2007) – двопартійна;
- – *шестидесятники* – шістдесятники (від рос. “шестидесятники” – в багатьох виданнях, на ТБ і Р.);
- *півстарічна*: “144 гривні пенсії призначили їй за майже *півстарічну* працю на благо вітчизни” (Укр. газ., 17.07.2003) – півсторічну (чи п’ятдесятирічну).

5. Неузгодження числівників з іменниками, прислівниками і т. п.:

- – “У цьому році кандидатів було 237. З цього числа президент вибирає *по три кандидата* на кожне місце, тобто 27 людей” (Маша Томак. Дискусія як форма та контекст // День, 11.04.2008) – кандидати;
- – *чотири спостерігача* (УТ-1, 13.03.2002: “ЦВК зареєструвала 64 міжнародних спостерігача”) – спостерігачі;
- – *перед першим вересням* (Київ сьогодні, 19 – 26 2003) – перед першим вересня;
- – “*Шістдесяті відсоткам мешканцям* доводиться платити за комунальні послуги вчетверо більше” (УР-1, 27.02.2007) – мешканців;
- – “Через значні снігопади порушився зв’язок із *сто сороками населеними пунктами*” (УТ-1, 4.01.2010) – із ста сорока населеними пунктами;
- – “Надано *майже трьохсот тисяч* гривень (на допомогу ветеранам – Р. Київ, червень 2006) – майже триста тисяч гривень.

Правило на ці три останніх випадки: **два, три, чотири, обидва** сполучаються з іменником у називному відмінку множини: два трамваї, три екзамени, чотири велетні, обидва гравці (не *трамвая, не экзамена, не велетня, не гравця*). Якщо іменник вказує на приблизність і стоїть перед числівником, то перед **два, три, чотири його** слід ставити в родовому відмінку множини: років /зо/ два, тижнів три, днів чотири)

6. Неправильне узгодження у словосполучах з дробовими числівниками:

- – “Зловмисники заволоділи майже 34 тисячами доларів, 4,3 *тисячами* євро, прихопивши з собою кілька одиниць зброї” (УМ, 23.04.2009) – 4,3 тисячі; (в усній вимові – “*чотирма і трьома десятими тисячі*”);
- *півтори мільйони* осіб віднесено до числа тих, хто не зміг проголосувати (журналіст, УР, 13.01.2005) – півтора мільйона.

7. Часом виникає числівник “другий” там, де мав би бути займенник “інший”:

- – “це *друга* нація, *друга* країна”; “*других* коштів не було”, (В. Ющенко, УР-1, “Акценти Президента”, 13.06.2009); “*другої* моделі не буде”, “пізнаєм *другі*, шануєм *другі* культури і мови”, “*другими* словами” (В. Ющенко, 24.06.2009, на зустрічі зі студентами Харківщини; 6.08.2009 – в Овідіюполі Од. обл.) – скрізь інший у відповідному відмінку (син. інакший).

8. Слід писати без нарощення:

- випуск *2002-го року* – випуск 2002 року
- о *20-й годині* – о 20 годині
- здобутки *20-го століття* – здобутки XX століття

9. *два і двоє; обидва, обидві і обоє* : Передмову до однієї з своїх книжок (“Під тягарем хреста” – Л. : Каменяр, 1991) В. Стус назвав “*Двоє* слів читачеві” (Вітч., № 7-8, 2003). Модним стало ще *обидвоє*. Норма: обоє – чоловік і жінка; обидва – для позначення чоловічого і середнього роду (по обидва боки вулиці); обидві – жінки; двоє, троє, четверо – про людей; не можна сказати *четверо столів*; “*обоє* рябоє” – один від другого не кращий.

Неважко помітити, що є дві причини цієї безпорадності:

- низький рівень володіння нормами української мови і
- вплив російської мови.

Таблиця

Характерні помилки в користуванні числівниками можна згрупувати і подати в таблиці, яка стане в пригоді редакторів:

Типова помилка	Правило	Зредагований варіант
<i>Десятью; шістью, двадцатью вісьмама; з дев'ятсот шкїл</i>	Слід користуватися правописною парадигмою числівників в укр. мові (Укр. правопис, підручники укр. мови)	<u>десятьма; шістьох; двадцятьма вісьмома; з дев'ятисот шкїл</u>
<i>двохтисячп'ятого року; на двухтисячнадесятий рік</i>	У складених порядкових числівниках відмінюється тільки остання частина	<u>дві тисячі п'ятого; на дві тисячі десятиї</u>
<i>двохпартійна коалїція; двотисячний рік; двох- класне училище</i>	Складні слова, перша частина яких складається з числівника дво- або двох- (але не <i>дву-</i> і не <i>двух-</i>) диференціюють так: дво... вживається, коли наступна частина починається з приголосного	<u>двопартійна коалїція; двокласне училище; двогодинний, але двохсотий кілометр; двухтисячний рік</u>

Типова помилка	Правило	Зредагований варіант
	(крім слів сотий, тисячний, мільйонний, мільярдний). Двох... вживають, коли наступна частина починається з голосної	
<i>шістсот сорока шість осіб</i> або <i>шістсот сорок шести</i>	Складені кількісні числівники відмінюються в кожній своїй частині	<u>шістсот сорока шести</u>
<i>п'ятдесяти; шестидесятники</i>	У числівниках п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят і в напівзабутій формі числ. дев'ятдесят відмінюється тільки друга частина. Цьому правилу підлягають і складні іменники, однією з частин яких є ці числівники	<u>п'ятдесяти; шістдесятники</u>
<i>семидесяти відсоткам мешканцям; перед першим вересням</i>	При збірних, неозначено- кількісних числівниках та слові “відсотків” іменник ставиться в <i>род. в.</i>	<u>сімдесяти відсоткам мешканців; перед першим вересня</u>
<i>Двомісячний, трьохрічний, двохпалатний, трьохтомний</i>	Правило для числівників, які є компонентами складних прикметників: дво-, три-, чотири- виступають у словах, другий складник яких починається на приголосний, а компоненти двох-, трьох- і чотирьох- – там, де другий складник починається на голосний	<u>двомісячний; трирічний; двопалатний; тритомний</u>
<i>Двомільйонний, тритисячний двітисячоріччя</i>	У прикметниках, складовою частиною яких є компоненти -тисячний, -мільйонний, мільярдний , а також у прикметниках і іменниках, компонентом яких є складений числівник, вживають форму родового відмінка	<u>двохмільйонний, трьохтисячний, двохтисячоріччя,</u>
<i>заволоділи 4,3 тисячами євро</i>	Іменник у словосполучі з десятковим дробом узгоджується в родовому відмінку	<u>4,3 тисячі (тобто чотирма і трьома десятими тисячі);</u>
<i>вшестирьох</i>	Відчислівникові прислівники удвох, вчотирьох, вшістьох мають ту ж форму, яку має взятий в основу утвореного слова числівник	<u>вшістьох</u>

2. Вади у ступенюванні

Найчастіше тут трапляються такі типи помилок (з аналізу публікацій і масового мовлення, насамперед з політичної практики).

Помилки у творенні вищого ступеня

✓ *Розвиненіший чи більш розвинений?*

- Неправильне поєднання двох способів: *більш + суф. -іш-*:
 - більш вірогідніший*: “... Ми запропонували б для ЗМІ *більш вірогідніший* сценарій” (СВ, Кармазін, 15.07.2004) – вірогідніший (або більш вірогідний);
 - більш кращій* “Ми очікували від цього спортсмена *більш кращого* результату” (УР-1 20.08.2004, Ол-др Модзолевський з Афін) – кращого;
 - більш оптимістичніший*: “Прогнози на врожай *більш оптимістичніші*” (ТЕТ, 9.07.2003) – оптимістичніші. (або більш оптимістичні);

- *більш* *страшніший*: “Немає *більш* *страшнішого* податку, ніж податок інфляції” (З заяви Президента України Віктора Ющенка щодо ситуації у ВР // СВ, 5.09.2009); “*більш*” – зайве слово.

У більшості випадків слід обрати один із цих двох способів утворення вищого ступеня, не змішуючи їх і все ж віддаючи перевагу простій формі порівняння.

2. Пропуск прийменника

- *більше* (або *менше*) *мінімального*: ”... якщо вона (зарплата) *менше мінімальної*” – менша за мінімальну, менша ніж мінімальна.

3. Пропуск суфікса *-іш-*, *-жч-*, *-щ-* у прислівнику

- “Як вірменинові мені *вдвічі боляче* й соромно за загибель молодого міліціонера” (Роман Балаян, кінорежисер. День, 10.07.2009) – вдвоє тяжче (тут доречнішою є суплетивна форма, оскільки “*болячіше*” не вельми добре – неживомовне).

4. Вживання прислівника замість прикметника (теж *рос.* взірєць):

- “Принцеса Канді *стала ще краще*” (на кількох каналах ТБ протягом місяців) – стала ще кращою;
- “Хто з них *найкраще*?” (“*1+1*”) – найкращий:

Там, де в *рос.* вживається прислівник у вищому ступені порівняння, в українській має бути прикметник з належним сполучником (*ніж, чим, як*): “брат *моложе* мене” – брат молодший від мене, або за мене, або ніж я. Тож помилкою буде: *брат молодший мене*, а тим паче *брат молодше мене*.

5. Не кращий вибір форми вищого ступеня порівняння:

- “Людина насправді не стала *більш гуманною*” (Мих. Сидоржевський. Уродилась рута, рута... // ЛУ, 26.06.2008) – гуманнішою. Контекстуально доречнішою тут є проста (синтетична) форма вищого ступеня порівняння.

Помилки в творенні найвищого ступеня

✓ <i>Самий найважливіший</i> чи <i>найважливіший</i>?✓ <i>Найрозвиненіший</i> чи <i>найбільш розвинений</i>?

1. Одна з поширених помилок творення найвищого ступеня порівняння – використання слова “самий”, якого немає в українській нормі. Це інтерференція з російської: *самий кращий, самий близький, самий необхідний* тощо – треба найкращий, найближчий, найнеобхідніший:

- “Але знаєте, *саме неприємне* в цій історії – що чорна справа руйнації демократичної коаліції прикривалася показним патріотизмом” (Зі Звернення Прем’єр-міністра України Юлії Тимошенко щодо політ. ситуації в Україні // СВ, 5.09.2009) – найнеприємніше;
- “Ми гарантуємо проведення Євро–2012 на самому високому рівні...”; “у *самий складний час*...” (В. Ющенко, з приводу перебування М. Платіні в Києві з інспекційною поїздкою – синхрон на всіх телеканалах 3.07.2008) – на найвищому; у найскладніший час.

Іноді посилаються на СУМ-11, у якому подається одне із значень слова “самий” якраз для творення форм найвищого ступеня. Але (!) /1/ словник подає стилістичні

обмеження *розм., рідко; /2/* всі наведені приклади – з мови персонажів, тобто це мовна характеристика героя.

2. Російською “высший” є для української мови не *вищий*, а найвищий; як і “лучший” – це не *кращий*, а найкращий.

Слід знати відмінності у вживанні прикметників, дієприкметників та прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння в українській і російській мовах. Тут – одна з причин помилок у нашому мовленні. *Напр., рос.* “лучшие люди” українською буде не кращі, а найкращі люди, “высшая мера наказания” – найвища міра покарання; “высшее качество” – найвища якість, “высший законодательный орган” – найвищий законодавчий орган, “высшая аттестационная комиссия” – найвища атестаційна комісія. Ця помилка в назвах установ за інерцією з радянських часів залишається й донині.

Цих простих правил не дотримуються наші автори, мовці:

- “Живий хліб – *кращий* товар року (*Заголовок у СВ 18.09.2008*) – найкращий;
- “Джона Кеннеді вона вважала *кращим* католиком на світі” (*ICTV, 9.08.2001, фільм “Тієї ночі”*) – найкращим у світі;
- “Багато хто (і на жаль, *не безпідставно*) запитував: ‘навіщо у цій російській агітці згодився грати *кращий* український актор?’” (*Тетяна Поліщук. Інт. з Богданом Ступкою – про фільм “Тарас Бульба” // День, 26.06.2009*) – найкращий;
- “Назва ‘Зелена гостиниця’ або ‘Зелений трактир з нумерами’ пов’язана з пофарбованим у зелений колір дахом і зеленими кахельними печами, тому готель і вважали “найкращим” та “оригінальнішим”. (*З рук. кн. про Шевченка, – К., 2012. – С. 84*) – “найоригінальнішим”.

3. Пропуск суфікса (*-иш-, -иц-, -жч-*) у формах з префіксом *най-*:

- *найнапружений*: “У *найнапружену* пору фінансової кризи, коли господарства вимушені були брати кредити під 400-450 проц., “Світанку” урядовим рішенням (!) виділили величезну суму під 0,04 проц., яку отоварили пально-мастильними матеріалами за державними цінами” (*СВ, 25.12.2003. Про Тетяну Засуху*) – найнапруженішу; точнішою буде й форма давального відмінка: “Світанкові”;
- *найвеселий та найвідчайдушний* “Капітана Джона Доджа це не бентежить, адже він *найвеселий та найвідчайдушний* капітан флоту США, справжній морський вовк...” (*День, 22.08.2008. Анонси програм, про фільм “Опустити перископ”*) – найвеселіший і найвідчайдушніший;
- *найцілющі*: “Троїцькі трави є *найцілющими*” (*УР, 5.07.2003*) – тут ‘трави найцілющіші’ або на диво цілющі;
- *найпроцвітаючий*: “Наприклад, за словами Президента, найнижчі темпи погашення заборгованостей спостерігаються в *найпроцвітаючих* галузях капіталістичного господарства” (*Яр. Грушевський, Укрінформ. Чому зростають борги із зарплатні // Грані, 24-30.05.2004*) – в найуспішніших (в цій синонімічній, суплетивній формі унікаємо й зрусифікованої форми *активного дієприкметника* теперішнього часу).

4. Ступенюють відносні прикметники, чого немає в природі мови.

- “Світоч” випускає шоколад *ще більш вериковіший* (з реклами на “Інтері” *4.03.2008*) – з більшим вмістом вершків

- *місцезонташування* закладу – *центральноше* не буває... (Хр., 1.04.2008) – зручне місце – в самому центрі. Замість вульгарної кальки *місцезонташування* можна вжити слово “осідок”

Слід користуватися й іншими засобами вираження міри якості, крім ступенювання. Це суфікси, префікси, відповідні прислівники, зокрема:

- ✓ – префікси **пре-, все-, над-, за-, ультра-, архі-**: *прегарний, всевладний, наддалекий, завеликий (надто великий), ультрамодний, архіскладний (надто складний)*;
- ✓ – суфікси **-ущ-, -уч-, -езн-, -анн-, -енн-**: *худючий, злючий, величезний, нездоланний, незрівнянний, височенний*;

Префіксально-суфіксальні форми не мають ступенів порівняння, бо вони самі вказують на певну міру якості: *премудрий* (дуже мудрий), *завеликий* (надто великий), *старезний* (надзвичайно старий), *страшенний* (незмірно страшний), *нескінченний* (якому немає кінця), *холоднуватий* (трохи холодний), *тихесенький* (дуже тихий).

- ✓ – слова **дуже, вкрай, особливо, надзвичайно, занадто**: *дуже сильний (вітер), вкрай невдалий, особливо важливий, надзвичайно талановитий, занадто самовпевнений*.

Зменшену міру якості передають:

- ✓ – суфіксами **-уват-, -ав-**: *солодкуватий, золотавий*;
- ✓ – за допомогою слів **трохи, ледь, не дуже**: *трохи тісний, ледь помітний, не дуже успішний*;
- ✓ – З цією ж метою у поєднанні з простою формою вищого ступеня вживаються слова (прислівники) **багато, набагато, значно, далеко, ще, якомога** тощо: багато впливовіший, набагато давніше, далеко ліпше (цього разу вийшло), значно вужчі (рамки дослідження), ще гучніше (вдарили тулумбаси), “Якомога швидше утікай”.

Не утворюються ступені порівняння і від якісних прикметників, які називають безвимірну ознаку (*босий, сліпий, гнідий, чалий, фіолетовий*), а також від складних прикметників (*світло-зелений, кисло-солодкий, чорноволосий*) тощо.

Як ставитися редакторові до складених форм ступенювання ?

Можна дати просту пораду: віддавайте перевагу простій формі. Але українська мова не відкидає й складеної форми зі словами *більш, менш, найбільш, найменш*. Без них часто неможливо обійтися – особливо в науковому і офіційно-діловому стилях. Наприклад, коли маємо справу зі складними словами: *менш світлочутливий, найбільш світлочутливий*.

Про всі ці багатющі стилістичні можливості української мови іноді забувають.

Як бачимо, і тут є дві основні причини помилок у ступенюванні:

- неволодіння правописними нормами і
- вплив російської мови.

Пригадаймо
(Блок інформації
для кращого засвоєння норм ступенювання)

Таблиця

Вищий ступінь:

1. Проста (синтетична) форма: додавання до прикметника, прислівника, дієприкметника суфіксів *-ш-*, *-иш-* (*новіший, молодший*); можливе чергування звуків (*с+ш = ш:* вищий; *г, з, ж +ш = жч:* *дорожчий*). *

2. Рідше використовують складену форму, додаючи до прикметника /прислівника, дієприкметника/ слова ***більш*** або ***менш*** (*більш доступний, менш зрозумілий*). Найчастіше цю форму використовують до прикметників і дієприкметників (район *більш населений*). Помилки припускаються ті, хто поєднує ці слова з формою вищого ступеня (*більш лагідніший, менш ризикованіший – тр. лагідніший, менш ризикований*); лексема “менш” вживається частіше, ніж “більш”.

3. Деякі прикметники утворюють вищий ступінь за допомогою суплетивних /утворених від різних коренів або основ/ форм (*гарний – кращий, поганий – гірший, великий – більший; малий – менший*).

4. Редактор має застерегти змістові нюанси деяких форм вищого ступеня порівняння – з суфіксом ***-іш-*** і з суфіксом ***-ш-***: *старіший* (за віком) і *старший* (за становищем), *багатіший* (стосується тільки матеріальних статків) і *багатий* (стосується і змісту), *здоровіший* (за станом здоров'я й за розмірами) і *здоровий* (тільки за станом здоров'я), *товстіший* (стосується лише осіб) і *товщий* (стосується і предметів)

Найвищий ступінь творять:

– за допомогою префікса ***най-***, який додають до форми вищого ступеня: *найшвидший*. Цю форму можуть підсилювати частки ***щонай-, якнай-*** (*щонайдорожчий, якнайменший*).

– додаванням слів ***найбільш, найменш*** до нульової форми: *найбільш прогресивний, найменш рентабельний, найбільш переконливо*.

* Докладніше це викладає І. Ющук [14, 339–340]:

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса ***-ш-*** основа прикметника може зазнавати певних змін:

- а) суфікси ***-к-, -ок-, -ек-*** випадають: *солодкий – солодший, короткий – коротший, тонкий – тонший, широкий – ширший, глибокий – глибокий, далекий – дальший*;
- б) приголосні ***г, з, ж*** разом із суфіксом ***-ш-*** змінюються на ***-жч-*** (таких прикметників сім): *важкий – важчий, тяжкий – тяжчий, близький – ближчий, низький – нижчий, вузький – вузьчий, дужий – дужчий і дорогий – дорожчий*; це буквосополучення зберігається і в похідних словах: *дужчати, ближчати, подорожчання*;
- в) у двох прикметниках ці зміни не відбуваються: *легкий – легший, довгий – довший*;
- г) приголосний ***с*** разом із суфіксом ***-ш-*** змінюється на ***-щ-*** (таких прикметників три): *високий – вищий, товстий – товщий (і товстіший), красивий – кращий*; буква ***щ*** зберігається і в похідних словах: *покращити, потовщення*;

В інших випадках основа прикметника залишається без змін: *м'який – м'якший, дешевий – дешевіший, здоровий – здоровіший*.

3. Процесові поняття

Процесові поняття – фундаментальні поняття ділового та наукового стилів, які позначають дію, процес, наслідок події, активні і пасивні дійові властивості предметів та учасників дії – усього близько 20 понять. Вони важливі для будь-якого викладу думки, оскільки в природі не буває предметів (і суб'єктів), які б не брали участі в якомусь процесі, а в будь-якому тексті обмаль речень, де б не йшлося про якусь дію чи подію.

Система процесових понять є однією з особливостей української мови, які свідчать про її багаті словотвірні (дериваційні) можливості. Це особливо важливо для розвитку термінологічних систем усіх галузей науки та ділової мови. А засоби наукового стилю неухильно засвоюються всією мовою. Тим паче, що ці норми не є вигадкою вчених; вони виведені зі способів роботи зі словом у живій мові.

Однак ця традиційна система, яку наші філологи інтенсивно і творчо розвивали в роки українізації, була занедбана і просто переслідувана після 1933 року. Її практично забули і послуговувалися формами російської мови, часом двозначними, омонімічними і неточними. Таким чином і тут було широко культивовано суржиковий матеріал, який засмічує мову й понині.

Нижче будуть наведені приклади з сучасних публікацій.

Але зважаючи на те, що й нині ще система процесових понять не виписана в більшості шкільних та університетських підручників, що нею достатньою мірою не володіє більшість авторів і редакторів, стисло подамо відомості про цей розділ мовознавства, опишемо основні механізми словотворення. Скористаємося при цьому джерелами [15–19], виклавши їх фрагментарно.

За останні роки багато зроблено для повернення в мову цих напівзабутих протягом 30 – 90-х років мин.ст. форм словотворення. Лексикографи дедалі ширше повертають їх у словники. А головне – для наукового і ділового стилів встановлено засадничі національні стандарти (15, 16), якими мають користуватися у своїй творчості журналісти, письменники, викладачі.

Що тут треба знати авторові і редактору?

Незважаючи на певну спорідненість, російська та українська мови мають значні (а часом навіть і принципові) відмінності в стилістиці, синтаксисі та фразеології. Йдеться, зокрема, й про **процесові поняття**.

Зазначимо насамперед, що там, де в російській мові є лише видове розрізнення дієслів і віддієслівних іменників (доконаний – недоконаний), в українській мові є близько двох десятків процесових понять. Основні з них – дія, подія і наслідок дії. Їх слід розмежовувати.

І це є *перша група правил щодо процесових понять*:

1). Розрізняймо дію, подію і наслідок дії

Кардинальна відмінність [за 16 і 20] полягає у творенні віддієслівних іменників. Зазвичай від двох російських дієслів, що утворюють видову пару /доконаний – недоконаний/ можна утворити тільки один віддієслівний іменник для позначення процесу, тоді як від українських відповідників – два віддієслівних іменники:

недоконаний: рос. изменять – изменение; укр. змінювати – змінювання

доконаний: рос. изменить – изменение ; укр. змінити – змінення

В українській мові, як бачимо, віддієслівні іменники зберігають розмежування за видовою ознакою, тоді як російські її втрачають. Напр.,

українським *знищувати*, *знищити* відповідають дві форми в російській – *уничтожатъ і уничтожатъ*;

а парі українських віддієслівних іменників *знищування*, *знищення* – лише один *уничтожение*.

Ця особливість термінологічного словотворення в українській мові відповідає одній з головних вимог до терміна щодо однозначної його відповідності поняттю. Не можна одним терміном позначати як процес, так і його наслідок. Тому в нашій парадигмі процесових понять ми маємо таку картину:

Дія	Подія	Наслідок
випускання	випущення	випуск
згинання	зігнення	згин
змінювання	змінення	зміна
нарізування	нарізання	нарізь
повертання	повернення	поворот
розтягування	розтягнення	розтяг
сполучання	сполучення	сполука
устатковування	устаткування	устаткування

Ще приклад:

У російському слові “**соединение**” без контексту ви не розрізните, що це: дія (закінчена чи незакінчена), чи це стик труб, чи математична група; український же ряд – чіткий: дія – це *з'єднування*, *сполучання*; подія – *з'єднання*, *сполучення*; а місце, де щонебудь з'єднано, – *з'єднання*; математична група – *сполука*. А російською все це – *соединение* (один омонім).

Таку ж розгортку процесових понять дадуть омонімічні російські слова **новообразование, преобразование, определение** та *под*.

З того, що ми спостерігаємо в живому мовленні і ЗМІ, редакторів, філологів мало навчитися розрізняти ці три основні процесові поняття. Слід зосередитися на низці інших різновидів дериватів від дієслів.

І тут маємо засвоїти ще кілька правил.

Друга група правил:

2. Розрізняймо дійові ознаки учасників дії

1. Тут є дві групи ознак: а) ті, що спричинені перебуванням у дії, та б) ознаки дійових властивостей.

а) *Ознаки, спричинені перебуванням у дії*

Згідно з вимогами держстандарту [16] ознаки **стану** об'єктів, зумовленого **діянням** на них суб'єктів (перебуванням у дії), треба позначати пасивними дієприкметниками **недоконаного** виду, утвореними від основи інфінітива недоконаного виду за допомогою суфіксів **-н(ий)**, **-т(ий)**:

<i>змінюваний тиск</i>	<i>деформоване тіло</i>
<i>виліковувана хвороба</i>	<i>митий ґрунт</i>
<i>коригований напрям</i>	<i>пришвидшуваний рух</i>

Ознаки **стану** об'єктів, спричиненого **подіянням** на них суб'єктів (подією), треба позначати пасивними дієприкметниками **доконаного** виду, утвореними від основи інфінітива доконаного виду за допомогою суфіксів **-н(ий)**, **-т(ий)**:

<i>змінений тиск</i>	<i>здеформоване тіло</i>
<i>вилікувана хвороба</i>	<i>вимитий ґрунт</i>

скоригований напрям *пришвидшений рух*

б) Ознаки і назви дійових властивостей

Ознаки активних дійових властивостей учасників дії (їхньої здатності чи призначеності виконувати дію, спрямовану на пасивного учасника дії) треба позначати віддієслівними **прикметниками**, утвореними за допомогою суфіксів **-льн(ий)**, **-івн(ий)**, **-ч(ий)** від основи інфінітива недоконаного виду:

вбиральний матеріал *гальмівний пристрій*
вимірвальний прилад *виконавчий орган*

Назви активних дійових властивостей позначають **іменниками**, утвореними від відповідних прикметників за допомогою суфікса **-ість**:

вбиральність (вбиральна здатність) матеріалу
гальмівність (гальмівна здатність) пристрою
виконавчість (виконавча здатність) органу управління тощо.

Ознаки пасивних дійових властивостей учасників дії (їхню здатність чи призначеність виконувати пасивну роль у дії – виявляти вплив на себе активного учасника дії) треба позначати віддієслівними прикметниками, утвореними за допомогою суфіксів **-н(ий)**, **-овн(ий)**, **-енн(ий)**, **-анн(ий)** від основи інфінітива доконаного виду:

розтяжний матеріал *здеформовне тіло*
виліковна хвороба *здійсненна процедура*
скоригівний напрям *здолання перешкода*

Назви пасивних дійових властивостей позначають іменниками, утвореними від відповідних прикметників за допомогою суфікса **-ість**:

розтяжність матеріалу *здеформовність тіла*
виліковність хвороби *здійсненність процедури*
скоригівність напрямку *здоланність перешкоди тощо.*

Ознаки неперехідних дійових властивостей учасників неперехідної дії (їхню здатність чи призначеність виконувати неперехідну дію) треба позначати віддієслівними прикметниками, утвореними за допомогою суфіксів **-к(ий)**, **-лив(ий)**, **-уч(ий)**, **-ав(ий)**, **-ив(ий)** від основи інфінітива недоконаного виду:

летка олія *вертикально злітáвий апарат*
мінли́вий відтінок *світлiвий об'єкт*
плавучий док

Назви неперехідних дійових властивостей позначають іменники від відповідних прикметників за допомогою суфікса **-ість**:

лétкість олії *вертикальна злітáвість апарата*
мінли́вість відтінку *світлiвість об'єкта тощо*
плавучість доку.

Не можна активні та неперехідні дійові властивості суб'єктів дії позначати активними дієприкметниками. Треба вживати для цього засоби прямої призначеності. Наприклад:

неправильно: *різучий інструмент, плаваючий док, літаючий апарат*;
правильно: *різальний інструмент, плавучий* док, літальний апарат.*

*“Плавучий” тут – прикметник (не дієприкметник).

Не можна дієприкметники недоконаного виду як засіб позначання стану, зумовленого перебуванням у дії, вживати для передавання: ознак стану, спричиненого подією, або пасивних дійових властивостей. Такі поняття треба позначати засобами прямої призначеності. Наприклад /уявімо собі ситуації в керуванні літаком чи морським кораблем/:

- *коригований напрям* – напрям /руху судна/, що перебуває у процесі коригування;
- *скоригований напрям* – напрям, що його вже скориговано;
- *скоригівний напрям* – напрям, який може бути скоригований;
- *коригованість напрям* – характеристика стану напрям, що перебуває в процесі коригування, наприклад: *поточна швидкість коригування напрям*;
- *скоригованість напрям* – характеристика стану напрям, що його вже скориговано, наприклад: *величина, на яку скориговано напрям*;
- *скориговність напрям* – характеристика здатності напрям піддаватися коригуванню, наприклад: *максимально можлива швидкість коригування напрям*.

Згідно з вимогами ДСТУ [16] треба вживати за прямою призначеністю спільнокореневі віддієслівні прикметники та дієприкметники:

Віддієслівні прикметники, що означають призначеність чи здатність суб'єкта виконувати діяння	Дієприкметники, що означають стан об'єкта, спричиненого спрямованим на нього		Віддієслівні прикметники, що означають призначеність чи здатність об'єкта піддаватися діянню
	діянням	подіянням	
<i>відтворювальний</i>	<i>відтворюваний</i>	<i>відтворений</i>	<i>відтворний</i>
<i>коригувальний</i>	<i>коригований</i>	<i>скоригований</i>	<i>скоригівний</i>
<i>модифікувальний</i>	<i>модифікований</i>	<i>змодифікований</i>	<i>змодифіковний</i>
<i>напружувальний</i>	<i>напружуваний</i>	<i>напружений</i>	<i>напружний</i>
<i>обробчий</i>	<i>оброблюваний</i>	<i>оброблений</i>	<i>обробний</i>
<i>обслуговувальний</i>	<i>обслуговуваний</i>	<i>обслугований</i>	<i>обслуговний</i>
<i>ремонтувальний</i>	<i>ремонтований</i>	<i>зремонтований</i>	<i>зремонтівний</i>
<i>редагувальний</i>	<i>редагований</i>	<i>зредагований</i>	<i>зредаговний</i>

І третя група правил:

3. Розрізняймо назви учасників дії та наслідків

Назви активних учасників дії

Назви активних учасників дії (суб'єктів дії), здатних чи призначених виконувати дію, спрямовану на об'єкт дії, треба позначати віддієслівними іменниками, утвореними за допомогою суфіксів *-ач (-ачка)*, *-льник (-льниця)*, *-івник (івниця)*, *ник (-ниця)*, *-ар (-арка)*, *-яр (-ярка)* та ін. від основи інфінітива недоконаного виду:

подрібнювач *пальник*
копіювальник *писар*
гамівник *кресляр*

Не рекомендовано вживати прикметники чи дієприкметники в іменниковому значенні для позначання учасників дії:

неправильно: *напрямна* чи *напрямяюча*, *комплектуючі* чи *комплектуюча*,
складова

правильно: *напрямік* чи *напряміця*, *комплектівання* чи *комплектівка*, *складнік*

Терміни, що означають назви виконавців дії та засобів і способів виконання дії, у розгорнутій формі мають таку структуру:

<родова назва суб'єкта> + “для” + <назва дії> (<назва об'єкта>),
наприклад: *прилад для вимірювання тиску,*
алгоритм розв'язування задачі

Щоб утворити коротший термін, можна:

– конструкцію “для” + <назва дії> (<назва об'єкта>) передати прикметником:

прилад для вимірювання – вимірювальний прилад

прилад для вимірювання тиску – тисковимірювальний прилад;

– частково чи повністю конструкцію “для” + <назва дії> (<назва об'єкта>) можна передати іменником:

прилад для вимірювання тиску – вимірювач тиску, тисковимірювач.

Назви пасивних учасників дії

Назви пасивних учасників дії (об'єктів дії), що перебували чи перебувають у процесі, треба позначати віддієслівними іменниками, утвореними за допомогою суфіксів – **аник (-анка), -еник (-енка), -унок, -юнок, -ок, -анець** та ін. від основи інфінітива доконаного чи недоконаного виду:

<i>плутанка</i>	<i>малюнок</i>
<i>кресленик</i>	<i>доданок</i>
<i>плетенка</i>	<i>зліпок</i>
<i>пакунок</i>	<i>виливок</i>

Наслідки подій

За ДСТУ [16] наслідки подій треба позначати відповідними однокореневими щодо назв дії і події віддієслівними іменниками із суфіксами, відмінними від **-ння, (-ття)**, без суфіксів і на **-вання**, напр.

Дія	Подія	Наслідок
<i>відхилення</i>	<i>відхилення</i>	<i>відхил, відхиленість</i>
<i>розтягування</i>	<i>розтягнення</i>	<i>розтяг, розтягненість</i>
<i>устатковування</i>	<i>устаткування</i>	<i>устаткування,</i> <i>устаткованість</i>
<i>позначання</i>	<i>позначення</i>	<i>позначка, позначеність</i>
<i>виробляння</i>	<i>вироблення</i>	<i>виріб</i>
<i>малювання</i>	<i>намалювання</i>	<i>малюнок</i>
<i>писання</i>	<i>написання</i>	<i>напис</i>
<i>розколювання</i>	<i>розколення</i>	<i>розколина</i>
<i>вирізування</i>	<i>вирізання</i>	<i>виріз</i>
<i>покривання</i>	<i>покриття</i>	<i>покрив</i>

Наслідком події можуть бути:

– стан пасивного учасника дії, спричинений подією: *відхиленість, розтягненість, устаткованість, позначеність* тощо;

– величини, що характеризують цей стан: *відхил, розтяг* тощо;

– об'єкти, за допомогою яких досягають цього стану: *устаткування, позначка* тощо;

– пасивні учасники дії: *віріб, малюнок, напис* тощо;

– інші об'єкти, які характеризують пасивних учасників дії: *розколина, віріз, покрив*.

Віддієслівні іменники із суфіксом **-к(а)** можна вживати лише для позначання наслідків події, об'єктів, суб'єктів, але їх не можна вживати на позначення дії чи події, наприклад:

Неправильно	Правильно		
	дія	дія	подія
<i>оцінка</i>	<i>оцінювання</i>	<i>оцінення</i>	<i>оцінка</i>
<i>вікрутка</i>	<i>викручування</i>	<i>викручення</i>	<i>вікрутка</i>

У термінологічних словосполученнях, якими позначають виконавців дії, засоби і способи виконання дії, а також інші характеристики дії, треба завжди вживати іменник, утворений від дієслова недоконаного виду, тобто іменник, що означає загальну назву дії. Не можна в таких випадках уживати іменники, що означають подію, їх треба сполучати з іменниками, що означають наслідок чи інші характеристики події, наприклад:

Словосполучення з іменниками, що означають дію	Словосполучення з іменниками, що означають подію
<i>засіб пакування</i>	<i>свідоцтво про впакування</i>
<i>засоби виконання</i>	<i>звіт про виконання</i>
<i>метод розв'язування</i>	<i>час (момент) розв'язання</i>
<i>настанови щодо впровадження</i>	<i>дата впровадження</i>
<i>правила приймання</i>	<i>акт прийняття</i>
<i>процедура подавання</i>	<i>день подання</i>
<i>спосіб готування</i>	<i>довідка про підготування</i>
<i>технологія складання</i>	<i>посвідка про складання</i>
<i>тривалість створення</i>	<i>момент створення</i>
<i>швидкість виявлення</i>	<i>імовірність виявлення</i>

Наведемо кілька

розгорток процесових понять з усуненням омонімії.

Вони свідчать про величезні можливості української мови, зокрема в науковому стилі, який і тепер піддається злостивим нападкам українофобів.

Ось як, наприклад, розгортають російський термін *балансировка* – *балансировочный*:

балансирующий

(*признач.*) зрівноважувальний, балансувальний, збалансовувальний

(*датність акт.*) рівноважівний, балансівний

(*в акт. дії*) що зрівноважує, що збалансовує, що рівноважить, що балансує

балансируемый

(*датність пас.*) зрівноважний, збалансовний

(*у пасивній дії*) зрівноважуваний, збалансовуваний

балансирующийся

(*здатність пасивна*) зрівнова́жний, збалансо́вний
(*у пасивній дії*) зрівнова́жуваний, збалансо́вуваний
(*здатність неперехідна*) зрівнова́жливий, балансі́вий, балансівкі́й
(*у неперехідній дії*) що зрівнова́жується, що балансується, що збалансовується
баланси́ровавшийся
(*пасив недок.*) зрівнова́жуваний, балансо́ваний, збалансо́вуваний
(*неперехідне, недок.*) що зрівнова́жувався, що балансувався, що збалансовувався

Ще приклади:

– *исключение* (універсальна калька – *виключення*)

- 1) (*дія*) вилуча́ння, виводже́ння;
(*подія*) вилуче́ння, виведе́ння
- 2) (*дія*) відкида́ння;
(*подія*) відки́нення
- 3) (*дія*) унеможли́влювання, недава́ння змоги, запобіга́ння;
(*подія*) унеможли́влення, неданна́ змоги, запобі́ження
- 4) виняток

– *строительство* (універсальна калька – *будівництво*)

- (*дія*) будува́ння (не будівництво!);
(*подія*) побудува́ння, збудува́ння;
(*об'єкт*) будівництво; будова

– *отделение* (універсальна калька – *відділення*)

- 1) (*дія*) відокре́млювання;
(*подія*) відокре́млення;
- 2) (*підрозділ*) відді́л, відді́лок

– *обеспечение безопасности* (забезпечення безпеки)

- (*дія*) убезпече́вання;
(*подія*) убезпече́ння

– *падение* (універсальна калька – *падіння*)

- (*дія*) пада́ти – пада́ння
спада́ти – спада́ння
(*подія*) упа́сти – упа́дення
спасти – спаде́ння
(*наслідковий стан*) упа́д
(*величина*) спа́д

– *находится* (за рос. зразком “находиться” – для всіх випадків)

- 1) (*у стані дії*) перебува́ти;
- 2) (*у просторі*) бути, лежати, стояти, висіти, сидіти;
(*стосовно місця предмета*) міститися, бути розміщеним, бути розташованим і навіть ташува́тися
(*стосовно місця живої істоти*) перебува́ти
- 3) (*виявлятися*) знаходи́тися

Ця система стосується насамперед науково-технічної термінології. Однак правила термінотворення взяті з живої української мови, спираються на літературну традицію. Тому їх слід знати не лише науковцям. Це важливо для всіх стилів. Методика формотворення процесових понять має практичне значення для всієї літературної мови.

А тепер поглянемо на сучасні публічні виступи – як усні, так і у ЗМІ. Тут, до речі, побачимо, що помилки у процесових словоформах /деривативах/ можна широко спостерегти і в інших стилях, особливо в публіцистичному.

1. розробка – розробляння

“Україна *мало робить* для розробки і продажу зброї” (Р. Ера, 17.12.2006) – мало займається розроблянням і продажем зброї (тут ми уникаємо й тавтології “*робить для розробки*”).

2. сполучення, словосполучення – сполу́ка, словосполу́ка

“Але щоразу це *словосполучення* (“відкриті списки”) вживається все...” (Маша Томак. “Задуха” в атмосфері TV-“Свободи” // День, 6.03.2009) – словосполука. Дія – сполучання слів, подія – сполучення слів, а наслідок – /утворена/ словосполука).

3. розв’язок – розв’язування

“Ефективність технічної підготовки вчителів суттєво зростає, коли на дисципліни фундаментальної підготовки покладають додаткові функції – це прикладне використання змісту курсів цих навчальних дисциплін для *розв’язку* конкретних технічних задач” (з рук. до ВОР № 1 - 2006) – розв’язування (тут *процес, а не наслідок події*).

4. правка-обробіток – правління-опрацьовування

“Правка композиції, структури тексту – один з перших етапів *правки-обробітку*. Не виправивши її, *безцільно* виправляти інші огріхи, наприклад стилістичні, з чого часто починають новачки-редактори” (3 дипломної роботи, травень 2012) – правління (виправляння) композиції; правління-опрацьовування (обробляння) – *Калька в процесовому понятті: тут дія, процес* (а наслідок – *виправа, правка*); слід також замінити “*безцільно*” (як кальку) на марно.

5. сприймання – сприйняття

“Рівень розвитку *сприймання* речень... визначається за допомогою спеціально підібраних завдань” (В. Тарасун. *Писемне мовлення: запобігання і корекція порушень. Н.-метод. пос. для загальних і спеціальних осв. закладів* – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 22) – тут якраз сприйняття (*не як дія, а як подія*).

світосприйняття – світосприймання

“Обмеження компетенції розуму щодо можливості цілісного осягнення смислових характеристик *всесвітньо-історичного процесу* вело до пошуку нових, ірраціональних форм світосприйняття (Ю. Павлов. „Генеалогія історії” М. Фуко як опозиція класичній методології історії” // 3 рук. до ВОР № 3 – 2006) – світосприймання. (а тут *процес* постійного засвоєння світу, *а не явище чи результат дії*).

6. роздача – розда́вання

“Якщо обирати найлегшу роботу – то це *роздача* листівок у людських місцях” (МУ, 3.07.2011, поради тим, хто хоче знайти роботу) – розда́вання (бо це процес, дія); і, зрозуміло ж, у людних місцях.

7. настройка – настро́ювання

“На фото: Єжі Кукля під час *настройки* органа” (Газ. “30 хвилин”, м. Вінниця, 5.11.2008) – слід виправити процесову форму іменника – настро́ювання (ладува́ння). Тут дія. А подія – настро́єння (наладува́ння, нала́годження, напр., “Того дня в нього була одна робота – настроє́ння органа); наслідок – настроє́ність, лад, настрій.

8. висадка – виса́джування

“Для *висадки* в кімнатних умовах насіння *видаляють з плодів*, промивають, просушують протягом кількох годин, висаджують у вазон і поливають” (Порадниця, 7.02.2009) – для виса́джування (тобто для дії), а “*вісадки*” – те, що вже росте на грядці (наслідок дії); слід також виправити: вилу́щують (замість *видаляють з плодів*).

9. обвинувачені – обвинувачувані

“Неупередженість до *обвинувачених*, оприлюднення їх імен” (підзагол.) (І. Куляс, О. Макаренко. Ефективне виробництво тelenovin: Практ. посібник для журналістів – К.: ХББ, 2006; похибки – з рукопису) – обвинувачуваних (тобто ще не обвинувачених).

10. порятунок – рятува́ння

“Справа *порятунку потоплюючих* у морі виробленого олігархічними ЗМІ інформаційного сміття віднині стає справою самих *потоплюючих*” (Урок укр., № 6 – 2007, с. 59) – 1) рятува́ння (дія); без зайвого, тавтологічного “справа”; 2) потопельників. Можливий варіант і з “порятунком”: “Порятунок (тобто “врятування” – наслідок, мета) потопельників – у руках самих потопельників”.

Стисліше (спостережені в публікаціях помилкові форми):

- *акт по прийманню* – акт прийняття (наслідок події)
- *ввіз товарів з-за кордону* – ввезення, завезення /імпортування/ (подія)
- *заправка та мийка* автотранспорту – заправляння та миття (дія)
- *викид забруднюючих речовин* – викидання (дія) забруднювальних речовин (промислових забруднювачів)

4. Помилки у вживанні суфіксів (Суфіксальні девіації)

Суфікси – це великі трудівники, які, обслуговуючи корінь, щоразу видозмінюють його значення

Іван Вихованець

Під час розгляду процесових понять ми бачили, що граматичним інструментом їх творення є суфікси: *-н-, -ен- (-енн-), -ан (-анн-), -уван- (-юван-), -ован- (-овуван-), -увальн-, -льн-, -івн-, -овн-, -к-, -т-, -ч-, -ач-, -ник-, -ар- (-яр-), -уч-, -лив-, -ав-, -ив-* тощо. Це почет при словокорені (а почет, як відомо, творить короля). І якщо використовувати їх точно, якщо поважно ставитись до функціональних призначень суфіксів, то з того виростатиме струнка і красива мовна система, якою ми й побачили процесові поняття. Суфіксальні ж

неточності й неохайності призводять до виникнення смислових зміщень і неясностей, до руйнування природи мови. Вони псують мову як з погляду семантичного, так і естетичного.

Суфікси і префікси (чи як і префікси) – один із найпродуктивніших інструментів словотворення. Але “обростаючи прибраними чужими або невідповідними суфіксами і префіксами, будова мови втрачає свою неповторність та окремість” [13, 69].

Цей безлад у користуванні суфіксами йде здебільшого від більшовицької правописної реформи 1933 і подальших років. Важливим її складником якраз і було втручання в суфіксальну та префіксальну словотвірну систему української мови. Тобто в природний лад української мови на догоду так званому наближенню до російської мови.

Розладналася система словотворення. Тут, на переході від підрозділу “Процесові поняття” до підрозділу “Суфіксальні інтерференції”, особливо показовим може бути впровадження в 30-х і подальших роках суфікса *-к(а)*. Розглянемо на прикладах, яким руйнівним цей усього один суфікс виявився щодо розгорнутої вище стрункої системи процесових понять:

✓ Суфікс *к(а)*

заготовка / заготівка

За правописом 1933 року і практично до 90-х років рекомендувалася уніфікована “заготовка” – за російським зразком. Так само й в інших випадках, наведених нижче. Українська мова не сприймає цієї уніформи. У ній – уже відома нам розгортка процесових понять:

(дія) заготовля́ння

(подія) заготовле́ння

(наслідок) загото́ванка, загото́вина, загото́ва.

розробка

(дія) розробля́ння, розро́блювання

(подія) розро́блення

(наслідок, об'єкт) розробка (доробок)

обробка (від рос. “обработка”)

1) (механічне, хімічне тощо)

(дія) обробля́ння

(подія) обро́блення

(наслідок) обро́біток, обро́бленість

2) (логічне)

(дія) опрацьо́вування

(подія) опрацюва́ння

(наслідок) опрацьова́ність

упаковка

1) (дія) упако́вування

(подія) упакува́ння

2) (те, що /його/ упаковують) упако́вання

(те, чим опаковують, тара) опакóвання

(упакування та опакóвання разом) пакóвання

3) (упакована одиниця) упако́ванка

Російською – в усіх поданих нижче варіантах “упаковка”.

усадка (теж рос. скрізь “усадка”)

- 1) (опускатися через осідання ґрунту тощо)
 (дія) осідання
 (подія) /сталося/ осілення
 (наслідок) осілість, осілина
 (тут і уникнення розщепленого присудка, який калькують як “давати усадку”)
осідати
- 2) меншати розмірами
 (дія за знач. зсідатися) зсідання
 (подія за знач. зсістися) зсілення
 (наслідок) зсілість, зсілина.

Не одне покоління українців привчали й до інших інтерференцій з російських суфіксальних зразків. Саме звідси йдуть ті численні помилки, з якими ми стикаємося в нинішніх публікаціях (вони в’їлися в мовлення на радіо і телебаченні, в газетні і наукові тексти):

стажировка – стажування
стиковка – стикування
сушилка – сушильня
читалка – читальня
штриховка – штрихування (процесове поняття, “штриховка” – результат, візерунок).

Суфікси –**чик, щик**
 (на позначення суб’єктів дії, зокрема представників фаху)

Словотвірну модель з цими суфіксами зі значенням назви діяча взято з російської; її наполегливо заводили в словники. За інверсійним словником 1985 року таких утворень було 150. Вони ще й досі в нас побутують (*льотчик, барабанищик, гонщик*). Як нормативні їх ще й досі часом подають навіть окремі автори-лінгвісти (*див., напр., Сікорська З. Словотвір української мови. – К., 1997*).

Розмітчик – так стали писати там, де раніше було слово розмітник; *фальшивомонетчик* – де треба б було фальшивомонетник; *перестраховщик* – де *українець скаже* перестраховальник.

“Молодий лондонський комп’ютерщик Томас, – пише газета “День”, – проводить у мережі майже весь вільний час...” (День, 15.09.2006, Анонси програм) – комп’ютерник.

Під вплив цієї інтерференції потрапляють і вишукані словознавці-поети. Наприклад, читаємо:

“Ми ще тільки дотямили, врешті, на власнім горбі,
 Чом це нами у січах із кровію вирвану волю
Перекупищики з тилу за безцінь скупили собі” (*Борис Олійник*).

І класикам, виявляється, потрібен редактор, він би виправив на “перекупники”.

Докладно розглянула іменникову словотвірну модель з цими суфіксами у назвах діячів Ірина Фаріон [13; у списку наведені також приклади з банку девіацій автора]:

достав-щик, загруз-чик, здир-щик. Українські моделі: достав-ець, вантаж-ник, здир-ник. Відзначає, що ці суфікси витіснили з нашої мови суто українські словотвірні моделі на *-ник, -ець, -ун, -ко, -тель*. та безсуфіксних синонімічних варіантів. І зауважує, що “більшість похідних цього словотвірного типу, перейшовши репресії, поневіряння, спотворення, вилучення, знайшли своє пристанище не в академічному словникові, а в живому пам’ятникові нашої мови – у “РУС складної лексики” С. Караванського [28]:

гон-щик– перегон-ець

*ден-щик – джура
загонщик (на полюванні) – загонич
обман-щик – махляр, дурисвіт
*прапор-щик – підхорунжий
доно-щик – стукач, клявза
*паяль-щик – лютівник
розно-щик – розноситель
траль-щик – трал-ер
*бан-щик – лазеб-ник
*пай-щик – спіль-ник (у ділі), пайов-ик (на паях)
перебіж-чик – перебіж-ець
перекин-чик – перекидь-ко
нальот-чик – напас-ник
*лазут-чик – пласт-ун
постав-щик – достав-ець, достав-ник
*си-щик – слід-ець, шпиг” (с. 74–75)
табельщиця – табельниця
фрезеровщик – фрезерувальник
фальшивомонетчик – фальшивомонетник
(Позначка * – при заміниках репресованих українських).

Крім того, І. Фаріон називає ще цілий ряд прикладів: газет-яр (не газет-чик); велогон-ець (не велогон-щик); валют-ник, мінйя-ло (не валют-чик); заготів-ельн-ик, заготів-ник (не заготов-щик); страйк-ар (не забастов-щик) і под. І підсумовує: “Отож, прийняти як чужих гостей без зазіхань на права господарів можна хіба що прикаж-чик-а та помі-щик-а в уже відіграній ролі історичних архаїзмів” [13, 75].

І ще завершує: “Якщо в таких авторитетних і репресованих донедавна джерелах, як “Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови” В. Підмогильного та Є. Плужника (1927 р.) та “Правописний словник Г. Голоскевича (1929 р.), форм на -чик, -щик немає, то в типово радянських СУМах /та “Інверсійному словнику”/ вони, наче радянські набої, начинили тіло мови. Відтак не лише мовлення пересічних українців, а й підручники і тексти науковців прострілені похідними на зразок комп’ютер-щик (тр. комп’ютер-ник); ліміт-чик (тр. ліміт-ник), льт-чик (тр. літ-ун); піар-щик (тр. піар-ник) тощо” [13, 75–76].

Українські моделі, отже, найчастіше мають суфікси -ик, -ець, -ар, -ач.

Слід мати на увазі, що за зразком названих професій виникають й інші словановотвори сучасного публічного мовлення, насамперед у ЗМІ (тобто й для назв людей за їх соціальними ролями):

“Найвідоміші ‘квартильщики’ /“95-й квартал”/ Євген Кошовий та Володимир Зеленський” (Текстівка до фото // УМ, 11.12.2009) – ‘квартильники’, або й ‘квартильці’.

“Ще одна особливість – зусиллями рекламщиків пиво в нашому суспільстві прирівняно мало не до лимонаду” (Пищак І. Губить людей не пиво // Будьмо здорові. – 2007. – № 3. – С. 6) – рекламники (рекламісти).

“Загін “революціонерів” стрімко поповнюється громадянами з блудливими очима професійних донощиків і завзятих хабарників” (Сергій Рахманін. Країна, що повернулася з революції // ДТ, 22.01.2005) – стукачів (виказувачів).

✓ Суфікси *-ирув/ати/*, *-ірув/ати/*

I. Фаріон називає їх “російсько-німецьким секон-хендом” [13, 85]

I тут просто було б перейти на традиційно українське *-ува* та й годі:

компостирувати – компостувати,

марширувати – маршувати,

бомбардирувати – бомбувати,

сервірувати – сервувати.

Якби не одна проблема – проблема фіктивних форм несподіваної паронімії: *командирувати* – *командувати*(?), *репетирувати* – *репетувати*(?), *котирувати* – *котувати*(?)...

Але для уникнення таких паронімічних накладок українська мова має й інші варіанти формотворення:

1) Так звані розщеплені присудки (описові форми):

репетирувати – проводити репетицію;

лідирувати – вести перед, ходити в лідерах (*Карав.* ще наводить здавати тон, а *Крим* проводирювати і ватажкувати); а ще – лідерувати (тут нема суфікса *-ирув-*; *-ер-* входить до кореня);

котирувати(ся) – мати цінність (вартість).

В інших випадках ми прагнемо уникати розщеплених присудків.

2) Синонімічні варіанти (слова з іншим коренем, але з тим же або близьким значенням /тією ж семантикою/:

командирувати (теж можливий фіктивний омонімічний варіант: *командувати*, якого, зрозуміло ж, слід уникнути) – /за контекстом/ виряджати (відряджати), висилати, відправляти, делегувати;

парурувати (парувати?) – відбивати, давати здачі;

утрирувати – перебільшувати, гіперболізувати, перебирати міру, брати через край, переборщувати, пересоловувати, переперчувати, передавати куті меду, робити з мухи слона тощо.

Тут і наука авторові й редакторові: активно користуватися синонімічними рядами, зокрема й фразеологічними синонімами.

Суфікс *-очн(ий)*

Йдеться про похідні форми (деривати) від іменників ж.р. на *-к/а/*; цей суфікс замінив собою насамперед велику кількість слів з природним для української мови суфіксом *-ов-*:

виставка – *вистав-очн-ий* – виставковий;

оцінка – *оціночний*: “ЗМК застосовують *оціночні* підходи до подій” – оцінні.

перевірка – *перевір-очн-ий* – перевірковий (тут слід мати на увазі й процесові форми: перевір'яльний – *акт. здатність*; перевірний – *пас. здатність*; перевірчий – *призначений для перевірки*);

посадка – *посад-очн-ий* – посадковий (зі значенням призначення є й інші варіанти: /*призначений, щоб його садити*/ садивний; /*призначений, щоб ним садити*/ садильний, /*призначений для сидіння*/ сідальний);

Так з'явилися й *ар-очн-ий* там, де має бути арковий, відповідно: *огір-очн-ий* – огірковий, *бар-очн-ий* – бароковий, *бал-очн-ий* – балковий, *вил-очн-ий* – вилковий, *рам-очн-ий* – рамковий,

Це не стосується слів, де в компоненті **-очн** фонема “о” входить до кореневої частини, іноді як чергована з кореневим “і”: очний, заочний, урочний, пісочний, поточний, (але не порочний, бо це русизм, українські відповідники – гріховний, хибний, многогрішний). Цей суфікс увійшов у нашу мову все тоді ж – у 30-ті роки. НДІ мовознавства часів П. Постишева засуджував обминання прикметників із суфіксом **-очний** як “по суті націоналістичне перекручення української мови” [3, 163]

С. Караванський серед поширених називає також відповідники з суфіксами **-н-, -льн-, (-ельн-), -вч-** [див. 28]:

заготов-очн-ий – заготівельний, *ще заготівчий*, (*матеріал*) на заготівку, заготівчий

закуп-очн-ий – закупний, купівельний

обріз-очн-ий – обрізний, обрізувальний;

оцін-очн-ий – оцінний, цінувальний

перевал-очн-ий – перевальний (перевантажний)

перев'яз-очн-ий – перев'язний, (бинтувальний, бинтовий матеріал)

передат-очн-ий – передавчий, передачний

підгодовочний, *підкормочний* – підгодовчий, підгодівельний, підживлювальний, *Карав.* рекомендує ще природноукраїнську форму підживчий

підклад-очн-ий – підкладковий, підбійковий, *техн.* підкладальний

поправ-очн-ий – виправний, корекційний (напр., про коефіцієнт)

розлив-очн-ий – розливний

А також з іншими основами:

повір-очн-ий (рос. *військ.* поверочный) – перевірчий

поряд-очн-ий – вагомий

посад-очн-ий (чи й *посадк-ов-ий*) – (*про смугу*) для приземлення; (*с/г*) саджальний

постав-очн-ий – (*про ціну*) доставний

пошив-очн-ий – (*цех*) швацький

роздат-очн-ий – розподільчий

В українській мові є й чимало питомих українських варіантів з іншими кореневими основами та фразеологічними варіантами. У попередньому переліку такі варіанти можемо спостерегти на прикладі відповідників до калькованих слів *посадочний*, *перев'язочний* і *перевалочний*. Крім того, маємо:

гон-очн-ий – перегінний,

командиров-очн-ий – відрядний;

луб-очн-ий – луб'яний, (у знач. дешёвый) дешевий,

надбав-очн-ий – надвишковий, надвишний, надбавковий,

одиначний – одинарний, поодинчий,

оскол-очн-ий – шрапнельний, скалчастий,

пережит-очн-ий – перебутий,

постав-очн-ий – доставний,

правом-очн-ий – правочинний, правосільний, правоможний;

протизачат-очн-ий – протизаплідний,

худос-очн-ий – сухорлявий, сухорібрий;

булав-очн-ий – як макове зерня,

нар-очн-ий – як на зло, як на те

явочний – як доконаний факт, без дозволу, на власну руку;

словосполуки: *автозаправ-очн-а* станція – бензостанція

Є й ще цілий ряд запозичених суфіксальних форм. Щоб пересвідчитися в цьому, заглянемо до нашого девіативного “сараю”. Побачимо там неточності й неохайності у виборі суфіксів, як наслідок, – і смислові зміщення, а також виразні сліди російського способу суфіксування. (Фрагментарні приклади – словосполуки, в яких з метою розвантаження тексту не позначені джерела, взято з передач радіо і телебачення, центральних і місцевих газет, журналів – за спостереженнями 2012–2015 років).

Смислові зміщення (інший суфікс – інше й поняття)

Йдеться про несподіване для самого оповідача творення паронімів через неточний добір суфікса.

акціонерні внески – акціонерські внески або внески акціонерів; але акціонерне товариство (певне смислове зміщення)

ароматизовані есенції – ароматичні або ароматизувальні (але ароматизований чимось чай, ароматизовані /можливо й тими ж есенціями/ вина)

артилеристські снаряди – артилерійські (бо йдеться не про снаряди артилеристів, а про гарматні снаряди – артилерія це й є гармати)

базова ціна /тобто ціна, за якою товар відпускає база? Та ні, за контекстом ідеться про початкову ціну / – базисна чи початкова (але базова /тобто основна/ освіта)

батьківська голова – батькова (але батьківські настанови)

безкорисна праця – безкорислива (а безкорисна – це та, яка не дає ніякої користі)

болотяний ґрунт – болотний (але болотяна трава, болотяна грязюка, часто це синоніми: болотний і болотяний птах)

відновлювальні екологічно чисті джерела – відновлювані – *неперехідна дійова властивість* (але відновлювальна дія препарату – *акт. здатність*)

вітрові двигуни – вітряні (ті, що діють за допомогою вітру), але вітрова ерозія ґрунтів (викликана вітром), вітрове скло (яке захищає від вітру)

гарантійний заробіток – гарантований (але гарантійний ремонт, тобто ремонт з гарантією)

гармонічні відносини – гармонійні (але гармонічні тони у музиці; *мат.* – гармонічна пропорція, гармонічна функція)

дослідницький інститут – дослідний (бо від “дослідження”; але дослідницький талант – від “дослідника”)

економічне витрачання природних ресурсів – економне (пароніми)

земляний наділ – земельний (але земляний рів – із землі /ґрунту/; ще – земна кора – верхній шар планети Земля)

історично-літературний музей – історико-літературний (але історично зумовлений)

кам’яний ґрунт – кам’янистий (але кам’яний або камінний хрест – із суцільного каменю)

карточний будиночок – картковий (із гральних карт)

кінський плуг – кінний (йому надають рух коні, а кінські – копита, кінська сила)

комфортабельні умови праці – комфортні (а комфортабельний автобус, іноді пишуть навпаки: *комфортний* автобус)

найнепередбачливіші наслідки – найнепередбачуваніші (не наслідки передбачають, їх передбачають)

незатоплювальний “Намагання РФ перетворити Крим у “незатоплювальний авіаносець” є яскравим свідченням агресивності політики РФ не лише *по відношенню до України*” (Ігор Кабаненко. Харківські угоди // День, 3.04.2014) – незатоплюваний (бо кого це він затоплює?); Росії (або Москви); щодо України.

Морфолог. помилки: не той суфікс, неправильне процесове поняття: активна дійова властивість замість пасивної (нерозрізнений паронім); тавтологія; калькована приєднаникова сл/сполука.

непередбачливий: “Перші матчі плей-оф принесли кілька *непередбачливих* результатів” (УР-1, 18.11.2003) – непередбачуваних.

непоєднуваний і незіставлюваний: “Не слід забувати, що навіть в епоху поєднання *непоєднуваного* й зіставлення *незіставлюваного* не слід переступати через душу (свою і тих, до чийх творів звертаєшся)” (*Вітч.*, № 7-8, 2003) – непоєднанного, незіставного.

оброблюваний “Запустили новий цех та купили перший фрезерний *оброблюваний* центр” (Марія Хомчук. Про міцність бронетанкового заводу // Субота /Житомир/, 2.04.2014) – неточне процесове поняття: центр матиме активну дійову властивість – обробляти продукцію (отже, він *оброблювальний*).

орієнтовано: “У святкових заходах візьмуть участь *орієнтовано* 100 тисяч чоловік” (*Р. Київ*, 24.08.2013) – орієнтовно.

отруйливий “Спецзасоби” – це вибухівка, *отруйливі* речовини, зброя...” – отруйні.

передбачений: “Маркетингове дослідження виконує одну з базових вимог маркетингу – зробити розвиток ринку *передбаченим* (з рук. до *ВОУ* № 3 – 2003) – передбачуваним; “Там [у Грузії] такі чудесні люди, але, як на мене, трохи *непередбачені*” (*День*, 11.01.02 – в матеріалі про Ніну Матвієнко, автор *Тет. Поліщук*) – непередбачувані.

переконливий: “Євген Стахів зазнав ґрунтовної еволюції в політиці: від палкого апологета донцовської інтегрально-націоналістичної спадщини до *переконливого* демократа вже у перші післявоєнні роки” (Слово Просвіти, 2014) – переконаного (упевненого, послідовного), а переконливий – це доказовий, обґрунтований, промовистий, який уміє переконати [якому вірять]

річний транспорт – річковий

розпорядницькі функції – розпорядчі (але вмільний начальник – розпорядливий)

рухливі функції відновилися – рухомі (рухливий хлопчик, *перен.* рухливий розум)

рятувальна експедиція – рятувальна (але рятувнє укриття, рятувна думка)

сердечна недостатність – серцева (а сердечна – зустріч)

терористична група – терористська (від “терористи”; а акція – терористична – від тероризм)

хутрова шапка – хутряна (але хутрові звірі – паронім)

Російські сліди в суфіксуванні:

бортничий: “На ярмарку демонструватимуться досягнення вітчизняних майстрів *бортничої* справи” (“Київ сьогодні”, 19 – 26 вересня 2003) – бортницька справа (від бортництва); бортні меди (від борть).

братець: “Ця казка, діти, називається “Смоляне *чучелко*”; в ній діють *братець* Кролик, *братець* Лис...” Так і вчать дітей суржика: *чучелко* замість опудалка, *братець* замість братика; ще й дають найвищу самооцінку: “це надзвичайно мудра казка”. (*Див.* також у розд. “Полісемія” “опудало – чучело”). Але: “А хто з нас, братця, буде сміяться...” (з пісні)

данець чи датчанин? (Данець сприймається як від “давати”: бранець – узятий у полон, а данець – відданий у відкуп, *іст.*). СТБ, “1+1” та футбольні коментатори давно перейшли на “данців”, тепер його широко використовують і газетярі. Караванський теж за “данець” і “данський”.

епідемічний “Зрештою, грубе ігнорування вимог єдиного мовного режиму в наших навчальних. закладах набуло вже майже епідемічного, ніким не контрольованого характеру” (*УМ*, 11.09.2012) – епідемічний: (або характеру епідемії).

конкурентноздатний – конкурентоспроможний (калька)
креветочне масло – креветкове (калька)
куриний – курячий (калька)
офіціальний – офіційний (калька)
питева вода – питна (калька)
позиціонує: “Мірошниченко *позиціонує* себе як аналітично-скандальний спортивний журналіст” – позиціює чи прагне слави ...скандального
похолодати “На всій території відчутно *похолодає*” – похолоднішає
просвітительський ідеал – просвітницький
риночна економіка – ринкова (калька)
різномастний – різномастий (різної масті); *перен. у знач.* різнообразный – різноманітний
робоча їдальня – робітничка (очевидна інтерференція з рос., але слово “робочий” – не калька: робочі бджоли, *тех. робоча* поверхня, у робочому порядку тощо)
слабосильний – слабосилий (калька)
фірменний знак – фірмовий (калька)

Вигадані слова (з використ. суфіксів)

залюбці (*Р.Київ, 31.05.2003*) – залюбки (“залюбці” – вигадане слово).

Отже, суфіксальні інтерференції – найочевидніший продукт рукотворного суржика, який було запущено в 30-х роках. При цьому були порушені традиційні словотвірні моделі, що зачепило, за словами В.Німчука, “не просто написання, а віковічні традиції орфографії і, головне, оригінальність системи української мови” (*Німчук В. В. Проблеми укр. правопису ХХ – початку ХХІ ст. – К., 2002. – С. 24*).

Нині ми є свідками складного процесу очищення мови від накиннутих морфологічних форм. У цій праці велику роль відіграють редактори. Вони мають бути уважні у виборі суфіксів, покликані послідовно відновлювати національну мовну традицію. Але й не забувати про те, що ця робота має бути творча, вниклива. Не можна, наприклад, забувати про те, що суфікси мають у мові певну спеціалізацію. Є *рятівний* і *рятувальний*, *фільтрівний* і *фільтрувальний*. І це не мовна надлишковість. Якщо вдуматись і згадати принципи віддачі процесових понять, то редактор не схибить і розрізнить прикметники *рятівний* і *фільтрівний* як такі, що передають значення активної здатності, а *рятувальний*, *фільтрувальний* – функцію призначення (*див. докладніше 13*).

===

Про суфікси *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-, -ущ-, -ющ-, -ащ-, -ящ-* див. у темі 6, підрозділ “Фіктивний діприкметник”.

3. Неправильне префіксування

Ще один вид девіацій, типологічно зіставний з інтерференціями суфіксальними. Префіксальні українські словотвори теж переформатовували за зразками російської мови. Та й понині є чимало мовців, які користуються цим способом калькування, підриваючи живомовні основи української. Ось приклади:

– *відстоювання* (рос. “от-стаивание”) – обстоювання

“Головною проблемою повісті О.Кобилянської ‘Людина’ є... *відстоювання* людської гідності” (*Помилка: в тестах зовн. незал. оцінювання в навч. пос. Авраменко О. М.,*

Коваленко Л. Т. Укр. мова та л-ра: зб. тестових завдань. – К.: Грамота, 2008. – 212 с.) – обстоювання.

“Насправді 2004 рік був лише поштовхом для становлення громадянського суспільства, а тепер воно намагається структуруватися й активно *відстоювати* свої права” (Валентина Самченко. Інт. з Святославом Цеголкою // УМ,11–12.05.2012) – обстоювати.

– *при-тримуватися* (бо рос. “при-держиваться”) – до-тримуватися

”... визначення, якого *притримуються* А. Н. Корнєв, А. А. Леонтєв, А. Л. Лурія” (В.Тарасун. *Писемне мовлення: запобігання і корекція порушень. Н.-метод. пос. для загальних і спеціальних осв. закладів* – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007). – додержуються (*притримуватися* можна поручня, берега)

– *від-рікатися від чого* (бо рос. “от-рекается”) – з-рікатися чого

“У повоєнний час В. Мавродін, хоча і *не відрікається* від своєї концепції, але відмовляється від етнокатегорії “народність” на користь терміна “народ” (Наталія Юсова. “Давньоруська народність”: неоднозначність термінолог. трактування // *Confraternitas/ Україна: культ. спадщина, нац. свідомість, державність* Вип. 15, 2006/2007) – не з-рікається чого.

І таких інтерференцій багато, про що свідчать приклади з матеріалів ЗМІ:

- ви-** *ви-бирати депутатів* (бо рос. “вы-бирают” / “избирают”)– тр. о-бирати депутатів, але *ви-бирати річ*;
- від-** *від-регулювати пульт* (бо рос. “от-регулировать”) – тр. з-регулювати пульт, але *від-хилити пропозицію*;
від-редагувати текст (бо рос. “от-редактировать”) – тр. з-редагувати текст, але *від-бити удар*;
від-шліфувати поверхню (бо рос. “от-шлифовать”) – тр. по-шліфувати поверхню, але *віді-йти швидко*;
- на-** *на-значений на посаду* (бо рос. “на-значен”) – тр. при-значений на посаду, але *на-їхати машиною*;
- о-** *о-смілитися сказати* (бо рос. “о-смелиться”) – тр. на-смілитися сказати, але *зовсім о-глухнути*;
о-правдати людину (бо рос. “о-правдать”) – тр. ви-правдати людину, але *о-бридло слухати*;
о-судили злочинця (бо рос. “о-судили”) – тр. за-судили злочинця, але *він о-злюбився*;
- під -** *під-забуті черги* (бо рос. под-забытые) – тр. при-забуті черги, але *під-їхати швидко*;
- по-** *по-слати за тобою* (бо рос. “по-слать”) – тр. ви-слати по тебе, але *по-ходить містом*;
по-стригся вчора (бо рос. “по-стригся”) – тр. під-стригся вчора, але *по-стригся в ченці*;
по-зволити сказати (бо рос. по-зволить) – тр. до-зволити сказати, але *по-їсти смачно*;
по-правити текст (бо рос. “по-править”) – тр. ви-правити текст, але *по-боротися знову*;
проти-по-ставити факти (бо рос. противопоставить) – тр. проти-ставити факти;
- при-** *при-водити приклад* (бо рос. “при-водит”) – тр. на-водити приклад, але *при-вести коня*;

- при-належність до партії* (бо рос. при-надлежность) – тр. на-лежність до партії, але при-сутність у групі;
при-знався у гріхові (бо рос. “при-знался”) – тр. зі-знався у гріхові, але при-був учора;
при-класти зусиль (бо рос. “при-ложить”) – тр. до-класти зусиль, але при-пізнитися знов;
роз-при-діляють кошти (бо рос. “распределяют”) – тр. роз-по-діляють кошти.
про- *про-голодався дуже* (бо рос. “проголодался”) – тр. з-голоднів дуже, але про-бачив мені;
про-вірити показники (бо рос. “про-верить”) – тр. пере-вірити показники, але про-жити день;
роз- *роз-друкувати текст* (бо рос. “рас-печатать”) – тр. ви-друкувати текст, але роз-бити посуд;
роз-пружити м’язи (бо рос. “размять”) – тр. від-пружити м’язи, але роз-лити воду;
роз-ділити радість (бо рос. “раз-делить”) – тр. по-ділити радість, але роз-ділити землю;
спів- *спів-ставити факти* (бо рос. “со-поставить”) – тр. зі-ставити факти, але спів-працювали довго;
спів-падали думки (бо рос. “сов-падают”) – тр. з-бігалися думки, але спів-жили творчо;
с- *с-повнюється 36 років* (бо рос. “ис-полняется”) – тр. ви-повнюється (а краще й безпрефіксальне минає) 36 років, але с-хопити за руку.
з- *зубожіти* часто використовують як дієслово недоконаного виду (замість убожіти): “Народ дедалі зубожіє, бідних стає більше, безробітних не меншає, смертність зростає” (СВ, 15.08.03, І. Бокий). *Зубожіти* – дієслово доконаного виду. Так само, як збагатитися, збанкрутувати, збаблитися. А народ – убожіє.

обез-, обес-

Окремо – про префікс **обез- (обес-)**, який І. Фаріон називає “яскравим прикладом асиміляційного накидання українській мові невластивої префіксальної моделі в 30-ті роки ХХ ст.” (13, 100). Це слова типу *обез-барвити, обез-болити, обез-воднити, обез-главити, обез-зброїти, обез-уміти...* Із віддієслівними похідними СУМ–11 містить 130 слів цієї моделі. І це справді було насильницьке впровадження, оскільки тисячі людей, які трималися української мови, були страчені або “переселилися” до ГУЛАГів. У Хроніках НДІ мовознавства 1933–1934 років було зазначено: “обминання в українській мові слів із префіксом **обез-** [відповідно до рос. *обез-* (*обес-*)], коли такі слова існують у мові, є націоналістичне шкідництво” (3, 161). Але й у часи незалежної України триває тріумфальна хода префікса-асимілятора. У найновішому ВТСУМ 2005 року [24] таких словотворів – 170! І слід віддати належне авторці УСУМу Зоряні Куньч (25), яка вичистила свій словник від цих покручів.

Нормальні українські варіанти тут:

зне-

- обезбарвлювати* – зне-барвлювати
обезболювати – зне-болювати, зне-чулювати/
обезвітрювати – зне-вітрювати /про вітрила/

обез-волювати – зне-волювати
обез-жирений – зне-жирений /ви-пощений/
обез-заражувати – зне-заражувати *кого, що*
обезкровити – зне-кровити
обез-личувати – зне-особлювати /позбавляти *кого* особистості чи індивідуальності/
обезславити – зне-славити; *обез-славлювати* – зне-славлювати
обессилить – зне-силювати /зне-силіти й зне-силити/
обесточить – зне-струмлювати

не- (для іменників та прикметників)
безсмак (безвкусиця) – не́смак

ви-
обез-людніти – ви-людніти /і з-людніти, з-безлюдніти/;

роз-
обез-зброювати – роз-зброювати;

з-
обез-грошуватися – з-грошуватися /вибитися або звестися з грошей/,
обез-зубіти – з-беззубіти.

Деякі з поданих вище слів мають **фразеологічні відповідники**
обез-личувати – за-чісувати (чи стригти) під одну гребінку
та **сталі словосполучення**, часом в основі яких – **слова з іншими основами /коренями/**:

обез-головити – від-тяти, стяти голову,
обез-уміти – збожеволіти /з-дуріти, о-дуріти, з-навісніти, у Крим. – обез-глуздіти,
втратити розум/).

Рос. слова з префіксом **без-** (**бес-**)

не завжди передаються цим же префіксом. Дуже часто тут кращим (природнішим і точнішим) відповідником будуть слова з часткою НЕ, що виступає в ролі префікса:

безбоязненный – калькують: *безбоязкий* – тр.: не-боязливий, не-боязкий
безшлюбний (від рос. безбрачный) – не-шлюбний
безвідомий (*небезвідомий*) (від безвестный) – не-відомий, не-знаний
безвилазний (від безвылазный) – не-вилазний
беззлобний (від беззлобный) – не-злобивий, не-злостивий
безмірний (від безмерный) – не-змірний, не-омірний
безмозглий (від безмозглый) – не-тяму́щий

Багатьом російським словам з цим префіксом часто відповідають українські **непрефіксовані** слова:

безделица (пустяк) – дрібниця, дещиця, абіщиця, дурниця
безделушка – дрібничка, *перен.* витребеньки
бездельник – ледар
бездельничать – ледарювати, байдикувати, бити байдики, дармувати
беззаветный – беззавітний – безоглядний, щиросердий
безобразный – бридкий, потворний, поганючий,

бессловесный – *безсловесний*, *безмовний* – мовчазний, мовчущий (у Коцюбинського – “мовчущий степ”), німий (у драматичних творах – “німа сцена”)

Слід мати на увазі, що є чимало питомих, суто українських слів з суфіксом **без-**. Списочок їх наводять В. І. Островський та Г. Ф. Островська (7):

бѣзбач (“*Вівці бѣзбач пішли, а пастух собі в холодочку спить*” – **М. Вовчок**)

бѣзвік – (*пйти на бѣзвік* – те, що в рос. мові – “уйти на вечные времена”, “кануть в Лету”; укр. – віддати Богові душу та ін)

бѣзвість – (неизвестные места: *Болячко моя, іди на ліси, іди на море, йди на бѣзвість* – народна замова)

бѣзвічний (бессмертный: “*Твої сестри бѣзвічнії попід небом попливуть, засяють*” – Т. Шевченко)

безголов'я – несчастье (“*Нам на здоров'я, ворогам на безголов'я!*” – **народний тост**; російське значення слова “безголовье” зовсім інше: нетямущість)

бездзвінно (“*Його поховали бездзвінно*”, *тобто дуже бідно*)

бездолля (одинокая судьба: “*Усім добре живеться, а я плачу без пари на бездоллі*” – **Г. Барвінок**)

бездомок (тепер кажуть “бомж”)

безклѣпкий (придуркуватий, третьої клѣпки в голові бракує)

бѣзліч (рос. множество)

бѣзмаль – почти (“*Бѣзмаль не двадцять козаків ішло*” – **Б. Грінченко**)

бѣзмір, безмір'я (“*У блакитному бѣзмір'ї сонце плине і палає*” – **Я. Щоголів**)

бѣзрік (*позичити на бѣзрік* – позичити й не віддати)

бѣзсуд (беззаконие: “*Одвічний бѣзсуд і страшне насильство*” – **О. Кониський**; до речі, це й те, що нині по-російськи кажуть “беспредел”)

Деякі з наведених суфіксальних і префіксальних моделей будуть іще проаналізовані в розділі “Суржик”, однак тут ми розглядаємо помилки з погляду структури слова. І це збагачує компетентність редактора, розширює його професійний інструментарій.

5. Не те число

Є в українській мові слова, які вживають тільки в однині, і слова, вживані тільки у множині. В їх використанні є два типи помилок:

– утворення форми однини від іменників, які мають тільки форму множини: “отруєння спричинила *неякісна консерва*” – недоброякісні консерви; “*немає ліку від хамства*” – немає ліків;

– вживання у множині іменників, які мають тільки форму однини: “*Інформації* про дію російських підривних груп надіслали Дніпропетровська, Херсонська і Одеська обласні держадміністрації” (з повідомлення в газеті “Голос України”, грудень 2014) – інформацію.

Маємо розрізнити ці форми.

Нормативно – множина:

одна з дверей: “Тут провідник зупинився біля *однієї з дверей* і постукав” (**Вітч., до № 7-8 – 2003**) – біля одних із дверей.

решткі: решткі виробництва, решткі старовинного храму; хоча в художній літературі XIX – XX ст. трапляється й однина: “...вогонь нищив уже *рештку* [кущів]” (**Коцюб.**). В нинішній традиції усталилась форма множини.

А синонімічне до “решток” *останки* – у значенні “тіло, рештки тіла небіжчика”? У сучасній мові теж уживається в множині. Але в класичних творах так само трапляється й однина – “останок”: “Згадайте праведних гетьманів: Де їх могили? де лежить останок славного Богдана?” (Шевч.).

Нормативно – однина

- змісти: “...ознайомити громадськість зі змістами цих листів” (ВК, 1.10.2003) – зі змістом
- каналізацій: “Занедбаність каналізацій і в багатьох інших містах може призвести до катастроф, подібних до Суходольської” (Тоніс, 25.07.2008) – занедбаність каналізацій
- похорони: У програмі передач телеканалу ICTV на 29.07.2011 заявляється фільм “Похорони” – тр. “Похорон”
- динаміка: “... з’ясувати динаміки різноманітних галузей науки” (ст. проф. В. Пазенка у ВОУ № 3, 2003) – динаміку.
- прямі ефіри: Тут є тенденція до переходу на множину. “Я хотів, – відповідає на запитання кореспондента “Дня” (2.04.2004) директор Інституту журналістики В. Різун, – щоб під час прямих ефірів на радіо люди висловлювали свої думки про ЗМІ”. Нині ж літературна норма – в однині: під час прямого ефіру /ведучі робили те-то/ чи під час передач у прямому ефірі.

Окремо слід звернути увагу на **збірні поняття**. За правилами їх уживають в однині. Однак цю норму часто ігнорують у ЗМІ:

- довгі волосся – тр. довге волосся
- падають листя – падає
- лахміття “Дві дівчини у якихось лахміттях, Іванка, правда, у покривавлених, а Мар’яна у чорних” (ЛУ, 29.07.2004, цитує з роману Ст. Процюка “Інфекція”) – у якомусь лахмітті
- коріння “У голлівудського актора Джонні Деппа є німецькі коріння” (1+1, 4.01.2010) – німецьке коріння
- мебель – меблі (УТ-2, “Моя справа”, 2001). Є розмовне “мебля” (але не *мебель*)
- приладдя: “На виставці-ярмарці канцелярські приладдя пропонували чотири фірми із Санкт-Петербургу” (Печерськ, лютий 2012) – канцелярське приладдя (можливо, й під впливом множини в рос. мові: приналежності); слід також виправити “на виставці-ярмарку” і Санкт-Петербурга.

Бачимо, що помилки відмінювання часто спричинює незбіжність категорій граматичного числа у російській і українській мовах.

Редактор має чимало клопотів і з неправильним узгодженням у числі:

“У суперечках про старовину й походження, про право на слово “Русь” упускається найголовніше – аналіз розвитку й взаємодії української та російської нації в новітній час” (Дм. Шушарін. Про особливості націогенезу // День, 10–11.01.2014) – націй. Бачимо тут неузгодження в числі. Але за цією банальною помилкою граматичного неузгодження несподівано виникає й хибне трактування політичної реальності – ніби підігривання російському історичному міфіві про українців і росіян як єдину націю.

(Докладніше про цей тип помилок буде розглянуто в темі 9)

А є ще слова, які в розмовному стилі вживаються тільки в однині. Не можна, наприклад, сказати “у нашій річці чисті води”, якщо ця фраза не переведена в художньо-образний контекст типу “розлилися води на чотири броди” – чиста вода. В науково-технічному ж стилі ці “води”, які перетворились на термін, вживають у множині: мінеральні води. Так само як і “високоякісні, леговані сталі”.

При вживанні іншомовних слів доводиться стикатися й з подвійною множиною: *чипси, кекси, кліпси* (закінч. “с” в англ. – ознака множини)

Збірні іменники позначають сукупність предметів як одне ціле. Більшість із них вживається тільки в однині (за винятком таких іменників, як *гроші, меблі, копалини, надра, люди, шпалери, консерви, діти, кури*, що вживаються тільки у множині), через що не сполучаються з кількісними числівниками. Можна перелічити суфікси, які утворюють збірні поняття [33, 110]... Не слід плутати збірні іменники з іменниками, які також означають сукупність, але при цьому піддаються лічбі, мають форми однини і множини, напр.: *колектив, зграя, народ, армія, ансамбль, група, загін, табун, череда, ліс*. Це не збірні іменники. Дуже часто ознака збірності супроводить ознаку речовинності (*дрова, вугілля, гарбузиння*).

Якщо збірний іменник, який називає сукупність багатьох предметів, стоїть в однині, то й пов’язані з ним слова також мають стояти в однині: *осіннє листя* (не *осінні*), *коріння проросло* (не *проросли*), *золоте колосся* (не *золоті*), *пишне волосся* (не *пишні*), *селянство – воно* (не *вони*), *молодь – її інтереси* (не *їхні*).

✓	<p>Слова, що вживаються <u>тільки в однині</u>
<i>Аншлаг, чорнило,</i>
Крім того, <u>тільки однину</u> мають: а) <u>назви речовин</u>:
<i>залізо, віск, кров, молоко</i>   б) <u>збірні назви</u>:
<i>дітвора, молодь, рідня, студентство, морква, листя, бурячиння, проміння, волосся, каміння</i>   в) <u>назви дій, якостей, почуттів</u>:
<i>дружба, молотьба, хода, землеробство, тваринництво, бджільництво, гнів, байдужість, поспішність</i>   г) <u>власні назви</u>:
<i>Луцьк, Куренівка</i>   Деякі з перелічених вище іменників можуть уживатися <u>і в множині</u>, щоправда, набуваючи при цьому трохи іншого значення:
<i>добірні вина</i> (не “вино” як речовина, а сорти цього продукту),
<i>леговані сталі, мінеральні води, болі, радості, глибини, світи</i></p>
✓	<p>Незначна частина іменників, що вживаються <u>тільки у множині</u></p> <p>а) <u>назви парних предметів</u> (за своєю будовою):
<i>ножиці, сани, ворота, штани, челюсті, груди</i>   б) <u>деякі збірні назви</u>:
<i>люди, діти, кури, гуси, дрова, дріжджі, меблі, коноплі</i>   в) <u>назви дій, станів, почуттів</u> (переважно з суфіксом -ощ-):
<i>лінощі, веселощі, мудрощі, заздощі, пахощі, жнива</i></p>

г) назви родин рослин і тварин:
злакові, зонтичні, хребетні, яструбині
г) деякі власні неографічні назви
Карпати, Суми, Черкаси, Альпи, Осокорки, Маневичі

6. Не той рід

Окремі слова жіночого роду в багатьох виданнях відмінюють за типом чоловічого і навпаки:

- “В аварію втрапили п’ять автомобілей”, два гривня, один гривень, “Відбулося кілька місцевих дуелів: “Динамо” Київ – Арсенал, Шахтар – Металург Дн., Дніпро – Кривбас”, переможець кількох фестивалей – тр. автомобілів, дві гривні, одна гривня, дуелей, фестивалів.
- адрес чи адреса? “Слово на мій адрес” – на мою адресу
- білий папуга чи біла папуга? – в українській тільки біла
- біллю чи боле? “Це може позначитися біллю в області серця” (Реклама, УР-1, 13.07.2011) – боле у ділянці серця.
- бризків чи бризок? “Незабаром він обтрушувався від бризків” – бризок
- доповідів чи доповідей? “Прочитано кілька доповідів” – доповідей
- заступниця чи заступник? Заступниця міського голови (СТБ, 1.05.2003) – заступник. Можлива й “заступниця”, але як захисниця: “заступниця знедолених”
- недуг чи недуга? Недуга
- нежиттю чи нежитем? “З нежиттю можна боротися й народними засобами” (УР, 24.10.2013, реклама) – нежитем
- ознака: жодного ознаку (очевидно з наголосом на “о”) людських осель (з конкурсного учнівського твору “Вірю в майбутнє твоє, Україно”) – жодної ознаки.
- пар чи пара? “Система випуску політичного пару” (“Поступ”, 27-28 березня 2001) – пари
- перекис – він чи вона? “Треба взяти перекис водню і обережно залити нею пошкоджену ділянку шкіри” (3 пос. з медицини, автор Є. Маслюкович) – ним.
- полин – він чи вона? Гірка полинь – гіркий полин
- порцеляна чи порцелян? “з уламками крихкого порцеляну в поранених долонях” (Вітч., до № 5-6. – 2003) – крихкої порцеляни
- посуд чи посуда? – посуд
- продаж чи продажа? – продаж
- так само й з розпродажею – розпродаж
- солодоца – трапляється навіть такий варіант: “Експериментували з фундуком [при виготовленні торта “Київський”], але виявилось, що тоді собівартість київської солодоці зростає на чверть, і тому довелося повернутися до традиційного арахісу” (День, 25.07.2003)
- стилів чи стилей? “... запроваджене ще М. В. Ломоносовим розділення стилей по “висоті” (з курс. роботи, 2013 р.) – стилів і щодо висоти.
- ступінь – високий чи висока? “Це ж дуже висока ступінь ризику...” [журналістка втручається в монолог запрошеного в студію] (р/прогр. “Голос Києва”, 18.07.2010); “вища ступінь активності” (з рук. до ВОР № 1 – 2004); “Є й такі народи, які з’являються та пропадають, так і не ставши активними акторами хоча б короткої мізансцени

всесвітньої історичної драми. На якій ступені є сьогодні Україна?” (*Шість днів у Мадриді. – День, – 5 листоп. 2004*) – ступінь – чол. р.

- *тополь* чи *тополя?* – значна частина передачі присвячена цьому дереву і скрізь це слово у формі чоловічого роду (УР-1, 24.02.2002, ця ж помилка трапляється й у радіопрограмі Наталії Земної на першому каналі)
- *тюль* – він чи вона? “Була закуплена біла тюль” (з програм Р. Київ) – білий тюль.
- *фестиваль* – *переможець кількох фестивалей* – фестивалів
- “Ще чорнила не висохли на угоді...” (на радіо і телебаченні – *часто*) – чорнило
- *шампунь пахуча* (УР, реклама) – пахучий
- *ярмарка*: “На книжковій ярмарці (Вас. Губарець, УР-1, 31.05.2003; у 2014 ця помилка траплялась у передачах УР-1, СТБ, “1+1” та інших); Заголовок у “Дні”: “Ярмарка науки” (22.02.2002); “Ярмарка меду” (5-й кан. ТБ, 6.09.2011); “За його словами, протягом січня-вересня в місті було проведено 791 ярмарку...” (ВК, 18.10.2012) – скрізь ярмарок.

Інші типи помилок у визначенні граматичного роду:

– уживання іменників жіночого роду на позначення професій, посад жінок з невластивими українській мові суфіксами *-и(а)*, *-их(а)*, а також уживання іменників із суфіксом *-к(а)* та ін. у тому разі, коли може виникнути двозначність чи небажана для книжного мовлення експресивна забарвленість: *члениха СДПУ, керівничка будинку культури; директорша – член СДПУ /Грицишина/, керівник будинку культури /Григор’єва/, директор школи /Оксана Гриців/;*

– неправильне визначення роду однокорених іменників, які мають родову невідповідність в українській і російській мовах (за списком нижче);

– визначення роду абревіатур: МЗС повідомив... – повідомило.

Слова, в яких часто плутають граматичний рід
(Одна з головних причин – відмінності у визначенні цієї категорії в українській і російській мовах)

Чоловічий рід:

аерозоль, бефстроганов, біль, дріб, жаль, живопис, запис, зяб, кабуки (*театр*), кір, літопис, машинопис, метастаз, напис, нежить, опис, перепис, пил, підпис, полин, поступ, продаж, пропис, псалтир, розпач, розсип, рояль, рукопис, сажень, Сибір, сип, сирокко (*вітер*), собака, степ, степінь, ступінь, сулугуні (*сир*), толь, тунель, тюль, фенхель, шампунь, ярмарок

Чоловічий і середній рід:

бренді, екю, ескудо, євро, каберне (*як сорт виногаду – чол. р., як вино – сер. р.*), мачете, па-де-де (*танець /на двох виконавців/*), па-де-труа (*танець /на трьох виконавців/*), сиртакі (*танець*), статус-кво

Жіночий рід: авеню, альма-матер, антресоль, бандероль, б́ере (*груша*), бешамель, ваніль, вуаль, емаль, каніфоль, кольрабі, консоль, криза, мігрень, недуга, нетель, папороть, президія, путь, розкіш, теза, тополя, фейхоа, філігрань, фланель, цеце (*муха*)

Контральто і сопрано (*як голос – сер. р., як виконавиця – жін. р.*)

До речі, ця незбіжність у роді може стосуватися й інших сусідніх мов. Напр., у білоруській “тінь” – чол. роду.

Трапляються помилки в невідмінюваних абрєвіатурах: *нараду провела МВС* – провело. Рід визначає стрижнєве слово (тут – міністерство).

8. Не та частина мови

1. Проблемним є використання іменників у формі прикметника (т.зв. субстантивованих прикметників та дієприкметників) там, де позначають фах: *пожежний, військовий*. Це не притаманно українській мові. У Бориса Грінченка “військовий” подано як *прикм.* за значенням рос. мови “войсковой” (*військовий писар, військовий суддя, військовий осавула, військова старшина*) і “военный” (*військовий міністр Франції*). *Вартовий* – у Грінченка теж як *прикм.* до “сторожевой” і “караульный”. А у значенні “часовой” є вартівник, вартовик, вартник і варта. “Варта” казали навіть одному козакові (“*Варта, пильнуй, не спи!*”). Ще – *сторожа, чата*.

Тому в роки незалежності відновлено питомі форми: пожежник, військовик (вояк), командувач. Можливим є й дієслово: *пропали* безвісти – пропали безвісти

Ось іще кілька найпоширеніших помилок:

виконуючий обов’язки – виконувач обов’язків

виступаючий – промовець

військовий – військовик, вояк

віруючий – вірянин, вірник

Верховний Головнокомандуючий – Верховний Головнокомандувач

голодуючі (від російського субстантива “голодающие”) – голодувальники, морені голодом

завідуючий кафедрою – завідувач кафедри

зустрічаючі – зустрічальники (кого зустрічали)

інакомислячі – інакодумці

керуючі аптек – керівники аптек

комплектуючі – комплектувальні матеріали (комплектóвання)

навколишні (поблажливіший до *навколишніх*) – до людей (до оточення)

нападаючий (про бандита) – напасник; (про футболіста) – нападник, форвард

оточуючі – оточення

підручний – помічник

складова – складова частина або складник

управляючий – управлінець (за контекстом можливе й керівник)

2. Прислівники, переведені в іменники

- *без вісті* (пропав) – безвісти
- *без перестанку* (строчив кулемет) – безперестанку (тут *присл.*)
- *безупину* – безупину (*присл.*, але пишеться окремо)
- *з зовні*: “З зовні гуртожиток має цілком пристойний вигляд, але тільки з зовні” (*“Печерськ”, листопад 2003, № 12*) – ззовні.
- *з під лоба*: спідлоба
- *напівночі*: “Шоу виходить ближче до *напівночі*” (День, 27.09.2002) – до півночі
- *на що і нащо*: “*на що* мені це?” (*“Оболонь”, грудень 2012*) А у Шевченка: “Нащо мені чорні брови, Нащо карі очі, Нащо літа молодії, Веселі дівочі?” (с. 13).

- *неперелівки*: “усі *неперелівки* почались після весілля...” (СТБ, 18.08.03) – труднощі, проблеми; або *непереливки* стало після; *біда прийшла після...*; в літературі слово “непереливки” не вживається як іменник; це присудк. сл., прислівникового типу.
- *на рівні – нарівні*: “Іноземну мову – англійську, німецьку, французьку – вивчають *на рівні* з іншими предметами” (рук. до ВОР № 3 – 2004) – нарівні (присл.; відрізнити від іменника з прийменником: на рівні світових стандартів)
- *недоладу* (з рук. до Вітч.) – не до ладу
- *не зрозуміло*, у який спосіб ми погасимо борг (ВР, грудень 2014) – незрозуміло (присл.); але: дитя не зрозуміло. У “Дні” 15.04.2005 – то разом, то окремо (Оксана Тихончук. *Ностальгія за справжнім.*) – 3 рази, з них двічі – неправильно: “*не зрозуміло*, чи тільки цим обмежиться...” і “*не зрозуміло*, чи то ми справді ’жадаємо помсти’...” – незрозуміло
- *обмаль*: [у “компанію” до “опівночі” – прислівника, який деякі автори використовують як іменник] “На фоні *обмалі* наукових досліджень...” (Л. Нагорна. *Політична мова і мовна політика.* – С. 7).
- *опівночі*: “Львівські ’свободівці’ до *опівночі* ділили комунальне майно” (УМ, 24.07.2013) – до півночі. “Депутати працювали з десятої ранку і закінчили роботу двадцять хвилин після *опівночі*” (УМ, 24.07.2013) – після півночі. Автори сплутують прислівник з іменником і відмінюють його. “Після *опівночі*” чуємо і на СТБ, і на Новому каналі, і на 5-му, і на Першому... Так само (що трапляється рідше, але все ж буває) й з *опівдні* (після *опівдня* чи після *опівдні*).
- *повесні і по весні*: У Вінграновського – присл.: “... і кров свою я змішав з твоєю, як зерно із землею повесні” (“Атомні прелюди”. *Поезії.* – К. : Рад. письм., 1962. – С. 15). = навесні, а по весні – після весни, коли мине весна.
- *удосвіта* – присл., але є й *до світа* (тобто до світанку)
Чи сирота, що до світа
Встає працювати,
Опиниться, послухає [...] (Шевченко, с. 14).

8. Милозвучність (евфонія)

“Під милозвучністю ми розуміємо прагнення кожної мови до найбільшої простоти й легкості вимовляння. Гнучкість мови – перша ознака її милозвучності”.

Іван Огієнко

/Можна було б перефразувати: милозвучність мови – перша ознака її гнучкості, зрештою і її стилістичних можливостей – П.К./

“Милозвучність, обґрунтована конкретними лінгвістичними чи фізичними параметрами, стає науковим поняттям”.

Ніна Тоцька

І українські, й зарубіжні фахівці одностайні в тому, що наша мова благозвучна, милозвучна, евфонічна і, як пише відомий український фонетист Н. Тоцька, наспівна. “Те, що українська мова відзначається особливою милозвучністю, пише вона, відомо здавна, і, здається, ніхто не сумнівається в цьому тепер” [Цит. за 5, 50] Але чи не є це просте естетичне враження? Як зазначають філологи (насамперед фонетисти), милозвучність стає науковим поняттям, коли вона обґрунтована конкретними лінгвістичними чи фізичними параметрами. “Лише комплекс показників різного рівня, і то в певному ще невідомому

нам співвідношенні, здатний забезпечити те, що ми сприймаємо як позитивне і красиве” [Там само].

Для забезпечення милозвучності українська мова має щонайбагатший набір механізмів.

Перший із них – і в цьому майже однотайні всі фахівці – це чергування голосних і приголосних звуків у мовному потоці. В. А. Чабаненко вважає, що головний чинник милозвучності української мови – закон урівноваженості кількості голосних і приголосних звуків у мовленнєвому потоці [Цит за 5, 47; підкреслення Мосенкіса]; І. Качуровський для цього явища мови запроваджує поняття “коефіцієнт прозорості”. Фахівці визначають це співвідношення голосних і приголосних для української мови, як 42 : 58, а в народних піснях і в художній літературі – до 50 : 50 (5, 46, 50).

“У народнопоетичному мовленні (яке найбільш зберігає національні основи української мови) голосних – 45–46%. Добре видно, що українське народнопоетичне мовлення насичене голосними й справді близьке до італійського” (Тоцька Н.) [12, 29]. І далі: “Власне українські пісні такі мелодійні і звучні, тому що в їхній основі лежить така сама мова [12, 31]”

Друге – це система чергувань прийменників та префіксів *у – в, і – й – та, з – із – зі*. Відомий український філолог Орест Ткаченко означає це явище як “явище взаємодії кінця – початку суміжних слів” (10, 10)

Пісенна творчість українського народу – найяскравіший приклад використання евфонії як засобу забезпечення благозвучності мовлення. В ній майже немає немилозвучних (несуголосних) поєднань: “*Ой, у полі три криниченьки...*” – не *в полі*, а саме *у полі*. “*Гей у дузі червона калина похилилася...*”. “*За байраком байрак. А там степ та могила. Із могили козак, із могили козак Встає сивий, похилий... Та й замовк, зажурився І на спис похилився...*”. “*Ой у полі вітер віє, а жито половіє*”. Зі старої щедрівки з іще дохристиянською образотворчою системою: “*Місяць каже: – Як я зйду, / То зрадується весь звір у полі. / Ой звір у полі, чумак у дорозі, / Чумак у дорозі, хазяїн у домі.*”

Але евфонія в українській мові – це не лише названі вище найпростіші чергування.

Третій механізм забезпечення милозвучності української мови – дозвучення слів (інакше – вживання протетичних приголосних і приставних голосних звуків).

Якщо проаналізувати наші фольклорні джерела, літературну класику і сучасну художню літературу, ми там побачимо справді віртуозне володіння цим прийомом. Виявимо цілий ряд дозвучених префіксів і слів, “**нестандартних**” прийменників: *вві, ві, ув, уві, вво, уво, наді, переді, надо, передо, зо, к, ік, від – од* і под.,. У народній ліриці: “*Та вдарили зразу в дзвони уві всі: Се ж по тому чумакові, що ходив по сіль*”; у Г. Квітки-Основ’яненка: “*...ускочивши ув ятір*”; у Панаса Мирного: “*Ув одній сорочці, розпатлана...*”; у П. Куліша: “*Де кров іллють, а де горілку п’ють*”; у Лесі Українки: “*Хороші в неї очі, і темні, мов одчай*”; у П. Тичини: “*А як руку приложив к серцю ік свому...*”; у П. Воронька: “*Засяла зірка уві млі...*”; у Б. Олійника: “*Чорне море ув очах ячало...*”

Так само чергуються:

– *з–із–ізі–зі–зо–ізо–со*

– *від–од–віді–оді–відо–одо*.

Дозвучення є звичайним і в народній пісні: “*Ой якби я знала, / Що ти покидаєш, / Так я б твоє личенько / На портрет ізняла*”; “*Нічим в хаті запалити, / Ніщо дітям ізварити*”; “*Що я вчора ізвечора / Кращу тебе полюбив*” і под.

Орест Ткаченко звертає увагу на поєднання цих особливостей “з варіативністю закінчень іменників, прикметників, займенників (коневі – коню; на синьому – на синім; у

тому – у тім) або такі, що тепер уже майже вийшли з ужитку, але в принципі можливі й досі (*сині, зелені – синії, зеленії; біла – білая*). І це ми можемо вважати ще одним, **четвертим** прийомом забезпечення наспівності української мови – четвертим і не останнім.

До цього можна додати:

- слова з протетичним **в** та приставними **у** та **і**: *весь – увесь, мла – імла, огонь – вогонь, ржа – іржа, уста – вуста, утлий – вутлий, ще – іще*
- варіативні закінчення дієслів, прислівників: *зробім – зробімо, більш – більше*
- варіюються також частки **б** і **би**, **ж** і **же**
- паралельні закінчення в давальному відмінку *-ові, -еві, -єві – -у*.

Крім того, проф. І. П. Ющук називає ще кілька засобів забезпечення милозвучності:

- використання вставних та випадних голосних (йдеться, напр., про форми таких слів, як розкошЕлюб і под.)
- спрощення в групах приголосних (чеНці – замість *чеРНці*);
- уподібнення та розподібнення приголосних звуків (горіШНе вікно – замість *ЩН*);
- злиття фонем в один звук /йу = ю/
- уникання збігу однотипних за творенням звуків у тому самому слові або на стику слів;
- гармонійне розташування побічних наголосів у словах [14, 38].

Не можна тут обминути й таку особливість української мови, як її звуконаслідувальна природа (до речі, це одне з вагомих свідчень давності української мови):

- африкати [дж], [дз] (їх немає в близькоспоріднених з українською мовах) очевидно є залишками первинних слів, утворених на світанку мовлення людини, які були звуконаслідувальні: [дз] – мабуть, бджола, [дж] – джміль.

Гортанне [г], яке стало предметом висміювань “хуторянського” мовлення “хахлів”. А з чого ж тут сміятися? Це ж теж одне із свідчень давньої звуконаслідувальної природи українського мовлення. Станіслав Губерначук про це пише: “Можна не сумніватися, що із праукраїнського слова гу (голос, звук) <...> пізніше утворились такі українські слова: гул /ясно ж, що не гул. – П.К./, гук, гудіння, гуркіт, гурчання, гукати, гугіт, гуляння, гуслі, губи і похідні від них. Згадаймо, що і в українських язичницьких веснянках є отой праукраїнський вигук гу як гу+кання весни, та й інші слова – гулі, гуляння – якнайкраще в’яжуться з отим первовічним гу (звук, голос)” [1, 225–226]. Всі ці звуконаслідувальні особливості української мови відтворюють у нашій уяві картини природи.

Не забудьмо, що наша мова має й проривне г.

Уся ця система уникнення збігу голосних і приголосних становить **закон української мови – закон милозвучності (доброзвучності)**, грецькою – евфонії. У сумі вона створює величезні можливості для різноманітної ритмізації й омилозвучнення як поетичної, так і прозової мови...

Як зазначає Орест Ткаченко, “ані російська, ані польська мови подібних ресурсів у своєму розпорядженні не мають” [10, 11], що повністю спростовує вигадки про вторинність української мови, що нібито *це мова російська, зіпсована впливом польської*. Які впливи, якщо ні в тій, ні в тій мовах немає тих багатющих ресурсів української?!

Ці особливості нашої мови впливають і на ментальність народу. І “самі українці, й особливо сторонні спостерігачі відзначають схильність до поетизації вражень, ліризм, а також нахил до гумору” (10, 12).

Але, як зазначав В. С. Ващенко, милозвучність служить не тільки зовнішньою прикрасою орфоєпії, вона також показує, як осмислюється звучання мови. Коментуючи цю думку, Ю. Л. Мосенкіс підкреслює, що саме в цьому вага і значення милозвучності як

великої сили мови, як її потужної енергії. Функціонування численних паралелей в системі милозвучності викликається потребою зафіксувати **найтонші відтінки, логічні та експресивні центри висловлювання, підкреслити й виділити найважливіше, характерне не лише з погляду семантики, але навіть з погляду стилю мовлення** (цит. за: 5, 45–46).

Отже, милозвучність слід розглядати як двоєдину функцію забезпечення пісенності і народної філософії (це ключові особливості українського етносу).

Це цікаво (додаткова інформація)

Як відомо, українська мова уникає шумівок /“шиплячих”/; зосередження їх – це особливість польської мови. Якщо ж треба намалювати якусь мовну картину, то й тут можливості української мови виявляються безмежними. Це блискуче продемонстрував наш віртуоз слова Микола Лукаш у своєму перекладі з польської поеми Юліана Тувіма “Бал в опері”. Річ це надзвичайно складна для перекладу, про що писав поет і редактор Станіслав Зінчук: “Автор, щоб передати атмосферу балу, розмови його учасників (а вони калейдоскопічно змінюються), змушений обривати фрази і навіть слова... Микола Лукаш не тільки подолав такі “риффи”, а й перевершив місцями самого Тувіма – зокрема вдався до алітерації, якої немає в оригіналі, щоб бездоганно передати і розмовне ‘пшекання’, і шелест жіночих суконь, і шепіт персонажів:

Скрізь гроші, як воші, в кишенях кишать,
Мишвою шамочуть, щурами пишчать,
Залазять у душу, там шашелем шиються,
Ріються, криються, віються, сіються...”

Для порівняння С. Зінчук цитує російський переклад М. Павлової:

*Серебрятся (?) в карманах гроши и виши (??)
И вновь выползают (?), крысами снуют (?),
За нами, пред нами (?) бегают, егозят,
И как высохшая бумага, шуршат,
извиваются...*

(С. Зінчук. Трагедія генія та людини // Київ, № 10, жовтень 1999 р. – С. 140)

Порушення правил евфонії

Зважаючи на величезну кількість відступів від правила, їх можна було б назвати “масовим ігноруванням” норми; а це ж не просто неохайність, це насилля над національною мовною природою. Для економії місця наведемо приклади з публікацій 2014 року без посилань на ЗМІ (зауважимо тільки – тут усі провідні газети, радіо- і телеканали, виступи у Верховній Раді тощо):

- “приведе до анархій й зневаги”; “а Київ – вгорі, золотoverхий”; поспілкувавшись з його працівниками”; “директор вміє”; “спілкуючись з колективом”; “переконались вже пізніше”; “подивитись на власні очі”, “запропонував все”; “поспілкувались з начальником”; “дивитись вперед”, “він з сестрою”; “українським й західним спецслужбам”; “зараз всі знають”; “протиприродним й дивним”; “трое молодиків вже біжать”; “самим вже тільки фактом”; “втратою Москвою позицій в своїх колишніх колоніях”; “справлятися з цим”; виглядала супервпевнено”; “в світі”; “виявилось, що”; “в виборах взяли участь”; “замовників вбивства”; “в світове співтовариство”; “використовують всі можливості”; “Танцюють всі”; “Танці уночі” (тут вночі); “в своїй класичній структурі”; “відомих в державі олігархічних груп”; “в світ”...

Тобто правила евфонії ігнорують системно.

- Неля Одемчук зі села Озліїва; згідно із цим порядком, із 1 січня...

Щодо цих “зі села”, “із цим”, “із 1 січня” – літера “з” дзвінка і не завдає незручностей у вимові. Тож не завжди є необхідність міняти “з” на “із”, “зі”.

У фрагменті “вжитих заходів з усунення недоліків” студентка виправила на “із усунення” – звучить неприродно (ізусу)...

А от інша словосполука: “звернулася з проханням”. Це “сь з” неможливо вимовити; а виправляється ж просто: “звернулася з проханням”

Але тут є інший “секрет”: редакторів іноді слід віддати перевагу меншій милозвучності заради точнішого смислу. Напр., “зі” треба вживати, коли йдеться про зісковзування з поверхні (скотився зі стріхи; змети зі столу, зі скрині злуцилася фарба; зі стіни впала картина; вітром зірвало дах зі школи), тоді як із – коли йдеться про позицію або рух з середини (палиця стирчала із стріхи, добула документи із столу, дістань одяг із скрині, цвях вивалився із стіни, діти йдуть із школи).

Так само у парі “у – в”, щоб не був текст штучним після наших правок на мелодійність, перевагу маємо віддати прийменникові “в”, він економить склади, не повертає до себе уваги, даючи читачеві можливість сприймати ключові слова.

Ю. Мосенкіс завершує свою розвідку про милозвучність таким підсумком:

“З усього видно, що досліджувана милозвучність (або мелодійність) – явище настільки багатоаспектне, різнобарвне, складне й невичерпне, наскільки й важливе і специфічне, неабиякою мірою унікальне; воно повною мірою забезпечує виразно виявлену специфіку української мови не лише на тлі різних мов Євразії, а й на мовних просторах усього світу” (5 135).

Висновки до теми

1. Українська мова – це мова високорозвинених граматичних форм. Деякі з них – унікальні.

За дослідженням проф. Костянтина Тищенка (“Всеслов’янськість мови українців” // Ж-л “Укр. тиждень” № 39 від 28.09 – 4.10.2012 та інші наукові публікації) серед слов’янських мов українська – єдина, яка має всі 82 специфічні риси фонетики й граматики усієї групи мов (для порівняння: російська має їх усього 11). З них 34 унікальні риси – без аналогій в інших слов’ян. Щодо спільних рис, то з білоруською ми маємо їх 29, з польською – 22, сербською – 20... З російською – найменше: всього 11. Ці дані вибивають усякий ґрунт з-під російських спекуляцій щодо вторинності української мови.

2. Є у нашій морфологічній системі й неоднозначності, нестандартні варіанти, на яких зроблено особливий акцент у розділі (подвійна форма давального й місцевого відмінків; варіативність закінчень у родовому тощо). З наведеного аналізу складних випадків правопису ми могли переконатися, що тут немає випадковостей. Усі відступи від стандарту – не формальні, за ними стоять потреби мови і комунікації. Редактор має постійно вникати в семантику форм.

3. Крім того, ми бачимо, що нестандартні елементи збагачують ресурси живомовності в мові.

Запитання для самоконтролю

1. Перелічіть основні типи помилок з викривленням морфологічної будови слова.
2. Що таке родовий відмінок належності? В яких випадках його вживають в українській мові?
3. Навіщо мові паралельні форми родового відмінка? Як у них орієнтуватися редакторів?
4. Які ви знаєте норми скрипниківського правопису 1928 року, що дискутуються в середовищі професійних мовників і знаходять відбиток у сучасних публікаціях?
5. З’ясуйте функціональне призначення варіативних форм давального відмінка.
6. Навіщо потрібні варіативні форми в морфологічних системах мови?

7. Що таке процесові поняття? Яке їх значення для систем словотворення в українській мові і, зокрема, в науковому стилі?
8. Суфіксальні і префіксальні девіації як поле боротьби за ідентичність української мови.
9. Чи можемо ми характеризувати милозвучність у мові як наукове поняття?

Література

1. Губерначук С. С. Як гул століть, як шум віків – рідна мова / С. С. Губерначук. – К. : “БЛІЦ-ІНФОРМ”, 2002. – 234 с.
2. Караванський С. /про “акт” і плуг” – род. в./
3. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні. Зовнішня історія української мови / В. Кубайчук. – К. : К.І.С., 2004. – 176 с.
4. Курило Олена. Уваги до сучасної української літературної мови / Курило Олена. – К. : Вид. Соломії “Основи”, 2004. – 303 с.
5. Мосенкіс Ю. Л. Українська мова у євразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв’язки / Ю. Л. Мосенкіс. – К. : ВД А+С, 2006. – 224 с.)
6. Німчук В. В. Проблеми укр. правопису ХХ – початку ХХІ ст. / В. В. Німчук. – К., 2002. – С. 24
7. Островський В. І. А українською кажуть так... / В. І. Островський, Г. Ф. Островська. – Од. : Астропринт, 2008. – 400 с.
8. Пономарів О. Д. Українське слово для всіх і для кожного / О. Д. Пономарів – К. : Либідь, 2012. – 360 с.
9. Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2008. – 488 с.
10. Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу) / О. Б. Ткаченко. – К. : Грамота, 2006. – 240 с.
11. Тоцька Н. (2000)
12. Тоцька Н. Засоби милозвучності української мови / Н. Тоцька // Урок укр. – 2003. – № 2. – С. 29
13. Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (Н.-навч. вид.) : монографія. – Вид. 2-ге, доп. / І. Д. Фаріон. – Ів.-Фр., 2010. – 336 с.
14. Ющук І. П. Українська мова : підручник. – 4-те вид. / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2008. – 640 с.

Процесові поняття:

15. ДСТУ 1,5:2003. Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлювання та вимоги до змісту нормативних документів (ISO/IEC Directives, part 2, 2001, NEQ)
16. ДСТУ 3966–2000. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять.
17. Таланчук П. М. Норми укр. науково-технічної мови... / П. М. Таланчук, С. Я. Ярема, В. С. Моргунок та ін. – К.-Л. : Ун-т “Україна”, 2006. – 664 с. (Процесові поняття – с. 61–116).
18. Гінзбург М. Система правил укр. ділового та наукового стилю / М. Гінзбург // Урок української. – 2007. – № 5. – С. 31–34; № 6. – С. 15–16.
19. Гінзбург М. Синтаксичні конструкції у фахових текстах: практ. висновки з рекомендацій мовознавців / М. Гінзбург // Вісник НУ “Львівська політехніка”. – 2008. – № 620. Проблеми укр. термінології. – С. 26–32.

Словники

20. Український орфографічний словник. Бл. 155 тис. слів / уклад. В. В. Чумак та ін.; відп. ред. В. М. Русанівський. – 4-те вид., переробл. і доповн. – К. : “Довіра”, 2005. – 1069 с.
21. Словник української мови / кер. В. В. Німчук та ін.; відп. ред. В. В. Жайворонок. – К. : ВЦ “Просвіта”, 2012. – 1320 с.
22. Російсько-український словник : у 4-х т. / І. С. Гнатюк, С. І. Головащук, В. В. Жайворонок та ін.; НАН України, Ін-т укр. мови. – Т. 1. – К. : Знання, 2011. – XXXVIII + 992 с.; т. 2. – 2012. – 860 с.; т. 3. – 2013. – 933 с.; т. 4. 2014. – 934 с.
23. Російсько-український словник / за ред. В. В. Жайворонка. – К. : Абрис, 2003. – 1424 с.
24. Великий тлумачний словник сучасної укр. мови / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с. (250 тис. слів)
25. *Куньч З. Й.* Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль : Навч. книга. – Богдан, 2005. – 848 с.

Словники труднощів

26. *Антоненко-Давидович Б. Д.* Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович. – К. : ВД “К.М. Academia, 1994. – 254 с.
27. *Головащук С. І.* Словник-довідник з українського літературного слововживання / С. І. Головащук. – К. : УНВЦ Рідна мова, 2000. – 352 с.
28. *Караванський С.* РУС складної лексики. 2-ге вид., доп. і випр. / С. Караванський. – Л. : БаК, 2006. – 562 с.
29. *Куляс П. П.* Словник найпоширеніших помилок у засобах масової інформації з варіантами їх виправлення / П. П. Куляс. – К. : Ун-т Україна, 2006. – 193 с.
30. Словник-довідник з культури української мови / Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний, О. А. Сербенська, З. М. Терлак. – 3-тє вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 367 с.
31. Словник труднощів укр. мови / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К., 1989.
32. Український правопис
33. Українська мова. Енциклопедія. – 3-тє вид. – К. : Укр. енци-дія, 2007.
34. Російсько-український словник. Електронна версія. – К. : Вид. “К.І.С.”, 2007.

5. ЛЕКСИКА НЕОСНОВНОГО ФОНДУ і редакторська практика

“Для журналіста знання мови – це насамперед здатність відчувати її як стихію, уміти жити в ній і почуватися там комфортно”.

Олександра Сербенська

“Все вже сказано? Так, без сумніву, – якби слова не змінювали значень, а значення не змінювали слів”.

Жан Польян

“У мові, як загалом у природі, все живе, все рухається”.

Бодуен де Куртене

Російський і польський мовознавець

Основні питання теми

1. Ознаки часу в мові
 - 1.1. Позамовні і внутрішньомовні чинники змін у мові
 - 1.2. Негативні наслідки “лібералізації мови”
 - 1.3. Особливості сучасного українського мовного пуризму
2. Лексико-семантичні процеси в сучасній українській мові
 - 2.1. Неологізація (процеси словотворення)
 - 2.1.1. Нові слова для нових реалій
 - 2.1.2. Неологізми журналістів
 - 2.1.3. Авторські лексичні новотвори письменників
 - 2.1.4. Семантична переорієнтація лексичних одиниць
 - 2.1.5. Фразеологічні інновації
 - 2.1.6. Дериваційні інновації
 - 2.2. “Конвекція” (переміщення в шарах лексики)
 - 2.2.1. Поновлення втрат української мови в ході радянського лінгвоциду 30-х і подальших років ХХ ст.
 - 2.2.2. Актуалізована лексика
 - 2.2.3. Активізація засобів експресії за рахунок периферійної лексики всіх категорій (Нове життя архаїзмів, діалектизмів, жаргону. Штампи).
 - 2.2.4. Перехід частини лексики до пасивного фонду (“радянізми” та ін.)
 - 2.3. Живомовність і вульгаризація (архаїзми, діалектизми, сленг...)
 - 2.3.1. Нове життя архаїзмів, діалектизмів, жаргону. Термінологічний огляд.
 - 2.3.2. Робота редактора з лексикою неосновного фонду
 - 2.3.3. Про редакторське чуття мови (або мовно-стилістичне чуття редактора)
 - 2.4. Запозичення
 - 2.4.1. Іншомовні слова: необхідність чи мода?

2.4.2 Про роль редактора в регулюванні запозичень

- Невиправдане послуговування іншомовними словами
- Неправильно вжиті іншомовні слова. (Зміщення семантики)
- Стилістичне використання іншомовних слів

Завершення теми. Висновки.

Ключові поняття і терміни: *ядерні та периферійні елементи мови, пасивізація та актуалізація лексики, семантична переорієнтація лексичних одиниць (вторинна номінація, контекстуальні значення слів), статус державної мови, словотвірні інновації, неологізми, діалекти, архаїзми, жаргон (сленг), вульгаризми, варваризми, екзотизми, терміни і професіоналізми, пуризм, “новомова”, “лібералізація мови” (її вульгаризація), перифраз, антифразис, мода у мові, чуття мови*

У роботі редактора завжди чимало клопотів із лексикою неосновного фонду. Це певні шари слів, об'єднаних спільною ознакою: територіальною, соціальною, професійною, віковою, історичною, а також запозичення з інших мов. Відповідно ці групи слів називають: діалект, жаргон (сленг), терміни і професіоналізми, неологізми (які ще не увійшли до основного словникового фонду), архаїзми (історизми, церковно-слов'янзми), експресивно-емоційна лексика, просторіччя тощо.

Іноді кажуть, що це пасивний фонд, периферійна лексика. Але хай не збивають редактора з пантелику ці непевні чи й підозрілі епітети “пасивний” і “периферійна”: не слід вважати цю лексику другорядною. Адже вона постійно вживається, якщо на те є контекстуальна потреба. Вона може виконувати і насправді виконує важливі стилістичні функції, будучи “будівельним матеріалом” для відтворення і осмислення дійсності, її характеристик і оцінок.

Ці слова – невід’ємна складова частина загальнонародної мови. Призначення їх – насамперед стилістичне.

Універсальний підхід до редакторської роботи з лексикою неосновного фонду – визначити мотив і доцільність уживання.

Мають рацію ті філологи, які поділяють лексичний фонд на ядерні і периферійні елементи мови /Стишов, інші/. Це влучний образ мови як цілості. Якщо мова – сфера, то її ядро є доволі стійкою основою. Що ж стосується т. зв. периферійних шарів нашого лексичного фонду, то вони піддаються найбільшим часовим (актуальним) змінам. Це як біосфера чи, переосмислюючи термін В. Вернадського, – ноосфера мови. Тут, як і в біосфері, відбуваються і стихійні, природні перетворення, і зміни, спричинені активною розумовою людською діяльністю. І все просякнуте національною, ментальною енергетикою.

Межі між шарами мовної “атмосфери” не завжди чітко окреслені. Це пояснюється тим, що лексика неосновного фонду в історичному плані є найрухливішою частиною словника мови. Залежно від соціально-політичних, історичних обставин: одні групи слів переходять до складу основного лексичного фонду, інші, навпаки, відходять до розряду застарілих – архаїзуються. Породжується великий масив неологічної лексики і фразеології. І це стосується всіх мов і в усі часи. Бо тут якраз ми й маємо справу з конкретними формами життя мови. Тобто мовна “периферія” по суті виявляється в авангарді розвитку. Однак є періоди, коли ці процеси виразно прискорюються. Це відбувається в часи різких – революційних – змін у суспільстві. Утвердження незалежності України, звісно ж, належить до таких революційних моментів.

Стійкість мови забезпечена стабільністю саме ядерних елементів усіх рівнів. Вони

становлять близько 75 відс. Але та решта – 25 відс. (“периферійна” лексика) рухливіша, змінніша.

У цьому розділі нас і цікавитиме проблема “периферійних елементів” мови у їх співвідношенні з ядерною основою мови.

Вузлики на пам'ять

“Слова вмирають? Блякнуть? Ні, не блякнуть!
Ще століття перед ними вклякнуть”

(Роман Лубківський)

1. Ознаки часу в мові

Щодо суто мовних проблем період перед здобуттям Незалежності і по тому характеризується бурхливими процесами. У палких суспільних дискусіях 80–90-х років минулого століття спочатку брали участь не тільки і не стільки фахівці-філологи. Досить лише сказати, що неформальним центром цих дискусій були не академічні філологічні інститути, а Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка. Проблеми ці гостро порушували на масових мітингах, зборах громадськості. Те, що відбувається в мові, стало однією з /як нині кажуть/ топ-тем всенародної дискусії.

Відбувалося переосмислення суспільної мовної практики, своєрідна ревізія мовної політики радянського періоду. Особливо очевидно була практична мовна переорієнтація у ЗМІ, видавничій практиці, політичному, професійному мовленні, зокрема й в освіті. Можна сказати, що з цього почався період масової всенародної мовотворчості, який триває й досі.

На межі ХХ – ХХІ ст. українська мова переживала особливий період своєї історії. Період своєрідної турбулентності /ознак хаосу/ перед новою самоорганізацією – якщо говорити в системі понять синергетики. Це стосується як обставин її історичного розвитку – особливо в радянський період, так і масштабу та глибини перетворень у самій мовній системі, суперечностей, пов'язаних із її політичною роллю в нових суспільних умовах, у долі українського народу.

Такі докорінні зміни в мові не є лише нашою специфікою. Так скрізь у світі.

“Історію людства, – пише мексиканський поет, лауреат Нобелівської премії Октавіо Пас, – можна звести до історії стосунків слів та мислення. Усяка переломна епоха супроводжується кризою мови: зненацька втрачається віра в дієвість слів. Часто не усвідомлюють, що, як і кожне творіння людських рук, імперії та держави створено зі слів: це словесні факти. У XIII книзі “Анналів” Цу Лу питає Конфуція: “Якщо Повелитель покличе тебе керувати країною, з чого почнеш?” Учитель відповів: “Із реформування мови” [30, 217].

За роки незалежності України з'явилися й чинники нового ускладнення становища української мови в умовах декларованої незалежності. Проросійське (і, отже, українофобське) лобі в парламенті за величезної ідеологічно-пропанадистської і фінансової підтримки Москви організувало шалений тиск на всі органи центральної і місцевої влади щодо “захисту “утискуваної” російської мови і т.зв. “насилницької

українізації” російськомовного населення. “Увінчалось” все це прийняттям (з порушенням усіх регламентних норм) т.зв. “закону Колесниченка – Ківалова” про засади мовної політики, норми якого, по суті, за фактом нівелюють державний статус української мови.

Поміркуймо (Розширення інформації)

В Росії за останні роки була створена путінська новомова для нової русифікації, яка своїм цинізмом перевершує радянську і німецько-фашистську (німецький дослідник Віктор Клемперер написав книгу “Мова третього рейху”. Путін високо цінує одного з творців фашистської новомови Гебельса, про що цинічно заявив на зустрічі з єврейськими релігійними діячами): У ході “хімерної” (але від того не менш кровопролитної) агресивної війни проти України у пресі “брата”-сусіда обговорюють термінологію цієї війни. Один із російських яструбів антиукраїнської війни Сергій Марков у ст. в “Известиях” “На фронтах інформаційної війни” (12 серпня 2014) закликає запровадити єдине стандартизоване вживання слів для учасників подій в Україні.

Наприклад, хто воює проти Києва? “Терористи”? Ні, так не можна назвати тих, хто воює проти українських військовиків. “Про численні захоплення заручників, пограбування і вбивства мирних мешканців політолог, звісно, не чув, оскільки ці відомості заважають укладанню правильного словника” – пише у “Дні” (15.08.2014) московський публіцист Ігор Яковенко. “Проросійські сепаратисти” Марков теж відбраковує, бо тут “невигідні Росії грані значення, що підкреслюють зовнішній, а не внутрішній корінь конфлікту”. /Знов І. Яковенко/: “У перекладі з марківської на людську мову це означає, що Кремлю не вигідна правда про те, що головним джерелом і організатором війни в Україні є керівництво Росії, і термін “проросійські сепаратисти” цю правду безсоромно оголює. Власне, Марков пише про це прямим текстом: цим терміном “фіксується відповідальність нашої країни і створюється образ війни Росії та України”.

Слова “прибічники федералізації” Маркова не влаштовують, оскільки “самі прибічники не розуміють, що це таке. Термін “ополченці” політолог вважає “політично не вигідним, адже він не несе жодної політичної ідеї, невідомо, за що воюють ці люди” – на що “ополчилися” ці люди.

Помучивши так читача, “Марков, нарешті, пояснює, як правильно називати тих, хто воює під командуванням Абвера, Беса, Стрелка і отамана Козіцина. “За що воюють ці люди?” – ставить політолог читачеві навідне запитання-підказку. “Вони воюють проти влади бандерівців, яких вважають фашистами. Тому проти Києва воюють “антифашисти” або “антифашистські повстанці” /цю російську пропагандистську вигадку, цей політичний антиукраїнський маняк/. Ще Марков вирішив їх називати “армією Донбасу” чи “армією Новоросії”. Марков /у лоб/ пояснює причину свого такого, здавалося б, недоречного лінгвістичного плюралізму: “Так ми додаємо легітимності новому геополітичному проєктові” /тобто це ніяка не історична істина, як за Путіним, а новий геополітичний проєкт імперіалістичної Росії/... Політолог забороняє називати Порошенка президентом, оскільки, на думку політолога-/лексикографа/, він переміг на “неправильних” виборах. “Навіщо нам легітимізувати ці вибори?” – обурюється недалекоглядністю колег Марков.

“Покінчивши” з Порошенком, Марков переходить до роздачі правильних імен іншим суб’єктам українського політичного процесу. “Навіщо називати нинішню владу “урядом України?” – запитує творець нової політичної мови. – Вони ж призначені Вашингтоном у результаті насильницького перевороту – наші вороги – ведуть війну”... “У жорсткому варіанті їх можна називати “хунтою”. Далі політолог дає варіанти: “Київська хунта” або “ультранационалістична хунта”...

Не міністри, а “так звані міністри”. Війська “хунти” тепер забороняється називати українськими – це “підконтрольні хунті війська” або “каральні війська Києва” /так дбає про новомову, що подає й синонімічні ряди/ – Така “новомова” /.../

Як бачимо, “новомова” Маркова – нова новомова росіян.

У Криму відразу після вторгнення почали боротися з “неправильними словами”; законодавчо (поправкою до закону) запровадили кримінальну відповідальність за вживання слів “окупація”, “анексія” тощо.

1.1. Позамовні і внутрішньомовні чинники змін у мові

Розглянемо чинники, що привели в рух потужні процеси змін (інновацій) у нашій мові. Поділимо їх на зовнішні (екстралінгвальні) і внутрішньомовні (інтралінгвальні)*.

До зовнішніх, насамперед політичних чинників ми відносимо такі:

1. **Демократизація всіх галузей суспільного життя**; істотне послаблення (а то й – на деякий час – припинення) цензури і самоцензури починаючи з 80-х років мин. ст. Суспільної ваги набуває особиста незалежна думка. І це стосується не лише політиків, а й насамперед людей творчих – письменників, учених, журналістів. Тобто тих, хто працює з мовою як основним інструментом у своїй професії [39].

Головне й докорінне тут те, що на якийсь час були усунуті ідеологічні бар'єри державного тоталітарного тиску на мову (а отже, й на творчість).

А які ж це бар'єри?

До них дослідники відносять:

– ідеологічну інтерпретацію історії країни, літератури, мови, яка теж диктувала створення певного шару мовних одиниць у лексиці – “советизмів” [35, 35]; поширення імперських історичних міфів;

– тотальний контроль засобів масової інформації, художньої літератури, наукових досліджень і праць;

– партійно-державний контроль за лексикографією, вплив на оцінку й семантику частини слів, насамперед суспільно-політичних [21, 35, 42]. Ідеологічні мотиви лежали в основі “введення” чи “невведення” деяких слів та фразеологізмів до активного словникового складу, заборони на використання ілюстративного матеріалу опальних авторів. Цей тиск спочатку спав (у період т.зв. “перебудови”), а потім упала й уся система;

– нав'язану державою концепцію “зближення мов”, а отже, й пряме адміністративне втручання в систему мови та її правопис... Але ж мова є виключне надбання народу, а не адміністративних тоталітарних систем;

– витворення протягом десятиліть радянського панування особливого різновиду мови – “новомови”; мови маніпулятивної, необ'єктивної, зміщеної в значеннях слів і формул, насиченої особливими, майже ритуальними лексичними та фразеологічними одиницями (*інтернаціоналізм, нова інтернаціональна спільність – радянський народ /“єдиний советський народ”/, найпередовіша у світі суспільно-політична радянська система, український буржуазний націоналізм, “мазепинці”, “бандерівці”*). Автори боялися відійти від канонів, записаних у рішеннях владної партії.

Бачимо: Росія поновила цю тоталітарну практику. Тобто будь-яке завоювання демократії не раз і назавжди дано суспільству; за нього треба весь час боротись.

2. **Зміни в соціальній структурі українського суспільства** /Стишов/ – масова з'ява верстви дрібних торговців і малих підприємців, виникнення шару людей вільних професій, практично нова соціальна якість класу творчої інтелігенції (наукової і художньої), поява великих контингентів безробітних, нові характеристики молодіжного середовища. У мові кожної соціальної групи – свої особливості. Там творяться соціолекти (зокрема, молодіжний, “інтелігентський”, комп'ютерний тощо), які разом із територіальними діалектами зумовлюють зміни розмовної мови і впливають на еволюцію загальнолітературних норм.

* Тут, у своєму аналізі мовних процесів, як, зокрема, й формулювання типологічних ознак соціолінгвістичних процесів /вони інтегровані автором/ ми будемо спиратися й на висновки з наукових праць: [15, 21, 22, 35, 39, 42, 43].

3. *Долучення України до світових процесів в економіці, науці, культурі, інформаційному просторі.* Це суттєво позначилося на мовних процесах:

- істотно вплинуло /і впливає/ на словниковий склад мови;
- сприяє формуванню нових понять, появи нових термінів, швидкому проникненню їх до загальнолітературної мови;
- збільшує потоки нових запозичень (неозапозичень), що називають (номінують) загальнополітичні, культурні, наукові, технічні явища. Інакше кажучи, проходить процес інтернаціоналізації мови, прискорене розширення фонду слів-інтернаціоналізмів /Клименко, Карпіловська... [15, 15а, 53]/

4. Особливу роль відіграло *набуття мовою статусу державної*. Попри неактивне, половинчате, “боязке” /перед “старшим братом”/ ставлення держави до утвердження офіційного статусу мови та до наповнення його належним змістом, незважаючи на контрнаступ русифікаторських сил у країні й з-поза її меж /посилення антиукраїнських тенденцій у мовній політиці/, державний статус став головною запорукою її розвитку. Він сприяє розширенню суспільних функцій мови, активізації внутрішньомовних процесів, збагаченню новими виражальними засобами.

“Із утвердженням статусу державності, – пише академік АПН України Л. І. Мацько, – розширилися сфери офіційного використання мови, наповнилися конкретним змістом поняття мовного суверенітету, мовних обов’язків громадян. Українська мова стала обов’язковою до вивчення в усіх навчальних закладах України. Мова зробила прорив у середовище комп’ютерних комунікацій”* [22, 81]. І далі поєднує цю соціальну реальність з тим, що відбувається в самій мові, – внутрішньомовними процесами.

Це найсуттєвіші зовнішні чинники сучасного мовного процесу. Фахівці відзначають й інші позалінгвальні обставини сучасного розвитку української мови або деталізують їх. Йдеться про:

- значне розширення кількісного і якісного складу учасників комунікації, коли ширші верстви населення прилучаються до інформаційного процесу, спілкуються з друкованими та електронними ЗМІ (пишуть і телефонують до редакцій, дають інтерв’ю в студіях і на вулиці, створюють блоги в інтернеті і т.ін.);
- розширення сфери спонтанного спілкування й послаблення офіційності на радіо, телебаченні, публічних зібраннях тощо (мовці тепер дуже рідко користуються заздалегідь написаними текстами). Все це було неможливе за радянських часів;
- зростання в інформаційному потоці політичних дискусій, телемостів, відеорепортажів, телешоу, ток-шоу, брейн-рингів, реклами тощо; збільшення обсягу діалогічного спілкування в мас-медіа;
- підвищення інтересу до мовних проблем, активність і творчість у використанні ресурсів та можливостей мови, що виявилися її носіями під час перебудовних та демократизаційних процесів у країні, факти свідомого впливу суспільства на розвиток мови в цей період [39, 42, 43];
- “прагнення до оновлення й оживлення мовної стилістики, намагання відійти від канонів спілкування радянської доби в бік невимущеності, неофіційності...” [42].

Внутрішньомовні чинники сучасного розвитку мови

До них більшість дослідників зараховує ті, що зумовлені властивостями (і можливостями) самої мовної системи і тенденціями, що призводять до їх ревізії. Співвідношення між цією константою і актуальними потребами мовців та суспільства і є змістом внутрішньомовних чинників розвитку мовної ситуації.

Тут мовна спільнота завжди шукає рівновагу і захищає такі тенденції процесу, як [за 15, 39]:

а) збереження системної організації мови, що ґрунтується на взаємозалежності її елементів (вона потребує особливого захисту, адже ця система – продукт сотень поколінь; за нею – не одне тисячоліття існування мови);

б) тенденція до урізноманітнення, збагачення мовної структури; яка б відповідала потребам мовців, що виникають у ході цивілізаційного прогресу;

в) прагнення до обмеження труднощів лінгвальної інформації, боротьба з комунікативними ускладненнями;

г) принцип економії мовної енергії, лінгвальних засобів у мовленні (використання однослівних найменувань замість описових зворотів, конденсація, усичення слів, різні типи скорочень);

ґ) надання переваги більш експресивним мовним формам, прагнення до забезпечення розмовності, дія мовної моди;

д) тенденція до диференціації елементів мови (напр., розмежування значень синонімів, розрізнення паронімів).

На практиці це виливається в цілий ряд процесів і насамперед у зміни в мові для забезпечення практичних, новопосталих потреб мовців. Це основний рушій мовних процесів. Як відзначають лінгвісти, і як казав ще Л. Булаховський, у мові завжди живе “ідея доцільності й придатності”. В нинішніх умовах цей процес великою мірою є спонтанний, самоорганізовний.

Якщо вистачає засобів – мовці їх мобілізують, якщо ж ні, то створюють нові, “добудовують” мовну систему. Тобто мова сама потребує постійного оновлення. Це її внутрішні (іманентні) мотиви. Але головний рушій змін – це життя суспільства, зміни в ньому, ті позамовні чи екстралінгвальні чинники, про які йшлося вище. Ці явища потребують вивчення, встановлення закономірностей оновлення і збагачення словникового складу на певних часових зрізах. Цим займаються філологи (насамперед лексикологи і лексикографи). Але це й один із найважливіших обов’язків редактора. Він має бути в курсі досліджень фахівців, головне ж – покликаний сам вивчати процеси в мові ЗМІ, у науковій літературі, у текстових потоках інтернету.

1.2. Негативні наслідки “лібералізації мови”

Але в тій суспільній дискусії поширені й настрої стурбованості, навіть певної розгубленості від страхітливих масштабів засмічення української мови, її нової суржикізації, вульгаризації – аж до нецензурщини. Все це – негативні наслідки “лібералізації мови”. Найбільш системно їх формулює О. О. Тараненко. Це –

– ослаблення і розмивання певних стильових і стилістичних обмежень;

– збільшення варіантності мовних одиниць і слововживання в цілому;

– розхитування мовностилістичних і правописних норм;

– масовий і неконтрольований потік іншомовних запозичень; значне збільшення питомої ваги англоамериканізмів майже в усіх стилях і насамперед у професійній мові ряду галузей (інформатики, підприємництва, шоу-бізнесу та ін.; маємо додати сюди й мовлення наших телевізійних каналів);

– різка активізація вживання стилістично зниженої, вульгарної, жаргонної лексики

[43]

– можна додати й інтерфероване з російської наголошення: ка́жу, лю́блю, гроше́й, пере́сичний, чи́тання ... Це теж помітна негативна тенденція лібералізації норми, яка набуває неконтрольованих розмірів. Такі тенденції можуть призвести “до деструктивних

для літературної мови, її нормативної основи наслідків, що сповільнюють темпи її шліфування і стають на заваді її сприйняття новими масами мовців” ([42, 34]).

Особливий суспільний резонанс викликають процеси вульгаризації в мові. Їх критикують знані сучасні дослідники С. Я. Єрмоленко [6] та ін. публікації, Л. І. Мацько [22], О. Д. Пономарів [32], О. А. Сербенська [36]). О. О. Тараненко [42, 43] вважає їх насадженням “культу естетично негативного і низького”. Йдеться, зокрема, про доволі одіозні, епатажні твори сучасної художньої літератури так званого постмодернізму Леся Подерв’янського, Ірини Карпи, Юрія Андруховича, Юрія Покальчука.

Якщо почитати твори першого з цих авторів, то взагалі складається враження, що мат у нього – як самоціль, як єдина гра слів, гідна сучасного “постмодерного” автора... Насправді ж це відмова від справжньої високої мовної і художньої культури. І це заводить літературу в глухий кут, що “дратує” велику кількість наших співгромадян.

Ніби відповідаючи лицарям “естетично негативного й низького стилю” літератури, мовознавець С. Караванський пише: “Читачі мають насолоду від мовного багатства, яким оперує автор. Щиро кажучи, нема читачів, які не кохаються в мові твору. Надто прискіпливо ставляться читачі-батьки до мови дитячих творів. Чому? Бо батьки хочуть прищепити дітям найкращі зразки рідної мови, щоб діти її полюбили. Чи ж можуть автори “дорослих” творів нехтувати це бажання? Та ж сьогодні не тільки діти, а й дорослі “дяді й тьоті” беруться до вивчення мови своїх предків. Чи ж мусить “дорослий” письменник своєю авторською мовою (крім жаргону персонажів) привчати дорослих читачів до вуличних смаків, підживлюваних певними політичними колами?” [14, 11].

Цю потребу “чистого стилю”, до речі, дуже ретельно намагається задовольнити знаний і дуже успішний сучасний видавець Іван Малкович (“А–БА–БА–ГА–ЛА–МА–ГА”).

Аналізуючи всі ці негативні процеси, редактор побачить, що деформації практично не стосуються основного, ядерного складу мови. Всі проблеми виникають якраз із “периферійною” лексикою. Щодо неї й ламають списи у суспільній дискусії про мову. Редактор має орієнтуватися в усіх тонкощах процесів, що відбуваються в суспільстві і в українській мові в часи незалежності. Йому конче треба бути в курсі досліджень сучасної мови – тих, які ведуть наші академічні інститути – української мови і мовознавства ім. О. Потебні; знати ключові публікації, принагідно й дискусії. Настільними виданнями мають бути щоквартальник “Культура мови”, журнали “Мовознавство”, “Дивослово” та ін.

А як же бути з нормою? Тією, що вироблялася поколіннями... Що, як ще здавалося вчора, набула певної стійкості...

Адже лінгвісти – наші, та й в усьому світі, – кажуть, що зміни в мові як реальній системі не можуть порушувати тенденцій до стійкості цієї системи, не можуть руйнувати її внутрішньої єдності. Однак ця проблема – діалектична: важливими є як стабільність, так і необхідна змінність. Без трансформацій, які б відображали картину змінюваного світу, мова б застигла і вмерла. Вся практика літературних мов свідчить, що вони розвиваються шляхом як творення нових слів і фразеологізмів, так і удосконалення граматичної структури.

1.3. Особливості сучасного українського мовного пуризму

Деяких мовознавців і нині нітять тенденції пуризму, “невиправдане” “дистанціювання від російської мови”...

Сьогочасні зміни в мові мають подвійну природу. З одного боку, це стихійне, часто неусвідомлюване частиною суспільства освоєння мови в умовах розширення сфер її

функціонування та за обставин ліберальної стихії у ставленні до правописних норм. З другого – цілеспрямований, продиктований певними свідомими стилістичними та нормативними настановами процес. Крім мовознавців, у ньому бере участь активна частина суспільства, насамперед творча інтелігенція, журналісти, редактори, вчителі... Не завжди ці настанови є безспірні чи об'єктивні, але процес – загалом продуктивний.

У першому випадку ми маємо справу з масовим освоєнням мови після її тривалого упослідження, що не може обійтися без втрат для її чистоти. Деякі дослідники означають цей процес як 'зворотний бік демократизації літературної мови', який супроводжується величезною кількістю позанормативних елементів (Див. 43, 10).

Друга обставина насамперед пов'язана з тим, що багато питань нормативного характеру були дискусійно гостро поставлені в суспільстві, але залишені на півдорозі нерозв'язаними протягом ось уже більше двох десятиліть років. Діяльність правописної комісії 1990-х – початку 2000-х років була заблокована владними політичними чинниками. Велику мовну дискусію ще за Л. Кучми, по суті, загнали у вузькі інтелігентські середовища.

Справа дійшла до того, що деякі видання (та й цілі видавництва) визначили для себе "свій правопис", заснований в основному на частині норм т.зв. "харківського правопису" ("скрипниківки") кінця 20-х років. Але ця невизначеність дезорієнтує вже цілі покоління мовців і не сприяє цілеспрямованому розвитку української мови з урахуванням як мовної традиції, так і новопосталих потреб суспільства та мовної особистості.

Тут і слід шукати пояснення такого явища, як мовний пуризм у його сучасному вигляді.

Що таке пуризм?

ПУРИЗМ (від лат. *purus* – чистий) – концепція, що ставить за мету обмежувати введення іншомовної лексики, боротися проти чужомовних впливів, за чистоту й культуру власної мови та стійкість її норм. Пуризм постає як реакція на загрозу денационалізації, втрати самобутності культури і національної мови.. Пуристичні тенденції особливо виявилися в останній третині XIX ст. – у 20-ті рр XX ст., зокрема у зв'язку зі створенням національної термінології у різних галузях науки [51, 317].

Можемо додати, що ця ж тенденція виявила себе й у роки постання незалежної України. Насамперед це один із способів протидії засміченню української мови. Але за нею стоїть також більш загальна суспільна настанова – пошук стратегій сучасного розвитку мови.

Чим переймаються нинішні дбайливці чистоти української мови, яких часом і називають пуристами?

Загалом ідеться про ліквідацію наслідків лінгвоциду та русифікації радянського періоду, а крім того – про спротив навалі англіцизмів (американізмів). Конкретно це виливається в такі тенденції:

- у лексичній частині – велика робота з очищення мови від суржикових наносів: росіянізмів і кальок у публікаціях та словниках;
- поновлення втрат 1930-х років у лексиці і фразеології, зокрема відітнутих у той час у словниках синонімічних та фразеологічних рядів;
- звільнення від нашарувань умисної русифікації граматичної системи та правопису української мови (таких зрусифікованих морфологічних форм, як активні дієприкметники, суфіксальні аномалії, інтерферовані моделі ступенювання тощо);
- розширення т.зв. дериваційних процесів (тобто творення похідних слів від терміна-основи) з концентрацією на найпродуктивніших українських

- словотвірних моделях, з одночасним вилученням інтерферованих, нехарактерних для української мови форм;
- велика робота з відтворення і розвитку наукової термінології (нові державні стандарти ділової і наукової мови); зокрема повернення до активного вжитку деяких примусово вилучених термінів та моделей словотворення; “реабілітація” процесових понять;
 - активне витіснення (а) невинуватених запозичень; (б) неприбутаних українській мові слів та словосполук (теж інтерферованих під впливом російської та англійської мов);
 - активне пристосування до української мовної системи іншомовних слів (вмонтовування, притирання їх до української граматичної системи), зокрема й утворення похідників від цих слів за правилами української мови.

Сама проблема пуризму час від часу теж стає предметом обговорень у середовищі мовознавців і активних користувачів мови. Суспільна дискусія на цю тему була неминучою у зв'язку з великим масштабом експериментів і пошуків відповідних нинішнім потребам нормативно-правописних змін.

Редактор, затим що має певні принципи в редагуванні і бере активну участь у боротьбі за культуру сучасної української мови, теж може втрапити /"ускочити"/ до категорії пуристів... Він має бути в курсі всіх сучасних дискусій про мову. Тим паче якщо йдеться про українську мову, яка й донині є об'єктом запеклих політичних баталій.

А що ж робити в цій ситуації ескулапові-редактору?

Системі 80-річного (чи й усього 350-річного) насадження суржику він має протиставити свою систему відновлення життєздатності всіх “органів” нашої інфікованої мови. Він повинен володіти всіма редакторськими прийомами боротьби з русизмами і кальками – і то не лише в лексиці і морфології, а й (може передусім) у фразеології і синтаксисі. Він має в усіх складниках мовної системи сприяти розмежуванню двох мов – української і російської. Без цього не буде української.

Редактор мусить вивчити всі особливості своєї української мови, оволодіти всіма її багатствами.

Він має братися за справу з вірою у невичерпні можливості української мови [19, 277].

І все ж треба при цьому не передавати кути меду.

Йдеться про те, що С. Караванський називає “надмірною правильністю або гіперпуризмом”.

“Критерієм, який вирішуватиме долю того чи того слова або виразу, має бути його “прописка” у живому або мертвому мовленні. Коли слово чи вираз відомі у живому варіанті, таку лексичну одиницю варто акцептувати /вживати/ у творі. І навпаки, коли слово чи вираз або й ціла стилістична конструкція звучать штучно, непереконливо або “надміру правильно”, то цю лексичну одиницю варто замінити на таку, що має поширення в живій мові. При цій нагоді варто згадати, що в робочому кабінеті Льва Толстого (світова величина!) зберігається збірничок українських народних виразів. От де джерело світових літературних стилів!! [14, 8]

Отже, має йтися про той “пуризм”, який максимально наближає нас до живого мовлення.

2. Лексико-семантичні процеси в сучасній мові

(Лексика неосновного фонду і словотворчість)

Редакторів треба постійно вдивлятися в процеси, що відбуваються у мові.

Наш подальший аналіз – як навід для його постійної фахової роботи.

Огляньмо спочатку поля неологізації і поміркуймо про її особливості.

2.1. Неологізація

(процеси словотворення)

“А втім, я більший ворог позичанню, ніж куванню /нових слів – П.К./ Гарно зроблене слово – дороге придбання” (Борис Грінченко. Навела І. Фаріон)

“У словотворчості передусім треба шанувати традицію. Коли нові терміни утворено з урахуванням традиції, таким термінам гарантовано довголіття. Це одна з наріжних вимог словотворчості” (Святослав Караванський. [45, 74]).

Як реагує мова на такі інтенсивні зовнішні чинники, про які йшлося вище?

Насамперед змінами в лексичному складі. Тобто новими словами на позначення нових життєвих реалій. Це і є неологізми (або новотвори, неолексеми, неосемантизми, лексичні новації, інновації...). Тут ми бачимо найочевидніший вияв активного життя мови.

Об’єктивно докорінна зміна політичної ситуації покликала до життя нові слова, а насамперед надала нових значень наявним словам, змусила переосмислити їх. Це головний засіб номінації нових реалій. Як, наприклад, слово *перебудова*. Воно було в словнику. Однак на політичному переломі йому надали переносного і навіть деякою мірою образного позначення ключового поняття епохи. Потім ця лексема обросла похідними словами: *перебудовний, перебудовники, доперебудовний і післяперебудовний /постперебудовний/*, необхідною фразеологією: *дух перебудови, перебудова і нове мислення, уроки перебудови, перебудовні заходи*).

А далі, як це зазвичай буває з політичними явищами і їх термінами, з’явилися й відтінки іронії та сарказму – *передубова* (П. Загребельний), *доперебудовувалися*...

Як і з іншими “словами-актуалітами”:

приватизація – *прихватизація*

донецькі політики – *дони*

закони – *ЗЕКони* (про драконівські норми, прийняті в січні 2014 року Верховною Радою проти Майдану)

“голосуйте проти всіх” (як назва політичної технології) – *противсіхи і противсіхство*

Луганда – Донбабве (День, 15.07.2014) – у Оксани Пахльовської про терористські т.зв. ДНР та ЛНР. І навіть *Лугандон (Телешоу на Першому національному каналі, на ICTV, Інтері тощо)*

Отже, українська мова опинилася в стані “неологічного буму”: дуже інтенсивно йде словотворення.

Неологізм (від гр. *neos* – новий, *logos* – слово) – нове слово або вираз, що виник у зв’язку з розвитком суспільного життя, культури, або створений автором: письменником – для посилення виразності художньої мови, науковцем – для позначення нового явища природи, науки, техніки.

Неологізми творять на основі вже наявних у мові слів, часто за допомогою видозміни їх. Поява неологізмів збагачує мову, розвиває її.

2.1.1. Нові слова для нових реалій

Виникають нові реалії життя. Вони потребують ословлення – нових слів і нової фразеології, нових засобів вираження, тобто відповідного мовного забезпечення. Серед них є знакові слова, які характеризують епоху. В. Г. Костомаров називає їх “ключові слова мінливих епох” [18, 199]: *гласність, демократизація, перебудова*, під якими як в СРСР у цілому, так і в Україні пройшла рішуча критика радянської системи.

А далі – 1991 рік і свої ключові слова, зокрема й по-новому семантично наповнені: *незалежність, Україна, державотворення, українська мова, європейськість...* Період на межі і після відновлення незалежності дав бурхливе оновлення лексики і фразеології насамперед нових економічних і політичних реалій перехідного періоду: *державник, державотворчий, українознавство (українознавець і под.), приватизація (і реприватизація)*.

Швидко увійшли в обіг слова: *агрофірма, віртуальний* (від лат. – можливий; нові нюанси значення – імітований, уявний, інтернетний), *глобалістика, заветувати* (накласти вето), *інтернет, корупція, омони і омонівці* (від ОМОН), (на межі 2013–2014 рр. більш ходовим стало різновидне слово “*беркути*”), *політолог, самовисуванець, темник*. З’являються форми таких слів, теж уже з відтінками іронії: *грантоїд, кравчучка, кучмізм, тушки* (витвір із життя Верховної Ради) й *тітушки* (теж новотвір 2013 року), *унезалежнитися* (як деривація від незалежність).

Але активного оновлення зазнала й нейтрально-побутова лексика: *відеомаягнітофон, флешка, мотодельтаплан, відеозапис, відеофільм, відеоплеєр, роботокомплекс, компакт-диск, хіт-парад, телеміст, велотренажер*.

В усному мовленні неологізми виникають постійно, більшість із них, ніде не зафіксована, потім зникає (*кравчучка, кучмовоз*).

Дуже багато тут слів з оцінним забарвленням: *антиукраїнство, українофобія, україноненависники, імперський, підімперський, підрадянський, післяімперський* (і *постімперський*), *посткомуністичний, посттоталітарний, Голодомор, народобивство, лінгвоцид, криміногенний, мафія (мафіозний капітал), наркобізнес, мінізація* (економіки).

Можливості української мови в цій ситуації виявилися необмеженими. Складається враження, що нова лексика твориться майже без зусиль.

Серед новотворів фіксуємо:

– **складні слова** /найчастіше – словотвори під нові політичні реалії*/: *багатокультурність, відеозвернення, відеокамера, відеоматеріали, відеофайл, держапарат, держбюджет, держполітика, держрегулювання, етнопсихіка, євро-долар, євроінтеграція, єврокомісія, європарламент, євроспільнота, законотворення, облдержадміністрація, політкоректний, політтехнолог, правозастосувальний, природовідповідний, прокремлівський, самовисуванець, самовідставка, сільгосптоваровиробник, спецпоселення, тарифоутворення, теледебати, тележурналіст, телеканал, телеком, телекомпанія, теленовини, телерадіокорпорація, телеролик, україноцентризм* (як сучасна світоглядна система), *фондорозпорядник, центрвиборчком*;

– **номінативні словосполучки** (часто зі слідами образності): *альтернативні вибори, баланс парламентських сил, випомповування мізків, волевиявлення народу, державний суверенітет України, гілка влади, інформаційний простір, іпотечний ринок, кольорові*

* Творення складних і складноскорочених слів відбувається за всіма правилами української мови): *високопосадовець, будмайданчик і будсміття, газколонка, євросоюз, європарламент, турменеджери, євровікна і євродвері, євроремонт, стіноруйнування, укрателебачення, укравротур, муздром, аудіовідеоапаратура, автоперевезення, теплошумоізоляція, фотошпалери*. Тут і слова з іншомовними основами: *бізнес-план, євро-сервіс, турменеджери*.

революції, правова держава, расотворчий казан, ринкові відносини, соціальний захист, соціальний пакет (соцпакет), соціальні мережі, соціальні стандарти (соцстандарти), споживчий кошук, стабілізаційний фонд, третій світ, парламентські тушки;

Ось як “ословлювали” окремі події 2010–2014 років:

про рішення Конституційного Суду 2010 р., яке надало Януковичу незаконних, по суті диктаторських повноважень: *незаконна зміна конституційного ладу, узурпація влади або перебирання на себе повноважень установчої влади* (тобто Верховної Ради). Цим було встановлено “режим беззаконня”, породило “катастрофічний правовий нігілізм”. Цей аналіз одного рішення поповнює правовий конституційний інструментарій, збагачує й політичний лексикон суспільства;

про січневі та лютневі події 2014 року (зокр. про “диктаторський закон” 29 січня 2014): “*влада діє як терорист, який захопив заручників*”. Депутати-регіонали виконали роль отари. “Ви такий майданутий – за переконаннями чи за якийсь інтерес воюєте?” – звертається до Дм. Чекаліна, чия сторінка – одна з найпопулярніших в українському “Фейсбуці” (щодня – 5 мільйонів переглядів) (у “Дні” 15–16. 08.2014) – тобто ‘такий переконаний майданівець’. До речі, цей же Чекалін обігрує слово “ностальгія” – у Росії це “носталіногія”;

– **актуалізовану лексику** (повернуті у вжиток слова у публіцистичному, політичному, науковому дискурсах):

- повернення в обіг забутого чи напівзабутого слова: *геть* (у значенні “зовсім”, “цілком”, “без винятків”: геть чисто, геть усі і под.), *далебі, либонь, прецінь, сливе, скоро, щойно*. І другий ряд: *вислід, доконечний, заскочений* (тобто зненацька захоплений, застуканий), *збіса, несила, подибувати, позірний* (у значенні уявний), *приступний* (де було переважно слово доступний, бо “ближче до російського”), *рішенець* (вирок), *розправа* (дискусія), *студії* (дослідження), *щойно*; іноді тут маємо справу з поверненням якогось омонімічного значення у слові *притомний* (у значенні порядний – не лише той, хто при свідомості),
- актуалізація одного зі слів синонімічного ряду: *наразі* – поки що, *вояк* – солдат, *воїн, наклад* – тираж, *фахівець* – спеціаліст, *однострій* – уніформа, *шпиталь* – лікарня, *сиротинець* – дитбудинок...;

– **семантичну переорієнтацію лексичних одиниць, розширення їх значень** (неосемантизми): напр., *більшовики* – як представники парламентської більшості; *виклик, виклики* – новопосталі проблеми (*Виклики для автономії розуму // Заголовок із Дня, 15.12.2010; Станіслав Кульчицький. Революції: локомотиви історії чи відповідь на виклик? // День, 5–6.11. 2010; Вадим Карасьов. Російський виклик українським виборам // День, 5.09.2009; “нові виклики для держави” – з виступів В. Ющенка*); щодо походження цього значення слова, то це, очевидно, Горбачовські “вызовы”.

Тут, можливо, й політично маркована, різко оцінна лексика, зокрема в “епоху” “Євромайдану 2013–2014”: “*екстремісти*” і “*узурпатори влади*”, “*опозиція, яка рветься до влади*”, “*амбіції лідерів опозиції*”, “*безвідповідальні політики*”, “*особисті амбіції опозиціонерів, авантюристів*”... – про “майданівців”; а влада Януковича “*діє тільки в інтересах народу*” – суто в Орвелівській пророчій візії. І в той же час лексика “революціонерів”: “*узурпація влади В. Януковичем*”, “*авторитаризм /його/ влади*”, “*нечувана корупція*”, “*тотальна безправність громадян*”, “*режим беззаконня*”, “*’ательє’ з виконання примх правителя*”;

– **актуалізовані історичні реалії**, зокрема т.зв “буржуазні”: *акція, акціонер, бізнес (бізнесовець), біржа, гувернант(ка), іпотека, мер, парламент, президент, прем’єр-міністр, продюсер, спікер, фіскальний; стрибки /яструбки/ від ‘истребительные отряды’*

чи “команды НКВД”. (“*А хто перед нами сповідався за Шевчуків, яких замордували просто так, щоб потім спихнути на нас невинні жертви. Ви забули, що це зробили стрибки?*” – *Матіос, 2, с. 124–125*). Всі ці слова дістали нове змістове і оцінне наповнення;

– **запозичені лексичні одиниці для позначення нових українських реалій** (докладніше в параграфі “Запозичення”).

Як бачимо, українська мова має багатющі словотворчі можливості – на власній, не запозиченій основі. Як писав наш талановитий словознавець і словотворець Микола Лукаш, “неологізм – зовсім не волюнтаристське утворення, не штучна конструкція, а переосмислення існуючої пралексики” [54, 719]. Додамо: своєї, української пралексики. Цей автор і блискучий перекладач залишив нам багатощі розсипи неологічної лексики і фразеології практично повністю на питомих ресурсах української мови, майже не вдаючись до запозичень. Фразеологічний словник М. Лукаша ми вже маємо. Його видав Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні в 2002 році великим обсягом – 735 сторінок великого формату [54]. Тепер ведеться робота над словником синонімів цього автора.

Такі зразки показують нам і інші письменники: Ліна Костенко, Валерій Шевчук, Оксана Забужко, Марія Матіос...

Хто творить нові слова? Це справа – всенародна.

2.1.2. Неологізми журналістів (Вибірki зі словника автора)

“Центр мовотворчості внаслідок інформаційної гегемонії переноситься в журналістику”

Ігор Михайлин

Журналісти у словотворенні – як передовий загін, розвідники. Вони дуже вигадливі на слова, випробовують їх на міцність, оцінюють. Вони перші тлумачать значення слів, що виникають у тому чи тому середовищі, вирішують, чи заслуговує нове слово на популяризацію. Тобто велику роль у процесах словотворення відіграє мовний смак журналіста.

А із ЗМІ ці слова йдуть у маси.

Журналісти /як і письменники/ використовують усі словотвірні можливості української мови. І роблять це залюбки. Ось приклади словесних новотворів у ЗМІ 1990-х – 2000-х років:

автівка, верлібрист, віртуальщина (від “*віртуальний*”), *вітренківець* (*вітренківці*), *внадцяте* (у якийсь раз, укотре), *гонгадзегейт, горілкомор* (УМ), *гумаки* (гумові чоботи), *гуманітарка* (гуманітарна допомога), *демократизатор* (кйок міліціонера), *джинса* (замовні матеріали), “*диванні*” *партії, дімократія* (від Дмитро Табачник), *дони* = *донецькі* (від донецька “еліта”), *дуболомно, енелонавт* (від НЛО), *єврогвалт* (скандальні події, пов’язані з підготовкою України до Євробачення (*ДТ, 2012 рік*), *Євромайдан* (2013–2014 років), *жахівки* /фільми жахів/, *задовбати, зомбоефір* (про ТБ), *зомбоящик* (про телевізор), *інтернетрі, кнопкодави, коаліціада* (утворення коаліційної більшості в парламенті), *мажоритарка* (мажоритарна система виборів), *манкурт* (істор. – той, хто зрікся свого народу, його мови, віри; те ж, що в українців *яничар*), *мерс* (мерседес), *мило* (1. – телесеріал; 2. – те саме, що Імейл), *морози* (члени СПУ), *націонал-параноїк* – зневажл. затятий націоналіст (*УП, 22.11.2006*), *недоолігарх, зневажл.* (“Юлія Володимирівна, за влучним висловом одного вітчизняного мільярдера, це ‘недоолігарх’. А Сергій

Леонідович /Тигипко/ – все-таки олігарх...” – *УНІАН*, 11.03.2010), *неформат* – не відповідає формату телепередач (побутувало на ТБ, коли треба було, напр., відмовити українському продуктові на користь напівпорнографічних шоу та російської попси, серіалів про “крутых русских” – до “Майдану – 2013/2014” вони завжди були “у форматі”), *офшорка* (про офшорну зону), *підкилимно* (таємно, непублічно, з порушенням правил), *по-крупняку* (у великій кількості /Не знають уже, на чому бабла *по-крупняку* зрубати – Форум/), *прокол* (*проколи*) – до прямого знач. від “проколювати” нині додалось переносне, розширене: недогляд, невдача в чому-н.: прокол у відносинах, організаційний прокол, *спікеріада* (вибори Голови Верховної Ради в кілька етапів), *тележінка* (ведуча на телебаченні: “Найвідоміші і найпопулярніші вітчизняні *тележінки* – Катерина Осадча та Марія Єфросиніна” – *УМ*, 10.02.2010), *топ-тема* (головна тема преси, громадських обговорень), *україножер/українофоб*, *хатинка*, *хрущоба*, *членовоз*, *човники*, *ющенківці*, *януковичівці* (часто і *януковичі*, *янукофани*, *януки*), *гімнотворець* (“*Росію спіткала моральна катастрофа*”, – написав режисер Андрій Кончаловський. *Це не черговий ліберал, а син “гімнотворця” СРСР Микити Міхалкова – Ол-др Палій, історик, політолог, канд. політ. н. // День*, 23–24.03.2012; тут важливо, що батько Кончаловського Міхалков – творець двох гімнів СРСР і одного – РФ).

Бачимо тенденції:

- 1) чимало неологізмів утворено для стилістичних потреб авторів, зокрема для пошуку нових засобів експресії;
- 2) поширення “моди” на гру запозиченими словами;
- 3) прагнення до економії мовних ресурсів.

2.1.3. Авторські лексичні новотвори письменників (і науковців?)

“Не меч, не щит боронять мову – лише безсмертні твори”

Ципріан Норвід

А за передовим загоном, за журналістами-розвідниками, йдуть основні сили. І це насамперед письменники та науковці. Вся історія лексикології та лексикографії свідчить, що їхня творчість є найпродуктивнішим джерелом збагачення мови. “Новотвори – і свідомі, і несвідомі – це живий фермент у мові, запорука її розвитку, цвіту й буяння”, – писав М. Т. Рильський [33, 8, передмова].

Можемо переконатися й у справедливості переконання Миколи Лукаша, що “тільки через індивідуальну словотворчість збагачується, пишним цвітом розцвітає, тобто зберігається мова”. Новотвори, казав він, це зовсім не примха того чи іншого письменника, а конечна необхідність, неминучий обов’язок, що постає перед кожним професіоналом. Ця традиція словотворення йде від класики. Наприклад, М. Старицький придумав МРІЮ, а спробуйте нині уявити українську мову без цього та похідних від нього слів: МРІЯ, МРІЯТИ, МРІЙЛИВИЙ, ЗАМРІЯНИЙ... [54].

Ось кілька Шевченкових неологізмів: “*лани широкополі*”; “*широколистої тополі*”; “*Мов ті діди високочолі, дуби Гетьманщини стоять*”; “*Дніпро крутоберегий*”; “*Сліпа була еси, незряща, недвига серцем*” /тобто інертна серцем людина/; “*в одині-самотині в садку буду спочивати*” (“одина” – самотність); “*Барвінок цвів і зеленів, слався, розстилався, та недосвіт перед світом в садочок укрався: потоптав веселі квіти, побив, поморозив...*” (отже, “недосвіт” – вранішній мороз); “*Уловлять, і судить не будуть: в кайдани туго окують, в село на зрище приведуть*”. А ще словотвори в традиції українського бароко: *велелюдний*, *златомальований*, *яснолиций*; нестягнені форми прикметників, займенників, числівників: *добрую*, *веселії*, *ветхеє*, *вечірняя*, *злії*, *ції*; і, навпаки, – короткі форми: *винен*,

свят, смутен, ясен. Борис Грінченко вперше увів у свій “Словарь” Шевченкові лексеми-новотвори: *верхотворець, вільнодумувати, дрібнодухий, передсвіт, псарята, людомор, недомудр, святопомазаний, тихолюбець, тихосумний, хребтносилий, хрест-кайдани* тощо.

Зі словника новотворів П. Г. Тичини (майже 700 слів – див. цей словник у кн. [44, 95-169]:

анічичиркнути (“Я стою – анічичиркну ! – зціпив зуби і дивлюсь...”)

аркодужний (“Я володію аркодужним перевисанням до народів”)

вперехитку (так, уперехитку, і човен пливе, і дитя тюпає)

кінь-перегонць (“Перегнуть всіх конем-перегонцем – що є краще за цей заповіт?”)

незглибний (“На незглибній глибині...”)

оєвропеєний (“Такі ж ви кроткі, пани мої оєвропеєні...”)

пташка-крилашка (“Пташко-крилашко! Годі тобі та годі співають, поїдьмо царю очі клювать”)

розкрилено (“Глибинами не втану, не змілію, верхів’ями розкрилено росту”)

сріблодзвонний (“І шумить, і гримить Сріблодзвонний струмок”)

А ось – достоту як на сучасний молодіжний смак: *конкрет* (зовсім у нашому, теперішньому дусі – *фест, універ* тощо); *панство-тілпанство; фіолет* (“Охляло сонце. На будинках / горить гарячий фіолет. / Останній промінь, як стилет, / поранив клен на осінь”); *чарка-зустрічарка* (“Піднося, чарко-зустрічарко...”).

А чи перехопили цю естафету сучасні письменники? Наведемо приклади їхніх новотворів:

Словнички новотворів окремих письменників

Ліна Костенко: (3 книг “Записки українського самашедшого” і “Маруся Чурай):

“Записки...”

антинація “І нація – це теж я. А якщо в цій нації є антинація, то прошу не плутати” (с. 161);

викінчений (у значенні втомлений – семантичний зсув від закінчений, досконалий).

“Аж ось коли я втомився – коли став безробітним. Приходжу додому викінчений” (с. 147);

випоминати “А хто б йому випоминав, якби він не перся у президенти?” (с. 347);

всеприсутність “Ця всеприсутність політиків у нашому житті, це жахливо” – (с.221);

гопакедія, ірон. “До пам’ятника прошкує урядова делегація на чолі з президентом. Попереду, за ритуалом, гопакедія в шароварах, у віночках і плахтах, несе кошики з квітами” (с. 92);

давньоколишній “А в нас тут свої імпрези. Міняли літеру в державному Гімні, що Україна на одну букву менше вмерла. Відновлювали давньоколишні норми правопису...” (с. 274);

коаліція – нове слово в нашому дискурсі, але ось як його обігрує Ліна Костенко: “Вавилон – це ж і означає у перекладі “змішання”. Тільки тоді це було змішання мов, племен і народів, а тепер це зветься – коаліція” (с. 278);

не-істина (у значенні хибна суть, неправда) “У нас є два крени в не-істину” (с. 26);

олігархат “А що ж ти хочеш від суспільства, яке за одне століття пережило три суспільні формації? Монархію, та ще й російську, соціалізм, не апробований на дрозюфілах, а тепер ще й олігархат під псевдонімом ‘демократія’...” (с. 288);

очужіти “Відчуваю, що вона очужіла, і вже й сам її сторонюсь” (с. 137)

підірваний (“Ти якийсь підірваний на проблеми” (с. 215);

поведений (“Якась поведена дівка неврастенічно палила...” (с. 170);

розгуляй (“На екранах суцільний московський розгуляй” (с. 61);
“*темники*” “Пресу облягли “темники”. У самому слові є щось темне, ніби це не від тем, а від темнощів, темноти” (с. 360).

“Маруся Чурай”

безглагольний = те, що в російській “безмолвствуют”: “– Що скажуть райці? – Райці безглагольні” (с. 20);

безоборонний “А серце ще таке безоборонне, таким співає срібним голоском” (с. 31);

безодголосно “І так самотньо, так безодголосно / кричить в степу десь чайка степова” (с. 77);

всеочисний “Скорбото всеочисна!” (с. 97);

запечалля “У мене син одинчичок, панове, / і запечалля на душі одне” (с. 12);

запівдарма “Він не який визискувач чи звір; він просто вміє взяти запівдарма” (Як і тепер – с. 40);

канцілюги / бюрократ, канцелярський пацюк/ “Ви канцілюги, у чорнилі пальці, бумажне кодло, воло набивне, / хватальники, в походах небувальці...” (с. 21);

одболіти “...Не дивись вороже. / Мені ті дні повік не одболять” (с. 66);

поривчий /там, де звично пишуть – поривчастий/ “Гризуть вудила коні з нетерплячки. / Поривчий вітер вихолку несе” (с. 113);

танечниця (де з нашої літератури знають тільки “танцівницю”) “Тополя гнеться, як тонка танечниця” (с. 100).

Оксана Забужко (3 кн. “Музей покинутих секретів”):

висотнонога і висотношия “Вадим киває висотноногій і висотношиї, як жирафа, баришні в чорному...” (с. 594);

вольтанутий “Ось чим різниться подружжя від усіх, хай би й яких вольтанутих за температурою кохань і закохань...” (с. 13);

врозумливо “Однією з безумовних переваг життя з журналісткою є те, що з часом навчаєшся врозумливо і цілком літературною мовою викладати свої думки” (с. 158);

загоджений “Такі, загоджені раннім успіхом, хлопчики з добрих родин завжди бувають чемними...” (с. 15) – синонімічний ряд “балуваний, пещений, плеканий, мазаний”;

задбаний “Дві жінки, блондинка й брюнетка, за столиком літньої кав’ярні в Хрещатицькому Пасажі, обидві стильні, добре задбані...” (с. 67);

звітрений “Це були всього лиш розсипані туманні уламки переказів, народнопісенних образів, забутих і звітрених звичаїв, які ще потребували попередньої археологічної реставрації” (с. 282);

зграйний (тут у значенні злагоджений, гармонійний) “... яке ж блискавичне і зграйно-природне, без жодного посередництва ‘культури’, себто музики і слів, спалахує між ними порозуміння, яке досконале звірине партнерство демонструє ця розбасована буколічна парочка...” (с. 238);

мимобігом “Цього ти міг будь-де нахапатися мимобігом” (с. 159);

навсупір “як виклик навсупір життю” (с. 440);

напхом “напхом у консервній банці /у поїзді/” (с. 60);

новородок “... як новородок у мами в купелі” (с. 180);

учепистий “Химерний знімок, якийсь учепистий, не відірвешся” (с. 12).

Марія Матіос (3 кн. “Нація”):

бідашка-солодашка “Вона, бідашка-солодашка, дивиться коневі в гриву й не

дивиться на Іларія... Встидається” (с. 199);

витіпаній – виснажений. “Від роботи вона вернулася пізно й якась така, ніби в терниці витіпана й вибита” – тобто витерта, витіпана в спеціальному знарядді конопля (с. 6);

забачити “Тато Василь.., забачивши людей на брамі, став перед ними, низько вклонився” (с. 75);

зогледіти – “Уже в потемках Юр’яна вішала випрану дитинячу одіж, ото й не зогледіла, як пустила стрімголов Юрчиківі речі” (с. 7). Ще зі зворотною часткою *-ся* час від часу це слово трапляється, а в цій формі практично не вживають; але ж звучить гарно й живомовно;

мовчкомо “Він мовчкомо, але таки рішуче сунув на неї, вириваючи на ходу з носа тонкі й прозорі еластичні трубки” (с. 38);

назадсьебе “Він відкинув карафку з вином назадсьебе” (с. 55);

назирці “Але молодіж ще не знає, що назирці за ними повзе гадина” (с. 92);

неспасний (у знач. непростий) “Що Юр’яні нарікати на судьбу? Тут, отут перед неї, її гріх неспасний” (с. 20);

робітний (у знач. роботячий) “А вона така розумна, оця золота її дитина, така робітна” (с. 19);

розведениця “А Павлінка, сердега, вже розведениця” (с. 8);

скинутися “– Грицьку! – голос газди скинувся занадто застережливо, щоб можна було його не послухати” (с. 11);

скористати “Хіба ви не видите, як вони тручають вас один на одного? Як погібелі вашої хочуть вашими ж руками, щоби потому з неї скористати?” (с. 22);

сороківка – жінка 40 років (с. 8);

терпенний “А вона терпенна – дочекається” (с. 205).

Василь Шкляр (з кн. “Чорний ворон”):

безгоміння “Балку за балкою виярок за виярком переїжджав Ворон, іноді зупиняючись і наслухоючи глухе безгоміння, яке зрідка здригалося від стовбурового луску” (с. 124);

виключити (у значенні розбрунькуватися) “Старезна груша сієї весни лиш де-не-де виключила зав’язь”;

виряд /= одіж, стрій/ “Якби хтось і побачив цих вершників у червоноармійському виряді, то навряд чи звернув би на них особливу увагу” (с. 194);

ганчір’яний “За Худоліївкою вигулькнуло йому назустріч кілька кіннотників у рогатих шапках-будьонівках з величезними ганчір’яними зірками на лобі” (с. 22);

голосниця /горло/ “У мене в самого від почутого пересохла голосниця” (с. 130);

другодні /наступного дня/ “Другодні якраз було Маковея...” (с. 143);

заволока, приплентач /= приблуда/ “Скільки ворон себе пам’ятає, сюди лізуть та й лізуть якись заволоки, а люди тутешні змушені покидати домівки і йти до лісу, щоб боронити свій край; приплентачі ж сунуть і сунуть хмарами”; Звитяга породжує легенди, а відчай – брехню (с. 226);

знагла “У містечку стоїть чимала частина, та якщо вдарити знагла, то можна її втовкти” (с. 34);

навгад “Двоє їхніх вістових подалися в різних напрямках – один до продзагонівців, а другий до міліціонерів і самооборони, яка й досі навгад смалила по сосняку” (с. 215);

непроглядь “Надворі стояла безмісячна ніч, а ворон не був нічним птахом, щоб в отаку непроглядь вибиратися бозна-куди” (с. 229);

оглядність /= обережність/ “Завірюха спитав, чому Гупало сам, та потім усе зрозумів: оглядність – мати безпеки” (с. 158);

повстанство “Часом здавалося, що до нас повернулося завзяття, яким повстанство горіло у своєму зачині” (с. 159);

середохрестя “Подякувавши мірошникові за хліб-сіль, вони звільна поїхали до середохрестя містечка” (с. 196);

стеж = розвідник, шпигун, шпиг, шпик, нишпірка, вивідка. “Гризло вислав до Мокрої Калигірки стежі на вивідки” (с. 35);

ташуватися “Тепер же ташуйтеся спати” (с. 249);

устійнювати (у значенні свідчити про) “У тих далеких Дунаївцях ми, звісно, не мали ніяких родичів, зате довідка Матусівської волості устійнювала протилежне” (с. 229);

чатовий “Ворон зупинив коня, прислухався, дивуючись, чому й досі не натрапив на чатового” (с. 124)

У всіх авторів бачимо багато просто підслуханого в живій мові, а ще більше новоствореного. Сучасні письменники просто не уявляють себе поза словотворчістю, поза грою в слова. І демонструють це величезною кількістю новацій. Їх менше захопила мода на іншомовщину, ніж журналістів. Новотвори сучасних письменників значно більшою мірою засновані на питоми українській лексиці. Очевидно, це від вищого рівня національної самосвідомості.

Наші письменники багато працюють і на науковий та публіцистичний стилі, часом виявляючи там не меншу активність і мовну винахідливість. Як приклад, – Оксана Забужко і її кн. “Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій”.

безрух – краще, ніж “нерухомість”. Про Того, що в скалі сидить /“Лісова пісня”/: “Твердиня тьми й спокою”, непроникний для всього живого ‘печерний склеп’ безруху й німоти, над яким панує неназиванне на ім’я страшне ‘Марище’ “ (с. 272);

безмисність “Здається, тільки загальним невіглаством сучасної інтелігенції (зарівно ‘посткомуністичної’, як і ‘західної’!) у питаннях вір і релігій можна пояснити ту дивовижну безмисність, із якою Мавку ототожнювано із таким-собі анімістичним поганським божеством, безтурботним Паном жіночого роду...” (с. 237);

вискочень “...для соціальних вискочнів” (с. 510);

відчитання (відчитувати) “Відчитання глибших пластів” (с. 440) – вивчення; може бути розпізнавання; “... ми й досі не навчимося відчитувати свою новітню культурну історію без імперського посередництва” (с. 523);

врозумливий “Ф. Ар’є... ближче стоїть /до розуміння задуму Лесі Українки/, аніж наші інтерпретатори, для кого врозумлива мова, якою вона писала, але давно вже не врозумлива культура, до якої належала” (с. 106); “... в нас на початку 1990-х упроваджено до шкільної програми й ‘Бояриню’ – в супроводі не вельми врозумливих коментарів” (с. 348);

вчитний і легковчитний “Трагедія Руфіна ‘на виду’, вона публічна: врозумлива, вчитна, зрима, осяжна” (с.187); “... прямий відгомін цього міфу (про месіянство Києва щодо Москви, Росії) знати і в її /Лесі Українки/ легковчитних аналогіях Україна – Ізраїль, Україна – Троя, Україна / Греція – Московія / Рим ...” (с. 355) – тут легковгадуваних чи упізнаваних, але авторка вживає це слово і в значенні російської кальки “читабельний”, яка “гуляє” сторінками нашої преси і навіть наукових публікацій – і це доволі вдалий варіант;

мимобіжний “Ліна Костенко, правда, теж вкладає в уста свого Богдана мимобіжну і теж по-дядьківському комічно хвальковиту згадку про шляхетне походження...” (с. 332);

навзагал Є у словниках “назагал”, однак цілком правомірний і варіант Забужко, оскільки це дуже поширена модель творення прислівників: *навздогад, навзаєм, навзнак,*

навзнаки, навздогін, навзаклад і под.;

невідчитний “Ця тема /богумильства/ досі майже не займана вітчизняною історіографією, тож нам залишається, наче варварам на руїнах античної цивілізації, знай сліпо тицятися в уламки незрозумілих і невідчитних артефактів...” (О.Заб. – 1) – нерозшифрованих;

невчитний “.../апокрифи/ вже маловрозумливі, та й просто невчитні” (О. Заб – 1, с. 193) – /вчитний, читомий/; у наших текстах – “малозрозумілі та й просто незрозумілі”;

нетакт “Аналогічного нетакту припустився... і О. Маковей” (с. 65) – там, де у нас завжди “безтактність”, “нетактовність”.

оприсутнення “... Для них (великих митців) художня творчість і життєтворчість є рівноправними й взаємопов’язаними, не раз конфліктними, способами дієвого оприсутнення рушійного ідеалу (тут у значенні “виявлення”, “демонстрації”/ (с. 161). Є ще синонімічне оприявлення (с. 320);

публікабельність “... шокує для суспільства відкриття ‘порожніх шухляд’ – коли цензуру було скасовано, а в радянських письменників не виявилось напоготові рукописів, писаних ‘для себе’, без оглядки на ‘публікабельність’ “ (1, с. 600);

розінтелігенчення “Як саме відбувався перехід української інтелігенції на “російську модель” і, відповідно, ‘розшляхетнення’, а відтак і ‘розінтелігенчення’ нашої культури – про це докладніше далі” (с. 523);

розмисел “вільний розмисел” (с. 167);

самість (філос. словотвір) “Свідомість такої місії /.../ й забезпечує ‘орденові’ його вагу й ‘самість’ (за Гегелем – ‘честь’)” (с. 480);

самовпоєний “Чи не правда, щось вельми знайоме звучить для нашого вуха в цих самовпоєних нахвалках “ (с. 527);

самосуций (філос. словотвір) “Дух – це самосуца життєва сила” (с. 243);

тратитися “тратиться з поля зору” (с. 482) – зникає;

читомість “читомість тексту” (С. 13) – те, що наші журналісти називають “читабельністю”;

шляхетномисний “шляхетномисний духовний воїтель” (с. 366).

Не цурається Оксана Забужко й “модної” лексики: навіть у такому серйозному жанрі, як філософсько-культурологічна праця.

піаритися “Претензії І. Костецького до Лесі Українки стосувалися нестак її творчості, як, радше, її відвертого небажання презентуватися на публіку – по-сучасному сказавши, небажання ‘піаритися’ “ (с. 453);

пофігістський “Те, що в Лесі Українки Дон Жуан вийшов засадничо нешляхетним, і ця його програмова нешляхетність (сто років тому сказали б нігілістська, а в сучасному сленгові – ‘пофігістська’: коли людина відверто бравує зневагою до всіх суспільних норм і правил) раз у раз акцентується більш ніж промовистими деталями” (с. 411);

просунутий “... це, як для римлянина (хай би й як завгодно філософськи “просунутого!”), нестак-то й мала поступка” (с. 189–190);

розрулити (ситуацію) (с. 440). Тут, у тих “пофігістський”, “просунутий” і под. – характерна авторська манера в культурно-історичному творі наближення до сучасного читача.

Тримаймося за мову наших класиків – живих і недавніх (Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Миколи Лукаша...) Це справжня наша мова. Не шукаймо своєї мови у вульгарному постмодерні Подерв’янського.

Новотвори письменників – дуже корисні для редактора.

2.1.4. Семантична переорієнтація лексичних одиниць
(як різновид неологізації)

/У слів – інші /додаткові/ значення;
семантичні інновації як результат вторинної номінації,
зміни значеннєвого наповнення слів/

Зміни у значеннях слів (їх етимології) – це постійна, фундаментальна засада функціонування мови, її невід’ємна якість. Видатний психолог, теоретик проблем мислення і мовлення Л. Виготський писав: “Найсуттєвішим у вченні про мислення і мовлення є розкриття того, що значення слів розвиваються. Відкриття зміни значень слів, їх розвитку є головним відкриттям, воно дає можливість остаточно подолати постулат про константність і незмінність значення слова, який лежить в основі всіх попередніх учень про мислення і мовлення” [3, 498].

На цей фундаментальний теоретичний висновок треба спиратися в редакторській практиці. Тут і важливий принцип оцінки мовних фактів для редактора – визначення контекстуальних значень слів. Редакторів слід постійно вчитуватися у тексти авторитетних сучасних авторів, вдумуватися в нюанси значень використовуваних ними слів.

Ось приклади того, як на наших очах слова набувають нових значень:

перебудова (додамо до сказаного вище) – слово, яке зараз, на очах нинішнього покоління, набуло першорядного політичного забарвлення і надзвичайно стрімко стало інтернаціоналізмом; а потім так само швидко відійшло в розряд історизмів-архаїзмів (до речі, слово “перебудова” як термін використовувалося і в 20-х роках);

перемовини – ще у Бориса Грінченка вживалося у словотвірному гнізді як переманювання і перемовляння; тепер це найчастіше синонім переговорів, перетрактацій;

рейтинг – спершу банківський термін зі значенням “показник надійності банку, ділового партнера”, нині “показник оцінки чисті-небудь діяльності, популярності, що визначається соціологічним опитуванням”;

ринок – торговельне підприємство, місце для торгівлі; тепер широко вживається під значенням сфери вільного товарно-грошового обігу та системи суспільних відносин, що ґрунтується на цьому принципі;

сервер – слово прийшло з ігрових видів спорту: гравець, який подає м’яч; нове (додаткове) значення – основний обслуговий пристрій комп’ютера, що функціонує як накопичувач інформації, розподілювач інформації приєднаними приладами;

Тут важливо мати на увазі, що попередні значення слів не зникають, вони можуть уживатися в певних контекстах з різною конотацією для різних етапів історії. Розширення значень слова має наслідком і не вельми бажане явище розширення полісемії.

Можемо помітити такі нюанси в цій тенденції існування мови [див. 15, 25, 39]:

– розширення або перенесення значень наявних у мові слів. З-поміж слів, які розвинули нові значення: *багатоверстатник* (пряме значення – за радянських часів: людина, яка працює на кількох верстатах; сучасне перенесене – людина, яка працює на кількох роботах; яка займається кількома різноплановими справами), *зелені* (а/ члени природоохоронної громадської організації або й партії; б/ долари), *канікули* (перерва між сесіями ВР), *піраміда* (різновид шахрайської фінансової організації), *мишка* (комп’ютерний пристрій для оперування курсором), *пароль* (слово або сукупність знаків для доступу до даних і програм комп’ютера), *ящик* (телевізор), *довкілля*, *підписант*, *голубі шоломи*;

– зміщення в значеннях слів – у бік негативних оцінок (набуття окремими словами

різко негативної оцінки): *партноменклатура, більшовизм, сталінізм апарат, обком, райком, партком* і под. Тут і нові, політично “мічені” слова в секторах загострення політичних протистоянь: *червоно-коричневі* (про комуністів – з боку “демократів”), *“неофашисти”* й *“нацики”* (про “демократів” – з боку комуністів).

Є, зокрема, велика лексична і фразеологічна група з нестійкими (чи з неусталеними) значеннями, що залежить від політичних реалій. Наприклад, про слова *опозиція, фракція* навіть Єльцин в одному з інтерв'ю зауважив, що вони в масовій свідомості асоціюються зі словами “вороги народу”. Окремі наші політичні чинники ще донедавна (до “епохи Майдану”) часто ставили знак рівності між словом “опозиція” (як і “фракція”) і “екстремізм”;

– нівелювання ідеологічних нашарувань у значеннях слів: *націоналіст* (у значенні, близькому до ‘патріот’), *демократ* (як представник якоїсь із демократичних партій), *консерватор* (як ‘захисник приватної власності’ – зі збереженням в інших текстах стилістичного відтінку ‘ретроград, ворог прогресу’); навіть у слова *бандерівець* з’явилися стилістично нейтральний і навіть позитивний варіант – член партії ОУН (істор.) Змінили змістову оцінку і стилістичне забарвлення (в бік зняття негативних конотацій) слова *біржа, акція, страйк, демонстрація, чиновник*.

“Роздвоєні” нюанси значень часто диференціюються в різних соціальних групах суспільства (які вкладають у ці слова часом різний до полярності смисл). Тут можливою стає гра слів, на що має зважати редактор;

– цілі групи найширше використовуваних слів і фразеології виходять з ужитку, набувають анахронічного відтінку застарілої чужерідності. В основі тут – та сама зміна соціальної оцінності лексики.

Чи завжди доцільними є зміни в значеннях слів? Як підмітила Ліна Костенко, “кіно у нас уже не художнє (на відміну від документального), а ігрове, як і анімаційне замість мультиплікаційного (Л. Костенко. Самаш. с. 166). Замість вихідний, початковий стали казати *стартовий* (стартова ситуація), замість наприклад – *умовно кажучи* і *приміром* (С. 167). На думку письменниці, бачимо, що це надлишкова словотворчість, вплив моди.

А коли слово (неологізм) можемо вважати “прописаним” у мові?

Ознаками, які засвідчують процес інтенсивного входження нового слова в лексичну систему мови, є:

- 1) його висока частотність уживання;
- 2) використання в текстах різних жанрів і різної стильової належності;
- 3) словотвірна активність, здатність виступати мотиваційною базою для творення нових слів;
- 4) закріплення за ним нових значень і переносних уживань;
- 5) здатність вступати у синтагматичні зв’язки з іншими словами” [52].

Усе це забезпечує життєстійкість нових і актуалізованих слів.

С. В. Волянська [За] характеризує їх як “новотвори разового характеру, що реалізують експресивно-образну функцію нового слова”. Їх ознаки:

“1) свідомий акт творення нового слова не для номінації нової реалії, а для увиразнення, уточнення вже відомого; такі слова виконують важливі художньо-зображальні функції, вони дають емоційно-експресивну назву поняттю, яке вже має словесне позначення в мові;

2) використання вже наявних і усталених у мові лексичних і словотворчих ресурсів з певною стилістичною метою;

3) належність до сфери мовлення; вони мають статус ‘вічно нових’ слів;

4) факультативність у вживанні (“індивідуальні новотвори функціонують лише в тих контекстах, для яких були створені”).

В сучасних публікаціях бачимо чимало okazіоналізмів.

Про природу неологізмів у мові.

У сучасній філології (і в мовознавстві, і в літературознавстві) досліджується проблема інтертекстуальності. Зокрема, вважають, що одне із сучасних відкриттів полягає в тому, що література зводиться до перекомбінацій відомих елементів, а не до пошуків унікальності. І в цьому немає ніякої недооцінки творчості письменників. Просто тут ми помічаємо, що література найчастіше є рефлексією на події з опорою на все інтелектуальне надбання людства. Це можна спостерегти на творчості аналізованих вище наших літераторів Ліни Костенко, Оксани Забужко, Марії Матіос, Валерія Шевчука...

Як вважав відомий філософ і літературний теоретик М. Бахтін, у літературі не може бути нейтрального слова, а всі слова “пахнуть контекстами, у яких вони жили” (“*Усі слова уже були чиймись*” – Ліна Костенко. Який перегук ідей!). “При творчому ставленні до мови, – писав він, – безголосих, нічиїх слів немає. У кожному слові – голоси іноді нескінченно далекі, безіменні, майже безособові (голоси лексичних відтінків, стилів тощо), майже невловні, і голоси, які звучать близько й одночасно”. І далі – майже парадоксально: “кожний справді творчий голос завжди може бути тільки другим голосом у слові” (Див. [64, 419, 421]).

Йдеться про дуже важливу рису в природі літератури – її діалогічність.

Справді, вдумайтесь у наведені вище неологізми письменників, особливо у трансформовані фразеологізми. У Ліни Костенко:

– “антинація”, “антиукраїнська Україна” – це як запали до гранат, вони викликають вибухи міркувань про нинішню ситуацію в націю- і державотворенні;

– “диктат приматів”, “дони й подонки” – теж “запалює” свідомість читача до розмислів про велике й потворне політичне явище нашої дійсності, про наше ставлення до нього і про наші дії.

Бачимо перегук не лише між словами, а й між мовами: неологізми (оказіоналізми) на основі російських слів: *проходимці* – всього-на-всього ‘ті, що з прохідної частини списку кандидатів у народні депутати’, але яка вбивчо оцінна характеристика, яка алюзія в політичну етику! (“Записки...”, с. 209).

А скільки – на основі англійських слів! /Нема потреби й ілюструвати/

На основі старослов’янізмів: “райці безглагольні” /тобто радники/. Те, що у Пушкіна “Народ безмолвствует”, виявляється, легко передати українською старослов’янізмом: народ (люд) безглагольний.

Міркуючи про роль неологізмів у сучасній мові, дослідники іноді зіштовхують поняття стандарту і експресії [про це міркують зарубіжні дослідники ЗМІ Розенталь Д. Е. і Костомаров В. Г.], які відповідають двом універсальним принципам побудови тексту – автоматизації й актуалізації мовних засобів. Звичність, шаблонність у доборі й організації мовних засобів у тексті не приверне особливої уваги адресата. Актуалізація ж нових засобів мови, на тлі контексту, навпаки, сприймається як незвичайне, неочікуване, як приємне “відхилення” від набридлої манери.

Цю функцію неологізмів зафіксував (ще в період “перестройки”) Д. Е. Розенталь. На його думку, це одна з характерних тенденцій у житті мови і причина потягу творчих людей до неологізації словника. Для цього він вдався до поняття лінійності мови; а ми могли б сказати рутинності мовного потоку, звичності засобів творчого вираження. “У лінійності мови, – писав він, – автоматизовані елементи, що позначені великою ймовірністю вживання, створюють фон для появи елементів малої ймовірності. Порушуючи неперервність тексту, неочікуване активізує сприймання, а тому сильніше впливає на читача, викликаючи наперед передбачувану автором реакцію – обурення чи,

навпаки, схвалення, іронію чи просто посмішку” [49, 12]. Редактор має стимулювати автора до пошуку нестандартних засобів висловлювання.

2.1.5. Фразеологічні інновації

Не менш продуктивним полем для оновлення мови у мас-медіа, в наукових і художніх текстах – крім лексики – є фразеологія. Суспільство десятками років жило в системі комуністичних гасел, закликів, крилатих фраз. І от в атмосфері тотальної критики минулого пішла стихійна ідейно-політична “зачистка” цього фразеологічного поля.

Відкинутими виявилися десятки і сотні фразеологізованих утворів минулої епохи на зразок *демократичний централізм, ленінський стиль керівництва, вірні ленінці, класове виховання, рідна радянська влада; ум, честь і совість нашої епохи* (про КПРС), *маяки п’ятирічки, економіка має бути економною*”...

А що на їх місце приходить? *Українська незалежність, державний суверенітет, політична стабільність, правова держава, політична опозиція, мітингове право, споживчий кошик, шокова терапія, дикий ринок, кланові інтереси, імпортозамінне виробництво й імпортозамінна політика, інституційна перебудова держуправління, довгострокові і короткострокові кредити, іпотечне кредитування, соціологія масових комунікацій, соціально незахищені верстви населення, кримінальні структури, криміналізація держапарату. Маємо те, що маємо...; Що ми за народ такий!..*

Нові суспільні процеси постійно збагачують і, можна сказати, щоденно переформовують політичний і літературний фразеологічний словник нашої мови. Наприклад, у ході Євромайдану 2013–2014 рр. з’явилися крилаті словосполукки: *український євромайдан, барикади свободи, Революція гідності, Небесна сотня*...

У розділі 3 були розглянуті میمовільні помилки у фразеологізмах. А тут ідеться про велику творчу роботу наших авторів – гру з фразеологізмами.

У фразеотворчій грі виявляються приховані потенції слів і словосполук. Як пише В. Г. Костомаров, “іде масова напружена фразеотворчість, яка доповнює всеохопну (вдаючись до модного слова обвальну) перевірку на точність і міцність, на придатність для нових умов усіх звичних термінів, ходячих формул. Багато відомих фраз виводяться в запасники і їх забувають, деякі з тих, що лишилися, викликають сумніви, їх уточнюють, змінюють, переосмислюють семантично, оцінково, стилістично. На очах складається нова фразеологія, нова ідіоматика” [18, 206].

Іноді для створення нових сталих словосполук буває достатньо зміни граматичних форм і синтаксичних структур (*владні органи* замість *органи влади*) або заміни одного з елементів синонімом (*легітимний орган влади* замість *законний*).

Але не тільки нові політичні реалії спричиняють ці зміни. Є ще стилістичні потреби мовців, особливо їх творчої частини (письменників, журналістів, учених, політиків). Одним із помітних виявів оновлення мови ЗМІ є гра з фразеологізмами. Тут характерними є різноманітні трансформації сталих словосполук, тобто семантичні їх переосмислення та лексико-структурні перебудови. Авторі (особливо гумористи) оновлюють семантику фразеологізму, повертаючи словам, які входять до його складу, первинне значення. І це вже стилістичні, а часом і художні прийоми, характерні особливо для іронічних контекстів. Ось кілька прикладів з газети “Україна молода”:

– “*Не знаю, як там щодо любові... Але в ненависть із першого погляду я точно вірю*” (первинний фразеологізм – “любов з першого погляду”);

– “*Пожежник завжди працює з вогником*”;

- “Ми не настільки багаті, щоб купувати... – Дешеві речі? – Щоб купувати...” (від англійського прислів’я “ми не настільки багаті, щоб купувати дешеві речі”);
- “Радіо завжди будить думку. Навіть коли хочеться спати”;
- “Людина росте все життя. Спочатку у висоту, а потім у ширину”;
- “Про небіжчиків погано не можна. Встигни сказати живому, яка він скотина” (“про небіжчика або нічого, або тільки хороше”);
- “Іноді мені здається, що в мене зовсім немає тієї ноги, з якої треба вставати вранці” /від “встати не з тієї ноги” – реалізація метафори/.

Іноді у фразеологізм підставляють паронімічне, антонімічне слово, змінюють переносне значення слова на пряме, утинають ідіому. Автор ніби повертається до вільного трактування зв’язаних в ідіомі слів і обіграє їх первинне значення. Таким чином відбувається двопланове осмислення фразеологізму, реалізація метафори, на якій він побудований. Часто це використовується в жартах (“приколах”), анекдотах, каламбурах.

Сюди ж можна віднести й зміну лексичного складу фразеологізму: “Сміх кризь кулі...”; “Сім раз відміряй, один раз стріляй”...

Анатолій Капелюшний структурно аналізує трансформації фразеологізмів з певною стилістичною настановою [11, 127–128]:

- поєднання в тексті з метою створення каламбуру фразеологізму й вільного словосполучення або вживання слова водночас у зв’язаному та вільному значеннях;
- створення оказіонального значення фразеологізму або пристосування фразеологізму до конкретної ситуації;
- контамінація – створення нового фразеологізму шляхом накладання однієї на одну двох (і більше) вже наявних фразеологічних одиниць (*Взяв участь у побитті байдиків; а били тут байдики зі знанням справи; билися об заклад; як риба об лід*);
- додавання другої (авторської) частини (*Все витримає папір, але не читач /Жозеф Жубер/; Людині властиво помилятися, але для нелюдських помилок потрібен комп’ютер /Пол Ерліх/; Стислість – сестра таланту, але мачуха гонорару /А. Свободін/*);
- синонімічна або антонімічна заміна компонентів фразеологізму (*Він тримав у присадибній ділянці свого зору все, що робив сусід*);
- поширення фразеологічної одиниці додаванням до неї нових компонентів (*Це впало йому в його каре око вранці, після сніданку*).

Дослідники поділяють фразеологічні неологічні трансформації на цілий ряд видів [4; 27]:

- ✓ **Кількісні зміни компонентного складу фразеологізмів:**
 - розширення компонентного складу...
 - розгорнутий образ фразеологізму
 - скорочення компонентного складу **ФО**
- ✓ **Лексичні заміни компонентів фразеологізмів:**
 - заміна слів у фразеологізмі
 - заміна граматичної форми компонентів (*переважно предиката*), яка охоплює випадки змін виду, часу, перехідності, способу дії
- ✓ **Контамінування фразеологізмів** (називають це ще *схрещуванням фразеологізмів*).
- ✓ **Різноманітні перифрази** (зокр., протиставлення сталої /зузальної/ форми виразу його оказіональній формі)
- ✓ **Авторські фразеологічні новотвори.**

Під час аналізу користуються такими поняттями і термінами: *схема-модель* – первинна форма фразеологізму чи паремії, на основі якої утворюються *трансформи; фразеологічний натяк* (алюзія); *ефект упізнавання* (тієї схеми-моделі при трансформаціях фразеологізмів); *антиприслів’я* (змінена форма паремії).

- *антифразис* (з гр.) – стилістична фігура, що полягає у використанні слова або виразу в протилежному, найчастіше іронічному, значенні
 - *перифраз* (з гр. “раптовий поворот”) – фігура мови, коли предмет або явище називають не прямо, а у формі опису їх істотних і характерних рис та ознак
- Зміна мовної оболонки традиційного виразу.*

Розглянемо практику сучасних авторів у користуванні фразеологічним (насамперед паремійним) фондом української мови.

✓ *Кількісні зміни компонентного складу*

– Розширення компонентного складу фразеологізму

- “*Мова солов’їна, а тьохкають чортзна-що*” (Ліна Костенко) – від “солов’їна мова”;
- *безкості сільські язики* (Марія Матіос) – від “язык без костей”;
- “*Онуфрійчукам усе добро само йде пішки до хати*” (синонімічний варіант – “багатому й дітей чорт колише”);
- *закон виживання нахабнішого* “Витравлювання моральних законів чи насадження закону виживання нахабнішого” (М. Матіос, Вирвані сторінки з автобіографії, с. 7) – “закон виживання”;
- *вхопити ноги на плечі* “– Долой с глаз оба! – сказав бородань таким тоном, що “білі кітельки”, вхопивши ноги на плечі, дременули до своєї касарні” (В. Шкляр, с. 53) і *кинути ноги на плечі* (синон. варіант) “Один, щоправда, якось таки прослизнув поміж оглашеними будьонівцями й кинув ноги на плечі” (Там само); номінальна ФО – *ноги на плечі*;
- *марнота над марнотами і все намарне* “Він /ворон – птах/ просто спостерігав зверху, бо це було єдине, що його ще цікавило в цьому нескінченному житті. Марнота над марнотами, все намарне, – думав ворон” (с. 21); там, де в російській мові “*суета сует*”, наші словники калькують: *суета сует*, деякі ще додають: *марнота марнот*; тут бачимо, як розширив стилістичне наповнення фразеологізму Василь Шкляр;
- *і в гадку не клалося* (Оксана Забужко, Музей...) – від “і в гадці не було”;
- *мертвіє тіло нації* (Ліна Костенко. Записки...) – “Росія – це великий спрут. У всіх, до кого вона привалилася боком, мертвіє тіло нації” (с. 255).

Як різновид до “розширення складу фразеологізму” –

– Розгорнутий образ фразеологізму

- “*Велике цабе*” розгорнуте у фрагмент тексту: “*Людей розкидають мало не в кювети, коли їде якась цабе*” – з перефразуванням одного з компонентів ФО: *велике цабе* (Ліна Костенко);
- “*Ми з дружиною обговорили проблему в першому читанні і консенсусом ухвалили рішення: посуд мити по черзі*” – бачимо, як розгортаються в гумористичному ключі дві фраземи;
- *синій птах з перебитими крилами* (метафора незалежності України у Л. Костенко);
- *безжальне колесо обставин вічне* (з “Вирваних сторінок з автобіографії” Марії Матіос, с. 24) – від *колесо історії*;
- *з’їхана на всю стріху дама* (О. Забужко, Музей...) – від “дах поїхав”.

– Скорочення компонентного складу ФО
(натяк з упізнаваністю схеми-моделі; редуція, утинання)

“Чому розплетена коса?” (Заголовок в УМ від 12.01.2008). Угадується рядок пісні:
“Чому розплетена коса, а на очах бринить сльоза?”;

“Прийшов новий начальник. Нова мітла...” (З телесеріалу) Повний фразеологічний вислів – схему-модель ми легко вгадуємо: “нова мітла мете по-новому”. І таких трансформацій можемо надібати в пресі чимало: з’явилася нова мітла; нова мітла хоче мести; нову мітлу не сприйняли тощо. І тільки ця упізнаваність робить стилістичний задум автора життєвим, сприйнятним для читача;

як-у-рот-води “Зникали з прайм-тайму дискусії в прямому ефірі, новинарі скаржилися, що отримують від власників щоденні тематичні інструкції, які новини як подавати, а за які взагалі мовчати як-у-рот-води, на місце власних програм плавом сунули покупні російські” (О. Забужко – 2, с. 286) – від “як у рот води набрати”.

При заміні кількох компонентів важливо, щоб читач чітко упізнавав традиційний зворот, схему-модель, на базі якої побудовано трансформований вислів. Напр., стара мітла по-старому мете; Прийшла стара-нова мітла, і всіх під одну гребінку? Навіть коли у вислові все замінено, сприймач за принципом його побудови, за ритмом, рифмою має вловити похідну ідіоматичну структуру. Напр., фразеологічна модель “Бути чи не бути?” (В. Шекспір. “Гамлет”) має вгадуватися в авторській “пропозиції” оподатковуватися чи не оподатковуватися – ось у чому питання...

✓ Лексична заміна компонентів фразеологізму

або субституція (від лат. *substitutio* – підставляю, заміною), що передбачає цілеспрямовану заміну одного, кількох чи всіх компонентів ФО функційно схожими елементами

– Заміна слів у фразеологізмі

Змінений компонент стоїть під логічним наголосом і часом підкреслює несподівану, парадоксальну думку

Залив смальцю за шкіру (Марія Магіос “Москалиця”, с. 32) – номінально: залив сала за шкіру;

Свої своїх заювали /в політичній демократичній опозиції/ – свої своїх не пізнають;

Тримати язик на припоні (“Нація”) – від тримати язик за зубами (“утримуватися від висловлювання”);

Немає такої перешкоди, яку російська людина не змогла б... обматюкати (в похідній ФО – подолати – УМ, 6.01.2015).

Заміна контекстуальними антонімами, напр.:

Чорний день календаря (УМ, 14.10.2010) – у похідній формі – червоний день;

Скажи мені, хто твій спонсор, і я скажу тобі, хто ти (ЛУ, 22.05.2003)

– Заміна граматичної форми компонентів

(переважно предиката) Охоплює випадки змін виду, часу, перехідності, способу дії

Нова мітла буде мести по-новому. Замінена форма граматичного часу (в похідному прислів’ї було мете по-новому)

✓ **Контамінування (схрещування) фразеологізмів**

Не будемо ділити невбитого ведмедя в мішку (УМ, 15.10.2009) – контаміновані два фразеологізми: *ділити шкуру невбитого ведмедя і купувати kota в мішку*;

Покажи мені свої вуха, і я скажу тобі, скільки локини вони можуть ще витримати (СВ, 19.01.2001) – поєднано прислів'я “Скажи мені, хто твій друг...” і стала словосполука “*вішати на вуха локину*”

Ірина Глуховцева [4, 111–112] дослідила трансформи прислів'я “Скажи мені, хто твій друг, і я тобі скажу, хто ти”. Вона називає ці варіанти антиприслів'ями: *скажи мені, де ти протирав штани, і я скажу тобі, яка в тебе зараз пенсія* (ЛУ, 19.04.2001); *скажи мені, скільки мільйонів на твоєму банківському рахунку, і я скажу, у скільки мільйонів це обійшлося народові*” (СВ, 14.10.2005); *скажи мені, хто я, і я скажу тобі, куди тобі піти* (Перець. – 2000. – № 8). Найцікавіше, що над цим прислів'ям, за спостереженнями І. Глуховцевої, повправлялися аж 64 автори! І це ж, очевидно, неповний перелік. Цікаво й те, що в ході словесної гри міняється й сама модель побудови: *не скажу, не розкажу; скажи..., і я не розкажу; покажи... покажу; покажи мені, з ким..., і я покажу тобі, як...*

Авторка висновує, що таким модифікаціям зазвичай піддаються “найбільш уживані та актуальні в певний період розвитку мови стійкі сполучення слів, побудовані на важливих для цієї мовної спільноти усталених образах” [4, 113]

✓ **Різноманітні перифрази; протиставлення сталої (узуальної) форми виразу його оказіональній формі**

– Переробка відомих афоризмів, творення каламбурів

Технологію переосмислення фразеологізмів ми можемо спостерегти і на прикладах творчості відомих літераторів – Оксани Забужко, Ліни Костенко та інших.

Ось кілька нових фразеологізмів (в т.ч. афоризми, паремії), авторами яких є сучасні письменники.

– “Приніс чоловік додому свою потовчену душу, а жінка, як подорожник, до всіх виразок прикладась” (Ліна Костенко. “Маруся Чурай”, с. 42) – перифраз прислів'я “*хоч до рани прикладай*”;

– “Привид бродить по Україні, привид шовінізму. Часом він вилазить на трибуну і вимагає другої державної мови” (Ліна Костенко) – в основі схема-модель від “Привид бродить по Європі, привид комунізму”; в основі – вислів К. Маркса і Ф. Енгельса, який став афоризмом (“Маніфест Ком. партії”);

– *тепер ми – здобич інформації* (Ліна Костенко) – від “жертви інформації”.

У Марії Матіос

– “Катрінка, кілька місяців виношена в зубах непорочних сільських молодиць, як здобич у пащі яструба...” (Марія Матіос. Москалиця, с. 6) – розгорнутий образ пліткування – у сплаві двох фразеологізмів;

– “Роботу робила мовчки – *ніби секрет який за зубами тримала*” (Марія Матіос. Москалиця, с. 9) – “тримати язик за зубами”;

– “Трав'яне від села далеко: *поки дістанешся хутора на Великдень від церкви з Панської Долини – з писанок курчата вилупляться*” (Марія Матіос. Москалиця, с. 9) – не з яєць, а з писанок – тобто ніко́ли (!);

– “Роботу робила мовчки – *ніби секрет який за зубами тримала*. Та й говорити особливо не мала з ким;

– пустив би у дим чужу господарку в кліп ока (Москалиця, с. 32) – “пустив би півня під стріху”;

– безкарність – це мамка і нянька злочину (“Але ще великий Робесп’єр помітив, що той, хто не залежить від людей, одразу стає незалежним від своїх обов’язків, а безкарність – це мамка і нянька злочину” і, коли урядовець не знає страху, народ завжди в рабстві” – Марія Матіос (з “Вирваних сторінок з автобіографії”, с.108);

– кожна людина має свою правду і своє алібі “На Буковині навчили мене толерантності /.../ Але навчили також, що кожна людина – незалежно від мови, віри, світогляду – має свою правду і своє алібі, а також має законне і природне право зберігати свою ідентичність за найнесприятливіших умов” (з “Вирваних сторінок з автобіографії”, с. 30);

– Поновлені фразеологізми

під цим оглядом “Під цим оглядом /тема/ давно вартує ґрунтовного культурологічного дослідження” (Оксана Забужко, с. 509);

чого як чого “...і чого як чого, а отої танатичної зачарованости недужним... у неї відшукати годі” (Оксана Забужко – 1, с. 72–73)

Варто вдивитися редакторів і в синтаксичні інновації. Серед них теж є поновлювані конструкції і авторські варіанти (інновації). Зокрема, нестандартне керування, прийменникові словосполучення, парні порівняльні і складнопідрядні сполучники...

У Оксани Забужко:

“Музей...”

– привидитися кому, чому “А хлопчик дуже гарний, подібний до Ліни, вона привидилася йому, як спав” (с. 557)

– потрапляти – з інфінітивом /у знач. “примудрятися”/. “Якраз ми, красуні й розумниці, потрапляємо в житті таких дров наламати, що ніякій дурепі не присниться” (с. 537)

– залежати на чому

– нестак (нестак-то), як... “М. В. Попович їх (“тарасівців”), боюсь, недооцінив, потракувавши їхню програму з позиції нестак історика, як радше політика 1990-х...” (с. 295);

– “... проблема авторства в європейській культурі історично нестак-то й давня” (с. 150); нестак-то й багато (с. 199).

[З Notre Dame...]

– так..., аж... Див. “Признаймо рацію Єпископові, якого ця фреска так розгнівила, аж він відмовився починати в домі відправу...” (с. 205);

– тим..., що... “... заздрість ця тим пекучіша, що в душі він чується непорівнянно од тих патрицій вищим” (с. 207);

– це-бо не що як... “’Камінний г о с п о д а р’ це-бо не що, як своєрідно заявлена антитеза, свого роду фехтувальний випад проти ’Камінного г о с т я’ (Пушкінського)” (с. 402);

– шукати за... “У тому напущеному ’лісовому тумані’ академічне лесезнавство примудрилося цілковито переочити іншу, хоч і менш очевидну авторську ’підказку’, в який бік шукати за літературними джерелами драми...” (с. 258);

– добре з тим ішло “Йому завжди добре з тим ішло...” (с. 139);

– за цими книжками мені шкода найдужче (с. 611)

– не залежало ні на..., ані на... “... не залежало ні на пошуках окремого від Заходу “свого шляху”..., ані на тому, щоб “сховатися” в народі ...” (с. 315)

– не знати, за чим шукати “... позиція Л. Мороз вразлива суто методологічно: не

розрізняючи в 'доукраїнчиній' літературі множинності традицій, вона не знає, власне, за чим шукати і тому змушена вдаватися аж до пересмикувань морально сумнівного характеру..." (с. 378)

В Оксани Забужко чимало повернутих до життя, доти заміщуваних російськими перебивками керувань і узгоджень на зразок: *придивитися кому, чому* (а не "придивитися до чого"), *залежати на чому* (залежати від чого); розмовних синтаксичних зв'язок- "перехідників" типу: – *є не що, як...* /"Краса є не що, як початок жаху" ("Музей...", с. 461)/, *не так..., як...* /"Функція не так експресивна, як магічно-оборонна" ("Notre Dame..." с. 125) і под. Всі ці фразеологічні і синтаксичні варіанти – результат дуже ретельного опрацювання літературної спадщини наших українських учених та письменників ХІХ – ХХ ст.

У Василя Шкляра:

"Чорний ворон"

– *що..., то...* "Що довше протримаємося проти окупанта, то більша надія на майбутні сходи нашої боротьби" (с. 43);

– *хоч як це...* "Ні, це треба було бачити й чути, як вони дружно співали, як кутуляли щелепами, заговуючи незрозумілі слова, натужно ковтали повітря, аж борлаки їм ходили ходором, ревли, белькотіли, мугикали, мукали, але все те, хоч як це дивно, зливалося в єдину цільну мелодію, в переможну осанну, від якої мороз гуляв поза спинами" (с. 56);

– *хай там як* "Чи хлопця хтось продав, чи його 'бебехам' самим удалося вистежити, хай там як, а вони оточили хату й будь-що хотіли взяти його живим"

– *покласти голову під копито* "Але Чорний Ворон міг покласти голову під копито своєму Мудесві /коневі/, що все це було не так" (с. 13) – тут у значенні запрягтися; синонімічне до *давати голову на відріз* (*давати голову відтяти*).

Повертається на своє місце давно минулий час:

було, був – "Відтак, замість забрати Парвуса з собою 'на море світове ловити душі', як був замірявся, Єпископ лишає його в темниці на смерть відреченця" (Оксана Забужко – 1, с. 220; с. 324); "Як відомо, у пошуках джерел 'Лісової пісні' наше 'академічне' лесезнавство на довгі десятиліття було заблукало 'в зачаклованих хащах волинських лісів'" (О. Заб., с. 257)

Як бачимо, трансформації фразеологізмів – надзвичайно продуктивний інструмент для вправного письменника (і редактора). Він тепер вийшов на перший план у стилістичних пошуках майстрів слова. І цим збагачується наша мова.

Більшість цих слів і фразеологізмів з часом увійдуть до основного фонду мови, у словники. Очевидно, не всі. Але кожне з них уже є фактом української мови і має бути взяте редактором на фахове озброєння.

Їх значення – в контексті свого твору. І завжди може бути використане уважним фахівцем – журналістом, редактором, дослідником мови. Це постійно оновлюване позасловникове багатство редактора. Ним він має користуватися, як і словниками. І це вже, можна сказати, його "найвищий пілотаж". С. Караванський писав з цього приводу: "Редактор з великої літери має ще одну повинність: заповнювати білі плями наявних словників" [14, 61).

Тут важливий урок для редактора: йому треба бути в курсі основних тенденцій літературного процесу, читати найрезонансніші і найталановитіші твори художньої літератури, оцінювати їх з погляду розвитку мови. Оцінювати й мовні процеси в ЗМІ, науковій літературі.

Заглядаймо в живу сучасну класику як у колодязь скарбів. Видобуваймо відти найцінніше, те, що розвиває нашу мову.

2.1.6. Дериваційні інновації...

Потужним стилістичним рушієм розвитку української мови є морфологічні засоби. У процесах неологізації дослідники відзначають розширення т.зв. дериваційних способів (тобто творення похідних слів від терміна-основи) з концентрацією на найпродуктивніших українських словотвірних моделях, з реанімацією знищених форм у радянські часи.

Нові слова виникають від незвичних чи малопоширених поєднань морфологічних форм з базовим словом (основою), але на основі норм літературної мови. Тобто ми не беремо до уваги явно ненормативні варіанти словотворення.

Масове користування дериваційними можливостями виявляє себе й у живому мовленні та публічних виступах. Але ми зосередимося переважно на словотворчому здобутку засобів масової інформації і літератури – художньої, публіцистичної та наукової. Можемо вибудувати таку структуру інновацій.

○ *Новотвори від імен і прізвищ знакових політичних постатей, назв партій*

Цей спосіб допомагає типізувати явища суспільного життя. І активізується він у періоди інтенсивних політичних кампаній, зокрема виборчих. Тоді в хід ідуть новотвори від прізвищ і назв партій – частіше з негативною конотацією: “чільний ющенківець”, “намети януковичівців”, декучмізація, “телевізійні піховшеки”, нашоукраїнці, помаранчеві прихильники, біло-сині або синьо-білі карусельники; кучмовоз, кучмократія, кучмономіка. Розмовно-іронічним стає книжне слово “гарант”.

○ *Активізація творення назв ознак та станів (творення абстрактних понять)*

Вона теж потрібна для узагальнень у нашому мисленні і для творення нових понять на базі конкретних слів. До того ж вона посилює експресивність: *українськість* (“Слово Просвіти”), *європейськість* (України), *інтернетизація*, а також для творення складних слів у спосіб основоскладання (композиції): *інтернетзалежний*, *експортноорієнтований*, *миротворець*, *нікомуненалежність*, *піснеспів*. Більш розгорнуто це розглянемо в суфіксальних і префіксальних моделях, частиномовних трансформаціях, засобах творення складних слів тощо.

○ *Фемінативи*

Їх творення помітно активізувалося, вони виділилися в окрему систему іменникових лексем. Дослідники пов’язують це явище з активною позицією жінок в українському суспільстві. Тут особливо активізувалося словотворення з відомим і раніше суфіксом *ин’(а)* (*бояриня*, *княгиня*): *героїня*, *господиня* і більш сучасні приклади: *викладачка*, *журналістка*, *директорка*, *педагогиня*, *олігархиня*, *політологиня*, *фахівчиня*, *філологиня*, *філософиня*, *шефиня* і навіть *членкиня*. Переважно це новотвори ЗМІ. Їх можемо вважати розмовними варіантами. Однак помітною є й тенденція до включення частини з них у словниковий склад мови, у словники.

Студентка назвала слово “редактриса” *вигаданим словом (покручем)*. Але бачимо, що за цим стоїть виразна сучасна тенденція. Можемо розглядати її принаймні як живомовні елементи.

- *Переведення новотворів з одної граматичної частини мови до іншої* (Неологізація у спосіб частиномовного перетворення слів)

– ВІДДІЄСЛІВНІ ПРИКМЕТНИКИ

вникливий (= вдумливий) – від *вникати* “... І дивом дивуєшся, як цього /інтимно-особистісного/ зміг недобачити вникливий М. Євшан” (О.Заб. – 1, с. 173) – до речі, все ж, здається, краще було б “не зміг добачити”

ворушкий – від *ворушити* “Гостра мука невимовної ніжності, од якої все всередині перетворюється на квітку, розпускається воружками, лоскотливими пелюстками...” (О. Заб. – 2, с. 143).

– ВІДПРИСЛІВНИКОВИЙ ПРИКМЕТНИК

зовсюдний “в їхніх зовсюдних поглядах /в поглядах, які зусібіч звернені на героїню/” (О.Заб. – 2, с. 20)

стидкий “... наче потаємна стидка недуга”

– ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ ВІД ІНШИХ ЧАСТИН МОВИ.

вирішально – від *вирішувати*

звідтам “/хлопчаки/ слухали його звідтам /з печі/” (О. Заб. – 2, с. 193)

зоддалеки “... чуючи власний голос ніби зоддалеки” (О. Заб. – Там же)

навдокіл (“Люди навдокіл на нас зглядалися, зупинилися навіть деякі машини” – Валерій Шевчук) – за дуже продуктивною моделлю (*навзаєм, навздогін, навзаводи, навзамін* і под.)

наздогад “Але у Шевченка /.../ диявол (‘враг-супостат’), за традицією християнських містиків, ніколи й ніде не з’являється en face – тільки дає про себе наздогад” (О. Заб. – 1, с. 273) – простіше і точніше було б – дає про себе знати; або й з цим словом, але в іншому варіанті: про нього йдеться не прямо, лише наздогад)

найпосутніше “/Ортега-і-Гасет/... потрапив уловити те найпосутніше, що споріднює дві... ’хліборобські раси селянської вдачі’...” (О. Заб. – 1, с. 416) – у значенні “зумів уловити”.

натоді – “Чи він /батько/ натоді ніде не працював?” (Вал. Шевчук)

ступорно (перебуваючи у стані ступору, заціпеніння) “Помічаю – я почав швидко говорити або ступорно мовчати” (Ліна Кост., с. 137)

ухильцем “Але гроші мусили бути вже ті, що їх джерелом наші скоробагатки не хваляться, згадують ухильцем” (О. Заб. – 2, с. 88).

– ДІЄСЛІВНІ НОВОТВОРИ ВІД ІМЕННИКІВ

рейтингувати

стовпіти “І ви на хвилиночку стовпієте /з несподіванки/, не знаючи, як реагувати...” (О. Заб. – 2, с. 30)

– ТВОРЕННЯ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ

вигульк “Спершу сповільнено, мов під водою, /у видиві героїні/ приходять у рух бліді пагони літорослів, різьблені з плавкою витонченістю японської графіки, відтак вигульком на поверхню – тропічно-густа смарагдова зелень...” (О. Заб. – 2, с. 17) Можливо, тут і просто від вигука (як присудкового слова) – гульк.

промельк “... не мимобіжний промельк, а таки любовий наїзд...” (О. Заб. – 2, с. 262)

– ПРИСЛІВНИКИ ВІД СЛОВОСПОЛУК

(Улюблений спосіб неологізації у письменників)

відпочатку “Освідчена читачеві відпочатку, з першої дії, ця головна правда... щоразу перемагає” (О. Заб. – 1, с. 204) – тут не орфографічна помилка, авторка подає словосполучення як єдине поняття; “Шанси Долорес... відпочатку дуже мізерні” (с. 492) – “від початку”

відсампочатку “...вона (Оксана з “Боярині” Лесі Українки) від сампочатку позиціонується в драмі і як пряма “Христова войовниця” (О. Заб. – 1, с. 361) – “від самого початку”; “відсампочатку, від самого його поранення...” (О. Заб. Музей..., с. 218)

вмент (= в один момент) “...каже інтерв’юєрка з несамохить увімкненою поштивою завороженістю, яка вмент зводить неподоланну зашклену вітрину між об’єктом і шанувальником” (О. Заб. – 2, с. 82) – “в /один/ момент”

внікуди (Юрій Андрухович) – “в нікуди”

водномить “... будь-які інші кроки на шляху нашої “деколонізації” самі собою негодні водномить анулювати двісті років українського колоніального спадку із спричиненими ним доглибними, дотепер не дослідженими структурними змінами в національній психології” (О. Заб. – 1, с. 36) – “в одну мить”

досьогодні – донині (Валерій Шевчук) – до сьогодні.

мимобігом “Цього ти міг будь-де нахапатися мимобігом – хоч би і в турпоході” (О. Заб. Музей..., с. 159). Якщо є “мимоходом”, то чому б не бути “мимобігом”? Утворене за тією ж моделлю, тим паче, що є в мовній практиці слово “мимобіжний”...

надурняк “Автограф і так дається надурняк кожному, хто просить” (О. Заб. Музей..., с. 268).

начимдовше “А ми ще й робимо все можливе, щоб розтягти її /юність/ начимдовше” (О. Заб. Музей..., с. 290) – чим на довше.

насампочатку “/Долорес і Командор/ проходять повз себе, розминувшись – обмінявшись кількома ‘сліпими’, як невдалі фехтувальні випадки, репліками насампочатку” (О. Заб. – 1, с. 494); “Можливо, насампочатку він щиро вважав, ніби вся справа виключно в лихій волі якогось одного високопосадного чиновника” (О. Заб. – 2, с. 40) – “на самому початку”

наузбіч – той самий семантичний обсяг, що й у сполучі “на узбіччя”, але ємніше й розмовніше. “Відкинуті наузбіч, у квашу почорнілого снігу /знесені намети/ стоять, як погаслі сопки” (Ліна Кост., с. 53)

Українські прислівники доводять свою словотворчу силу і в практиці сучасних письменників.

○ **Ступенювання відносних прикметників та ін. частин мови**

Суворі правила граматики минулого століття не припускали й думки про ступенювання відносних прикметників. А що ж ми бачимо в сучасному літературному дискурсі?

Наступніший (той, який іде, настає, виникає за наступним – цього не було на практиці, а от виникла потреба, і письменниця придумала форму) “Наступне покоління на них озирнулося, а ще наступніше хвицнуло ратицями й забуло” (Ліна Кост., с. 50)

І таких прикладів творення вищого ступеня порівняння відносних прикметників тепер хоч греблю гати. Екологічний – *екологічніший*, іншомовний – *іншомовніший*, діалектний – *діалектніший*. А за вищим ступенем чому б не розговорітися й на найвищому? Домашній – “*домашніший*” – *найдомашніший*, космічний – “*космічніший*” –

найкосмічніший, літературний – “*літературніший*” – *найлітературніший*, розшукуваний – “*розшукуваніший*” – *найрозшукуваніший*, соціальний – “*соціальніший*” – *найсоціальніший*. Найвищий ступінь порівняння відносних прикметників утворюється за допомогою черезступеневого словотвору, унаслідок чого вони (відносні прикметники) /контекстно/ переходять у розряд якісних: *найбюджетніший* (УМ); “До зустрічі на *найдомашнішому* каналі – СТБ” (СТБ, 9.03.2009 і потім – постійно); “Євпаторія – *найкосмічніше* українське місто” (СТБ: Вікна, 5.10.2009); Без сумніву, найцікавішою, *найлітературнішою* була газета в роки, коли її редагував П. Загребельний (ЛУ, травень 2009); Івана Дем’янюка вважають *найрозшукуванішим* нацистським злочинцем (СТБ: Вікна, 3.04.2009)” – (частина прикладів – Клименко Н.Ф., с. 25).

Важко уявити собі, щоб редактор радянських часів пропустив у друк бодай одну якусь форму порівняння для відносного прикметника. Але вони стали виконувати специфічну стилістичну функцію, залучаючи до “гри” навіть займенники: *усііший* – вищий ступінь займенника: “Мені обридли конфесії з політичним підтекстом. Московський патріархат, Київський патріархат. Один вся Україна і другий вся Україна. В очах двоїться – хто ж із них *усііший*?” (Ліна Костенко, с. 120). В усіх наведених випадках автори не запроваджують нової норми ступенювання. Скрізь тут маємо справу з оказіоналізмами – “тільки для цього випадку”.

Часом натрапляємо і на явно помилкові форми. Не плутати: одні з них – для стилістичних потреб, а інші – від неграмотності:

“найнизький професійний рівень” (Дмитро Кривцун. Як тр. захищатися. Інт. з Ігорем Смішком // День, 8–9.08.2014) – *наднизький* (або *найнижчий*, *щонайнижчий*).

найнебезпечні – про т.зв. “віруси розуму” “А вони, можливо, *найнебезпечні*” (Юрій Килимник. Генеруючи ненависть, Росія програє // День, 4–5.07.2014) – *найнебезпечніші*.

○ Морфологічні моделі

(суфіксування; префіксування, творення складних слів тощо)

– ПРЕФІКСАЛЬНІ ІННОВАЦІЇ

Останнім часом у творенні неологізмів активізувалося багато префіксів на зразок *за-* у вираженні значення “виявлення ознаки у більшій мірі, ніж прийнято нормою” (типу *забагато*, *заскладний*), *з-* у значенні “поширення дії на предмет, явище” (*заналізувати*, *здорожчуватися*, *зредагувати* – там, де зазвичайно було “відредагувати”); *над-* у значенні найвищої міри вияву (*надзусилля*, *надповноваження*, *надризиковий*).

Ось невеликий список інших /“незвичних”/ префіксальних новотворів – своїх і запозичених:

безальтернативний, безблоковий, безбюджетний, безпротокольний, безпотрібний “Не варт безпотрібні множити сутності, як вчив старий Окам” /О. Заб. Тут нюанс: це не той, що непотрібний, а той, що без потреби/
вдекорований “І тоді настає лукава, найпідступніша форма несвободи..., вдекорована атрибутами демократії” (Ліна Кост., с. 130; є й у Юрія Андруховича)
видурнюватись “Ми видурнювались і реготали на всю губу” (О.Заб. – 2, с. 272)
засильно, зарегульованість,
звідомлений, zdeградувати, здешевілий,
знечулення (= наркоз) “Операція робилася без знечулення” (О.Заб. – 2, с. 191)
зударитися (зійтися з кимось у бійці) “А хлопці у нас хоробрі, схопили, що було під рукою, хитнули кордон міліції, ударились, розлютувались, когось уперіщили дрюком, а кого й металевим прутом” (Ліна Кост., с. 92)

неслава – ганьба. "... нову 'сусідську ласку' доведеться заслужити 'зрадою проти Москви', зламанням присяги, – то таки для 'рицера' найтяжча нечесть і неслава, рівна духовному самогубству" (О. Заб., Notre Dame, с. 365)

обсмаковувати "Вона любила атмосферу студійних пліток, жартів, фліртів, "капусняків", до яких готуються тижнями. а потім іще місяць обсмаковують, хто з ким прийшов..." (О. Заб. Музей..., с. 803)

обукраїнювати (Перекладачі намагались обукраїнювати поему Гомера "Одісея", надаючи грецьким іменам українські форми – Лексикогр. бюл.)

підставляти, підбігцем, підбрехачі, підвид (хабарника), *підстиль*

післякучмівська і посткучмівська (епоха), *післячорнобильський*

поплямлений /не лише "заплямований"/ "... Жінки в капелюшках банячком і напущених на стегна сукнях торбинкою, поплямлених сонячними білками" (О. Заб. Музей, с. 22)

приподобитися "дівчинка, що старається приподобитися дорослою..." (О. Заб. Музей, с. 23)

притерпнути "Навіть він притерп /від зухвалих слів дружини на адресу радянського війська, що проходило мимо хати/" (О.Заб. Музей, с. 193)

усправедливити "Листи цих років єдині з-посеред цілої спадщини Лесі Українки справляють дійсно тяжке враження – тільки вони й могли б почасти усправедлити всі оті "дуже жалібненько" медикалізовані біографії..." (О.Заб. Notre Dame, с. 142).

ушляхетнений "ушляхетнена версія" (О. Заб. Музей, с. 56)

Сюди ми можемо віднести й поширені складники *все-, між- (межи-), напів-, після-, псевдо-, само-*; слова з заперечною часткою *не-* як еквівалентом префікса:

всевідання "набряклі еклезіастівським смутком всевідання очі" (О. Заб. Музей, с. 20)

везнаття "І тільки очі /святого на фресці Софії Київської/, незворушно-темні, набряклі везнаттям, тяжіли на ньому, немов не вміщаючись, і здавалось, він от-от зверне їх на мене" (О. Заб. Музей, с. 20) – є "везнання", є й розмовне "знаття" ("Якби знаття, що у кума пиття, то забрав би й діток з собою"), то чому б не бути "везнаттю"?

міжвідомчий, міжправославний, міжусобиця, межигір'я

напівзаборонений, напівзаконний (ГК та ін.), *напівлегітимний* (УМ та ін.), *напівосвічений* (День, УМ, ВЗ та ін.),

напівпарламент ("За останні 4–5 років наш парламент справді став напівпарламентом, а скоріше – зборами олігархів та їхніх прихильників (друзів, яких вони завели в законодавчий орган)" – (День, 5.03.2010)

невгадний (Валерій Шевчук), *неполіткоректний, нерейтинговий, неформатний*

псевдодемократія, псевдопатріот, псевдореформи, псевдосоціалізм (публіц. несправжній соціалізм) "Чи я мушу терпіти, щоб ця квазідемократія нищила мене не згірш, як той псевдосоціалізм?" (Ліна Кост., с. 24)

самобуд, самовисуванець, самоідентичність, самороззброюватися "Слухняна Україна самороззброюється" (Ліна Кост., с. 138)

– ПОДВІЙНІ ПРЕФІКСИ

внерухомлений "Ціле тіло внерухомлене, сповите сливе немовлячою знемогою, мов налите блаженством відпруження /у тяжко пораненого чоловіка, який опритомнів у шпиталі /" (О. Заб. Музей, с. 180) (*в-* + *не-*)

внесамостійнений " /Така/ парадигма історії саме колоніально підбитого, несамоправного й собі-неналежного, внесамостійненого (за Гегелем, 'неісторичного') народу..." (О. Заб. Notre Dame, с. 272) (*в-* + *не-*)

Наступні лексичні інновації виникли у стилістичній потребі увиразнити dokonану дію :

здемаскувати, здеморалізувати, здеправований “соціально найбільш здеправована верства /про селянство/” (О. Заб. Notre Dame, с. 305). (з- + де-)

зневолювати, знезаражувати, знекровлювати, знецікавлювати (з- + не-)

Не менш інтенсивно наші мовці у своїй словотворчості використовують запозичені префікси і їх еквіваленти: **анти-, арт-, архе-, бізнес-, біо-, веб-, де-, екс-, етно-, євро-, міні-, нано-, нео-, про-, супер-, топ-** та ін. **ультра-**:

анти-

антидержавник, антиєвропейський, антиконституційний, антипродуктивний, антирейдер – антирейдерство – антирейдерський, антирухівський

арт -

арт-комуна, арт-ярмарок

архе- (активізація ц. складника у знач. стародавній)

архетип / архетипний

бізнес-

бізнес-консультант, бізнес-тренер

біо-: біоенергетика, біоенергетичний, біотуалет

веб-

веб-ресурс (ресурс інформаційних та програмних засобів в інтернеті)

де-: дерегулювання, десакралізація, детермінологізація

ди-: диверсифікувати, дисконфортність, диспаритетність

еко- (активізація ц. складника – у знач. екологічно чистий)

екобезпека, екогігієна, екодизайн, екоінспектор, екосистема

екс- (стосувалося тільки високопосадовців; тепер розширюють вживання

ц. суфікса): *екс-президент, екс-прем'єр, екс-рухивець*. Однак чи не зраджує наших авторів смак, коли вони роблять цей складник модним, використовуючи його в нейтральних стилях? Якщо, зрозуміло, це не диктується контекстними, напр. гумористичними стилістичними потребами: *екс-дружина, екс-кандидат, екс-коханка, екс-прем'єрка, екс-чоловік, екс-радник*

етно-: етноідентифікація, етнополітичний, етнопростір, етнопсихіка, етнотворення та ін.

євро-

єврогол, євродолар, єврозона, євроінтеграція, єврокомісія, єврокубок /єврокубковий, євроспільнота та ін.

мікро-: мікроелемент, мікрокомп'ютер, мікрорівень

міні/ї-: міні-ательє, мінзарплата і мінімалка (мінімальна зарплата), міні-спектакль

нано-: наномедицина (на рівні молекул), нанотехнології (*гр. nanos – карликовий, іноді як одна мільярдна частина*)

нео-: необільшовик, неоімперіалізм, неосталініст

пост- постгеноцидний, постперебудовний, пострадянський

про- (запозичений лат. префікс – перед, раніше; замість; на користь кого, чого)

прокремлівський, профашистський (московський режим), *проветилювати* (питання, обстановку)

супер-:

суперагент, супердорогий, суперетнос, суперклуб, суперкубок, супер-новий, суперовий, суперпроект, суперсучасний, супер-тачка (суперавтомобіль), суперуспіх і под.; “просто супер”, супер-пупер (див. мол. сленг),

топ-

топкоманди і топові клуби (“Вболівальникам завжди цікавіше спостерігати за грою, коли їхні улюблені команди зустрічаються з топовими клубами! – День 17.12.2013), *топ-менеджер, топ-модель, топ-політик*

СУФІКСАЛЬНІ НОВОТВОРИ

Ще продуктивнішими виявляються суфіксальні моделі словотворення. Деякі з суфіксів (-*ом/а/*, *ощ/і/*, *-ств/о/*) втрачають свою інноваційну активність. Інші стали ефективним будівельним матеріалом для неологізації.

-ад(а)/-іад(а) – спікеріада, коаліціада

-альн – культуральний

-ан- (-ян-) – діаспорянин

-ант – підписант

-аст-: скоромовчастий “Обминути тут його /українчин міф/ кількома скоромовчастими заввагами, як звичайно чинять критики, ніяк не випадає” (О.Заб. – 1, с. 269).

-атор – демократизатор (дубець міліціонера)

-аці(я) – демократизація

-ач – заперечувач, вимагач

-ер – інтерв’юер, корупціонер

-ець: бізнесовець, юценківець, порошенківець

-изаці(я)/-ізаці(я): баналізація /від модифікованого дієслова баналізувати/, тінізація і детінізація економіки

-ик – бюджетник, клановик, комп’ютерник, мажоритарник, пільговик, рекламник, ринковик, фондовик

-иц(я) – пересортиця

-ізац- – баналізація

-ість – вселенськість (газ. “Патріярхат”), елітарність, конфронтаційність, кулуарність, легітимність, ментальність, олігархічність, резонансність, селянськість, українськість

-н-, -енн- – вгадний (“інтуїтивно вгадний висновок” /О. Заб. Notre Dame, с. 215/); беркутня (юнак-майданник у відповідь на запитання, хто йому розбив голову, грудень 2013); всепроникний; “неунікнений засіб” (О. Заб. Notre Dame, с. 446);

-ник (-ниця), -льник – державник, мажоритарник, силовик, фондовик; пожежник (був пожежний), вбивниця (Валерій Шевчук); блокувальник. Новотвори з цими суфіксами витісняють суфікс-русифікатор **-щик**

-ов- – відбірковий /відбірний/

-ом- – зникомий “зникомі культури” і незникомий (О.З., Notre Dame, с. 14; Музей., с. 32) – там, де українській мові нав’язані фіктивні дієприкметники

-ійськ-, -цьк- – канадійський, книжницький “... Степан (у “Боярині”)... є продуктом акурат того книжницького кола, яке ще задовго до Переяслава було розробило ідейну програму культурної (NB: не воєнної!) експансії на Москву як духовної місії Києва” (О.Заб. Notre Dame, с. 353–354).

-ість – клановість, конфронтаційність, корумпованість, кулуарність

-ов- – переходовий “... історичні координати цієї ідеології – це переходовий період від феодально-аграрного до індустріального суспільства, який, зрозуміло, в різних народів протікає /тут калька: відбувається або перебігає/ по-різному...” (О.Заб. Notre Dame, с. 299).

-ор – руйнатор

-ств- – нечемство (= нечемність; і тут стилістичний нюанс) “Його Палац /натяк на “Україну”/ виявився занадто добрим для Києва, він затьмарював Кремлівський Дворец Съездов, а це було вже не тільки нечемством і викликом, а й грубою політичною помилкою” (О.Заб. Музей, с. 42); колаборантство, коментаторство

-тель – будитель

-увани(я) – зісковзування /Греції в національне банкрутство/ (День)

-уват- – звітувати (“передчуття перемін, що звітували кінець юности” (О. Заб. Музей, с. 19) – є звістка, є звітувати, то за законами словотворення цілком можливим є й звітувати; *толерувати*

-цтв(о) – відьмацтво

-ч- – розпізнавчий “... тут я поки що тільки виставляю ті розпізнавчі ’межові знаки’, за якими нам належить відрізнити культуру Лесі Українки і її оточення від пізніших (і тогочасних!) ’інокультурних’ домішок” (О. Заб. Notre Dame, с. 476).

-щина – азійщина, брежнєвищина, сталінищина

-льн- – розрізняльний “... головна тут проблема – це, якими, власне, методологічними ’пінцетами’ можна видобути з товщі часу таке трудновловне, хіба інтуїтивно розрізняльне явище, як ’культурний тип’...” (О.Заб. Notre Dame, с. 388–389).

– ДВА АБО КІЛЬКА СУФІКСІВ В ОДНОМУ СЛОВІ

баналізувати

інституціоналізований (-оналіз- + -ован-)

клановість (-ов- + -ість-)

конотативний (-т- + -ивн-)

лобіювання (-юв- + -анн-)

мінімізувати (-із-, -уват-)

українськість (-ськ- + -сть)

– ПРЕФІКСАЛЬНО-СУФІКСАЛЬНІ НОВОТВОРИ (МОДЕЛІ)

бездуховність, беззарплаття

відксерити

заполітизованість, зарегульованість

нелегітимність, непрогнозованість, неформатний

обнулити

одномоментно, однопартієць

убезпечити (у- як префікс), усамостійнення

– МАТЕРИНСЬКИЙ І ДИТЯЧИЙ СКЛАДНИКИ МОВИ; ПЕСТЛИВІ СУФІКСАЛЬНІ ФОРМИ

дзьобатенький і пістрявий дятел; звіроніжки, навзгинці, по-наськи, культи і культики – Ліна Костенко; заб’ємбувати, мальовидло, мордуська, тамтий (= тамтешній), “впродовж усенької людської історії” – Оксана Забужко; всесенький (Любка Дереш)

○ **Тенденція до стиснення слів і словосполук**

(утинання /усічені слова/, редукування, творення складних і складноскорочених слів;
прикладок, аббревіатур, лексикалізація словосполук)

всякчас /= повсякчас/ (“Східняк був популярний, дарма що всякчас підкреслював свою нетутешність”) (О. Заб. Музей, с. 199)

гендиректор, громадянськи = по-громадянському (Юрій Андрухович)

демблок, джинс (джинсова тканина) – (Любка Дереш)

ідентид /у зн. ідентифікація/, імпровіз /імпровізація/ (ДТ)

кий біс “Попервах і я тут була приторопіла, згадавши його розпачливе бурмотіння ’я її вбив’, котре, кий біс, могло ж мати й зовсім інше, непохопне тоді для мене, наївної телиці, значення” (О. Заб. Музей...)

кінофест (кінофестиваль), *кіпер* (від голкіпер), *короткий метр*
(= короткометражний фільм) /УТ-1, 14.09.2013/
міжбанк (= міжбанківський ринок)
мінитися "...ви чуєте, як міниться їй мова...?" (О. Заб. Notre Dame, с. 210, сл. Л.Укр.) – від
повного слова "змінюватися", але з новим стилістичним відтінком
мобілка (мобільний телефон)
нардеп, нардепка
опер, жарг. – оперативний співробітник розшукових органів
отерп (від "отерпнути") "Вибач, серденько, але я не в змозі довше зносити цього
отерпу безумної вселенської ніжності" (О. Заб. Музей, с. 23)
районка – (районна газета)
розпити (= розпитування) "На Адріанові розпити стримано відказав, що 'позичив
/супергонорову гвинтівку МР-44/ у сорок четвертому в одного есесмана'" (О. Заб. Музей...,
с. 185)
скористати з чого (там, де завжди було "скористатися чим) "він поспішав із того
скористати" (О. Заб. Музей..., с. 189).
соціалка (соціальна політика; соціальна допомога)
трапляти (= потрапляти, але коротше) "... вона раз у раз не лише трапляє в унісон,
а й випереджає інтелектуальні пошуки свого часу" (О. Заб. Notre Dame, с. 200, прим.).
тратити (у знач. втрачати) "Як бачимо, на 'горішніх поверхах' національної
спадщини сучасні інтерпретатори попросту тратять культурну чутливість" (О. Заб. Notre
Dame, с. 333, після критики "Берестечка" Ліни Костенко).
універ – університет
фест, навіть офіційний всеукраїнський "Тоголь-фест"
флешка – (флеш-карта)

○ – *Складні слова*

Тенденція до економії мовних ресурсів, до стиснення слів (утинання лексем, використання прикладок; різноманітних складників у ролі префіксів; творення слів зі словосполук, абрєвіатури)

– УТВОРЕНІ ОСНОВОСКЛАДАННЯМ:

агітпродукція /агітаційна продукція/
адмінресурс "Протистоїть йому кандидат провладний, в розпорядженні якого адмінресурс, сприяння московських політтехнологів і підтримка всіх донів і шевальє" (Ліна Кост., усі ЗМІ)
багатокультурність
взаємопізнання, відеозвернення, відеопіратство, водопотреба
газотрейдер і прикметник *газотрейдерський, геопростір* (від географічний простір), *гостродискусійний*
державотворчий, держборг, держвитрати, держвідомство, держкомветмедицини, держкомнаглядохоронпраці ("слова-мастодонти", але, очевидно, в них є потреба), *держрегулювання, держхолдинг*
довгобуд, дімократія, довготерпіння (від іменника *довготерпіння*), *душохват* (журналістське, образне)
емоційно-образний, енергоефективність, експортноорієнтований
екологонебезпечний, експортнозалежний
енергоефективність, етнопростір – територія проживання та розвитку певного етносу ("Вітчизна"), *етнотворення* ("Вітчизна")

задротовувати “Туго-натуго примотували цівку алюмінієвим дротом до виструганого із липового сухого коліна ложа, туго-натуго задротовували міцностволого пістоля” (Пашковський Є. Свято Роман / Є. Пашковський // Дніпро. – 1989. – № 9–10. – С. 18)

законотворці, злотворящий (День)

імпортоорієнтований (ГК), *інвесткомпанія*

законотворець (-ці)

інтернет-простір

кавоманія (УМ), *капіталотворення, кланово-олігархічний*

льодопад “У місті справжнісінький льодопад” (Ліна Кост., с. 75)

кіномова

лізінгодавець, лізінгооодержувач

мандатносець, марнословність, маскульт /масова культура/

метеозалежний (який реагує на погодні умови) “Я людина не метеозалежна, та й не відчуваю” (Ліна Кост., с. 173)

нафтотрейдер, національно-мовний, нацвалюта

паркомат, пасажироперевезення, пінополістирольний, піснеспів, попкульт (популярна культура), *правоцентрист* (від “правий центр”)

Радбез (Рада безпеки – Рада національної безпеки та оборони), *рекламоносій*
скіснопадний “Напівпритомно задивлена в скіснопадний слуп сонячних порохів...” (О. Заб. Музей..., с. 19)

україножер, українофоб

широкозвісний “Українчина широкозвісна війна з християнством” (О. Заб. Notre Dame, с. 214)

– СЛОВА-ПРИКЛАДКИ

бізнес-територія (“Нам вона /Україна/ Батьківщина, їм – бізнес-територія” – Ліна Костенко, с. 198)

інтернет-джерело

пісня-одноденка

– АБРЕВІАТУРИ

ВНЗ (= виш)

ГМ-культура /ге-ем-культура/ або ГМО-культура – генно модифікована культура
КВН (доти було *КВВ – Клуб веселих і винахідливих, потім уточнили назву до*
звичної аббревіатури – Клуб веселих і найвинахідливіших)

СМС (у текстах і “есемес”)

Спок – у значенні “Спокійно” тобто “Вгамуйся” – (Ліна Костенко, с. 145).

VIP-пенсіонер

VIP-персона (VIP – від англ. *very important person* – вельми іменита персона)

імейл (= E-MAIL)

кабмінівський (аббревіатура + суфікси *-ів-* + *-ськ-*)

Н. Клименко виділяє окрему групу – неологізмів-аббревіатур (напр., *будсміття* /за зразком будматеріали, будмайданчик/, *укревротур* /за зразком уккратіо, уккрателебачення/) та композитів, часто теж з ознаками аббревіатур; але один із складників – повне слово: (*газколонка, газплита, душкабіна вінвішкіра, музтамада, турменеджер, відеоапаратура, автоперевезення*). [15, 38]

Багато таких інтернаціональних основ стали продуктивними в сучасній українській

мові: *бізнес-освіта, бізнес-план, бізнес-форум.*

На наших очах словосполучки перетворюються на слова-згортки: високий посадовець – *високопосадовець, воскресенці* (жителі Воскресенки) *печеряни* (жителі Печерська).

Значного поширення набула основа *євро-*: *євросоюз, єврокомісія, європарламент, євроремонт, євровікна, євродвері, євросервіс*. З політичного лексикону Юрія Щербака *євроукраїнці* (як представники новонародженої української політичної нації), *єврокрах* (політики Януковича), *євробрехня, єврокатастрофа*.

– СЛОВОТВОРИ ВІД СЛОВОСПОЛУК

загальнонаглядовий (напр., про функції прокуратури, які вважаються пережитком радянської системи правосуддя)

обгвіздкований /оббитий гвіздками/ “Тітара з червоним бантом на розкладачці і порожні портретні рами на вишурованій скраю дивана стіні, крісла в обгвіздкованому рудому дерматині” (Пашковський Є. Свято Роман / Є. Пашковський // Дніпро. – 1989. – № 9–10. – С. 8)

як-із-космосу-і-ніяких-позивних (*присл, авт.* Байдуже, не реагуючи на навколишню дійсність) “Дивиться /Тінейджер/ як-із-космосу-і-ніяких-позивних ” (Ліна Кост., с. 188).

Бачимо, як розширилися лексико-фразеологічні горизонти мови.

Оті ступенювання відносних прикметників, незвичні суфіксальні новотвори, можливо, є okazіональними, всього лише для цього випадку. Але джин випущений із пляшки ... Щось таки залишається і в нормі. А головне – сучасне покоління має право на розвиток норми і граматики.

“Віконце” для допитливих

Як виникають нові слова

Ось у травні 2013 (18.05) на політичній акції опозиції в Києві з’являється група найнятих “спортсменів”, які протистояли опозиційним мітингувальникам, побили журналістів. Проти одного з заводіїв Вадима Титушка відкрили кримінальне провадження. З того часу з легкої руки журналістів цих найманців стали називати “титушками”. Легко вписалось у політичний сленг – можливо, через співзвучне, “тушки”.

Уже масово “тітушки” з’явилися на Майдані 2013-14: виявилось, що це “таємні бригади горлорізів” – наwerbовані режимом для свого “щита”, натреновані в беркутянських спортзалах. Вони вперше сформувалися на Донбасі ще в 1990-х роках, під час первинного переділу власності. Тепер відкрито вийшли на політичну арену як бандити-терористи т.зв. “донецьких республік”.

Не вдалося на Майдані, вирішили взяти реванш у Криму й Донбасі.

Тобто там, у донецьких твердинях партії регіонів, у 2014 році пішла відкрита війна з бандою Януковича.

==

Можемо виснувати, що авторські неологізми не потребують контексту для їх розуміння і цілком можуть стати частиною загальноновживаного мовного фонду. Ф. де Сосюр писав: “В історії будь-якої інновації ми виявляємо завжди два окремі фрагменти: 1) момент її виникнення в окремих людей; 2) момент її перетворення на факт мови, коли вона, ззовні залишаючись незмінною, стає надбанням колективу” [38, 69].

2.2. “Конвекція” (переміщення в шарах лексики)

Про переміщення в шарах лексики.

Як в атмосфері – обмін повітря між верхніми і нижніми шарами, що відбувається в результаті їх безперервного нагрівання, так і в мові. Тут теж іде “нагрівання” – соціальне, політичне, мовно-культурне. В підрозділі “Неологізація” ми вже бачили ці насамперед доволі потужні припливи нової лексики – тобто творення нових слів (“кування” нової лексики). Додамо, що в системному плані це також:

- переміщення певної частини спеціальної лексики до розряду широковживаної, зокрема економічно-фінансових термінів: *аудитор, емісія, інвестор, ліцензія, менеджер*; юридично-правової лексики та фразеології: *державотворення, законопроект, плюралізм, презумпція невинності*; парламентсько-дипломатичної лексики: *електорат, ротація, толерантний*;
- зближення діалектів з українською літературною мовою, активне залучення діалектних масивів мови до літературної мови – особливо в художній літературі, а також у журналістиці;
- повернення слів з пасивного фонду, часом з певним переосмисленням значень: *козак, гетьман, страйк, мафія, корупція, фермер*

Тобто це переміщення лексики /вгору/ по вертикалі (“конвекція”). Воно особливо інтенсивно активізує, збагачує мову.

Спостерігаємо й “відпливи” /чи вже “занурення” / певних лексичних шарів /по вертикалі вниз/: коли мовна практика передає до фонду пасивної лексики (до “архіву”) слова, що позначають об’єкти, які перестали існувати: *Велика жовтнева соціалістична революція, ВЛКСМ, жовтень, кадебіст (“кагебіст”), комсомолец, комсорг, ленінець, нарком, піонер, політрук, п’ятирічка, радгосп, райком, соцзмагання, СРСР і УРСР, суботник, ударник, Червона Армія...*

Залишаються ці слова хіба що для історичних текстів. Тобто ця лексика переходить до розряду історизмів, архаїзмів.

Сюди ж можна віднести й слова, територіально обмежені у вживанні (діалектизми); особливо багато тут т.зв. етнографічних діалектизмів – одяг, їжа, предмети побуту, місцеві назви природних явищ тощо: *бануш, бараболя, гарман, газда, камка* (морська трава), *киптар, колиба, крисяня, низовка* (тип вітру), *плай, плачинда, тайстра, тримонтан* (ще один тип вітру). Можемо вважати це процесом “постаріння” цієї лексики.

Усе частіше переміщуються вглиб і запозичені терміни. Їх витісняють питомо українські назви – як естафета з періоду українізації 20-х років мин. ст.: *виручка – виторг, заклад – застава, казна – скарбниця, накладна плата – післяплата, паралельний – рівнобіжний, фарфор – порцеляна, фотографія – світлина*. При цьому іншомовні терміни якийсь час існують паралельно з питомими або калькуються: *абсорбція – вбирання, поглинання, усмоктування, детермінант – визначник, контур – обрис, моногамія – одношлюбність, пентаедр – п’ятигранник, п’ятистінник, фактор – чинник*. Іде своєрідне змагання свого й чужого, запозиченого.

Під впливом російської деякі терміни виявилися неточними.

Рос. термін	Неправильно	Правильно
доход	<i>дохід</i>	<u>прибуток</u>
прибыль	<i>прибуток</i>	<u>зиск</u>
подоходный налог	<i>прибутковий податок</i>	<u>відприбутковий податок</u>

Особливий інтерес редактора викликають групи продуктивної лексики, які збагачують мову. Це ті масиви слів, які ми

- а) втратили в ході лінгвоциду 30-80-х років мин. ст. і стали їх “згадувати” (за висловом Івана Огієнка) та інтенсивно поновлювати;
- б) так звана “призабута” (а насправді відкинута як “націоналістична”) і тепер актуалізована лексика – мобілізована з запасів своєї ж мови для поповнення синонімічних та фразеологічних багатств мови;
- в) дещо неологізована, але також узята з національного фонду мови для забезпечення сучасних стилістичних потреб.

2.2.1. Поновлення втрат української мови

У 80–90-ті рр. ХХ ст. активно заявила про себе тенденція поновлення втрат, яких зазнала українська мова в ході радянського лінгвоциду 30-х і подальших років.

Актуалізуються окремі слова і поняття, повертаються слова, які, здавалось, назавжди відійшли в розряд архаїчних /і історичних/: аукціон, біржа (повернення з пасивного фонду), віче, гривня, гімназія (гімназист), гувернантка, департамент, ліцей, меценат, речник, чиновник.

Виразним став процес дистанціювання, віддалення від зросійщених форм мови, пошуку таких слів, які б несли у своїй структурі характерні ознаки словотвірної системи української мови”: крановицик у ЗМІ все виразніше ставав кранівником, глушитель – глушником, комп'ютерицик – комп'ютерником, книжковий магазин – книгарнею, бажаючиий – охочим тощо.

Поновлені питомі морфологічні форми: Рівне, Рівненщина, змосковщення, зросійщення, малоросійщина, міт (*міф*).

Помітнішим стає явище перенесення значень, а також актуалізація слів у нових реаліях: адміністрація (держадміністрація), анонс / анонсований (з розширенням значення), малорос.

Особливо ж виразними в роки незалежності України стають процеси поновлення загальноновживаної лексики, втраченої в ході радянського лінгвоциду 30–80-х років ХХ ст. В українській публіцистиці це явище дістало назву “реабілітації репресованих слів”. Можна було б скласти великий словник їх. Наведемо ще кілька прикладів:

відсоток (процент)

віче (історична традиція скликання зборів народу для наказів чинній владі, яка йде принаймні з часів Київської Русі і відновлена під час Революції гідності грудня 2013 – лютого 2014 рр.)

гніватися (“сердитися”),

грумада (де доти панувала “община”),

завичай (“як правило”)

залежно (замість поширеного “в залежності”),

зосібна (де було тільки “зокрема”)

людність (населення),

мешкати (проживати)

навдивовижу (дивним чином),

навзаєм (взаємно)

оберіг (“амулет”)

оборона (де був лише “захист”)

оборонець (де був тільки “захисник” /“защитник”/)

перебіг (калька “протікання”)

перемовини (“переговори”)

помешкання (“житло”, ближче до “жилья”)

почет (калька – міжмовний омонім “свита”)
приймальня (“прийомна”)
правильний (на місці “вірного”)
прихисток (“прибіжище”)
решта (здача)
садовина (“фрукти”)
світлиця (просто “кімната” / “комната”)
служувати (“грати роль”)
справді (де було “дійсно”)
століття (замість поширеного “вік”)
суто (на місці “чисто”)
тло (у знач. фон)
удавати (де було “робити вигляд”)
чинний (“діючий”)
чинник (“фактор”)

Це стосується й сталих словосполук і фразеології:

з метою (“в цілях”),
з погляду (“з точки зору”),
і той, і той (там, де було “і той, і інший”),
конечна (нагальна) потреба (на місці рекомендованої раніше “необхідності”; як і товари першої потреби, не “необхідності”),
не знати з якої причини або *з доброго дива* (замість поширеного доти “без видимої причини”),
поза всяким сумнівом або простіше – *безсумнівно* (“без усякого сумніву”),
стати до бою або *сточити бій* (там, де було кальковане “вступати в бій”).

Серед активізованих масивів слів можемо звернути увагу на паралельну, варіативну лексику (її треба відрізняти від синонімів). Часом це слова, які після мовного погрому 30-х і подальших років убереглися в діаспорі:

летовище, мапа, малярство, маргінес, мистець, мисткиня, обіжник, обрус, оглав, однострій (форма), *опінія* (громадська думка), *оруда, панцерник, покликатися, поступ, потяг, робітня* (лабораторія + переносні знач. робочого кабінету тощо), *розвій, проскрибований, симпатик, сиротинець, скоростріл* (автомат), *слухавка, рурка, субмарина, телевізія, філіжанка, фундація, функціонер, хідник* (тротуар).

Як бачимо, “варіантні ряди” виникають і з проникненням у літературну мову розмовних, діалектних засобів (не лише через запозичення з інших мов).

Ставлення до цього масиву слів – неоднозначне. Багато авторів (насамперед письменників і журналістів) залюбки використовують їх у своїх текстах, інші – уникають. По-різному їх оцінюють і фахівці-філологи. Наприклад, Олександр Стишов називає це явище як тенденцію “діаспорного пуризму”, яка “спричиняє небажану варіантність лексичних засобів” (Стишов, с. [39, 13]). Подібну оцінку ми зустрічали й у О. Тараненка [42]

Але можна було б заперечити, що ця варіантність, можливо, йде від прагнення українців розвивати синонімічну систему своєї мови. Цей свій висновок “діалектично” поставив під сумнів і сам Стишов. Він, зокрема, цитує інших авторів, які вважають, що “варіантність становить істотну ознаку української літературної мови від самого початку її виникнення і до наших днів...” [39]. Варіанти впродовж деякого часу можуть співіснувати, доки не утвердиться один із них. Решта поповнить пасивний словниковий запас або й вийдуть з ужитку взагалі”.

Зрештою, автор цілком слушно узагальнює проблему, називаючи головними

визначниками подальшої долі варіантних форм – активність уживання, соціальну вагомість, нормативність чи ненормативність, аналогію до інших традиційних словотвірних типів і моделей, милозвучність. Релевантною ознакою варіантів є відповідність або невідповідність системній організації мови...” [Див. 39, 14–15].

Від лексичних варіантів маємо відрізнити лексичну синонімію, яка необхідна для мови. В основі тут не тільки мотив стилістичних урізноманітнень, хоча й він важливий. Йдеться про випадки, коли за синонімічними словами стоять сучасні реалії – шлейфи відтінків значень і асоціацій та понять доби /те, що нинішні тележурналісти в неси́лі перед запозиченнями називають *бекграундом*/, тобто екстралінгвальні чинники. Порівняймо *благодійник* – і *меценат*, *пожертводавець* – і *спонсор*; *вимагач* – і *рекети́р*, *стрижений* /як зневажливе слово-субстантив/; *новий багатий* – і *нுவори́ш*, *скоробагачко*, *новобагачко*, *новоукраїнець*, *новий* /теж іронічний субстантив/, *ньюукраїнець*, *буратино* /зневажл./; *легіонер* – *бранець*, *новобранець*, *рекрут*.

Ці синонімічні пари і ряди утворюються за рахунок запозичень як зі своєї, так і з інших мов. Вибір варіанта зумовлюється вагомістю і значущістю певних реалій і понять доби та контекстуальними потребами.

За Стишовим, розрізняють кілька різновидів синонімів:

1. Абсолютні, або повні, синоніми (дублети), що не мають семантичних відмінностей, на зразок *поїзд* – *потяг*, *культури́зм* – *бодибі́лдинг*. Проте варто зауважити, що їм притаманні певні конотації, оскільки поширення цих одиниць у загальнонародній мові почалося порівняно недавно (пересування з периферії до ядра). Тому розрізняємо синоніми, абсолютні за комунікативними ознаками, але різні: а) за частотою вживання (пор. *посол* – *амбасадор*, *переговори* – *перемовини* – на першому місці поширеніше слово); б) за певною стилістичною конотацією, ще не зафіксованою у словниках (пор.: *започаткувати* – *зініціювати*, *спільнота* – *співтовариство*); в) за неоднаковою активністю вживання у різних стилях та в соціальних або професійних різновидах мови (пор.: *продовження* – *продовження*; *вбрання* – *прикид* – *стрій*, *рота* – *сотня*); г) за наявністю чи відсутністю словотвірних потенцій (ті ж *фотографія* – *світлина*) і т.п.

Тут і зняття табу на слова, які стали органічними її елементами: *аеродром* → *летовище*, *снаряд* → *гарматень*, *кулемет* → *скоростріл*, *вертоліт* → *гвинтокрил*, *слайд* → *прозірка*.

2. Ідеографічні синоніми (сміслові, поняттєві, семантичні) – це стилістично нейтральні слова, які називають те саме поняття, але різняться значенневими відтінками, обсягом семантики (пор.: *добробут* – *доброжиток* – *благобут*, *дитбудунок* – *інтернат* – *сиротинець*).

3. Стилістичні синоніми – тотожні за значенням слова, які різняться експресивно-емоційним, оцінним забарвленням, вживанням у певному функціональному різновиді мови чи жанрі. Спостерігається кількісне зростання синонімічних рядів слів із негативно-оцінним значенням (*голод* – *голодомор* – *поморівок* – *людомор* – *голокост*; *таблоїд* – *рептілька* – *газетка* (бульварна); *малорос* – *чухраїнець* – *яничар* – *мамлюк* – *манкурт*) порівняно з рядами, що передають позитивно-оцінну семантику (*пожежник* – *вогнеборець* /уроч./; *гарний* – *добрий* – *файний*). У синонімічні ряди входять лексичні одиниці з різною стилістичною маркованістю, напр.: *керівник високого рангу* – *високопосадовець* – *зверхник* – *бонза* /зневажл./

Синонімами до відомих слів і словосполук доби тоталітаризму або негативних явищ сьогодення виступають російські, англійські, німецькі та ін. лексеми без перекладу і в українському графічному оформленні, які вносять переважно негативнооцінну маркованість, зокрема іронію, зневагу, осуд, глузування тощо (пор.: *двомовність* –

двоязычїє, двомовник – двоязычник, розбудовник – “обустройстваватель”, “визволителі” – “освободителі”, крамниця – шоп, дівчина – герла, людність Східної Німеччини – осі), напр.: “Навіть “обустройстваватель” Росії Олександр Солженіцин – і той не міг у своєму “Архіпелагу” не подивуватися мужності українських націоналістів” (Шлях перемоги, 07.08.1997).

Слід також мати на увазі, що значення лексичних варіантів і синонімів у різних стилях мови не однакове. У художньому стилі вони сприяють гнучкості мови. Для ділового ж і наукового стилів вони небажані, надлишкові.

2.2.2. Актуалізована лексика

Її іноді називають “призабута лексика”, тобто мобілізована з запасів своєї ж мови для поповнення синонімічних та фразеологічних багатств мови: *вочевидь, всуціль, гривня, достоту, завше, загал, зверхник, здогадно, зібрання, злука, кананка, каплиця, коляда, колядник, колядувати, либонь, наразі, невідь, пан, пані, панночка, попри, поспіль, покіль, святвечір, скарбниця, славень, соборність*. Актуалізовано, зокрема, чимало історизмів, у частині з яких знято заідеологізовану оцінність: *мазепинець, махновець, незалежник, петлюрівець, підпоручик, “Пласт”, пластун, покоївка, поліційний, поручик, “Просвіта”, просвітянин, сотня (рота), тризуб, УНР, УПА*.

Більшість цих слів за радянських часів уважали “застарілою”, “архаїчною”, “діалектною” лексикою. Нині ж вона вживається у стилістично нейтральних текстах, без установки на історичну стилізацію як звичайні слова основного фонду.

Починаючи ще з 80-х років мин. ст. ЗМІ захопилися цією лексикою. І вже не для характеристики епохи або персонажа твору. Мова багатьох телеведучих, матеріалів газет та журналів і тепер – у звичайних текстах – рясніє словами *наразі, відтак, натомість, либонь, прецінь, аби, позаяк*:

“Чим закінчилася гаряча дискусія, *наразі* невідомо” (раніше журналісти вживали тут інші слова: *поки що, на цей час, досі*);

“Протягом тижня в Палаці “Україна” відбуватимуться концерти популярних співаків. *Відтак* почнуться творчі звіти самодіяльних колективів областей”. Це там, де раніше говорили *а далі, а після цього, а потім, а тоді*;

“Ми втратили чимало можливостей пробитися до наступного кола змагань в ігрових видах спорту. *Натомість* добре виступають борці вільного стилю і боксери” (*зате, а от, замість того*). Але чи є тут цей контекст – “замість того”? Що – це регламентом змагань передбачено, що можна виставляти на змагання боксерів замість футболістів?

Такі ж неточності можемо побачити й у вживанні слів *аби, відтак, натомість, наразі, допоки, далєбі, либонь, прецінь*. Тобто редактор має пильнувати, щоб ці процеси не супроводжувалися втратами для змісту.

Тенденція до поновлення “призабутої” лексики має не тільки прибічників, а часом і рішучих критиків, які пишуть у різні установи, до редакцій листи з вимогами припинити “нівечення української мови”, покарати журналіста, редактора чи ведучого. Причому ці “дбайливці чистоти” української мови самі нею не користуються. Вони ще з радянських часів звикли наглядати за всім українським. Що ж до російської мови – такого “нагляду” ніхто не чинив. Тут діяв побутовий російський шовінізм.

Тим паче, що слова ці не є зовсім незнайомі будь-кому, хто цікавиться життям мови. Вони були зафіксовані у словниках і за радянських часів, однак на 3-4-му місцях і

* Юрій Шевельов називав ці слова **відродженими**, Любов Мацько – **реактивованими**, Данута Мазурик – **внутрішніми входженнями**, Любов Струганець – **актуалізованими словами**...

до них не доходив ні вчитель української мови, ні журналіст. А якщо й доходив, то міг наразитися на тяжкі наслідки: принаймні на критику в пресі і “проробку” на зборах рідного колективу. Розгортаємо СУМ-11 (60-ті роки мин. ст.):

допіру – діал., присл. 1) тільки що, щойно; (с. 3) 2) спол. – тільки;

попри – прийм. із знах., рідко – місц. і род. відмінками. Залежно від конт. може означати: всупереч; мимо; біля; при; крім.

поспіль – прийм., який означає: 1) один за одним (у часі), підряд, безперервно, весь час; 2) не минаючи жодного місця, суцільно, скрізь, без винятків, повністю; 3) разом, укупі;

відтак – після чого-н., потім, далі;

звісно – розм.: 1) відоме про кого-н, що-небудь; 2) вставне сл. на підтвердження впевненості в чому-н. Саме в другому знач. активізувалося слово *звісно* у суч. мові;

наразі – покищо, /зараз – це знач. в суч. мові поступово відходить/

позаяк, спол., заст., жарт. – тому що, через те що;

натомість – присл.: 1) замість чого-н.; 2) у знач. протиставн. спол-ка, розм

Донедавна була в мовознавстві, зокрема і в лексикографії, орієнтація на зближення російської та української мов, на престижність російської мови. “Дуже українські” слова редактори часто вилучали з текстів. І от настала можливість “похитнути” ці настанови. Особливо схильне до такого слововживання молоде покоління письменників, журналістів.

Прагнення мобілізувати для мовного вжитку “застарілі” слова не можна осуджувати. Це явище давно відоме в розвитку мов. До “застарілої” лексики вдаються письменники, публіцисти, науковці. Комусь цілком достатньо звичного *поки що*, а іншого тішить *наразі*. Хтось каже *аеропорт*, іншому до смаку *летовище*. Це слово, до речі, близьке до інших слов’янських: *летище* у болгарській, *лѣтиште* у чеській, *лѣтиско* у словацькій, *лотніско* – у польській; всі вони семантично прозорі – поле, з якого літають, над яким літають, в них – своя, питома (“рідна”) основа на відміну від іншомовного аеропорт, вони деривативні – тобто словотвірні: *летовищний* (“аеропортний”, до речі, не скажеш).

Ось чому стилістичні “обмежники” (типу *заст.*, *арх.*, *розм.*, *рідко*, *обл.* тощо) нині творча публіка не вітає. Та власне, ще Максим Рильський, видатний знавець української літературної мови, свого часу (радянського, до речі) застерігав лексикографів від цих ремарок. “Треба дуже обережно використовувати /іх/ у словниках”, – писав він. – Адже це може не виправдано обмежувати вживання слова” [Див.: 33, 273 – 274].

Не можна ставитися до так званої застарілої лексики, як до зношеного одягу. Весь словниковий запас мови є дорогоцінним набутком нації. Це скарбниця, з якої будь-коли можна дістати потрібну коштовність. Застаріле слово знадобиться для відтворення мовної атмосфери певного історичного періоду (блискучі зразки – у Ліни Костенко, в її віршованих романах “Маруся Чурай” і “Берестечко”), для характеристики персонажів, а може поповнити і сучасний лексичний фонд.

Виразна тенденція до поновлення втрат у мові, яких вона зазнала за радянського періоду, проявилася з перших років незалежності України. І найактивнішими “реставраторами” нашої доти переслідуваної лексики і фразеології стали літератори (письменники, науковці, журналісти).

У різних сучасних авторів – різний ступінь цієї активності. І як багато залежить від тих найактивніших мовних особистостей, нам покаже приклад Оксани Забужко. Цей приклад повчальний і для редакторів. Він відкриває очі на те, якими багатствами сповнена українська мова, де є та невичерпна скарбниця. А вона – в народній мові і мові нашої класики, в мові нашої інтелігенції.

Варто взяти лише одну книгу цієї невтомної трудівниці нашого літературного цеху – філософсько-культурологічну працю про Лесю Українку [10]. Ми виявимо, що першим і справді невичерпним джерелом для авторки стали насамперед твори і листи самої Лесі Українки. Але далі можемо тільки подивуватись високосумлінній праці О. Забужко.

Ми побачимо, що ця авторка – оскільки вже взялась за тему літературного процесу на межі XIX і XX століть – поринула в стихію живої мови української інтелігенції того періоду (художніх і публіцистичних творів, епістолярії тощо). Вона актуалізувала (мобілізувала) її.

Ось кілька прикладів синонімічного збагачення мови через реанімацію занедбаних слів:

аж – у різних контекстах: “... обставина, яка й виявляється для Анни таким неприємним сюрпризом, *аж* коштує Командорові життя...” /тут і т.зв. скорочення синтаксичної структури: “що аж” / (Notre Dame, с. 442); цією часткою (або сполучником – залежно від контексту) користується й Ліна Костенко: “Весна календарна, *аж* тепер морози” (Ліна Кост., “Записки...”, с. 88)

безбач – врозтіч, наосліп “Наші життя втягувалися кудись на безбач у темний вир збуреної історії” (“Музей...”, с. 100)

взорований – зорієнтованої на взірєць (Notre Dame, с. 316);

взоруватися (Notre Dame, с. 469).

вив’язуватися – рідковживане, частіше послуговуються варіантами “знаходити вихід”; і так само забувають про справді питоме українське “давати собі раду” (Notre Dame); можливе й “викручуватися”.

випоминати доповнений синонімічний ряд: докоряти, дорікати – (О. Заб. Notre Dame, – 1), цим словом послуговуються й Ліна Костенко, і Валерій Шевчук та ін.)

гаразд “коли *гаразд* придивитися... (1, с. 439) – в літературі радянських часів тут було тільки “добре придивитися”.

геть – дуже, значно; скрізь “... гумор... *геть* екзотичний...” (Notre Dame, с. 445)

далебі = правду кажучи, справді (Notre Dame, Музей...)

доконечний у значенні “обов’язковий” (Notre Dame)

заскочений (Notre Dame, с. 201) – у нас і тепер напишуть “здивований”: синонім, але нема відтінку несподіванки, не та динаміка думки

знай “А Тертуліан знай пише в Карфагені проти ересей трактат за трактатом” (Notre Dame, с. 186) – замість неживомовного і докучливого “постійно”..

навіч = переконливо (Музей..., с. 116)

нагло (= раптово) “О, як нагло все одмінилось! / Народилась страшна краса” (Notre Dame, Переклад О.З. з Рільке, с. 462)

недурно (живомовне українське слово там, де завжди стоїть “недарма”) (Notre Dame, с. 437–438).

неомильний = “безпомилковий”. (Notre Dame)

непритомний (Notre Dame, с. 272) – у значенні “несвідомий” чи “позасвідомий”.

несила = стерте у вживанні “неможливо” (Notre Dame, с. 464).

позірний (+ *позірність*) = удаваний, уявний, несправжній, фіктивний (Notre Dame)

поступовий у значенні “прогресивний” (в молодіжному жаргоні – “просунутий”) (Notre Dame)

пощо “...пощо ж мудрствувати лукаво...” (Notre Dame, с. 257–258).

скоро “Скоро вже зайшло за ту ’сперечку’, ... вкажу ще на один парадокс...” (Notre Dame, с. 521).

хить – де наші автори знають тільки “бажання” (Notre Dame)

хов “Інтелігент радянського хову” (Notre Dame, с. 479) – призабутий відповідник до “виховання” (але “хов” дає зневажливий, іронічний підтекст)

Але ж ми так само ретельно можемо проаналізувати й інші твори письменниці –

про Т. Г. Шевченка (“Шевченків міф України”) й І. Я. Франка (Філософія укр. ідеї та європейський контекст: франківський період)., листування з яскравим подвижником української філологічної науки Юрієм Шевельовим. Та й художній твір цієї авторки – роман “Музей покинутих секретів” заслуговує на такий самий мовно-стилістичний аналіз. І будь-який студент-філолог чи майбутній редактор, журналіст знайде тут для себе не лише тему для бакалаврської, дипломної чи магістерської роботи, а й – головне! – матеріал для збагачення редакторської компетентності та повчальний взір для своєї інтелектуальної роботи.

Але чому ж О. Забужко “бачить” ці розкішні багатства нашої мови (здавалося, геть викопані радянською лінгвістикою), а інші автори не бачать?

Відповідь очевидна: ця авторка невпинно працює над собою.

Вона живе у стихії мови українських інтелігентів різних епох. І відти йде у своїй творчості. Вся ця лексика і фразеологія – у творах визначних українських інтелектуалів. Це бачимо в цитатах. Це ж дуже органічно входить у тканину її текстів.

1. Ось головне джерело актуалізації (чи мобілізації) лексики і фразеології ХІХ ст. Це мова української інтелігенції: а) з творів і листування Лесі Українки; б) з мови оточення Лесі Українки – насамперед видатних українських інтелектуалів М. П. Драгоманова, В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, Олени Пчілки (матері поетеси), Ольги Кобилянської, Косачів – насамперед Михайла і Петра, Михайла Старицького, Людмили Старицької-Черняхівської, Пантелеймона Куліша, Бориса Грінченка, Миколи Костомарова, Олександра Кониського, Дмитра Чижевського, Івана Франка; в) літераторів, філософів, політиків уже ХХ ст. – Михайла Коцюбинського, Вячеслава Липинського, Дмитра Донцова, Миколи Євшана, Володимира Винниченка; Сергія Єфремова, Агатангела Кримського, Миколи Хвильового, Євгена Чикаленка, зокрема й літераторів епохи розстріляного відродження – Миколи Зерова, Євгена Маланюка, Валер’яна Підмогильного, Євгена Плужника, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмари; г) сучасних авторів з багатою мовою (можна сказати, що це її односторонній принцип творчого ставлення до мови): Ліни Костенко, Івана Дзюби, Вадима Скуратівського, Лариси Масенко, Раїси Іванченко, покійних уже Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Юрія Шевельова (Шереха), Соломії Павличко, Юрія Ілленка; г) інтелектуалів європейських і світових (сучасні українські переклади): Георг Гегель, Фрідріх Ніцше, Мартін Гайдегер, Ніколай Бердяєв, Альбер Камю, Томас Карлайл, Хосе Ортега-і-Гасет, Серен К’еркегор, Йоган Вольфганг Гете, Ернест Гемінгвей; Зигмунд Фройд, Ернст Фром; д) переважно в критичному контексті – й текстів політичних діячів ХХ ст.: Ленін, Сталін, Кравчук, Кучма, Тимошенко. Цей перелік доволі довгий, але він необхідний. Він має стимулювати редактора до важкої, але абсолютно необхідної праці над розвитком свого культурного і фахового інтелекту.

У сучасних наукових публікаціях бачимо десятки і сотні стертих, збляклих слів і словосполук, які легко можна замінити дещо призабутою українською лексикою, якою користувались наші видатні мислителі, що й робить Оксана Забужко:

– там, де пишуть тільки *вдаватися*, *займатися*, вона завиграшки кидає: “тут не місце *вганятися* у глибший аналіз” (Notre Dame, с. 210);

– де в наших текстах “дослідники *мають на увазі* якісь приклади”, у Оксани Забужко вони *взоруються* на них: “а може, просто і Шевченко, й Лесині ‘товариші’, – пише вона, – *взорувалися* на одні й ті самі приклади, нам в українській історії вже невідомі?..” (Notre Dame, с. 469)

І таких прикладів – цілі розсипи (нижче – усі з Notre Dame):

– “*відчитання* глибших пластів” (с. 440) – вивчення

– “коли *гаразд придивитися*” (с. 439) – добре

– “у неї відшукати годі” – /у неї відсутні/ тощо.

Те ж стосується іншомовних запозичень, за якими автори безнадійно позабували питомі українські слова: кажуть тільки “рефлекс” і “рефлексивний” або “рефлексивний”, а О. Забужко каже “суто емоційний *відрух*” (с. 613); “*відрухова*, не завжди навіть усвідомлювана самими інтерпретаторами потреба виправити дисбаланс...” (с. 109);

тожсамість (де в нас завжди кажуть необов’язкове, чуже слово *ідентифікація*; за контекстом може бути й національна самосвідомість);

поступовий у значенні прогресивний.

Своїми публікаціями Оксана Забужко скріпила насильницьки розірвані владою зв’язки між мовою українських інтелектуалів і сучасною мовою, між ними та світовою культурною елітою.

2. Друге джерело. Вона вільно користується дериваційними можливостями української мови: гнучким формотворенням, трансформаціями у лексемах і сталих словосполучах, що посилює гнучкість мови:

уприступнитися “Більшість із цих сюжетів уприступнилася громадській увазі щойно в другій половині ХХ ст.” (с. 84); “Щойно після цього нам уприступнитися кінцева мета нашої студії” – внутрішня драматургія тих великих драматургічних конфліктів, наслідком яких на середину ХХ ст. українська культура виявилася відкинутаю майже на сто років назад” (с. 394) – *префіксально-суфіксальний новотвір* (у- + при- + -льн-) там, де наші автори вдаються до розщепленого присудка: *стала приступною*.

– *доглибний, доглибно* “всякий вияв непошани в стосунку до її праці... вражав її доглибно” (с. 521) – *прикметник від сталої (фразеол.) словосполучки* (як, скажімо, доконечний);

– *забезпечник* “... аристократія /в Європі/ й виступила головним забезпечником і гарантом культурної тягlosti...” (с. 335); “постачальник” від “постачати” є, то чому ж би не бути “забезпечнику” від “забезпечити”? – *віддіслівний субстантив*

– *узневажнювати* “... демократія узневажнює проблему тим, що виключає з свого дискурсу всяку ієрархічність, кладучи натомість акцент на рівності можливостей” (с. 577) – ще один *префіксально-суфіксальний новотвір*.

3. Поновлює те, що є в давніх словниках включно з Грінченковим, РУСом Агатангела Кримського...

Про доглибно опрацьовану тему цінності “забутих” масивів лексики і фразеології української мови свідчить постановка проблеми реставрації тезаурусу Лесі Українки (с. [10, 249]. На думку авторки, це методологічно складне завдання, яке “потребує таких громідких міждисциплінарних зусиль (врешті-решт вона вільно читала десятьма мовами, з них двома ‘мертвими’!), на які українська наука досі просто ніколи не могла собі дозволити. Адже навіть усі ті незліченні іншомовні вкраплення, так рясно розсіпані по її творах, а ще рясніше по її листах, у переважній більшості являють собою не що, як цитати, першоджерела яких сьогодні без фахових студій встановити годі й мріяти. Приміром, часто повторюване ‘Es lebe das Leben!’ – це не примха бозна-чом загнути по-німецькому там, де геть не согірше було б і по-українському (‘Хай живе життя!’), а просто назва популярної натовді драми Германа Зойдермана ...” [10, 249–250].

Можемо додати, що на такий тезаурус заслуговують і твори П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського... Це завдання для молодого покоління дослідників української мови.

Ось так збагачують свою мову істинно творчі (і, сказати б, патріотичні) особистості.

У результаті маємо словник, з якого бачимо, що мова цієї авторки значно виразніша, яскравіша і образніша від багатьох звичних текстів нашої наукової літератури, вона нищить радянські штампи.

Тут і урок для редактора: читати класику (як літературну, так і публіцистичну та наукову – див. хоча б збірки малих книжечок “Дня” “Броньбійна публіцистика” – 2012 рік і “Підривна література” – 2013 рік)

Вузлики на пам'ять

Оксана Забужко – про наслідки лінгвістичного розгрому 30-х років мин. ст.

“Щойно тепер починають по-справжньому оприявнюватися масштаби нашої інтелектуальної окрадености, що веде свій початок від 1930-х років – від сталінського поліцейського розгрому української культури, а серед іншого й Української АН. Знищене тоді на пню вітчизняне мовознавство навіть за роки незалежності – навіть із відкриттям доступу до західних і діаспорних джерел – не потрапило реабілітуватися настільки, щоб необмежено перейти від досліджень української мови як пам'ятника – до мови як діяльності /підкр. О.З./ (висловлююсь у термінах В. Гумбольдта, який перший розрізняв ці два “лики” кожної мови) [10, 123].

2.3. Живомовність і вульгаризація

Якщо замінити вічні слова сленгом, а сленг помирає в мові принаймні щотри роки, то це псує написане й твір гине разом зі смертю чергового жаргону.

Ернест Гемінгвей

2.3.1. Нове життя архаїзмів, діалектизмів, жаргону...

Характеристика шарів (розрядів) “периферійної лексики” в сучасному мовленні

З попередніх параграфів ми пересвідчилися, що мова перебуває в неспинному розвитку. Найпереконливіший доказ цього – неологічна лексика і фразеологія. Свою роль у цьому русі відіграють також архаїзми, діалектизми, жаргон (сленг) та інші розряди живої мови, функції яких змінюються у суголосі з загальними тенденціями розвитку мови.

Охарактеризуємо окремі шари неосновного фонду лексики у сучасному мовленні.

Архаїзми (застарілі слова) – слова або їхні окремі значення, мовні звороти, які вийшли із загального активного вжитку, бо витіснені сучасними відповідниками. За ступенем застарілості виділяють: 1) слова, які вже зовсім не вживаються, напр., *буй* (хоробрий), *гудець* (музикант), *правотар* (адвокат), *синовець* (сестрин син), хоч вони мають у своєму складі зрозумілі й тепер компоненти; 2) рідковживані в сучасному мовленні слова, значення яких, як правило, відоме мовцям: *брань* (битва), *ясновельможний* тощо.

“Українська мова. Енциклопедія” серед застарілих слів розрізняє архаїзми та історизми.

Історизми (підрозряд архаїзмів) – слова, які вийшли з активного вжитку тому, що зникли реалії, які вони позначали. Поділяються на групи:

назви колишніх суспільно-політичних реалій: *партком, комсорг, ...* ; із давніших часів – *смерд, кріпак, поміщик, князь, волость, повіт, магістрат*;

назви колишніх професій: *мечник, лучник, кожум'яка, чумак, камердинер, лакей*;
назви застарілих знарядь праці, зброї, предметів побуту: *рало, соха, мушкет, рогатина, патефон*;

назви предметів одягу: *жупан, свита, плахта, очіпок*;

назви старовинних грошових одиниць й одиниць міри: *дукат, шаг, шеляг, лікоть, аршин, сажень, верста, десятина, копа, пуд*;

назви зниклих народів, племен: *гуни, печеніги, половці, ятвяги, варяги, поляни*.

Розрізняють іще т.зв. семантичні історизми. Це коли давні слова набули іншого значення: *староста* (студентської групи), *щит* (ядерний, не лицарський); *вандали* (у значенні варвари; не етнос).

Редакторів треба мати на увазі, що всі ці слова автори можуть використовувати як стилістичні засоби – стилістичні архаїзми. Їх уживають для відтворення колориту епохи, надання текстові урочистого настрою, піднесеного звучання: *чоло, перст, всує, глас народу*; для вияву іронії, сарказму, зневаги – з деякою фонетичною трансформацією – *пійт, філософ, словеса*. Якщо такої стилістичної настанови немає, слова вжито недоречно.

Діалект (від гр. *dialektos* – наріччя, говір, ширше – розмова) – місцеве або соціальне наріччя; говірка, яка є різновидом загальнонародної мови. Розрізняють територіальні і соціальні діалекти. Сукупність близьких за територією діалектів утворює наріччя. В Україні їх три: північне, південно-східне, і південно-західне. Що ж до соціальних діалектів – то це ті слова, що використовуються окремими соціальними групами, які розрізняються за ознакою суспільного становища, професії, віку, інтересів, звичок, занять (студентський, молодіжний, мисливський, злочинський тощо – *див.* жаргон, аргі, сленг).

Діалектизм – слово, вираз або інший елемент мови, властивий тільки певному діалекту, не поширений у літературному вжитку.

Аргі (від фр. *argot* – жаргон) – один із соціальних діалектів, особлива мова певної відокремленої професійної чи іншої соціальної групи; умовна мова, не зрозуміла для нестворених. Вона має штучний, таємний характер і є способом приховування предмета розмови. (В історії України відомим є кобзарське аргі, крім аргі окремих цехових професійних груп). Іноді цим словом іменують і злочинську мову.

Жаргон (фр. *jargon* – пташина мова, цвірінкання) – вид соціального діалекту (соціолекту), використовуваний певною віковою, соціальною чи професійною групою людей як повсякденний засіб спілкування. Відрізняється від літературної мови специфічною лексикою і вимовою, але не має власної фонетичної й граматичної систем. На відміну від аргі має відкритий характер і побутує в порівняно великих групах носіїв мови – школярський, армійський, студентський, комп'ютерний, а також потужний кримінальний жаргон злочинного світу (злочинський, тюремний, табірний)... Жаргон завжди існує не окремо, а на базі якоїсь мови. *Див.* також **сленг**

Жаргонізм – слова (і вислови) жаргонної мови, використовувані за межами жаргону.

Сленг (від англ. *slang* – жаргон, лайка) – на відміну від жаргону, і особливо аргі, це підкреслено неофіційний різновид розмовної мови. практично відкрита мовна підсистема ненормативних, стилістично знижених лексико-фразеологічних одиниць, що виконує експресивну, оцінну та евфемістичну функції. Сленгові властиво запозичати одиниці чужих мов, аргі, жаргонів, суржику, вульгаризми. Тому часто його не вважають соціальним діалектом, а набором модних слів і виразів, проявом моди в мові.

Вульгаризми (від лат. *vulgaris* – простий, грубий) – згрубілі, лайливі за стилістичним забарвленням слова або вислови, що перебувають за літературною нормою (*мармиза, жерти, дідько лисий, лайливі слова, що прийшли до нас з російської*, фразеологічні вислови типу “*Путін – /хелло/*” і под.), але можуть уживатися в окремих стилях літературної мови з певною метою.

2.3.2. Робота редактора з лексикою неосновного фонду

Загальний підхід до роботи редактора з цією лексикою – стилістична мотивація (виправданість) уживання. М. Т. Рильський: “все залежить від того, з якою метою і чи на місці їх ужито”. Одна з поширених помилок – змішування лексичних і фразеологічних елементів різних стилів. Лише розумне поєднання норми і доцільності забезпечує високу культуру мови.

На рівні слововживання українська газетна публіцистика відзначається нині значно більшою готовністю до використання всіх без винятку пластів лексики, в т. ч. і нелітературної, терпимістю до неї. Особливо помітне поєднання різностильової лексики, побудоване на контрасті засобів (“поєднання непоєднуваного”: термін і розмовне слово – “*липнути до капіталу*”; слова із зниженим і високим, книжним забарвленням – “*Ковбаса як дзеркало революції*”).

Ці типи лексики для зручності аналізу можемо згрупувати:

- “Застарілі” слова (архаїзми, історизми, церковнослов’янізми, діалектизми)
- Соціальні діалекти (арго, різні види жаргону і сленгів)
- Вульгаризми. Мода в мовленні (чи мода на слова) і вульгаризація мови.

Специфіка окремих шарів:

- а) “Застарілі” слова: (історизми і архаїзми; діалектизми)

Архаїзми

Історизми

У мові ЗМІ та літературних творах архаїзми й історизми вживають для таких стилістичних ситуацій:

- відтворення колориту доби;
- надання текстові піднесеності, урочистості;
- створення комічного ефекту.

Вони доволі широко використовуються в літературних і наукових текстах.

Яку важливу роль у творчості письменника відіграють архаїзми, церковнослов’янізми, історизми, ми бачимо на прикладі творчості Т. Г. Шевченка. Про це писали Іван Огієнко, Іван Дзюба та інші відомі автори.

Коли кажуть про Шевченка як творця сучасної української мови, то слід це розуміти як глибокий якісний стрибок у творчому розвитку народного мовлення. Це потрібно було для великої мети – розширення світогляду українців і насамперед реалізації національної державницької ідеї. Шевченко здолав цю свою творчу вершину значною мірою і з допомогою актуалізації так званих “архаїзмів” та історизмів. Він переосмислив максими Біблії, по суті “українізувавши” християнський міф /О. Забужко/. Тут поет віртуозно використав величезні потенції церковнослов’янського стилю, глибоко вкоринив у народну свідомість ключові реалії нашого історичного життя. Переосмислення історичних шарів мови, отже, – це її оновлення на власній основі, а не тільки локальне стилістичне завдання.

У творах з історичної тематики важливим є системне використання давніх запасів лексики і фразеології. Яскравий зразок такого підходу – “Маруся Чурай” Ліни Костенко.

Тоді ми, в'ряд, казали-сьмо Черкесу і всім також
особам принаявним,
щоб мову свідкам не перебивали,
понéваж будуть випхані із ратушу,
а двері будуть взяті на скабу. (с. 5)

Тут *в'ряд* – влада, суд; *казали-сьмо* – старослов'янська форма (*-сьмо*), відповідна займенникові “ми”, *принаявним* – теж застаріла форма слова “присутнім”; *понéваж* – старослов'янське “оскільки”, в інших мовах збереглося донині, напр., у чеській, словацькій; *ратуш* – в ужитку й нині в Європі, у деяких наших західних містах – Львові, Ужгороді, Чернівцях, де збереглися будівлі колишніх ратуш (тільки жіночого, а не чоловічого роду). Тут бачимо майстерний і живий опис судового засідання в Полтаві часів Богдана Хмельницького – зі знанням справи, з використанням лексики і фразеології, характерної для того часу.

Весь твір Ліни Костенко витриманий у стилі історичної ідентичності мови. Однак з тактом і достатньою ясністю для читача. Авторка творить заворожливий світ зображеної епохи, у який легко занурюється читач.

Ще один приклад:

Літопису невелемовний звіт
Вкриває порох семи сотень літ.
Суремна вість співає з-за Дніпра,
І князь рече до воїнів: “Пора...” (Микола Бажан).

Використовується така лексика і з сатиричною, глузливою метою:

Хотілося б зогнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазаниках Божих... (Тарас Шевченко).

Як бачимо, найчастіше серед цих “застарілих” слів – старослов'янізми.

Історизми не мають синонімів у сучасній мові і тому лише підтверджують думку про те, що вони не вийшли з лексичного фонду, а є словами обмеженого, спеціального вживання.

Отже, що робити з цією застарілою лексикою?

Рекомендації редакторів:

- ✓ – Всіляко заохочуймо продуктивну активізацію цього т. зв. “застарілого фонду”;
- ✓ – Протистіймо невиправданому перевантаженню тексту цими словами, бо це шкодить комунікації: Знаходьмо розумний баланс!
- ✓ – Боротися проти немотивованого зміщення значень цих слів.

Діалектизми

Діалектизми теж належать до лексики обмеженого вживання. Водночас це потужні джерела, які живлять велику ріку нашої мови, збагачують її синоніміку [32]. Це величезний, незміряний резерв літературної мови.

Тенденція живлення з діалектних джерел була характерна для класичної

української літератури. Однією з ключових залишається вона й для сучасної української літератури. Цією настановою керуються наші літератори Марія Матіос; Вячеслав Медвідь, Валерій Шевчук, якоюсь мірою й Оксана Забужко (хоча визначальний у неї український інтелігентський соціолект, що теж дуже важливо для подолання прогалин, для охоплення українською мовою всіх функціональних сфер нашого соціуму. А це є фактом, що *“цілі ареали соціального життя /в Україні/ не озвучені українською мовою, не ословлені зсередини, і “міська” мова якраз слабо опрацьовувалася за радянських часів. Зараз над цим активно працює вже значна група письменників: Валерій Шевчук, Сергій Жадан, Юрій Андрухович, Євген Пашковський*).

Час від часу деякі діалектизми з’являються в широкій мовній практиці (переважно завдяки письменникам і журналістам), вони відвойовують собі місце в постійному словниковому фонді. На інші мода минає, і вони до часу знову відходять у заповідні гушавини нашої мови. Тож не можна навіть говорити про них як про “застарілу лексику”. Це радше резервний фонд.

Найчастіше діалектизми використовують (за Капелюшним [11]):

- ✓ у розмовному мовленні як засіб вільного, невимушеного спілкування людей – носіїв певного говору;
- ✓ у художніх текстах для відтворення цього типу мовлення;
- ✓ у художньому мовленні в прямій мові для створення мовної характеристики персонажа, для типізації характерів представників різних суспільних верств;
- ✓ у художньому мовленні для реального відтворення життя з усіма його подробицями; місцевого колориту;
- ✓ у публіцистичному стилі для позначення реалій життя словами, яким нема відповідників у літературній мові;
- ✓ у публіцистичному стилі в прямій мові для створення мовної характеристики персонажа, для відтворення місцевого колориту.

Часто використання діалектизмів у публікаціях не зумовлене ні стилістичними, ні номінативними настановами; воно є наслідком недостатнього розмежування засобів літературної мови та діалектів або ж свідомим хизуванням, протиставленням своїх, “правильних” засобів української мови чужим, напівросійським, “неправильним”. Це не сприяє ні збільшенню кількості нових носіїв української мови, ні загалом соборності України. Тут треба пам’ятати, що надмірне і невмотивоване вживання діалектизмів розхитує літературну норму, знижує рівень культури мовлення. І тут необхідне “втручання” редактора.

В офіційно-діловому та науковому стилях діалектну лексику, як правило, не використовують, якщо, звичайно, це не спеціальне дослідження [11, 20]. Але без народних говорів літературна мова пересихає, як річка без живлющих джерел.

Жаргон.

Сленг.

Вульгаризми

З цими розрядами лексики пов’язані мовна гра (гра в слова), каламбури, макаронізми. Їх використовують як засоби експресії. Збільшилося тяжіння насамперед газетно-журналістського, а далі й художнього тексту до вульгаризації та антистандарту; у деяких авторів виробляється своєрідна внутрішня установка на це.

З'явилися підкреслено несерйозні найменування, трансформації у назвах партій тощо: “*Тинди-ринди*” – назва програми на ТБ; “*Бу-ба-бу*” – назва групи іванофранківських літераторів (від: бурлеск – балаган – буфонада); *ЗУБР* – неофіц. назва партії “За союз України, Білорусії і Росії”, *ПІСУАР* – від назви сепаратистського об'єднання, утвореного на з'їзді Партії регіонів у Сіверськодонецьку у 2004 році (Південно-східна українська автономна республіка); “*За еду*” – міжпартійне об'єднання “За єдину Україну” тощо; *Луганда* і *ЛуганДон...* (новотвори 2014 року).

Жаргон і сленг підкреслено неофіційні різновиди розмовної мови. У мовному відношенні не мають власної граматичної системи, ґрунтуються на закономірностях національної мови. Це динамічні мовні системи, переважно паралельні, синонімічні до літературної мови. Призначені насамперед для експресивно-оцінних цілей мовлення з використанням стилістично знижених засобів, зневаженням усталених мовних норм. Вони тепер доволі активно проникають до літературної мови, але характеризуються нетривкістю в часі.

Сленг, на відміну від жаргону і особливо аргю, – це практично відкрита мовна підсистема ненормативних, стилістично знижених лексико-фразеологічних одиниць, що виконує експресивну, оцінну та евфемістичну функцію. Якщо жаргон має ознаки соціального діалекту, тобто прив'язку до певних професійних, любительських груп /груп за інтересами/, то сленг більш масовий, молодіжний. Його частіше означають як лексичну систему, набір модних слів і виразів /своєрідна “мішанка”/, постійно запозичуваних з чужих мов, аргю, жаргонів, суржику, вульгаризмів.

Тому часто його не вважають соціальним діалектом, а набором модних слів і виразів, проявом моди в мові. Він має найбільший вплив на масове мовлення.

Використання жаргону, сленгу, вульгаризмів стало масовим явищем у розмовній мові, в художніх творах на сучасну тематику, в ЗМІ й навіть у мові політиків. Лексикою кримінальників залюбки користувався В. Янукович. І це було перше проникнення “фені” на найвищий політичний рівень. Це звичайні елементи кримінального (злочинського, тюремного, табірнього), молодіжного, богемного, армійського жаргонів, жаргону наркоманів, сфери видовищного бізнесу та ін. (чимала кількість русизмів та нова хвиля англоамериканізмів).

І це є контрастом мовній традиції українців, які майже побожно ставилися до слова, культивували різноманітні табу на слова з негативною енергетикою. Ця світоглядна і етична суперечність стала предметом майже запеклих суперечок у пресі і серед фахівців.

Особливо активно використовують елементи кримінального жаргону – як традиційні для радянського (російського) злочинного світу, так і нові, що актуалізувалися /і витворилися/ у зв'язку з розвитком тіньового бізнесу, появою нових форм злочинності, розростанням злочинності до розмірів масового явища.

/Російські автори теж пишуть про “процес жаргонізації всієї країни та її літературної й нелітературної мови” (В. Мокієнко); про “криміналізацію суспільства й арготизацію мови” (О. Єрмакова). Про це пише й В. Костомаров/.

Сленг зазвичай диференціюють на:

молодіжний – *випендрас*, *галімо* (погано – про стан людини), *западло* (погано, неприємно, не подобається), *кайф* (задоволення, насолода, приємні емоції) зі шлейфом фразеологізмів: *зловити кайф*, *жити в кайф*, *ламати (кому) кайф*, *майн кайф* (за В. Цибульком, так він назвав свою книгу) і под.; *конкретно*, *понт* (*понти*) – з фразеологізмами: *брати на понт*, *без понтів*, *понти наводити* тощо; *пофігізм*, *прикид*, *прикол* / *прикольно*, *прокол* (невдача, помилка; від первісного проколювання талона

даїшником), *драйв*, *трон* (унітаз), *фари* (очі), *фест* (фестиваль), *халява* (давньоєврейський слід: безплатне молоко для дітей). Основою молодіжного сленгу є, як правило, студентський жаргон;

армійський – *дембель*, *калаш* (автомат), *млин* (вертоліт), *прапор* (прапорщик), *салага* або *салабон* (солдат у перші півроку строкової служби), *рябчик* (флотський, десантський тільник), *самоволка*;

студентський (школярський) – *універ*, *бурса* (будь-який навчальний заклад), *глюкоза* (вчителька біології), *сачок*, *шпора*;

журналістський (сленг або жаргон) – *заказуха* і *джинса* (замовний матеріал), *совок*, *стьоб*, *пресуха* (прес-конференція), *ексклюзивний секонд-хенд* (новини без новин, малозмістовна інформація);

кримінальний (арго): *феня*, *кидалово*, *кореш*, *поняття* (фраз. – *жити за поняттями*, тобто за неписаними правилами злочинного світу), *фараон* (міліціонер);

комп'ютерний: *висіти* (*зависати*) – і переносне: не реагувати, заглибитися в себе; *віка* (відеокарта), *вінда* (операц. система WINDOWS), *в'ювер* (програма перегляду графічних файлів без можливості їх редагування), *комп* (комп'ютер) *крисодром* (килимоч для мишки), *метр* (мегабайт), *пентюх* (комп'ютер модифікації “Пентіум”)...

– Сленгова лексика характеризується вигадливою синонімією:

позитивні емоції – *кльово* (*кльовий*), *круто*, *кайфово*, *смачно*, *убойно*, *файне*, *чумово*;

байдужість – *до фені*, *по барабану*, *паралельно*, *фіолетово*;

друг – *друган*, *дружбан*, *кент*;

друзі – *тусовка*, *натовп* (*товпа*).

У синонімічних рядах можуть бути слова з відмінним стилістичним, емоційним забарвленням: *гарна*, *приваблива*, зі смаком одягнена дівчина – *краля*, *модель*, *красава*; повна дівчина – *пончик*;

алкогольний напій – *бух*, *бухало*, *бухло*, *випивон*, *дрінк*, *кайф*, *кера*, *кір*, *пальне*, *пійло*, *хімія*;

алкогольне сп'яніння (стан) – *армагеддон*, *вафлі*, *в пополам*, *готовальня*, *дупель*, *кайф*, *на баньці*, *на кочерзі*, *пиломатерія*(я)л, *повний повалій*, *прихід*, *в дробадан*, *в дюпель* (*в дупу*), *в сосиску*, *реанімація*, *російська нерухомість*, *чад*, *чорний ящик*;

байдуже (все одно) – *до лампочки*, *до фені*, *коленіарно*, *паралельно*, *по барабану*, *попейболу*, *пополам*, *пофіг*, *рожево-малиново*, *по цимбалах*, *по шарабану*, *фіолетово*

вино: 5 загальних назв і 25 – видова диференціація

гроші: 35 назв; тисяча грошових одиниць – 7 найменувань.

повія – 18 назв; за “спеціалізацією” – ще 11. М. Лукаш (за свідченням Л. Череватенка) назбирав їх близько 300.

Сленгові слова в більшості випадків є багатозначні. Тому точно зрозуміти значення слова можна лише у його контексті. Багатозначність же може збагатити речення незвичайними емоційними відтінками.

Кілька прикладів багатозначності сленгових слів:

балда: 1. Голова (*Можуть і балду одбить, як доберуться*” – Б. Жолдак). 2. Будь-який наркотик. 3. Нічний сторож. 4. Долото. 5. Важкий молот, яким щось забивають – опору (огорожі і под.), стояк (у шахті), розбивають (стіну, велику брилу тощо). 6. Головка магнітофона. 7. Чоловічий статевий орган. 8. Брехня (*Без балди* – серйозно, не жартуючи, без обману).

феня: 1. Злодійський і тюремний жаргон. 2. Сідниця. 3. Фразеологізм – *Феня в ботах*. Людина, не злодій, яка вивчає злодійський жаргон.

кайф: 1. Задоволення, насолода (*фраз.* жити в кайф, ловити кайф, у кайф кому що). 2. Про явище, яке заслуговує високої оцінки. 3. Стан наркотичної ейфорії. 4. Наркотики, наркотичні речовини. 5. Алкогольні напої. 6. *Як вигук* (“Коваль зробив ще ковток і блаженно прижмурився. – Ка-айф!” – А Кокотюха. Стан війни). 7. *У знач. частки*: “Кайф?” – тобто Добре? Нехай буде так.

шістка – 1. Офіціант. 2. Підлабузник. 3. Найнижча ланка в ієрархії злочинного світу. 4. Людина, яка виконує некваліфіковану або брудну роботу. 5. Людина з невисоким соціальним статусом.

Бачимо, що молодіжний сленг має свою систему ідіом і фразеологізмів.

– Образність: Монумент возз’єднання України з Росією: *дружба народів, навіки раком, ярмо*. Про унітаз: *гніздо, очко, ошадкаса, теца з зонтиком, трон* (для Януковича). Хрещатик: *Витріщатик, Гапкеништрассе, сон скаженого кондитера, Херщатик, Хрест*. Синяк – *автограф*. Попільничка: *бичарня, бичкарня*. Лох: від самець лося, який під дією інстинкту сліпо йде у браконьєрські сіті – образ простодушної людини, яка, як заворожена, йде у розставлені сіті шахрая.

– У сленгу надзвичайна увага приділяється поняттям, які можна означити словом “дуже”: ... про сильного, грізного чоловіка – *амбал, бик, бурмило, гевал, громило, драб, качок, товстолобик*; дуже добре – *алмазно, вище даху, клас, кайф, круто, нехило, окейно, океєчки, пафосно, повний чад*.

– Сленг має великий заряд гумористичності.

Ознаки формотворення в сленгу

Є важлива тенденція в побутуванні сленгу. Вона полягає в тому, що молодь, така чутлива до сприйняття всього іноземного, все більше відтворює національні елементи у своїй мові (ми це побачили у словниках Лесі Ставицької. [56], бачимо й у публікаціях ЗМІ, в художній літературі).

Можемо відзначити найпоширеніші граматичні ознаки словотворення у сленгу:

1. Творення прислівників зі сленгових іменників та прикметників: *чумово* (від чума), *кайфово* (від кайф), *кльово* (від кльовий), *круто* (від крутий), *убойно* (від убойний – який сильно й приємно впливає), *файнс* (від файний).

При цьому може змінюватися значення слова: *фіолетовий* – п’яний, а *фіолетово* – абсолютно байдуже, нецікаво, все одно.

2. Усічені форми:

фест (фестиваль), *ігнор* (від ігнорування), *фан* (футбольний; від фанатик), *універ* (від університет).

3. Каламбурне словотворення:

бігморди (від бігборди) – можна точно датувати виникнення: серпень 2004 року, коли з’явилися сотні бігбордів з зображеннями В. Януковича;

хомо запієнс (День, 23.01.2004) – алкоголік; але тут було інше значення: хомо запієнсами російський письменник Віктор Пелевін (у романі “Generation II”) назвав людей, що віртуозно і зосереджено клацають з каналу на канал; з англ. “заппінг” – безперервне перескакування з програми на програму.

“*Блеф і ніцота* українських інтелектуалів” (ЛУ 13 січня 2005). Ніцота – нема в Орфографічному (та мабуть і в інших словниках), але ж від “ніцо” – цілком мотивована трансформація слова, хоча б для цього випадку.

4. Використання морфологічних форм (для посилення виразності та експресії): *тусівка* – *тусняк, розбірка*; *бізнесюк*; шампанське: *шампунь, шампусик, вирубон*

(запаморочення); *водясик* (горілка); *беемвешка*, *беемвуха* (машина БМВ).

5. Творення фразеологізмів: *зірвати (зняти) шару* (отримати щось задарма); *на шару розживитися* (те саме); *читати ботаніку* (розповідати про те, що всім відоме); *ганяти Чайковського* (розпивати чай); *чайника удавати* (удавати з себе необізнаного); *на халяву і оцет солодкий* (приємно те, що дається задарма); *гнати фуфло* (говорити неправду); *Іван Якович Франко* (купюра в 20 гривень); *травити баланду* (теревенити); *травити тюльку* або *гнати мульку* (розказувати щось неправдоподібно); *арана гнати* (брехати).

6. У синтаксисі молодь віддає перевагу коротким реченням (Таку манеру диктує темп, ритм життя).

Разом з тим... Великий вплив на мову молоді справляє масова культура, особливо музика. *Дуже багато слів запозичується з пісень*. /А помилки – в приспівих повторюються по 8–16 разів/ Під впливом того чи того напряму в музиці навіть виникають різні соціально-культурні течії (панки, рокери) – і їхні мови також помітно різняться між собою.

- ✓ Мотив редактора – усвідомлення негативної дії масової культури, яка зневажає все індивідуальне, особисте. Вона намагається *уніфікувати й мовне середовище*. І то не у своєму навчальному закладі, не у місті і навіть не в країні, а глобально: український підліток вживає ті ж слова, що й його американський одноліток. Вульгаризація й арготизація – *катастрофічне згортання ментальності*.

Зниження стилю через жаргони і сленги – проблема не тільки української мови. Великий сучасний поет Латинської Америки, лауреат Нобелівської премії Октавіо Пас, Мексика, пише: "... Щодо розхристаного міського жаргону, то це не мова, а клапті чогось, що колись було цілісним та гармонійним. Міська мова кам'яніє у стійких висловах, поділяючи долю народного мистецтва, поставленого на потік, так само, як і долю людини, яка з особистости перетворена на людину юрби". (О. Пас. Мова // "Ї". – 2004. – Ч. 35. – С. 225–226).

Отже, сучасний молодіжний сленг, виникаючи з потреб словесної самоідентифікації, посилення мовної виразності, розширює експресивну систему української мови, утверджуючи її як поліфункціональну.

Редактор, однак, має розмежовувати мовну самоідентифікацію і вульгарність.

Вульгаризми

Найбільшу стурбованість у суспільстві викликала навала вульгаризмів у публічному мовленні, ЗМІ і в художній літературі. Її сприйняли як чергову хвилю варваризації мови. І справді, неважко помітити, що мову ЗМІ (і, певно ж, художніх творів) іноді свідомо огрублюють і тим самим принижують аудиторію, гідність людей. У публіцистиці першим зразком такого "розкутого" стилю, спрямованого на епатаж публіки "живою мовою, відсутністю заборонених тем і будь-яких комплексів", стала газета "Post-Поступ" (Львів).

У художній літературі з'явилися "постмодерністи" на кшталт Л. Подерв'янського, В Цибулька та інших, мовні вправи яких рідко коли вибивалися з "барокового" матючка. Активно користуються жаргонною лексикою, забуваючи про почуття міри, і Юрій Андрухович, Юрій Винничук, Сергій Жадан, Богдан Жолдак, Андій Кокотюха, Євген Пашковський, Олесь Ульяненко, Ірена Карпа...

Про вульгаризми фахівці кажуть, що це мовний натуралізм, антиестетизм, "явище

мовної агресивності /О. О. Тараненко, Л. І. Мацько, О. Д. Пономарів та інші/; “агресивна стилістика” (С. Грабовський у ст. “Свобода хама”. – УС, 1–7.06. – 2000). Професор Національного університету ім. Т. Г. Шевченка Л. І. Шевченко (на “Круглому столі” провідних філологів 2004 року) ввела поняття про “дві культури, культуру низову і культуру культивовану” в мові. І “не жаргон, не вульгаризми, не арго мають визначати перспективу і домінують розвитку літературної мови, – казала вона, – а все-таки щеплене, доглянуте, свідомо розвинуте слово. Зрозуміло, не йдеться про функціонально–стилістичні потенції цих груп лексики” (с. 22). Але ж ці стилістичні потреби авторів ніяк не виправдовують навалу модного словесного сміття останніх років: *бабки, блін, бля, в гробу, йолі-палі, йди на фіг, кайф, кльовий, кукла, короче, лох, лоханути, ні фіга, пацан, понт, тіпа, тусовка, чувак*; тим паче нецензурщини.

Замість слова “розмова” ця закодована мова використовує *базар*, замість “кінець” (інше вульгарне співзвучне слово) – *абзац*, замість “гроші” – *бабло*, замість “день народження” – *днюха*... Все це для тих, хто презирливо відкидає “хуторянські” оцінки української мови як калинової і солов’їної.

На противагу (для епатажу невимогливої масової аудиторії) ми бачимо й чуємо мовну браваду, побудовану на широкому використанні стилістично зниженої і взагалі маргінальної лексики, культ естетично негативного, низького, навіть російського мату, який історично нам дістався від “*руського міра*”. Уже це змушує відповідально задуматися, чи варто нам розвивати цей “подарунок” російського сусіда. Адже це символ відсталого культури, антикультури.

Колись, на початку самостійного пострадянського існування Росії (80–90-ті роки мин. ст.), сусіди-колекціонери книг дуже хизувалися шикарним виданим двотомником “Енциклопедія русського мата”. Але потім російські інтелектуали розжилися й на 12-томний “Большой словарь русского мата”, автор Олексій Плуцкер-Сарно. В передмові він пише: “Мат – это последний язык, на котором можно описать происходящий вокруг бред и безумие”. А відомий російський актор Геннадій Хазанов каже, що ненормативна лексика є складовою частиною російської мови й сам оповідає гумористичні історії, нашпиговуючи їх ненормативними словами. Власне тепер уся російська естрада тримається на цьому останньому резерві їхнього національного гумору.

Політичний актор /теж актор!/ Жириновський закликає навіть узаконити мат – цей “последний язык”.

На освітніх тирловиськах так і в’юняться лицарі легкого заробітку – хай навіть через деінтелектуалізування молодого покоління учнів і студентів – аби гроші. На книжкових розкладках торговища на Петрівці – тисячі і російських, і наших “шпаргалок-напутників” – випускні і вступні твори, відповіді на екзаменаційні білети, стислий виклад класичних творів тощо (“Война и мир” Л. Толстого – на 5 сторінках!). Ось фрагмент для школярів, які вивчають російську літературу: “Приехал Онегин к ним *опять*. А Татьяна снова *морозится*. Онегин понял, что Ленский его *вкозлил* и *по приколу* взял – и Ольгу два раза на танец пригласил. Тут Ленский стал *быковать*, типа *за базар ответишь*, и вызвал Онегина на дуэль. Но *шобы все по понятиям*... Ну *забили* они *стрелку*, взяли *пушки* и пошли стреляться. Онегин сразу Ленского *мочканул*, а потом в Питер вернулся”.

Який світ – легкий і прагматичний – настав для молодого покоління: прочитав за півхвилини такого “Свгенія Онегіна” – і йди на екзамен...

Ніде крайнощі не приводили до доброго результату.

У дискусіях 80–90-х років мин. ст. багато писали й говорили про ту “жахливу” ситуацію, коли суспільство вивчало українську мову “такою, якою вона мусить бути, а не такою, якою вона є” (Л. Ставицька, 2003. [56, 10]).

Це ж неправда... “Якою вона мусить бути” не українські філологи визначали, а русифікатори-асимілятори, “наближувачі” нашої мови до російської.

Нічого тут насправді немає, крім прагнення відвоювати простір для легшого життя малограмотного “продукту” нашої освітньої системи, для виправдання безграмотності і “свободи” від літературної норми. Мало кого може стимулювати до справжньої освіти те, що аж до президентського крісла пробивається “еліта” без основ знань чотирикласника. А захочуть – так вони й “професорського” диплома здобудуть у кліп ока. Навіщо ж “горбатитись” над книжками!

Сучасний молодіжний сленг в окремих своїх виявах посилює мовну виразність, помітно розширює експресивну систему мовлення. І це його корисна функція. Частина слів і фразеології молодіжного сленгу приживається в мові всього суспільства і переходить до літературної мови. Тобто вони стають загальноживаними, а мова збагачує свої ресурси. Елементи сленгу, які не зникають з ужитку, стають частиною нормативної літературної мови, можуть змінювати свій емоційно-оцінний характер. Наприклад, слово *халтура* – виникло у середовищі музикантів у значенні підробітку; сьогодні – це недоброякісно виконана робота, непрофесійність у роботі, але збереглось також і значення підробітку. Часто для позначення легкого заробітку тепер уживають ще синонім “халява”.

Але редактор має розмежувати ці корисні надбання молодіжної мови і ті, які резонують з суржилом, посилюють його. Не можна допустити до того, щоб калинова стала *кльовою*.

2.3.3. Про редакторське чуття мови

Чуття мови. Для редактора це поняття є особливо важливим. Йдеться про здатність мовців відчувати загальнолітературні і стильові (діалект, жаргон, сленг, ділова мова та ін.) мовні норми, історично випрацьовані вимоги. Деякі фахівці означають чуття мови як інтуїтивну здібність пам’ятати норму мовлення і вважають, що формується воно практично від народження.

Вироблення чуття мови сприяє доцільному вибору мовних засобів, мовного стилю в різних ситуаціях спілкування, оцінюванню чужого мовлення, відчуттю нового й застарілого в мові, дає можливість бачити і прогнозувати динаміку змін у системі мови. Мовці, наділені чуттям мови, можуть впливати на вироблення критеріїв мовної норми, поширюють зразки досконалої сучасної літературної мови. Чуття мови дозволяє письменникові, журналістові, редакторові, науковцеві з почуттям міри стилізувати художній, публіцистичний, науковий та інший тексти.

Чуття мови завжди пов’язане з явищем мовної моди.

Мода у мові – наявність у мовців певних тимчасових смаків щодо вживання окремих мовних одиниць, засобів словотворення тощо як “престижних”. “Доля” цих виявів розмовної мови: або вони приживаються в літературній мові, стають загальноприйнятими, або приречені на зникнення. Мовні смаки і звички з’являються:

а) під впливом мовлення соціально авторитетних, престижних мовців, героїв фільмів, книг (частіше негативних), пісенних шлягерів;

б) як підкреслена прихильність до повернення певних мовних традицій і усунення явищ, процесів, ознак, не властивих українській мові;

в) відродження її питомих властивостей (на українські імена, “переслідувані” в минулому слова типу *либонь, постіль, позаяк, наразі...*),

г) дистанціювання від російських форм (типу активних дієприкметників теперішнього часу, інтерферованих суфіксів *-к-, -очн-* і под.);

г) Помітною “модною” тенденцією можемо вважати й зближення літературних

форм мови з розмовними, часом і вульгаризованими, з макаронізмами з чужих мов, насамперед з англійської.

Дія більшості названих тенденцій може приводити, з одного боку, до пожвавлення мовлення, наближення його до мовної реальності, а з другого – до перепон у нормуванні мови, а часом – і до вульгаризації мови. Знайти тонку грань між цими протилежними тенденціями і є проявом чуття мови у редактора.

Можна сказати, що редакторське чуття мови – це насамперед почуття міри, розмежування стилів, знання історії і сучасних тенденцій розвитку мови. За цим чуттям – не смаківщина, а глибоке знання, мовний досвід на науковій основі і розуміння тенденцій розвитку.

Все це насамперед стосується роботи редактора з неосновним фондом мови.

Редакторське чуття – це, в ширшому смислі, культура мови.

Проф. С. Я. Єрмоленко вживає цей вислів тільки щодо літературної мови, бо без поняття норми літературної мови не може бути... “З погляду традиції літературна мова – це писемна мова, вироблена мова, відшліфована, оброблена майстрами слова. Тепер я не знаю, чи знайдемо майстрів слова, які обробляють літературну мову. Тепер вони частіше обробляють жаргон” [20, 10]

Сучасні автори, які піддалися спокусі надмірного послуговування стилістично зниженою лексикою, виправдують свою позицію необхідністю дотримання мовного реалізму” /Це, зокрема, “Газета по-українськи”/.

“Милу” нецензурщину обгрунтовувала навіть О. Забужко: “*Дратує наша, з дозволу сказати, псевдоцнотливість*” (ЛУ, 1.08.1996). Потребами “мовного реалізму” вона виправдувала свої стилістичні вправи з вульгарною лексикою тоді ще в “Польових дослідженнях українського сексу”, а потім і в “Музеї покинутих секретів”.

Дискусійність тут насправді полягає в тому, якою мірою стилізувати “відморозний” стиль спілкування наших сучасників. Адже на очах людей автори вправлялися не в “мовному реалізмі”, не в художній майстерності при відображенні дійсності, а в тому, хто більш крутий, хто собі більше хамства дозволить.

І загалом з попереднього аналізу ми переконалися в непомірній навалі вульгарності в літературі і ЗМІ. Не вийшло мовного реалізму, а вийшов банальний “мовний натуралізм”. Як запитує з нотками прикрасі акад. Л. І. Мацько: “І до якого “царства небесного” в мові ми прийшли тепер?” [20].

Отже, фактом є те, що наше усне і писемне мовлення заповнили жаргонізми і сленгізми, що мова вульгаризується. Ми не могли б стати на позиції, що цей процес не повинен відбитися на нашій художній літературі і публіцистиці. Адже це суверенне право авторів – “переварити” нову мовну реальність. І ми бачимо, як це відбилося на творах нашої літератури і ЗМІ.

Але місія редактора, як і всієї сучасної української інтелігенції, оберігати мову як інтелектуальне і естетичне надбання українців. “Хорошому редакторові, – писав М. Т. Рильський, – допоможе обов’язкове скрізь і завжди почуття міри” [33, 39].

Редактор усіх редакторів /за С. Караванським/ це – Мовний Смак (с. 55). Він є однією з тривких традицій українців. “Легкість та взаємопритертість словесних форм, – пише він, – наша мова завдячує мовному смакові сотень поколінь мовців, які виробили лексичну палітру української мовної стихії... Мовний смак наших предків вибрав із словесних варіантів саме ті, які ми і вживаємо сьогодні. Отже, мовний смак – це та мовотворча категорія, якій ми завдячуємо виробленість і красу нашої мови” [14, 55].

Так само (а може, ще більше) – й з вибором слів.

2.4. Запозичення

Знайшли у геологічних розсипах слово. Взяли його на зуб, лизнули язиком. Подивилися на нього з усіх боків – наче виблискує. А потім виявляється: не золото. Отрута.

Сучасна приповідка

Іншомовні слова: необхідність чи мода?

Ще одна потужна тенденція в сучасній мові – навала іншомовних слів.

Вся історія людства дає нам безкінечну низку прикладів впливу одних мов на інші. Грецькі і латинські слова, очевидно, є (і не в малій кількості) в усіх культурних мовах. Грецькою і латинською мовами користувалися й ми для збагачення української мови. Тут очевидна закономірність: великий вплив на інші мови справляють мови країн, які зробили значний вклад у цивілізацію.

Ми звикли до цих запозичених слів, вони вросли в українську мову морфологічно і синтаксично, закорінилися в нашу культуру. І часом навіть не підозрюємо їх прищлості.

Школа (чи всі знають?) прийшла до нас із грецької (*shola* – вчена бесіда, навчальне заняття); як і *автор* (від лат. *autor*); *лексикографія* (від грецьк. *lexikon* – словник, *grapho* – пишу); *етика* (від лат. *ethica*, від гр. *ethicos* – звичай); *факт* (від лат. *factum* – зроблене).

Грецькою і латинською мовами користувалися наші предки для збагачення української мови.

Чимало запозичень в українську мову й з європейських мов, які зафіксовані в XIX – XX століттях: з німецької: *мольберт*, *обер-прокурор*, *маркшейдер*, *марка*, *маклер*; з французької: *молекула*, *одеколон*, *одаліска*, *нюанс*, *нубориш*, *монтаж*; з італійської: *мозаїка*, *дует*, *октет*, *мариніст*, *контральто*, *сопрано*.

І якби взаємовпливи мов ішли таким благодатним і благородним шляхом, ми вітали б їх, ми завжди прагнули б до них. Адже це економить зусилля народів на оволодіння надбаннями культури своїх ближніх і дальніх партнерів у людському співтоваристві, прискорює цивілізаційні процеси.

Було б великою помилкою вважати, що ми можемо оголосити заборону на іншомовні слова, які нам не подобаються (а такі заклики часом лунають). Вони прижилися в мові, органічно в неї влилися, набули парадигмальних форм. Те, що увійшло в мову, – стало її надбанням і відмовлятися від нього немає жодного резону, бо *довелось би кожне слово замінити неекономними описовими словосполученнями*:

не *агентство* – а “організація, яка виконує певні доручення державної установи (або приватної організації)”;

не *автор* – а “особа, що написала роман /статтю/” чи “особа, що намалювала картину або створила музичний твір”;

не *адреса* – а “місце проживання певної особи (місцезнаходження установи)” тощо.

Однак оглядаючись на практику сучасних лексичних запозичень, бачимо, що це явище неоднозначне, воно має дві сторони: а) коли запозичення справді збагачують мову та її словниковий склад і б) коли вони необов’язкові, а є тільки проявом моди.

Бачимо це на аналізі практики запозичень. Ось кілька прикладів.

Інвестор, маркетинг – запозичення, очевидно, виправдані, бо ці терміни забезпечують стиснення понять: “*особа, організація або держава, які вкладають кошти у якусь справу*”; “*організація виробництва і збуту /продукції/*”. Українських однословів на заміну розгорнутих словосполук тут нема. А якщо своїх не придумали, не гріх запозичити. Так само й брифінг – “*коротке зібрання журналістів для оперативного їх інформування*”

про актуальні події” та прес-конференція – “зустріч державних, політичних, громадських, наукових діячів із представниками преси для інформування громадян з актуальних подій”. Вживання цих термінів виправдане й тому, що це інтернаціоналізми.

Мабуть, нікуди нам не подітися й від термінів у галузі електронно-обчислювальної техніки як лексики нових технологій, сучасного діловодства (справочинства): *комп'ютер, принтер, факс, дискета, флешка* та ін. Кібернетичну теорію першими у світі (авангардно) опрацьовували українські вчені на чолі з академіком В. М. Глушковым. І там, у теорії, залишили велику термінологічну систему, яка зафіксована в двотомній “Енциклопедії кібернетики” [58]. У галузях же технологій застосування її на практиці ми помітно відстали від голландців, американців та англійців. Тож мусимо скористатися їхньою прикладною термінологією.

А ось щодо цілого ряду інших позичених слів, які деякі наші автори часто характеризують як такі, що не мають відповідників в українській мові, можна посперечатися. *Консенсус* – чим же гірше наше слово “згода”? Або “угода”? Невелика потреба й в *електораті*, коли маємо прозоре і зрозуміле слово “виборці”.

Найпотужніший масив новітніх запозичень – це англіцизми (частіше – в американському варіанті). За відомостями О. Стишова, вони становлять 70 – 80 відсотків усіх нинішніх набутків [Див.40]

Ось вибірка відносно нових найчастотніших запозичень із преси:

автобан, адмінресурс, арт-фестиваль (чи й *арт-фест*), *бартер* (*бартерний*), *бізнес, біоенергетика, брифінг, гамбургер* (розрізана булочка з начинкою – котлетою, біфштексом та приправами, вид бутерброда), *дивіденди, дилер* (посередник – з уточненнями: агент з продажу, посередник з торгівлі цінними паперами тощо), *допінг-контроль, зомбі* (*зомбування*), *електорат, імейл* (= E-MAIL), *імідж, імпічмент, інавгурація* (*інавгураційний* – про промову, ритуал тощо), *караоке, кікбоксинг, ксерокс, лізинг* (-овий), *лобі, люстрація, меседж, монітор, ноутбук, памперс, пейджер, політтехнологи, рекет* (*рекетир, рекетирство*), *саміт, сертифікат, снікерс, спонсор* (як добродійник чи доброчинець – людина або організація; фінансувальник), *суші, флешка, фушет, шоу* (пряме значення – видовище, вистава; і переносне – про щось, розраховане на дешевий ефект: передвиборне шоу).

“Перемогу” іноземних аналогів дослідники пояснюють саме смаковим бажанням людей уникнути слововживання радянської епохи. Цей настрій, отже, політичний і не мав би бути аж так тривкий. Однак що прикро – у фаховому середовищі (журналістів, політиків, педагогів, учених) у нас не виробився рефлекс до постійного пошуку своїх, питомих українських відповідників, як це, наприклад, ми спостерігаємо у Франції, Чехії, Польщі та інших країнах. Звільнення від цієї “моди” ми маємо очікувати і з середовища наших редакторів.

Хто винен у невиправданих запозиченнях?

Ця мода на іншомовщину, на жаль, захопила не тільки молодіжні середовища, а й науковців, журналістів і навіть депутатів та чиновників...

Якщо проаналізувати окремі напрями суспільного життя, то виявимо, що потужний потік англійського проникнення в українську мову особливо помітний у галузях:

- ринкових відносин;
- електроніки і комп'ютерної техніки;
- європейського вектора політики, де за останні роки докорінно перелопатили законотворчу лексику...

Очевидно, тут і знайдемо ентузіастів замість “русского общепонятного” на англійський “новопонятний”.

Далеко не завжди запозичення виправдані навіть у мові **державних службовців**,

депутатів, в основоположних державних документах включно з Конституцією:

- Чим краще *мер* від традиційного для українців голови міста?
- Або *прем'єр-міністр* від голови уряду?
- *Кабінет Міністрів* від уряду чи Ради Міністрів?

Але ж усі ці терміни заведені в найважливіші державні документи – закони і навіть Конституцію.

Уперто нам нав'язують “*губернаторів*”, хоч і нема губерній. Певне, ще з перших років української незалежності мариласть комусь Новоросійська губернія РФ замість України. І тепер це стало цілком очевидним.

У 2015 році в пошуках конституційних змін виникла ідея запровадити інститут префектів в областях. Можна було б просто: представників Президента. Якщо зрозуміло, за префектурами хочуть замаскувати структуру, цілком тотожну адміністрації Президента часів Кучми–Януковича. Адже у Стародавньому Римі, наприклад, префект очолював і адміністративну, і судову, і військову, й господарську владу в провінціях. Не безневинна-таки справа – вибір іншомовних термінів.

Міністерство освіти і науки має довгий список спеціальностей, з яких готують кадри наші ВНЗ і які названі по-англійськи, часом навіть в англійській графіці. Це стосується насамперед економічного блоку фахів (*менеджери, брокери*, – звісно ж, *manager, broker*). Та й на факультетах журналістики – *медіа, мас-медіа* (англ. *mass-media*, від *лат. massa* = шматок + *medium* = середина). Від них зродилося ціле гніздо “варварських” новотворів: *медіа-компанія, медіа-клуб, медіа-простір, медіа-холдинги, медіа-тур, медіапрогноз, медіамистецтво, медіанасильство, медіа-студії* (тобто наукові дослідження ЗМІ)... Забувають уже навіть основні прозорі характеристики поняття – комунікації чи засоби інформації, інформаційний простір. При цьому, навіть знаючи англійську мову, ви не викличете образу цього поняття – бо ні шматок середини, ні середина шматка не творять власне образу.

Можливо, за цією “модною” назвою починається й та біда, що випускники факультетів журналістики переважно не мають імунітету проти іншомовщини, не відчувають шкідливої дії цієї моди на свою мову і культуру. Що ж тут дивуватися масштабам цього явища! Адже журналістика має бути, може, першим “відповідальним” за чистоту мови. На жаль, мало у нас журналістів, які розуміють загрози від іншомовної навали в рідну мову.

Нині деякі журналісти перебувають під впливом іншомовщини, як під дією наркоти. Стоїть під якимсь амбаром сторож – назвуть його *сек'юриті* (бо й у сторожів теж своя мода: на спині пишуть “*Служба безпеки*”). Той же сторож, якщо він перейшов на іншу роботу, стає “*екс-охоронцем*” (УМ, 21.12.2004).

Кастинг – конкурсний відбір (акторів, фотомоделей та ін.). “Відбір” зрозуміють усі читачі, а кастинг – можливо 10–20 відсотків. Чого досягають газети “День”, “Україна молода” та багато інших видань, які послуговуються цим словом? Щоб читачі їх розуміли чи щоб розгадували ребуси? Навіть розповідаючи про радянську кінематографію, газета “День” (16.08.2002) пише: “*кастинг був досить жорстким*”. Не було тоді кастингу. Це є помилка, яку називають анахронізмом. (Прискіпливий редактор, звісно ж, виправив би й “*досить*” на “*доволі*” і “*жорстким*” на “*жорсткий*”).

На запитання “Дня” (10.01.2004), як визначають типаж для реклами, “рекламний продюсер” з Інтеру Є. Пугачов відповідає:

“Із допомогою *кастингу*. У кожній *поважачій* себе *продакшн-студії* є *кастинг-менеджер*, іноді цілий *кастинг-департамент*... У великих рекламних агентствах є власні відділи *маркетингових досліджень*, які... *ведуть бренд* і досліджують усе, що стосується

його просування...” По суті, всі ключові слова – англійські; українській цей *далеко просунутий* наш співгромадянин відводить лише службові слова для зв’язок. І далі кричущий приклад цинізму цього телевізійно-рекламного сноба: “Агентство спеціально проводить дослідження, щоб *максимально точно визначити цільову аудиторію, усереднений, універсальний типаж. Він має бути таким самим рідним, як Ляоня Голубков у ролику МММ*”... Аякже: скільки мільйонів людей перетворили на лохів, “заробили” на цьому Голубкові шалені гроші /які, очевидно ж, не пахнуть/. Відсиділи – і знов узялися за своє гігантське шахрайство. А для “*продюсерів*” і “*топ-менеджерів*” нашого ТБ вони герої. Генії! Бо й “*продюсерам*” за рекламу платять грубі гроші. Так що не кажіть, що між лексикою, якою послуговуються люди, і мораллю, та, зрештою, й патріотизмом, немає зв’язку.

Непрозорими для читача є й подальші приклади.

Ньюс(з)мейкер – так у жаргонному “балаку” тележурналістів називають людей, які цікаві для них тим, що є носіями новин, їх постачальниками, іноді можна сказати “призвідцями” (“*Київське “Динамо” останнім часом стало основним ньюзмейкером для всіх наших телеканалів*” /у зв’язку з судовою тяганиною щодо акцій товариства/. 1+1, 22.08.2005);

ньюз-рум: Андрій Тичина пише про новий телевізійний проект “7 хвилин” на ТСН: “Студія налаштовує гостей на розмову – камерна, затишна, маленька. Тут більш інтимна атмосфера, ніж у традиційних новинних *ньюз-румах*” (День, 14.04.2006). Що таке “ньюз-рум”? Це просто студія редакції новин;

менеджери і продюсери – там, де були зрозумілі людям “кореспонденти, редактори, завідувачі відділів, головні редактори (manager – керуючий, управитель, директор): “*Є на каналі [“Інтер”] продюсерська рада, до якої входять продюсери напрямів – топ-менеджери каналу...*” (розповідає в газеті “День” 14.03.2003 керівник “Інтера”). Ці модні найменування посад позаводили й у штатні розписи, в нормативні документи Держтелерадіо. Працювали в супрязі журналісти й державні чиновники;

меседж [месидж, а в англ. транскрипції message – месідж]. Особливо широко став уживати це слово 5-й канал ТБ у дні “помаранчевої революції”. У США воно означає послання президента Конгресові. Тепер це слово стало модним, майже штампом. Значення його в нас змістилося. Це і ключові фрази державця, політика, і актуальне політичне гасло, заклик, і основні формулювання якогось документа. “*Революційна команда має відновитися. Таким був найпоширеніший месідж усіх причетних до унікальних подій листопада 2004-го, яким вони обмінювалися напередодні річниці революції*”, – пише газета “Хрещатик” (10.11.2005). У наведеному фрагменті йдеться про інше: про бажання людей, їх прагнення. Отже, автор навіть не розуміє значення вжитого англійського слова і його трансформацій у нашому мовленні. Але ж хочеться бути *просунутим*;

теле-second: “Літні прем’єри (на ТБ) особливо виділяються на фоні теле-seconda” (День, 26.07.2009). – від “другий, другорядний”; текстуально, можл., просто “інших”, звичайних, масових програм.

Мовлення телеведучих, тексти видань (особливо молодіжних), перевантажені словами *дежавю, драйв, мікс, модератор, моніторити, піар, рейтинг, реципієнт, саміт*. Наче й нема на їх місці звичайних українських слів. Наших слів. За що їх витурюють з текстів сучасної журналістики? У чому їх провина? Хіба лише в тому, що вони ясніші й дохідливіші для читача.

Або ось журнал “Телекритика”. В ньому майже всі рубрики – не по-нашому: “*Прам-тайм*” (чому, до речі, не “прайм”?), “*Інсайт*”, “*Стенд-ап*”, “*Рейтинг*”, “*Саунд-трек*”, “*Лайф*”.

Всі українські слова, якими б треба було скористатися авторам і редакторам, здаються їм хуторянщиною. А “Стенд-ап” і “Саунд-трек” – круто і подалі від осоружної українщини.

Ці приклади свідчать про катастрофічну мовну ситуацію на телебаченні. А це ж галузь, яка формує свідомість – і, як бачимо, свідомість не національну й не патріотичну.

Вони навіть у своїй професії вибудували собі чужомовний термінологічний простір і пішли далі у світ людей з тою ж тарабарщиною: *імплементація* (про виконання рішення держадміністрації), *перформа(е)нс* (про самодіяльний спектакль у сільському клубі), *топ-менеджер* (про експедитора товару), *фронтмен* (про бригадира будівельників, які їдуть на заробітки), *кіпер* (воротар), *прінейд* (передоплата), *фолькс-музик* (про виступ групи співочих хутірських бабусь), *мейкап* (макіяж), *наблісіті* (реклама)... (Приклади – майже з усіх каналів ТБ, з “України молоді”, районних газет мало не всієї України).

Цей бум американізму (чи американоманії) виник не так з якоїсь раціональної потреби чи навіть ідеологічної позиції, як з **моди**. Колись були французькі слова *жаргон*, *інструктаж*, *екран*, *макіяж*, *манекенниця*. Їх інтенсивно і системно замінили на англіцизми (американізми) *сленг*, *брифінг*, *дисплей*, *майкап* (або *мейкап*). Та сама тенденція й із заміною німецьких слів. *Бутерброд* і *шлягер* тепер стали *гамбургером* і *хітом*. Тут ніякого дбання про мову, про дохідливість – тут переорієнтація в мовній моді.

Засмічують нашу мову й явища *інтернаціоналізації українського словотвору*, зокрема й у використанні складних найменувань, що містять іншомовні компоненти: *прес-секретар*, *хіт-парад*, *гала-концерт*, *бізнес-леді*, *відеосалон*, *відеоряд*, *євроремонт*, *євровіза*, *інтернет-кафе*, *інтернет-сторінка*, *топ-модель* і т.д., про що ширше вже йшлося. Професор Марія Каранська називала все це “іншомовним павутинням”.

У цілому ж усі ці явища, які особливо посилюються за останні 15–20 років, нівелюють національні риси української мови, знижують її естетичні якості.

Ще одна категорія доставців варваризмів у нашу мову – **молоді науковці**. Серед них теж багато хто занадто захоплюється введенням у свої тексти модних чужих заміників загальноживаних слів: *креативний* замість *творчий*, *латентний* – *прихований*; *варіабельний* – *змінний*; *інтерація* – *взаємодія*. Тут і данина моді, і хибна самонастанова на те, що науковість є прямо пропорційна кількості іншомовних слів, і підсвідоме приховування думки без достатньої глибини проникання в суть аналізованої проблеми. Це і просто так званий *науковий жаргон* (“упізнаємо своїх”) – тих, хто не здатен доладно перекласти з англійської, а головне – хто погано володіє багатющими засобами української мови. Тут і з’являються *стагнація* замість застою, *транспарентний* замість прозорого, *коттоновий* замість бавовняний тощо.

С. Караванський називає їх чужинецькими “завойовниками” простору української мови.

Завжди знаходять виправдання: то це – “інтелектуалізація мови”; то “розширення її тематичних обріїв”. Тут підміна понять: немає заперечень проти того, що є справді новим у картині світу і що потребує ословлення.

Недарма ще у 1992 році застерігав нас видатний український філолог професор американських університетів Юрій Шевельов: “Дай, Боже, щоб люди навчилися англійської мови, – говорив він на 1-му Всесвітньому форумі українців, – але не дай, Боже, щоб англійська мова стала другою “общепонятною” (Акад. Ю. Шевельов. З виступу на 1 Всесвітньому форумі українців, 21-24.08.1992; відомий американський і український славіст – Гарвардський, Колумбійський ун-ти, читав також у Канаді, Зах. Євр.): (Мовознавство, № 6 – 1998).

Таким чином, з цього аналізу бачимо явище запозичень цілісно – як у його користі, так і в шкоді. Некерована експансія словесних пришельців, що вже поійменовані в українській мові власними засобами або для називання яких використано усталені й уже освоєні запозичення, є небезпечною для мовної системи. І тут робота для редактора...

Можемо прислухатися до оцінок українських авторитетів, які нам вказують на негативні наслідки необдуманих запозичень:

- вони витісняють семантику нашої мови (проф. П. П. Кононенко)
- гальмують розгортання природних потенцій національної мови (проф. О. А. Сербенська)
- “загружаючи в позичках, мова втрачає здатність до саморозвитку. Запозичення хоч розширюють словник мови, але водночас притлумлюють її внутрішні сили та можливості. І тоді збагачення парадоксальним чином обертається на збіднення” (відомий філолог П. О. Селігей)
- “постійне калькування запозичених слів не активізує свідомості” (письменник П. М. Мовчан)
- “іншомовщина (і, зокрема, англійська експансія) калічить нашу лексику, деформує лад мови, внутрішню її організацію” (П. П. Кононенко).
- “мавпування робить нас тільки учнями – і такими є загроза надовго залишитися” (Лідер славетної плеяди “неокласиків” 20-х років Микола Зеров).
- поширення копій з іншої мови унезграблюють нашу мову; це не що, а шовковий лінгвоцид нашої мовної стихії...” (С. Караванський).

Можемо додати ще:

- іншомовні слова значеннево непрозорі (найчастіше ви не бачите картинку поняття); вони вбивають образність. Свої ж, навпаки, відкривають перед вами живий світ, викликають асоціативні ланцюжки, слово постійно зв’язує вас з живомовною фразеологією.

Розширення інформації

Студентам – майбутнім журналістам в університетах США розповідають такий епізод з історії виборчих кампаній.

Сенатор Клод Паппер з Флориди зазнав на виборах поразки. А почалося все з широко розпропагандованої заяви його суперника: “І ФБР, і всі конгресмени знають, що Клод Паппер безсоромний екстраверт. Більше того, є підстави вважати, що він практикує непотизм до своєї племінниці, сестра його була феспіянкою в гріховному Нью-Йорку. І наостанок, хоч у це важко повірити, але до одруження Паппер практикував целібат”.

Виборці обурились, і Паппер втратив місце в Конгресі. Розлючений, він подав на суд. Але відповідач просто пояснив, що екстраверт – це людина відкрита і контактна, непотизм – це всього лиш сприяння родичам (і без зловживання своїм службовим становищем – просто допомога власним коштом), що феспіянка – це прихильниця драматичного мистецтва, а целібат – це безшлюбність /всього-на-всього “до шлюбу він був неодружений/. [47, 109]

Про роль редактора в регулюванні запозичень

Отже, для редактора передусім важливо з’ясувати, коли слід запозичати слова з інших мов.

Необхідність цього виникає тоді, коли треба:

- – найменувати нові реалії життя (там, де немає слова на їх позначення)
- – уточнити, деталізувати поняття, коли з’являються нові нюанси значень
- – розмежувати значення близьких понять /у зв’язку з їх розвитком/
- – розрізнити семантичні відтінки між українським і запозиченим словом
- – знайти стислі, однослівні назви там, де послуговувалися словосполученнями

(коли ця нова реалія проникла в інформаційний простір України)

- – слухними є й звертання до чужомовних запозичень з метою підсилення думки, виділення певних фактів, надання натуральнішого вигляду інформації (напр., зі сфери зарубіжних подій)
- – використання іншомовного слова (у т. ч. й кальки) вважається вмотивованим, якщо його введення в текст сприяє уникненню повторів.

Є й позамовні чинники запозичень, соціальні і політичні причини. Це:

- – розвиток економічних, міжкультурних зв'язків зі світом;
- – різке збільшення кількості людей (особливо молоді), які оволоділи англійською мовою; сприйняття цієї мови як обов'язкової умови життєвого успіху;
- – стан суспільної свідомості, пов'язаний з масовими уявленнями про такі країни, як США, Великобританія, Німеччина, Швеція та ін. як зразка, високого стандарту, гідного наслідування;
- – вкорінення української мови в інформаційний простір та масову культуру України.

У цих випадках вони збагачують мову.

Цілком виправданими є запозичення в українську термінологію. Тут найбільше слухних мотивів для запозичень. Адже саме науковий стиль засвоює найціннішу нову лексику, нові поняття, ословлює нові життєві реалії і наукові відкриття. І це цілком слушно, особливо коли йдеться про інтернаціоналізми, якими користується світова спільнота. Тобто тоді, коли в цьому є об'єктивна потреба.

Запозичуємо нове слово й тоді, коли воно має яесь додаткове значення, додатковий смисловий нюанс. Іноді це може бути уточненням значення давно запозиченого слова, викликаним новими життєвими реаліями. Так виділився “майдан” як явище політичне і відмежувався від поняття побутового – “площа”. Це запозичення давнє, з тюркської; раніше фіксувався розрізнявальний нюанс – велика площа. В Україні після Революції Гідності 2013–2014 років Майдан став рівнозначним історичним вічовим зборам.

Усе це чітко розрізнилося в публікаціях 2004–2015 років.

У науковому назовництві ми маємо вписатися в міжнародні системи термінологій, гармонізувати українські стандарти з міжнародними (з системою ISO /International Standards Organization/ та IES /International Electrotechnical Comission/). А там вимоги цілком співзвучні з тими, які ми ставимо перед своїми словознавцями у творенні нових термінів. І це:

відповідність терміна поняттю
системність
стислість
словотвірна здатність
мовна правильність щодо властивостей своєї мови
милозвучність.

Ще про вимоги щодо назовництва:

- не запозичати чужого слова за наявності українського відповідника. Якщо запозичення є синонімом до свого відповідного терміна, то це сигнал для серйозного сумніву, чи є потреба в ньому
- запозичати термін слід безпосередньо з мови-оригіналу /не через іншу мову, як часто у нас – через російську/

- засвоювати чужий термін за граматичними й правописними нормами своєї мови
- деякі іншомовні терміни можуть існувати паралельно з нашими “рідними” словами – для міжмовного спілкування (їх зазвичай уживають під час міжнародних контактів)
- утворювати нові слова-терміни маємо від коренів слів української народної мови; це є найважливіший шлях формування наукової термінології (М. П. Драгоманов)
- інтернаціональну термінологію маємо супроводжувати українськими відповідниками” (М. П. Драгоманов)
- враховувати трансформації значень запозичених слів.

Розширення інформації (додаткова аргументація до деяких порад):

Щодо цих трансформацій, переосмислення значень запозичених слів можна навести кілька прикладів, корисних для редактора.

Абітурієнт (лат. *abituriens / abiturientis* – той, що збирається йти) – це випускник середньої школи, який складає останні іспити і закінчує навчання. Отже, абітурієнтом він був тоді, коли закінчував школу, а як прийшов до університету або інституту (іноді через кілька років), став вступником. Приклад того, як неправильне розуміння іншомовного слова так і “прописалося” в мові.

Слово *шоу*. Якщо ми вже його запозичили, то маємо враховувати: порівняно з українським *вистава* воно має вужче і дещо зміщене значення, а саме: “видовище, спрямоване на зовнішнє враження”. Тож виставу серйозного спектаклю не можна назвати шоу.

Бартер належало суто до сфери економіки, тепер же на побутовому рівні його вживають як синонім до слова *обмін*.

Слово *пресинг* раніше належало до системи спортивних термінів та означало силові прийоми. Нині ж його стали широко вживати в переносному значенні: як агресивний засіб тиску на політичного противника або на конкурента-підприємця.

Бестселер давно відоме в англійській мові як *ходовий товар*. У практиці українського мовлення це слово звузило значення до “книга, що добре продається”. А якщо прочитаємо у ВК [8.02.2006] “*Ніхто не забороняє писати бестселери...*”, то можемо подумати, що той “бестселер” став якимось новим літературним жанром.

Уїк-енд у значенні “вільний час у кінці тижня”: збільшилася частотність його вживання в побуті. Ним зловживають спортивні оглядачі на ТБ: “*Зіграли свій матч в уїк-енд*”. По-перше, не у вільний час, а у вихідні, а по-друге, неточно: або в суботу, або в неділю.

Значення слів часом зовсім змінюються. Запозичені слова швидко перероджуються на наших очах. *Ваучер* уже став архаїзмом, подолавши ганебний шлях у своїй семантиці. Запозичали його як щось позитивне, сучасне, відповідне інтересам людей. Тепер же він нагадує тільки безпрецедентну антинародну аферу. З “ваучерної приватизації”, власне, починався злочинний режим (своєрідний подарунок українцям від російських політичних шахраїв).

Тож якщо ви вкладатимете “наші” значення в англійські слова, англієць вас може й не зрозуміти.

Редакторів слід мати на увазі й приписи державних стандартів щодо послуговування іншомовними словами. В них написано доволі категорично: “заборонено вживати іншомовні слова та терміни за наявності рівнозначних слів та термінів в українській мові. Якщо в академічних словниках є слово іншомовного походження і рівнозначне українське, перевагу треба надавати українському слову. Наприклад, *фактор – чинник*” [1]. Щоправда, ця вимога стосується нормативних документів, а не наукових творів. Однак це державний стандарт. Він – як дороговказ і як моральна норма щодо рідної мови.

Про феномен “засвоєння” чужих слів.

Запозичені елементи можемо вважати засвоєними, якщо вони призвичаїлися до структури української мови, по суті асимілювалися, стали такими ж, як власні, автохтонні, відмінюються за українською системою, мають українські словотвірні можливості. І це другий (можна сказати остаточний) етап “процедури” запозичення. “Мові ніколи не

загрожуватиме втрата національної самобутності, якщо вона асимілює іншомовні елементи і не приймає у свою систему те, що не гармонізується, не узгоджується з її природною специфікою” [28, 217]. Тож завжди необхідне активне пристосування іншомовних слів до української мовної системи – вмонтовування, притирання їх, зокрема й утворення похідних від цих слів за правилами української мови.

Тобто ще одна ключова вимога до назовництва:

- о запозичене слово має сприйняти українську мовну форму.

Чому фірма *консалтингова*, а не *консультативна*? Адже й те, і те – від лат. *consultatio* (тобто порада, звернення за порадою). Це ж тільки специфічно англійська граматична форма: консалтинг – консультування. І пряме знищення української форми.

Чому футбольні коментатори у 2014 році ніби змовились і перейшли від “кваліфікації” або “кваліфікаційного етапу” (тобто ігор за вихід у вище коло змагань) до *кваліфікайтраунду*? Тобто утворили “слово-крокодил” за чужими граматичними стандартами. Це ж уже не гра в окремі слова, а системне руйнування елементів структури власної мови. Дія незрівнянно шкідливіша, ніж позичка окремих слів.

Загалом слід підсумувати, що різко зросла кількість (іноді це просто навала) т.зв. іншомовних вкраплень, тобто слів, які не пристосовані до української мови, до її граматичної і фонетичної структури. Це непереварений масив іншомовних слів.

Чим це погано? Тим, що:

- ✓ заморожуються ресурси власної мови;
- ✓ слова-іноземці витісняють питому лексику.

Усі мови світу піддаються чужомовним впливам. Але тільки сильні мови мають механізми самоочищення. Українська мова в різні періоди демонструвала такий механізм.

Можемо й тепер спостерегти його – навіть у молодіжному середовищі, зокрема серед спортивних уболівальників. Старші люди пам’ятають, які терміни були в ходу: *хавбек*, *голкіпер*, *форвард*, *корнер*. Тепер ви їх майже не почуєте – на зміну прийшли півзахисник, воротар, нападник (тільки не нападаючий), кутовий удар. Тобто не прижившись у мові, дериваційно не адаптувавшись, такі слова відходять і зникають ...

Треба сказати про позицію багатьох спортивних коментаторів, які навіть на російськомовних каналах і в часи Кучми чи Януковича вели репортажі українською мовою і послуговувалися українською термінологією. Навіть канал Ахметова “Україна” обрав двомовний варіант для репортажів: українсько-російський.

Дуже важливим є ставлення людей до явища запозичень. Цікаве спостереження соціолога – гостя Романа Коляди в програмі “Український вимір” на УР-1 (21.08.2013 /Юрка Зеленого/): якщо в 90-ті роки мин. ст. студенти (зокр. Києво-Могилянської академії) однозначно підтримували запозичення з англійської (як своєрідну протигагу суржикові), то нинішні опитування майже однозначно фіксують “відторгання” чужого. Всі за те, щоб розгорнути українське словотворення і позаміняти “пришельців”. (Репліка Романа – “наїлися”). Це в середовищі, в якому студенти вільно володіють англійською. Студенти відчули органічну потребу в розмежуванні кодів двох мов.

Але процеси запозичень не можуть бути пущені на самоплив, віддані стихії. У розвинутому, національно самодостатньому суспільстві для регулювання цих процесів потрібна (крім волі і смаку мовця) державна підтримка, чого українській мові бракувало всі роки незалежності. І нам би треба було повчитися в інших держав і народів. А їхній досвід свідчить: свою мову треба захищати.

Розширення інформації

Проблема навали чужої культури і захисту своєї стоїть гостро в інших цивілізованих народів, у яких розвинуте почуття національно-мовної гідності. Активно захищають свою мову французи, німці, поляки, чехи. У них ухвалено закони на захист мов, на збереження своєї самобутності. В деяких країнах, наприклад, встановлено підвищені податки на рекламу чужою мовою. Франція проводить конкурси на заміну іншомовних запозичень французькими словами.

Ще актуальнішою ця проблема є для країн менших за чисельністю населення і розмірами території: країни Прибалтики, Ізраїль та інші. Вони теж ретельно розробляють систему законів на захист своєї мови.

Чому вони це роблять?

Бо розуміють, що із словами, фразами чужої мови, з чужинецькою манерою мовлення в душу народу проникає чужа система цінностей, чуже світобачення, чужий спосіб поведінки, чужий мовленнєвий світ. Слушність цих оцінок ми тепер виразно бачимо на прикладі Донбасу та Криму, де українська частина влади настільки делікатно поводитися з агресивною шовіністичною проросійською п'ятою колоною, що геть забула про інтереси титульної нації. І що ж дала нам ця велика запобігливість щодо загарбника? А не так і багато: всього лише *війну!*

Лексичні позички не повинні заморожувати ресурсів власної мови. Поляки, наприклад, повністю переклали своєю мовою основні програмні продукти “Майкрософта” – і не кальками з англійської (як у поширених в Україні російськомовних версіях тих самих програм), а з одночасним запровадженням питоми польської комп’ютерної термінології. Чіткою є етнолінгвістична політика і в японців, які спрямовують значні інтелектуальні (і, зрозуміло ж, фінансові) ресурси на збереження своєї самобутності. Вони також протистоять засиллю насамперед американізмів. Так роблять усі народи, в яких розвинене почуття національно-мовної гідності.

У Польщі, Чехії, Словаччині теж яскраво виражена тенденція: в мові скрізь відмовлятися від іншомовних слів, де можна послуговуватися своїми, де можна розвивати лексику, свою термінологію (активно вбираючи при цьому все корисне з інших культур).

Придивімося до того, як повертали національне обличчя своїй мові чехи.

Слово “*гарантійний*” вони замінили на záruční (тобто ми “заручаємося”, що зробимо надійно і в точний термін). А від цього слова постали й словосполучки: záruční list – гарантійний лист, záruční lhůta – гарантійний термін; oprava v záruční lhůtě – гарантійний ремонт)

габарит – vnější rozměry (українцеві це зрозуміло – зовнішні розміри)

габаритний – obrysový

театр – dívaldo (приміщення, в якому дивляться /вистави/)

гастролі – hostování, pohostinská vystoupení (від “гостювання”, “виступи в гостях”, тобто виїзні виступи /спектаклі/; від “*спектаклів*”, як бачимо, теж відмовилися/)

магазин – obchod (його треба “обійти”, щоб купити товару /чеське пасур/)

антиквар – starožitník (продавець старовини, старожитностей)

антикваріат – starožitnictví (obchod ze starožitnostmi – торгівля старовиною).

Не бояться іноді й словесно розширити термін (в інтересах повернення природності своїй мові):

антресоль – snížené horní patro (знижений верхній поверх)

анфілада – dlouhá řada /pokojů/ (довгий ряд кімнат)

аорта – srdečnice (“сердечниця”!/; в наукових працях іноді й *aorta*)

апломб – sebevědomí (тобто “самовпевненість”), jistota і aplomb (зі стиліст. обмеженням: *книжне, застаріле*)

Такими ж настановами керувалися ентузіасти українізації 20-х років. Можна проілюструвати це прикладами з лінгвістичної термінології:

– *вертикальний* – прямовисний

– *паралельний* – рівнобіжний

– *суфікс* – наросток

– *префікс* – приросток

Хоч наші покоління починаючи з 30-х років мин. ст. і оволоділи латинським варіантом граматичної термінології, їм не треба б було великих зусиль перейти на свою систему. Бо вона прозора за змістом і образна. Бо вона наша, своя.

Тепер же схоже, що наші “словотворці” граються словом зовсім в іншому напрямку (ніж ті ж чехи): їхня гра – на винищення української лексики і заміну її запозиченою.

В українських ЗМІ з’являються словотвори /"ковані слова"/ двоспів /дуєт/; водограй /фонтан/; світлина /фотографія/. Цілком у чеському дусі. Іде процес повернення питомих українських слів: ті ж відсоток /процент/, чинник /фактор/, часопис /журнал/, а ще замість гелікоптера – вертоліт, замість аероплана – літак.

Усі ці синонімічні пари можуть співіснувати, вживатися паралельно – для стилістичного урізноманітнення тексту.

Одна з особливостей запозичень: береться слово, яке звучить. Воно легко транслітерується і швидко засвоює українські акцентні та словозмінні форми. Усе це є своєрідною перепусткою до розмовного мовлення і заявкою на статус одиниці українського мовного звичаю.

З цим пов’язано ще й таке:

✓ Потрібно стежити й за мимовільними побічними асоціаціями.

Навіщо нам гвалтувати мову такими варварськими “винаходами”, як *шоколад “Віспа”* (тобто заразна хвороба), *шампунь “Органікс”* (від органіка – тобто гній?), *чиста вода “Блювоте”* (blue water: ковтнеш – виблюєш?), *ароматний чай “Пукала”* і под.?

Зважаючи на те, що газета – для масової аудиторії, вона не повинна надмірно завантажувати свого читача іншомовними словами. Вона має забезпечити ефективне спілкування у сфері масової комунікації.

Якщо вживання запозичень не виправдано якимись стилістичними міркуваннями (або це не є незамінним терміном, скажімо), то це свідчить про те, що автор і редакція
= або не знають як слід української мови;
= або ставляться до неї байдуже й недбало.

Мода на іншомовні запозичення /іншомовну лексику/ шкідлива й тим, що дає привід недругам України ширити брехню *про неспроможність української мови до науки та інших галузей духовного життя*.

Є дві основні вади в користуванні іншомовною лексикою:

- ✓ не виправдані запозичення
- ✓ зміщення семантики запозиченого слова.

Крім того, слід пам’ятати про

- ✓ стилістичну функцію іншомовних слів
- Розглянемо ці тези.

(1) Невиправдане послуговування іншомовними словами
(або Невиправдані запозичення)

Аналіз практики користування запозиченою лексикою свідчить насамперед про існування негативної тенденції нерозбірливого послуговування нею. Воно супроводжується шкідливими тенденціями:

- витісненням своєї лексики
- втратою образності мови (текстів) – а отже, й звичкою до “комп’ютерного”, безобразного думання
- деформуванням ладу народної і літературної мови
- відривом від коренів рідної культури

– зростанням омонімічності лексичного складу, а, отже, й розмитості, нечіткості мови. Це шкодить ясності тексту.

- ✓ Вдаючись до запозичень, мовець має ясно собі уявляти: а чи потрібне воно? Коли є ресурси своєї мови – нема потреби в запозиченні...

З попередніх спостережень ми могли переконатися, що результатом запозичення в більшості випадків є синонімічний варіант цілком прозорого за змістом свого слова, але зовсім непрозорий для сприймача, який не знає англійської мови. Навіщо нам “*вайтборд*”, якщо маємо у своїй мові чистий аркуш? Навіщо нам *драйвер*, якщо вже є лідер? Адже ніяких додаткових смислових нюансів у цих нових запозиченнях не з’являється, тобто комунікативно ми тільки погіршуємо текст. У політичному мовленні з’явилося ще слово *фронтмен*: “*Безперспективність “Єди” (виборчий блок “Єдина Україна”), відсутність у влади популярного фронтмена породили потребу в перегрупуванні влади*” (День, 27.12.02, політолог В. Карасьов)

“Іншомовні слова, – писала А. П. Коваль, – які є дублетами до українських слів і не несуть у собі нічого нового, не збагачують мову, а, навпаки, збіднюють її, бо утруднюють спілкування і псують стиль викладу” [16, 15].

Який сенс у таких запозиченнях? Захоплення ними призводить до надмірної кількості найменувань і шкодить комунікативній доцільності.

Висновок: якщо це синонім до свого слова, то маємо сигнал задуматися над доцільністю запозичення. Найчастіше, коли є в мові свої слова для позначення якихось предметів і понять, потреби в запозиченні нема.

І.Огієнко писав: “Широкі маси не розуміють чужомовних слів, особливо рідкісних, а тому треба завжди пильнувати, щоб у писаннях для них не вживати малозрозумілих слів. А наші письменники нерідко грішать проти цього аж занадто!.. Більше того, уживання таких чужих слів заважає розвиткові нашої літературної мови... Уживаючи мало кому відомого чужого слова замість усім відомого свого, шкодимо й загальному розвиткові своєї духовної культури” (Рідна мова, с. [27а, 190 – 191].

І зауважує, що “чуже слово можемо затримати в своїй мові тільки тоді, коли:

= не маємо замість нього доброго власного;

= коли це слово стало в нас своїм і всім зрозуміле [27а, 191].

І в цій пораді вченого і духовного наставника – головний принцип виправданості запозичень.

—
Запозичення іншомовних слів – це об’єктивний процес. Але його належить контролювати, щоб мова зберігала свою цілісність і не перетворилася на таку собі *суміш різних мов* – англійської, німецької, російської та інших.

Чужинецькі “завойовники” простору української мови:

(Вислів С. Караванського)

Малий словничок небов’язкових позичок

Бутерброди, сендвічі чи накладанці?. У травні 2003 року хлопчик-дев’ятикласник Антон Дейнеко з Волині надіслав на Всеукраїнський конкурс “Вірю в майбутнє твоє, Україно!” гумористичні оповідання. Так там йому бабуня давала до школи накладанці. Потім читаємо статтю лінгвіста Є. А. Карпіловської (керівника лексикографічного проекту АН України) “Інноваційні проекти в лексиконі та граматичному ладі сучасної української мови”: “Часто-густо нове виявляється добре забутим старим, – пише вона, – як, приміром,

вживане останнім часом слово накладанець. О. Франко у збірнику рецептів “Перша українська загальнопрактична кухня” запропонувала його на заміну германізму *бутерброд* або полонізму *канапка* ще 1929 р (можемо додати й англіцизми *сендвіч, хот-дог* – ПК). У найновіших дослідженнях українських лексикологів зібрано відомості, показові й важливі для встановлення тенденцій і конкретних засобів заміни кальок або запозичень лексемами, створеними за питомими українськими номінативними моделями. Наприклад, уже згадана лексема накладанець (накладанці) співвідноситься з такими назвами кулінарних виробів, як завиванець, перекладанець, плесканець /плескач/ (коржик) [15a, 103].

ніплометричне дослідження (“День”, 30.11.2011, а також у численних виступах телевізійників) – ще одне іншомовне слово, щоб читач не нудьгував у своїй осоружній мові; а йшлося про вивчення глядацької аудиторії телебачення

прайс: “Господарям салонів необхідно вести грамотну політику (!): складати *прайси* (мало було *прейскурантів* або просто “цін”) на послуги таким чином, щоб *причесаною* була вся країна” (“День”, 4.10.2002, інт. з перукарем). Цінники послуг у перукарні, виявляється, мало що *прайси*, а ще й *грамотна політика*. Та й розмах вражає: один салон замахнувся на неймовірне: причесати всю країну. От уже, й справді, – мій друже, не говори красиво...

продакшн-компанія: “Ми (на “Інтері”) почали переговори з комерційними і некомерційними *продакшн-компаніями* ...” – виробничими компаніями (йдеться, напр., про студію “Укртелефільм”, яка зроду-звіку не була “*продакшною*”, а “студією з виробництва фільмів”).

спікер поширювався як пожежа. Спочатку це був голова англійського парламенту; потім перенесли на нашого Голову Верховної Ради, далі на всіх, хто головував на її засіданнях; ще з часом – будь який оратор, а тепер ось навіть екскурсовод: “Наші спікери на зустрічі книголюбів у книгарні “Є” розкажуть...” (Олена Ігнатенко на “Громадському радіо” // УР-1, 31.01.2015)

Рекомендації редакторів

1. Коли треба утриматись від залучення чужих слів?

– коли немає крайньої в тому потреби; а вияснити це можна, лише дослідивши всі можливості власної мови. Можливим є засвоєння чужого слова, коли воно стало міжнародним терміном, а не випадково вихопленим на мовному базарі, необов’язковим

– коли немає впевненості в повному і точному розумінні значення слова

2. Запозичати треба точні терміни, не багатозначні, не омонімічні.

Ця вимога потребує коментаря. Його смисл – редакторів слід пильнувати, щоб із запозиченнями не насичувати нашу лексику розмитими, багатозначними, омонімічними словами. Ця вада (при сучасних запозиченнях) може йти від великої омонімічності англійської мови. Українська мова має найменування для всіх значень англійських омонімів типу *екшн, імплементація, імідж* і под.

екшн “Пам’ятаємо й кримський сепаратизм 92 – 94-го, коли Україна реально могла залишитися без півострова, – готовий сюжет для екшену”. (Інт. з К.Вишинським “Новітня історія України дає сюжети для екшену, детективу, комедії...” в “Дні” 1.10.2004). *Екшн* – від action – має в англійській принаймні сім основних значень: 1) дія, вчинок, політична акція; 2) дія, робота (механізму і т.п.), діяльність; 3) вплив, дія; 4) обвинувачення, позов, судовий процес; 5) бій, бойові дії; 6) (the action) бурхлива діяльність, центр активності, гуша подій; 7) кіно – команда “Мотор!”

З цього переліку значень слова бачимо характерну особливість англійської мови: її омонімічність. Так склалася історія англійської мови як світової імперської: її завжди

приспосовували до спрощеного мовлення: обійтися якнайменшою кількістю слів спочатку для торгових контактів, потім воєнних, правових тощо. Видавали словники на 300, 600 слів. Так і з багатозначним словом “*екшн*”: його омонімічність наші “позичальники” ще більше розширили, вдавшись до перенесень: військовики взяли його до своєї терміносистеми, юристи – для своєї, “кіношники” – для своєї. На телебаченні воно теж пішло в хід з переосмисленням, пристосуванням для свого середовища. Взввши шосте значення цього слова, телевізійники перенесли його на телевізійний жанр – один із видів теледокументалістики.

Імідж (англ. image – образ, зображення) – там, де лице або образ, ще подоба, ім’я, вигляд. С. Караванський (2001, с. 60) наводить нормальні українські варіанти там, де користуються словом “імідж”: “Могутня гребля Дніпрогесу символізує лице України” [те саме можемо сказати про наші ракети, якими користуються космічні держави – США, Росія та ін.]; “НН береже своє професійне ім’я”. Замість “*іміджу* Верховної Ради” – “лице ВР”, замість “*іміджу* воїна” – “образ воїна”. Та крім того є: слава, добра слава, добре ім’я, добра думка про ... “Відтрутивши “українців”, пише Караванський, *імідж* витиснув з нашої мови й кількох “іноземців” (*репутація, реноме*); а ще ж *авторитет*: “Відновити *імідж* України нескладно – треба просто змінити владу, яка його псує” (УМ, 02.04.2004) – якраз би тут згодився авторитет.

Імплементация – впровадження. Філолог В. Радчук вважає, що до цього слова можна підібрати більше 30 українських відповідників: *запровадження, втілення, втілення в життя, введення, введення в діло, виконання, реалізація, матеріалізація, впровадження, звершення, здійснення, законодавче утвердження, законодавче запровадження, вживляння, введення в (законодавчу) практику, надання чинності, набуття чинності, проведення в життя, перетворення в дійсність, перетворення в життя, узаконення, внесення змін (до закону), внесення поправок, перегляд (закону)* тощо. Чому б же не користуватися цими тридцятьма ясними словами замість одного позиченого гігантського омоніма (своєрідної надтяжкої чорної зірки в космосі мови)? І повертаємось до рекомендацій.

3. Відтинати слід ту лексику, яка не несе нічого нового в наше мовлення, а навпаки, затемняє смисли слів, – значить повертати своїй мові її неспотворене обличчя.

Така корисна робота редактора.

Вузлик на пам’ять

С. Караванський:

“Я не проти запозичень. Без них не може обійтися жодна мова. І ми не святі. Але запозичення мають бути вмотивовані відсутністю своїх мовних засобів для вислову того чи іншого поняття. Запозичення цілком на місці в науковій сфері. Там без них часом годі обійтися. Але коли мові належить бути духовним надбанням народу, вона мусить перше, ніж вдатися до запозичення, дослідити усі свої можливості, і тільки не знайшовши відповідника, вдаватися до позичок” [13, 74].

(2) Неправильно вжиті іншомовні слова (Зміщення семантики)

Автор радіопередачі розповідає про опитування читачів – як вони ставляться до ЗМІ, і запитує гостя-соціолога: “*Які переваги мають більшість представників українського істеблішменту? Що вони читають?..*” (УР-1, 12.12.2012). По-перше, яка є

потреба в перенасиченні чужими словами речення з простою думкою: “що читають”? А по-друге, *преференція* – це не “уподобання”, як вважав радіожурналіст, а *привілей, пільга* – чого немає в контексті. *Істеблішмент* – система влади і управління, люди з цієї системи, урядовці; можна було б сказати одним словом – *чиновники*. Отже, нічого тут немає, крім прагнення козирнути модним словечком.

“Велика кількість соціальних факторів та наявність широкої мережі найрізноманітніших економічно самодостатніх плюралістичних засобів масової комунікації також девальвує спроби влади ... чинити такі [маніпулятивні, антидемократичні] впливи” (ТБ спецоперацій / Лігачова Н. Л., Черненко С. М., Іванов В. Ф. – К. : Телекритика, 2003. – 266 с.) – *обмежує*.

“Наслідок – дестабілізація внутріполітичного життя, стагнація негативних явищ” (Там само) – *наростання*. Тобто зовсім навпаки тому, що хотіли сказати автори.

Коли мовці не уявляють чітко зміст чужого слова, тоді виникають різноманітні *тавтології* у вигляді зайвих означень:

вільні вакансії (фр. *vacance* від лат. *vacans* – вільний) – отже “вільні вільні”

коротка ремарка (від фр. *remarque*) – позначка, помітка; *ремарка* – це й є стисла помітка; отже, слово “коротка” зайве;

вкладення інвестицій: *інвестиція* – це і є вкладення капіталу (коштів); отже, тут тавтологія (нім. *Investition* – від лат. *investio*);

пам’ятний сувенір (фр. *souvenir* – подарунок на згадку або на пам’ять) – отже “пам’ятний подарунок (чи пам’ятна річ) на пам’ять”

прейскурант цін: слово “ціна” вже є у слові “прейскурант” (нім. *Preis*), а фр. *courant* – поточний, теперішній, тобто “ціновий розпис (чи лист) цін”.

- ✓ Неточні слова – зі зміщенням (спотворенням) змісту
(Невеликий перелік помилок з публікацій ЗМІ)

Алгоритм “Є така думка, що немає такої країни, де б владу любили. Сумнівний *алгоритм!*” (Народний деп.) – сумнівне *твердження*. Алгоритм – послідовність дій, правил для розв’язання якоїсь задачі, завдання. В тексті цього значення немає. (Треба уникати й такого мимовільного формального протиставлення, як “*є така..., що немає такої...*”; мабуть, “*є така думка, що...*” – просто зайві слова)

Альтернатива “Є багато *альтернатив* вирішення проблеми” – тут багато *можливостей*, тобто за самим смислом іншомовне слово не потрібне; *альтернатива* – необхідність вибору між *двома* можливостями, що виключають одна одну; ще в значенні “вихід із тупикової ситуації”: “*альтернатива все ж є*”. “*Через нестачу коштів МАГАТЕ мусить згортати свою діяльність, іншої альтернативи немає*” (Хр., 20.10.2004) – *іншого виходу немає* або *альтернативи цьому немає*

анонс і нонсенс. “*Це ж повний анонс!*” (Кол. народний деп. В. Степенко на засіданні ВР) – *нонсенс* (безглуздість, нісенітниця)

анфас: “*знявся в анфас*” – знявся *анфас* (фр. *en face* – буквально “в обличчя”, отже в прикладі – два прийменники “в”)

блокбастер: “*Цей постмодернізм виглядає поживно, дивиться легко і відчуття по собі залишає глибші, ніж деякі занудні блокбастери*”. Блокбастер – найбільш касовий фільм. Тож це неконтекстне слово. До того ж, бачимо логічну суперечність: якщо “занудні”, то це нудні; і навряд чи вони могли б стати найбільш касовими, тобто блокбастерами. Редактор має також виправити претензійність і стилістичну неохайність початкової частини речення: “*Фільм легко сприймається*” чи й просто “*цікавий*”;

“постмодернізм” це напрям у мистецтві, а не жанр

верифікувати ”...*верифікувати* фальшиву точку зору (навела літредактор Валерія Богуславська, ЛУ, 15.01.2015) – спростувати (а верифікувати – це ‘встановити істинність’ – отже це “*встановити істинність фальшивої точки зору*”?)

екстраполювати: “Спроба *екстраполювати істину із пізнавального процесу*... зустрічає серйозний опір” (із ст професора-філософа) – здобути, дістати; а “екстраполювати” – поширювати висновки, одержані щодо однієї частини якоїсь системи, на інші частини тієї самої системи. Для редактора – знак, що й священні тексти професорів треба редагувати; подібних помилок у їх рукописах не бракує

етнографічний: “Українізація проводилась на всіх *етнографічних* землях України, в т.ч. на Кубані” – етнічних; так само “*етнографічно* українські землі” – етнічно

меценат: “Вислухавши все те [повчання секретаря ЦК КПУ А. Д. Скаби], Тичина скипів: “Ви брешете, – сказав він у вічі *меценатові*. Ви все це робите на словах...” (зі спогадів М. Логвиненка – рук. до Вітч.) – автор хотів сказати партійний сановник. А меценат – багатий покровитель мистецтва і митців, тобто зовсім інший смисл слова. Доречно тут розрізнити і нюанси значень частовживаних нині слів *меценат* і *спонсор*. Якщо вдуматись, то тут не проста заміна: меценат підтримував людей мистецтва безкорисливо, добродійно; спонсор все ж має на меті дістати прибуток від своєї благодійності, завоювати політичні переваги на виборах тощо.

Редакторові слід скористатися порадою А. Е. Мільчина: коли в тексті трапляється термін, навіть знайомий, редактор має подумки розшифрувати його – бодай двома-трьома словами. Це і є прийом для уникнення похибки. Якщо не впевнений – перевір у термінологічному словнику, довіднику.

Ось іще чому ми кажемо, що у творенні термінів, і насамперед іншомовних, слід віддавати перевагу своїм словам перед іншомовними.

(3) Стилістичне використання іншомовних слів

У посібниках визначають стилістичні призначення іншомовних слів:

1. Пам’ятати, що ці слова надають текстові відтінок книжності.
2. У публіцистичному і художньому стилях їх часто використовують у переносному значенні, здебільшого вони служать засобом іронії, створення комічного ефекту.
3. Запозичені слова бувають засобом створення образності, певного колориту, стають компонентом фігур та тропів [Капелюшний, 11]
4. Часом іншомовні слова вживають для пом’якшення різкості оцінки, надання розповіді “інтелігентного флеру”, іноді – як евфемічної фігури; (евфемізм від гр. euphemismos – пом’якшений вираз: заміна слів з грубим або непристойним змістом чи забарвленням на слова й вирази, які виражають цей зміст у пом’якшеній формі або завуальовано: не “брехати”, а “казати неправду” тощо).

“*Епоха Кучми, на відміну, скажімо, від епохи Ренесансу – плоду колективних зусиль, стала проекцією на світ Кучмових персональних поглядів, особистих життєвих постулатів, а часом і постабстинентних настроїв*” (Дм. Видрін. Епоха През-нта Кучми (і трішки згодом) // “Дзеркало тижня”, 27.09.2003). Автор намагався пом’якшити неінтелігентне “після пиятики”. Це й є стилістична настанова: скористатися іншомовним словом як евфемізмом. Але припустився помилки: *постабстинентно* – це після утримання від вживання спиртних напоїв, автор же має на увазі протилежне: після періоду алкогольної активності. Так що точно все ж – посталкогольно, тобто хоч круть, хоч верть – після пиятики.

“Анонсуючи сюжети про Володимира Жириновського, телеканали користувалися

евфемізмами, називаючи вульгарне хамство епатажністю (Оксана Тихончук. Ми поглинаємо, нас поглинають... // День, 22.10.04).

Газета “День” неодноразово писала про “*сервільність* Ющенка” у спілкуванні з Кучмою, замінивши тою “*сервільністю*” догідливість.

Слово *симптом* має в українській мові кілька відповідників, які, на відміну від іншомовного слова, дають змогу врахувати стилістичні відтінки значення: прояв, вияв, ознака, типова риса, прикмета тощо.

5. Якщо не вдається уникнути іншомовного слова, треба використовувати різні способи введення його в текст, щоб полегшити читачам сприйняття:

- після малозрозумілого чужого слова подати в дужках українськомовний відповідник (за першого вживання цього слова в тексті);
- обіграти іншомовне слово в тексті, пояснивши читачам його значення ;
- подати означення (дефініцію) прямо в тексті;
- дати посилання внизу колонки, сторінки;
- за насиченості тексту порівняно новими іншомовними словами подати в кінці короткий словничок.

Дуже нечастий випадок у сучасній радіожурналістиці – практика Андрія Куликова на “Суспільному радіо” /на хвилях УР–1 у 2014–2015 роках/. Він щомиті відчуває свою відповідальність за мільйонну аудиторію, на яку працює. Запрошені до студії гості (а вони ж теж є продуктом нашої мовної спільноти, часто засліпленої американізмами) час від часу козирають малозрозумілими варваризмами. А. Куликов невідступно пильнує за їхньою мовою, дуже делікатно уточнює: “А що таке патерналізм?”; “Стоп: а що таке рефлексія?” Цілком очевидно, що виразний інтелектуал А. Куликов знає, що таке “патерналізм” і що таке “рефлексія”, але йому дуже важливо, щоб це уяснили собі його численні слухачі. Так само А. Куликов поводить себе й у програмі “Свобода слова “ на телеканалі ICTV. Розумний гість починає розуміти, що не варто без потреби користуватися мудрованими словами. Подвійна користь.

Це ж можна сказати й про Романа Коляду (УР–1, програма “Український вимір”). Він теж “висвічує” значення запозичених слів, різноманітних професіоналізмів тощо.

На завершення – слова **М. Т. Рильського**, в яких квінтесенція всього параграфу про іншомовні слова:

“Без іноземних слів у культурній мові не обійтись. Але варто вживати їх тільки тоді, коли вони справді dokonче потрібні – і (це вже безумовно) у властивому їх значенні” [33].

Висновки до теми

У кінці 90-х років минулого століття і на початку нинішнього було враження, що українська мова занурилася в подобу хаосу. Але всі нинішні мовні процеси попри всілякі побоювання не призвели до руйнування системи. Вони, очевидно ж, змінили мову, зробили її виразнішою, розширили її стилістичні можливості...

Фахівці по-різному сприймають ці новації. Життя покаже, що приживеться... Але цілком очевидним є буяння мовних форм. Мова все ж виразно збагачується.

Тепер, через чверть століття, можемо констатувати:

- мовна система поступово стає стабільнішою;
- суспільство, особистість набули стійкості до нових елементів; виробляється “імунітет” до негативних явищ;

– відбулася певна трансформація мовного смаку, пов’язана, насамперед, із формуванням нового покоління носіїв мови;

– у мові знаходить відображення боротьба соціального й індивідуального, мовної норми й мовленнєвої моди...

Ми розглянули класи “периферійної лексики” і побачили, що це не просто набір елементів мови. Це живомовна стихія, розтягнута у часі і просторі, яка є основним джерелом формування, збагачення та безупинного внутрішнього розвитку мови. Можемо визначити головні функції “периферійної” лексики, які виявилися за останні роки:

– розширилися за рахунок неї експресивні, виразні, “впливові” можливості мови;

– повернуто до активного вжитку репресовану в ході лінгвоциду лексику, фразеологію, морфологічні форми та синтаксичні конструкції;

– зростає кількість іншомовних запозичень, без яких ми не можемо обійтися в умовах різкої інтенсифікації мовних, культурних, політичних відносин з усім світом, а не лише з “білокам’яною столицею”;

– мова активно засвоює багатющі розсипи неологізмів, над якими сумлінно потрудилися всі загони нашої творчої інтелігенції – письменники, науковці, журналісти, політики, освітяни. Поява новотворів у мові українців є однією з ознак її відродження. З одного боку, ці творчі мовні особистості ніби руйнують норму, вдаючись до різних експериментів, нав’язуючи мові нові слова, нові значення слів, нові їх форми, порушуючи порядок, що усталився в мові, з другого – вони сприяють формуванню норми, створенню нового ‘порядку’ в мові, добудовуючи її в руслі новопосталих проблем.

Однак є й негативні тенденції, неконструктивна “мода” на слова. Треба відділити зерна від половини вульгарності, в чому великою є роль редактора.

Дуже складним, діалектичним виявилось явище запозичень. Оцінюючи його, проф. В. Г. Костомаров сказав, що “тут, як і в усьому, потрібна міра”, і висловив доволі цікаве фахове міркування: “Існує, мабуть, якась норма поглинання іншомовних слів мовою, і, якщо її не порушено, процес іде природно, непомітно. Сьогодні вона безсумнівно порушена... Запозичення скидаються на пухлину в мовному організмі, який не встигає створювати їм протитоту або переробляти їх, частково засвоювати, частково відсіювати. Така обробка до того ж не просто стихійна, вона потребує свідомого управління людьми” [18, 143–144].

Але завжди маємо пам’ятати мудру пораду одного з лідерів “розстріляного відродження” Миколи Зерова:

“Виявляти себе слід у своїй культурі”.

Запитання для самоконтролю

1. Місце лексики неосновного фонду в мові. Оцініть поширені в нашій філологічній літературі терміни “пасивний фонд мови” та “периферійна лексика”.

2. Стисло охарактеризуйте суть процесів в українській мові на межі ХХ і ХХІ ст.

3. Що таке позамовні і внутрішньомовні чинники змін у сучасній українській мові?

4. Мовний пуризм: зміст поняття і мотиви пуристичних настанов у редакторській практиці.

5. Неологізація в мові: джерела і форми творення нових слів.

6. Назвіть типи фразеологічних інновацій.

7. Які ви знаєте морфологічні засоби неологізації.

8. Розрізніть поняття живомовності і вульгаризації.

9. Охарактеризуйте явище запозичень в українську мову на сучасному етапі.

10. Якою є роль редактора в регулюванні запозичень?

Самостійна робота

Проаналізуйте мову окремих сучасних українських авторів (Оксана Забужко, Марія Матіос, Василь Шкляр,) даючи оцінку авторським неологізмам, визначивши джерела та форми їх появи.

Вправа. **Оцініть доцільність новотворів**

Вправа 2. **Проаналізуйте словнички неологізмів письменників** (параграф 2.1.3.)...
Визначте джерела і форми новотворів

Література до теми

1. ДСТУ 1,5: 2003. Нац. стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормат. док-нтів (ISO/IEC Directives, part 2, 2001, NEQ).
2. *Антоненко-Давидович Б. Д.* Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович. – К.: Academia, 1994. – 256 с.
- 2а. *Волянська Є. В.* Морфологічна адаптація нових слів у СУЛІМ / Є. В. Волянська // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. Мовознавство № 11. – 2013. Вип. 19, т. 2. – С. 22-28.
3. *Выготский Л. С.* Мышление и речь / Л. С. Выготский // Психология мышления. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Астрель, 2008. – С. 498).
4. *Глуховцева Ирина.* “Скажи мені, хто я...” (Трансформація прислів’їв у суч. мові) / Ирина Глуховцева // Культура слова. – № 78. – 2013. – С. 110–113.
5. *Гриценко Павло.* дир. Ін-ту укр. м. НАНУ. Сучасний погляд на мову Шевченка / Павло Гриценко // Дивослово. – № 3. – 2014. – С. 32–38; с. 35)
6. *Єрмоленко С. Я.* Соціальна престижність літературної мови / С. Я. Єрмоленко // Культура слова. – № 77. – 2012. – С. 43-48.
7. *Забужко О.* Вибране листування на тлі доби. 1992 – 2002. – Вид. 2-ге, перер. і доп. / О. Забужко, Ю. Шевельов. – К.: Комора, 2013. – 504 с.
8. *Забужко О.* Шевченків міф України: спроба філософського аналізу / О. Забужко. – К.: Абрис, 1997. – 148 с.
9. *Забужко О.* Філософія укр. ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К.: Факт, 2006. – 156 с.
10. *Забужко О.* Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко. – К.: Факт, 2007. – 640 с.
11. *Капелюшний А. О.* Стилїстика й редагування. Практичний словник-довідник журналіста / А. О. Капелюшний. – Львів: ПАІС, 2002. – 576 с.
12. *Караванський С.* Секрети української мови / С. Караванський. – К.: УКСП “Кобза”, 1994. – 152 с.
13. *Караванський С.* Пошук українського слова / С. Караванський. – К.: Академія, 2001. – 239 с.
14. *Караванський С.* До зір крізь терня, або Хочу бути редактором / С. Караванський. – Л.: БАК, 2008. – 120 с.
15. *Клименко Н. Ф.* Динамічні процеси в суч. укр. лексиконі: монографія. – К.: ВД Д. Бураго, 2008. – 336 с. / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУкр.
- 15а. *Карпіловська Є. А.* Фундамент. орієнтири науки / Є. А. Карпіловська. – К.: ВД Академперіодика, 2005. – С. 103.
16. *Коваль А. П.* Про культуру української мови / А. П. Коваль. – К., 1961. – 40 с.
17. *Кононенко П. П.* Укр/знавство. Підр. / П. П. Кононенко. – К.: Міленіум, 2006. – С. 138.
18. *Костомаров В. Г.* Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Изд. 3-е, доп. / В. Г. Костомаров. – С.-Птб.: “Златоуст”, 1999. – 320 с.

19. Куляс П. П. Система – проти автоматизму суржику: Редакторський погляд : навч. пос. Вид. друге, розширене / П. П. Куляс. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 294 с.
20. “Літературна мова у просторі національної культури”. Матеріали круглого столу в Київському НУ ім. Т. Г. Шевченка, 2004 рік.
21. Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики / Л. Т. Масенко. – К. : ВД КМА, 2010. – 243 с.
22. Мацько Л. І. Укр. мова в освітн. просторі : н. пос. для ст-нтів-філологів ОКР “Магістр” / Л. І. Мацько. – К. : Вид. НПУ ім. Драг., 2009. – 607 с.
23. Мацько Л. І. Мова наша – українська : навч.-метод. пос. для вчителя / Л. І. Мацько, О. М. Семенов, Н. Б. Голуб та ін. ; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Богданова А.М., 2011. – 512 с.
24. Мильчин А. Э. Методика редактирования текста. – 3-е изд., перераб. и доп. / А. Э. Мильчин. – М. : Логос, 2005. – 524 с.
25. Мовчун Лариса Народжена сьогодні. Про зміни в лексиці сучасної української мови / Лар. Мовчун // Дивослово. – 2006. – № 7 (чи 8?)
26. Моргунок В. Про пасивні дієприкметники / В. Моргунок // Вісник: Проблеми укр. термінології. М-ли 5-ї міжнар. науков. конференції. – Львів : Льв. політехніка, 1988. – № 336. – С. 36-40.
27. Нестеренко О/леся/ А. Зміни компонентного складу ФО у мові мас-медіа / Нестеренко О/леся/ А. // Вісник Черкаськ. ун-ту. 2014. Сер. Філол. науки. – № 7 (300). – С. 30–35.
- 27а. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Рідна мова / Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). – К. : Наша культура і наука, 2010. – 436 с.
28. Онуфрієнко Г. С. Гібриди у складі неологічної лексики кінця ХХ ст. / Г. С. Онуфрієнко // Вісник Дніпр. ун-ту. Мовозн-во. – Вип 9. – 2003. – С. 217.
29. Орвел Дж. 1986-й.
30. Пас Октавіо. Мова / Пас Октавіо // “Ї”, Ч. 35. – 2004. – С. 216–231.
31. Пиркало С. Походж. сучасного українського сленгу / С. Пиркало // Укр. мова та л-ра. – 2000. – 25 серп. – С. 4-5.
32. Пономарів О. Д. Українське слово для всіх і для кожного / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 2012. – 360 с.
- 32а. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К., 1993.
33. Рильський М. Т. Ясна зброя. Статті / М. Т. Рильський. – К., 1971. – 286 с.
34. Рожанківський Р. Укр. термінологія як наслідок “зближення мов” / Р. Рожанківський // Вісник Нац. ун-ту “Льв. політехніка”. Проблеми укр. термінології. – 2003. – № 490. – С. 25-34.
35. Семенюк Олег. Вплив екстралінгвальних факторів на укр. і рос. мови 90-х років ХХ ст. / Олег Семенюк // Н. зап. Кіровогр. ДПУ ім Виннич. С.Філолог. н. – 2004. – Вип. 53. – С. 34–40.
36. Сербенська О. А. Актуальне інтерв’ю з мовознавцем / О. А. Сербенська, М. Й. Волощак. – К. : ВЦ Просвіта, 2001. – 208 с.
37. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.
38. Сосюр Ф. де. Курс заг. лінгвістики / Ф. де. Сосюр. – К. : Основи, 1998.
39. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ ст. (На матеріалі мови ЗМІ). – 2-ге вид., переробл. / О. А. Стишов. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.
40. Стишов О. А. Лексичні і стилістичні неологізми в ЗМІ з погляду мовної культури / О. А. Стишов // Культура слова. – Вип. 52. – 1999.
41. Стишов О. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст. / О. Стишов // Мовознавство. – 1999. – № 1.
42. Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики суч. укр. мови (з кінця 1980-х років) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2002. – № 4-5. – С. 33 – 39; 2003. – № 1. – С. 23 – 41.

43. Тараненко О. О. Демократизація і / або лібералізація (до хар-стики суч. стану нормативно-стиліст. засад укр. мови). М-ли V Міжнар. конгресу Міжнар. асоціації українців / О. О. Тараненко // Мовознавство : зб.н.ст. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 10–17.
44. Тичина Павло. Квітни, мово наша рідна / Павло Тичина. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 95–169.
45. Фаріон І. Д. Доля мови-завойовниці /або Про мову як засіб спотворення світу / І. Д. Фаріон // Мова і культура: Н. вид. Сер. Філологія. – Вип. 8. – Т. 1. – К. : ВД Бураго, 2005. – С. 158–165.
46. Шаповалова Г. Джерела сучасної неологічної лексики іншомовного походження та доцільність її використання / Г. Шаповалова // Вісник Льв. ун-ту. Серія журналістика. – 2003. – С. 121-125.
47. Шейнов В. П. Пиар “белый” и “черный”: Технология скрытого управления людьми / В. П. Шейнов. – М., 2005.
48. Шовгун Н. Формування укр. сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп. Автореф. дис. к. філол. н. / Н. Шовгун. – К., 2000. – 17 с.
49. Язык и стиль СМИП. Печать, радио, ТВ, док. кино / под ред. Д. Э. Розенталя. – М., 1980.

—
Енциклопедії та словники

50. Укр. мова. Енциклопедія. – Вид. 3-т є /і 4-те/ – К. : Укр. енциклопедія, 2007. – 856 с.
 51. Укр. мова. Енциклопедія. / за ред. І. В. Муромцева. – К. : Майстер-клас, 2011. – 400 с.
 52. Нове в укр. лексичі: [словник-довідник]. – Л. : Світ, 2002. – ..с.
 53. Нові й актуалізовані слова та значення: Словникові м-ли (2002–2010) / кер. проекту і гол. ред. О. М. Тищенко [Ін-т укр. мови НАН України] – К. : ВД Дм. Бураго, 2010. – 280 с.
 54. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша. Словник-довідник – К. : Довіра, 2002. – 735 с. (Післямова Леоніда Череватенка).
 55. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
 56. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики укр. мови / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2003. – 336 с.
 57. Новий словник іншомовних слів : бл. 40 000 слів і сл/сполук / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк. – К. : Арій, 2008. – 672 с.
 58. Енциклопедія кібернетики – У 2 томах. – К.
 59. Перший словник українського молодіжного сленгу // укл. С. Пиркало. – К., 1999.
 60. Сліпушко О. М. Глумачний словник чужомовних слів в українській мові. Політика. Економіка. Фінанси. Право. Історія. Наука. Культура. Правопис і граматики / О. М. Сліпушко. – К. : Криниця, 1999. – 507 с.
 61. Волощак М. Неправильно – правильно. Довідник з укр. слововживання. За матеріалами ЗМІ / М. Волощак. – К. : Просвіта, 2000. – 128 с.
 62. Гринчишин Д. Г. Словник труднощів укр. мови / Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний та ін. – К. : Рад. шк., 1989. – 336 с.
 63. Чак Є. Д. Складні випадки українського слововживання. – К., 1969. – 220 с.
-
64. “Антологія світової літ.-крит. думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької – Л. : Літопис, 1996.
 65. Спостереження автора за мовою Ліни Костенко, Оксани Забужко, Марії Матіос та інших сучасних авторів.

Мовні зразки

Ілюстративні джерела

Забужко Оксана. “Музей покинутих секретів”

Забужко Оксана. “Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій”

Забужко Оксана. – Шевченків міф України

Забужко Оксана. – Філософія укр. ідеї та європ. контекст: франківський період. – К. : Факт, 2006. – 156 с.

Костенко Ліна. “Записки українського самашедшого”

Костенко Ліна. “Маруся Чурай”

Матіос Марія. “Нація”

Шкляр Василь. “Чорний ворон”, “Маруся”.

6. СУРЖИК і система його подолання

“Суржик – штучно витворений варіант мовлення, проміжна субмова, яка виконує роль перехідного етапу в асиміляційному процесі витіснення української мови російською”.

Максим Стріха

“Суржик треба долати з допомогою літературної мови, через її утвердження”.

Олександра Сербенська

Основні питання теми

1. Сутність явища суржику і причини його з’яви
2. Голодомор 1932-1933 років і доля української мови
3. Лінгвоцид. Технологія конструювання суржику
4. Робота редактора з суржиковими аномативами

Ключові поняття і терміни:

Суржик – “вторинний суржик”, росіянізм (русизм), калька, інтерференція, двомовність (білінгвізм), культура мови, літературна мова; державність мови, асиміляція, лінгвоцид, русифікація, українізація, фіктивний дієприкметник.

Вступна інформація

Фахівці з підготовки кадрів перекладачів бачуть три основні причини помилок у їхній практичній роботі.

* Одна з очевидних (першорядних) причин є постійна ситуація двомовності і вплив рідної мови.

* Друга причина – неповнота знань своєї мови, неповна внутрішньомовна компетентність.

* І, нарешті, третя – складність української мови як предмета.

Про це ж пишуть і соціолінгвісти, характеризуючи проблему двомовності.

У нас, редакторів українських текстів, ця специфіка – тотожна. Тільки з певними корективами. Двомовність у нас російська і українська. І вплив на мовця справляє не так своя, рідна мова, як мовна практика русифікації, майже 350-річний вплив поширенішої в суспільстві російської мови. Українців привчали до думки, що російська і українська мови подібні й дуже близькі – за словником, структурою, правилами. Так близькі, що навіть їх і розрізнити. В цьому виявлявся політичний замір російської (і радянської) імперії. Насправді ж, – якщо не підміняти поняття української мови поняттям суржику – вони суттєво різні. Причому відмінності виявляються на всіх структурних рівнях мови – у лексиці, в граматичній системі, синтаксисі. Українська мова значно багатша як словником, так і синонімією, фразеологією, граматичними можливостями. Російська ближча до болгарської з впливами угро-фінських і татарської мов.

Недарма ще І. Нечуй-Левицький писав: *“Російська мова є засобом досягнення ворожих для українства політичних завдань”*

1. Сутність явища суржику і причини його з'яви

Не є таємницею, що основна біда масового мовлення у нас – це майже тотальний російськомовний вплив. Постійний аналіз мови доступних джерел масових комунікацій та публічного мовлення свідчить про те, що це біда не лише недосвідчених мовців, а й людей фахових, для яких державна мова має бути єдиною основою професійної і політичної діяльності.

Тобто йдеться про, сказати б, вторинний суржик [1, 10], той що проник в усне і писемне мовлення фахівців – насамперед у ЗМІ, школу та в мову політиків і чиновників, навіть письменників. Їх можна було б назвати “автоматниками”: думають російською – і тут же вистрілюють автоматними чергами російський текст з українськими суфіксами, префіксами і закінченнями. Доктор філології Анатолій Ткаченко називає їх “механічними калькуляторами”, коли мовець перекладає себе ж “синтаксичними та лексичними кальками”. Все це є психологічна залежність від російської мови, яку суржиконосні люди беруть собі за взірць. Тут і процвітає внутрішня установка на перекладання.

Над цим явищем і за радянських часів розмірковували наші класики. Аналізуючи невдалі перекладацькі вправи деяких письменників з російської, ще М. Т. Рильський назвав їх “шкільно-газетно-російська мова” [29, 203] – можливо, так само можна сказати й про оту “мову” наших “автоматників” – “шкільно-газетно-українська мова”, тобто якраз той вторинний суржик. Олексій Кундзіч називав таких мовців “копіювальниками”. Одеські сучасні автори В. та Г. Островські називають цей продукт “самоперекладацькою мовою”, коли складають фрази по-російському, а потім якимось – стук-грюк, аби з рук – перекомпонують їх на українські. Звідси й витворилася специфічна мова засобів масової інформації, яку маємо сьогодні, – ні тобі російська, ані українська, недолуга за синтаксисом і страшенно обмежена за словником, заштампована й заформалізована до неприродності і від народної – за тисячу миль” [26, 18]. В дослідженні, проведеному в Києво-Могилянській академії, Сальваторе дель Гаудіо та Богдана Тарасенко пишуть про “мішані форми українсько-російського мовлення”, “специфічний для мовної ситуації України субкод” [24, 316].

Як з цим боротися?

Один з авторів журналу “Дивослово” Василь Задорожний [Дивослово. – 2005. – № 6.– С. 51] дуже слушно пише: “Поки ми будемо “боротися” з конкретними випадками порушення норм української літературної мови, не знаючи причин виникнення таких явищ, цій “боротьбі” не буде кінця-краю. Коли ж розкриємо механізм породження помилок і зламаємо копіїстичний стереотип щодо української мови, тоді боротьба за чистоту й правильність мовлення стане справою кожної людини, яка сприймає його як складник власної культури”.

Отже, вторинний суржик – це вади мовлення фахівців, для яких мова мала б бути обов’язковим інструментом професійної діяльності. Їхнє мовлення (в усякому разі, як вони собі уявляють) ніби очищене від суржику, наближене до літературного. Насправді ж, це не так. Тут перед нами постає феномен Віктора Ющенка, який відчував себе першим провідником української національної культури (і часто небезпідставно). Але в дивовижний спосіб викладав розумні ідеї вкрай засміченою суржиком мовою, знецінюючи таким чином самі ідеї. І це, на жаль, дуже поширене явище в нашому суспільному житті. Суржикозалежних людей ми зустрінемо й серед шкільних учителів, університетських педагогів (навіть філологів!), учених, і серед журналістів, і поміж чиновників та політиків.

З’явилося й нове явище у ЗМІ – перехід на суржик усього видання, який, наприклад, здійснила “Газета по-українськи”. Деякі літератори взялися за “творення” свого варіанта суржику (за це їх критикувала “Літературна Україна”)

То чим же може нам прислужитися поняття вторинного суржиків?

Воно важливе для практично-наукових і педагогічних цілей. Вади в мовленні фахівців є об'єктом дослідження, який лежить в основі дисципліни "Типологія помилок". І тоді предмет дослідження – шляхи подолання суржикової хвороби, вироблення для цього системних фахових знань для редактора, філолога, видавця, журналіста. Важливо виявляти не так потворні покручі побутового мовлення, як системні прорахунки фахових мовців (у лексиці і фразеології, формотворенні і синтаксисі, зрештою у стилістиці). Бо ці системні прорахунки системно й упроваджувалися в нашу мову організаторами лінгвоциду і русифікаторами. Тобто суржик від 30-х років минулого століття був рукотворним; його системно насаджували. А тому цьому лихові має бути протиставлена й система реабілітації нашої природної і розкішної мови. Вона докладно викладена в книзі "Система – проти автоматизму суржиків" [1].

Тут важливим є самоусвідомлення мовців, що знайдений ними психологічний "комфорт" самоперекладання є наживкою русифікаторської політики. Бо тут ми маємо справу не з механічним "проскакуванням" російських слів, не з випадковими похибками, а з перенесенням у нашу мову принципів організації іншої, щеплюваної, замішуваної мови. Тут – руйнування структури української мови, всієї її системи: фонологічної, морфологічної, лексичної, синтаксичної. Протистояти йому можна лише глибоким засвоєнням природної, живої української мови, а отже, й переходом на українське мислення. І тут важливою є роль редактора.

У боротьбі з суржиком є принаймні три взаємопов'язані актуальні проблеми:

- ✓ /1/ термінологічне визначення суржиків і структурний його аналіз;
- ✓ /2/ дослідження причин виникнення і побутування суржиків включно з позамовними, генезисно-історичними;
- ✓ /3/ лінгвістичні параметри аналізу мовного матеріалу.

1.1. Суржик як явище: терміни і поняття

Але перш ніж докладніше спинитися на способах виведення кожного з суржикових бур'янів, мусимо добре уявити, звідки вони взялися, хто їх посіяв. Адже теза нинішніх, новопосталих русифікаторів – *українська мова програла вільне змагання з російською, вона виявилася непридатною для науки, для молитви, для філософування тощо; вона уподібнилась російській, і настав час розглядати суржик як її діалект, як новомову або третю мову, що народилася в Україні.*

Антитезою цим міркуванням є аргументація про позалінгвальні причини з'яви суржиків, цілеспрямоване його насадження адміністративними, політичними методами – особливо починаючи з 30-х років ХХ ст., тобто про здійснену політику лінгвоциду.

Слово **суржик** позначає велику (і вже багатовікову) проблему української мови. Він народився не стихійно, "у вільному змаганні української і російської мов". Він виникав ще в дореволюційній Росії – на тлі тотального зросійщення України, через системне заповнення однієї за одною сфер функціонування мови: переведення на російську мову книговидавничої справи, освіти (навіть початкової), урядування, суду, богослужб, газетно-журнальної періодики.

Семантично, як відомо, це слово містить дві характеристики: це (1) змішування двох різних субстанцій; (2) зниження якості утвореного внаслідок змішування продукту. Саме через цю метафоричність і змістову прозорість слово прижилося і навіть набуло термінологічних якостей.

Є багато варіантів опису суржиків, словесних позначень цього поняття. Велика кількість їх має емоційний характер. Найретельніше їх підбрала О. Сербенська. "Суржик, пише вона, називають 'гримучою сумішшю', 'хохляцьким діалектом', скаліченою мовою українських селян, імперським діалектом, українсько-російським гібридом,

’русскокультурным’, виділяють спеціальний ’суржик для інтелігенції’, говорять про нього осуджуючи, а то й беручи на кпини чи виявляючи повну байдужість до нього”. [30, 68].

Можна додати ще десятки означень – часом сердитих і навіть злих, а часом примирливо-іронічних: “окалічення своєї душі” і “язикове безголов’я” (Іван Франко); “явна хвороба української мови” і “сором української мови” (В. Жаботинський, 1904 рік); калічення мови (Іван Дзюба); “мовно-комунікативний вияв національної шизофренії – роздвоєння колективної особистості та колективного підсвідомого” (О. Шумилов); “...милий покруч, химерний мішанець, кровозмісне дитя білінгвізму” (Юрій Андрухович – про рух суржику на захід України); “суржикомовна неповномовність”; “чужослівна орда й рідномовна інвалідність”; деякі мовознавці й письменники називають його: “вторинний ширвжиток”, “мовна безпорадність”, “мовна патологія”. І самі масові мовці /в опитуваннях/ демонструють своє негативне ставлення до суржику: “пожмаканий язык”, “грязна мова”, “кацахолка” (24, 322)

Як бачимо, основний мотив “публіцистичних”, емоційних оцінок суржику – це хвороба мови. Псуванню піддаються обидві мови – і російська (в її українському територіальному варіанті), і українська. Як слушно зауважила Олександра Сербенська, “суржик не створює ніякої “нової якості”, це не взаємозбагачення, а взаємообкрадання, взаємозабруднення мов” (30, 79).

Усі ці образні і метафоричні, експресивні оцінки містяться у творах публіцистичного, почасти й наукового стилю, але в останньому вони теж використовуються переважно як полемічні засоби. Важливішим для осягнення природи аналізованого соціального і мовного явища, а також для визначення практичних заходів боротьби з ним мають праці з безстороннім фаховим аналізом. Навіть численні означення поняття “суржик”, попри їх неоднозначність або, як пише Лариса Масенко, їх “попередній характер” (23, 27), важливі для розуміння як самого явища, так і для практичної роботи.

На які найсуттєвіші ознаки суржику вказують дослідники?

Для практичної роботи маємо знати:

а) що це розмовний варіант мовлення;

б) що він широко проник і в писемне мовлення;

в) що це ненормативна “мова”, здеградована під тиском русифікації форма українського мовлення;

г) що це змішана і перехідна – асиміляційна форма мовлення.

Але найголовніше –

г) вона руйнує літературну українську мову – і то на всіх рівнях: лексичному, граматичному або морфологічному, синтаксичному, фразеологічному.

! д) Дуже суттєвий складник означення (чи суттєву ознаку суржику) формулює проф. Лариса Масенко: суржик утворюється внаслідок заповнення зруйнованих ланок структури української мови елементами поверхово засвоєної російської” [23, 28];

е) вона ж підкреслює ще одну властивість суржику: що її носії підсвідомо відкидають зі своєї базової мови ті українські слова, які відрізняються від російських. Отже, лексичний склад суржику становлять або слова, належні до спільного з російською мовою лексичного фонду, або ж російські (часто спотворені) лексеми, вжиті замість українських (23, 30)... Таким чином, практично вся природна для української мови, корінна лексика, як і фразеологія, вимітаються з ужитку. І це, можливо, суттєво більша частина корпусу мови, ніж та, що лишилася.

Ось це і є механізм катастрофічного збіднення власної мови, різкого згортання її поля;

є) і, як підсумок, головна теза, яку сформулював М. Стріха, що “суржик – це проміжна субмова, яка виконує роль перехідного етапу в асиміляційному процесі витіснення української мови російською” (30а, 637).

Отже, і в нинішній перехідний період суржик виконує роль засобу нової русифікації України. Особливою складністю є те, що процес цей набув стихійних рис та масового прояву. В цьому його загроза самій справжній українській мові і процесам державотворення.

Водночас дехто з дослідників не погоджується з окремими положеннями означень суржику. Найсистемніше узагальнила цю критику Лариса Масенко. Вона не погоджується з О. Тараненком, який підводить суржик під поняття просторіччя (у т.ч. й у його статті в енциклопедії “Українська мова”). Просторіччя, зауважує вона, належить до внутрішньомовних явищ (напр., російське просторіччя), тимчасом як суржик – до міжмовних. Спірним узагальненням вона вважає формулювання того ж автора статті в енциклопедії про те, що суржик “став розмовною мовою і фактично основним засобом спілкування більшості україномовного населення країни”, а також твердження Л. Ставицької і В. Труба про суржик як “некодифіковану просторозмовну мову”. Обидва означення Л. Масенко вважає розмитими, недостатньо чіткими, з невиправдано широким трактуванням [див. 23, 27].

Маючи на увазі всі ці характерні ознаки суржику, включно з дискусійними, можемо взяти до робочого користування стисле, робоче означення:

Суржик українсько-російський – елементи української і російської мов, об’єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста, збіднена мова. Стратегічним політичним наслідком нашого примирення з цим явищем є історична загроза українській мові і нації.

Такою є універсальна дефініція суржику (не забуваймо – проміжної субмови на шляху до асиміляції). У субтерміні “вторинний суржик” містяться всі ознаки з наведеного означення. Наше обмеження стосується тільки соціальної вибірки носіїв суржику (тобто групи фахових мовців) і вибору джерел для дослідження. А це – публічне мовлення: тексти ЗМІ і публікації наукових видань, мова політиків і освітян.

Зі словом “суржик” взаємодіє ціла низка супутніх понять, які творять своєрідну термінологічну систему: *росіянізм (русизм), калька, інтерференція, двомовність (білінгвізм), культура мови, літературна мова* тощо. З понять, що характеризують позамовні (позалінгвальні), можна сказати політичні обставини культивування (побутування) суржику: *державність мови, асиміляція, лінгвоцид, русифікація, українізація*.

Є, крім того, своєрідний інструментарій для опису явищ, пов’язаних з побутуванням суржику, з редакторськими класифікаціями помилок (див. Розділ 1).

1.2. Причини з’яви і побутування

Соціально-політичні причини виникнення суржику найсистемніше викладено в Олександрі Сербенської. Найістотнішими серед них є:

- багатовіковий лінгвоцид;
- спеціально організований радянською владою хаос щодо вивчення української мови;
- тонко розроблена (на основі досягнень сучасної психо-, соціо-, нейролінгвістики), підступна політика закріплення за російською культурою, з якою тісно пов’язана мова, пріоритетності, вищості;
- “напливи” (інтерференція), часто й неусвідомлені, – і це триває вже в умовах незалежності України з окупованого чужинецькою мовою простору. Справа ускладнюється тим, що це мови споріднені [30, 80].

“Ситуація в Україні, – пише О. Сербенська, – дає підставу виділити ще інші

важливі причини, істотними серед яких є чужинецька мовна експансія та не завжди чітка позиція Держави у проведенні мовної політики...” [Там само, с. 81].

Про причини з’яви і побутування суржику пише й Р. М. Лозинський. Він зосереджується на “механізмах” зросійщення. На його погляд, це:

- відмінності мовного складу населення великих міст і сільської місцевості, великі міста здебільшого російськомовні /в попередніх розділах аналізує міграційні процеси як політику Росії і СРСР/, сільська місцевість – українськомовна;

- міграція населення сільської місцевості в міста внаслідок доволі швидкої урбанізації території України в радянський період;

- вищий соціальний статус російської мови порівняно з українською;

- політика русифікації, стримування функціонального розвитку української мови;

- доволі низький рівень освіти селян, що мігрували в міста, незнання норм української та російської мов внаслідок невисокого рівня викладання української та російської мов у сільських школах [21, 273]. Ясно, що майбутні фахівці, виходячи з цього середовища, довго несуть на собі “родимі плями” суржику; їх дуже важко вивести навіть системною освітою.

Як пишуть спеціалісти, це позамовні, позалінгвальні причини (власне, соціально-політичні). В основі їх виявилася нова мовна політика радянської держави починаючи з 30-х років минулого ст. Все решта – похідне. І не випадково це збіглося з великою трагедією українського народу – Голодомором 1932–33 років.

2. Голодомор 1933 року і доля української мови

В українській історії все зв’язано і все взаємозумовлено.

Голодомор 1932-1933 років – найбільша трагедія українського народу за всю його багатотисячолітню історію.

Які методи винародовлення України застосував сталінський режим? [За: Захаров, Василенко, Кульчицький, м-ли автора].

1. Різке (приблизно в півтора разу) збільшення планів хлібозаготівель на 1932 рік порівняно з 1931-м. І дуже прикметно: це зроблено не тільки для України, а й для Кубані (південні райони Ставрополля), багатьох районів Поволжя, для двох районів Казахстану (новоутворених з поселенців-українців, т.зв. куркулів). Це були якраз райони з переважним українським населенням. Наприклад, на північні райони Ставропольського краю з переважно російським населенням плани хлібозаготівель не було збільшено.

2. У жовтні 1932 року було ухвалено постанови ЦК КП(б)У і Раднаркому України про введення “заліку” м’ясом, молоком, картоплею, буряками для тих, хто не виконав плану хлібозаготівель. Документ прийнято з ініціативи і при власній участі Вячеслава Молотова (проект написано в Харкові його рукою). Цю практику негайно було перенесено й на перелічені вище райони з українським населенням за межами України.

3. Тільки в цих районах було запроваджено т.зв. “чорні дошки”, на які було занесено села і цілі райони, що найбільше заборгували зерна. Саме вони були приречені на повне вимирання.

4. Ці “мічені” села й райони були блоковані військовими підрозділами ДПУ; людей звідти не випускали і не впускали туди нікого ззовні. В січні 1933 року практично вся територія України і районів з українським населенням за її межами була “оточена” військами ДПУ, було закрито на виїзд залізничні станції. Таку практику не застосовували в інших регіонах СРСР.

5. Саме з кінця 1932 року було завдано рішучого удару по українізації (згідно з постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 року). Це та ланка, яка

поєднала терор голодом і національний терор: було відкрито десятки і сотні кримінальних проваджень проти української інтелігенції (в ув'язці з процесом проти сфабрикованої “Спілки визволення України”).

6. Заздалегідь спланованим було переселення росіян у виморені голодом райони. План був вироблений у кінці 1932 року, а рівно через рік, 29 грудня 1933 року, спеціально створений для цієї акції Всесоюзний переселенський комітет рапортував про “виконання плану” на 104,7 відсотка (в Україну було спрямовано 329 ешелонів переселенців).

7. За телеграмою Йосифа Сталіна 1 січня 1933 року почалося вилучення ВСІХ продовольчих запасів у блокованих українських населених пунктах; і це можна вважати уже остаточним виразним рубежем між голодом і Голодомором. Голод залишився за межами України (розширеної до етнічних меж), Голодомор став жахливим фактом великої Української трагедії 1933 року.

8. Інтегральним підсумком Голодомору ми можемо вважати результати Всесоюзного перепису населення 1937 року у їх порівнянні з переписом 1926 року:

	1926 р. кількість, млн чол.	1937 р. кількість, млн чол.	%
Усе населення СРСР	147,0	161,8	110
Росіяни	77,8	93,9	121
Українці	31,2	26,4	84,6
Казахи	3,9	2,9	74,4

Приріст дали всі національності, крім українців і казахів.

9. Дані про знищення цілих шарів української інтелігенції – мовознавців, істориків, викладачів вишів і вчителів, письменників, митців, українських священиків. – Сталіністи знищили основоположника і творця новітньої української історичної школи академіка Михайла Грушевського, всіх його учнів і послідовників. Знищено також усі наукові заклади, де ці історики працювали.

– Знищено три історичні школи – академіка Матвія Яворського та науково-дослідні інститути історії імені академіка Дм. Багалія, Українського науково-дослідного інституту сходознавства на чолі з директором Величком – разом з усіма їх ученими й інститутами.

– Знищено філософську школу академіка Юринця, усіх його учнів, а також Інститут філософії.

– Знищено Науково-дослідний інститут літературознавства імені Шевченка, а його директора Сергія Пилипенка та більшість працівників ув'язнено або розстріляно (Кого недорозстріляли на початку 1930-х років, були знищені в 1937 році в місцях ув'язнення).

– Розгромлено Інститут мовознавства Академії наук. Переважну більшість співробітників знищено.

Вигублена була, по суті, вся творча інтелігенція – письменники, художники (насамперед велика мистецька школа на чолі з видатним всесвітньої слави художником-монументалістом Михайлом Бойчуком), театральні діячі (і зокрема геніальний режисер-реформатор, засновник уславленого театру “Березіль” Лесь Курбас), які працювали на розвиток української мови, історії, культури.

Знищуючи Голодомором тіло нації, цілеспрямовано і системно вбивали її мозок.

У чий інтересах? В інтересах кремлівської кліки (ширше – владної більшовицької партії), якій загрожувала тотальна поразка (називають більше 400 повстань в Україні за 3–4 роки колективізації).

Голодомор – це і є війна проти українського народу.

Тільки війна не традиційна, а особлива. Війна іншими засобами, як тепер кажуть, війна гібридна.

Специфіка її в тому, щоб знищити народ не в легальному, відкритому бою (тобто з артилерією, танками, літаками, великими масами військ). Сталін, Молотов, Каганович, Постишев знайшли інші методи – методи винародовлення.

А це – етноцид, геноцид, лінгвоцид. (Етимологічні складники цих понять – з латини: етно- – народ; гено- – рід, плем'я, лінгво- – мова і -цид – вбиваю).

До української ситуації пряме відношення мають два терміни: геноцид і лінгвоцид.

Пояснення потребує другий термін (лінгвоцид). Це не заборони, чим майже 300 років займалася Російська імперія.

Це особливе вбивство мови: через руйнування її лексичного складу, її граматичних, фразеологічних, синтаксичних структур, через вщеплення в її тіло злоякісних клітин, які починають бурхливо нищити всі системи мовного організму.

У контексті сучасного поняття гібридної війни можемо вважати, що Росія веде проти України вже Столітню війну – з грудня 1917 року, коли відбулося вторгнення в Україну більшовицьких військ на чолі з В. Антоновим та М. Муравйовим.

3. Лінгвоцид. Технологія конструювання суржику

(Як запроваджувалися кальковані форми мовлення?)

Наші мовні поля занедбано. Як у поганого господаря, повсюди бувають бур'яни: у нього (господаря) натуральні, у нас – мовні. Вивчення джерел вторинного суржику свідчить, що насамперед це:

- прямі лексичні запозичення (росіянізми) і кальки;
 - нерозрізнені міжмовні омоніми;
 - запозичені з російської і кальковані штамповані канцеляритні форми і словосполуки;
 - неправильно визначені граматичні значення роду, форми того чи іншого відмінка, числа, ступенів порівняння, особи, способу – все це за російськими зразками;
 - невластиві українській мові активні дієприкметники теперішнього часу і пасивні дієприкметники з закінченням *-мий*;
 - кальковані сталі словосполуки з прийменниками;
 - властиві російській мові фразеологічні “асоціації” з тим або тим ключовим словом, які переносять у наше мовлення, вбиваючи українську живомовність;
 - невраховані відмінності в узгодженні і керуванні;
 - неточно (“не по-українському”) висловлені процесові поняття;
 - кальковані ідіоматичні словосполуки, що витісняють українські;
 - невластиві українській мові різноманітні пасивні конструкції (безособові, зі зворотними дієсловами тощо);
 - іменниковість у мовленні на противагу характерній українській мові дієслівності.
- (Докладніше це буде викладено нижче. Крім того, системні пояснення охочі можуть знайти в працях автора: [1, 2, 3]).

Для чого нам уся ця диференціація? А для того ж, для чого вона потрібна й хліборобові: він виокремлює кожен бур'ян для добору методів боротьби з ним – для одного досить культиватора, а для інших потрібен сильний гербіцид, і то для кожного бур'яну свій.

Ця структурна “розгортка” нашої спотвореної публічної мови – як кардіограма, чи як ультразвукова карта, чи як розгортка хімічного дослідження крові... Та й як усі ці способи дослідження в сукупності. І це дає докладну синтезовану картину враженого організму.

Висновок із цього аналізу – невтішний: в системі української мови немає жодного закутка, куди б не проникли руйнівні засяги “наближувачів” її до російських зразків.

А що ж робити з хворим мовним організмом ескулапові-редактору?

Системі 80-річного (чи й усього 350-річного) насадження суржику він має протиставити свою систему відновлення життєздатності всіх “органів” нашої інфікованої мови. Він повинен володіти всіма редакторськими прийомами боротьби з русизмами і кальками – і то не лише в лексиці і морфології, а й (може передусім) у фразеології і синтаксисі. Він має в усіх складниках мовної системи сприяти розмежуванню двох мов – української і російської. Без цього не буде української.

Редактор мусить вивчити всі особливості своєї української мови, оволодіти всіма її багатствами.

Постишев за три місяці (!) дав нам у 1933 році “новий правопис”.

Усі цивілізовані люди знають, що правописи не можуть компонувати чиновники. Правопис творить сам народ протягом століть і тисячоліть. Вчені тільки “записують” його. А більшовицький вождь, який, власне, й не знав української мови, дав аборигенам-українцям нову правописну “конституцію”. Більшовикам же підвладне все! Тут тільки треба збагнути /розлуцтити горішка/: для чого їм підкорювати правописи? Та скринька тут не була й замкнена: призначення правопису Постишева було двоетапним: (а) “наближення” української мови до “передовішої” російської і (б) поступове знищення нашої мови.

Як же “наближували” українську мову до російської?

Про це ми тепер (після публікації постанов Комісаріату народної освіти УСРР, протоколів і резолюцій НКО щодо “перевірки роботи на мовному фронті”, хронік Науково-дослідного інституту мовознавства 1933-34 років) [18, 22, 24] можемо судити про всю систему лінгвоциду, запущену в 1933 році.

Особливість аналізованих документів 30-х років щодо мови – їх крайня заполітизованість. Звідси – різноманітні констатації і політичні настанови. Методично важливо ретельно аналізувати їх, а не тільки рекомендаційні мовні частини. Там закладено масу конкретних мовнорусифікаційних положень, які брали до уваги всі кадри т. зв. “мовного фронту” (партійно-радянський і пропагандистський актив, журналісти, вчителі, письменники). Вони, як вогню, боялися “схибити” – скористатися “шкідницькою, націоналістичною” лексикою, фразеологією. Адже це могло не просто завдати неприємностей, а прямо загрожувало життю. Вони вибирали з преси “правильні” зразки, рекомендовані спочатку цими “хроніками” Інституту мовознавства й резолюціями комісій НКО і тут же трансльовані загальнопартійними газетами і журналами. Відома, наприклад, практика розсилання через республіканські газети списків проскрибованих (заборонених) слів та слів, рекомендованих до вживання.

І це вже відразу (з 1933 року) позначилося на практичному мовленні: і в пресі, і в школі, і в громадсько-політичній практиці. В хід пішла якраз покручена, зрусифікована мова, яку ми нині означаємо словом “суржик”.

Таким чином був дуже оперативно запущений механізм “зросійщення” і “суржикізації” – з використанням усієї державної адміністративної машини.

□ Добір лексики

Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології піддала критичному обстрілу:

– практику “викорчовування т. зв. ‘русизмів’, а справді звичайних чисто українських слів, тільки гомонімічних з російськими, спільних в українськомуязику з

російськими, або й запозичених з російської мови, але віддавна масово уживаних на українському ґрунті” (на підтвердження наводяться, зокрема, слова *пожар, приспособляти, кочегарка, прикладний, курити, кустар*, які ’по-шкідницьки’ замінили на *пожежу, пристосовувати, паровичня, застосовний, палити, домороб*. [31, 144–145];

Бачте, це не русизми й не кальки, а “гомонімічні” слова, або “спільні з російськими”, або “й запозичені, але масово вживані”; або просто хай і русизми, але заміни їх “засуджуються”. Хоч круть, хоч верть – відкривається широка дорога для підміни українського мовлення на російське, на насичення нових словників русизмами і кальками. Один із супутніх результатів – омонімізація української мови, насадження російських омонімів там, де в українській мові були слова на кожне значення.

У звіті відділу мови і мислення:

! – засуджуються “заміни у словниках русизмів на українські слова – [18, 148];

Підкреслювалося, що боротьба за культуру української мови, яку вели кадри українізації, – це “методологія в своїй суті буржуазно-націоналістична. У застосуванні до української термінології ця методологія виглядає як лінія на цілковите відмежування української мови від інших мов, зокрема від російської, як лінія, спрямована на самотність української мови, на безоглядне пересаджування на сучасний нам мовний ґрунт термінів доби феодалізму на Україні тощо”. /Зауважмо, дбання про самотність української мови – величезний антирадянський гріх, “буржуазно-націоналістична методологія”/

Резолюція Комісії НКО “... в питаннях термінології” засуджувала:

– культивування архаїчних форм;

– “витягнений з архіву лексичний мотлох, невідомий (або майже невідомий) живий українській мові”;

– провінціалізми, народно-хуторянські локалізми та слова, витворені в процесі спеціальним методом веденого збирання відповідного матеріалу (викликання старих бабів та дідів із статечного і обов’язково неписьменного селянства на словотворчі проби /йдеться про термінологію/);

– тенденційне підбирання українських слів і цитатного матеріалу; підбирання політично шкідливого цитатного матеріалу;

Було рекомендовано: “якнайбільше використовувати цитатний ілюстративний матеріал з радянського письменства й взагалі не подавати цитат, де відбивається ворожа пролетаріатові психоідеологія” [31, 141–148].

У Резолюції Комісії НКО /для перевірки роботи на мовному фронті/ в питаннях термінології було сформульовано “правильні методологічні засади” та “принципи” при укладанні словників типу російсько-українського:

! а) в українській частині словника не подавати ніяких штучних, вигаданих, націоналістичного типу слів, надто критично використовуючи під цим поглядом словникову спадщину й категорично відкидаючи всіляку нацдемівшину;

б) добирати українську лексику під поглядом потреби її для культ- /скороч. в оригіналі/ і соцбудівництва, отже відкидаючи зайві архаїзми, провінціалізми;

! в) у перекладі слів і фразеології не вносити штучної відмежованості української мови від російської, подаючи відповідники обох мов лише ті, в яких є спільний мовний елемент /підкресл. – ПК/;

! г) у жодному разі штучно й тенденційно не обминати спільних для обох мов елементів (слів), зокрема й слів інтернаціонального походження” [31, 147].

Як бачимо, і тут цілком очевидним є скерування на прямі запозичення лексики з російської мови і використання калькованих форм. Евфемізми на зразок “штучних”, “вигаданих”, “націоналістичного типу слів”, “архаїзмів”, “провінціалізмів” нікого не можуть ввести в оману. Йшлося про викоренення природної української лексики,

“заморожування” ресурсів національної мови [за словами Сербенської, 30. 127]. Особливо ж підступними є рекомендації про використання “спільних для обох мов елементів” і “відповідників лише тих, в яких є спільний мовний елемент”. Тепер згадаємо спостереження Лариси Масенко: носії суржику підсвідомо відкидають зі своєї базової мови ті українські слова, які відрізняються від російських. Не зовсім уже й підсвідомо, як бачимо. Скорше цілком свідомо. Стереотип “наближення до російської” насаджувався цілеспрямовано. І донині з приводу вживання українських слів з іншими коренями, ніж у російській, ми чуємо й читаємо обурливі висловлювання російськомовних ревнителів “правильності” нашої мови, що вона “галичанская, диаспорная и непонятная людям”.

Як писав про цю лінгвоцидну практику 30-х років минулого століття С. Караванський, “титуловані “мовознавці” намагалися всю оригінальну українську лексику підвести під розряд діалектної, застарілої та розмовної. Тому вони скеровували свої атаки на самотні українські словесні одиниці, які не мали аналогів у російській мові” [15, 64].

Кожен з відділів новоствореного Інституту мовознавства виступав з доповідями про “наближення української мови до російської”, які публікували в “Хроніках НДІМ /Науково-дослідного інституту мовознавства/” 1933–1934 рр. Іноді такі доповіді присвячували одному суфіксу (напр., *-уч, -юч-*). І це було обґрунтування запровадження в українську мову невластивої їй форми активного дієприкметника, інші доповіді мотивували знищення фундаментальних природних особливостей української мови, зокрема процесових понять. “Питання про *-ування, -овання*, – доповідає, наприклад, відділ української літературної мови, – забрало три засідання”. Ті дослідження з суфіксами *-уч, -юч* тощо і були елементами деконструювання суто української системи процесових понять.

Різкій критиці було піддано рекомендації О. Курило, М. Гладкого та ін. мовознавців 20-х років не вживати таких скалькованих з російської форм, як іменники жіночого роду на *-к(а), -ч(а)* із значенням процесу (*розробка, поставка, чистка* замість *розробляння, поставляння, чищення*); іменники чоловічого роду на *-щик, -чик* (*збірщик, рознощик, мурівщик, підводчик* замість *збиральник, розношувач, муляр, підвідник / фурман, погонич/*); преф. *обез-* замість *зне-*; *-подобный, -образный, -видный* – замість *-уватий*; те ж закінчення *-ування* замість *-овання* на позначення наслідку дії чи об’єкта (31, 153–156).

Щодо слів, які позначають учасників дії, то в українській мові природними є суфікси не *-щик, -чик*, а *-ач, -льник, -івник, -ник, -ар, -яр*. От їх-то й викурювали з української мови.

□ Синтаксис і фразеологія

У констатувальній частині різкій критиці було піддано суто українські синтаксичні варіанти словників 20-х років минулого століття. У Резолюції НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній засуджувалася діяльність ІУНМ та його науковців за:

! – “свідоме відштовхування від наявних уже між кількома мовами спільних структурно-граматичних моментів, зокрема повсякчасне відштовхування від спільностей українсько-російських (зчаста й ширших міжмовних спільностей, а надто спільних фразеологічно-лексичних елементів, вироблених у різних національних мовах пролетаріатом в його інтернаціональній боротьбі за соціалізм) [31, 149]. Ось де коренилася подальша тотальна заміна живої національної фразеології на кальковану, “зі спільними елементами”, ось звідки з’явилася манера вкраплювати російські фрагменти в український текст, та ще й з ремарками, “як влучно кажуть росіяни,” та “як краще звучить у російській”.

! – “безоглядні рецептурні перепони найменшим можливостям творення прикметникових форм типу *дієприкметників активних*, неминучих у деяких випадках стилістично-перекладницької практики (напр., *існуючий, пануючий, меншовикуючий*)” [31, 150]. (Наче “панівний” чи “владний” гірше, ніж *пануючий* – П.К.)

Резолюція послідовно відкидала всі спроби лексикологів і лексикографів усувати невластиві українській мові *пасивні конструкції*. Зокрема:

– вживання *орудного відмінка дієвої особи при формах на -но, -то* типу “це зроблено мною” [31, 149] – замість природнішого “це зробив я”;

– *послугування зворотними дієсловами* на зразок “книжка друкується” [31, 150]. – замість “книжку друкують”.

Резолюція настійно (з політичними оцінками і навіть погрозами) рекомендувала впроваджувати:

! – прийменникові конструкції, зокрема з прийменником “по”;

! – активні дієприкметники;

– форми ступенювання /за російськими зразками – П.К./, з ширшим використанням складників “*більш*” і “*найбільш*” (зам. ...*іший*, *най...іший*) і прислівникових форм у присудковій частині (*більше за...* зам. *більший за*).

Резолюція на доповідь Хвилі також

! – засуджувала спроби “створення штучних синтаксичних відмінностей” [31, 141].

Усе це було втручанням у найстійкішу структуру мови, в її природну граматичну будову і синтаксис.

На завершення – ще кілька витягів з резолюції Комісії НКО в справі граматичній, що стосуються політичної мотивації тих руйнувань в українській мові, до яких вдалася влада.

“Спрямування розвитку української літературної мови у згоді з мовною політикою пролетаріату мусить базуватися в галузі граматики, фразеології, стилістики на таких засадах:

1. Граматичне оформлення мови (синтаксична структура, фразеологія), як і всі сторони функціонування в країні пролетарської диктатури й будованого соціалізму мусить бути скероване в класових інтересах пролетаріату... [31, 151].

! 4. “ матеріалом для конструювання граматичних норм української літературної мови мають бути насамперед масово-поширені мовні прикмети сучасної української мови на території УСРР в усіх її виявах (*мова пролетаріату і революційних письменників, мова політичних вождів, преси, наукової літератури, жива розмовна мова міського й сільського пролетаріату* [отут вам і суржик !!!], як також критично використовувана мовна спадщина)... [31, 151–152].

У резолюції зазначено, що “ці заходи боротьби зі шкідництвом на мовному фронті... намагатимуться товкмачити, як заходи до “русифікації” української літературної мови. Треба рішуче вдарити й по цих класово-ворожих пролетаріатові спробах...” [31, 151].

Потім це антиукраїнське спрямування наполегливо утримувалося як у політиці, так і в радянській науці. У передмові до видання АН УРСР – “Курс історії української мови” чітко висловлена настанова офіційної української радянської філології: “*російська літературна мова була і є джерелом і зразком для удосконалення і збагачення української літературної мови*”, *все нове створюється “в українській літературній мові за зразком російської. Російська мова є творчим знаряддям спілкування народів Радянського Союзу і могутнім засобом розвитку передової культури”* (т. 1, с. 18) [31, 117].

А тим часом саме тут – у фразеології і синтаксисі, – починаючи з 30-х років, завдано найбільшого удару по національній самобутності української мови. Із словників вичищали питому українську живомовність і заводили кальковані словесні ходулі.

Як вовків, обклали українців червоними прапорцями.

С. Караванський означив 29 русифікаційний втручань у саму систему української мови. “Вони настільки глибоко вп’ялися в мовний організм, пише він, що сьогочасне покоління трактує їх як органічний розвиток мови, недобравши ніяк, що цей “органічний розвиток” насильно й брутально вчинила русифікаційна машина 33-го року і створила у такий спосіб радянську версію української мови [13, 114].

Ірина Фаріон також проаналізувала правопис 1933-го року, затверджений у політично-волюнтаристський спосіб. Її висновок: цей правопис спричинив руйнівні процеси як на фонетичному, так і на морфологічному та синтаксичному рівнях. Зокрема, вона зазначає, що на синтаксичному рівні, який є дзеркалом нашого мислення, запроваджено всеохопне калькування російського способу сполучення слів /на зразок: *іти в школу* замість до школи; *у мене є* замість я маю; *давай зробимо* замість зробімо; *підписано мною* замість я підписав; *обговорюються проблеми* замість обговорюють проблеми тощо/.

Отже, загалом це була гігантська програма конструювання суржику:

– через очищення /в сучасній путінській термінології – зачистку/, окрадення словників; а, отже, збіднення лексичного і фразеологічного складу української мови,
– через псування фонологічних її засад;
– через спотворену (зрусифіковану) лексику і фразеологію,
– через накинення чужих, гібридних правописних норм – включно з синтаксисом і фразеологією.

Розглядаючи політику сталінського режиму щодо української мови, ми бачимо, що **це був лінгвоцид – чітко сплановане убивство української мови**. І запущений цей механізм був акурат у голодоморному 1933 році.

До речі, цей збіг є сильним аргументом на користь визнання Голодомору 1932–33 років геноцидом українського народу.

Є ще кілька міркувань з приводу суб’єктивного фактора. Йдеться про причини, які залежать від психологічної стійкості, від волі носіїв мови. З погляду боротьби за високу культуру мови варто відзначити такі психологічні фактори:

- необізнаність маси носіїв мови з її нормами;
- байдуже ставлення до свого мовлення;
- лінивість думки;
- мовна неохайність;
- невміння контролювати себе...

Радевич-Винницький Я. та Іванишин В. формулюють також соціально-адміністративні способи нищення української мови радянського періоду:

- через заборону мови;
- через приниження статусу й престижу мови;
- через оголошення мови неприродною;
- через оголошення мови неавтохтонною;
- через “зближення” та “уподібнення”;
- через принизливе ставлення до носіїв мови;

- через освіту;
 - через демографічну політику;
 - через привілеї для панівної мови та її носіїв;
 - через “свободу” вибору мови;
 - через звуження сфер вживання мови;
 - через боротьбу із засиллям мови;
- інші форми. [28]

4. Система роботи редактора з суржиковими анормативами

(4.1) Структура вторинного суржику

Аналіз девіацій у друкованих текстах та публічному мовленні дає нам таку їх структуру:

1. Лексика

- 1.1. Росіянізми (живцем узяті російські слова)
- 1.2. Кальки лексичні
 - Кальки з поморфемним перекладом слів
 - Зміщення семантики
 - “Неочевидні” (“приховані”, контекстні) кальки
 - За калькою – втрачений синонімічний ряд
 - Вигадані слова-покручі
 - Канцеляритна калькована лексика
 - Субстантиви прикметникової форми
- 1.3. Міжмовні омоніми і нерозрізнена паронімія (“Хибні друзі перекладача”). Неконтекстні синоніми
- 1.4. “Реверс” (втрати в ході антисуржикової роботи)
 - “Мода” на призабуті слова і мовні конструкції (зі змістовими зміщеннями)
 - Боязнь русизму

2. Морфологія

- 2.1. Навіяні (ненормативні, інтерферовані з російської) відмінкові форми
- 2.2. Спотворене ступенювання
- 2.3. Відмінності в роді, числі іменників
- 2.4. Забуті процесові поняття
- 2.5. Фіктивні форми активного дієприкметника
- 2.6. Інші форми суфіксальної та префіксальної інтерференції

3. Фразеологія

- 3.1. Кальковані сталі словосполучення
- 3.2. Кальковані фразеологічні звороти часу
- 3.3. Калькований канцелярит у фразеології
- 3.4. Кальковані і спотворені прислів'я і приказки, крилаті вислови літературного походження
- 3.5. Призабуті українські живомовні конструкції, звороти та еквіваленти слова

4. Синтаксис (Синтаксичні конструкції за російським зразком)

- 4.1. Відмінності в керуванні
- 4.2. Розщеплені присудки

- 4.3. Російська іменниковість – українська дієслівність. Пасивні конструкції, зокрема зі зворотним дієсловом
- 4.4. Кальковані сталі словосполучення з прийменниками
- 4.5. Фразеологічні “асоціації” з тим або тим ключовим словом

Бачимо, що це своєрідний стислий структурний аналіз суржику. Якщо його заповнити ілюстративним матеріалом, то практично це буде типологічна таблиця суржикізмів (суржикових помилок). Вона вкаже на помилконебезпечні місця в редактованих текстах, а її окремі найяскравіші, часом парадоксальні елементи будуть своєрідними мнемонічними, опорними знаками. Цю ідею автор втілює ще в одному посібнику [2].

Тому такий аналіз має істотно підвищити компетентність майбутнього редактора, вчителя в його тяжкій, можна сказати, санітарній роботі у боротьбі з цим явищем, у забезпеченні високої культури мовлення в суспільстві, і насамперед у його молодих поколіннях.

Отже, стисло викладемо основні типи суржикових спотворень мови і систему роботи редактора з ними.

(4.2.) Робота редактора з аномативами

Редактор:

- постійно вивчає мовний рівень публікацій, відбирає помилкові фрагменти;
 - принцип добору – рейтингове вживання 10 (чи більше) найпоширеніших лексем чи словосполучення у кожному розряді помилок за наведеною класифікацією вторинного суржику;
 - визначає в кожному розряді десятків (чи більше) найпоширеніших помилок з постійним оновленням списку;
 - опрацьовує кожен аноматив – за словниками й філологічною літературою.
- Проілюструємо це за книгою “Система – проти автоматизму суржику” [1].

4.2.1. Росіянізми (русизми)

У розряді “Росіянізми” десятка найпоширеніших девіацій виявилася такою: 1) *поступати*, 2) *затребуваний*, 3) *являтися*, 4) *переписка*, 5) *заставляти* (у зн. примушувати), 6) *доля*, *дольовий*, 7) *заказ* (замовлення), *заказний*, 8) *заклучатися*, *заклучення*, *заклучити*, 9) *наступати* (наставати), 10) *неприглядний*

Редактор ретельно вивчає лексикографічний “паспорт” кожного з цих слів, потім додає спостереження за цими словами в сучасних газетних публікаціях і художніх творах. Наприклад, слово “заставляти”...

– (5) *заставляти*: “Треба *заставити* (я не побоююсь цього слова) – *заставити* їх виконувати закони” (ВР, нар. депутат, 12.03.2012) – примусити. “Не *заставляй* мене під вітром голосить...” (пісня Ганни Чубач; часто співає на УР Лариса Недін). Автор пісні, очевидно, могла обстоювати правомірність вживання слова “заставляти” в цьому значенні, зіславшись на Б. Грінченка (у його словнику це 4-те знач.), а також на СУМ (3-тє знач.), в якому є посилання на Панаса Мирного (“Замість науки дяк *заставляв* Тараса носити воду, рубати дрова, топити піч”), Лесю Українку (“[Л у к а ш:] Чужу все до роботи *заставляти* не випадає... Наймички – не дочки”). Але вже в СУМ-11, хоч як широко в ньому подано

русизми і кальки, до цього значення слова “заставляти” є стилістичне обмеження “розм.” – розмовне. Мова не стоїть на місці, зміни в ній часом якраз і пов’язані з розмежуванням (диференціацією) значень слів, уникненням омонімії. Коли є два значення якогось слова (як тут – “заставляти”), мовна практика викристалізовує для одного із омонімічних значень нове слово чи розрізняє синоніми – тут примушувати (змушувати). Уже й у 20-ті роки мин. ст. М. Гладкий вважав, що на той час значення цього слова в нашій мові диференціювались: заставляти кожуха – рос. “закладывать”, а діяти примушують або силують [10, 137]. У нас же й досі деякі автори не хочуть розрізняти.

Якщо редактор помічає, що на перші місця “пробивається” новий російсько-український гібрид (*льготи, виручка, взятка, наглядно, приступ /хвороби/* (у значенні *пілги, виторг, хабар, наочно, напад*), його рейтингова десятка змінює свій склад (видозмінюється). Така постійна робота з анормативами – з опорою на словники та філологічну літературу відточує редакторську майстерність.

4.2.2. Кальки

Кальки з поморфемним перекладом слів

“Чемпіонами” тут є такі слова: 1) *слідуюче / або наступне – таке*; 2) *відноситься / відношення (ставитися / ставлення)*; 3) *складати (становити)*; 4) *співпадати (збігатися)*; 5) *багаточисельний / малочисельний (численний, нечисленний)*; 6) *відволікати (увагу) – відвертати, від справи – відривати; відволікатися від навчання – відриватися, забути про навчальні клопоти*; 7) *виглядати (мати вигляд)*; 8) *включати / виключати / включення / виключення) (вмикати / вимикати, газ – вимикати, перекривати)*; 9) *лишати права – позбавляти*; 10) *зустрічатися (помилки трапляються)*. Коментар до всіх читач зможе знайти в дж [1]. Всі нові анормативи редактор опрацює самостійно; тобто системно збагачує свій антисуржиковий словник.

Зміщення семантики:

Йдеться про випадки, коли скальковане слово має інше значення або інший стилістичний відтінок /неконтекстні синоніми, семантичне зміщення/. Деякі дослідники називають ці невдалі новотвори *семантичними кальками* або *семантичною модифікацією*. Йдеться про випадки, коли слово втрачає своє звичне значення і набуває властивостей, які нормативно йому не притаманні, коли використовують слово, близьке до висловлюваного поняття, але неточне за змістом чи нехарактерне для сполучення з іншими словами у певному контексті. Часом модифіковане (змінене, мутантне) слово зовсім не близьке до поняття, яке хотів висловити автор, мимовільно впливає якесь інше поняття.

Як пише Ірина Фаріон, у контексті лексичної норми інтерференція породжує *семантичні кальки*, себто перенесення чужомовного значення в українську фонетичну оболонку. Благодатним ґрунтом для *семантичних кальок* є багатозначність слова, і тим більше тоді, коли системи значень слів (або семантичних полів) в інтерферованих мовах не збігаються. [див. 32, 139–141].

Ось десятка зміщених у значенні (семантиці) слів: 1) *безкорісний / вужькокорісний / корісний / корість* (у значенні безкорисливий, корисливий...), 2) *сумісний* (у значенні спільний), 3) *наказувати* (у значенні карати), 4) *відвідати* (скуштувати), 5) *настоювати* (наполягати), 6) *бідолошний* (у значенні жалюгідний), 7) *коливання* (вагання), 8) *приємні* (прийнятні), *неприємний* (неприйнятний), 9) *спокушений* (від російського *искушенный* – втаємничений), 10) *наносити* (завдавати /травми/).

До цього ж розділу (слів зі зміщенням семантики) можна віднести і так звані **ніби синоніми, квазісиноніми** (редактори кажуть – “двоюрідний брат синоніма”). Зазвичай з’являються під час швидкого автоматичного перекладу на українську в людей, які думають російською:

– *виявлятися* (“часу на розгляд знову *не виявилось*” – ВР, 2015) – забрало чи вже не вистачило (від російського не оказалось, нехватило)

– *огородити* їх сім’ї від терористів (*СТБ, 2012*) – від *рос.* “оградити” – захистити, уберегти; забезпечити їхні сім’ї

– *опиняться* “В результаті шторму 30 тис. будинків *опинилися* без світла” (УР) – залишилися (знов під впливом *рос.* “оказались”). “Опиняться” – потрапляти куди-небудь, звичайно раптово, несподівано або дуже швидко (*ВТС*)

– *поразка: на поразку стріляти* Як це, здивовано запитує Петро Федотюк у ЛУ, стріляти так, щоб зазнати поразки? Можна б “на влучання” або, за Караванським, “на знищення” (з *рук. до Вітч., № 3–4, 2008*).

Дуже повчальною є метаморфоза зі словом *безталанний*, при калькуванні якого з російської сталося зміщення семантики. В. та Г. Островські [26, 39-40] пишуть: “І в російській, і в українській мовах є однакове за звуковим складом і тотожне за змістом слово **талант**. Різниця між ними лише в тому, що російський “талант” може мати при собі суфікс **без-** (**бес-**), а український – ні. Якщо росіяни кажуть “*бесталанное произведение*” чи “*бесталанная актерская игра*”, то ми повинні писати: “неталановитий твір”, “нездарна акторська гра”.

Це тому, що в нашій мові, крім слова “талант” (синоніми – хист, обдарування), є ще й **талан** (синоніми – успіх, щастя, добра воля, фортуна + доля – *П.К.*). Саме воно і може мати префікс **без-**, що надає слову протилежного значення: безталанний (нещасливий, *рос. горемычный*), безталання (лиха доля, *рос. невезучесть*).

Треба сказати, що й тут наш новий (!) головний (і в цілому хороший) перекладний словник /4-томний РУС/ збиває самоперекладача з пантелику. Він вказує, що російському “бесталанний”, поруч із слухним (*бездарный*) бездарний, нездарний, відповідає українське “безталанний”. Ні! “Безталанний” – це нещасливий. І ця помилка – продукт осоружної політики “зближення мов” 30-х і подальших років.

У Грінченка такого тлумачення нема. Там, навпаки, до *безталанний* додано ще й фразеологічний зворот “латаний талант”, що може бути відповідником російському “горькая участь”.

Дуже повчальний – “синтетичний” приклад Олексія Кундзіча.

Аналізуючи УРС (6-томний), Кундзіч наводить приклад – *ст.* “**Ворогування** **вражда**”. Там ілюстрація – переклад з Горького: “Будинок діда був наповнений туманом взаємного ворогування всіх з усіма”.

“Я думаю, – пише О. Кундзіч, – що Горький мав на увазі не *будинок*, а *дім* як житло родини, як саму родину. *Будинок діда* – це звучить занадто буквально, це – *здание деда*. Далі – *вражда* в Горького означає не процес, а стан, в якому перебувала родина, тобто *ворожнеча*, а не *ворогування*. Погано звучить по-українському і *будинок діда*. Ще можна було б тут вжити родовий, якби було “*будинок мого діда*”, а збіг таких двох іменників у фразах цього типу незвичний в українській мові. Не кажуть *госпо́да діда, робота батька* і т. ін., а кажуть *дідова госпо́да, батькова робота*” [19а, 41].

Тут бачимо суржиковий гібрид: “*двоюрідні брати*” *слова*, “*нібисиноніми*”, *неконтекстні синоніми, неочевидні (неявні, “приховані”) кальки*.

За О. Кундзічем – це грубе перевищення коєфіцієнта точності слова. Можна додати до цього визначення письменника (по суті, терміна) образне: це як збитий приціл у зброї або як розмита діафрагма у фотоапараті.

Неочевидні (“приховані”) кальки

Важливо зауважити, що внесені до словників після 1933 року росіянізми і кальки не доповнили словникову номенклатуру, а зайняли місця питомо українських слів. Свої слова були вилучені зі словників, репресовані (іноді кажуть “проскрибовані”) або відсунуті на треті-четверті місця як застаріла лексика. По суті, на них було накладено табу. Номенклатура словників, таким чином, різко скоротилася; а мова збідніла.

Із репресованої лексики (кілька прикладів, наведених Ю. Шевельовим [34], Л. Масенко [22] і С. Караванським [13, 15]):

Було вилучено	Було рекомендовано вживати
громада	<i>община</i>
джерело	<i>витік</i>
довкілля	<i>оточуюче середовище</i>
збірка	<i>зібрання</i>
коштом (держави)	<i>за рахунок (держави)</i>
красне письменство	<i>художня література</i>
книгарня	<i>книжковий магазин</i>
книгозбірня	<i>бібліотека</i>
людність	<i>населення</i>
накидати	<i>нав'язувати</i>
низка	<i>ряд</i>
осідок	<i>місце проживання</i>
попуск	<i>послаблення</i>
тло	<i>фон</i>
цегельня	<i>цегельний завод</i>
чужий	<i>іноземний</i>
шар	<i>пласт</i>

Часто слова з другої колонки тепер називають неочевидними кальками (С. Караванський).

Серед репресованих слів опинилися також: *вислід* (= наслідок, результат, висновок), *всуціль*, *гарбати* (= грабувати), *гарувати* (= тяжко працювати, рос. “вкальывать”); *державець*, *загал* (= широка громадськість), *достойник* (посадовець або людина військового чину), *засада* (= принцип), *перегони*, *попри*, *поступ*, *потяг* (= поїзд), *провідник* (= керівник), *часопис*, *хибити*, *чинник* (= фактор).

Вилучені були й паралельні, варіативні лексеми, часто дублети: *бік* – залишили “сторона”, *валіза* – чемодан, *відсоток* – процент, *крамниця* – магазин, *летовище* – аеродром, *мапа* – карта, *мірило* – масштаб, *наклад* – тираж, *на кшталт* – на зразок, *парасолька* – зонтик, *світлина* – фотокартка, *філіжанка* – чашка, *цирульня* – перукарня... Тобто витруювали суто українські слова і залишалися синонімічні варіанти, наближені до російської, в т. ч. й запозичені з інших мов, але закорінені в російській.

Тепер усіма цими переслідуваними протягом кількох десятиліть словами стали широко послуговуватися в пресі, літературі, усному мовленні. Все це добре – навіть і тоді, коли ці пари слів уживаються паралельно. В одних випадках це сприяє вибору варіантів зі стилістичною метою, в інших – іде конкуренція, яка відбере кращі слова. Фахівець (редактор, журналіст) має лише не припуститися семантичних зміщень при актуалізації цієї лексики.

Отже, йдеться про випадки, коли слова утворено з українських складників, але за російською подобою або всі слова українські, однак словосполука утворена за російським зразком. Зазвичай в українській мові в таких випадках є призабутий свій, питомий синонім або ідіома.

У нашому “рейтингу” це слова: 1) *відправлятися* (у значенні вирушати), 2) *минулорічний* (торішний), 3) *настільки, що...* (так, що...), 4) *неперехідний* (від рос. “непреходящий” – непроминутий, неминуший, неперебутній, нетлінний, вічний, тривкий, непропачий), 5) *непідробний, непідроблений* (неудаваний, природний, справжній, щирий), 6) *поробити* – *нічого не поробиш* (немає ради, нічого не попишеш), 7) *отримувати* (рос. “Получил?” – Перепало?), 8) *посвячений / непосвячений* (утаємничений / невтаємничений), 9) *безцінний* (неоцінений), 10) *цілодобово* (день і ніч, 24 години, всю добу)

За калькою – втрачений синонімічний ряд

Святослав Караванський називає цю ваду українського усного і писемного мовлення синонімічною недостатністю [15, 15].

До кожного слова тут – великий синонімічний ряд/ Традиційна десятка: 1) *дійсно* – *дійсний*, 2) *диковин/к/а*, 3) *насолоджуватися*, 4) *необхідний / -но, / -ність*, 5) *рахувати*, 6) *приглянутися*, 7) *плакатися*, 8) *направляти*, 9) *плачевний*, 10) *налаштувати/-ся/*. Розгортки значень див у [1, 52–57].

На цю тенденцію обтинання українських синонімічних рядів там, де в мовленні в’їлися рос. кальки, звертають увагу автори багатьох ЗМІ, які ведуть рубрики з культури мовлення – від радіожурналів “Слово” та “Чорним по білому” до місцевих газет.

Тут дуже доречно згадати оцінку Лариси Масенко: що носії суржику підсвідомо відкидають зі своєї базової мови ті українські слова, які відрізняються від російських [23, 30]. Такою є технологія мововбивства.

Вигадані слова-покручі

Часто з кальок зроджуються *слова-покручі*, вигадані, несловникові слова – ні російські, ні українські.

Рейтингова десятка таких вигаданих слів:

1) *учбовий* (навчальний), 2) *співставляти / співставлення* (зіставляти, порівнювати), 3) *увіковічити* (увічнити), 4) *благоприємний* (сприятливий), 5) *першопочатково* (очев. від “первоначально” – спочатку, передусім, насамперед), 6) *небезвідомий* – відомий, 7) *неунікний* (неминучий), 8) *післявчора* (слово-вигадка, логічно це сьогодні), 9) *стикнутися* (зіткнутися, але завжди треба шукати контекстні варіанти: “які труднощі довелося подолати” чи “які труднощі траплялися”), 10) *присікати* (класти край, припиняти).

Стали модними сумнівні прислівникові новотвори: *досьогочас* – досі, *минулоріч* – торік, *неоднораз* – не раз, *почергово* – по черзі, *цьогоріч* – цього року і под.

Канцеляритна калькована лексика

Часто це паразитичні слова і словосполуки.

У книзі “Сам собі редактор” [25] Н. Непийвода звернула увагу на тенденції в інших мовах щодо канцеляриту. “Застарілі канцелярські звороти, – пише вона, – останнім часом усувають зі своїх текстів німці, французи і навіть англійці – тепер уже всі усвідомлюють,

що і в спеціальних сферах (зокр. в науковій) легше порозумітися з допомогою природної, близької до народної мови”.

Незадоволені засиллям канцеляриту й росіяни. Але у нас часто взоруються саме на їхні не дуже вдалі взірці.

1) *вищестоящий* (вищий за підпорядкуванням, керівний, вищої інстанції); 2) *мати місце* (є, були, відбувся /мітинг/); 3) *відсутній / присутній* (не *відсутні слова*, а нема слів, не *відсутня система*, а не виробили системи, з-за *відсутності* сировини – через брак, за браком сировини або просто: нема сировини; контекстні варіанти: тенденцію – спостерігаємо, не *присутні* сімейні зв'язки в політиці, а вплив /там/ сімейних зв'язків, відсутність графи про національність – вилучили графу), 4) *необхідний / необхідність* (товари першої потреби, проклали необхідні комунікації – зайве слово), 5) *існувати / існування / існуючий* (*існує* небезпека – є або виникла), 6) *якість* (у складі словосполучки “у якості”: видано у *якості* кредиту – видано кредит), 7) *здійснювати / здійснений / здійснення* (“арешт Болбочана був *здійснений* за самовільним наказом...” – заарештували Болбочана), 8) *користуватися* популярністю (*мати* популярність), 9) *зберігати* (“ви можете *зберігати мовчання*” – ви маєте право мовчати; *зберігати* спокій – бути спокійним), 10) *передбачати* (проект *передбачає* – у проекті передбачено або розробники проекту передбачили). (Докладніша “розгортка” значень слів цієї десятки – теж у дж. 1)

Субстантивовані прикметники

На відміну від російської мови в українській нехарактерною є субстантивація прикметників, діеприкметників тощо. Росіяни кажуть “пожарный”, а українці пожежник, у росіян “окружающие”, а у нас оточення, або просто люди (але не *оточуючі!*), у них “подручный”, а у нас помічник (а не *підручний*)... Особливо плодючими на субстантиви є активні діеприкметники. Це традиція російської мови. Докладно див. у параграфі “Фіктивний діеприкметник”.

4.2.3. Міжмовні омоніми і нерозрізнена паронімія.

Неконтекстні синоніми

Особливо часто змістові зміщення трапляються там, де перекладають російські багатозначні слова й омоніми. А їх, як відомо, в сусідній мові більше, ніж в українській. Тоді кажемо про так звану розвилку: на одне російське слово є два або більше слів українських: російське “задача” – українські задача і завдання, російське “вид” – українські вид і вигляд, *рос.* “исключительный” – *укр.* виключний і винятковий (“исключительно” – виключно і винятково – з різними значеннями).

Інакше кажучи, в українській мові значно меншими є багатозначність і омонімія.

Наприклад, для дванадцяти значень російського слова “представляют” (“представит”) РУС дає 12 самостійних лексем української мови (плюс ще понад десяток синонімів):

подавати, подати; *книжн.* **представляти, представити** (напр., проект закону на обговорення ВР); **представит** новые данные – **подати** (навести) нові дані; **представит** справку о болезни – **подати** (показати) посвідку про хворобу;

наводити, навести (автор представляет в диссертации богатый опытный материал – автор наводить... /або подає/);

приставляти, приставити (напр., свідків на допит);

знайомити (чи **познайомити**) (*кого з ким*); **рекомендувати, відрекомендувати** (*кого кому, як і в рос.*);

представляти, представити (до нагороди);
зображати, зобразити *кого*, напр. на сцені; в літературному творі ще **виводити, вивести; показувати, показати; змальовувати, змалювати;**
на сцені ще – **грати, зіграти, виставляти, виставити;**
удавати, удати з себе – книжн. представляти, представити; **прикидатися, прикинутися, придуритися;**
викли́кати, ви́кликати; завдавати, завдати (эта работа не представит больших затруднений – ця робота не викличе великих утруднень (не завдасть великих труднощів);
уявляти, уявити [собі];
являти [собою], становити, бути: это дело не представляло собой ничего особенного – ця справа не являла собою нічого особливого; служба в армії є почесним обов'язком *або просто* служба в армії – почесний обов'язок;
представляти, репрезентувати (напр., яку-н. фірму).

Тож **представление** – і наведення, і представлення (до нагороди), і подання (документів), і зображення, і виведення, і показування, і удавання, і змалювання, і виставляння, і вистава, і завдавання (завдання), це, нарешті, і уявлення. Всі українські значення не потребують контексту; російське ж “представление” розпізнається тільки за контекстом.

Комунікативна перевага української мови тут очевидна.

Але для мовців (і особливо для “автоматників-самоперекладачів”) це іноді нездоланна трудність. Тому ми можемо почути у Верховній Раді, на радіо і телебаченні, прочитати в газетах явні мовні перебивки цього російського слова. Не знаючи цієї омонімічної розгортки, народні депутати, журналісти псують українську мову: *представте експертний висновок; дисертант представив багатий дослідний матеріал; актор представив у спектаклі тип глитая-експлуататора; хай не представляє з себе дурника; ця робота не представить для нас великих утруднень...* і т.д. і т.п. І тоді (можливо, з розпачу?) лунають дратівливі претензії до української мови: *“понавдыдумывали кучу всяких галичанских, диаспорных слов!”* Нема тільки мужності визнати, що це ж багатство української мови, /та й очевидна перевага перед російською/. Мабуть, тому, що так на кожному кроці очевидно стає облуда леліаних сотнями років імперських міфів про “бідність” і “несамостійність” української мови, про її польське або австроугорське походження.

Можна було б тут додати й про омонімічність англійської мови (як, наприклад, слово “action”, що теж має більше десятка значень, для яких в українській мові є самостійні слова).

Але англійська може й допомогти уточнити значення слова (терміна).

У 30-х роках [відомими бюлетенями] з української мови було вилучено синоніми та термінологічні варіанти, яким відповідав один російський термін. Одним із наслідків тієї боротьби з синонімами є два негативні явища в українській мові: псевдосинонімії і набутої омонімії, тобто помилки у вживанні українських термінів, що стосуються різних понять, але в російській мові мають один відповідник. Навіть мовознавці й донині замість “означення” вживають “визначення”. Плутанина виникає через те, що російським відповідником обох цих слів є “определение”. Проілюструвати семантичну різницю можна через *англ.*: “означення” – це “definition”, “визначення” – “determination”. У Словнику А. Кримського і С. Єфремова “научное определение” – наукове означення.

Так само доволі часто неправильно вживають:

“постійний” (тривалий) і “сталий” (незмінний) під впливом російського омонімічного зразка “постоянный”;

“скінченний” (що має границю) плутають з “кінцевим” (останній; що стосується кінця) – *рос.* “конечный”, *англ.* “finite” (обмежений) та “terminal” (кінцевий, заключний);

а “нескінченний” (що не має границі або кінця) – “безмежним” та “необмеженим (що не має межі) – *рос.* “бесконечный”, *англ.* “indefinite” і “boundless”.

Дуже часто не розрізняють “оточення” (найближчі сусіди) і “довкілля” (навколишнє середовище) – від *рос.* омоніма “окружение”.

Рос. “продолжение” відповідає трьом *укр.* словам і їх часто плутають: “видовження” (форми), “подовження” (терміну), “продовження” (дії); в *англ.* є відповідники на всі ці 3 слова (“lengthening”, “prolongation”, “continuation”). Водночас у нас “*продовжуються*” процес або дія, що мають тривати.

Російському “измерение” відповідають “вимірювання” (дія, *англ.* “measuring”) та “вимір” (властивість, *англ.* “dimension”), маємо говорити про вимірювальний прилад і п-вимірний простір. Вимір в українській мові – це визначення якої-небудь величини (виміри води в тунелі під час його затоплення”); у *мат.* величина, що вимірюється (“будинки мають кілька вимірів”); а вимірювання – дія за значенням вимірювати (прилад для вимірювання напруги).

Російському прикметникові “противоположный” відповідають українські “протилежний” (у просторі) і “супротивний” (про думку тощо). Англійським відповідником є “opposite” в обох випадках. Тут англійська розрізнити не допоможе.

Наявність російського багатозначного слова “часть” призвела до того, що в українській мові “частка” (результат ділення, *англ.* “quotient” або поділу, *англ.* “share”) потроху займає місце і “частини” (що є наслідком відокремлення, *англ.* “part”), і “частинки” (елементарної тощо, *англ.* “particle”).

Одним із проявів набутої омонімії є майже повна втрата відчуття відмінності у вживанні прикметників, що мають значення чогось виготовленого з певного матеріалу (*металевий, кам'яний, скляний, дерев'яний* тощо) та ознак, пов'язаних з матеріалом (*металічний, камінний, склистий, деревний*).

Інший наслідок “боротьби з синонімами”. – збіднення лексичного запасу для передавання понять, які не потребують термінологічного оформлення, але неодмінно є в наукових статтях. Рідкісними стали дієслова типу “твердішати”, “вужчати”, “ширшати”, “теплішати”, “холонути”, “холоднішати”, “більшати”, “меншати”, “світлішати”. Натомість маємо сполучення “ставати твердішим (вужчим, більшим)”. Водночас не завжди [автори] відчують різницю між “твердішати” (ставати твердішим, “harden”) і тверднути (ставати твердим, “solidify”).

Ще один аспект синонімічних ускладнень – термінологічні варіанти та безпідставні спроби вилучити мовні еквіваленти, що їх рівночасне вживання не спричиняє непорозумінь. Загальні терміни на зразок “обладнання” та “устаткування”, “устава” і “установка”, “злучення” і “з'єднання”, “процент” і “відсоток” і багато інших не завжди є повними синонімами, а варіантами, кожен із яких має певну галузь застосування. З часом деякі з таких термінів зникнуть через невживання. Будь-яка ж спроба жорсткого унормування не буде корисною. У словниках було б правильно подавати їх на рівних засадах.

Мовець же в таких ситуаціях користується одним, першим у словнику значенням слова. Іншими словами, редактор має клопіт із значенневою (семантичною) нетотожністю деяких слів (і не лише термінологічних, а й загальноновживаних) у російській і українській мовах, що, по суті, не вловлюють або й ігнорують деякі автори. Візьмімо ще кілька з найпоширеніших не повністю збіжних слів.

Російське “время” – українські “час”, “тривалість” і “термін” (та деякі прислівники). Тут російське слово багатозначне: *в другое время* – іншим часом; а *время* виконання програми – тривалість виконання програми (не *час* виконання); а *время* исполнення задання – 1-го июня – термін виконання; *до сего* (до настоящего) *времени* – досі, донині, дотепер (а не *до цього часу*).

Російське “число” – українські “число” і “кількість” та деякі інші значення: ряд натуральних *чисел* – ряд натуральних чисел; *большое число* отрицательных показаний – велика кількість негативних показань (а не велике *число*; як іноді пишуть); *один из их числа* – один з-поміж них (а не *один з їх числа*); *без числа* – без ліку, безліч, сила-силенна (а не *без числа*).

Багато з подібних незбіжностей у значенні слів ми можемо назвати явищем набутої омонімії.

Чому набутої? Тому що ця омонімія з’явилася в результаті тиску на українську мову, розпочатою в 30-х роках мин. ст., про що йшлося вище. Саме тоді з неї було вилучено “синоніми” та термінологічні варіанти, яким відповідав один російський термін. Слово “синоніми” тут має бути взяте в лапки, бо це не була синонімія, а точні значення розмежованих термінів там, де в російській мові є термін-омонім.

Олександр Пономарів пише про це так: “Невмотивованих лексичних росіянізмів у ЗМІ не так уже й багато. Далеко більше помилок, пов’язаних з уживанням слова не в українському, а в російському значенні”. Ілюструє: *рибалка, попередити /хворобу/* [27, 168].

Тут царина “хибних друзів перекладача”. На них, як на гачок, потрапляють ті “автоматники”-суржиконосці.

4.2.4. Калькована фразеологія

У цьому підрозділі ми мусимо спеціально розглянути руйнівні впливи російської мови на нашу фразеологію – цю найвитонченішу систему, яка забезпечує **/за словами Миколи Лукаша/** передачу особливостей українського національного мислення, думання, уявлення.

Нам з покоління в покоління навіювали неправдиву думку про те, що українська фразеологія (як і вся мова) бідніша за російську. Російська мова справді має свої виразні розмовні якості. Але українська їй нічим не поступається, а фахівці /М. Лукаш, І. Вихованець, О. Пономарів, С. Караванський, .../ вважають, що й вочевидь переважає. Це якщо мати на увазі кількісний масив фразеологічних одиниць, їх мовну досконалість і образність.

Але не йдеться тут, власне, про порівняння фразеології двох мов. Головне в тому: що це **якісно інша фразеологія**. Це фразеологія **іншого народу**. За нею – **інше бачення світу**. Поважати ці особливості й відмінності – значить збагачувати світ; нівелювати їх, а тим паче знищувати, – значить збіднювати його. Якби у імперської радянської влади не було на меті асимілювати підкорені народи, вона б мала дбати про це збагачення світу, тобто культур усіх народів, і зокрема їхніх мов. Можливо б, тоді відцентрові сили не виявилися б такими руйнівними і не розірвали російську імперію. Як писала українська поетеса Олена Теліга, “Російська імперія весь час колеться і розсипається, як розсохла бочка, не тому, що вона різномовна, а тому що вперто хоче бути одномовною”.

До речі:

У мовній політиці Росія завжди культивувала приховану і відверту ворожість до інших мов і культур. Ми тепер бачимо, як зоологічно ненавидять українську мову і українців російські ординці, які вдерлися в Крим і Донбас (розпороті животи українських патріотів, одрубані руки з татуйованою українською символікою; хамовитий окрик російського конвойного

в суді до Надії Савченко в прямій телевізійній трансляції : “Да прекрати ты говорить на этом чурбанском языке!”)

Та мовні планувальники 30-х років, власне, того й добивалися – заміщення однієї національної системи бачення світу і мислення іншою. Та хай би вона була й найкращою, насправді ж відбувалося знищення однієї з найбагатших світових мов – української, а отже про збіднення світу. Йшлося про позбавлення нас найбільшого тисячолітнього духовного надбання поколінь. Про вилучення самої душі народу.

Тому нинішня проблема калькованої фразеології є одним із вузлових моментів боротьби за повнозначне поновлення втрачаної української мови в результаті політики лінгвоциду 30-х і подальших років минулого століття.

Фразеологія (фраземний склад) української мови є носієм, втіленням національних мовних ознак. Тому багатство авторського тексту насамперед залежить від насичення його національною фразеологією. Калькування фразеологічних складників тексту свідчить про вторинність тексту, розрив з мовною, ментальною, філософською традицією свого народу. Адже фразеологія значною мірою забезпечує образно-творчий потенціал мови, “власне українську інтерпретацію світу”. Тому цілком слушно зауважує сучасний дослідник етнолінгвістичних проблем Р. Кісь, що з русифікацією “знекровлюється весь український світ” [17, 17, 20, 24].

Тепер ця залежність від російської фразеології закладена в психологію українських мовців – політиків, учених, журналістів. Бачимо різні форми побутування російськозалежного послуговування фразеологією. Тут і потворне калькування, і запозичені форми сталих словосполук. І просто “ледаче” мовлення: російські елементи фразеології завжди на слуху, а на пошук українських ще треба потрудитися.

...Слухаємо радіо (УР-1, 8.06.2009). Виступає лікар – цілком доброю українською мовою: *“Один із стародавніх лікарів, – каже він (очевидно, йдеться про Авіценну), – зауважував (скажу російською, бо там краще звучить): “Мы ест то, что мы едим”.* Чим же гірше звучить українською – “Ми є те, що ми їмо”? І мелодійніше /без того немилозвучного “-сть то”/, і економніше на 3 літери. Та й Авіценна писав не російською! У росіян теж переклад з арабської.

Ще слухаємо радіо 13 лютого 2015 року. Додзвонювач з Івано-Франківська, для якого, цілком очевидно, українська мова є рідною, все ж, коли виникла потреба сказати щось схоже на афоризм, переходить на “общепонятный”: “Це, як кажуть по-російськи, мы создаем себе трудности, чтобы потом героически их преодолеть”... Знову ж таки – чим гірше “Ми створюємо собі труднощі, щоб потім їх героїчно долати”? Хто закріпив цю думку за російською мовою?

“Але не обольщайтесь, коллеги, ми від свого не одступимося...” (ВР, 16.02.2010, н.д. Іван Кириленко) – не тіште (чи не колишіть...) себе надіями...

“Історія не знає сослагательных наклонений – если бы да кабы...” – каже ще один учений (УР-1, 16.02.2010; гість редакції – відомий гідролог) – чому б же не сказати по-українськи: “не знає умовного способу – якби та якби”? Чи граматична термінологія є тільки в російській мові?

Тобто, як бачимо, культивовано було і у великих кількостях засвоєно нинішніми авторами фразеологію теж кальковану, наближену до російських зразків. А то й просто користуються *російськими зразками без перекладу* – тим своєрідним “ледачим мовленням”:

І такі “по-русски какось-такось лучче (чи льокче)” чуємо раз у раз і у Верховній Раді, і на радіо та телебаченні, читаємо в газетах...

Фахівці називають це асоціативними запозиченнями, які свідчать про високу залежність авторів, редакторів і частково їхньої аудиторії від набору так званих прецедентних текстів, що формувався в радянські часи з явним ухилом у бік російської культури” [7].

Можна структурувати спотворені російськими калькованими запозиченнями та інтерференціями фразеологічні поля нашого писемного дискурсу: Для редактора це ключ до системного контролю за живомовністю текстів, проти спотворень, засмічення їх покручами та “дивоглядами” (за М. Рильським). Йдеться про:

– **кальковані сталі словосполучки** типу *більше за все на світі* (нормальний український варіант понад усе), *віддавати собі звіт* (здавати собі справу з чого і про що; усвідомлювати /собі/ що), *на худий кінець* (у найгіршому разі), *нічого не поробиш* (нічого не вдієш, нема на це ради), *привести в порядок / у належний стан* (упорядкувати що, дати лад чому, довести до пуття що) і под.;

– **кальковані фразеологічні звороти часу**: *в дві години* (о другій годині), *в той же день* (того ж дня, того самого дня), *до теперішнього часу* – від рос. “до нинешнього времени” (досі, донині), *на всю ніч* (на цілу ніч), *на майбутній/слідуючій неділі, чи на майбутньому тижні* (наступного тижня), *круглий рік* (цілий, цілісінький рік), *на днях* (цими днями), *на слідуючий день* (назавтра, другого дня); ще форма родового відмінка: “Четвертої неділеньки додому вертайся” (3 укр. нар. пісні), пісенна перлина (“хіт”!) Олександра Пономарьова: “Ніченькою темною прийду до тебе, милая...”

Рекомендації редакторів щодо того, як користуватися фразеологічними зворотами часу:

1. Там, де в російській мові вживається прийменник в + знахідний відмінок (і ця конструкція калькується), в українській мові слід послуговуватися конструкціями з родовим (минулої ночі) або орудним (останнім часом, цими днями) відмінками. Іноді ці форми вживаються паралельно: *нічної доби і нічною добою*. Але треба мати на увазі, що родовий відмінок вживається з однинною; неприродно було б “*теплих днів ми збиралися в Гідропарку*” – теплими днями; але “теплого дня ми збиралися в Гідропарку”.

2. Притаманні українській мові й прийменникові конструкції: о п’ятій, об обідній добі, можна й під обідню добу, обідньої доби (але не *об обідню добу*, як це часом трапляється в газетах); за Хмельницького, за якусь годину (краще, ніж через якусь годину); проти ночі, вночі проти п’ятниці, щотижня, що два дні (краще, ніж кальковане кожні два дні). Але: “з кожним днем у колективі зростала напруга”.

3. Кальковані словосполучки в українській мові часто можна уникнути за допомогою прислівників. Ширше, ніж у російській, вживання їх – одна з особливостей нашої мови: тепер, досі, незабаром, день крізь день, день при дні, понеділками й п’ятницями, щопонеділка й щоп’ятниці, М. Гладкий називає їх народними прислівниками часу [10, 81].

4. В українській мові є й чимало паралельних форм зі знахідним, родовим, часом давальним відмінками: через рік (як і в російській через год) – і за рік; до того часу (російською к тому времени) – і на той час; день крізь день – день при дні, день від дня;

– **калькований канцелярит**:

“От і маємо відсутність змістовних телепередач для дітей” – от і немає в нас...

в силу різних обставин – через різні обставини, з огляду на нові обставини)

у протилежному випадку – інакше, а то

мати місце “Хиби, що матимуть місце в роботі...” – що будуть у роботі, траплятимуться, що можуть трапитися в роботі. “Ця тенденція має місце і в Україні” (Укр газ., 8.03.2007) – спостерігається. “Після панахиди має місце траурний мітинг” (приклад з кн.

Петра Федотюка “Добродії та лихочвори”) – почався

переслідувати мету – мати на меті, ставити перед собою мету; інформаційні атаки з боку Росії переслідували мету... (День, жовтень 2014) – були спрямовані на те, щоб...
у протилежному випадку – інакше, а то,

✓ **кальковані і спотворені прислів'я і приказки** (тут трохи докладніше: відібрані ті приклади, які в'їлися в наше публічне мовлення; взято з передач телебачення і радіо, текстів ЗМІ та наукових видань):

– а Васька слухає, та їсть – а кіт ковбаску уминає, неначе й не до нього річ; а Мурий їсть собі та їсть; апетит приходить під час їжі – апетит з їдою прибуває та синонімічний варіант хто багато має, той на більше посягає; бабушка надвоє сказала – казала Настя, як удасться, це ще вилами по воді писано, надвоє баба ворожила: або вмере, або буде жива, правду казала баба, коли не брехала; біда, коли пироги почне пекти швець – швець знай своє шевство, не лізь у кравецтво; коли не пиріг, то й не пирожися, як не тямшиш, то й не берися; борг платежем красний – за позику віддяка; що винен – оддати повинен; умівши брати, умій і віддавати; була не була – що буде, те й буде; лиха біда початок – добрий початок – половина діла (справи); аби почати, а там воно й піде; на смак і колір товариша нема – на любов і смак товариш не всяк; кожен Івась має свій лас; не май сто рублів, а май сто друзів – не май сто кіп у полі, май друзів доволі; грошей мало – не біда, якщо друзів череда; не так те багатство, як вірнеє братство; вірний приятель – то найбільший скарб; ні до села, ні до міста – ні в тин, ні в ворота; ні з того, ні з цього – ні сіло, ні впало; переливати з пустою в порожню – товкти воду в ступі; тут як тут – тут як уродився, тут і вродився;

– від зорі до зорі – це звичайнісінька калька, хоч одне із значень слова “зоря” й справді “зірка”; але українці в цій ситуації кажуть: ще й на світ не займалося (не зазоріло, не благословлялося); ще й світова зоря не сходила, ще треті півні не співали, ще й дніти не починало, рано-ранесенько, рано-пораненьку, за світ, удосвіта, як Божим світом зазоріло

– життя прожити – не поле перейти – вік ізвікувати – не в гостях побувати; вік прожити – не дощову погоду пересидіти (перебути); на віку як на довгій ниві /– всього побачиш/; вік ізвікувати – не пальцем перекивати; життя, як стерниста нива – не пройдеш, ноги не вколовиши; протягом віку всього трапляється чоловіку; усього буває на віку: і по спині, й по боку

– куди кінь з копитом, туди й рак з клішню – традиційніше в українській : куди кінь з копитом, туди й жаба з хвостом; коваль коня кує, а жаба й собі ногу дає (наставляє); нате й моїх п'ять, /щоб було десять/; нате й мій глек на капусту, /щоб і я була Настя/

– курчат по осені рахують і трансформований варіант “художників восени рахують” (заголовок в УМ, 27.02.2009) – обіграно російське прислів'я “Цыплят по осени считают”. Але ж є суто українські і, може, не менш виразні прислів'я: що було, бачили, а що буде, побачимо; восени і курчата курми будуть; восени й горобець багатий; не кажи 'гоп', поки не перескочиш; як для цього випадку, можна було: жниво й для художників – восени.

– чи світ, чи зоря (калька з рос. ни свет, ни заря) – ще й на світ не займалося (не зазоріло, не благословлялося), ще й світова зоря не сходила, ще треті півні не співали, ще й дніти не починало, рано-ранесенько, рано-пораненьку, за світ, удосвіта, як Божим світом зазоріло

– що в лоб, що по лобу – хоч верть-круть, хоч круть-верть; одна дяка, що за рибу, що за дяка; не вмер Данило, так болячка задавила; чи в камінь головою, чи каменем у голову

Калькуванням часто спотворюють **афористичні вирази**.

– наприклад, “Україна молода”, “Робітнича газета” та інші джерела в українському тексті цитують російський варіант перекладу з “Фауста” Гете: “Лишь тот достоин счастья и свободы, кто день и ночь идет за них на бой”. Чому ж би не скористатися відмінним перекладом Миколи Лукаша на українську: “Лиш той життя і волі гідний, хто б’ється день у день за них”? /Хто не полінується підрахувати, виявить і тут перевагу у стислості при щонайменше рівності афористичності: 55 і 45 знаків/.

– Або: *бійтесь данайців, дари приносячих* – за російським зразком: “Бойтесь данайцев, дары приносящих” (А.П.Коваль: “Боюся я данайців, навіть коли вони приносять дари”). Теж не найкращий варіант: нема ритму, як у Вергілія: “Timeo danaos et dona ferentes”). Можливі варіанти: бійтесь данайців – хай навіть з дарами; або бійтесь данайців, не вірте дарам їх.

– *А паразити ніколи (від рос. “А паразиты никогда”)* – а паразитів жде біда. (У перекладі “Інтернаціоналу” М. Вороного: “Лиш ми, робітники, ми – діти / Святої армії труда / Землею будем володіти, / А паразитів жде біда!..” Це ще одна характерна “ледача” помилка – навіть у легкодоступні переклади лінуються заглянути. Це все ж таки “Інтернаціонал”, який можна знайти навіть у першій-ліпшій шкільній бібліотеці).

– “Ми співали популярну на той час пісню “*Ми народжені, щоб казку зробити дійсністю...*” І там, пам’ятаєте, є слова: “*А замість серця полум’яний мотор*” (УР-1, 13.03.2013) – Це ще гірше, ніж сказати російською: “Мы рождены, чтоб сказку сделать былью”. Треба зберегти хоча б ритм – напр., “Ми в світ прийшли, щоб казку оживити...” і “А замість серця пломінкий мотор”. Це спотворення і російських, і українських текстів непоетичним перекладом на українську.

Зразки високої фразеологічної майстерності демонстрували наші перекладачі Г. Кочур, М. Лукаш, М. Рильський.

Ось виразно стилізовані фрагменти з Гоголівських “Івана Івановича й Івана Никифоровича...” Але яка заворожлива живомовність перекладу!:

– “*Как бы то ни было*, только это почти невероятно для всех, что...” – Один з перекладачів, не мудруючи, скалькував: “*як би там не було...*” А що у Максима Рильського? – “Так чи сяк, а тільки ніхто не міг повірити, що...”;

– “*Но я тех мыслей*, что нет лучшего дома, как повестовый суд”. Той же перекладач теж не морочив собі голови: *я тих думок, що...* – а у Рильського: “Але я так собі міркую, що немає кращого будинку...”;

– “Когда Иван Иванович пришел к себе домой, то долго *был в сильном волнении*” – “.. то довго не міг угамуватися”;

– “*Фу ты пропасть!* Как может, *как найдется* человек поддержать свое достоинство!” – Бий тебе лихо! Як то може, як добере способу людина підтримувати свою гідність!” [29, 119–120].

Ось зразок істинно українського мислення!

Отже – основні вади в користуванні фразеологізмами, прислів’ями і приказками:

- ✓ 1. Поширеною хворобою є буквалістичні переклади прислів’їв, приказок, афоризмів з утратою ритму, рими, образності.
- ✓ 2. Там, де треба сказати афористично, наших авторів привчили користуватися російськими варіантами (часто їх і не перекладають), щоб складалося враження, що багатство думки, глибина і дотепність є в російській мові, в українській же їх немає. Невиправдано рідко наші журналісти й редактори користуються багатющою афористикою наших видатних письменників – Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Бориса Олійника та інших.

- ✓ 3. Дуже рідко використовують синонімічні варіанти фразеологізму, на які справді багата українська мова;
- ✓ 4. Користуються взятими живцем російськими прислів'ями і приказками (без перекладу).

Тим часом з наведених фрагментів бачимо багатющі можливості української мови:
– вона надзвичайно багата на фразеологічні синоніми. Часом там, де одне російське прислів'я, в українській цілий синонімічний їх ряд. Автори ж дуже мало користуються ними;

– калькованій словосполуки в українській мові часто можна уникнути за допомогою прислівників.

Тут скрізь потрібна **ментальна професійна мобілізація** українських авторів і редакторів. Адже проблема не в браку мовних засобів, а в нерозумінні смислу тієї боротьби, яку ведуть проти української мови її противники. А головне, що наших мовців привчено взоруватися на російські зразки, забути про рідномовні багатства. Більшість із них не користується живомовністю народної мови, афоризмами класичної і сучасної української літератури.

4.2.5. “Фіктивні дієприкметники”

Дуже поширеною суржиковою хворобою є вживання дієприкметникових лексичних утворень, що закінчуються на *-учий, -ючий, -ачий, -ячий /-ящий/, -виий* (активний дієприкметники), *-мий* (пасивний дієприкметник), замість способів висловлювання, притаманних українській мові. Ірина Фаріон називає їх “особливо злякисними інтерференціями” [32, 89]. Звично наслідуючи російський правопис, наші мовці часто вживають *поглинаючий* замість поглинальний або вбирний; *сполучаючий* замість сполучний чи єднальний; *кодууючий* замість кодувальний; утворюють неживомовні форми *далекоідучу* замість далекосяжну, “*несучу частоту*” та “*несучу конструкцію*” замість частоти-носія і опорної, базової або тримальної конструкції. Найгірше, що до цих форм звикли й журналісти, і політики, і вчителі, і навіть багато письменників.

Звідки вони взялися в новочасній мові? З лінгвоцидних 30-х років мин. ст., коли серед заходів “наближення української мови до російської” була й така настанова, яку ми вже наводили: “Оголошено бажаним та корисним вживати активні дієприкметники замість прикметників”. Це один із вірусів, яким було інфіковано українську мову в 30-х роках.

Але якби ж то ця проблема залишилася в історії... Для нас особливо болючим є те, що вона актуальна й сьогодні. Адже вслухаймося в сучасне мовлення: знову – *зростаючий* вплив (замість, скажімо, щораз вищий), *наступаючий* Новий рік (прийдешній), *воюючий* народ (нескорений, народ-воїн), *гинуча* мова (мова на краю загибелі, майже вімерла, мруща, знищувана мова), *розмовляючий* студент (зайнятий розмовою, балакун, словомовний), *галопуюча* інфляція (нестримна, невпинна, обвальна), *співаючий* ректор (ректор-співець, ректор-співак, ректор-співун, співучий, охочий до співу, саме зараз – що співає) – усе залежно від контексту.

Йдеться, як бачимо, про активні дієприкметники теперішнього часу – форму, запозичену росіянами з церковнослов'янської. І вона там стала органічною; *выступающий, работающий, ведущая* організація, *вышестоящий* орган, *окружающая среда*...

Усі ці слова в 30-ті роки й були трансформовані в кальковані форми і вставлені в “українські” словники: *виступаючий, працюючий, ведуча* організація, *вищестоящий* орган. І сприймаються вони в українській мові як чужорідні вкраплення, а то й як покручі. Їх ми

бачимо в СУМі-11, в тритомному РУСі та ін. Та після введення калькованих активних дієприкметників до словників 30-80-х років ними стали широко послуговуватися в усіх стилях мовлення і тої інерції не можуть позбутися й донині.

Українські філологи завжди були досить категоричні щодо цієї форми.

Павло Житецький (видатний український філолог і педагог середини ХІХ ст.): “Щодо активних дієприкметників, то їх зовсім нема в народній мові” [11, 24].

Олена Курило (відомий український мовознавець періоду українізації): “Українська мова не знає активних дієприкметників на *-чий, -(в)ший*, ані пасивних на *-мий* у тому творенні та в тій функції, як їх уживає сучасна українська літературна мова, як ото: *тварини, живучі й живші на землі; факт, спостерігаємий; незадовольняючі наслідки; чоловік, намагаючийся стати...; вражаючий випадок; далекосягаюча спеціалізація та ин.*” [20, 18].

Кальковані дієприкметники Олена Курило називає фіктивними дієприкметниковими формами або просто фіктивними дієприкметниками. Цим же терміном послуговувався й Борис Антоненко-Давидович [5].

Отже, перше принципове методичне зауваження щодо роботи з дієприкметниками: слід розрізняти прикметники і власне дієприкметники (з суф. *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-* ...).

“В народній мові, – писала Олена Курило, – дієприкметники на *-чий* і значінням своїм і функціями перейшли в категорію прикметників. У них не відчуваємо чинности (стилістичного відтінку дії – П.К.): значінням своїм вони вказують на прикмету, властивість” [20, 18], а суфікси підсилюють ту властивість. Ілюструє прикладами: *робуча бджола, бачучі очі, а трудяще, а роботяще, білющий* (від білий), *скупучий* (від скупий), *твердючий* (від твердий), *злючий, злющий* – від прикметника злий (а не від дієслова!). Наводить вибірку (словничок) – бл. 80 таких слів. За спостереженням О. Курило такі прикметники, навіть якщо вони й дієслівного походження, не мають часового відтінку, як дієприкметники, а вказують на сталу ознаку, як прикметники. Дослідниця підкреслює в них наголошеність суфіксів – для редактора це мнемонічна ознака розрізнення дієприкметника і прикметника.

Активний дієприкметник належить до розряду потенційно можливих формотворів, які на практиці не використовуються. Про них пише проф. Іван Ющук як про “морфологічні словоформи, які існують лише як можливість” (як множина від *молоко, слух, довіра* або дієслівні форми *світаю – світаємо, брунькую – брунькуємо*). До них належить і дієприкметник активної дії теперішнього часу. “Від дієслова *смеркати*, пише вчений, можна утворити активний дієприкметник *смеркаючий*, але вжити його в синтаксичній конструкції не можна – цьому противиться лад української мови” [35, с. 449].

Друге методичне міркування: в українській мові є свої, і то – дуже багаті й різноманітні засоби вираження значень російських активних дієприкметників.

Як же долають цю проблему?

Нею переймалися й мовознавці ХІХ ст., й ентузіасти українізації 20-х років ХХ ст.

Ось як аналізував переклади Євангелія Павло Житецький:

У Пантелеймона Куліша в перекладі сказано: “і бачить тривогу і плачуущих, і голосячих гучно”. А в Пилипа Морачевського – “і бачить, що усі в тривозі, і плачуть, і кричать дуже” [М/атфея/. 5].

У Лободовського: “найшли його у церкві *сидячого, слухаючого, питаючого...*” А в Морачевського [знов-таки] – “найшли його у церкві, як він сидів посеред учителів, слухав їх, а сам запитував”.

У Лободовського: “всяк *високотносячий* сам себе понижений буде, а *понижаючий* себе підвищиться”. У Морачевського ж – “усякий, хто підносить сам себе, понизиться, а хто понижає сам себе, піднесеться” (Луки/. 18, 14).

Ще у Лободовського: не будь *невіруючим*, але *віруючим*. А у Морачевського – “не будь невірний, але вірний”.

Морачевський ще й по-іншому обходить дієприкметники:

а) “сказав пророк Єремія сими словами” (там, де у Лободовського – “казане пророком Єремією *глаголючим*”);

б) “там стрінете чоловіка з глеком води” (у Лободовського – “і зустрине вас чоловік, *несучий* воду у глеку”).

Можна було б, як зазначає Житецький, скористатися й таким способом:

в) “стрине вас чоловік, несучи воду у глеку”.

Зрозуміло, чому Житецький дає тут найвищу оцінку Морачевському: “Морачевський понад усякий сумнів у великій мірі володів чуттям народньої мови, так би мовити, психологією її” [11, 39].

(До відома: Пилип Морачевський (1806-1879) – укр. перекладач, автор першого перекладу українською мовою чотирьох Євангелій (дозвіл використовувати їх у літургії дістали лише після 1905 року, коли втратили силу Валуєвський циркуляр і Емський указ царя).

Відштовхнемося від цього аналізу П. Житецького для визначення

основних способів заміни “фіктивного дієприкметника” засобами української мови

Сформулюємо, які методи культивував наш авторитетний філолог:

1) перетворення дієприкметника на дієслово з тією ж основою (з відповідною перебудовою речення): “і плачуть, і кричать дуже”;

З сучасних ЗМІ: “ніч була *освіжаючою*” (“День” за 31.07.2008) – ніч відсвіжувала (як варіант – була повна свіжості);

2) застосування різного типу підрядних речень з дієсловами з різними сполучниками (не лише “який” і “що”): “найшли його у церкві, як він сидів ..., слухав..., запитував”; “усякий, хто підносить..., а хто понижає...”; цей же спосіб бачимо у М. Лукаша: “... жінка одного багатого купця, що саме подався з галерами своїми кудись до Фландрії” (не *подавшигося* чи *поїхавшигося*. – Декамерон, С. 275)

Додамо ще два варіанти **описової підрядної дієслівної конструкції** з української класики: “Чи ви, братіки, що читаете або слухаете сюю книжку, думаєте, що він малював собі просто?” (Г. Квітка-Основ'яненко. *Салдацький патрет*) – не *читаючі* і не *слухаючі*; “Чи на те ж я тебе призрів і викохав, щоб ти мене при старості, що уже одною ногою у ямі стою, покинув без усякої помочи?” (не “уже *стоячого*”).

3) використання субстантивованого прикметника (тобто такого, який виконує роль іменника): “невірний, але вірний” (хоча ця форма в сучасній українській мові не дуже поширена);

4) **перифразування з займенником і іменником:** “сказав сими словами” (замість “глаголючим”);

5) **перифразування з уникненням дієприкметника:** не несучий [глек води], а з глеком води. Приклад із сучасного наукового тексту: “Ступеневість системи освіти являє собою відображення процесу пізнання об’єктивної дійсності активно діючим суб’єктом” (з *рук. до. ВОР № 4 – 2005*) – активним, життєво чи суспільно активним, або суб’єктом активної дії;

6) **використання дієприслівника або дієприслівникового звороту:** несучи глек. Приклади С. Караванського: “брат, смакуючий подробиці, каже” – “смакуючи подробиці, брат каже”; “пролетіла співаюча пташка” – “співаючи, пролетіла пташка”. Користувався дієприслівниковою заміною активного дієприкметника Т. Г. Шевченко: “Хвалилися гайдамаки, на Умань їдучи: “Будем драти, пане-брате, з китайки онучі” – це епіграф до розділу Шевченкових “Гайдамак” з народної пісні про Швачку; “Защebetав жайворонк, Угору летючи; Закувала зозуленька, на дубу сидячи...”; “Бач, заснула, виглядавши, моя сизокрила!”; “Куди ти йдеш, не спитавшись?..”

7) Кальку може заступати **віддієслівний прикметник з кінцівкою /ув/альний**.

– “Не заходьте за жовту обмежувальну лінію...” (з *оголошень у метро, червень 2012 і постійно; виправлена помилка, раніше звучало за жовту обмежуючу*).

Але цей суфікс – не завжди добрий засіб для уникнення фіктивного дієприкметника, сприймається як штучний: “Згідно листа-дозволу Київської міської державної адміністрації розпочато проектно-вишукувальні роботи будівництва житлового комплексу” (“*Печерськ*”, *травень 2007, № 11*) – проектно-пошукові роботи для будівництва; і, зрозуміло ж, згідно з листом... – *помилка в керуванні*.

8) **прикметником (найчастіше синонімічним) з іншим суфіксом (-лив-, -н-, -ч-, -ивн-, -івн- та ін.)**. Цим варіантом часто послуговується наш видатний перекладач Микола Лукаш у стилізованому під давньоукраїнську манеру тексті “Декамерона” (К.: “Дніпро”, 1968):

“Бог дав мені таку любливу вдачу (*Декамерон*, с. 262).

Так і в сучасних публіцистичних (газетних) та наукових текстах:

– загрозливий (а не *загрожуючий*);

– “Біля працюючої пральної машини” (“*День*” за 31.07.2008) – біля увімкненої;

– “блукаючий електрон”, який збиває з орбіт усі інші ‘слабкі’ (жіночі) ‘електрони’ /Оксана Забужко. – образно про Дон Жуана/ [11, 487] – мандрівний;

– “Прісціллина інвектива містить інтригуючий ‘крейдяний знак’ /тобто натяк/” [11, 201] – прихований чи загадковий.

– “... Приміром, вигнані гібеліни, що дали світові Данте, /були/ ‘величнішими’ од царюючих Бурбонів (“гібеліни” – політ. напрям, верства в Італії XII–XV ст) [7, 465] – од царствених Бурбонів (од царів і королів);

– “В діловому тексті слід прагнути до того, щоб означення стояло перед означуваням словом, а додаток – після керуючого слова” (3 *дипл. роботи, травень 2011* – з *посил. на: Горбул О. та ін. Ділова укр. мова. – К., 2000. – С. 119, тобто джерело студентської помилки – в офіц. посібнику з філології*) – після опорного слова чи перед залежним словом (до речі, на ці “керуючі” і “керовані” слова натрапляємо в багатьох публікаціях з філології); *виснажуюча сесія* – виснажлива; *гальмуючий пристрій* – гальмівний,

– “Це дає підстави для *мультиплікуючого* синергетичного ефекту і небувалого соціального зростання” (Андрій М. Окара. Нова ідея для нової України // День, 15.06.2010) – мільтиплікативного (термін узято з математики, а там саме так: мультиплікативна величина, мультиплікативна група).

9) показаним вище варіантом **прикметника з наголошеними суфіксами** *-уч-, -юч-, -ущ-, -ющ-, -ач-, -яч-, -ящ-*: “богобоящі люди” (Декам., с. 34), “річ, яка належала болящому або померлому од сієї хвороби...” (с. 35); “все на світі сьому минуше і вмируше (с. 47); “мов із якого джерела невсихучого (с. 271); “Воістину, блаженна есте понад усіх живущих” (с. 276); (Всі приклади з “Декамерона”). Схожі варіанти є й у перекладі “Дон Кіхота”: “ревнощі гризучі”, “назустріч смерті неминучій” і навіть “Не будь знаючим, а будь маючим” з характерним зміщенням наголосу на суфікс (“Дон Кіхот” у перекл. М. Лукаша).

Подібні приклади наводить і Карав.: *випрохуючий милостиню – жебрущий; гинучий – умирущий; вислизаючий – вислизущий; брязкотючий, брязкучий; (а не *брязкаючий*); сліпучий; (а не *засліплюючий*) – спалахущий (не *спалахуючий*), хоча й кваліфікує їх як *дієприкметники*, властиві українській мові. Це все ж не дієприкметники, а прикметники, бо вони передають не дію, а властивість.*

А в Оксани Забужко – і тут звична данина дієприкметникам: напр., *пожираючий* “/Зі стосунків Лесі з матір’ю – Оленою Пчілкою/... зродилась ціла галерея Українчиних ‘*пожираючих*’, деструктивних матерів” [11а, 434] – цілком можна було б перевести в прикметник: пожирущих.

10) С. Караванський же визначає ще два окремі способи **віддачі активного дієприкметника іншим дієприкметником**. Йдеться про використання

– **давнього дієприкметника**: *зникаючий і гинучий – зникомий; розуміючий що – свідомий чого*;

– **активного дієприкметника минулого часу з суфіксом -л-**: *прилягаючий – прилеглий*; відстаюча країна – відстала.

З Караванським солідарний і Микола Лукаш:

– Прекрасна дама, що у всім околі
Шанується твоє імення миле!
Лиш той, у кого серце спорожніле,
Не горнеться до тебе мимоволі.

(Мільтон у перекл. М. Лукаша)

11) Використання **прислівників-посилювачів**: *чимраз, щодалі, щораз, дедалі*.

Ось як пише К. Рильов у “Дні” (17.06.2005): “Дедалі різкіше повертаємо [на гірській дорозі], намотуючи кола, які стають чимраз меншими в діаметрі. Караван [машин] скидається на собаку, який носить за своїм хвостом. Ліс стає щоразу темнішим [можна було б: щодалі темніший], перетворюючись на зелений тунель”. Ще приклади: щораз вищі ціни (не *зростаючі*); дедалі слабший (не *слабнучий*).

12) **Перефразування**, де дієприкметник перетворюють на іменник і створюють **двоіменникову словосполучку**: “Розсіюючий фактор діє скрізь...” (до ВОР №3 – 2003) – фактор розсіювання (або розсіювальний фактор); “Питання з контролюючими органами – без відповідей” [тобто ці органи не виконують своїх обов’язків, не контролюють] (ДТ, 21.08.2004). – органами контролю. Ще приклади: засіб знеболення (не *знеболуючий*), словесне оточення (замість *оточуючі* слова).

У тексті Оксани Забужко теж можна було скористатися цим способом: "...'предківський спадок' лицарської служби... мислився в цій спільноті (Косачів) тим категоричним імперативом поведінки, 'преділом, іже не преїдеши', який і 'прив'язує' до норми..., тримає при ній додатковим *зобов'язуючим вагарем**..." [11а, 447] – тягарем обов'язку.

* "Вагар" – особа, яка важить що-небудь або контролює зважування – *неточне слововживання*.

13) Заміна на прикметник з видозміною морфологічної форми слова (напр., з додаванням префікса). "Ведучою сферою діяльності технічного університету є наукові дослідження" (з рук. до ВОР №3 – 2003) – провідною. Не *спляча* красуня, а приспана красуня (варіант Карав.).

14) У реченні "З бетонування пілонів почалося спорудження *несучої* конструкції майбутнього залізнично-автомобільного моста через Дніпро" (Хр., 2004) потворну кальку **замінено на прикметник з іншою основою, який адекватно відображає необхідний (авторський) зміст:** опорної, тримальної. Цей же спосіб допоможе авторові і редактору уникнути й таких найпоширеніших "діеприкметникових" помилок: *вражаючий* ефект – могутній ефект, *діючий* – чинний, активний, діяльний, дійовий, ефективний; *існуючий* – сучасний, наявний, суцільний. Часто всі ці "існуючі", "діючі" виявляються просто зайвими словами. *Біжучий рядок* – плинний, рухомий; *багатообіцяючі слова* – слова, повні надії, обнадійливі; *воююча сторона* – протиборча; *енергозберігаючі технології* – енергоощадні; *правляча еліта* – керівна, владна; *процвітаюча фірма* – успішна.

15) Переформулювання фрагмента думки іншими лексико-синтаксичними засобами

"Для збереження сім'ї держава має створити єдиний *стимулюючий* простір" (з рук. до Вітч. № 1-2 – 2006) – можна стимулювальний, *але* навіщо ж зациклюватися на чужій формі думки? Слід шукати інші лексико-синтаксичні засоби для її вираження. Напр., "створити єдину систему стимулів".

16) Замість кальки можна вжити прикметник з суфіксом -ист-: не *загрібаючий*, а загрєбистий, не *підбадьорюючий*, а бадьористий; російське "сверкающий" можна передати словом вогністий (за Карав.)

17) Віддієслівний прикметник з суфіксами -авч-, -альн-: "Найяскравішою об'єднуючою рисою цих есе є традиційний юнацький ідеалізм" (День, 1.10.2004) – об'єднавчою, єднальною; *вимірюючий прилад* – вимірювальний, *пояснююча записка* – пояснювальна.

18) Основа – синонімічне слово, перетворене на прикметник + суфікс -ч-. (Цікаві приклади – в Караванського: запам'ятовчий, протиборчий)

"...*Бажаючих* у критичний момент перекласти з хворої голови на здорову більш ніж досить" ("Наша столиця", жовтень 2004) – охочих.

– "Запрошуються всі *бажаючі*". Петро Федотюк (*був пост. автором ЛУ – "Етюди про мову. З редакторськ. записника*) писав (15.07.2004): "По-українськи було б запрошуємо всіх, ласкаво просимо, без "бажаючих" і навіть "охочих" – *небажаючі, неохочі* не ходять будь-куди, хоч би як їх запрошували, – хіба що під конвоєм".

19) На позначення “діяча” дієприкметникову кальку можна замінити на **іменник з суфіксами -альн- + -ик-**.

“Услід за російськими естрадними зірками і політологами до України телевізійно-передвиборної потяглися і політичні *співчуваючі*” (День, 22.10.2004) – співчувальники; мітинуючі – мітингувальники; завідуючий ферми – завідувач; обслуговуючий персонал – обслуга.

20) Можуть бути й інші суфікси (закінчення): **-ник, -ець, -ар, -ер, -тель тощо**: не виконуючий обов’язки, а виконавець обов’язків, не всезнаючий, а всевідець, не колекціонуючий, а колекціонер і под.

21) Уникнення кальки за допомогою **прийменників для, на та іменника з тією ж основою що й у дієприкметника**. “Якщо дозволите, уточнююче питання. Що ви називаєте цинізмом у політиці?” (ДТ, Юлія Мостова, 18.05.2004) – запитання для уточнення. Так само: не гальмуючий пристрій, а пристрій для гальмування; не шифруючий апарат, а апарат для шифрування; не записуючі пристрої” (ВВ, 17-23.09.2004) – пристрої для запису або просто записувачі.

“Судячи з усього, вона завдала попереджувальних контрударів на двох напрямках” (Сергій Рахманін. Обід із трьох страв, який не відбувся // ДТ 27.06.2009) – контрударів на випередження.

22) Для позначення нюансу про початок процесу можна використати **прислівник уже + прикметник з суфіксом -уват-**: цей сивіючий чоловік” (Гал. Тарасюк. – ЛУ, 29.07.2004) – уже сивуватий.

23) **кінець процесу – уже майже + прикметник**:

– “спадкоємиця відумираючої шляхти” (за Маланюком) ? – [11а, 316] – напіввимерлої, вимирущої

– “/лірична героїня/ пам’ятає й їхній натхненний хоровий спів – у западаючій темряві” [11а, 470] ? – в залеглій уже темряві.

24) Кальку у вигляді складного іменника заступив іменник, одна з частин якого зазнала синонімічної заміни.

“Хрущовську відлигу вже почало прихоплювати морозцем брежнєвського режиму з його переслідуваннями та арештами інакомислячих” (Глушко О. К. Феномен лідера. – К. : АРТА, 2004. – С. 12) – інакодумців.

25) У пригоді стає **ідіоматичний – часом образний – зворот: діючий – у дії, в роботі, в ходу; скисаючий – у процесі скисання, недокислий; температураючий хворий – хворий з температурою; покладаючий надії на – з надіями на**

26) **Калькований зворот заступає дієслово або іменник з прикметником (дієприкметником) готовий, зайнятий, звиклий, здатний, охочий, радий, схильний**:

агітуючий

зайнятий агітацією

нудьгуючий

звиклий нудьгувати

обіцяючий

радий (охочий) обіцяти

перебільшуючий

схильний перебільшувати

рос. *бегущая по волнам* відважна бігти плесом вод (варіант Карав.)

”... Це говориться про інтелігенцію Срібного віку, найбільш *’естетствующу’* в усій російській історії” [11а, 532] – схильну до естетства (заглиблену в естетство)

27) Прислугується традиційна українська словоформа – двочленне складне слово (варіанти Карав.):

<i>дурячий світ</i>	<u>дурисвіт</u>
<i>закручуючий голову</i>	<u>закрутиголова</u>
<i>лизучий блюдо</i>	<u>лизоблюд</u>
<i>оточуюче середовище</i>	<u>довкілля</u>

28) Можна використати й іменник-прикладку з тією ж самою основою, що була в дієприкметнику, або з його синонімічною заміною:

– *конкуруючі* групи “Домовитись між собою політикам, за якими стоять *конкуруючі* фінансово-промислові групи, буде непросто” (з *бакалаврської роботи черв. 2006*) – фінансово-промислові групи-конкуренти (або супротивні групи).

– *граючий* тренер: “Я особисто вестиму його /телемарафон/ – такий собі *граючий* тренер – щоб не втрачати професійний рівень” (*Маша Томак. Інт. з в.о. президента НТКУ Василем Іщуком – День, 25.04.2008*) – тренер-гравець.

– *компрометуюча* інформація: “... Співробітники ГУ МВС України в Луганській області розпочали активні заходи з метою пошуку *компрометуючої* інформації про особисте життя Кислинського та його близьких родичів” (День, 8.03.2009) – компромат-інформації або компрометувальної.

Приклад з аудиторної практики, осінь 2007 року. Футбольний коментатор на ТБ-1 пояснює, чому помилився воротар, пропустивши гол: “Знаєте, в російській мові є прекрасне слово для цієї ситуації – *уходящий мяч*. Українська мова, на жаль, не має відповідника”. На пропозицію викладача допомогти коментатору після домашнього обдумування надійшло кілька пропозицій від студентів: “м’яч летів ухильною траєкторією”, те ж – відлітною, “м’яч був підкручений”. І нарешті найкращим визнали варіант з прикладкою: **м’яч-утікач**. Це характерна ситуація: коли наші мовці не знають гаразд можливостей української мови – все звалюють на її “недорозвиненість”.

З розглянутого бачимо, що в багатьох випадках можливі два-три, а іноді й більше способів заміни активних дієприкметників на питомі українські варіанти. І це нормально, це надає авторові і редакторів додаткові стилістичні засоби, свідчить про широкі можливості української мови.

Ось кілька прикладів:

“Олія *надає загальнозміцнюючу дію*, сприяє нормалізації тиску, зниженню метеозалежності” (*ВЗ, 19.05.2011*) – 1) справляє тонізувальну дію, а простіше: 2) тонізує, 3) сприяє нормалізації...; ще, можливо, 4) снажлива, бадьоруща дія олії).

“*Домінуючою* тенденцією партійного будівництва /у нас/ стало формування клієнтели навколо міні-лідера, для якого ідеологічна платформа його власної партії є чи не найбільшою загадкою” (*Василь Ткаченко. Усвіт Русі-України // День, 21.09.2011*) – 1) домінантною; 2) домінувальною чи просто 3) “в партійному будівництві домінує тенденція.

– “Цю *консолідууючу* місію в 2006-му виконав Універсал національної єдності” (*Наталія Ромашова. “Робота над помилками”. Інт. з Віктором Ющенком // День, 2–3.04.2010*) – 1) консолідувальну; 2) місію консолідації або єднальну чи об’єднавчу.

– “Національні інтереси *підмінюються* утилітарними інтересами *домінуючих* еліт” (*Андрій М. Окара. Нова ідея для нової України // День, 15.06.2010*) – 1) панівних; 2) домінувальних; або й просто 3) “інтересами еліт”.

– “Нові засоби ведення воєн та оонівська мораль стали *якими-не-якими* *стримуючими* факторами від масового людиноббивства” (*Олена Зварич. Пащекування*

нащадків // УМ, 1.09.2009) – 1) яким не є, а /все ж/ стримувальним фактором або 2) фактором стримування; 3) хай яким, але /все ж/ стримувальним; хоч ським-таким стримувальним фактором).

– “Крім того, треба враховувати прилеглі до них території, а саме:... до вузлової точки – *обмежуючі* її вулиці. Прилеглі території й пов’язані з ними об’єкти мають отримати різні види *обмежуючих* статусів і “свої” програми розвитку” (Анатолій Щербатюк. Київ – світовий духовний центр православ’я. Інт. з акад-ком, архітектором Валерієм Книшем // ЛУ, 31.07.2008) – 1) які її облягають; 2) обмежувальних.

Карав. [14, 151-152]. **Вражаючий, -че** (присл.). “...українству був притаманний *вражаюче* високий рівень народної культури; а є ж разюче, винятково, напрочуд, навдивовижу. (Тут Карав. вибирає “напрочуд”). **Всеохоплюючий** – всеосяжний. **Існуючий** – сущий, сучасний, теперішній, наявний, нащ, здатний існувати (у воді).

Було б помилкою вважати, що обмеження у використанні форми активного дієприкметника в українській мові є якоюсь її недосконалістю. “Невластивість активних дієприкметників в українській мові, – писав Борис Антоненко-Давидович, – це не вада її, що спонукає запозичати граматичні форми з інших мов, а її **особливість**. Та особливість, що поряд з іншими аналогічними відрізняє її від близьких і далеких мов. Чи є якась потреба нівелювати ці особливості? Нема ніякої, бо далеко не все, притаманне одній мові, можна легко перенести й прищепити іншій, не завдаючи при цьому шкоди її живому організму” [5, 212].

А коли можливим є використання активного дієприкметника? Тоді, коли в мовленні усвідомлено і стилістично вмотивовано (напр., для урочистості) використовують церковно-слов’янські елементи, як це любить Борис Олійник: “*всепрощаюча* ноче...”, (невмирущий, “грядущий”)... “нині *сущі*”... Або в публіцистиці: “*Немезида занесла свій караючий меч...*” (УМ, 8.12.2009).

Як видно з викладеного, українська мова має багаті можливості для віддачі російських конструкцій з активними дієприкметниками. У дж. [3, 315–318] наведено понад 50 способів уникнути активного дієприкметника

Однак чимало авторів і редакторів не використовують їх. А причина в тому, що не оволоділи цими методами, іноді навіть не підозрюють, що вони є. І користуються якщо не калькою, то лише описовими формами.

Якщо ж ми будемо послуговуватися лише розгорнутою підрядною конструкцією (*що воює, яка галопує, що гине, яка зростає; той, що розмовляє; той, що слабне; який танцює* тощо), то мова наша буде недолугою, незручною для мовлення.

Блок розширення інформації

Працюючи з такими суто лінгвістичними проблемами, як активний дієприкметник чи процесові поняття, редактор не повинен обмежуватися лише класикою (прикладом тільки СУМа-11). Інакше кажучи, сприймати класику звужено, без вилученого в ході політичних репресій літературного багатства, без авторів “розстріляного відродження”, без творів визначних письменників-емігрантів, які часто є носіями справжньої живої української мови. Цей параграф про активні дієприкметники проілюструємо прикладами з словотворів Докії Гуменної, які навели Святослав Караванський та Осип Зінкевич у “Літературній Україні” від 19 березня 2009 року :

забираюча пісня (що бере за душу) – [тут прикм., незважаючи на суф. -уц-, він під наголосом – ПК]

інтригуючий – у Докії Гуменної гостро цікавий

нерозминутий – контекст у Докії Гуменної – нерозминутий з чаркою; форма на взір умирущий, завидуючий, минутий (тобто теж прикметники з наголошеними суфіксами -уц-, -юц-)

нудьгуючий чи складнопідрядна форма “той, що викликає нудьгу” – у Докії Гуменної **нудьговитий**

оточуючі – **усі навколо**

панікуючий – **розпанікований** /щодо “розпанікувався” ні в кого ж сумніву немає/, або й просто **панічний** (“панічна дама”)

плазуючий – **плазучий**

поганяючий – **поганяйло**.

Рос. “преуспевающий” Докія Гуменна відає новотвором **всеуспішний**

Ось так ця авторка розправлялася з фіктивними дієприкметниками. У неї особливо рельєфно проглядається стихія живої мови. Її твори – це теж факт нашої літератури.

Редактор має глибоко і всебічно знати свою літературу, яка є головним джерелом багатства нашої мови.

Тепер заглянемо в чинний “Український правопис” (1993 – 2014).

У ньому написано: “В українській мові вживаються **дієприкметники** **активного стану** **теперішнього часу** на **-чий (-а, -е)** – зрідка: *виконуючий, зростаючий, мобілізуючий, організуючий, перетворюючий, працюючий*”.

Це добре, що “зрідка”, але навіщо робити винятки без обґрунтування і вживати російські форми там, де є цілком нормальні українські:

– *виконуючий* – (**здатність активна**) **виконувальний**, (**в активній дії**) що виконує, (**акт. суб’єкт дії**) **виконавець**;

– *зростаючий* – **щораз більший** (**вищий** тощо) або **який (що) зростає, у постійному зростанні; нарощуваний**;

– *мобілізуючий* – (**активна дійова властивість**) **мобілізувальний**, (**в активній дії**) **який мобілізує**;

– *організуючий* – (**активна дійова властивість**) **організувальний**, (**в акт. дії**) **який (що) організовує; що зорганізовує**;

– *перетворюючий* – (**активна дійова властивість**) **перетворювальний**, **перетвірний**, (**в акт. дії**) **який (що) перетворює**;

– *працюючий* – (**акт. дійова властивість**) **у роботі** (**який перебуває в роботі**), (**акт. суб’єкт дії**) **працівник**.

Щодо “мобілізувального” і “організувального” – то це в українській мові здатність чи призначеність предмета (суб’єкта) активно діяти. Цю властивість передають суфікси **-льн-** (*розтягувальний* – і наші *мобілізувальний* та *організувальний*), **-івн-** (*гальмівний*), **-н-** (*мийний*), **-ч-** (*виконавчий*). А чому не *організівний* і *мобілізівний*? Бо суфікс **-івн-** передає здатність суб’єкта, звичайно природну, виконувати певну дію (напр., *руйнівний* – здатність руйнувати), а у суф. **-льн-** – призначення суб’єкта, зазвичай надане йому.

На цих прикладах можемо спостерегти, що **активний дієприкметник ховає в собі нерозрізнені процесові поняття**. І не випадково в Українському правописі немає й згадки про ці питомі українські деривати (важливі значеннєві нюанси у формах слова). Можна сказати, це залишок одного з принципів постишівського правопису 1933 року: активний дієприкметник – один із найагресивніших “наближувачів української мови до російської”.

Вузлики на пам’ять

Як уникнути активного дієприкметника:

- 1) Шукаймо слухний синонім
- 2) Не зациклюймося на заміні слова: пошукаймо слухну фразеологічну сполуку
- 3) Оцінімо, чи не зайвою є ця дієприкметникова калька в тексті

4) Оволодіваймо всім розмаїттям українського формотворення (дериваціями слів): “пограймося” з суфіксами та префіксами, скористаймося системою процесових понять, спробуймо знайти відповідник в іншій частині мови (прислівник, іменник-прикладка)

Після 1991 року проблему фіктивного дієприкметника щонайдокладніше протлумачили лексикологи і лексикографи. Вона була обговорена на міжнародних конференціях з термінологічних питань, які регулярно проводяться на базі Львівської політехнічного та інших університетів. Нарешті вона унормована в документах Держстандарту України.

Слід об’єктивно зазначити, що все більше видань і видавництв позбавляється цієї вади. Однак загальну тенденцію переламати по-справжньому не вдається. Це в’їдливе вщеплення в українську мову виявилось одним із найживучіших у ній. З упертістю, гідною кращого застосування, і літератори, і науковці, і журналісти часто пишуть, як писали й раніше: “*оточуюче середовище*” замість “*навколишнього*” (чи просто “*довкілля*”), “*правляча коаліція*” замість цілком очевидного “*владна...*” Але ж це часто пишуть навіть філологи-україністи, які повинні знати сучасні тенденції щодо очищення української мови від русифікаційних наносів (типу *консолідує* роль чи думка; *мислячий* українець; *стимулюючий* простір; *системоутворюючий* чинник і т.п. А все це – зі статей філологів).

Наостанок ще кілька порад – як методичні підходи до вирішення проблеми активного дієприкметника – насамперед у редакторській практиці.

1. **Шукаймо слухний синонім** – частіше **прикметник**, іноді **іменник**. Це найпродуктивніший спосіб заміни фіктивного дієприкметника.

- ✓ 2. **Не зациклюймося на заміні слова** (фіктивного дієприкметника) – дуже часто в українській мові є краща для висловлення думки фразеологічна сполука, синтаксична конструкція.
- ✓ 3. **Оцінімо, чи не зайвою є ця дієприкметникова калька в тексті**; іноді вона як штамп. Та вони, власне, й є в таких випадках штампи або складові частини штампа – зовсім не обов’язкові в тексті.
- ✓ 4. **Оволодіваймо всім розмаїттям українського формотворення** (дериваціями слів): “пограймося” з суфіксами та префіксами, скористаймося системою процесових понять, спробуймо знайти відповідник в іншій частині мови (часто “допомагають” прислівник, іменник-прикладка тощо).
- ✓ 5. **Не забуваймо й про синтаксичні варіанти.**

Це дуже цікава робота для редактора, філолога, журналіста; а) вона розвиває філологічну ерудицію; б) збагачує мову (ви можете вперше знайти невідомий нікому варіант заміни – як з тим “*уходящим мячом*”...)

Це й велика робота з нашою мовою:

- щодо її очищення;
- щодо збагачення її виражальних можливостей (особливо синонімії);
- щодо розвитку морфологічної гнучкості.

4.2.6. Інтерференції синтаксичних форм

Синтаксис української мови – довершено організована система, яка склалася протягом віків. Найважливіші національні особливості її з 1933 року було піддано демонтажу і замінено на звичні для російської мови конструкції. І це було ще одне найбрутальніше втручання у найстійкішу структуру мови – в її природну граматичну будову і синтаксис.

З цим пов'язані й нинішні проблеми мови. Суржик для неї найнебезпечніший не так на лексичному рівні, як на структурному, синтаксичному. Це, може, непомітно з першого погляду, але тут чужі впливи далеко глибші й шкідливіші.

Звернемо увагу на кілька суржикових особливостей у синтаксисі, які прижилися в українській мові, в основному з 30-х років минулого століття:

- – відмінності в керуванні (1)
- – розщеплені присудки (2)
- – кальковані сталі словосполучки з прийменниками (3)
- – кальковані сталі словосполучки з тим або тим ключовим словом (4)

1. Відмінності в керуванні

1. Сплутування відмінків керування під впливом російських варіантів (інтерференція). Українська мова має свою систему **керування дієслів** і віддієслівних іменників, усталену віковою традицією. Однак ця традиція у нас раз по раз порушується. Одна з головних причин – знов-таки практика російсько-української двомовності. І тут редакторів важливо звертати увагу на випадки незбіжності в керуванні дієслів в українській і російській мовах. Це одне з виразних помилконебезпечних місць.

– *Зраджувати дружині* – дружину; цю помилку часто подибуємо в ЗМІ, у мовленні народних депутатів тощо.

“Служити треба Господу Богу і *не зраджувати собі*” (Валентина Самченко, Інт. з Петром Магою // УМ, 5–6.04.2013) – не зраджувати себе.

– “*Зазнали поразку* на річці Калка...” (УР-1, 31.05.2002). Правильно: зазнавати, зазнати чого. Отже, зазнали поразки. З народної пісні: “*Не зазнала розкошюньки, вже й літа минають*”. [Тут частіше трапляється помилка “потерпіли поразку (поразки)”. На Р. Ера кілька місяців щодня повторювали цю помилку, якої припустився журналіст з Херсона: “Тут татари колись *потерпіли ганебної поразки...*” – у цьому родовому відмінку якраз підсвідома правильна форма “зазнали ганебної поразки”, але підмінив нормальне слово калькою потерпіли]

Ще кілька поширених у мовленні неправильних керувань:

– *вибачте (і пробачте) не кого* (за рос. зразком “извините меня”), а кому. За калькою забувають про синонімічні варіанти: прошу вибачення, або просто вибачте (без додатка), або перепрошую; не “*треба вибачатись*”, а треба просити пробачення. Неправильно також “*Я вибачаюсь*” (вибачаю себе?). Ще варіанти: “даруй мені на сей раз” (Декамерон, пер. М. Лукаша, с. 528), прости мені (там само, с. 530)

– вчитися чого (не *чому* – “учиться чему”)

– глузувати з кого (не *над ким* – “насмехаться над кем”)

– завдавати чого, (не *що* – на взір рос. “наносить удар, вред, оскорбление, поражение” і под.) – удару, шкоди, кривди, поразки

– зазнавати не що, а чого

– насміхатися з кого, чого (не *над ким, чим* – на рос. копил)

– радіти (радий) з чого (з перемоги, напр.), а не *чому* (радоваться чему)

2. Дуже часто у двох суміжних мовах бачимо **розбіжності в прийменниковому керуванні**: або це різні прийменники, або в одній мові – прийменникова конструкція, в другій – безприйменникова.

– “глузували (так само й сміялися) над наївною сестрою...” (З рук. до Вітч., до № 5-6 – 2003) – глузували з наївної сестри. Від російського варіанта: “насмехались над кем”. У Лукаша: “... а дівчата глузують вочевидь із них (поторочів-привидів)” (Поль Верлен. Лірика. Перекл. М. Лукаша. – К.: Дніпро, 1968. – С. 43).

– осторонь від питань (Р. Київ, 11.03.2003) – осторонь чого. [Очевидно, вплив російської – в стороні от вопросов]

– радіти перемозі (від рос. радоваться победе) – тр. радіти (радий) з перемоги.

– турбуватися про кого, про що; ким, чим; коло кого, коло чого – великий вибір; але не турбуватися за що (як це часто подибуємо в ЗМІ); хворіти на що (а не чим). В усіх випадках бачимо сліди російськомовного впливу

3. Ряд перехідних дієслів (*ставати, виявлятися, виходити, бути і под.*), а також спонукальні форми дієслова поєднують з невластивим для української мови **керуванням в орудному відмінку** – теж під впливом російських зразків: “Тон Данкена став серйознішим” (з рук. до “Вітч.” № 7-8, 2003) – став серйозніший. “Сходи в будинку виявилися на рідкість незручними” (з рук. до “Вітч.” № 7-8, 2003) – незручні. “Днина вийшла такою насиченою, аж зовсім несхожою на інші вихідні дні” (з рук. до “Вітч.” № 7-8, 2003) – така насичена, аж зовсім несхожа... “Її рука була м’якою і теплою (Валентин Чемерис. Я – Чемерис... – з рук. до Вітч. № 1–2, 2007) – м’яка і тепла.

“Не родись красивою, як кажуть люди...” (Газета по-українськи, грудень 2008)...
А у Номиса: “Не родись багатий, а родись щасливий” (1672). Варіант: “Не родись багатий та вродливий, а родись при долі, та щасливий (1673). “Не родися красна, та родися щасна (1674) /Варіант: Не родись вродлива, а родись щаслива/.

Ніде нема орудного відмінка!

– Конструкція “*є + орудний відмінок*” невластива для української мови. Вона перейнята з польської або з варіанта російської (*являється + орудний відм.*): “Ми *є* свідками...” – ми – свідки...; “невирішеним є питання...” – не вирішено питання (не вирішили питання); “головною умовою *є* землепорядження” – “головна умова – землепорядження; “другим покажчиком є...” – “другий покажчик такий”.

– Пасивна конструкція з орудним відмінком (або в термінології М. Гладкого – “**орудний особи в пасивних зворотах**”) – калька з російської: “Розслідування проведене райземвідділом...” – провів райземвідділ; “знятий опозицією галас” – галас, який здійняла опозиція

В українській мові тут послуговуються активними словосполученнями.

2. Виникнення розщеплених присудків при калькуванні

Розщеплені присудки доволі поширені в російській мові. Українська манера висловлювання економніша. Калькування російських розщеплених присудків нівелює цю перевагу:

- займатися господарством – господарювати
- займатися вчительською діяльністю – вчителювати
- залишився в живих – вижив
- втратив свідомість – знепритомнів, зомлів
- обкладати податком – оподатковувати
- братися за роботу – починати
- легковажно ставитися – легковажити.

3. Кальковані сталі словосполуки з прийменниками

Зауважимо, насамперед, що відмінності між російськими і українськими прийменниковими словосполуками фахівці більш-менш широко коментують на прикладі прийменників *по* і *при*. Але це лиш одне з полів, де буяє суржик у сталих словосполуках. Редактори знають, що такими ж помилконебезпечними місцями в текстах і усному мовленні є й інші прийменникові сполуки. Наведені нижче витяги з корекційних словників автора проілюструють цю думку (беремо по кілька словосполук з іншими прийменниками *без* і *в*).

Російський варіант	Калька	Український варіант
без долгих рассуждений	<i>без довгих розміркувань</i>	<u>не довго думавши</u>
без задних ног	<i>без задніх ніг</i>	<u>не чуючи під собою ніг</u>
без исключений	<i>без виключень</i>	<u>без винятку, усі до одного, геть усе, геть усі</u>
без оглядки	<i>без оглядки (бігти)</i>	<u>не оглядаючись, не озираючись; (у знач. рішуче, без вагань) не вагаючись, рішуче, безоглядно, відчайдушно</u>
без остатка (отдать)	<i>без залишку /віддати/</i>	<u>геть усе, усе цілком, усе чисто, геть-чисто все (віддати)</u>
в высоту (за цим же зразком – в ширину, в глубину тощо)	<i>в висоту</i>	<u>заввишки, мати висоту, (про значну висоту) сягати висоти,.</u>
в два этажа	<i>в два поверхи</i>	<u>на два поверхи, двоповерховий</u>
в двух словах	<i>в двох словах</i>	<u>двома словами, стисло, кількома словами</u>
в другой раз	<i>в другий раз</i>	<u>іншим разом, іншим часом; (вторично) удруге</u>

З прийменникових словосполук найбільш відомі мовцям ті, що їх творять з прийменниками “по” і “при”. Вони дуже докладно виписані у російсько-українських словниках. Але помилконебезпечною може бути конструкція з будь-яким прийменником – *для, за, из, к, на, с* та ін.. Майбутній журналіст, редактор має це знати і пильнувати. [Див. 1]

4. Фразеологічні “асоціації” з тим або тим ключовим словом

Обмежимося також кількома прикладами словосполук з двома ключовими словами: **вступать** і **принимать**.

вступать в бой	<i>вступати в бій</i>	ставати до бою; сточити бій
вступать в брак (= заключать брак)	<i>вступати в шлюб</i>	братися – побратися, одружуватися, брати шлюб, іти (ставати) до шлюбу
вступать в спор	<i>вступати в спір</i>	засперечатися, почати (зчинити) суперечку (спір), заходити в суперечку (спір)
принимать вид	<i>приймати вид (вигляд)</i>	<u>прибирати вигляд, удавати, набирати вигляду</u>
принимать в шутку	<i>приймати в (за) жарт</i>	<u>сприймати як жарт, вважати жартом</u>
принимать издевательства, глумление	<i>приймати знущання, глум</i>	<u>зазнавати знущань, глуму, терпіти (натерпітися) знущань, глуму</u>

Всього ж у повній таблиці на слово “вступать” зафіксовано близько 30 сталих словосполук, на слово “принимать” – понад 50. При калькуванні практично всі їх наші мовці спотворюють.

(Докладніше про рос. фразеологічні “асоціації” з прийменниками та ключовими словами див. [1, 235-274])

Редакторів –

- ✓ – усяка стала прийменникова словосполука або конструкція з ключовим словом, утворена за російським зразком, є помилконезбезпечна;
- ✓ – і при творенні текстів, і в редагуванні слід бути відмобілізованим на пошук питомих українських засобів як у лексиці, так і у фразеології та синтаксисі;
- ✓ – якщо відчуваєш брак таких засобів у своїй пам’яті, – активно користуйся літературними зразками; словниками;
- ✓ – слід вірити в можливості української мови; а вони багатющі. Щоб у цьому переконалися, варто зіставити останню колонку таблиць із середньою, суржиковою. Суржикова бліда, бідна, невиразна: вона й дає підстави для тверджень про вторинність української мови. Остання ж – стилістично яскрава, образна, часто має багаті синонімічні ряди.
- ✓ – а крім того, варто звертати увагу на економність і виразність фразеологічних і синтаксичних засобів в українській мові;

Усі наведені вище варіанти уникнення від суржикового мовлення, цілком очевидно, не лежать на поверхні. Пошукові питомих українських зразків слід учити ще зі школи.

4.7. Призабуті українські живомовні конструкції, звороти та еквіваленти слова

У результаті тотального “наближення” української мови до російської згинула з нашої мови значна частина не тільки лексики та фразеології, а й малих синтаксичних структур. С.Караванський назвав їх “безвісти пропащими”.

Він, зокрема, пише:

“Українська мова знає чудові короткі форми, які здатні заступити важкі й незграбні звороти. Ці форми є свого роду окрасою української мови – вони створюють неповторну палітру української мовної стихії. Скорочують і полегшують спілкування українця коротенькі слівця **аж, же, ж, то, і, а, що, як, не**. Часом одне таке слівце або комбінація їх заміняє цілий вираз: Заспокойся, а то не виграєш. Вдавшись до офіційного жаргону, це треба /було/ висловити так: *Заспокойся, в противном разі не виграєш*” [14, с. 16]

І далі:

“Можна вичитати з газет або й почути з уст мовців і такі вирази:

Це *немислимо* собі уявити

Зава *неможливо* дочекатися

Суміватися *не доводиться*.

Ці вирази звучать так, як незмащене колесо. Бо вони копіюють російські форми **немислимо, неможливо** та **не приходитья**. Щоб ці вирази зазвучали по-українськи, треба тільки згадати правильне наше слово. Таким словом є слівце **годі**. Воно заступає у нашій мові низку калькованих зворотів. Наведені неоковирні відразу стають “оковирними”, коли мовець вживе слово **годі**:

Це **годі** собі уявити
Зава **годі** дочекатися
Сумніватися **годі**” [14, с. 16–17].

Або в Миколи Лукаша – у перекладі з Грімельсгаузена: “Шпалери ж у замку були з такої делікатної матерії, що по всій землі годі шукати”.

Те ж бачимо й там, де калькують з російської *і кінці в воду*, або й “сказав – *і точка*”, або навіть “*і крапка*”. Лукаш у перекладі з Шекспіра пише по-українськи: “Ахілл дурень, бо ходить під Агамемноном, Терсит дурень, бо дурневі служить, а Патрокл, сказано, дурень, **та й годі**”

Широко послуговується цим слівцем Оксана Забужко:

– **годі зрозуміти**: “Це важливий момент, без усвідомлення якого годі сповна зрозуміти й драму нашої радянської інтелігенції та її професорів, досі *радніших* перейматися ‘особливою відповідальністю за долю народу’, ніж ‘скромним’ і куди потрібнішим їм трудом самоосвіти” [11а, с. 518]

– **годі й мріяти**: про цитати /у Лесі Українки/, “першоджерела яких сьогодні без фахових студій встановити годі й мріяти [11а, с. 249].

– **годі відшукати** “...чого як чого, а отої танатичної /фанатичної/ зачарованости недужним... у неї відшукати годі” [11а, с. 72–73]; можемо тут відзначити і живомовне **чого як чого**

Тобто можна вважати, що йдеться про помежну територію між фразеологією і синтаксисом. І тут знайдемо пустельні піщані заноси на квітучих оазах української мови.

3) **гарзд що; добре що**

– тут заміником став русизм *благо*: “*Благо* закон у нас і досі має багато спільного з дишлом (УМ, 7.12.2010).– добре що, гарзд що

4) **дарма що**

– *незважаючи на те, що...* / часто навіть *не дивлячись на те, що...* (від рос. *несмотря на то что*) – дарма що

Приклади О.Курило:

– Ці два будинки дарма що стоять вже близько сто літ, а ще кріпкі [20, 347]

– З Низу бувало переходять вони /козаки/ у Московщину служити цареві, дарма що король воював проти його (Куліш, VI, 54)

– Так, ми не малий нарід, дарма що нас не добачають наші сусіди у своєму величанні [Там само]

– Дарма що голий, та в підв’язках [Номис, с. 176].

5) **дати собі раду**

Цю живомовну словосполуку замінюють кілька калькованих:

– *знайшов вихід* – дав собі раду; призвичаївся в нових умовах (або *до нових умов*) – дав собі раду в нових умовах; *вибився з колії* – не міг дати собі ради

6) **мати до діла**

– там, де у нас найчастіше вживано: *мати справу з чим*. “Тут пригадується одна філософська праця, з якою нещодавно мав до діла”. (В’ячеслав Медвідь в інтерв’ю з ним Ігоря Островського у “Дні” 13.09.2002).

7) **скоро..., то... /як...!; скоро..., так і (зараз же)** та ін.

– *оскільки – остільки* (словники дають цей варіант – часто без синонімічного 'скоро'). "...скоро вже зайшла мова про таку, *дослівно*, делікатну матерію, як Мавчине тіло, то є рація згадати..." [11а, с. 267]

У Рильського: "Наш дотеперішній книжний язик характеризується величезним багатством назв конкретних речей, зокрема з сільського побуту – того побуту, який на наших очах різко **відміняє** (!) свої форми і навіть єство, – величезним багатством відповідних зворотів, влучних примовок, крилатих слівцець, – **та скоро зайде на міську культуру** або речі абстрактні, виявляється одразу його жахлива бідність..." ([29, 202] але це 1930 рік!)

– *як тільки..., так і...* "Як тільки сонце вигляне, *так і* вирушимо... У Лукаша: скоро побачив її, *так і...*" (Дон Кіхот, с. 60)

8) **не так..., як...; (і навіть не..., як...)**

– *не стільки ... скільки* (від *рос.* не столько... сколько) – словники дають і цей варіант.

"Політично незручно було називати спільного предка "русским народом", адже складалося враження, що мова йде *не стільки* про спільного предка східних слов'ян, *скільки* про предка російського ("русского") народу" (Наталія Юсова. "Давньоруська народність": неоднозначність термінолог. трактування // *Confraternitas/ Україна: культ. спадщина, нац. свідомість, державність* Вип. 15, 2006/2007) – краще: **не так** (а у Забужко навіть "нестак")..., як...

– "Успішний розвиток видавництва в ринкових умовах визначається *не стільки* організацією внутрішньої (традиційної) роботи, *скільки* вмінням організувати роботу у зовнішній *середі*" (з рук. до ВОУ № 3 – 2003) – **не так..., як...** (і, певно ж, у зовнішньому середовищі).

Є й варіант ще кардинальнішої синтаксичної економії: не... як: "Не пізнала по походу, як по голосочку" (Чуб.). Перша частина складного порівняльного сполучника ("не так") просто опускається.

Анатолій Венцовський аналізує ціле гніздо російських калюк від "со стороны" (ЛУ, 3–10.06.2010) – з боку...

З цих прикладів виокремлює тип фразеологізмів-паразитів.

Цитує письменника Б. Бойчука: "Ми зустрічалися зрідка. На більше вона, очевидно, не мала часу чи потреби. *Зі свого боку*, я теж не робив ніяких заходів, щоб зав'язати з нею інтимніші стосунки" (Бойчук Б. Три романи, с. 63). І справді, це "теж" цілком вбирає в себе обставинний зворот "зі свого боку". Очевидно та ж вада є і у використанні зовсім необов'язкового "у свою чергу" (й собі)...; або: "Це, *в свою чергу*, передбачає перегляд *існуючого /тут чинного/ законодавства* щодо безпекової політики України" – це теж передбачає. "*Зі свого боку*" – теж може бути й собі".

Можна навести ще кілька прикладів:

– з *чийого боку* походить агресія? – хто вчинив агресію? або хто агресор?

– добрий жест з *мого боку* – мій жест

– "Це жорстоко з *мого боку* – звинувачувати вбитих горем людей" – почуваюся жорстокою, звинувачуючи...

– "З *вашого боку*, пані Наталю, необачно.." – щодо вас (чи "ви, пані Наталю, необачні").

Природа фразеологізму-паразита, зауважує Венцовський, виявляє себе й тим, що він заступає контекстуально підходжі нормативні розв'язання, нехтувані літераторами через позірні переваги "вигідного новотвору".

А як унікав цієї пошесті Б. Грінченко?

Його авторську практику А. Венцковський називає сполучниковою економією. Йдеться про конструкції а що... то..., (там, де паразитує осоружне *оскільки...*, *то*; до нього вдаються “силою інерції мислення, що оперує категоріями чужого ситнтаксисту” /Венц./). У Грінченка: “...Батько та мати вбогі, то й не думають віддавати дочку цієї осени” (“На розпутті”, 1892).

Венцковський розглядає масив калькованих причинно-наслідкових висловлень” Те *оскільки* найчастіше зайве, у висновковій частині речення Грінченко вживав сполучники тож, то й, тому, просто як. В інших випадках варто послуговуватися парними сполучниками (і) як... то...; (*але*, *а*) як..., то...

У творах митця питомим еквівалентом розглянутої вище сполуки *зі свого боку* чи не найчастіше виступає зворот і (й) собі.

Венцковський називає їх рідномовними синтаксичними засобами; вони засвідчують національне обличчя літературного твору.

==

Для великої кількості, практично для більшості мовців, привчених до автоматизму суржику, стало нормою, коли вони думають російською і тут же не висловлюються по-українськи, а перекладають на однокореневі російські слова. А як тільки з’являються різнокореневі, в російськомовній українській пресі здійснюється гвалт, що, мовляв, “нам нав’язують галичанський варіант мови”, що вона “непонятна простому человеку” тощо...

Треба ламати цей стереотип мовлення, привчити випускників факультетів журналістики та філології до роботи з фразеологією та синтаксичними конструкціями в українському дусі. Це має стати складником культури мислення, інтелектуальної праці філолога, журналіста, редактора, студента, учня.

Цьому може посприяти дисципліна “Типологія помилок” і її антисуржиковий розділ. Її, до речі, можна було б читати на всіх факультетах, а також у гімназіях гуманітарного профілю.

Вузлики на пам’ять

! “На відкритому суді над відомим правозахисником Олексом Тихим у Дружківці (Донбас) як звинувачувальні факти служили “рецензії” на укладений ним “Словник покручів української мови” (Я. Радевич-Винницький, В. Іванишин, с. 66).

Суржик охоронявся режимом.

Висновки

Суржик, отже, не народився стихійно, “у вільному змаганні української і російської мов” (як твердять Колесниченки – Ківалови).

Справжню українську мову в 30-ті роки мин. ст. вбивали системно. Системно насаджувався суржик. Тож і боротьба з ним має бути системною. Для філологів, учителів української мови, редакторів, журналістів, перекладачів тощо це значить – професійно.

Маємо говорити про системно-порівняльний підхід.

Перше. Добре засвоїти структуру “вторинного суржику”. Це дає редакторів бачення всіх забур’ячених полів мови і підказує засоби виведення тих бур’янів.

Друге – у боротьбі з суржиком не обмежуватися лексикою. Під системний

контроль поставити дев'ятивні морфологічні форми. Особливу ж увагу редактор має зосереджувати на фразеології і синтаксисі як матрицях українського способу думання, української філософії. Це один із вузлових моментів боротьби за повнозначне відродження спотвореної радянським лінгвоцидом української мови й культури.

Третє – слід збирати, культивувати засоби редагування.

Українська мова – багата й виразна, закорінена в прадавню історію.

Вона природна, милозвучна. У неї багатючі, ясні, щедрі лексика і фразеологія, розвинуті словоформи, гармонійна логічно-синтаксична структура. Вона ввібрала в себе весь багатотисячолітній життєвий досвід народу.

Беручись до проблем боротьби з суржигом, ліквідації несправедливостей, яких українська мова зазнала в часи лінгвоциду, філолог-педагог, журналіст, редактор має усвідомлювати, яку величезну духовну цінність ми боронимо від нівечення й паплюження... Яку тяжку працю беремо на себе. Тут справді треба втілитися в Геракла, якому належить вичистити велетенські занедбані мовні стайні. Повернути мові всю її оригінальність, самодостатність, незалежність.

І то без розрахунку на велику плату, а з покликання захистити найвищу цінність свою і свого народу.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке суржик? Як він виник?
2. Що таке “вторинний суржик”?
3. Що таке лінгвоцид? У яких формах його запроваджувано?
4. Структуруйте кальки.
5. Охарактеризуйте поняття міжмовних омонімів та нерозрізненої паронімії.
6. Особливості суржику у фразеології та синтаксисі.
7. Що таке “фіктивний дієприкметник”? Назвіть основні способи заміни його на українські форми.

Виконайте вправи

Ось найпоширеніша десятка дев'ятивно вживаних лексем у розряді міжмовної омонімії та неконтекстних синонімів:

Вправа 1

- (1) *задача*, (2) *область*, (3) *відкривати*, (4) *світа*, (5) *блюдо*, (6) *відзив*, (7) *вимагати* – (у знач. потребувати), (8) *рибалка*, (9) *неділя* (тиждень), (10) *облік* – образ
Дайте лексикографічну характеристику цих слів (“хибних друзів перекладача”).

Вправа 2

Знайдіть українські відповідники омонімічним значенням російського слова **кисть**:

- а) *рука від пальців до зап'ястя*
- б) *на фарбування, малювання*
- в) *квіток*
- г) *плодів*
- г) *винограду*

Відповіді виберіть із підказки, взявши до уваги те, що до деяких значень можуть бути по два варіанти: **волють, гроно, кетяг, китиця, пензель, п'ясть, щітка**.

Правильно відповівши, ви зафіксуєте п'ять значень російського слова “кисть”, а з синонімічними варіантами – сім українських слів.

Вправа 3

Знайдіть українські відповідники омонімічним значенням російського слова *следующий*:

- а) поданий далі
- б) який скоро настане
- в) розташований далі у просторі
- г) перший із подальших

Тут чотири значення, сім слів (підказка: **дальший, майбутній, наступний, подальший, прийдешній, такий, черговий**).

Вправа 4

Знайдіть живомовний відповідник калькованій словосполуці

Варіант А

*вертілося в голові
вийти з себе
віднялись дві ноги
йти своїм чередом
немає іншого виходу
під відкритим небом
привести в порядок
рости не по днях, а по годинах
тішити себе думкою
тут як тут
як ні в чім не бувало*

Варіант Б

*взяти себе в руки
виходу не було
і в голову не приходило
кидатися в очі
нічого не поробиш
попав упросак
приступайте до роботи
справляти глибоке враження
тільки тим і займатися
уводити в оману*

Вправа 5

Варіант А

*без десяти хвилин три
в майбутньому році
в найближчий час
в один із днів
з кожним днем /зростала напруга/
круглий рік
на протязі місяця, року
по понеділках –щопонеділка
у радянські часи
цілих п'ять років*

Варіант Б

*вечором
в минулому році
в ніч під Різдво
в цьому році
день за днем
на днях
на слідуючий день
по святкових днях
у першу чергу
через кожний тиждень*

Завдання для самостійних робіт

1. Способи вихолощення фразеологічного багатства української мови від 30-х років мин. ст. та шляхи відновлення національної мовної традиції в цій галузі.
2. Калькування фразеологізмів як спосіб збіднення української мови та русифікації українців.

Література до теми 6

Підручники, посібники

1. *Куляс П. П.* Система – проти автоматизму суржику: Редакторський погляд : навч. пос. – Вид. друге, розширене / П. П. Куляс. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 294 с.
2. *Куляс П. П.* Типологія помилок у корекційних таблицях : навч. пос. / П. П. Куляс. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова.
3. *Куляс П. П.* Редакторський практикум (з дисципліни “Типологія помилок”) : навч. пос. / П. П. Куляс. – Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 336 с.
4. *Масенко Лариса.* Між мовою і язиком / Масенко Лариса. – К. : КМА, 2011. – 135 с.

Інші посібні джерела

5. *Антоненко-Давидович Б.* Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович. – К. : ВД “КМ Academia”, 1994. – 254 с.
6. *Ажнюк Б. М.* Етнозахисна функція мови як наукова пробл. (Від Потебні до суч-сті) / Б. М. Ажнюк // О. О. Потебня й актуальні питання мови й культури : зб. н. пр. – К. : ВД Дм. Бураго, 2004. – С. 50-57.
7. *Ажнюк Б. М.* Екологія мови як принцип мовної політики / Б. М. Ажнюк, Л. В. Ажнюк // Сьогодення укр. мовного середовища : зб. н. пр. – К. : ІВО НАПН України, 2008. – С. 7–22.
8. Голодомор 1932 – 1933 років в Укр. як злочин геноциду згідно з міжнар. правом : монографія – К. : ВД КМА, 2012. – 362 с. (Ст. Вол. Василенко. Методологія правової оцінки Голодомору 1932-1933 рр. в Укр. як злочину геноциду)
9. Гаудіо Сальваторе дель та Тарасенко Богдана. Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу / Гаудіо Сальваторе дель та Тарасенко Богдана // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. – ВД КМА, 2008. – С. 316–331.
10. *Гладкий М.* Наша газетна мова / М. Гладкий. – Держвидав України, 1928. – 175 с. – Фотопередрук у Мюнхені, 1992.
11. *Житецький П. Г.* Нарис історії укр. мови в XVII ст. (1889) / П. Г. Житецький // Жит. Вибр. тв. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 19-138.
- 11а. *Забужко О.* Notre Dame d’Ukraine. Українки в конфлікті міфології / О. Забужко. – К. : Факт, 2007. – 640 с.
12. *Захаров Євген.* Засудження злочинів комуністичного. режиму СРСР / Євген Захаров. – Х. : Права людини, 2013. – 320 с.
13. *Караванський С.* Секрети української мови. – 2-ге розширене вид. / С. Караванський. – Л. : БаК, 2009. – 344 с.
14. *Караванський С.* Пошук українського слова або Боротьба за національне “Я” / С. Караванський. – К. : ВЦ “Академія”, 2001. – 239 с.
15. *Караванський С.* До зір крізь терня або Хочу бути редактором / С. Караванський. – Л. : БаК, 2008. – 120 с.
16. *Караванський С.* Звідки пішла єсть московська мова або шила в мішку не сховаєш / С. Караванський. – Л. : БаК, 2012. – 192 с.
17. *Кісь Р.* Мова, думка і культурна реальність (від Ол-дра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Р. Кісь. – Л. : Літопис, 2002. – 304 с.
18. *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні. Зовнішня історія української мови / В. Кубайчук. – К. : К.І.С., 2004. – 176 с.
19. *Кульчицький С. В.* Голодомор 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2007. – 424 с.
- 19а. *Кундзіч О. Л.* Творчі проблеми перекладу / О. Л. Кундзіч. – К. : Дніпро, 1973. – 264 с.

20. *Курило О.* “Уваги до сучасної української літературної мови”, “Книгоспілка”, 1925, 3-тє вид., перевидана у 2004 році – “Основи”.
21. *Лозинський Р. М.* Мовна сит. в Укр. (сусп.-геогр. погляд) : моногр. / Р. М. Лозинський. – Л. : ВЦ ЛНУ ім. Фр., 2008. – 502 с.
22. *Масенко Л.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л. Масенко. – К. : ВД КМА “Академія”, 2004.
23. *Масенко Лариса.* Суржик у системі розмовних форм побутування укр. мови / Лариса Масенко // Дивослово. – 2007. – № 12. – С. 26–31.
24. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. – ВД КМА, 2008. – С. 316–331.
25. *Непийвода Н.* Сам собі редактор : Порадник з укр. мови / Н. Непийвода. – К., 1996. – 260 с.
26. *Островський А. В.* А українською кажуть так... / А. В. Островський, Г. Ф. Островська. – Одеса : Астропринт, 2008. – 400 с.
27. *Пономарів О. Д.* Українське слово для всіх і для кожного / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 2013. – 360 с.
28. *Радевич-Винницький Яр.* Мова і нація / Яр. Радевич-Винницький, В. Іванишин. – К.-Под. : АБЕТКА, 2003.
29. *Рильський М. Т.* Ясна зброя. Статті / М. Т. Рильський. – К. : Рад письм., 1971. – 286 с.
30. *Сербенська О.* Актуальне інтерв’ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. Сербенська, М. Волошак. – К. : ВЦ “Просвіта”, 2001. – 204 с.
- 30а. Стріха М.
31. Українська мова у ХХ сторіччі: Історія лінгвоциду: Документи і матеріали / упоряд. : Л. Масенко та ін. – К. : ВД КМА, 2005. – 399 с.
32. *Фаріон І. Д.* Мовна норма: знищення, пошук, віднова (Н.-навч. вид.) : монографія. – Вид. 2-ге, доп. / І. Д. Фаріон. – Ів.-Фр., 2010. – 336 с.
33. *Фаріон І. Д.* Доля мови-завойовниці (або про мову як засіб спотворення світу) / І. Д. Фаріон // Мова і культура. – К. : ВД Бурого, 2005. – С. 158-165.
34. *Шевельов Ю.* Вибрані твори : у 2-х кн. Кн. 1. Мовознавство / Ю. Шевельов. – К. : ВД КМА, 2008. – 583 с.
35. *Ющук І.* Українська мова. Підручник. – 4-те вид. / І. Ющук. – К. : Либідь, 2008.

Основні лексикографічні джерела

35. Словник української мови / відп. ред. В. В. Жайворонок. – К. : ВЦ Просвіта, 2012. – 1320 с
36. Російсько-український словник / за ред. В. В. Жайворонка. – К. : Абрис, 2003. – 1424 с.
37. Російсько-український словник : у 4-х томах. – К. : Знання, 2011–2014.
38. *Головащук С. І.* Російсько-український словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – 640 с.
39. *Головащук С. І.* Словник-довідник з українського літературного слововживання / С. І. Головащук. – К. : УНВЦ Рідна мова, 2000. – 352 с.
40. *Головащук С. І.* Російсько-український словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – 640 с.
41. *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики. – 2-ге вид., доп. і випр. / С. Караванський.
42. *Куляс П. П.* Словник найпоширеніших помилок у засобах масової інформації з варіантами їх виправлення. Пос. для майб. редактора / П. П. Куляс. – К. : Ун-т “Україна”, 2006. – 193 с.
43. Словник труднощів укр. мови / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К., 1989.
44. Словник-довідник з культури української мови / Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний,

- О. А. Сербенська, З. М. Терлак. – 3-тє вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 367 с.
45. *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики. – 2-ге вид., доп. і випр. / С. Караванський. – Л. : БаК, 2006. – 562 с.
46. *Савченко Л. Г.* Російсько-український словник словосполучень. Труднощі перекладу / Л. Г. Савченко. – К. : Нац. книжковий проект, 2010. – 512 с.
47. *Чак Є. Д.* Складні випадки українського слововживання / Є. Д. Чак. – К. : Рад. школа, 1969. – 220 с. (та пізніші видання).

Мовні зразки **(Ілюстративні джерела)**

- Верлен Поль.* Лірика. Перекл. М. Лукаша / Поль Верлен. – К. : Дніпро, 1968.
- Бокаччо Джованні.* Декамерон. Переклад з італ. Миколи Лукаша / Джованні Бокаччо. – К. : Дніпро, 1968. – 724 с.
- Забужко О.* Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко. – К. : Факт, 2007. – 640 с.
- Костенко Ліна.* Маруся Чурай. Істор. роман у віршах / Ліна Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 136 с.
- Костенко Ліна.* Сад нетанучих скульптур / Ліна Костенко. – К. : Рад. письм., 1987
- Номис.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Номис. – К. : Либідь, 2004 (3 вид. 1864 року, С.-Птб) – 352 с.
- Сервантес Сааведра Мігель де.* Дон Кіхот. Пер. з ісп. Миколи Лукаша / Сервантес Сааведра Мігель де. – К. : Дніпро, 2005. – 704 с.
- Шевченко Т. Г.* Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К., 1983. – 608 с.

7. ЯСНІСТЬ ТЕКСТУ: типи помилок, які її порушують

Розумний висловлюється складно про просте, а мудрий – просто про складне.
Народна мудрість

Хто ясно думає, той ясно і говорить
Буало

Основні питання теми

1. Ясність у писемній комунікації (Поняття ясності).
2. Типи стилістичних похибок, які порушують ясність.
3. Зміщення логічного наголосу.
 - 3.1. Значення логічного наголосу в мікротекстах і його зміщення як одна з поширених стилістичних невправностей.
 - 3.2. Способи означення логічного наголосу (для забезпечення стилістично безперешкодної передачі авторської думки читачеві).
 - 3.3. Порядок дій редактора з аналізу фрагментів тексту на означення логічного наголосу та опрацювання тексту.
 - 3.4. Способи виявлення смислових неточностей у наголошенні ключових слів (словосполук).
 - 3.5. Методи виправлення неточностей наголошення ключових слів; переконструювання речень з такими похибками.
4. Неясні омоформи.
 - 4.1. Поняття омоформи та її значення для комунікації. Психологічні закономірності сприйняття омоформи.
 - 4.2. Порядок дій редактора з аналізу фрагментів тексту на виявлення двозначності в омоформах.
 - 4.3. Способи прояснення омоформ.
5. Помилковий смисловий зв'язок слів.
 - 5.1. Елементи тексту з можливим подвійним підпорядкуванням. Різне розуміння їх автором і читачем.
 - 5.2. Метод позиційної класифікації.
 - 5.3. Порядок дій редактора для виявлення помилкового смислового зв'язку.
 - 5.4. Способи усунення хибного смислового зв'язку.
6. Помилкове смислове роз'єднання слів.
 - 6.1. Розриви у зв'язку логічно і граматично взаємопов'язаних слів (підмети і присудки, означення і обставини з означуваними словами тощо).
 - 6.2. Способи усунення неправильного смислового роз'єднання слів.

Ключові поняття і терміни: *ясність тексту, логічний наголос, словоформа (омоформа), помилковий смисловий зв'язок, помилкове смислове роз'єднання слів.*

1. Ясність у писемній комунікації

В усі часи відомі інтелектуали вважали і вважають ясність першою й найважливішою якістю мовлення. Ще давньогрецький філософ А. Арістотель казав, що це єдина цінність мовлення.

Український учений і письменник Феофан Прокопович в інший час – на початку XVIII ст., у свій киево-могилянський період, переймався тією самою стилістичною проблемою: “Кожна сторона якнайбільше має піклуватися про ясність мови, уникати всього, що робить мову темною і двозначною. Адже нерозумно хотіти бути вислуханим і при цьому не хотіти бути зрозумілим. Так трапляється лише в тому разі, коли прагнуть не з’ясувати, а затемнити істину” (Феофан Прокопович. Про закони і правила належного ведення диспуту – з книги “Логіка”).

Цієї думки в усі часи дотримувалися стилісти-дослідники – аж донині. Можна сказати – тут панує однастайність.

Ясність – це дуже просто, як у сучасного вже автора П. Селігея – “це такий спосіб висловлення думки, при якому його легко розуміють інші” [12, 47]:

Але не просто досягати ясності.

“Легкість письма”, казав російський письменник Олександр Твардовський, досягається зовсім нелегкою працею над мовою і стилем, досягається в процесі постійних і наполегливих пошуків найпростіших засобів висловлювання. [11 (Навів Р. Будагов)].

Для забезпечення ясності тексту редактор має знати

- (а) природу авторського мислення,
- (б) психологічні особливості творчості (творення тексту),
- (в) причини, що призводять до т. зв. комунікативних невдач,
- (г) прийоми забезпечення ясності тексту.

Український учений і педагог М. М. Пилинський [10, 170] називає основні ознаки ясного викладу (“гарного стилю”):

- 1) вживання слів у точному, “словниковому” значенні, а багатозначних слів – у тому контексті, який відразу визначає їхнє значення і виключає можливість сприйняття в інших значеннях;
- 2) переважання коротких слів над довгими;
- 3) доцільне вживання конкретної й абстрактної лексики;
- 4) використання дієслів на місці віддієслівних іменників;
- 5) умотивоване вживання запозичених слів.

Доповнимо це рекомендаціями сучасного дослідника П. Селігея:

“... Рецепти мовної та логічної ясності відомі. На лексичному рівні – вживати загальновідомі слова, і до того ж у точному значенні, уникати двозначності, обходитися без запозичень там, де можна скористатися питомим словом. На морфологічному – не нагромаджувати по кілька іменників, надто в родовому відмінку, не витісняти дієслова віддієслівними іменниками, домірно вживати різні частини мови. На синтаксичному – не розтягувати занадто фрази, не розривати думку довгими вставками, обмежувати кількість підрядних речень, не захоплюватись пасивними зворотами, дотримуватися природного порядку слів. На композиційному – не порушувати послідовності викладу, не переставляти думки, обмірковувати поділ на абзаци тощо.

Корисно дотримуватися правила “одна думка – одне речення”...([12, 49–50]).

Про ясність можна міркувати й від супротивного, тобто від того, що спричиняє неясність.

Неясність, на думку Рене Дж. Каппона, “спричиняється різними вадами:

- другорядними подробицями;
- абстрактними та надто загальними словами;
- невизначеністю;
- наголосом на тому, як щось сказано, а не на тому, що сказано, або на походженні новини, а не на самій новині;
- заплутаністю хронології події і под. [6, 40].

І далі: “Уникнути неясності можна через точність і конкретність, через “картинку”, яка виникає у читача. Тут у пригоді стають дотепна фраза, гумористичний відтінок, іронічний контраст”.

Можна сказати, що ясність – це справді сучасний стиль. Один з дослідників риторики П. С. Таранов пише: “Мабуть, епоха розлогих думок закінчилася. І нам слід висловлюватися (якщо справді є що сказати, та й ми до цього готові) ФОРМУЛЬНО: конкретно, стисло, ясно, чітко, тобто компактно і вичерпно. Це значить, що нинішні виступи стануть по-справжньому розумними і правильними – ПОРЦІЙНИМИ і САМОДОСТАТНІМИ” [13, 110].

Додаткова інформація

В зарубіжній науці постійно ведуться дослідження зрозумілості в журналістиці. Розробляють правила забезпечення ясності і зрозумілості друкованих текстів і передач телебачення і радіо. (Див., напр., 2] Досліджують зрозумілість. Запроваджують нормативи зрозумілості, принципи “легкості читання”. Батьком кількісних показників зрозумілості вважають дослідника Рудольфа Флеша.

Рекомендують дотримуватися оптимальної довжини речень, уникати абстрактних іменників, вказують на необхідність дбання про елементи цікавості. Саме Флеш є розробником т.зв. теорії “людського інтересу”, “олюднення” тексту. Йдеться про гостроцікаві факти, емоційні збудники, “історії”, парадокси тощо. Радять стимулювати читачів суперечностями. Це бачимо й у дидактиці: хороший навчальний ефект виникає на основі пізнавальних конфліктів.

Особливо відомою є Гамбурзька концепція зрозумілості. Вона ґрунтується на чотирьох ознаках, від яких залежить зрозумілість тексту: це (1) простота; (2) додаткова стимуляція (скажімо, за допомогою прикладів); (3) структура й упорядкування; (4) стислість і точність викладу. Простота в доборі слів і побудові речення виявилися при цьому найважливішою ознакою добре зрозумілого тексту. Такими ж важливими виявилися структура й упорядкування матеріалів [2, 152-153]. Важливим також є “елегантний синтаксис”. Для цього рекомендують уникати ускладнених речень, особливо складнопідрядних, дієприкметникових зворотів та ін. складних конструкцій. Корисно вбудовувати синонімічні повтори у складні для розуміння фрагменти текстів.

Вважають, що структура змісту більше впливає на зрозумілість, ніж мовна форма. На цій основі пропонується замість принципу перевернутої піраміди вдаватися до принципу інформаційно важливих центрів, навколо яких розташовуються всі частини повідомлення. Це називають принципом **квантування, порціювання** інформації і в журналістиці, і в педагогіці.

3. Вайшенберг формулює для цього ще й такі рекомендації:

- запропоновані новини мають бути несподівані й нові для читача;
- у співвідношенні між основними фактичними даними потрібно показати несподівані аспекти;

- цілком нові фактичні обставини треба відображати так, щоб вони могли викликати в читача асоціації з його власними знаннями;
- складні інформації слід зробити дохідливими та ілюструвати їх (за допомогою прикладів, порівнянь, цитат, бувальщин);
- треба щоразу **точно знати ступінь попередніх знань аудиторії**.

Усе це є цінним для майстерності як журналіста, так і редактора.

Відомий письменник-перекладач Олексій Кундзіч до поняття ясності і його ж образного означення точності як “дієзи в ключі” свого часу ввів поняття **вживаності слова і природності звучання**: “Вживаність слова, писав він, одна з найважливіших його ознак, яку треба враховувати, бо в ній – ступінь звичності, а значить і природа звучання” [7, 71].

Про це писав і академік Л. А. Булаховський: ясність – це пряма реакція на звичність елементів та їх сполучень у фразі.

“Вузлики на пам’ять”

Олесь Гончар: ясність тексту сприймав як особливу категорію і називав її **ясномовністю**: “Думай і пиши ясномовно, – радив він молодим... – Без словесних ребусів... Кажу про це ще й ще... Коли я знайду точне, *до місця* слово, то в мене таке відчуття, ніби я перебуваю в польоті. Треба бути ясномовним...” /“до місця” – краще: “доречне”, “до діла” – П.К./ (Валентина Гончар. Я повен любові... – С. 195).

Гладкий Микола: “... наукова аналіза давно вже довела, що “зрозумілість” чи “незрозумілість” мови залежить головне не від лексики, не від слів, що складають речення, а від способу викладати свої думки, від синтаксичної будови речення, від мовних зворотів, шаблонів, скорочень і стилістичного добору” [3, 16].

==== **Метафорично:**

Іван Мартинов, болгарський письменник [навів Р. Г. Іванченко: 4, 234]:

“Треба, щоб виклад був ясным, точним, чистим... та емоційно забарвленим – в цьому полягає його простота, велич, сила. Треба, щоб він був для читача немов скло вікна:: коли воно чисте, ми вільно дивимося крізь нього і ясно бачимо все на вулиці, не помічаючи самого скла, але якщо скло помічаємо і там, на вулиці, бачимо неясно, а тьмяно і деформовано, з якимись штрихами і лініями, значить скло недоброякісне, погане; коли читаєш книгу і мова привертає твою увагу, ... значить, щось негаразд з викладом”.

Вузлики на пам’ять

Ніколи не прагніть до наукоподібного затуманення думки – термінологія скорочує шлях до істини, але тільки серед фахівців. Вона ж убиває розуміння, псує комунікацію в більшості масових аудиторій

Підсумок цьому фрагменту міркувань можна підбити висловлюванням українського вченого-журналістикознавця і педагога Мартена Феллера:

“Кінцева мета літературного редагування... – забезпечення нормального перебігу читання й оптимального сприйняття тексту”.

Принцип ясності є своєрідною методологічною основою для роботи редактора з автором і його текстом.

2. Типи стилістичних похибок, які порушують ясність

Причина неясності найчастіше полягає в двозначності чи невизначеності якогось фрагмента речення або зв'язку елементів його. Недарма першим синонімом до слова “ясність” словники подають “недвозначність”.

✓ *Дуб затінював ясен*

Хто кого затінює? Може це молодий дубок затінюється ясенем? Якщо саме це мав на увазі автор, то читач намалює собі в уяві іншу картинку: що якраз ясен затінюється дубом. Така психологічна природа сприйняття тексту: перше слово сприймається як підмет, у називному відмінку. Комунікація ускладнена, потрібне втручання редактора. Він може виправити: “Дубок ріс у тіні ясена” чи “...був затінений ясенем”

✓ *Любов украли ніч.*

Так співається в популярній пісні.
*(Ні, я не ту кохав,
Не ті слова я говорив.
Ні, я не ту чекав,
Не ту теплом своїм зігрів.
Ніч осліпила нас –
Блакитних снів жадана мить.
Ні, я не ту кохав.
Любов украли ніч.)*

Так це його палка любов украли темну ніч чи його палку любов украли темна ніч? Неясно, хто кого вкрав.

Якщо нема таких двозначностей, якщо все зрозуміло з першого прочитання, то текст, чи його окремих фрагмент, є ясними за своєю стилістикою, а спілкування між автором і читачем (комунікація) відбувається безперешкодно. Якщо ж треба перечитувати, переосмислювати прочитане, то таке речення слід вважати комунікативно неясним, стилістично невправним. Воно, до речі, може бути цілком правильним (формально, з погляду граматики), але утрудненим для сприймання читачем або й незрозумілим.

✓ *Кисень виділяє перекис водню.* (Приклад Б. Мучника [8]).

Правописної помилки немає. Але якщо вдуматись, то вловимо логічну недоречність: простий хімічний елемент виділяє складну хімічну сполуку.

Поміняйте місцями: “Перекис водню виділяє кисень”. Уже буде ясніше. Але ще не бездоганно. Кривотлумачень не буде в такому варіанті:

“Кисень виділяється перекисом водню”.

Отже, завдання редактора – не просто виправити мовні похибки, а забезпечити безперешкодну і точну передачу думки автора читачеві.

У подальшому викладі скористаємося елементами системи забезпечення ясності тексту, розробленої Б. Мучником [8].

Є дві великі групи мікротекстів, у яких провокується неправильне розуміння їх смислу:

- 1) неправильне розуміння окремого слова;
- 2) помилкове об'єднання слів.

В обох випадках текст сприймається не так, як це хотів сказати автор. А в кожній із цих двох груп є ще докладніший поділ характерних похибок. Це можна показати на такій схемі.

Розглянемо всі ці чотири варіанти стилістичних похибок

3. Зміщення логічного наголосу

Значення логічного наголосу в мікротекстах і його зміщення як одна з поширених стилістичних невірностей

Логічний наголос у тексті потрібен для підкреслення головного слова в реченні, надання йому особливого смислу, зосередження на ньому уваги читача. Навколо цього слова організоване й усе речення.

Є специфіка означення логічного наголосу в писаному тексті. Його автор не має тих можливостей, якими вільно й природно користується усний мовець: де підкреслюючи слово голосом, де зробивши перед ним багатозначну паузу. Мистецтвом логічного виділення слів вільно й природно на самому початку мовлення володіють діти.

В автора писаного тексту немає голосових можливостей акцентування. Очевидно, йому потрібні якісь інші засоби. Однак цю проблему довго не досліджували фахівці, що негативно позначалося й на підготовці редакторів: їх не вчили методів підкреслення логічного наголосу.

А тим часом для редактора важливо в розумінні механізмів комунікативності тексту:

- чи сприйме читач логічний наголос саме на тому слові, яке хотів підкреслити автор;
- тобто чи не переміститься логічний наголос при сприйнятті тексту не на те слово, яке хотів виділити автор.

Значно більше уваги цій проблемі приділяли театральні фахівці, їх досвідом можна скористатися. Зокрема, К. С. Станіславський зазначав, що у сценічній мові таке переміщення “калічить фразу”. Те ж відбувається й у писемній комунікації.

Приклади.

✓ *“Зима була теплою, а холодною весна”* (“Магістраль”, грудень 2004).
Можна було б відредагувати: “... а весна – холодною”.

✓ *“Іван Пулюй уперше обґрунтував існування рентгенівських променів”*.

Якщо автор хотів сказати, що саме Іван Пулюй вперше у світі обґрунтував існування електромагнітного випромінювання, то можна було підкреслити це простим перенесенням прізвища в кінець речення:

“Вперше у світі існування електромагнітного жорсткого випромінювання обґрунтував український учений Іван Пулюй”.

А річ у тім, що під логічним наголосом люди психологічно звикли сприймати останнє слово фрази. Автор же не завжди це враховує. Мало самому знати, на якому слові ти хотів поставити цей логічний наголос, – треба ще просигналізувати про це читачеві. Якщо автор не здогадався цього зробити, тут має допомогти редактор.

Є кілька способів просигналізувати читачеві, яке слово в реченні має бути логічно наголошеним:

позиційний – переміщення необхідного слова в наголошену позицію;

лексичний – підкреслення важливого слова у фрагменті введенням спеціальних слів-посилувачів;

графічний – виділення потрібного слова за допомогою шрифтових і знакових засобів.

Можна використати з цією метою також деякі **синтаксичні способи**.

а). Позиційний спосіб передачі логічного наголосу

Де в реченні наголошена позиція? На першому чи на останньому слові? Свого часу це було предметом тривалої дискусії фахівців: філологів, психологів, логіків. Проводилися експерименти. Все ж більшість дослідників, і передусім академік Л. В. Щерба, дійшли висновку, що саме кінцева позиція надає слову логічний наголос.

✓ *Офіцери прийняли бій під Дебальцевим*. (ВЗ, 12.02.2015).

(У статті йдеться про офіцерську роту львівських правоохоронців, яка пішла на фронт проти російських агресорів і їх найманців).

Автор тут логічно наголосив словосполучення “під Дебальцевим”, яке стало містом бойового хрещення. А якби він написав інакше? Напр.:

Під Дебальцевим прийняли бій офіцери.

Де тут логічний наголос? На слові “офіцери” – офіцерська рота.

Можливий і третій варіант

Під Дебальцевим офіцери прийняли бій.

Цілком очевидними є три стилістичних нюанси.

Таким чином, практичний висновок для редактора: треба стежити за тим, щоб у наголошену (кінцеву) позицію не потрапило випадкове, ненаголошене слово.

При цьому слід мати на увазі, що у складному реченні є й інші позиції, які можна прирівняти до кінцевої, наприклад, перед підрядним чи другим сурядним реченнями.

Звернемо увагу й на те, що при визначенні слова або словосполучки для наголошеної позиції в кінці речення не слід забувати й про другий його смисловий центр – початок речення. Приклад – заголовок у газеті “День” від 11 лютого 2005 року:

✓ *“Президент провів першу міжнародну зустріч в аеропорту.”*

Очевидно, “в аеропорту” не є ключовою словосполучкою повідомлення. Головне тут – “перша міжнародна зустріч”. Але редакція хотіла підкреслити цю незвичність ситуації – що перша міжнародна зустріч відбулася в аеропорту, тому й поставила в наголошену позицію ці слова (всього лише обставину місця дії!) Можна з цим погодитися з огляду на специфіку саме газетних, оперативних повідомлень. Але ж не можна забувати про головне ядро повідомлення – “перша міжнародна зустріч президента” і ставити його абиде. Від цієї недбалості речення набуло небажаної двозначності: в наголошеній позиції виявилася вся словосполучка “/першу міжнародну зустріч/ в аеропорту”. Виникає побічний смисл, який виявляється в запитанні, що може виникнути в читача: наступні зустрічі теж будуть в аеропорту? В пригоді ж тут могла стати друга важлива наголошена позиція – на початку речення. І все стає на свої місця:

Першу міжнародну зустріч президент провів в аеропорту.

б). Лексичний спосіб означення логічного наголосу

✓ *Старості курсу доручили виступити перед абітурієнтами.*

Тепер, оволодівши позиційним способом, ви здогадаєтесь, що “перед абітурієнтами” – не є ключовою словосполучкою і легко логічно позначите потрібний елемент тексту (“старості курсу”), перенісши його в кінець речення:

Виступити перед абітурієнтами доручили старості курсу.

Завжди виступав директор інституту, а цього разу вирішили доручити це старості курсу.

Але можна зробити це й в інший спосіб (без переконструювання речення): додавши всього одне словечко:

Саме старості курсу доручили виступити перед абітурієнтами.

Логічний наголос змістився на початок речення завдяки слову-посилювачу “саме”.

Лексичними посилювачами можуть бути:

- **частки виділення: саме, навіть, хіба, це, а саме, якраз, тільки, лише, виключно, ж тощо.**

Ростислав іде завтра до Одеси.

Наголос – на останній словосполучці (“до Одеси”). А якщо нам треба підкреслити, що до Одеси іде Ростислав, а не хтось інший?

Ростислав же іде завтра до Одеси.

Контекст може бути такий: “усі поїдуть у Крим, Херсон і Миколаїв, а Ростислав –

до Одеси” (чи “ми тут будемо ішачити, а Ростислав їде до Одеси, до моря”)

Або:

Це Ростислав їде завтра до Одеси.

Який тут контекст? “Ми думали, що поїде староста групи Олена, а виявляється, це буде Ростислав.

А якщо написати: “Ростислав таки їде до Одеси” – яке слово підкреслює лексичний посилювач “таки”? Таки їде.

Може, йому щось заважало чи сумнівався, а все вирішилося добре.

Тут бачимо, як логічним наголошенням слова редактор досягає цілої низки стилістичних нюансів, вибирає з них той, який відповідає авторській логіці викладення матеріалу.

О восьмій роботу закінчили.

Тільки о восьмій роботу закінчили.

Виходимо на редакторське правило:

Пропуск потрібної частки (що на практиці трапляється нерідко) чи її невжиття в необхідних випадках, або перенесення в інше місце, є серйозною перепоною до розуміння смислу речення; втрачаються стилістичні нюанси.

✓ *Такий експеримент і був проведений нами.*

Якщо сполучник “і” буде пропущено, то зміниться логічний наголос:

Такий експеримент був проведений нами (а не кимось іншим). А автору треба було наголосити на тому, що експеримент, який ретельно готували, таки було здійснено (“і було проведено”).

✓ *Народному артистові Халатову доводилося навіть грати малопомітні ролі.*

Тут частка посилення “навіть” – не на місці. Треба “навіть малопомітні” (а не “навіть грати”).

Таке “блукання” службових слів спостерігається часто; редакторів треба за цим пильнувати;

- **посилювачі прислівникового типу: *надзвичайно, цілком, абсолютно, дуже і т.п.***

✓ *Цілком прийнятною є пропозиція Івана Зайця;*

Цей спосіб стає в пригоді й тоді, коли стилістичні обставини потребують постановки в наголошену позицію двох слів (словосполук):

“Зрозуміло, що саме місту з його потужним бюджетом така програма під силу” (“Наша газета +”, 2.11.2010).

в) Синтаксичний спосіб

- **Синоніми уточнення**

“Сумуючи з приводу загибелі цілого ряду журналістів, ми бачимо, що в основі цього лиха лежить недотримання демократичних норм у країні. Ми не можемо, не маємо

права забувати про це” (“Україна молода”).

Синонімічне посилення “не маємо права” цілком доречно, стилістично мотивоване. Логічний наголос – саме на другому синонімі (у нас це словосполуча “не маємо права”).

"Ця теорія названа загальною, бо вона є узагальненням, розширенням спеціальної теорії".

Синонімічне уточнення, позначене підкресленням, тут обов'язкове, бо в іншому разі логічний наголос упаде на останні два слова (“спеціальні теорії”), чого не мав на увазі автор;

○ **повторення слова (буквальне чи варіативне).**

“А як лисичка-сестричка дізналася, як ?”

Діти надзвичайно тонко вловлюють цю розмовну стихію рідної мови, інтуїтивно користуються такими стилістичними нюансами.

І, певно ж, на подібні повтори надзвичайно багата поезія:

Мова наша, мова,
Мова кольорова!
В ній гроза травнева
Й тиша вечорова. (Ю. Рибчинський)

Є слова, що білі-білі,
Як конвалії квітки (О. Олесь).

Се вже було колись... Се вже не раз бувало:
Я на чужину йшла шукать надій –
Як в рідній стороні мені їх бракувало...
(Л. Українка, т. 1, с. 223).

Флорентієць (із відчаєм і невимовним болем)
Якби ми знали, о, якби ми знали,
що буде з нами, о, що буде з нами...
(Ліна Костенко. Сніг у Флоренції: Драматична поема
// У кн. Сад нетанучих скульптур. – К. : Рад. письм., 1987. – С. 135).

Є подібні повтори й у фразеологізмах: *всього-на-всього, криком кричать, рука в руку, парити парка.*

○ **протиставлення: не – а; як – так і тощо:**

На нас чекала не пара, а трійка коней.

"Мабуть, домінування російських книжок в Україні неминуче перетворюватиме дитячу книгу на ринковий товар. Але ж мусить хтось протистояти цьому!"

○ **різноманітні інверсії:**

"Ми відповідальність на себе брали" (додаток, який слід логічно підкреслити, переміщено до підмета; наголошеною стала друга позиція, а не остання).

г). Графічний спосіб означення логічного наголосу

Йдеться про:

- виділення шрифтами (напівжирний, курсив, підкреслення лініями);
- знак(и) оклику в дужках за ударним словом;

- видільне тире (“Дослідник установив, що це – тичининська строфа”);
- знак наголосу.

Отже, зміщення логічного наголосу – одна з доволі поширених стилістичних невправностей. І треба володіти всіма способами відновлення належного логічного наголосу – адже це є важливим засобом забезпечення комунікативної точності при передачі думки автора до читача.

Дії редактора при цьому мають таку послідовність:

1. Визначити, на якому слові (на якій словосполучі) сприймає логічний наголос читач.
2. Визначити, на якому слові наголошував автор.
3. Якщо наголос виявився на різних словах, тут є помилка – треба правити.

Алгоритм переконструювання тексту:

1. Поставити слово (словосполуку), на якому хотів наголосити автор, у наголошену позицію.
2. Виділити це слово яким-небудь лексичним посилювачем.
3. Логічно підкреслити потрібне слово за допомогою синтаксичної перебудови речення.
4. Виділити дане слово за допомогою графічних засобів.

Загальне обов’язкове заборонне правило:

“Не можна ставити логічно ненаголошене слово (яке в автора не має логічного наголосу) в наголошену позицію” (Б. Мучник, Чел. и текст. – С. 13).

Підіб’ємо підсумок.

Методика Б. С. Мучника, яку ми застосували, передбачає насамперед дві ключові редакторські дії для забезпечення правильного логічного акцентування в тексті: 1) розпізнання суперечності між наміром автора і сприйняттям читача; 2) усунення помилки.

Цей методичний підхід ще пригодиться нам в інших стилістичних ситуаціях.

4. Неясні омоформи

Згадаймо приклади в пролозі теми:

Дуб затінював ясен;

Любов украла ніч;

Кисень виділяє перекис водню.

Додамо до них ще два:

Ніч змінює день.

Мотоцикл наздоганяє автобус.

В усіх випадках – однакова неясність: перше слово може бути або в називному, або в знахідному відмінках. Залежно від цього змальовується зображувана автором картина: чи на ніч заходить, чи благословляється на світ; чи автобус попереду, чи мотоцикл; чи

кисень виділяє щось із свого хімічного складу, чи, навпаки, той кисень виділяється з перекису водню...

Це є так звана **омоформа – омонімічна форма слова**.

Якщо йдеться про психологічне сприйняття тексту, то читач тут потрапляє в ситуацію таких же поневірянь, яких він зазнав при зміщеннях логічного наголосу:

- читач сприймає фрагмент тексту неправильно, не в тому значенні, в якому хотів його подати автор;
- потім іде переосмислення під впливом наступних сигналів (чи підказок) тексту; читачеві доводиться повертатися (часом не раз) до прочитаного;
- якщо ж подальших сигналів, уточнень немає, то читач так і залишається зі спотворено сприйнятим смыслом.

Неясна омоформа – це та ж сама невизначеність, двозначність, а отже й порушення комунікативного процесу.

З наведених прикладів видно, що одна з поширених омоформ – це слова, які звучать однаково в називному і знахідному відмінках.

- ✓ *“Інститут українознавства при Міністерстві освіти і науки постановив організувати уряд”.*

Починаючи читати речення, людина сприймає слово “інститут” у називному відмінку. І що ж виходить? Що інститут має повноваження формувати уряд? Тільки за смыслом і після другого читання можна зрозуміти, що постановив таки уряд, а не інститут; саме інститут організовано урядом.

Деякі з таких речень неможливо виправити навіть в усному мовленні ніякими інтонаційними хитрощами (“Мотоцикл наздоганяє автобус”). Але незмінно виявляється одна закономірність:

якраз перше слово ми сприймаємо як підмет, у називному відмінку – така психологія читацького сприйняття.

Ще приклад.

- ✓ *Есмінець обстріляв крейсер .*

Хто стріляв? Есмінець чи крейсер? Як на наше сприйняття – саме есмінець. Перше слово здається нам підметом, навіть якщо речення виявиться абсурдним. Наприклад:

- ✓ *Літо змінює осінь.*

Тобто після осені настає літо ?

- ✓ *Валентина зіпсувала мати.*

Валентина зіпсувала... Читач сприймає ситуацію так, що якась Валентина щось зіпсувала. І тільки після слова “мати” він починає переосмислювати все речення. Автор не враховує цієї психологічної особливості сприйняття нами тексту.

Особливо ускладнює процес передачі думки автора, коли компонент, який вкаже читачеві на помилку в сприйнятті, віддалений від першого слова:

“Будинок народної творчості вирішив організувати (може, нові гуртки, студії?) на початку наступного року в нашому місті (а, якщо в місті, то, напевне, огляд, зліт, фестиваль?) департамент з питань культури”.

У дужках позначено всілякі затуманення процесу комунікації. Лише останні слова “департамент з питань культури” перевертають наше початкове сприйняття, примушують усе заново переосмислити і зрозуміти, що перше слово “будинок” (за автором), стоїть у знахідному відмінку. Помилка є грубою, оскільки довелось переосмислювати значну частину тексту і двічі процес сприйняття тексту було зіпсовано.

Кількість слів між помилково сприйнятим словом (омоформою) і виявленням комунікативної неточності є своєрідним мірилом грубості помилки.

Омоформа може трапитись і в середині речення:

“Відповідаючи на запитання, лектор сказав, що мистецтво, як і сни, створює реальний світ”.

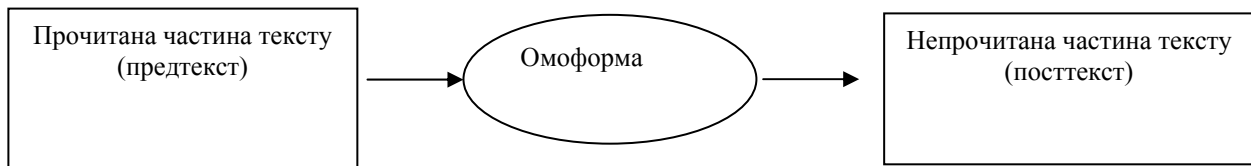
“Мистецтво” читач спочатку сприймає в називному відмінку і виходить дурниця: мистецтво є творцем реального світу.

Для редакторського аналізу тут доречно ввести поняття **предтексту**.

Предтекстом у редагуванні називають ту частину тексту, яка стоїть перед аналізованим фрагментом.

Посттекст – частина тексту, яка йде за аналізованим фрагментом.

Можна це подати у вигляді такої схеми:

У наведеному вище прикладі суттєвою характеристикою предтексту “Відповідаючи на запитання, лектор сказав, що...” для нас є те, що він не визначає, в якому відмінку стоїть омоформа “мистецтво”, і тому збій у комунікації автор – читач не усувається. Слід перебудовувати підрядне речення. Напр., *“мистецтво, як і сни, є продуктом реального світу”.*

А може бути предтекст, який визначає відмінок омоформи:

✓ *Лань не наздогнала вовча згряя.*

Додамо до першої омоформи (лань) усього одне слово:

Швидко лань не наздогнала вовча згряя.

Це мінімальний предтекст з одного слова “швидко”, і він прояснює обидві омоформи “лань” і “вовча згряя”. Тому речення не потребує подальшого редагування. А для редактора – практичний висновок:

Оскільки предтекст може усувати двозначність омоформи, то він є плацдармом для можливого редагування. Саме тут можна легко усунути невизначеність за допомогою поставленого в потрібному відмінку прикметника, займенника, прислівника тощо.

Елементи ж посттексту можуть справляти вплив на сприйняття омоформи тільки після повторного прочитання всього речення і тому нічого не дадуть для своєчасного усунення двозначності омоформи. Зрозуміло, що основні маніпуляції з текстом редактор здійснює на відтинку предтексту.

Редакторів слід мати на увазі, що омоформи багатолікі. Досі йшлося про іменник, який може сприйматися в називному або знахідному відмінках (1). Ось інший приклад:

“Якщо є стаття, яка карає за незаконне прослуховування, то статті щодо опублікування подібних розмов немає і навряд чи буде, тому що це суперечитиме свободі слова” (“День”, 11.01.2009).

Слово “статті” ми спочатку сприймаємо в називному відмінку множини, потім виявляємо, що це родовий відмінок однини.

Отже другий вид омоформи – називний відмінок однини – родовий множини (2).

✓ *Трави на пасовищах було вдвоє менше звичайного.*

Тут третій вид омоформи родовий відмінок однини, а не називний множини (3) – не трави, а траві.

✓ *Учениця Степанова зіграла “полонез” Огінського.*

Спочатку “Степанова” сприймається як прізвище виконавиці. За подальшим контекстом (тільки в наступних реченнях !) стає зрозуміло, що йдеться про ученицю педагога Степанова.

Тут омоформа називний – родовий відмінок (4).

Ще кілька видів омоформ:

(5) Називний однини – родовий множини

✓ *Білок уже не було, і через це полювання відклали на місяць*

Перше слово читач спочатку сприймає в називному відмінку, думаючи, що мова піде про органічну речовину або про білок курячого яйця і лише потім виявляє за контекстом, що йдеться про лісового звірка. Отже, не білок, а білок;

(6) Називний множини – родовий однини

✓ *“Руки йому довго не подавав. Потім образа забулася, і стосунки наші налагодилися”* – не рúки, а руки;

(7) Називний множини – давальний однини.

“Сім’ї надають можливість вибрати для своєї дитини тип навчального закладу – гімназію, коледж...” – не сім’ї, а сім’ї

З усього цього можна сформулювати загальне правило для стилістичних ситуацій з омоформами:

Не можна допускати, щоб омоформа називний – непрямий відмінок, яку вжито у формі непрямого відмінка, стояла після предтексту, який не визначає відмінка.

Досі йшлося про іменники. Але подібна двозначність може виникнути й із займенниками, числівниками, прикметниками.

✓ *Що породжує плинність кадрів?*

Читач сприймає займенник “що” в називному відмінку. І здогадується, що це, наприклад, низька заробітна плата. Автор же, як виявляється, мав на увазі інше: що плинність веде до зниження якості кадрів, а отже і продуктивності, спричиняє додаткові витрати на навчання нових людей. Тобто займенник у нього стоїть у знахідному відмінку! І краще було б сказати: “*До чого призводить плинність кадрів?*”

Тут омоформа займенника в називному – знахідному відмінках (8).

✓ *Третє робить непотрібним перше.*

Плутанина з обома числівниками: у якому відмінку стоїть кожен із них. “Третє” за відомою психологією читацького сприйняття здається нам у називному відмінку, тобто підметом, а за контекстом воно було в знахідному. Підмет – якраз “перше”. Речення слід переконструювати, зачепившись за конкретний зміст попереднього тексту: в тому сенсі, що остання обставина заперечує перше твердження.

Омоформа порядковий числівник у називному або знахідному відмінку (9).

✓ *Добре пробуджує прекрасне.*

Тут уже прикметники стоять у двозначній, невизначеній позиції називного й знахідного відмінків (10). Необхідно по-іншому сформулювати думку, наприклад: “*Прекрасне (мистецтво) пробуджує в нас доброту*”.

Може бути й омоформа іменник – прислівник (11); іменник – прикметник (12):

- 1). “*В будиночку було холодно, тепло трималося тільки доти, поки топилося в печі*”.

Тут (зверніть увагу!) слово “тепло” спочатку читається як прислівник (те́пло) під впливом попереднього прислівника ж – хо́лодно. Після переосмислення стає ясно, що тут ідеться про тепло́. Якщо ж ми перетворимо фрагмент (“*Будиночок був холодним. Тепло в ньому трималося...*”), “тепло” буде сприйматися однозначно як іменник. Цей приклад добре ілюструє універсальність методики Б.Мучника, її перевагу перед звичайним граматичним аналізом.

- 2). “Композитор Сабадаш: “*Не тільки я глухим пишу музику, цим колись займався й Бетховен*” (“Вітчизна, №1-2, 2002).

“Глухим” тут – прикметник в орудному відмінку, а перше сприйняття читачем – як іменник у давальному відмінку множини (13).

Останні приклади підказують нам іще одне стилістичне правило:

Не тільки іменники можуть утворювати двозначні омонімічні форми, а й прикметники, займенники, числівники, прислівники. Редактор має знайти засоби для усунення невизначеності омоформи або уникнути її.

Отже, якими є дії редактора щодо усунення стилістичних невправностей у ситуаціях з омоформами?

Алгоритм встановлення помилки

1. Знайти в тексті омоформу і встановити, як її спочатку сприймає читач (встановити читацький зміст).

У прикладі “*Кисень виділяє перекис водню*” – це “кисень”; читач вважає, що вона стоїть у називному відмінку.

2. Встановити авторський смисл тієї ж омоформи.

Тільки складна хімічна сполука може виділяти простий хімічний елемент – кисень. Очевидно: автор має на увазі, що слово це стоїть у знахідному відмінку.

3. Якщо авторський і читацький смисли не збігаються (що ми й бачимо на прикладі), то омоформа вжита неправильно (стилістично невправно).

Фрагмент тексту потребує редагування.

Як це зробити?

Алгоритм виправлення:

1. Змінити порядок слів: поставити омоформу, вжиту автором як підмет, раніше слова, вжитого в значенні додатка: “*Перекис водню виділяє кисень*”. Або: замість “*Інстинкт має контролювати розум*” – “*Розум має контролювати інстинкт*”.

Пам’ятаючи про психологічну особливість читацького сприйняття тексту, збою в комунікації не повинно бути. Однак оскільки слово стоїть у формі двох відмінків, остаточно двозначності не усунуто. Треба пошукати кращий варіант.

2. Замінити активну конструкцію пасивною: “*Кисень виділяється перекисом водню*”. Або: замість “*Похмурий настрій може спричинити туман*” – “*Похмурий настрій може спричинитися туманом*” (або: “...може бути нав’язаний туманом”).

Ці варіанти не можуть викликати ніяких кривотлумачень. Але є ще й інші прийоми редагування подібних конструкцій. Звіримо й їх.

3. Поставити перед неправильно вжитою омоформою уточнювач відмінка – слово, яке вказує, в якому відмінку стоїть вжита автором омоформа, тобто ввести мінімально визначальний предтекст: “*Запашної трави було на пасовищах удвоє менше звичайного*”. Або: замість “*Полякова попередила про ревізію мати Віктора*” – “*Обвинувачуваного Полякова попередила про ревізію мати Віктора*”.

4. Перетворити першу омоформу-додаток на підмет. “*Везли набої в обложений Севастополь. Караван супроводжував загін крейсерів*”. – “*...Караван ішов у супроводі крейсерів*”.

Слід відрізнити художній прийом від помилки.

Письменники іноді використовують омонімічні слова як засіб (для) посилення виразності та створення звукового ефекту:

З нікуди в нікуди дороги...

(Володимир Забаштанський).

*Лягає без причин
Туга на серце туга.*

(Поль Верлен, переклад Миколи Лукаша).

Для затвердження (кращого запам'ятовування) – варіанти омоформ:

- називний і знахідний відмінки іменника (*лань не наздогнала вовча згряя*) – найпоширеніший варіант;
- називний, але жіночого роду – знахідний, але чоловічого роду (*Валентина зіпсувала мати*);
- називний – родовий відмінки (*учениця Степанова зіграла сонату*);
- родовий однини – називний множини (*трави на пасовищах було мало; руки йому довго не подавав*);
- називний множини – давальний однини (*сім'ї надають можливість вибрати*);
- називний і знахідний відмінки займенника (*що породжує плинність кадрів?*);
- називний і знахідний відмінок числівника (*третє робить непотрібним перше*);
- іменник – прислівник (*в будиночку було холодно, тепло трималося тільки доти, поки топилося в печі*);
- називний – знахідний прикметника (*добре пробуджує прекрасне*);

Можна додати: Омоформу можна витлумачити й інакше – як невизначеність того, чи це підмет, чи прямий додаток. А. Капелюшний [5] наводить приклад (у вправах) з журналу “Телепростір”. – 1997. – № 1: *Палац Аміна, який штурмував спецназ КДБ (500 переодягнених в афганську уніформу вояків т. зв. “мусульманського батальйону”)*. “Палац Аміна” – додаток, а сприймається (психологія читацького сприйняття) як підмет. Що треба зробити під час редагування? Поставити підмет на 1-ше місце: *Спецназ КДБ, який штурмував палац Аміна...*

Про неясні спочатку омоформи можна сказати, що вони лишаються у свідомості читача як примари з непевними обрисами доти, доки він не дочитає речення до кінця.

5. Помилковий смисловий зв'язок слів

"Різниця між математикою і літературою: від перестановки доданків сума не міняється, від перестановки слів думка може змінитися докорінно"

Ірина Вільде

Це ще один з поширених різновидів стилістичних помилок, який є наслідком неохайного, погано контрольованого мислення. Аналіз цього масиву невправностей у журналістських (і наукових) творах свідчить про те, що типізувати їх за допомогою традиційних граматичних методів складно і малопродуктивно. Це можна простежити на прикладах.

“Готувати святковий концерт Наталії Власівні допомагали наші таланти Таня Вахович, Надя Бучнева, Віталій Некряч, Дмитро Дерій розвішували гірлянди”.

Порушень граматики при побудові речення нема, іменники в називному відмінку сполучаються з дієсловами як і належить. І все ж сприйняття думки ускладнене, потрібні додаткові розмірковування для вияснення авторського смислу, перш ніж виясниться, що Таня і Надя готували номери до концерту, а Віталій і Дмитро розвішували гірлянди.

Грамматика тут не допоможе. Потрібен якийсь інший метод виявлення та усунення стилістичної невправності.

- ✓ *Пугачов подарував шубу і коня зі свого плеча* (Зі шкільних творів навів Б. Мучник).

Коня ... зі свого плеча?

Цей несподіваний хибний зв'язок теж виявляється не за допомогою граматики, а інтуїтивно. Як і в наступних прикладах:

“Ми читали опис рекетирських звірств кореспондента газети “Факты и комментарии” і обурювались...” (М.Б. “Ми читали статтю кореспондента... В ній він описав рекетирські звірства...”)

“Художник зобразив, як Богдан Хмельницький веде козаків у бій, дотримуючись манери Репіна”. (Можна почати з дієприслівникового зворота “Дотримуючись манери Репіна, художник зобразив...”)

Отже, хибний смисловий зв'язок слів – це тип стилістичних помилок, коли окремі слова сполучаються між собою, утворюючи всупереч намірам автора (і найчастіше без порушень формальної граматики) інший, часом парадоксальний, комічний смисл.

Подібні девіативні конструкції помічені давно, і їх дуже багато.

Дослідники вдавались до різних засобів опису їх та методів редагування (виправлення). Наприклад, Рене Каппон [6, 33–34] пояснює цю ваду речень як невдалу прив'язку в них означень і обставин.

“Мова, пише він, має багато можливостей поставити вам підніжку, і найпідступніша з них – означення чи обставина, які стоять на неправильному місці. Не дозволяйте пов'язаним між собою думкам у реченні розповзатися по різних кутках. Означення і обставини мають стояти близько до означуваного слова, а дієслова – близько до підмета чи суб'єкта дії, яку вони означають”

Р. Каппон натякнув нам, що в подібних випадках треба наблизити елементи смислового зв'язку. Цілком слушно. Але є й інші ситуації втрати смислового зв'язку і способи, як цього уникнути.

Фахівці-філологи пробували типізувати їх граматично. Однак здібалися з десятками й десятками варіантів, які ніяк не піддавалися класифікації.

Цікавий і доволі практичний вихід із становища знайшов російський дослідник Б. С. Мучник [8]. Він пропонує узагальнену, абстраговану від граматичних категорій класифікацію, яку називає позиційною.

Згідно з цією методикою в кожному реченні з помилковим смисловим зв'язком є три структурних складники:

– двоплановий компонент і

– два елементи, з якими цей компонент граматично може бути зв'язаний (а за смислом має бути зв'язаний тільки з одним із них!).

Між цими трьома компонентами й відбуваються ті дивні зв'язки, які можна спостерегти в наведених вище прикладах.

Позначимо той двоплановий компонент символом Х (ікс), а два інших елементи – претенденти на правильний смисловий зв'язок – А (ліворуч у тексті) і В (праворуч). Тут слід мати на увазі, що ці компоненти можуть бути окремими словами, а можуть бути й словосполуками.

Тоді можливими є такі поєднання аналізованих елементів мікротексту: ХАВ, АХВ і

принципово однорідних фактів.

Підкреслимо головне.

- Щоб успішно виявляти в тексті помилковий смисловий зв'язок слів, треба знати і постійно враховувати структурно-позиційні умови, за яких він з'являється.
- Помилковий смисловий зв'язок при сприйнятті тексту виникає лише між такими словами, які граматично придатні для зв'язку одне з одним (можуть утворювати словосполучення) і, як правило, стоять поруч. Усе це (граматична спорідненість, придатність для зв'язку, близьке взаємне розташування двох елементів) і провокує появу між ними помилкового смислового зв'язку.

Тут доречно звернути увагу на те, що двоплановими компонентами часто виявляються вставні слова, частки. Тож серед типових помилок виявляється неточний вибір для них місця в реченні:

"Він, на жаль, був здоровим лише протягом року" (Радіо Люкс. – 1996. – 15 жовтня). "На жаль, був здоровим"?

Бачимо, що неврахування цієї обставини автором і редактором призводить до спотворень смислу повідомлень, помилок у мовно-стилістичному використанні синтаксичних засобів.

Отже, корисно закріпити в пам'яті

порядок дій редактора для виявлення помилкового зв'язку слів.

Алгоритм розпізнавання.

1. Звернути увагу на те, в якому місці речення мимовільно виникає неправильний (часом курйозний) смисл.

2. Встановити, об'єднанням яких двох елементів (як правило, суміжних) він спричинений, тобто знайти помилковий смисловий зв'язок слів.

3. Встановити, з яким словом (словосполученням) двоплановий компонент насправді має бути зв'язаний (знайти йому "пару"), тобто встановити правильний авторський смисловий зв'язок.

Для засвоєння – ще один приклад застосування розпізнавального алгоритму.

"У правлінні земельного товариства розглядалося питання про підготовку до сівби тракторів".

1. Виявляємо неправильний (навіть курйозний) зв'язок двох слів: *сівби тракторів*. Позначимо це графічно:

 А Х В
...про підготовку до сівби тракторів.

2. Знаходимо, з яким елементом насправді зв'язане слово "тракторів". Очевидно, це – "про підготовку тракторів". Підкреслимо потрібне і встановлюємо дужку правильного зв'язку, а також ставимо наші літерні символи А, В, Х:

 А Х В
... про підготовку до сівби тракторів
=====

Так само можна зобразити приклад про доцента Юрченка:

 А Х В
... курс лекцій із зварювання доцента Юрченка
=====

Алгоритм перетворення

(переконструювання речення для усунення помилкового смислового зв'язку слів).

Можливі чотири варіанти редакторської правки.

1. Зблизити елементи правильного смислового зв'язку. Поставлені поруч вони сприймаються нормально, за авторським смислом.
2. Вставити між елементами помилкового смислового зв'язку відповідне змістові слухне слово (яке не змінює загального змісту речення, але визначає потрібну "пару" для зв'язку).
3. Замінити один з елементів помилкового смислового зв'язку синонімом.
4. Розділити ("розсікти") речення в місці, де з'явився помилковий смисловий зв'язок, і утворити два речення.

Випробуємо це на прикладі.

- ✓ *"До письменника надходили листи з побажаннями позбавитися від хвороби і багатьох років життя".*

За розпізнавальним алгоритмом знаходимо помилковий зв'язок ("позбавитися... від багатьох років життя") і правильний зв'язок ("з побажаннями багатьох років життя").

Тепер можна перейти до правки

Алгоритм перетворення.

1). Зближуємо елементи правильного смислового зв'язку – "з побажаннями багатьох років життя і позбавлення від хвороби". Не зовсім вдалий варіант, бо зазвичай спочатку бажають здоров'я, а потім довголіття та й виразніше має бути ословлений привід – нинішня хвороба письменника.

2). Вставляємо потрібне за смислом слово між елементами помилкового зв'язку: *"До письменника надходили листи з побажаннями швидкого одужання і побажаннями багатьох років життя"*. Двозначність усунуто, але з'явився повтор "побажаннями".

Вдамося до ще одного варіанта – вставка синоніма.

3). Замінімо синонімом елемент "позбавлення від хвороби": *"До письменника надходили листи з побажаннями найшвидшого одужання і довголіття"*. Можна вважати, що речення відредаговане.

Але є ще один спосіб – спробуємо й його.

4). "Розтинаємо" речення: *"До письменника надходили листи з побажаннями позбавлення від хвороби (або "з побажаннями одужання"). Всі бажали (чи зичили) йому багатьох років життя"*. Теж цілком прийнятно, але кращим усе ж видається третій варіант.

Загальнообов'язкове заборонне правило:

Між двома зв'язаними в думку словами не можна ставити третє, з яким одне з двох крайніх граматично може бути зв'язане, але не повинно бути зв'язане за смислом (Б. Мучник. Чел. и текст, с. [9, 13])

Іноді помилки смислового зв'язку намагаються пояснити за допомогою різноманітних граматичних або/та синтаксичних категорій. Ці спроби виявляються не особливо продуктивними.

Наприклад, А. Капелюшний [5] наводить два яскравих приклади і класифікує їх як невинуватну інверсію:

“*Це 16-й пам’ятник жертвам локальних війн на території України*” (Радіо Люкс. – 1997. – 21 березня);

“*Отже, ексклюзивний анекдот на тему захисту екології від “Грін Грей”*” (Експрес. – 1998. – № 16)

Якщо це просто інверсія, то й спосіб редагування не вийде за традиційний перебір варіантів (спроб і помилок). Метод же позиційної класифікації дає редакторові змогу чітко й професійно визначити типи наведених девіативних речень: АХВ і АВХ і відредагувати їх:

“На території України це 16-й пам’ятник жертвам локальних війн”. Уникаємо хибного смислового зв’язку “*локальних війн на території України*”.

“Отже, ексклюзивний анекдот від “Грін Грей” на тему захисту екології”.

Другий приклад може бути сприйнятий як жарт з використанням помилкового смислового зв’язку. Тоді це не буде помилка, а стилістичний прийом.

Ще – приклади Р. Г. Іванченка [4]:

“*Громадянам з вузькими шийками гас видаватись не буде*”.

“*Взуття виготовляється тільки з шкіри батьків*” (у майстерні при школі).

До речі, на подібних помилках будували й будують свої виступи майстри естради, зокрема Андрій Сова, Михайло Жванецький/, письменники-гумористи Андрій Крижанівський, Євген Дудар, Олег Черногуз, Олександр Перлюк. Іноді цей тип гумору називають інтелектуальний. Тут, здається, парадокс: інтелект точить лезо на стилістичних вадах. А це й не парадокс: досвідчений, розумний бачить механізм помилки у невірному мовця і використовує цей механізм як форму для створення гумористичної ситуації. Як це робили, наприклад, А. П. Чехов, Остап Вишня, В. Чечвянський.

6. Помилкове смислове роз’єднання слів

Помилкове смислове роз’єднання слів виникає в тих випадках, коли два зв’язаних між собою елементи тексту виявляються занадто роз’єднаними і читач не вловлює при першому читанні смислового зв’язку між ними.

“*Обоє чудово усвідомлювали, що тільки таким чином вони зможуть привернути увагу до матеріалів, які потрапили до їхніх рук, увагу публіки та зірвати, фігурально висловлюючись, маски з деяких головних “акторів”, зайнятих у нашій політичній п’єсі*” (“День”, 11.01.2002).

Занадто роз’єднані пари слів “привернути увагу” і “зірвати маски”.

“*Офортіві Тараса Шевченка “Дари в Чигрині 1649 року” передували два ескізи: сидять три послы – російський, польський і турецький у палаці Богдана Хмельницького з дарами, чекають, доки вийде гетьман*” (Книга про мандри Т. Г. Шевченка по Україні, с. 162). Розірваний зв’язок тут підкреслено ризикою (палац з дарами? – послы з дарами!).

Такі просторові розриви спричиняють серйозні утруднення у сприйнятті тексту, в комунікації. “Не дозволяйте пов’язаним між собою думкам у реченні розповзатися по різних кутках, – радив Р. Каппон. – Означення і обставини мають стояти близько до означуваного слова, а дієслова – близько до підмета чи суб’єкта дії, яку вони означають” [6, 33-34].

Ось іще деякі типи мимовільного смислового роз’єднання слів, які збивають нормальну комунікацію.

“*Картина повна руху, крику, сміху, вереску, шуму розхлюпуваної води*”.

“Треба засвоїти всі вузлові питання. Це – закони, правила, поняття, принципи розв’язання задач”.

У цих прикладах – ще один тип стилістичних невправностей, пов’язаних із психологічними особливостями нашого сприйняття взаємозв’язків між словами в реченні. В обох випадках (у першому після слова “шуму”, а в другому – після “принципи”) виникла мимовільна пауза, відбувся збій у засвоєнні тексту. Поміркувавши над його причинами, можемо дійти такого висновку:

Якщо в реченні стоїть кілька однорідних членів, які складаються з однакової кількості слів (одного або двох), а останній із цих однорідних членів складається з більшої кількості слів, то при сприйнятті останнього однорідного члена виникає пауза – це теж помилкове смислове роз’єднання слів. Похибка невелика, але бажано її уникати.

Ще один варіант розірваного зв’язку – до переліку слів у прямому значенні приєднується образне слово. Воно теж спочатку буде сприйнято у своєму прямому значенні.

“О. С. Келін уважно стежив за діями шведів, майже щоденно організовував вилазки проти них, а також озброював і запалював населення на активну оборону міста” (з “Путівника по експозиції музею, історичних місцях і пам’ятках Полтавської битви”).

Стежив, організовував, озброював... запалював...Що ж він запалював? Багаття для обігріву? Люльки для куріння?

Здатність читача оперувати розривними одиницями обмежена. І не треба його виснажувати й випробовувати. Писати слід ясно. Редагувати так, щоб усе було сприйнято з першого читання.

Але не можна сплутувати ці розриви з художнім прийомом перенесення – усвідомленого розриву (особливо в поезії), коли важлива для тексту фраза відноситься на кінець речення або й в інше речення (з одного віршованого рядка в наступний). Т. Г. Шевченко [відповідаючи на риторичне запитання “Чого то ми не вмієм?”]:

*Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких
Таки хрещених... н о п р о с т и х (С. 263).*

Слово “простих” віднесено на кінець строфи. Для чого це робиться? Ми могли б уже сказати, що для перенесення найважливішого слова в наголошену позицію. Але Шевченкові йдеться й про нагнітання емоційної напруги. “Простих людей” – це було б прозаїчно, потрібного смислового ефекту і психологічної напруги не було б досягнуто.

Ще у Шевченка:

*Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому!.. То каторжні. (С. 193).*

Каторжні – підмет до попереднього речення, ним би в звичайному тексті ми починали фразу: “Каторжні виносять із нор золото”. Але Шевченкові треба було змістити логічний наголос (це вже нам знайоме), щоб зробити свою оповідь більш напруженою, сповнити її різко виявлених емоцій, переживань.

У Ліни Костенко (“Маруся Чурай”, с. 97):

*А цей надгрібок... –
Дяк аж відсахнувся. –
Диви, живий, їй-бо, поворухнувся!*

Ця вставка “Дяк аж відсахнувся”, цей розрив між “надгрібок” і “поворухнувся” не випадкові. Вони теж потрібні поетесі для емоційного ефекту (потрясіння).

Висновки.

Таким чином бачимо, що розглянуті класи помилок визначаються на основі не граматичних конструкцій, а за тією розумовою операцією, яку здійснює читач при сприйнятті негативного мовного матеріалу.

Над проблемами хибних смислових зв'язків і помилкових смислових роз'єднань, ширше – проблемами ясності тексту, замислюються не лише нинішні стилісти. Ще 200 років тому друг О. С. Пушкіна В. К. Кюхельбеккер сформулював правило, яке є прообразом позиційної системи Б. С. Мучника:

“Существует определенное правило расположения слов, основанное на духе языка, и этим правилом нельзя пренебрегать, если хотят писать на чистом и правильном русском языке, а именно: сближать, поелику возможно члены предложения, теснейшим образом связанные между собой. Этому правилу мы обязаны ясностью” [11, 151].

Тему ясності тексту можна провести у формі семінару.

План семінару

на тему “Ясність мови журналістських творів”

1. Ясність журналістського твору. Типи стилістичних похибок, які її порушують.
2. Значення логічного наголосу в мікротекстах і його зміщення як одна з поширених невправностей тексту.
3. Способи означення логічного наголосу для забезпечення стилістично безперешкодної передачі авторської думки читачеві.
4. Порядок дій редактора з аналізу фрагментів тексту на означення логічного наголосу та опрацювання тексту.
 - 4-1. Способи виявлення смислових неточностей у наголошенні ключових слів (словосполук).
 - 4-2. Способи виправлення неточностей наголошення ключових слів; переконструювання речень з такими похибками.
5. Поняття омоформи та її значення для комунікації. Психологічні закономірності сприйняття омоформи.
6. Порядок дій редактора з аналізу фрагментів тексту на виявлення двозначності в омоформах та її усунення.
7. Помилковий смисловий зв'язок слів. Метод позиційної класифікації. Неправильне розуміння сегмента речення.
8. Порядок дій редактора для виявлення помилкового смислового зв'язку та його усунення.
9. Помилкове смислове роз'єднання слів і способи його усунення.

Запитання для самоконтролю:

1. Назвіть основні вимоги українських учених Р. Іванченка, М. Пилинського, П. Селігея до ясності тексту.
2. Сформулюйте рекомендації сучасних зарубіжних учених З. Вайшенберга, Р. Капона, Р. Флеша щодо забезпечення ясності й легковчитності тексту.
3. Викладіть позиційну систему з аналізу і редагування вад стилістичного зв'язку в тексті Б. Мучника.

Література до теми

1. *Будагов Р.* Язык и культура : хрестоматия / Р. Будагов. – М., 2002.
2. *Вайшенберг Зігфрід.* Новинна журналістика : н. пос. : стандарти якості журн-ської практики / Вайшенберг Зігфрід. – К. : Академія укр. преси. Центр вільної преси, 2004.
3. *Гладкий М.* Наша газетна мова / М. Гладкий. – Держвидав України, 1928. – 175 с. // Фотопередрук у Мюнхені, 1992.
4. *Іванченко Р. Г.* Літ. редагування / Р. Г. Іванченко. – К. : Вища шк., 1983. – С. 179 (є й новіші видання).
5. *Капелюшний А. О.* Практична стилістика української мови / А. О. Капелюшний. – Л. : ПАІС, 2001.
6. *Каппон Рене Дж.* Настанови журналістам Ассошіейтед Пресс: Профес. порадник. Пер. з англ. Андрій Іщенко / Каппон Рене Дж. – К. : ВД КМА, 2005. – 158 с.
7. *Кундзіч О. Л.* Творчі проблеми перекладу / О. Л. Кундзіч. – К. : Дніпро, 1973. – 264 с.
8. *Мучник Б.* Человек и текст Основы культуры письменной речи / Б. Мучник. – М. : Книга, 1985. – 256 с.
9. *Мучник Б. С.* Основы стилистики и редактирования / Б. С. Мучник. – Ростов н/Д : Феникс, 1997. – 480 с.
10. *Пилинський М. М.* Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К., 1976.
11. Русские писатели о языке. – Л., 1954.
12. *Селігей П. О.* Науковий жаргон: основні ознаки та причини появи / П. О. Селігей. – К. : КНУ імені Т. Г. Шевченка, 20032. – 55 с.
13. *Таранов П. С.* Карманная риторика / П. С. Таранов. – Севаст. : Библекс, 2005. – 384 с.

Мовні зразки (Ілюстративні джерела)

Верлен, Поль у перекладах Миколи Лукаша.

Костенко Л. Маруся Чурай. Істор. роман у віршах / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 136 с.

Костенко Л. Сад нетанучих скульптур / Л. Костенко. – К. : Рад. письм., 1987.

Шевченко Т. Г. Кобзар.

Для самотренінгу
виконайте вправи з “Редакторського практикуму” – С. 192–203.

8. ВАДИ ЗВ'ЯЗКУ СЛІВ

Складні випадки синтаксису

“Синтакса – душа мови. Про це ніби зовсім забули. Мислять здебільшого в російських синтаксичних схемах”

М. Т. Рильський

“Синтаксис – вічний двигун, який приводить у рух всю могуть мови”

І. Р. Вихованець

Основні питання теми:

1. Синтаксис – система і силові поля мови.
2. Найпоширеніші деформації в синтаксисі
 - 2.1. Нанизування однакових морфологічних елементів
 - 2.2. Граматична неузгодженість
 - 2.3. Неправильне керування
 - 2.4. Помилки при поєднанні однорідних членів і словосполук
 - 2.5. Помилки при використанні вставних слів і словосполук
 - 2.6. Неправильне вживання сполучників і сполучних слів. Кома на стику двох сполучників
 - 2.7. Характерні помилки при користуванні дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами
 - 2.8. Сплутування (контамінація) прямої і непрямой мови
 - 2.9. Синтаксичні перевантаження
3. Особливості українського синтаксису; його відмінності від російського
 - 3.1. Дієслівність української мови як характерна її особливість.
 - 3.2. Переважання активних конструкцій над пасивними.
 - 3.3. Правильно вживаймо безособові конструкції на *-но, -то*

Ключові поняття і терміни:

контамінація, переліковий ряд, безособовий пасив, дієслівність української мови, синтаксична модель, зміщення елементів конструкції складного речення

1. Синтаксис – система і силові поля мови

Синтакса – душа мови... Синтаксис – вічний двигун, який приводить у рух всю могуть мови... Так можуть казати люди, які глибоко відчували суть цього великого природного явища – мови.

Синтаксис у ній – довершено організована система. Знаючи про те, що аналогії (як і порівняння) – річ відносна, все ж можна уявити образ фізичної картини світу з її галактиками, планетними системами, фізичними елементами і мікрочастинками. І головне – з силовими полями, які спричиняють той вічний рух і вічне життя. Так і в нашій мовній системі: слова – то атоми й мікрочастини, а силові поля – синтаксичні структури. Слова (лексика), не задіяні в тих силових полях, мертві. Оживають лише тоді, коли починають крутитися навколо своїх орбіт, коли включаються в дію, потрапляють у силову залежність

притягання і відштовхування, тобто коли запрацюють синтаксичні зв'язки.

Можливо, одне з принципових упущень у мовній підготовці (в системі освіти в цілому) – те, що вивчають лексику і орфографію у відриві від тих силових полів, від синтаксису. А синтаксис – автономно (відмежовано), часом скоромовкою. Нагальна життєва потреба філолога, журналіста, редактора – зв'язати це в єдине ціле. Пам'ятати, що з університету ти маєш вийти з цілісним сприйняттям мови, яка існує тільки в синтаксичній (і фразеологічній) системі.

Адже й справді, готуючись висловити думку, людина не слова шукає, а насамперед модель думки, а лиш потім – слова. Хоча процес породження мовлення настільки складний, що його не можна вкласти у спрощену схему. Думку може породити і єдине слово, яке активізує цілий ланцюжок асоціацій.

Але без синтаксису не обходиться жодна спроба висловити якусь думку. Фахівці вважають, що синтаксис і стилістика – це найважчі розділи редакторської справи.

Синтаксис як ніяка інша структура мови майже визначально залежить від механізму породження мовлення. Це дуже складна ментально-психологічна процедура. Дуже схематично її можна подати так: автор вибирає синтаксичну модель з усіх, які зберігаються в його довгостроковій пам'яті, підбирає лексику для її реалізації, розміщає її в певному порядку.

При цьому величезну роль відіграє оперативна пам'ять, яка працює лише кілька секунд, головна функція якої – “утримувати” вже створені й проектувати ще не створені фрагменти тексту.

Так з'являються помилки, пов'язані з особливостями мислення конкретної людини, рівнем її мовної та позамовної (предметної) компетентності.

У мовознавчій літературі є чимало варіантів класифікації синтаксичних помилок (Флорій Бацевич, Тетяна Бондаренко, Оксана Кузьмич і Мирослава Косарева). Однак єдиного підходу не вироблено.

Найцікавішою для дисципліни Типологія помилок є класифікація девіацій, розроблена Ф. Бацевичем [2], хоч вона стосується синтаксису не спеціально. В нього йдеться про девіації, що виникають на етапі внутрішнього мовлення, тобто ті, що “пов'язані з пропозицією висловлювання” (за термінологією комунікативної лінгвістики). Більшість із них призводить і до деформацій у текстах, насамперед у синтаксичних структурах.

Серед поширених помилок за цією класифікацією назовемо дві:

- “економія” мовних засобів (Цей автор наводить приклад із В. Шукшина, “Міль пардон, мадам”: “[Бронька]: – *“В тому то і вся трагедія, що багато героїв залишаються під сукном”*, тобто ‘багато героїв залишаються невідомими’ і ‘їхні особові справи лежать під сукном у бюрократів’
- скорочення синтаксичної структури (у В. І. Бабеля, “Як це робилося в Одесі”: *‘Об чім думає такий татусь? ‘Він думає об випити хорошу стопку горілки, об дати кому-небудь по пиці’* – тобто про те, щоб.

У більшості випадків приклади Бацевича взято з художньої літератури, і вони характеризують манеру мислення і мовлення героїв. Тому щораз це й не помилка, а художній прийом. А якщо це й помилка, то – в мові персонажа. Однак помилки цих типів (безсумнівні помилки) можна знайти і в журналістських, і в науково-педагогічних текстах, там, де й мови не може бути про стилістичний прийом.

“Він – голова Одеської спілки журналістів” (УР, 10.06.2006).

Це теж приклад, який ілюструє ту “економію мовних засобів”: пропущено слово

“відділення” (“...одеського відділення Спілки журналістів України”). Помилку можна кваліфікувати також як фактичну – адже такої організації, яка названа радіожурналістом, немає; тож це і прояв некомпетентності.

“Тотті носком в лице вдарив Олега Гусєва по голові” (Інтер, матч Україна – Італія, 30.06.2006, коментатор Вацко – згадуючи матч “Рома” – “Динамо”. Київ).

Тут подвійне номінування об’єкта дії (надлишкова лексикалізація – ‘в лице’ і ‘по голові’).

Розділ синтаксичних помилок є й у нашій таблиці девіацій (Тема 1). Як і інші, він не претендує на охоплення всього спектру деформацій тексту і має практичний характер. Тут в основі – спостереження за публікаціями, акцентування уваги студентів на найпоширеніших помилках, що порушують синтаксичну норму.

Нижче ми зупинимось на деяких із них докладніше. Але спочатку – кілька загальнометодичних міркувань про синтаксис і пунктуацію.

1. Якщо в орфографії – строга уніфікація, то в пунктуації інші підходи. Їй притаманні:

- багатфункціональність;
- широка взаємозамінність розділових знаків;
- допускаються авторські особливості.

Усе це спрямовано на найкраще виявлення смислової сторони тексту, стилістичних його відтінків.

Тому хоча в основі синтаксису теж лежить літературномовна норма, тут слід уникати формального підходу.

2. Для редагування синтаксичних девіацій важливо натренуватися на розпізнаванні складних структур тексту, на аналітичному виявленні значущих текстових ознак. І на цій основі – оволодіти якомога ширшим арсеналом синонімічних структурних варіантів заміни, вести пошук у діапазоні варіативності (напр., дісприкметниковий зворот – і означальне підрядне речення)

Вузлики на пам’ять

Мова Шевченка і Лесі Українки має свій запах, колорит, і секрет того запаху й колориту полягає передовсім у *синтаксисі*, у своєрідному комбінуванні, розкладі, керуванні, погодженні слів.

М. Т. Рильський

Додаткова інформація

За ст. Яковець Руслана. Особливості укр. лінгвопуризму [11]

Філологи 20-х років ХХ ст. “особливу увагу звертали на синтаксичні норми як “механізм” літературної мови”. А Кримський, О. Синявський, О. Курило, В. Сімович, М. Сулима, М. Гладкий та ін. “вважали синтаксис духом мови, у якому втілено інстинкти особистості як представника певного етносу. Зокр., М. Гладкий у ст. “Стабілізація української мови” писав:

“Елементи синтаксичні, особливі звороти мовні, улюблені образи, все те, що становить своєрідну фразеологію мови й являє собою витвір духовного життя цілих поколінь та має глибоке коріння в історичному минулому, в психології даної нації.. власне й є та головна

підвалина мовної будівлі, що має змогу опанувати мову, досконало зрозуміти її як знаряддя соціального життя” (Цит. за ст. авторки “Пуристичний “гріх” Миколи Гладкого у часописі “Слово” № 5 1993 року). [11, 86].

Авторка підсумовує: “Таким чином, впроваджена радянською владою мовна політика фактично зруйнувала самобутність української мови, зокрема синтаксичної системи”.

2. Найпоширеніші деформації в синтаксисі:

Виникнення синтаксичних деформацій великою мірою пов’язане зі складністю механізму породження мовлення”. Фахівці звертають увагу на процеси, що проходять у свідомості мовця на етапі формування тексту:

- вибір синтаксичної моделі з усіх тих, що зберігаються в довгостроковій пам’яті;
- вибір лексики для заповнення синтаксичної моделі (образно кажучи, тут найчастіше трапляються помилки на зразок неточного “заповнення пустих клітинок кросворда”);
- вибір потрібних форм слів;
- розміщення їх у певному порядку” [8, 7].

Помилки виникають на різних етапах породження тексту:

під час моделювання словосполук;

під час узгодження лексичних елементів тексту і, зокрема, підмета та присудка;

під час ускладнення речення однорідними членами;

при ускладненні дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами.

Але закладаються помилки ще при виборі синтаксичної моделі” – здебільшого це **невиправдане ускладнення структури речення**, зокрема під час конструювання складносурядних і складнопідрядних речень/

Проаналізуємо масив /поле/ синтаксичних деформацій за кількома типовими групами, зокрема беручи до уваги й спостереження попередніх авторів:

- нагромадження однотипних лексичних форм; потік абстрактних іменників;
- неточності у вживанні зв’язкових елементів тексту: хиби в узгодженні та керуванні, помилки в прийменникових сполуках тощо;
- порушення правил пунктуації, нерозуміння функціональної та логічної ролі розділових знаків;
- помилки в ускладнених синтаксичних побудовах (помилки складного речення);

2.1. Нанизування однакових морфологічних елементів

“Для розв’язання проблеми прискорення розвитку ринкових відносин...” (Тут п’ять родових відмінків!)

“Я не міг зважитися доручити йому піти до вас і попросити написати статтю для журналу” (п’ять інфінітивів).

“Заміна сертифіката на право на земельну частку (пай) на державний акт на право приватної власності на земельну ділянку (п’ять прийменників “на” – з оголошення)
Відредагуйте.

2.2. Група помилок, пов'язаних з граматичним узгодженням

Актуалізація знань:

Узгодження – тип синтаксичного зв'язку, при якому залежне слово має ті самі граматичні форми (відмінка, часу, роду), що й головне

✓ Неузгодження в прикметниково-іменникових словосполученнях

- Очевидно, найчастотнішою у прикметниково-іменникових словосполученнях є **помилка неузгодження в граматичному числі**.

“Основною частиною своєї політики китайський лідер Сі Цзіньпін зробив кампанію боротьби з корупцією. Він зосередився на “мухах” та “тиграх”, тобто корумпованих *чиновниках низької та високої ланки*” (Ірина Вишгорецька. “Люстрація” по-китайськи // УМ, 10.12.2014) – ланок.

“У суперечках про старовину й походження, про право на слово “Русь” упускається найголовніше – аналіз розвитку й взаємодії *української та російської нації* в новітній час” (Дм. Шушарін. Про особливості націогенезу // День, 10–11.01.2014) – націй. Бачимо, як за банальною помилкою граматичного неузгодження несподівано виникає й хибне трактування політичної реальності – ніби підігрівання російському історичному міфіві про українців і росіян як єдину націю).

- **Неточна відмінкова форма у прислівниково-іменникових словосполученнях**; іноді з неврахуванням узгоджень з заперечним варіантом прислівника, який потребує іншого відмінка, ніж зі ствердним варіантом

“Європейці сьогодні кажуть про те, що вони недооцінили *українсько-російські відносини, недостатньо приділяли увагу* Україні” (Іван Капсамун та ін. “Політика вимагає сміливих рішень” // День, 10–11.01.2014) – українсько-російських відносин та недостатньо уваги приділяли. Тут слід звернути увагу на порушення порядку слів, яке призводить до смислових розривів: нормальна логічна побудова передбачає поєднання слів “недостатньо уваги” (заперечний прислівник потребує родового відмінка іменника) і “приділяли Україні”.

- Чимало помилок трапляється **в граматичній координації імен та прізвищ** у тексті

Найпоширенішим прикладом останніх двох десятиріч є неправильне поєднання імен і прізвищ двох видатних спортсменів Кличків: “перемоги *братів Кличко*”, “бій *Володимира Кличко*”, “зустріч з *Віталієм Кличко*” – і в газетах, і на радіо, й на телебаченні...

“Він /Т. Г. Шевченко/ за свої гроші купував *для Марка Вовчок*, молодої письменниці, від якої Шевченко був у захваті, золотого годинника за 500 рублів і робив це таким чином, щоби вона не довідалася, хто меценат, а що це начебто презентувалося від української громади Петербурга” (Ольга Жук. Інт. з Оксаною Забужко // УМ, 6.02.2014) – Марка Вовчка (але за контекстом: купував для М. О. Вілінської, можна додати: званої вже тоді за псевдонімом Марко Вовчок...) Тут і логічна помилка *сплутування реального й уявного*.

“*Подружжя Людмили Борисівни і Сергія Петровича Філімонових* раніше жило в столиці. *Наразі* віддають перевагу провінції” (Добро не забувається // “Наше життя”, 6.04.2013) – подружжя Людмила Борисівна і Сергій Петрович Філімонови; тепер. (*Неузгодження імен із загальним іменником до них* (“подружжя”) у відмінку; “*наразі*” – *неконтекстне /модне/ слово*).

“Софія Ротару: Усі сторони конфлікту зобов’язані почути *один одного* і знайти мирне рішення” (День, 28.01.2014) – одна одну. А якщо подружжя – почути одне одного, обидва учасники суперечки мають почути один одного

Неузгодження числівникової фразеол. сл/сполуки в роді.

✓ Неузгодження підмета й присудка:

Тут натрапляємо на цілу низку підтипів помилок:

○ *Неузгодження присудка з підметом у граматичному числі*

“Тепер *малеча* села зможуть зміцнювати своє здоров’я” (Льв. ТБ, 30.11.2009) – малеча зможе (або “діти зможуть”). Тут, очевидно, вплив російської словосполуки “малыши смогут”.

○ *Неузгодження присудка з однорідними підметами в граматичному числі*

“Суть народу *визначає* Всеєдиний Дух через його збірне серце й природа рідної землі через її продуктивну *діяльність*” (Петро Таланчук. З Україною в серці. Роздуми про наболіле. Вибрана публіцистика. – К.: Ун-т “Україна”, 2013., с. 393 – помилка авторського оригіналу) – визначають (“дух і природа”); треба також замінити неконтекстне слово “діяльність” на силу.

Інша річ – коли однорідні підмети поєднані розділовим сполучником (*чи, або*): “Іноді *підбадьорлива посмішка* або *добре слово* міняють настрій, додають сил – не треба й тих пігулок” (з рекламної медичної передачі, березень 2015 року) – змінює настрій..., додає сил (однина) і тут усмішка.

○ Часом це *неузгодження в числі присудка з підметами у формі переліку*.

“Артемом Мілевським нібито *цікавиться* “Ліверпуль” та “Фіорентина”, “Бордо”, “Марсель” та “Ліль”...” (Григорій Хата. Доброго ранку, “Динамо”! // УМ, 19.12.2012) – цікавляться.

○ *Невдале використання присудка при підметі, що має при собі прикладку;*

Зокрема, часто помилково узгоджують прикладки – назви населених пунктів з загальними назвами “село”, “місто” і под.: у *селі Пісочне*, з *міста Зміїв* – треба у селі Пісочному, з міста Змієва; але це правило не поширюється на складені або рідковживані назви: у місті Старий Самбір, у чеському місті Брно. Іноді неправильно координують присудок з підметом, вираженим родовим означником при географічній назві, чи назві фірми, чи при марці автомобіля тощо: “Місто Боярка в Київській області *вийшла* в переможці у змаганні за благоустрій...” – вийшло; “Автівка “Жигулі”, якими *керував* громадянин Вовчок, *вискочили* на зустрічну смугу...” – якою ... вискочила.

○ *Неузгодження присудка з безособовою дієслівною формою на -но, -то.*

“Левава частка потенціалу було *розтринькано* за рік-півтора” (О. Палій. // День, 6.04.2013) – левова частку було розтринькано, (можливі й інші варіанти – без форм на **-но, -то**: левова частка була розтринькана; або робимо безпідметове речення: левова частку... розтринькали).

○ *Неузгодження між підметом і присудком через інтерференцію від форми додатка.*

“Прикметно, однак, що *пам’ять* про території, які могли бути поглинуті, *зберігалися*” (Станіслав Кульчицький. Чи можна двічі увійти в одну річку? // День, 10.10.2012) – пам’ять... зберігалася.

- **Неправильне узгодження поширеного підмета, у складі якого є невідмінювані іншомовні слова, з присудком.**

“Тріо Мареничів були на той час улюбленою вокальною групою не тільки в Україні” (УР-1, січень 2015 року) – тріо було; “журі визначили переможців” (телевізійна передача на “1+1” “Голос. Діти 2”, лютий 2015 року) – журі визначило.

- **Неузгодження при вживанні займенникових заміників підмета**

“Молодь повинна відчувати, що в них є добра робота, що їм є до чого прагнути, що тут, в Україні, можна створювати ТБ світового рівня” (Ольга Решетилова, Ігор Самокиш. Інт. з гендиректором телеканалу “Україна” // День, 21.08.2009) – в неї; їй (помилка в ословленні задуму; автор подумки підставляє на місце слова *молодь* інший підмет, напр., *молоді люди*, і підшукує під нього займенникові варіанти). *Тобто тут і ментальна, і комунікативна помилка.*

- **Неправильна координація присудка з підметом у формі сполуки прислівника з займенником *хто*, *що*.**

“Багато хто з колишніх друзів засуджують його за відхід від українських музичних традицій” (УР-1, січень 2015 року) – багато хто засуджує.

- В т.ч. **з пропуском займенника *хто***; (втрата підмета у формі займенника) “багато *вживає*” замість “багато хто *вживає*” (тут теж “російський слід” – “многие”, субстантивований прикметник, невластивий українській мові)

- **Уживання присудка у формі множини при підметі, який указує на приблизну кількість або коли числова частина підмета виражена словами *ряд*, *низка*, *більшість*, *меншість*, *частина*, *решта* тощо.**

“В атаку пішли близько *десять*ка броньованих засобів” – пішло; *меншість* згодилась, *частина* випускників *вступили* на філологію, *цілий ряд* автомобільних аварій *сталися* якраз на цій ділянці дороги – треба згодилась, вступила, стався...

“*Більшість* українців досі, через 20 років нашої імітаційної демократії, реально *не знають* своїх громадянських прав...” (Єгор Стадний, інт. з О.Забужко, Укр. пр., 25.10. 2012 // Передрук у Дні, 26–27.10.2012) – більшість не знає;

“*Решта* будівельних кампаній *заморозили* об’єкти” (5-й канал ТБ, 12.11.2009) – решта заморозила. Звідки ця помилка? Тут підсвідомий вплив російської: “остальные заморозили”

“Значна частина вже тут, *решта* приїдуть вранці” (TVі, 15.12.2009) – решта приїде. Від рос. “остальные приедут”.

- **Неузгодження з присудком підмета у формі абрєвіатури**

“МВС *провів* прес-конференцію у зв’язку зі знешкодженням двох російських диверсійних груп у Харкові й Одесі” (з повідомлень УР-1, лютий 2015 року) – провело. /бо це міністерство/.

2.3. Неправильне керування у словосполуках.

Актуалізація знань:

Керування – синтаксичне підпорядкування одного слова іншому, яке полягає в тому, що опорне слово /зі значенням дії, процесу чи стану/ вимагає від залежного слова певної відмінкової форми з прийменником або без нього.

Є керування дієслівні, іменникові (віддієслівні іменники керують тими ж відмінками, що й дієслова), прикметникові, прислівникові, числівникові. За формою залежного слова розрізняють керування прийменникові (опосередковані) і безприйменникові (безпосередні).

Тут спостерігаємо такі характерні помилки:

- ✓ 1. Пам'ятати про різноманітні **контамінації**: які виникають внаслідок зміни початкового задуму, коли автор у пошуках близького за значенням слова (синоніма) забуває, що воно має інше керування, часто з іншим прийменником:

= застерегти про небезпеку – застерегти від небезпеки... А коли “про”? Попередити про небезпеку. Підступна контамінація між словами “попередити” і “застерегти”.

= “Люди, які уражені чорнобильським лихом...” (УР, 11.04.2006) – уражені радіацією, а лиха – азнали.

Ще кілька таких синонімічних пар:

властивий і притаманний кому, чому – характерний для кого, для чого. У деяких авторів і “характерний” керує давальним відмінком: “Доля його не обирала, сам її визначав, що характерно сильним натурам” (Іскоростень, 19.11.2005) – властиво – натурам, а характерно – для натур. Тут і вплив *рос.*: свойственный (або присущий) сильным натурам.

дізнаватися про що, а взнавати що (звідси й помилка: дізналися правду – треба взнали правду). = дізнається правду – дізнаватися про що., а взнає правду. “Дізнаються воріженьки / Про щире кохання, / Піде слава, піде слава, / Піде й нарікання” (Щоголів)

навчатися чого – вчити що (вплив *рос.* обучиться чему): “Навчаючись музиці і співу...” (Олеся Білаш, УР, 28.09.2002) – навчаючись музики. Хоча й у Шевченка – “якби ви з нами подружились, Багато б дечому навчились” – може, тому й така живучість цього керування. Але за Шевченка ще не було унормованої мови, а нинішня норма – “навчатися чого”.

наслідувати кого, що (а не кому, чому; слід контамінації – **слідувати чому**)

оволодіти чим – опанувати що “Уряд, який не підтримує мистецтво, ніколи не опанує мистецтвом управління” (Петро Осадчук. Література і політика // ЛУ, 22.09.2005) – оволодіє мистецтвом або опанує мистецтво.

пригадати що, а нагадати – про що. Тому помилково: “пригадати про зв’язки І. Плюща з іншими лідерами центристів” (День, 11.01.2002) – очевидно, під впливом російської – обратить внимание на что

прирівняти до чого, а не прирівняти з чим; можна зрівняти з чим

сповнений чого – наповнений чим “Фільм сповнений *пригодами, запаморочливих трюків*” (День, 20.04.2006, анонс програм) – сповнений пригод, запаморочливих трюків; до одного дієприкметника – різне керування, один раз правильне, другий – неправильне.

спричиняти що – спричинитися до чого. “...*спричинить до підвищення цін*” (УР-1, 12.07.2003) – спричинить підвищення (аналогія з рос. “приведёт к повышению”)

✓ 2. Але є чимало випадків, коли автори просто **не знають нормативного українського керування**.

Тут одна рада: знімати сумнів за допомогою словників (тлумачних, українсько-російських, фразеологічних). Аж поки пам’ять не затвердить правильні зразки.

згідно з чим, але відповідно до чого

спричиняти: “...*спричинить до підвищення цін*” (УР-1, 12.07.2003) – треба спричиняти що. А спричинитися – до чого.

наслідувати кого/що, а не кому/чому. Російський слід: подражать кому, чому. Може, й контамінація від копіювати кого, що.

Є й складні, диференційовані варіанти (мова багата!). Візьмемо таке слово, як “запобігати”:

“*Захворювання краще запобігати, а не лікувати*” (Рекл. // УР16.01.2013) – тут треба “запобігати чому” – “Захворюванню краще запобігти, ніж його лікувати”.

А ось у такого визнаного знавця української мови, як П. Куліш: “Не хочуть у вельможних панів ласки запобігати”. Так що – Куліш помилився? Та ні, якраз у значенні хотіти бути хорошим, догоджати кому, підлещуватися – керування є таке: запобігати *чого*. Це ідіоматичний вираз. Але тут складний випадок: у слова “запобігати” – неоднакове керування в різних стилістичних ситуаціях і живомовних словосполучах:

запобігати лихові – *чому*, у значенні відвертати що; (у О. Курило “у розумінні *рос. предупредить, предварить*”); не допускати *чого*; є й керування з давальним відмінком, але якщо використати синонімічні варіанти дієслова “запобігати”: зарадити, запомогти лихові;

запобігати ласки – *у кого* або *чиєї* (у зн. шукати *чиєї* прихильності, заступництва);

запобігати перед ким (напр., перед начальством) – у зн. підлещуватися *до кого*), хотіти бути хорошим, догоджати *кому*. Таке ж диференційоване керування з іменником: “запобігання”.

Отже, крім інтерференцій з російської мови, тут є ще одна причина помилок: **перенесення або хибна аналогія**, коли вплив на автора (мовця) справляє інше дієслово (або віддієслівний іменник), але ж у нього – інше керування (!)

✓ 3. **Слабке керування**

Є ще один тип порушень узгодження, на який не завжди звертають увагу автори й редактори. Це – т.зв. слабке керування, тобто неузгодженість між синтаксичними одиницями, коли підпорядковане слово можна віднести до різних слів у реченні.

Ось приклади:

– “Незабаром після вступу *до університету* надійшло повідомлення про мою перемогу в міжнародному математичному конкурсі, що дало б мені право вступу без екзаменів (Зі студентської багатотиражки). Яке слово керує цим “до університету”? “Після вступу до університету” чи “до університету надійшло повідомлення”?

– “У наукових дослідженнях *подібного роду* дані опитувань мають бути підкріплені демографічною статистикою” (з рук. до ВОР № 3 2005). Про що тут ідеться: про “подібного роду *дослідження*” чи про “подібного роду *дані*”? Можливий відредагований

варіант: “У подібних дослідженнях дані опитувань мають...” або й зовсім вилучити слова “подібного роду”.

Такі синтаксичні конструкції породжують двозначність, шкодять ясності викладу. Це схоже на неправильний смисловий зв’язок. У підручниках і посібниках рекомендують уникати слабкого керування. І зробити це можна, користуючись позиційною системою аналізу й редагування подібних конструкцій, розглянутою у попередній темі “Ясність тексту”.

= Іноді в слабкій позиції опиняються підрядні сполучники. Подвійне співвіднесення сполучника плутає читача; затуманюється ясність тексту.

“Традиційними стали заходи, організовані працівниками дошкільних закладів міста, що підкреслюють увагу до прав дитини” (Шепетівський вісник, 14.06.2011) Хто підкреслює: заходи чи працівники? Треба наблизити елементи зв’язку: “Заходи, спрямовані на захист прав дитини”.

= Часто (такі) розриви синтаксичного зв’язку трапляються в конструкціях з прийменниками *замість, крім, окрім, поряд з, oprіч, за винятком* та ін.

“Замість звіту про виробничу практику студенти IV курсу організували виставку своїх публікацій і відредагованих матеріалів”. Строго кажучи, “організували” не керує зворотом “замість звіту” – можна, скажімо, “замість того, щоб подати звіти про виробничу практику, ... організували...” (перебудова речення). За класифікацією Ф. Бацевича, це й помилка “внутрішнього мовлення” – скорочення синтаксичної структури.

“Поряд (нарівні) з критикою слід усіяко пропагувати й здобутки незалежного розвитку України”. Виходить, треба пропагувати критику, а нарівні з нею й здобутки... Добираємо дієслово, яке було б правильно зв’язане зі зворотами: Порядок (нарівні) з критикою слід усіяко використовувати пропаганду...

Неузгодженість між синтаксичними одиницями часто трапляється й у складних реченнях.

Там, де головне речення “перебивається” підрядним усередині нього, може відбутися зміщення елементів конструкції складного речення

“Головне, чому необхідно приділити увагу під час аналізу, – це художнім якостям твору” – “Головне, чому необхідно приділити увагу... – це художні якості твору”.

“Останнє, на чому слід зупинитися, – це на нормі про неучасть засуджених у виборах до місцевих органів влади” (ВР, 6.04.2004) – це норма про неучасть...

В обох випадках перебіг конструкції полягає в тому, що іменний присудок головного речення, відірваний від свого підмета, ставиться в тому відмінку, якого потребує присудок підрядного речення. Для перевірки іноді досить прочитати головне речення без підрядного (“Головне – це художнім якостям твору”; “Останнє – це на нормі про неучасть...”) Це і є метод перевірки. [Методика А. М. Пешковського – “експериментальний прийом аналізу”]

До речі, такі речення мають розмовний характер і можуть вживатися в художньому тексті, наприклад, для мовної характеристики героя чи оповідача. [Хто читав Платонова, Бабеля, Хвильового – бачив багато таких дивних конструкцій]

Є виняток із цього правила (на ось такому прикладі, наведеному Б. Мучником):

“На той час усі, хто міг і хотів покинути Краснодар і найближчі райони, пішов або виїхав на схід” (О. Фадєєв) /усі... – пішов? чи – пішли?

У чому тут справа? Хоча “всі” в головному реченні потребує множини (пішли і виїхали), але під впливом підмета підрядного речення “хто” і за аналогією з присудком при ньому “міг і хотів покинути” в головному реченні присудки теж виявилися у формі однини – /хто/ пішов і поїхав.

= *Неузгодження підрядного речення з означуваним словом*

“з містом Бровари, які...неподалік Києва”; автомобілем “Мазда”, якою керував у нетверезому стані “мажор” – син обласного прокурора” – з містом, яке..., автомобілем, яким керував...

= Трапляються помилки, коли **як однорідні поєднуються різнотипні частини складного речення**. Редактору слід стежити за однорідністю синтаксичних конструкцій.

“На виробничій нараді обговорювалися питання поліпшення якості продукції і чи немає можливості знизити собівартість”. Як однорідні конструкції тут вжито розширений додаток і підрядне речення. Є два варіанти виправлення: 1) “... поліпшення якості і зниження собівартості” і 2) “...як поліпшити якість і знизити собівартість”;

Універсальний прийом редагування тут – приведення переліку до однорідних конструкцій.

2.4. Помилки при поєднанні однорідних членів речення і словосполук (зокрема, в різноманітних переліках)

Помилки при користуванні конструкціями з однорідними членами речення можуть порушувати вимоги як синтаксису, так і логіки. Тому можливе подвійне визначення типів таких помилок: як з погляду синтаксису (як системи логічної організації тексту), так і з погляду власне логіки. Цю подвійність у визначенні часто називають синкретизмом. Його найчастіше спостерігаємо саме на перетині синтаксису і логіки.

Типів цих помилок чимало. Вони порушують вимоги як синтаксису, так і логіки.

✓ *У переліку – “чужий” або неточний смисловий елемент.*

– “Масштаб інвалідності залежить від ряду факторів, таких як стан здоров’я, соціально-економічний розвиток, стан економічної культури, історичні та політичні причини, зокрема участь у війнах тощо” (Зб. н. пр., м. Миколаїв, 2005. Вип. I. – С. 193) – очевидно, автор мав на увазі “стан техніки безпеки на виробництві” /перелічені дуже глобальні причини, а про цілком конкретну автор забув/.

✓ *Несумісність понять (поєднання як однорідних – непорівнянних понять).*

– У Розенталя [9] – “Почервонів від збентеження і від швидкої ходи”.

✓ *Неврахування того, що кожне дієслово (як однорідний член речення) може вимагати від додатка різних відмінкових форм.* У цих випадках редактор має знайти варіант перебудови всієї конструкції.

– “Хіба всі інші системи *не зорієнтовані* та не підпорядковані успішній роботі педагогічної системи?” (З рук. до ВОУ № 2 – 2004) – не зорієнтовані на успішну роботу та не підпорядковані їй.

– “Лідер БЮТ Юлія Тимошенко закликала своїх депутатів *перешкоджати* й не допускати *нових політичних проектів*” (УМ, ... 2004) – перешкоджати новим політичним проектам, не допускати їх прийняття.

– “Чоловіки *відмовляються це собі уявити, не те, що дати згоду* – згоду на це.”

✓ *Поєднання сурядним зв’язком слів, що позначають логічно несумісні поняття; не можна поєднувати як однорідні видові і родові поняття:*

“У гастрономічному магазині є великий вибір тістечок, кондитерських виробів, фруктів і вин”. Це відома логічна помилка “*не ряд*”. Можна було б так: “...великий вибір

тістечок та інших кондитерських виробів”.

Ця ж помилка – і в наступних двох прикладах.

“Рукописи бувають такі, що потребують доопрацювання, такі, що не потребують його, і ті, що прийшли до видавництва із запізненням”.

“Я, – каже режисер, – хотів показати цей ланцюжок: грек Платон, християнин Еразм, українець Сковорода” (УМ, 22.10.2002). Треба вибирати підставу для поділу в переліку: “грек Платон, голландець Еразм, українець Сковорода”. Або “язичник (чи антик) Платон, християни Еразм, Сковорода...”

Потрібна одна підстава для поділу, тобто для творення однорідного ряду

✓ **Неузгодження в перелікових конструкціях**

Пильна увага редактора потрібна в редагуванні фрагментів з переліками. Серед неточностей тут варто назвати такі:

= Коли в реченні є узагальнювальне слово, однорідні члени при ньому мають узгоджуватися з ним (Забезпечення однорідності граматичних форм у переліку).

Неправильно сказати, наприклад, так: “Фактичні дані наводяться в різних газетно-публіцистичних жанрах: стаття, кореспонденція, нарис, журналістське розслідування” (весь перелік слід узгодити з словосполученням “в різних жанрах”, інакше кажучи, поставити в місцевому відмінку: статті, кореспонденції, нарисі, журналістському розслідуванню).

= Лексична непоєднуваність одного з однорідних членів з загальним для них словом у реченні:

“Під час обговорення законопроекту було внесено цілий ряд пропозицій і зауважень” – пропозиції, і справді, вносять, а зауваження роблять. Варіант виправлення: “... було внесено цілий ряд пропозицій, висловлено чимало зауважень”.

= Неузгодження в числі ключового слова з переліком

“У процесі розроблення цієї програми могли бути виконані не одна докторська і не один десяток кандидатських дисертацій у галузі юриспруденції, економіки, соціології, етнопсихології тощо” (СНІД в Україні, квітень, 2013, с. 62) – у галузях.

= Неузгодження двох однорідних словосполук зі спільним для них додатком (“не ряд”).

“Коли я проаналізував закон /про мовну політику/, то зрозумів: що його не можна відредагувати або внести поправки” (Павло Мовчан. Їм нічого не допоможе...) – його не можна відредагувати або внести в нього поправки.

= У рубрикаціях, переліках (зокрема в наукових текстах) не сполучаються як однорідні деякі різнорідні граматичні категорії (наприклад, іменник та інфінітив) та їх форми:

“У навчальному процесі перед педколективом стоять важливі завдання: 1) *забезпечувати* природовідповідність у вихованні; 2) *навчити* любові до рідного слова; 3) *врахування* особистості дитини, її фізичних та інтелектуальних можливостей”;

Крім того, тут ще одна вада: дієслова “забезпечувати” і “навчити” подані в різних видах дії: доконаній і недоконаній. Оскільки йдеться про педагогічний процес, то обидва вони, а також третє дієслово (“враховувати”), яке виникне після редагування, мають бути подані в недоконаному виді.

Загальна порада:

Редактор має стежити за однаковим морфологічним оформленням однорідних членів речення;

✓ **Слід уникати речень, ускладнених двома і більше переліками;**

"Контроль знань учнів сприяє також встановленню рівня готовності засвоювати новий матеріал, формуванню вміння відповідально й зосереджено працювати, користуватися прийомами самоперевірки та самоконтролю, стимулюванню відповідальності й змагальності учнів" (Віктор Вікторов. Проблема управління якістю освіти (Соціально-філософський аналіз) // ВОУ № 4 – 2005, додаток. С. 22).

Проаналізуємо це речення. Тут годі зрозуміти, **що** перелічується. На перший погляд, здається, що це "сприяє".

сприяє: встановленню, формуванню, потім (аж у кінці речення) стимулюванню;

встановленню (у свою чергу тут ще розширення додатком): рівня готовності

формуванню: вміння (теж додаток)

вміння: працювати, користуватися (у цього слова, як бачимо, свій, ще один перелік);

стимулюванню: відповідальності, змагальності (теж свій перелік).

Навряд чи так легко читачеві зорієнтуватися і, зрештою, зрозуміти речення. Редактор мав би порадити авторові визначити ключове слово, своєрідний "паровоз", до якого ми причепимо вагони нашого поїзда-переліку. Може, це слово "сприяє"? Вище ми переконалися, що воно завело автора у синтаксичні нетрі, які лише зашкодили ясності тексту. Тоді, може, це "виробленню вмінь"? (Чому сприяє?) Отже, сприяє виробленню в учнів умінь:

– мобілізувати себе на засвоєння нового матеріалу;

– відповідально й зосереджено працювати;

– користуватися прийомами самоперевірки й самоконтролю.

Остання думка може бути сформульована окремо, оскільки вона стосується не вмінь учнів, а організації педагогічного процесу. Наприклад, так: "При цьому йдеться й про забезпечення високого рівня організації педагогічного процесу, стимулювання в учнів почуття відповідальності, створення атмосфери змагальності в колективі".

Чого ми досягли? Прояснили думку автора, забезпечили логічну чіткість у переліку.

Тип помилки ми могли б визначити як накладання переліків.

✓ **У складнопідрядних реченнях з кількома однорідними підрядними є чимало випадків, коли спільне для двох (чи більше) однорідних членів речення керівне (опорне) слово (або головне речення) узгоджується лише з одним із них, а з іншим не узгоджується (інакше кажучи, це випадки розриву синтаксичного зв'язку):**

"Гідною має бути мета й наслідок наших старань" – гідною має бути наслідок?
Гідними мають бути мета і наслідок наших старань.

Ось два приклади з одного рукопису до ВОУ № 2 – 2004:

"Прикметник, який вживається перед термінами "освіта" і "навчання", *залежить і передає по-своєму стан розвитку* цієї молоді галузі освітньої практики ["відкрита", "дистанційна", "мережева", "мобільна", "комп'ютерна", "розподільча"]". "Передати стан" ще якось можна (хоча краще було б – відображає), але що таке "прикметник ... *залежить стан розвитку*"? По-перше, слово "залежить" потребує прийменникового керування – *від чого*. Але тут воно просто зайве.

"Хіба всі інші системи не зорієнтовані та не підпорядковані успішній роботі педагогічної системи?" – системи не зорієнтовані ... успішній роботі? Редактор може звернути увагу автора на те, що у двох дієслів цього фрагмента – різне керування: зорієнтовані *на що*, а підпорядковані *чому*. Тож спосіб редагування полягає в забезпеченні

нормативного керування окремо для обох дієслів: “Хіба всі інші системи не зорієнтовані на забезпечення успіху в педагогічному процесі (тут треба було уникнути тавтології), не підпорядковані цій меті?”

“План Бальцеровича передбачав суворе обмеження інфляції, підвищували роздрібні ціни, скорочували бюджетні дотації, обмежували грошові доходи” (Леся Ясинчук. Шокова терапія // Експрес, 3.04.2014) — прямолінійний шлях редагування — підвищував, скорочував, обмежував. Але треба вдуматися в зміст і побачити неглибоке розуміння автором суті тих подій. Адже план не ставив завдання “підвищувати ціни” — це вже були наслідки “перебудовного періоду”. Тоді в переробленому вигляді текст, можливо, мав би такий вигляд: “План Бальцеровича був спрямований на приборкання інфляції і оздоровлення економіки: було скорочено бюджетні дотації, обмежено економічно необґрунтовані виплати, відпущено ціни. Все це спочатку призвело до інфляції, закриття збиткових підприємств та різкого зниження рівня життя людей. Але...” /Далі йде констатація про вихід із кризи/. Можливо, “передбачав /оздоровлення економіки та/ суворий контроль за інфляцією” — і двокрапка перед переліком.

Помилка в переліку: **неузгодження частини однорідних членів речення зі спільним для них словом “передбачав”**. Але в тексті переліку — суттєві перекручення смислу “плану Бальцеровича”, тобто фактична помилка.

—
= **пропуск прийменника перед другою (третьою) поширеною однорідною словосполученням**: (“у сірому кобеняку, *смушковій козацькій шапці*” — у смушковій...) або коли прийменники різні (“проходив службу на Курилах, *Самарканді, Одесі*” — в Самарканді, в Одесі).

==
Отже, два такі висновки з параграфа:

- 1) **Універсальний прийом редагування — приведення переліку до однорідних конструкцій;**
- 2) **Редагуючи, обов’язково слід зіставляти переліковий ряд.**

2.5. Вставні слова та відокремлені обставини.

Тут часто панують розбіжності в трактуванні: чи є слова вставними? Якщо це факультативно, то коли ці слова є вставними, а коли ні? Ідеться про слова *наприклад, отже, однак, крім того, ніби, тобто* і под.

Звернемо насамперед увагу на те, що в переліках вставних слів, які ви знайдете в Українському правописі та підручниках української мови, нема категоричності. Читаємо формулювання Українського правопису: “Вставними найчастіше (увага — найчастіше! — тобто не завжди; правило не категоричне) бувають такі слова й словосполучення: *бач, бачиш, бачте, безперечно, безсумнівно, безумовно, бувало, видно, відомо, власне, головне, головним чином, далєбі, до речі, звичайно, звісно, здавалось, здається, значить, зрозуміло, кажуть, коротко кажучи, либонь, мабуть, між іншим, мовляв, може, можливо, навпаки, на жаль, на мій погляд, на нашу думку, наприклад, нарешті, на щастя, немає сумніву, отже, очевидно, певна річ, певне, по-перше, по-друге, правда, проте й однак* (не на першому місці в головному або підрядному реченні, де ці два слова є сполучниками!), *сказати б, справді, щоправда, як видно, ясна річ* і деякі інші. Більшість слів цього переліку подає Український правопис.

Перейдемо безпосередньо до типів помилок, пов’язаних зі вставними словами. Їх можна згрупувати в кілька (п’ять) типів:

[I] Однією з найпоширеніших помилок є *невиділення вставних слів*. Редактор має виправляти подібні помилки.

[II] Але *слід виробити в собі стилістичне чуття: чи є те або те слово (словосполука) справді вставними*. Адже є цілий ряд лексем, схожих на вставні, але вони такими не є і, отже, не повинні виділятися комами чи іншими розділовими знаками.

Не є вставними (як правило): *адже, буквально, виключно, в кінцевому (остаточному) рахунку, все ж, все ж таки, все таки, втім, до того ж, за вказівкою, за порадою, за рішенням, [звичайно], згідно [з постановою тощо], ледве, ледь, либонь, лишень, мабуть, майже, між іншим, навіть, навряд, навряд чи, на довершення, на додаток, напевне, на пропозицію, наче, начебто, немов, немовби, ніби, нібито, ось, от, певне, певно, приблизно, принаймні, притім, притому, просто, раптом, рішуче, саме, таж, тим часом, тобто, тому, хіба, якраз* – можуть виділятися тільки зі стилістичною метою. Цього переліку Український правопис не дає. Його можна знайти в філологічних працях.

Т. Шевченко: “Ходім лишень полудновать” (с. 219).

М. Коцюбинський: “Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, то забирає єдину прибережну тропу” (Вибр., 1977, с. 190).

Але в середині фрази деякі з названих слів і словосполук можуть бути виділені комами (тобто бути факультативно вставними) – коли вони вживаються як уточнення. Напр., *приблизно* – якщо ви можете сказати “це приблизно”, “[це лише] приблизно”; *на пропозицію* – “[не сам, а] на пропозицію”; їх тоді можна взяти в дужки.

Про так звані факультативні виділення. Вони залежать:

- від ступеня поширеності звороту (кількість слів);
- від його смислової близькості до основної частини речення;
- його місця в реченні стосовно до присудка;
- наявності додаткових обставинних значень, стилістичних цілей тощо.

Це звороти з необов’язковим відокремленням зі словами: *з огляду на, внаслідок, завдяки, з причин(и), на взірєць (на киталт), подібно до, за умови, за наявності, при, всупереч, за браком, незважаючи на, згідно з, відповідно до, зі згоди, з нагоди*.

Майже обов’язковим є виділення сполуки *незважаючи на*.

[III] *Слід відрізнити вставні слова та словосполуки від подібних до них слів, які є членами речення й комами не виділяються*:

– “Це, *звісно*, діло не таке і скорє” (Л. Костенко, Сад нетанучих скульптур, с. 104). Тут це слово вставне.

“І куди ж то перш поведуть нас? Вам *не звісно*?” (Васильченко, III, с. 60). А тут це – член речення.

У багатьох випадках *перевірку можна здійснити вилученням слова (чи словосполуки)*. Якщо вилучити вставне слово, речення залишається. Якщо ж вилучити подібне слово, яке є членом речення, то структура речення руйнується. Перше речення без слова *звісно* не псується; у другому – просто речення нема.

У цьому й полягає

спосіб розрізнення вставного слова і не вставного.

“У статті я, *звичайно*, не охоплюю всіх проблем розвитку української мови” (М. Рильський). Вилучивши слово “звичайно”, ми не втратимо речення.

“Концерт *звичайно* закінчується о 10 годині” – тобто за заведеним порядком, не сьогоднішній концерт, а так ведеться завжди. Хоча без цього слова речення структурно не зіпсовано, але вилучати його не будемо, інакше втрачається суттєва інформація. Тут це слово не вставне. Воно є членом речення, обставиною.

“Директор *може бути* у себе в кабінеті” – у значенні може перебувати. Словосполука “може бути” тут не вилучається, це член речення. Але: “*Може бути*, він у себе в кабінеті” – тут у значенні можливо, тобто вставна словосполука.

“Заглянь, *будь ласка*, завтра”. “Увечері – *будь ласка*, а протягом дня – ні хвилини зайвої”.

Але цей спосіб перевірки не завжди вдається:

“*Передусім* слід говорити саме про це”. Хоч бачимо, що тут член речення – у значенні “спочатку слід говорити”; але вилучення нам не допоможе – речення не псується.

“*Передусім*, чи треба взагалі про це говорити?” (вставне слово, вжите для ув’язування думок). Тут допомагає тільки стилістичний аналіз фрагмента розповіді, мовне чуття редактора.

“Він *безсумнівно (безумовно)* має слухність” (член речення, який вказує на ступінь правоти того, про кого розповідають);

“Він, *безсумнівно (безумовно)*, має рацію” – вставне слово..

Так само зі словами *природно, таким чином, далі*.

В усіх випадках помічаємо, що вилучення виділених слів не псує речень. Але вочевидь вони є вставними. Можна ще помітити, що член речення потребує логічного наголосу, а вставне слово в мовному потоці ніби проскакує. Це теж елемент стилістичного чуття редактора.

Крім того: Теж розрізняється як вставна словосполука і ні. В ролі приєднувального сполучника зі значенням “також, до того ж” є вставною: “Крім того, я захищаю спортивну честь нашого радгоспу” (О. Гончар). У таких випадках кома ставиться й після сполучника: *і, крім того..; але, крім того..; якщо, крім того..; хоча, крім того..*

Не треба ставити кому там, де “крім того” є синонімом слів “також”, “або ще”, “на додаток”. “*Крім того* скажу, що мені досить і цієї турботи”. Це факультативне виділення – залежно від смислового навантаження, обсягу звороту, підкреслення його ролі в реченні.

Причому: “Причому для цього [набуття практичного досвіду] не обов’язково поєднувати навчання і постійну роботу, достатньо виконання разових проєктів...” (з рук. до ВОУ № 2 – 2004) – кома не потрібна (= та й).

Нерозрізнення автором вставних і невставних слів і словосполук часто виявляється на їх стику з підрядною частиною складного речення:

“*Тому, я думаю, що ця програма вже запущена у дію*” (СВ, 20.02.2004). “Я думаю” – не просто члени речення, вони є головним реченням у складнопідрядному реченні, після “тому” коми немає.

Іноді, навпаки, в подібних випадках невинувато перетворюють вставне слово в головне речення складно-підрядної побудови:

“*Безумовно, що* буття людини повинно співпадати з життям культури, моралі суспільства” (З рук. до ВОУ-1, 2003) – “Безумовно, буття людини ...” Далі виправляються інші похибки: *повинне – має; співпадати – треба виправити на збігатися*, але “*співпадати з життям моралі*” – невдало ословлена думка. Можна відредагувати хоча б у такий спосіб: “Безумовно, буття людини має сенс, якщо воно закорінене в сучасну культуру і мораль”.

Подібну конструкцію можна характеризувати й як немотивоване перетворення автором вставного слова (можливо, й словосполуки) на основне речення в складнопідрядній синтаксичній конструкції:

“*Безперечно, що* мас-медіа змінили культурний ландшафт світового співтовариства: сприяли інтернаціоналізації духовного досвіду” (з рук. до ВОУ № 3 – 2004) –

Якщо “безперечно” не вставне слово, а головне речення, то його слід би було й оформляти відповідно: “Безперечним є те, що...” Але тут просте вставне слово і сполучник “що” просто зайвий.

Однак. Є вставним, якщо воно стоїть усередині речення і не виконує ролі протиставного сполучника.

“Знов своїм звичаєм потяглися для Павла Петровича [Скоропадського] фронтові будні; розрадою, *однак*, були часті та зворушливі листи доньки Аліни” (Волод. Горак. Незвичайна жінка в долі незвичайної людини. Павло й Олександра Скоропадські: вибрані сторінки // День. – 2008. – 21 березня. – С. 8 – відредагований варіант).

Але:

“*Однак* у вирі динамічних подій потерпілими можуть виявитися, на жаль, і журналісти” (День, 24.10.2008 цитує повідомлення МВС)

“Магазин (“Сяйво”) вдалося відстояти, *однак* ціна питання виявилася непомірно високою” /у розпал боротьби з КМДА за магазин від серцевого нападу померла його директор Марина Довга/ (УМ, 3.04.2008)

[IV] Розділові знаки між протиставними та приєднувальними сполучниками і вставними словами.

Якщо сполучник *a* (рідше *але*) відноситься до вставного слова, він комою не виділяється: *a* втім, *a* отже, *a* власне, *a* значить.

“*A* втім, хто його знає – ніхто не віда, як хто обіда” (Панас Мирний).

“*A* власне, що нам ділити!?”

Якщо ж сполучник *a* до вставних слів не відноситься, кому після нього ставимо:

“Тільки для повноти картини спробуємо змалювати його [мисливця] неповторний образ не звичайним способом, *a*, так би мовити, з точки зору качок, що водились у нашому озері”. (Ол-др Довженко. Зачарована Десна. – К. : Молодь, 1977. – С. 49).

Слід розрізняти сталі словосполучки типу *a* отже, *a* втім, *a* навпаки і конструкції, коли сполучник *a* відноситься до іншого слова:

а) “Невдачі не упокорили його, *a* навпаки, він став ще зібраніший, цілеспрямованіший”; “*A* отже робимо висновок: вибори таки відбудуться – і у визначений Конституцією термін”.

б) “Не рік, *a*, може, всі п’ять років прожив за ту пекельну ніч Іван Петрович” (“а всі п’ять років”); “Собака не йде на нападника, *a*, схоже, ховається в конуру” (“а ховається”). Знов тут допомагає редакторові прийом вилучення вставного слова.

Кома зазвичай не ставиться і після приєднувального сполучника (на початку самостійного речення): “*I* справді, дощ припустився з новою силою”; “*Та й зрештою*, це не остання спроба, будуть і щасливіші” (“і”, “та й” – приєднувальні сполучники до вставного слова).

Приєднувальні конструкції, що містять додаткові зауваження або пояснення, вводять у середину або в кінець речення. Вони виділяються, зазвичай приєднуються зі словами *в тому числі*, *головним чином*, *зокрема*, *навіть*, *наприклад*, *особливо*, *притому*, *і притому*, *і* (в знач. “і притому”), *та й*, *та й узагалі* тощо. Іноді деякі з цих слів (*особливо*, *головним чином*, *зокрема*, *взагалі*, *навіть*) сприймають як автономно вставні і відокремлюють від приєднувальної конструкції комою, що може бути помилкою. “Курортники, *і особливо жінки*, люблять ці лагідні ранішні години і ще до сніданку приймають морські ванни” – “особливо” не слід виділяти комами. Хоча треба стежити за синтаксичним призначенням слова. “Багато молодих новопосталих держав, *і зокрема Алжир*, розвивають свою економіку на основі експорту нафти”. Але: “Деякі країни

передньої Азії і, зокрема, Алжир серед країн Північної Африки зберегли сліди арабського володарювання”.

Кома зазвичай не ставиться між приєднувальним сполучником (після крапки) і сполучником підрядним. Наприклад:

І хто ви такий, я знаю.

А навіщо це говорить, мені незрозуміло.

Часом **вставні слова кочують по тексту, як і лексичні посилювачі** (про що йшлося у темі “Ясність тексту”). Це вочевидь шкодить комунікативності тексту.

“Сподіваюсь, що все це робиться і надалі буде робитися на Печерську” (Печерськ № 24, грудень 2006; кер. департаменту комун. госп-ства про свою роботу). Не на місці вставне слово “сподіваюсь” – вийшло зміщення смислу: “сподіваюсь, що це робиться” (тобто він звітує і сам не вірить у свій звіт?). Можливий варіант: “усе це робиться і, сподіваюсь, надалі буде робитися...”

“Після цих танкерів бруду, який вилили на нашого президента, на жаль, його імідж постраждав” (Яневський Д. “Обличчя “помаранчевої” рев-ції. – Х., 2005. – С. 38) – його імідж, на жаль, постраждав; і тоді можливий варіант виправлення: “Після цих танкерів бруду, вилитих на нашого Президента, його добре ім’я (уникаємо іншомовного слова “імідж”), на жаль, постраждало”.

Наче на продовження попереднього прикладу: та ж сама вставна словосполучка відскочила ще далі. “По-друге, на жаль, ми знаємо практику радянського часу, коли потрібно було людей знищувати, саджати за ґрати...” (Яневський Д. Там само). – “... коли людей, на жаль, саджали за ґрати, знищували” (не “на жаль, знаємо”, а “на жаль, знищували”); слово “потрібно” слід вилучити. Крім того, неконтекстне слово “потрібно” зміщує смисл і оцінку події.

Вставні слова, як і лексичні посилювачі логічного наголосу, як бачимо, часом блукають по тексту. Редакторові слід вдумуватись, до якого слова чи словосполучки вони належать.

Часом не на слушне місце ставлять і прислівники: “Намагаються реформувати систему освіти, хоч за суттю *практично вона* лишається такою ж “(Єдина родина, 2005, № 19) – “практично вона” – а не інша? Треба: по суті (або за змістом) вона лишається практично такою ж (а не “практично вона”)

[V] **Вставні слова при відокремлених словосполучках (уточненнях) і зворотах.**

Вставні слова (*принаймні, наприклад, мабуть, зокрема, головним чином* і под.) не виділяють комами, якщо вони належать до відокремленої словосполучки. Виділяється вся словосполучка разом зі вставним словом.

Надвечір, *мабуть години о шостій*, почався дощ.

Пор.: Я буду у вас сьогодні, *мабуть, години о шостій*.

Відокремлені обставини, що починаються сполученням слів *на відміну від, відповідно до, на противагу, залежно від, порівняно з, всупереч*. (Див. Культура слова. – 2006. – № 66–67. – С. 124–125) на початку речення можуть не відокремлюватися комою, а всередині або при кінці речення кома, як правило, потрібна.

Те ж стосується і відокремлених зворотів.

“Дмитро, *очевидно поспішаючи*, не поснідав”.

Пор.: Дмитро, *поспішаючи, очевидно, не поснідав* (тут “очевидно” поєднується не з дієприслівниковим зворотом “поспішаючи”, а є окремим вставним словом при словосполучці “не поснідав”).

“Експеримент, *принаймні за багатьма ознаками*, провалювався” – після “принаймні” коми немає, слово це належить до всього уточнення.

2.6. Неправильне вживання сполучників

2.6.1. *Помилки при вживанні сполучників і сполучних слів*

✓ Не той сполучник:

“Вийшов у світ альманах “Гранослов запалює зірки”, де видруковано твори переможців конкурсу” – в якому; сполучник замінюється іншим, який не підходить для даного контексту.

“Створилися обставини, *коли* мало що сприяло поліпшенню роботи” – слово “коли” з притаманним для нього значенням часу не підходить для контексту. Можна було сказати: “Створилися обставини, які мало сприяли...”

✓ Тавтологічні сполучники:

“однак і все ж ми будем жить”.

✓ Хибне вживання сполучника, поєднане з неправильним керуванням:

“Звернути увагу *про те, що*... (ВР, Губський) – звернути увагу на те, що...;

“Чому ж ви дивуєтесь *про те, що*... (ВР, 7.03.2004, нар. деп. В. Яворівський) – дивуватися можна *чому*, можна з *чого*. Тобто є вибір, але промовці зупиняються на ненормативному *про те, що*.

✓ Подвійне співвіднесення сполучника “який” у підрядних реченнях з підрядними означальними:

“Студенти проходили практику в одному з цехів заводу, який було реконструйовано” (Приклад Д. Розенталя).

Реконструйовано завод чи цех?

Виправлення роблять:

а) заміною підрядного речення дієприкметниковим зворотом:

– .. в одному з цехів заводу, нещодавно реконструйованому;

– в одному з цехів заводу, нещодавно реконструйованого;

б) введенням у головне речення вказівного займенника *той* або *такий*:

“Відвідувачі виставки подовгу зупинялися біля тих картин молодих художників, котрі (що) були написані на тогорічному пленері в Карпатах;

в) іноді повторюють іменник, означуваний підрядним реченням:

“Багатьох читачів нашого журналу насамперед цікавлять теоретичні статті наших філософів і соціологів, статті, які порушують проблеми синергетики”.

✓ Іноді утворюють неправильні пари порівняльних складних сполучників: не тільки..., а також; як..., а також; не тільки..., скільки, поки..., то... і под. Г. Волкотруб називає цей тип помилки контамінацією парних сполучників; [12]; треба “не тільки..., а й...”; “як..., так і...”; “не стільки..., скільки...” або знов-таки “не тільки..., а й...”

“Але інтерес до праці *не тільки* підвищує продуктивність її, *а також* зменшує втому від неї” (Ващенко Гр. Виховання волі і характеру: Підручник для педагогів. – К. : Школяр, 1999. – С. 131) – а й зменшує... *А також* – сполучник поєднання, *а й* – сполучник протиставлення;

тож потерпає й логіка викладу).

“Поки ми будемо “боротися” з конкретними випадками порушення норм української літературної мови, не знаючи причини виникнення таких явищ, *то* цій “боротьбі” не буде кінця-краю” (приклад, який ми з іншого приводу наводили в розділі “Суржик”) Тут фіктивний парний сполучник “Поки..., *то*”, “*то*” – зайве.

Приклади Г. Волкотруб [12]:

– “Трудовий договір може розриватися *не тільки* з ініціативи працівника, *скільки* з ініціативи адміністрації” – Волкотруб відредагувала не бездоганно: “Трудовий договір може розриватися не тільки з ініціативи працівника, а й з ініціативи адміністрації” – 1) залишився повтор “з ініціативи”; 2) договір сам не “розривається”, його розривають сторони; 3) краще “угода”. Можливий варіант редакції: “Трудову угоду може бути розірвано з ініціативи як працівника, так і адміністрації”.

Подібні контамінаційні варіанти можуть траплятися й у підрядних парних сполучниках:

– “*Що більше* ти працюватимеш, *тим більше* пільг матимеш” – що... то.

✓ Помилки у конструюванні речень з порівняльним парним сполучником

“Україна та Росія – країни, які ніяк не можуть знайти *не лише* своє оптимальне місце у світі на геополітичній мапі світу, *а й ніяк не можуть* знайти оптимальну форму політичного і конституційного ладу” (Вадим Карасьов, політолог на круглому столі // День, 12.06.2012) – ніяк не можуть знайти не лише свого оптимального місця у світі..., а й належної форми...

Тут правило таке:

кожну з частин зіставного (подвійного) сполучника треба ставити перед однорідним членом; зміна цього порядку призводить до порушення стилістичної норми:

“Необхідно *не лише звернути увагу* на знання учнів, *а й* на їх практичні навички” – “звернути увагу не лише на знання..., а й на практичні навички”.

Це ж стосується й частки *не* та сполучника *а* у **протиставних конструкціях**:

“*Не страшна сама хвороба, а її наслідки*” – “Страшна не сама хвороба, а її наслідки”

✓ Неправильне поєднання частин протиставлення (безприйменникова сполука з прийменниковою)

“Кошти міського бюджету повинні спрямовуватися на покращення якості життя *не багатих мешканців центру Києва, а для всіх киян...*” (Програмна передвиборна брошура БЮТ, березень 2006 року) – не багатих мешканців, а всіх киян (або не для багатих мешканців, а для всіх киян). У фрагменті є й інші помилки: 1) мають бути спрямовані; 2) на поліпшення.

✓ Контамінація прийменників у близьких за змістом словосполучах

“*Існують* дві теми, на які люди говорили, говорять і будуть говорити. Це погода і здоров’я. Але якщо погода річ надто мінлива і *незалежна* від нас, то в розмовах про здоров’я спостерігається стійка *тенденція про його невтішний стан*” (Любов Паламарчук. Нам потрібно вітамінів більше, ніж іншим [ідеться про людей чорнобильської зони] // Іскоростень, 19.11.2005) – є теми; не залежна від нас; побутує стійка думка про його невтішний стан. (Студентка у своєму варіанті редакції слушно звернула увагу на контамінацію прийменників у словосполучах: “спостерігається стійка тенденція до...” і “побутує думка”

про...”). Помилки тут – *канцеляритне слово* (існують); *морфолог. помилка: написання частки не окремо*: 1) якщо при прикметникові чи дієприкметникові є пояснювальні слова (тут – “від нас”), 2) якщо ці слова виступають у функції присудка (можна поставити допоміжне дієслово “є”: “не є залежна”); *контамінація несинонімічних предикатів* (“спостерігається стійка тенденція до...” та “побуває думка про...”).

2.6.2. Кома на стику двох сполучників

Ця синтаксична проблема добре розпрацьована у російського дослідника редакторської справи Д. Розенталя [9].

Якщо два підрядних сполучники стоять поруч (або підрядний сполучник і сполучне слово), а також коли зустрічаються сурядний сполучник з підрядним (або сполучним словом), кома між ними ставиться, якщо експериментальне вилучення підрядного речення не потребує перебудови головного речення (практично – якщо далі не йде друга частина складного сполучника “то”, наявність якої потребує такої перебудови).

“Вони попросились зо всіма, в тому числі з поштивою Маріторною, котра, хоч і мала себе за недостойну, *обицяла* молити Бога, поки їй ч`оток стане, аби він погодив [пособив] їй у такому нелегкому і справді спасенному ділі” (Сервантес. Дон Кіхот. Перекл. М.Лукаша).

Що ми тут маємо? Два підрядних речення, сполучники яких опинилися поруч. У наведеному реченні підрядну частину “хоч і мала себе за недостойну” можна вилучити або переставити без перебудови основної частини). Кома між сполучниками необхідна; слід звернути увагу й на прислівник “справді”, який тут не є вставним словом.

Інша ситуація в наступних двох реченнях. Вона відповідає іншому правилу.

Якщо за підрядним реченням іде друга частина підрядного сполучника, то кома між двома попередніми сполучниками не ставиться.

“Люди з сієї групи (“формальних націоналістів”) не хочуть зрозуміти тієї правди, *що коли* мужик такий темний і так легковажить свою національність, *то* тим більше мусить інтелігенція працювати, щоб вивести його з такого становища, а не відвертатися від мужика за його темряву” (Б.Грінченко, Листи з України Наддніпрянської (1892 – 1893) // Б.Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про укр. нац. справу. – К., 1994. – С. 102).

Якщо поставити кому між сполучниками *що* і *коли*, то після вилучення підрядного речення “коли мужик...” речення, що залишилося, виявиться zdeформованим: “... не хочуть зрозуміти тієї правди, що... то тим більше...” Кому не ставимо.

“На відміну від свого батька, дивакуватого й розгубленого професора, він /Гордій Отава/ багато встиг тоді, *і якби* батько хоч трохи був пішов йому назустріч, *то* – як знати – може, й уцілів би... (П. Загребельний. Диво. – К. : Дніпро, 1982. – С. 267).

Такий самий тип речення, як і в попередньому прикладі. Кому не ставимо.

“... Стають багатшими за змістом такі риси, як обов’язок, совість, честь, гідність...” Кома обов’язкова. А якби “...риси моральності – такі як обов’язок, совість...” – кома не ставиться

Можливість постановки коми після інших приєднувальних сполучників зв’язана з інтонаційно-смісловим виділенням підрядного речення.

Однак, якщо ви так наполягаєте на своїй пропозиції, я готовий її прийняти.

Можна це правило сформулювати дещо інакше:

кому при збігові сполучників (чи сполучника і сполучного слова) ставимо тільки тоді, коли підрядну частину, що починається другим сполучником, можна опустити чи переставити, не порушуючи будови всього речення.

Приклади з Лесі Українки.

*Тож підіте і скажіте,
Що, поки я буду жити,
Не подумаю довіку
Зброї чесної зложити*

Підрядну частину “поки я буду жити” можна опустити, не порушуючи структури всього речення.

При збігові сполучників підрядності не ставимо коми перед другим з них, коли в наступній предикативній частині є співвідносні слова “то”, “так”. У цьому випадку підрядну частину, яка починається другим сполучником, не можна ні опустити, ні переставити, не порушуючи структури всього речення.

*Ви скажіть своєму пану,
Що заплати не бажаяю,
Бо коли я що дарую,
То назад не забираю.*

Тут підрядну частину “коли я що дарую” не можна опустити, бо порушується будова всього речення, оскільки в сполучника є друга частина “то”.

2.7. Характерні помилки при користуванні зворотами:

Дісприкметниковими

Найчастіше це

✓ **Неузгодження дісприкметникового звороту з означуванням словом.**

“Операція /в Катині/ проводилася у відповідності до наказу, підписаним Сталіним 5 березня 1940 року” (Сергій Боршевський. Рік рос. міфології // УМ, 6.06.2012) — відповідно до наказу, підписаного.

“Про це під час прес-конференції, присвяченій цій темі, розповів...” (Р. Київ, 23.11.2012) — присвяченої.

“У с.м.т. Клавдієве-Тарасове Бородянського району ... відбувся турнір з пауерліфтингу., присвяченого 65-й річниці визволення України...” (Бучанські новини, 9.04.2010) — турнір... присвячений.

“Засідання польсько-української міжпарламентської групи почалося з хвилини мовчання, присвяченій пам’яті жертв терору...” (Тетяна Серветник з Варшави, УР, 19.07.05) — присвяченої.

“Те ж саме із ізраїльським фільмом “Муки у вогні”, знятого родинним дуєтом Ліни та Слави Чаплін” (Дмитро Десятерик. Московська ніч // День, 3.07.2009) — з ізраїльським; знятим.

Причинами помилок у структурах з дісприкметниковими зворотами є:

- ✓ порушення порядку взаємного розташування звороту й означуваного слова;
- ✓ включення до складу звороту сполучників і відносних займенників

Дієприслівниковими

Є один знаменитий тип помилки, алгоритм якого заклав у наші голови ще Антон Павлович Чехов: “*Проезжая мимо станции, с меня слетела шляпа*” (“*Проїжджаючи мимо станції, з мене злетів капелюх*”). Дієприслівниковий зворот тут стосується уявного суб’єкта дії – пасажера. Правило, яке допоможе вам уникнути подібної помилки, можна сформулювати так:

Суб’єктом, якого стосується дієслово-присудок і дієприслівник, мусить бути та сама особа;

іншими словами:

дія, виражена дієприслівником, мусить стосуватися того ж діяча, що й присудок.

А в нас що? “Проїжджаючи” – це пасажир, а злетів – “капелюх”. Тут два суб’єкти дії (два “діячі”).

Як виправити помилку в наведеному прикладі? “Проїжджаючи мимо станції, **Я** втратив капелюха”. Тепер я проїжджав і я ж втратив капелюха.

Ще приклад. “Увійшовши в аудиторію, мене першим зустрів Дмитро Дерій” – “Увійшовши в аудиторію, **я** першим побачила Дмитра Дерія”.

А якщо залишити другу частину речення без змін? Тоді до першої ми шукаємо синтаксичний синонім.

Напр., “Коли я зайшла в аудиторію, мене першим зустрів Дмитро Дерій.”

Це й є ще один спосіб уникнути подібних стилістичних казусів: замість дієприслівникового звороту ми вжили підрядне обставинне речення (синтаксичний синонім).

Практичний висновок для мовця: після дієприслівника або дієприслівникового звороту слід ставити підмет у називному відмінку: **Я** втратив капелюха; **Я** побачила; “Закінчивши університет, **Петро** вступив до аспірантури” і т.п.

Приклад з газети “Вечірні Черкаси”: “*Почувши знайомий голос у слухавці, смуток відразу зник*”. Т. Бондаренко класифікувала помилку як “ненормативна побудова відокремлених обставин”. За нашою класифікацією тут та ж вада: два суб’єкти дії.

Дієприслівник може не вказувати на дію суб’єкта тоді, коли він стосується інфінітива, тобто у безособовому реченні:

“Пристаюючи до виконання курсової роботи, треба спочатку прочитати рекомендовану літературу”.

“Знайомлячись з тим або іншим віддаленим від нас історичним періодом, можна зустріти там чимало людей з такими думками і вчинками, наче вони належать до духовної еліти ХХІ ст. А серед нас, нинішніх людей, не тільки розгулюють корінні неандертальці (чомуś у сучасних костюмах), а й вершать наші долі” (День, 2.04.2004).

В обох випадках помилки немає.

Якщо ж суб’єкт дії означений у реченні додатком у давальному відмінку, то дієприслівникового звороту використовувати не можна:

“*Говорячи про це, тобі* навіть не спало на думку, що я вже тут” (приклад Капелюшного). Після дієприслівникового звороту (дієприслівника) у вас має “спрацьовувати

автоматика”: говорячи про це, **Я...**; говорячи про це, **Оксана** (а не Оксану!) навіть подумати не могла...”. Суб’єкт дії – в називному відмінку.

“*Випустивши на заміну Фреда та Тейшейру, Мірчі Луческу вдалося дотиснути суперника*” (Григорій Хата. Останній шанс // УМ, 5.08.2014) – Мірча Луческу дотиснув (або й давальний відмінок, але з перебудовою конструкції речення: заміною Мірчі Луческу вдалося...)

А ось ще приклад: “*Захистивши докторську дисертацію, мене призначено завідувачем кафедри*” (з особової справи). Можна так писати? Ваш “автомат” спрацював: захистивши дисертацію, **Я** був призначений. А тепер ще раз вчитайтесь в речення з метою знайти суб’єктів дії присудка і дієприслівника. І ви підмітите таку його особливість: тут суб’єкт дії присудка (“призначили”) і суб’єкт дії дієприслівника (“захистивши”) не збігаються: “захистив” той, хто пише автобіографію, а “призначила” – адміністрація університету. Ось де собака заритий! І ви формулюєте правило:

Не можна використовувати дієприслівникового звороту при пасивних конструкціях, бо в них суб’єкт дії присудка та суб’єкт дії дієприслівника не збігаються.

Винятки: не підлягають цим правилам дієприслівникові словосполучки, які вже стали ідіомами: Власне кажучи, мене й самого це здивувало; правду казавши, мені було не до того; поклавши руку на серце, мене це не обходить.

Не виділяються дієприслівникові звороти:

- **Якщо зворот (зазвичай зі значенням обставини способу дії) тісно зв’язаний за змістом з присудком і творить [утворює] смисловий центр висловлювання**:

“Хлопчик ішов припадаючи на ліву ногу”.

“Студенти набувають знань не лише слухаючи лекції, а й виконуючи практичні роботи”.

“Писав він зазвичай нахиливши голову і примруживши око”. (Можна замінити іншою – невидільною конструкцією: під час слухання лекцій та виконання практичних робіт)

У Лукаша: “Вона допросилась нібито погуляти і не гаючись рушила туди з одною дівчиною, що служила колись у них і знала всі її таємниці” (Дек., с. 294) – (= негайно рушила); “увійшла Андреола, впала перед батьком на коліна і сказала плачучи...” (Декамерон); “Емілія почала не гаючись такими словами...” (Дек., с. 303) – (сказала з плачем).

Тобто дієприслівник тут втрачає дієслівні ознаки, набувши значення обставини дії; виконує таку ж функцію, як прислівники: не що роблячи, а як.

- **Якщо зворот є ідіоматичним виразом**:

Він працював не покладаючи рук.

Слухали затамувавши подих.

Вислухав мене не вимовивши (не сказавши) ані слова.

Тут слід розрізняти ці ідіоми **в ролі вставних слів**: “Він, судячи з усього, всебічно продумав можливий хід нашого спору”.

“Щиро кажучи, я не збирався вплутуватися в цю справу”.

- **Якщо дієприслівниковий зворот має залежне слово який у складі підрядного означального речення**:

“Слід завжди тримати в полі зору принципові питання, не вирішивши які

неможливо потім упоратися з десятками часткових, конкретних проблем і проблемок”.

- **Якщо дієприслівник втратив дієслівне значення:**

“Починаючи з 2005 року ми перейшли на нові ціни” (у значенні “з такого ось часу”).

“Виходячи з вимог освітньої Доктрини...” (у значенні “на основі”)

“Дивлячись на обставини” (у значенні “згідно з...”)

Тут ці словосполучення виступають у ролі складних прийменників: “До роботи можете приступити починаючи з наступного тижня” (слово “починаючи” можна вилучити без шкоди для змісту).

- **Невидільною є й словосполучення з прийменником** як (у російській мові “в качестве”): “Освіта[] як поступовий хід до досконалості [,] надає можливості майбутньому вчителю розвивати себе” (З рукоп.до ВОУ № 3 – 2005)

Коми не потрібні.

- **Звернемо також увагу на оригінальну, тепер уже децю архаїзовану українську синтаксичну форму, в якій до складу дієприслівникового звороту включено підмет**

Тут можна пригадати Шевченкове:

“Розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря відпочить”;

Кулішеве: “Під’їхавши гості під браму, почали грюкати шаблею в цвяхи” (Куліш П. “Чорна рада”);

Лукашеве: “Побачивши корабляни, що тікати годі, зготувались до оборони” (Декамерон)

З народної творчості:

Летіли зозуленьки, куючи, / Надibalи Василечка орючи (Бандурка. Українські сороміцькі пісні. – К. : Дніпро, 2001).

- **Невидільні дієприслівники (і звороти з ними)**

Не відокремлюються:

– якщо зворот (зазвичай зі значенням обставини способу дії) тісно пов’язаний з присудком і утворює “смісловий центр висловлювання”, тобто сприймається майже як ідіоматична словосполучення:

– якщо дієприслівник втратив дієслівне значення: починаючи з (у значенні “з такого-то часу”), виходячи з (на підставі), дивлячись на /обставини/ (у значенні “відповідно до”). “Починаючи з цього року абітурієнти вступають до університету за результатами незалежного тестування.” Тут ці словосполучення виступають у ролі складених сполучників.

До роботи над дипломом треба приступати починаючи з завтрішнього дня. “Починаючи” можна просто опустити.

Але слід стежити за контекстом. Зворот із словом *починаючи*, наприклад, може відокремлюватися, якщо він має характер уточнення, принагідного пояснення або якщо не зв’язаний з поняттям часу: “Донські хлопці з кавалерійського корпусу, який, починаючи з Румунії, часто сусідив з полком Самієва, не раз чесали канчуками мінометного старшину, що внадився до них за кінями” (О. Гончар).

2.8. Сплутування (контамінація) прямої і непрямой мови

“Але як нещодавно, справедливо зауважила одна моя знайома – психолог: “Щастя не в зовнішніх подіях і атрибутах, а всередині нас...” (Алла Завадська. Як навчитися відчувати щастя? // Газ. “Барчани”, Вінн. обл., 20.09.2013) – Можливі два варіанти редагування: 1) оформити вставне речення: “Але, як нещодавно справедливо зауважила одна моя знайома – психолог, “щастя не в зовнішніх подіях...” /тільки ж не потрібна кома після “нещодавно”, яку поставила студентка;/ або 2) подати прямою мовою, відповідно переробивши речення: “Моя знайома – психолог нещодавно справедливо зауважила: “Щастя не в зовнішніх подіях...”

“Я хотів би порадити успішним людям, які ще думають – йти чи не йти в політику, вирішити, чи готові ви присвятити своє життя іншим людям” (Інт. зі Св. Вакарчуком // Газ. “Про головне”, 10.03.2006) – “... чи готові вони...” **Контамінація прямої і непрямой мови.**

“На запитання УМ до Павла, “чи мали вони змогу показати свої епізоди в Росії”, режисер усміхнувся і сказав...” (Катерина Бачинська // УМ, 6.08.2013) – на запитання; лапки не потрібні.

– в т.ч. **вади узгодження авторської “підводки” і початку цитати** (інакше: неправильно „запресована” цитата):

“А. Е. Мільчин робить наголос на тому, “що більші суспільні завдання ставить перед собою редактор, що більше він зацікавлений у їх вирішенні, то змістовніша й глибша його праця” (з дипломної роботи, 2014 р., с. 6) – без лапок.

2.9. Синтаксичні перевантаження в реченнях

(зайві вставні конструкції, надлишкові підрядні зв’язки, невиправдані інверсії і под.)

Головне призначення синтаксису: він має допомагати довести думку до логічного завершення. Але він же може затемнювати ясність викладу. Все залежить від майстерності володіння синтаксичною системою.

Прорахунки в побудові тексту закладаються на самому початку – при виборі синтаксичної моделі. Деякі автори роблять це спонтанно, без оцінки можливих стилістичних втрат. Надуживають довгезелезними реченнями... Надмірно вживають конструкції з віддієслівними іменниками... Вибудовують плетеницю підрядних речень, різноманітних зворотів... Усе це, до речі, – теж під впливом російської мови, особливо в науковому стилі (ця часом неусвідомлювана авторська настанова йде ще від ломоносовського “високого штилю”). Все це шкодить психології читацького сприйняття.

Сучасні стилісти рекомендують:

не перевантажувати речень, прагнути до простіших синтаксичних конструкцій, уникати всіляких невиправданих вставних уточнень, довгих підрядних речень і зворотів, особливо попереду головної думки. Прагнути до чергування довгих і складних речень із короткими та простими.

Необов’язкові підрядні конструкції

“Голова облдержадміністрації обіцяє облаштувати будинок культури в Моринцях, *щоб став* найкращим в Україні” (Ст. “Благородна мета “золотої підкови” // ВК, 6.04.2006) – “облаштувати..., зробити його найкращим...” Це, власне, й не помилка, але стилістична недосконалість – краще уникнути підрядного речення, скористатися сурядним зв’язком.

Як пише Дж. Каппон, дуже й дуже багато лідів (приманок, наживок на початку матеріалу, вступів, “зачинів” – ПК) уражені однаковою хворобою: вони починаються довгим підрядним реченням, яке виступає попереду головної думки. Це зазвичай знищує дію. Ще один привід для підозри /сумніву в доцільності/: у розмові такого речення ніколи не почуєш” [6, 49].

Є тенденція *перевантажувати речення*, зазначає цей же автор. Це теж б’є по ясності. Таке речення “стає вразливішим до синтаксичних казусів. Вихід простий: розбивати довгі речення... і прагнути до середньої довжини речення 16-17 слів” [6, 56]. І далі: “Крапка замість усіх цих сполучників, дієприкметникових зворотів і підрядних речень – прекрасна протиотрута” [6, 56–57].

Британський тижневик “Економіст”, який викликає так багато захоплення, пише про складні речі, але статті у ньому написані легко і ясно. Багато матеріалів написані реченнями, що в середньому мають по 16 слів... А “Економіст” пише не для неуків. [6, 63].

Вузлики на пам’ять

Уникайте підрядних речень на підступах до головної думки.

Необов’язкові порівняльні конструкції

“Кандидати обираються по районах як Києва, так і області приблизно від 50 000 чоловік” (Григорій Рева. Правильна пропорція // УМ, 17.01.2013) — депутатів обирають; по районах Києва і області.

Тут два стилістичних прорахунки автора: нехарактерна для української мови пасивна конструкція зі зворотним дієсловом і надлишкове синтаксичне ускладнення речення зіставною конструкцією однорідних членів (зі спол. *як..., так і*).

“Ніхто не говорить про те, що коли підрозділ “Ягуар” потрапив у пастку і загинули п’ятеро хлопців, то *ними було знищено 54 бойовики*, попри те, що хлопці працювали під снайперським та гранатометним вогнем. Нам нема кому це говорити. Немає журналістів” (Андрій Антонишак, координатор Нац. гвардії при Самообороні Майдану // День, 16–17.05.2014) — то вони під снайперським і гранатометним вогнем знищили 54-х бойовиків (таким чином ми уникаємо ускладненої конструкції “незважаючи на те, що...”). Можливі й інші варіанти: було знищено /без суб’єкта дії/ 54 бойовики / 54-х бойовиків... І після крапки: А хлопці ж працювали під вогнем...

Висновок (наука) для редактора:

Під час попереднього прочитання тексту або його фрагмента перед редагуванням проаналізуйте синтаксичну структуру і визначте, чи не можна обійтися без необов’язкового ускладнення її.

3. Особливості українського синтаксису; його відмінності від російського

Синтаксис – ознака ідентичності мови, інструмент забезпечення її живомовності.

Незважаючи на спорідненість, українська та російська мови мають значні (а часом навіть і принципові) відмінності в стилістиці, синтаксисі та фразеології. Редакторів їх можна знайти у державних стандартах України [4, 5], які створено вперше у вітчизняній практиці. В них закріплено **систему вимог до стилю** українських нормативних документів. Але ми маємо сприймати їх як основоположні національні стандарти для всіх стилів. Ними мають керуватися автори і редактори. Адже це один із головних чинників, який сприятиме і вже сприяє формуванню в Україні єдиного мовного нормативного поля.

Ці вимоги можна згрупувати приблизно так.

3.1. Дієслівність української мови як характерна її особливість

Йдеться про те, що

(1) природним для української мови є дієслівний спосіб позначання процесів замість іменникового, властивого для російської.

Однією з основних і безперечних прикмет української мови є вживання зворотів з дієсловом у неозначеній формі й дієслів у різних особових формах (а також з дієприслівниками) там, де в російській мові уживають переважно іменники:

отдать в стирку – віддати прати

отдать в чистку – віддати почистити

требуется принятия решительных мер – треба вжити рішучих заходів

Тому скрізь, де це можливо, редактор має уникати нагромадження віддієслівних іменників на *-ння*, уживаючи замість них відповідні дієслова.

Неправильно	Правильно
<i>Проведення педагогічного експерименту здійснюється для вироблення ефективних технологій навчання</i>	Педагогічний експеримент <u>проводять</u> , щоб <u>виробити</u> ефективні технології навчання
<i>Завдання ліквідації будь-яких порушень статутів і настанов та рішучого зміцнення дисципліни вимагають докорінного поліпшення контролю за діяльністю підлеглих, розумного використання дисциплінарних прав, усунення помилок у роботі</i>	Завдання <u>ліквідувати</u> будь-які порушення статутів і настанов та <u>рішуче зміцнити</u> дисципліну вимагає докорінно <u>поліпшити</u> контроль за діяльністю підлеглих, розумно <u>використовувати</u> дисциплінарні права, <u>долати</u> помилки в роботі*

Можна сформулювати своєрідний редакторський висновок – і для автора, і для себе (редактора):

освоювати й формувати дієслівне мислення і дієслівний стиль

* Усунено 5 віддієслівних іменників.

(2) Слід уникати й мовних конструкцій /дієслово + віддієслівний іменник/, якщо вони не є усталеними дієслівно-іменниковими зворотами (фразеологічного характеру)

Такими дієслівно-іменниковими конструкціями рясніють як наукові, так і публіцистичні публікації. Інакше їх називають *розщеплені присудки*. Наші фахівці (і вказані стандарти) рекомендують замість них уживати природніший для української мови й економніший засіб позначання присудка у формі дієслова. Наприклад:

виконувати регулювання – регулювати
здійснювати контроль – контролювати
перебувати в розвитку – розвиватися
здійснювати вимірювання – вимірювати
забезпечувати безпеку – убезпечувати
служити засобом вираження – виражати

Додаткова інформація

Олександра Сербенська – про українське дієслово:

“По-перше, воно надзвичайно багате своїми формами. По-друге, українські дієслова творяться від дуже різних основ. Є такі словотворчі моделі, які становлять специфіку лише нашої мови, наприклад, утворення від форм вищого ступеня порівняння прикметників: *густішати, довшати, дешевшати, зеленішати, коротшати, меншати, молодшати, подорожчати, полегшати, старішати, темнішати*. По-третє, українська мова, як це вже відзначили дослідники, широко вживає дієслова, і це надає їй “легкість вимови й мелодійність” (Б. Антоненко-Давидович) [10, 96]

Польська дослідниця професор Діана Вечорек, вивчаючи українське дієслово, виявила для себе таке цікаве явище, як “одієслівлювання”, розуміючи під цим органічну здатність українців усе бачити в динаміці, в русі і передавати це дієсловом. Інтуїтивним поштовхом до студій над українським дієсловом і написання докторської роботи став для неї переклад українською мовою заголовка роману Я. Парандовського “*Niebo w plomieniach*”. Ця іменникова модель збережена в російському перекладі – “*Небо в огнях*”. Однак перекладач-українець пішов іншим шляхом: він дав творові дієслівну назву – “*Небо пламеніє*”. [10, 96–97]. І це стало для дослідниці відкриттям кошовної якості української мови.

3.2. Переважання активних конструкцій над пасивними

В усіх стилях російській мові притаманне широке вживання пасивних конструкцій зі зворотними дієсловами (на *-ся*).

Наприклад: *Институтом выполняется оборонное задание; Во втором семестре студентами пишутся дипломные работы.*

Пригляньмося до структури цих речень. В обох із них *суб’єкт дії* – в орудному відмінку.

Українці тут кажуть: “Інститут виконує..”; “Студенти пишуть..”.

Ще один приклад: “*Як царським урядом, так і радянською владою системно винищувалася українська мова...*” – “*Як царський уряд, так і радянська влада систематично винищували...*”

Українські філологи відзначають штучність і неприродність таких конструкцій і радять будувати речення природно – суб’єкт дії повинен бути підметом, об’єкт дії – додатком, а присудок описує дію підмета, спрямовану на об’єкт:

Тому неправильно: “Роботи виконуються з використанням перевірених засобів вимірювання” (з інструкції). Правильно: “Роботи треба виконувати (чи роботи виконують), використовуючи перевірені засоби вимірювання”.

Редактор має пильнувати за пасивами і в більш широких стилях мовлення – публіцистичному, побутовому:

“Наша Конституція приймалася за одну ніч і під одну людину” – Конституцію приймали (було прийнято).

З наведених прикладів **не слід** робити хибний висновок, ніби дієслів на **-ся** треба взагалі уникати. Згідно з правилами та нормами наукового стилю української мови зворотні дієслова потрібно вживати за їхнім прямим призначенням – лише стосовно неперехідної дії, тобто коли є суб’єкт дії, але немає об’єкта, на якого спрямовано дію:

неправильно: він змінюється, нагрівається, деформується кимось (чимось)

правильно: його змінює, нагріває, деформує хтось; він змінюється, нагрівається, деформується десь (за певних умов) – неперехідна дія.

3.3. Правильно вживаймо безособові конструкції на -но, -то

Широкое вживання безособових конструкцій на **-но, -то** в ролі головного члена односкладового речення є синтаксичною особливістю української мови. Згідно з ДСТУ, слід використовувати безособову форму викладання тексту, яка не потребує визначення виконавця дії, а лише наголошує на тому, що відбулося. Наприклад, “Застосовано метод...”, “зазначено в постанові...”

Тут – увага:

Уживаючи безособові конструкції на **-но, -то**, автори доволі часто припускаються помилки, вводячи виконавця дії. Хибною є фраза “*Комісією вироблено нову концепцію*”. Тут є суб’єкт дії – комісія. Тому речення слід перебудувати згідно з попереднім правилом: “Комісія виробила нову концепцію” (або безособово, безсуб’єктно: “Вироблено нову концепцію”).

Отже, вказану безособову форму можна вживати лише в реченнях, де прямо не зазначений виконавець дії:

неправильно: його змінено (здеформовано, нагріто) кимсь

правильно: його змінив (здеформував, нагрів) хтось; його змінено (здеформовано, нагріто) десь (за певних умов).

Додаткова інформація:

Святослав Караванский про т. зв. **безособовий пасив**

За часів “бурхливого розвитку української культури в сім’ї народів-братів” наявні в нашій мові стилістичні засоби, які не мали аналогів у російській мові, оголошено застарілими і їх ретельно виполювано з українських текстів шляхом лінгвоцидного редагування. До таких ‘опальних’ стилістичних засобів потрапили, зокрема, безособовий пасив (I) та I особа множини наказового способу (II).

I. Безособовий пасив: “У такий спосіб були визначені норми нашої поведінки...” – “У такий спосіб було визначено норми нашої поведінки...”

Так само “було накладене табу” замість “накладено табу”

Цей стиль прищеплювано нашій науковій еліті шляхом ряду лінгвоцидних заходів продовж десятків років. Так навчали студентів, які потім ставали вчителями, науковцями, письменниками, академіками. Стель цей точно копіював стандарти, властиві російській мові. Що ж до своїх питомих стилів, то українці

мушили їх забувати, бо їх не вчила жодна школа включно з вищою. Наслідок цього лінгвоциду ми спостерігаємо сьогодні. Безособові пасивні форми дуже рідкі гості в сучасних текстах. Було б незле для добра української мови організувати для навчених “під зорями Кремля” вчителів та науковців курси підвищення кваліфікації, які б доповнили советську мовознавчу освіту репресованими в СРСР рисами української мови...” [7, 39].

II. *Перша особа множини наказового способу* – замість кличного відмінка. (*Перейдемо до іншої кімнати – Перейдімо*) [7, 40].

Михайло Гінзбург перелічує невластиві українській мові пасивні конструкції, пише про “пріоритетність активних конструкцій”

Формулює п’ять характерних особливостей українського синтаксису:

1. Дієслівність
2. Пріоритетність активних синтаксичних конструкцій (над пасивними). Це на відміну від російської і англійської мов. Тут розрізняє три різновиди їх:
 - а) активна конструкція – конструкція, в якій присудок описує дію, спрямовану на об’єкт, що в реченні є додатком;
 - б) зворотна конструкція – конструкція, у якій підмет одночасно є як суб’єктом, так і об’єктом дії;
 - в) пасивна конструкція – у якій присудок описує дію, спрямовану на об’єкт
3. Безособовість викладу /для фахових і ділових текстів/
4. Уживання дієслів на –ся лише як зворотних.
5. Неприпущенність конструкцій, у яких діяча подано додатком в орудному відмінку /*не ким зроблено, а хто зробив* / [3].

Агатангел Кримський – про пасивні конструкції зі зворотними дієсловами – один із прикладів:

"П’єси цього автора гралися кращими нашими трупами".

Тож можемо сформулювати своєрідний редакторський висновок – і для автора, і для себе: **освоювати й формувати дієслівне мислення і дієслівний стиль.**

Висновки до теми

1. Викладені окремі особливості українського синтаксису ґрунтуються на граматичних традиціях української літературної мови, про що свідчать як праці філологів періоду українізації 20-х років мин. ст., так і новітні академічні праці.

2. Система правил українського наукового та ділового стилю є сьогодні обов’язковою для всіх, хто пише українською мовою нормативні документи, ділові та наукові тексти (та й закони). Дотримуючись цих правил, можна уникнути багатозначності й таким чином виконати основну вимогу до нормативних документів: текст має бути однозначно зрозумілий як тому, хто його пише, так і тому, хто ним повинен керуватися.

3. Щоб перейти на ці способи викладання текстів, природні для української мови, потрібно подолати психологічну залежність від сусідніх мов (переважно російської). Ця залежність може бути як пряма: *“так, як у російській мові”*, так і обернена: *“щоб було не так, як у російській мові”*. Правильним же, звичайно, має бути інший підхід: *“так, як це є в самій українській мові, відповідає саме її духу”*.

Література до теми

1. *Антоненко-Давидович Як ми говоримо* / Антоненко-Давидович. – К. : Academia, 1994. – 256 с.
2. *Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології* / Ф. С. Бацевич. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
3. *Гінзбург Мих.* Синт. конструкції у фахових текстах / Гінзбург Мих. // Вісник НУ “Льв. політехніка”. – № 620. – 2008.
4. ДСТУ 1,5:2003. Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлювання та вимоги до змісту нормативних документів (ISO/IEC Directives, part 2, 2001, NEQ)
5. ДСТУ 3966–2000. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять.
6. *Каппон Рене Дж.* Настанови журналістам Ассошіейтед Прес / Каппон Рене Дж. – К. : ВД КМА, 2005
7. *Караванський С.* До зір кризь терня або Хочу бути редактором / С. Караванський. – Л. : БаК, 2008. – 120 с.
8. *Кузьмич Оксана.* Синтаксичні деформації: причини виникнення та шляхи подолання / Кузьмич Оксана, Косарева Мирослава // Акт. пробл. суч. філології. Мовознавчі студії. Вип. XII. – Рівне, 2004. – С. 7-10:
9. *Розенталь Д. Э.* Справочник по правописанию и литературной правке для работников печати. Изд. 3-е, перераб. / Д. Э. Розенталь. – М. : Книга, 1978. – 336 с.
10. *Сербенська О.* Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. Сербенська, М. Волощак. – К. : ВЦ “Просвіта”, 2001. – 204 с.
11. *Яковець Руслана.* Особливості українського лінгвопуризму (Синтаксичний аспект) / Яковець Руслана // Лінгв. студії : зб. н. пр. ДонДУ. – Вип. 15 – 2007. – С. 86–90.
12. *Волкотруб Галина.* Практична стилістика української мови : навч. пос. / Волкотруб Галина. – Терноп., 2004. – 256 с.
13. Український правопис

Мовні зразки (Ілюстративні джерела)

- Бокаччо Джованні.* Декамерон. Пер. з італ. Миколи Лукаша / Джованні Бокаччо. – К. : Дніпро, 1968. – 724 с.
- Куліш П.* Чорна рада / П. Куліш // Твори у двох томах. – Т. 2-й. – К. : Дніпро, 1989.
- Сервантес.* Дон Кіхот. Перекл. М. Лукаша / Сервантес. – К. : Дніпро, 2005.
- Українка Леся.* Твори в чотирьох томах. – Т. 1. Поетичні твори / Українка Леся. – К. : Дніпро, 1981.
- Бандурка.* Українські сороміцькі пісні. – К. : Дніпро, 2001. – 280 с.

Запитання для самоконтролю

1. Які ви знаєте основні типи синтаксичних помилок?
2. За рахунок чого можна спрощувати занадто ускладнені синтаксичні структури?
3. Типи помилок у координації присудка з підметом.
4. Помилки граматичного керування.
5. Неузгодження в перелікових конструкціях.
6. Як розрізнити вставні і невставні слова?
7. Сформулюйте правила послуговування дієприслівниковими зворотами.
8. Які ви знаєте правила конструювання речень з порівняльними і протиставними парними сполучниками?
9. Кома на стику двох сполучників.
10. У чому полягають особливості українського синтаксису і чим вони відрізняються від російського?

9. ЛОГІЧНІ ОСНОВИ РЕДАГУВАННЯ: характерні логічні помилки, які при цьому трапляються

*Істина є добром інтелекту.
Логіка є чесною інтелекту.*

Георгій Кониський

*Граматика /історично/ стала предтечею логіки. Проте слова завше
конфліктували з визначеністю. Битва між мовою та наукою триває й тепер.*

Октавіо Пас

Забезпечення логіки, за І. Кантом, – це є “цензура думки”.
[Можна б уточнити: самоцензура – ПК]

Основні питання теми

Вступ

- Зв’язок смислового і літературно-стилістичного опрацювання тексту.
- Інтуїція і спеціальні (логічні) знання.
- 1. Логічність мислення автора і логічна культура редактора.
- 2. Аналіз тексту з погляду логіки.
- 3. Про чуттєвий і раціональний рівні пізнання.
- 4. Закон тотожності та його вимоги до писемної комунікації
 - 4.1. Загальні вимоги до авторського тексту
 - 4.2. Вимоги до визначень і формулювань
 - 4.3. Зіставлення незіставного
 - 4.4. Розрізнення тотожного.
- 5. Закон несуперечності і типові логіко-стилістичні помилки, які його порушують.
- 6. Закон виключення третього. Стилістичні вади в разі його порушення.
- 7. Закон достатньої підстави і характерні логіко-стилістичні помилки, що його порушують. Виведення невивідного.
 - 7.1. Закон достатньої підстави і практика редагування.
 - 7.2. Майстерність доведення.
 - 7.3. Про модальність.
- 8. Використання порушень логічного зв’язку зі стилістично-художньою метою.

Теоретичні засади логіки викладено з використанням посібників: Івіна О. А. [12], Тофтула М. Г. [13], Хоменко І. В. [16], Свинцова В. І. [9] та ін.
Типологія логічних помилок і редакторська концепція – в авторській розробці.

Ключові поняття і терміни: логіка, логічна культура, логічне нормування тексту, логічна операція згортання суджень, помилки у визначеннях понять, помилки при поділі понять, чуттєвий і раціональний рівень пізнання, “дологічна” журналістика (чуттєве сприйняття), сигнал помилки, сигнальні прийоми виявлення помилки, двоїння образу, операція згортання тексту, суб’єкт і предикат судження, модальність (імовірнісні висновки), виведення невивідного

Вступ

Досі в цьому курсі йшлося про проблеми забезпечення відповідності тексту:

- правилам граматики;
- правилам стилістики;
- правилам комунікативної точності та ясності висловлювання.

Тепер маємо перейти до наступного щабля в редагуванні:

- його логічних основ; забезпечення відповідності тексту законам мислення, логіки.

Два міркування замість вступу до теми.

1. Зв’язок смислового і літературно-стилістичного опрацювання тексту.

У роботі над текстом значне місце посідають два види аналізу і редагування тексту: (1) мовний і (2) смисловий. Перший обслуговується різноманітними лінгвістичними дисциплінами (насамперед практичною стилістикою), другий – логікою.

Але це єдиний процес: усякий мовний аналіз є смисловим, інакше кажучи – логічним. Саме тому багато вчених, які займаються циклом дисциплін з редагування, користуються термінами “логіко-стилістична помилка”, “логіко-стилістичне редагування” (див., напр., М. Д. Феллер, В. В. Різун, А. О. Капелюшний, М. П. Сенкевич, В. І. Свинцов). Про помилки, які можуть мати логічний і граматико-стилістичний характер, писав і Д. Е. Розенталь.

Є, щоправда, логічні помилки, які не порушують формальної граматики. Йдеться про невдалі тексти, в яких зовні немає мовних порушень. Напр.:

“Незабаром після закінчення Революції Гідності у центральній частині міста було поновлено рух громадського транспорту, автобусів і трамваїв, запрацювали навчальні заклади, університети” (Р.Київ, січень 2014).

Ніяких порушень граматики тут немає. Помилки можуть бути виявлені лише при смислового співвіднесенні слів ‘транспорту’ зі словосполученнями ‘автобусів і трамваїв’ та ‘навчальні заклади і університети’.

Але від цього помилки не перестають бути помилками. Автор не знайшов точних засобів для формулювання думки – включно з лексичними. Так що незважаючи на позірну правильність фрази, помилка все ж виявилася – і вона логіко-стилістична.

Стилістичні невдачі, таким чином, іноді можуть бути виявлені в категоріях граматики, іноді в категоріях логіки. Але авторам і редакторам доводиться усувати їх, думаючи одночасно і про мову, і про логіку.

2. Інтуїція і спеціальні (логічні) знання

Одним із найсуттєвіших завдань професійної підготовки редакторів В. І. Свинцов вважав розвиток спеціальних знань логічного нормування тексту. Думка цього дослідника особливо важлива, бо він спеціально займався проблемами логічних основ редагування тексту і має на цю тему дві книги [8, 9], які не втратили цінності й донині. З’явилася книга й А. А. Тертичного [10].

Не можна відкинути й природної властивості людського інтелекту – логічно мислити, інтуїтивно відчувати логічні зв'язки. Але неправильно було б переоцінювати інтуїцію, як це іноді можна спостерегти в середовищі видавців, журналістів. Мовляв, здоровий глузд підкаже. А в професійних суперечках ми чуємо: “Це логічно”, “це нелогічно”, “послідовно”, “суперечливо”, “сумнівно”, “необґрунтовано” тощо. Але одному думка здається обґрунтованою, несуперечливою, а другому – навпаки. Ці речі треба фахово доводити, в цьому треба переконувати. І допомогти можуть саме спеціальні знання з логіки.

1. Логічність мислення автора і логічна культура редактора

Кожною публікацією видавництво, редакція і автор прагнуть довести певну думку. З аналізу дійсності, отже, здобувається нове знання, нові висновки про наше життя. І тут найкращим помічником журналіста і редактора є **логіка – наука про закони вивідного знання**.

Логіка вчить **правильно мислити**. Вона підказує, як треба забезпечувати чіткість думок, послідовність викладу, приходити до того чи того надійного, доказового умовиводу. Порушення ж законів логіки зводить нанівець зусилля автора і редакції. Тому є всі підстави говорити не просто про певні логічні вміння, а про **логічну культуру** журналіста і редактора.

Ясно, що логіка потрібна всім, кожній нормальній людині. Для професіонала ж – журналіста, редактора – вона є тонким і досконалим інструментом. Виховати в собі здатність оцінювати текст з позицій логіки – значить оволодіти одним із найважливіших складників професії редактора.

Практика свідчить, що нелогічність у друкованих творах – явище не менш поширене, ніж, скажімо, неточне слововживання. Але ніщо так не підриває суть викладеного в тексті, як логічні помилки.

Що вважати логічними помилками? Наближено це помилки смислу, різноманітні смислові суперечності тексту, коли часом мовно-стилістичної помилки немає, а логічна є.

У “Правилах користування міським транспортом” (м. Луцьк) записано: *“Не допускаються до перевезення тварини, а також собаки”*.

Помилка може бути виявлена при смислового співвіднесенні понять “тварини” і “собаки” при порівнянні обсягів їх змісту. Для цього мусимо звернутися до логічних категорій “рід” і “вид” (*ліс – хвойний ліс*) і знати, що родове ім'я за обсягом вбирає в себе видове. Ця помилка **не може бути зафіксована засобами граматики**. За змістом речення видове ім'я в ньому слід подати як підпорядковане родовому (“собаки та інші тварини”)

Як виникають подібні помилки?

Наведемо приклади.

1. *“Ведучи проходку на Куренівській лінії, метробудівці натрапили на сильний пливун. Вода прибувала в об'ємах не менше 300 кубометрів за добу. Терміново доставили два насоси добовою потужністю 140 кубометрів відкачування води кожний. Проблему було вирішено”* (“Вечірній Київ”).

Не було вирішено, бо $140 + 140 = 280$, а більш ніж 20 кубометрів дефіциту потужності – це ще доволі значна кількість води, яка швидко залле виробки тунелю, перетворивши їх на болото.

Десять є помилка:

або потужність насосів указана неправильно (наприклад, по 160 чи й 200 кубометрів – має ж бути запас);

або їх було три;

або в метробудівців були ще й свої, може менш потужні насоси, але їх вистачало,

щоб перекрити той дефіцит у 20–25 кубометрів.

Без додаткової перевірки фактів, отже, цей фрагмент статті не відредагуєш.

2. У газеті “Советский спорт” трапилася така неолодність: “Ковзанярка К. бігла одна в останній парі” [приклад А. Е. Мільчина]. Як же це можна бігти одній у парі?

Перший приклад свідчить про те, що автор і редактор не вдумалися в наведені цифри, їх доречність і доказовість, а отже і в логіку повідомлення. Це стало причиною помилки в публікації.

У другому ж, виявляється, закладено інший “механізм” помилки – а саме: “автоматичний” стереотип мислення (наприклад, фахового): і автор, і всі решта працівників редакції, які мали відношення до редагування спортивної інформації, знають, що на спринтерських (коротких) дистанціях ковзанярі змагаються парами. Та якщо їх число непарне, комусь одному партнера не дістанеться і доведеться бігти самому. Як би тоді слід було написати?

“К. долала дистанцію одна – в останньому забігу”.

До помилки призвів один із стереотипів мислення, а фахова редакторська пильність не спрацювала.

Отже, в усіх подібних випадках ідеться не просто про недбалість автора і редактора. Адже вона, як ми бачили, виникає у якихось типових ситуаціях і з певною закономірністю. А типова ситуація потребує й типового фахового підходу редактора. Це означає, що можуть бути вироблені методи тренування логічної уважності. Так само, як це практикується, наприклад, для вироблення уважності редактора й коректора на складних випадках правопису.

Усі ці методи ґрунтуються на концентрації уваги. Але не в значенні її постійної відмобілізованості (хоч і це важливо), а в особливій манері редакторського читання і знанні типології складних випадків, на яких саме й зосереджується редактор – тобто на забезпеченні “логічного нормування тексту” [8, 59]. Що більший обсяг таких випадків він засвоїв, то більша гарантія високої якості редагування. Розвиток таких умінь і навичок фахівці вважають одним з найсуттєвіших завдань професійної підготовки редактора.

Викладене вище можна розглядати як основи логічної культури, тобто культури мислення. Логічна культура редактора, як і всякої інтелігентної людини (нарівні з культурою мови, культурою праці), є одним із найважливіших складників його високої духовної культури, його ментальності та інтелекту. Як і автор, він має вмти втілювати думку в понятті, судженні, означенні (дефініції), простому і складному умовиводі, володіти прийомами доведення, спростування тощо.

2. Аналіз тексту з погляду логіки

Специфікою логічного мислення є насамперед встановлення правильних смислових зв’язків. І хоч логічні зв’язки за своєю природою і складністю істотно відрізняються від граматичних, усе ж є можливості і є методики тренування логічної уваги у редакторів.

І перше в цій методиці – навчитися аналізувати текст з погляду логіки.

Призначений для публікації, кваліфікований текст весь ніби зітканий із смислових зв’язків, залежностей між його частинами. І жодна деталь розповіді не повинна заходити у суперечність з іншими твердженнями. Порушення цих зв’язків і залежностей призводить до неправильних висновків, до логічних дефектів тексту.

В. І. Свинцов [8, 7] наводить такий приклад. Автор однієї з газетних рецензій пише: “Книга Д. написана абсолютно серйозно. І тому художньо. І тому з гумором”.

Красиво? Може й “красиво”... Розкуто. Але... нелогічно. Книга Д., мабуть-таки, написана серйозно. Вона написана до того ж (а не *тому*) художньо. Вона написана також (а не *тому*) з гумором, що, певно ж, дуже добре. Але тільки друга і третя її позитивні якості не впливають з першої (“тому”). Інакше довелось би визнати, що всяка книга, якщо вона серйозна, то й написана нібито художньо і з гумором. Але ж скільки є на світі серйозних книг, написаних без тіні гумору!

Отже, які редакторські дії проведено з цим невеличким фрагментом?

1. Його проаналізовано і виявлено алогізми;
2. Текст відредаговано: перше “тому” замінено на “до того ж”, а друге – на “також”.

Так от цей сполучник (“тому”) попередив нас (дав нам сигнал), що в мікротексті має бути зв’язок причинності. Аналіз мікротексту не виявив такого зв’язку. Довелось редагувати. Ми застосували тут метод функціональної оцінки сполучника.

А. Е. Мільчин спеціально зупиняється на “прийомах виявлення логічних зв’язків”; так їх і називає – сигнальними. Бо вони “допомагають виявити в тексті той чи той логічний зв’язок, подають сигнал до аналізу й оцінки”. І перший із таких прийомів – “виділення слів або розділових знаків, які виражають характер логічних зв’язків” [5, 226]. Другий – “співвіднесення суджень або понять, логічний зв’язок між якими словесно чи пунктуаційно не виражений” [Там само, с. 228]. Третій /щоправда, це вже в окремому розділі “Прийоми, які допомагають перевіряти правильність логічних зв’язків”/ – “чітке виокремлення суджень до якомога простіших” [с. 231]; четвертий – “Поновлення пропущених ланок” [с. 232]; п’ятий – “співвіднесення логічно зв’язаних ланок” [с. 235].

Зупинимось на цьому докладніше.

(1) Логічний зв’язок між судженнями виражають **сполучники або сполучні слова**.

За ними закріпилися в мові певні сміслові залежності, зв’язки:

Сполучники з погляду їх логіко-граматичної ролі, за М. Я. Плющ, можемо поділити насамперед на дві великі групи: *сурядну* і *підрядну*. Вони відповідальні за певні логічні зв’язки. У *сурядній* групі дістанемо такі розряди сполучників:

Єднальні (ті, що відповідають за зв’язок поєднання елементів тексту): *і (й), та (у значенні і), теж, також, і... і, ні... ні, та ні... та ні, ані... ані, ні... ані*.

Протиставні: (зв’язок протиставлення) *а, але, зате, проте, однак, та* (в значенні *але, однак*), *тільки*.

Зіставні: *ніж, аніж, як, навпаки, а* (в значенні *навпаки*).

Розділові: *або, чи, хоч, або... або, чи то... чи то, чи... чи, хоч... хоч, то... то, чи то... чи то* та ін.

Градаційні: *а й, а ще, а навіть, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки... а (але) й, не тільки... а навіть, не лише... а (але) й, не так... як, якщо не... то*.

Приєднувальні: *і (й), та, та й, а також, і навіть, а й, ще й, та ще, та ще й*.

У *підрядній* групі:

Причинові: *адже, бо, оскільки, тому що, через те що, через що, завдяки тому що*. (і ніякий не “*позаяк*”)

Наслідкові: *отже, отож, тому, таким чином, так що, тим-то*.

Часові (сполучники і сполучні слова – відповідають за зв’язок обставин часу): *коли, як, поки, допоки, доки, відколи, в той час як, відтоді як, з того часу як, до того як, перед тим як, перш ніж, після того як, тільки... як, як тільки, тільки-но... як, щойно, ледве, поки не, аж поки, коли, коли б*.

Умовні (зв’язок умови): *якщо, в разі якщо, якби, коли, коли б, раз*.

Допустові (виражають припущення чого-небудь, не взяту до уваги умову, перешкоду): *хоч (хоча); хоч (хоча)... а (але), зате, однак; дарма що; незважаючи на те що; хай (нехай)... але (та, так).*

Обставини місця: *де.*

Порівняльні: *як, мов, мовби, немов, немов би, наче, неначе, начебто, неначебто, ніби, нібито.*

Мети (цільові), з'ясувальні: *щоб, щоби, для того щоб, з тим що, з тим щоб, за тим що, з метою.*

Об'єктні, або з'ясувальні: *що, рідше як, ніби.*

Пояснювальні або уточнювальні: *тобто, а саме, як от, зокрема, цебто (себто), або, та й, до того ж, причому.*

Відношення заміни однієї дії іншою: *замість того щоб*

Відношення ступеня оцінки: *у міру того як.*

На думку М. Я. Плющ, усі підрядні сполучники поділяються на два розряди – з'ясувальні й обставинні, а останні, у свою чергу, – на сполучники часу, мети, умови, допустові, способу дії, порівняння, причини, міри і ступеня, наслідку [за 2, 15–16]

У вживанні сполучників, як бачимо, не може бути приблизності й неохайності; функціонально їх ролі цілком визначені. Неточне вживання цих текстових зв'язок, місточків між смисловими одиницями тексту – ознака нелогічності мислення. І з другого боку – розуміння функціональної ролі сполучників, точна оцінка доречності їх уживання є одним із складників логічного редакторського аналізу.

Отже, сполучник *ніби* попереджає редактора: “Увага! Тут має бути такий ось зв'язок. Чи це справді так?”

Читаючи текст, де між твердженнями стоїть сполучник – напр., *але*, ми подумки кажемо собі: це сигнал про те, що тут має бути зв'язок протиставлення. Чи це справді так?

“Вороги свободи, вороги іракського народу марно намагаються зламати нашу волю, але це їм не під силу, – заявив головний прес-секретар Білого дому Скотт Макленнан” (День, 2.04.2004).

Щось тут не так. “Марно намагаються..., але це їм не під силу”? Не під силу марно намагатися? Якби там не було “марно”, зв'язок протиставлення був би ясно виражений: намагаються, *але* це їм не під силу. А якщо “марно”, то тут, виявляється, інший зв'язок: марно намагаються: адже це їм не під силу. Чому марно намагаються? Бо це їм не під силу. Зв'язок причинності! Не протиставлення.

Такий результат аналізу, сигналом до якого став сполучник “але”.

Так само ми б аналізували фрагмент, якби там стояв сполучник “тому”: “Увага! Тут має бути наслідкове логічне відношення”.

А ось як демонструє зв'язок поєднання зі сполучником “і” А. Е. Мільчин. Він наводить приклад з видавничої анотації:

Навчальний посібник для учнів музичних навчальних закладів, приступний усім любителям музики і охочим познайомитися з її історією... [надійшов у продаж]

Не затримайся редактор на сполучнику “і” між словосполучками “любителями музики” та “охочими познайомитися з її історією”, він навряд чи помітив би, що ці поняття не виключають одне одного: адже нема ніяких сумнівів, що значна, якщо не більша частина тих, хто хотів би познайомитися з історією музики, і є любителі музики; у той же час не в усіх любителів музики є потреба “познайомитися” з історією музики, оскільки серед них є такі, які ту історію добре знають, наприклад, викладачі тих же музшкіл. Тобто друге поняття значною частиною свого обсягу входить до обсягу першого поняття.

А раз так, то сполучник “і” тут недоречний (він і не об’єднує, бо це не однорідні члени речення, і не розрізняє, бо одне поняття частково входить до складу іншого). Тож слід було написати:

”...приступний усім любителям музики, охочим познайомитися з її історією...” – тобто тій частині любителів музики, яка не досить знайома з її історією.

Тут, отже, сигналом для перевірки логічного зв’язку послужив сполучник “і”.

"Мороз не дотримався домовленостей, коли висунули єдиним кандидатом Марчука, і пішов на вибори окремо. Це зруйнувало всі сподівання, тому саме Марчук мав найбільше шансів перемогти Кучму" (Ярослав Назар. *Виборче deja vu // День*, 31.07.2013) – тому що. Крім того, тут надлишкове запозичення (в заголовку), ще й у латинській графіці.

Але головне – логічна помилка: *тому* – наслідковий прислівник, що не відповідає логіці речення; тут має бути зв’язок причинності і, отже, сполучник “тому що”. Просигналізував про помилковий зв’язок прислівник “тому”.

(1а) Треба мати на увазі також те, що неточність у виборі “логічних місточків” може бути виявлена при вживанні не лише сполучників, а й **прийменників** (*незважаючи на те що, дарма що, всупереч, наперекір чому-небудь, попри*), **прислівників** (*справді, умисне*) та **інших зв’язкових слів, а також будь-яких вставних слів** (*по-перше, а отже, навпаки*). Вони також позначають різноманітні логічні відношення (просторові, часові, причинові, обставинні).

Ось приклад:

“Вокзал – танцювальне приміщення, зала для танців. Таке первинне значення цього слова. Справді, вокзал, навіть маленька станція, мають неабияке значення в житті людини. З вокзалу, можна сказати, життя починається...” (газета “Печерськ”, січень 2002). Тут і пропуск необхідного елемента викладу.

Якщо “справді”, то на вокзал і нині ходять танцювати?! Виявити алогізм у тексті тут допоміг прислівник. Він призначений для підтвердження достовірності попереднього твердження наступним. Насправді ці фрагменти суперечать один одному.

Але сполучники і сполучні слова (+ прислівники, прийменники) – це лиш одна з логічних сув’язей. А є ж іще різноманітні смислові, фактологічні залежності, похибки в яких ніби підривають логіку тексту зсередини.

(2) Виражають характер логічних відношень і **розділові знаки**.

Так, кома ставиться:

= в ряді однорідних членів, замінюючи сполучник “і” і виконуючи логічну функцію поєднання (приєднання); **дві крапки** замінюють сполучник “а саме” (для конкретизації висловленої думки, а також для узагальнення наступного переліку), сполучники “*тому що*”, “*бо*”, “*адже*” – тобто виражають зв’язок причинності; **тире** відповідає логічній залежності, яка виражається сполучником “*тому*”, – це наслідковий зв’язок. Також коли в усному мовленні йому відповідає виразна пауза і різкий злам інтонації.

“30 листопада 2013 року стало для України історичною датою – від незалежності на папері ми нарешті перейшли до незалежності у свідомості” (УМ) – потрібно поставити двокрапку (відповідає сполучникові “**а саме**”);

= між частинами, що входять до безсполучникового складного речення, якщо друге з них указує на наслідок дії; коли друга частина безсполучникового складного речення виражає порівняння (“*Подивилась ясно – заспівали скрипки*” – П.Тич.); на межі простих речень, якщо їх зміст протиставляється (“*Ще сонячні промені сплять – досвітні огні вже горять*” – Л. Укр.)

Не забуваймо, отже, що пунктуація є одним із способів логічної організації тексту, наочним виявом її.

(3). Забезпечення послідовності викладу

В багатьох випадках логічний зв'язок між судженнями і поняттями не позначений ні словесно, ні пунктуаційно. І все ж він має бути безумовно забезпечений.

У майстра слова такі зв'язки бездоганні. Ось як писав, наприклад, один з найвідоміших журналістів радянської доби Василь Песков:

“Журавель сильний. І нікому не дозволяє себе образити. В лісі не боїться лисиці, відганяє її від гнізда, пускаючи в хід сильні крила. На птишиному дворі цю силу відчують усі”.

Тема абзаца – сила журавля – проходить через увесь текст: не дозволяє образити, відганяє, сильні крила, цю силу відчують усі.

Тільки після цього автор переходить до наступної думки (але й вона тісно пов'язана з попередньою).

Це і є відповідність законові тотожності (про який докладніше йтиметься далі). Якщо ж його порушити, у тексті відбувається підміна предмета викладу. Наприклад:

“Перевіряється все, що зв'язано з виробництвом і зберіганням будівельних матеріалів, – пише одна з газет. – Клацає фотоапарат. Тут не влаштовано майданчика біля лебідки, сама лебідка не огорожена – явне порушення техніки безпеки”

Тема – виробництво і зберігання будівельних матеріалів, автор же перейшов на іншу – дотримання техніки безпеки.

(4). Виявлення суперечностей у судженнях

“Шум навколо романів В'ячеслава Медведя такий, що письменник, очевидно, потрапляє у світову скарбницю української літератури” (День).

Логічна суперечність: у світову скарбницю – у скарбницю української літератури. Порушення закону несуперечності.

(5). Виявлення і відновлення пропущеної ланки

“Через річку, розтинаючи могутніми грудьми каламутну воду, плив старий лось. Вибравшись на безлюдний берег, він обтрусився, підніс горду голову і чутливо повів великими вухами. Не вловивши підозрілих шумів (а лосі, як відомо, підсліпуваті), неквапливо попрямував до лісосмуги”. (Приклад А. Е. Мільчина)

Це кумедне міркування (в логічному плані – неможливість прямого причинного зв'язку між уловлюванням шумів і підсліпуватістю) – теж результат пропущеної ланки, слід було б відредагувати хоча б так:

“Не вловивши підозрілих шумів (лосі, як відомо, підсліпуваті, і від небезпек їх виручає щонайтонший слух), неквапливо попрямував до лісосмуги”.

“Після ознайомлення з повістю розумієш, чому вона так добре читається людьми різного віку. Можна б побажати кращого оформлення книги, міцнішої обкладинки. Та це вже річ другорядна” (“Друг читача”).

Тут необхідний фрагмент, який би відповідав на поставлене запитання (“чому вона так добре читається...”). Тут автор не перевів цю частину з “внутрішньої” мови у зовнішній план і перейшов до нової теми: якість видання.

Так от

поповнення пропущених елементів у тексті і є ще одним редакторським прийомом, який забезпечує логічність викладу.

(6) Виявлення порушення логіки часу (у викладі) – т. зв. темпоральна помилка.

Приклад з педагогічної хрестоматії:

“У спілкуванні обов’язково розгортатиметься пізнання однієї особистості іншою, будуть виявлятися і змінюватися стосунки, має місце звернення один до одного”

Вийшла підміна часу, описуваного в повідомленні, – розповідь розгортається в майбутньому часі, а потім виникає фрагмент у теперішньому часі.

Ось іще приклад:

“Можна з упевненістю спрогнозувати, що підвищення загальної кількості студентів [у роки незалежності України] відбулось за рахунок збільшення обсягів навчання за модними невиробничими спеціальностями: юристів, менеджерів тощо” (З матеріалу до “ВОУ” № 4, березень 2002 року)

Якщо “спрогнозувати”, то на майбутнє, і тоді б не “зросло”, а “зросте”. А якщо вже “зросло”, то про це має свідчити статистика чи хоча б спостереження автора, якими й слід поповнити текст.

Тут сигналом про логічну ваду тексту стало співвіднесення дієслів “спрогнозувати” і “відбулось”. Прогнозувати можна те, що відбудеться (майбутній час).

(7) Крім формально-логічних суперечностей, у журналістському тексті можуть виникати і **образні суперечності**.

Формально-логічні суперечності виявляються зіставленням у тексті суджень, а образні – на рівні наочних уявлень, коли дві картини не зливаються в уявленні читача в одну. Як правило, такі помилки називають двоїнням образу.

“Дім, ніби гніздо ластівки, приліпився на найзручнішому місці, стоїть міцно, здається вріс у землю”

Друге авторське зображення (“вріс у землю”) несумісне з першим. Читач не може уявити образ такого дому, який і на висоті пташиного гнізда, і “вріс у землю”. О. К. Толстой про непередбачувані автором образні суперечності писав, що вони “насилують уяву”.

“Переламаємо хребет гідри корупції і зрадництва...” (З виступу народного депутата, квітень 2014) – образна суперечність: у гідри хребта немає.

“Треба вичистити коріння феодалізму, що буйно розквітло в регіоні /на Луганщині/” (Валентин Торба. Донбас. На перевиховання // День, 9.07.2014) – розрослося в регіоні.

Стилістична помилка: порушення логіки образу (цвіте не коріння, а крона)

(8) Серед прийомів логічного аналізу, якими має оволодіти редактор, одне з ключових місць належить **операції згортання суджень** до якомога простіших, з однієї фрази.

Як і всякий аналіз, логічний аналіз тексту ґрунтується (1) на уявному поділі його на частини і (2) на дослідженні зв’язків між цими частинами. Тут і потрібна ця операція згортання. Відчистити все до найпростішого, до ядра думки. При цьому доводиться відмовлятися від частковостей, деталей, подробиць. Ця, здавалося б, проста дія потребує точності.

“Оскільки, наголосив він [Анатолій Матвієнко], питання державних символів має велике політичне і суспільне значення, без з’ясування позиції парламентаріїв щодо голосування за законопроекти про Державний Гімн та великий Герб, які мають ухвалюватись конституційною більшістю, недоцільно виносити ці документи на розгляд у сесійний зал” (МУ, 29.11.2002).

Можна просто вдуматись і зрозуміти: проблема в тому, щоб набрати не просту більшість голосів за ті державні символи (226), а конституційну (300).

А що в тексті? Проведемо його аналіз за допомогою згортання суджень.

Спрошуємо конструктора: “Оскільки питання державних символів має велике політичне і суспільне значення, ... недоцільно виносити ці документи на розгляд у сесійний зал /тобто ставити на голосування/”.

Насправді причинна залежність тут інша: оскільки для прийняття законопроектів про державні символи потрібно набрати конституційну більшість голосів, без з’ясування позиції фракцій недоцільно виносити їх на обговорення у сесійний зал. У залі можна всіх пересварити, а спокійною роботою у фракціях і комітетах – поступово переконувати депутатів, поки не визріє конструктивне рішення.

Тож що треба було зробити авторові?

– Розітнути речення на два.

– Наблизити сполучник (“оскільки”) до словосполучки, яка й визначала той зв’язок причинності.

Тоді варіант виправлення помилки може бути таким:

“Питання державних символів має велике політичне і суспільне значення. Та, оскільки законопроекти про Державний Гімн і великий Герб мають бути ухвалені конституційною більшістю, без з’ясування позицій парламентаріїв (або без попередньої роботи у фракціях і комітетах) недоцільно виносити ці документи на розгляд у сесійний зал”.

Зауважимо для себе ще одне: порушення логічної залежності сталося через нагромадження в одному реченні кількох елементів інформації, що призвело до розриву смислового зв’язку і зіпсувало логічну залежність. Ось чому редактор завжди має прагнути до поділу складних речень на два або більше простих.

Ще одна важлива річ для редактора –

логічні, смислові взаємозв’язки слід уловлювати не лише в одному реченні чи абзаці, а й в усій статті.

Є й інші прийоми перевірки правильності логічних зв’язків, про що йтиметься нижче.

Логічні принципи оцінки тексту, отже, є однією з найважливіших професійних якостей редактора.

3. Про чуттєвий і раціональний рівні пізнання

При оцінці публіцистичних і наукових творів редактор має зважати на два важливих прояви авторського творчого процесу – чуттєвий і раціональний (логічний). Можемо характеризувати це як рівні пізнання. Автор задіює обидва ці способи сприйняття і відображення дійсності. Обидва вони важливі в масовій комунікації, бо суттєво впливають на читача, допомагають сприймати інформацію, журналістський чи науковий продукт.

Первинне знання про світ людина дістає за допомогою органів почуттів. Це, як кажуть, знання першого рівня. У практиці ЗМІ цим “інструментом” автори користуються насамперед.

До основних почуттєвих форм відображення належать відчуття, сприйняття й уявлення. Можна сказати, тут – і цілий пласт “почуттєвої”, “дологічної” журналістики. І треба знати особливості цього способу фахового відображення дійсності.

Відчуття фіксують певні впливи навколишнього середовища на людину. Можна говорити й про внутрішні відчуття: болю, тривоги, щастя...

Сприйняття – більш складна форма чуттєвого відображення, заснована на сукупності відчуттів і тому здатна відобразити предмет або явище в цілому.

Уявлення – найбільш складна й цікава форма чуттєвого рівня психіки. Вона безпосередньо передує раціональному (логічному) рівню. Уявлення також оперує образами. Гегель виділяв три форми уявлення:

- а) “пригадування” (безпосереднє уявлення або образна пам’ять)
- б) асоціативна й продуктивна уява (фантазія)
- в) власне пам’ять (знакова пам’ять).

Редакторів не можна ігнорувати цей – почуттєвий складник майстерності журналіста, розуміти, що на його основі виникає й безпосередня потреба (і передумова) формування раціонально-логічного, понятійного рівня відображення. Але “логіка” твору буде малодоступна сприймачеві (читачеві, глядачеві), якщо автор і редактор зігнорують перший складник.

Що ж до суто логічного рівня пізнання мусимо почати з **суджень**.

Їх редактор має сприймати як перший рівень логічного освоєння (аналізу) дійсності. Кажуть, що *судити про світ – значить пізнавати його*.

Елементарною структурною одиницею мислення є **поняття**. Їх можна назвати цеглинками для мислення, його “будівельним матеріалом”. Будівля ж (храм) мислення виростає з міркувань. Без них той “будівельний матеріал” залишиться мертвою матерією.

По-справжньому людина приступає до пізнання тоді, коли починає зв’язувати поняття, тобто висловлювати ті чи ті судження.

Поняття “судження” походить від “судити” (у значенні міркувати).

Отже, що таке судження?

Це така форма мислення, за допомогою якої, поєднуючи поняття, щось стверджують або заперечують про самі реальні речі і явища.

Іншими словами,

під судженням розуміють думку про якийсь предмет, в якому за допомогою ствердження або заперечення розкриваються його властивості або відношення до інших предметів і явищ.

Судження будуються за певною структурою.

Структура судження – це (1) поняття про предмет думки – суб’єкт і (2) поняття про властивості у відношеннях, наявність яких стверджують або заперечують у судженні, тобто про предикат. У граматичній формі це можна порівняти зі співвідношенням підмета і присудка; в літературознавстві – це тема й рема.

Ці поняття (суб’єкт і предикат) називають термінами судження, а відношення між ними виражені зв’язками “є” – “не є”, “міститься” – “не міститься” тощо. Ці відношення можна виразити формулами

“S є P” або “S не є P”

Суб’єкт несе в собі вже відоме знання, а предикат має завжди нести нове знання.

Основні види суджень

Загальноствердні судження (“Всі S є P”).

Загальнозаперечні судження (“Жодне S не є P”)

Частковоствердні судження (“Деякі S є P”)

Частковозаперечні судження (“Деякі S не є P”)

Оцінюючи судження в редагованому тексті, застосуйте подумки ці формули. Вам легше буде виявити можливі помилки.

Відношення між судженнями

Йдеться про те, що судження можуть бути насамперед: а) порівнянні і б) непорівнянні. При цьому перші з них (порівнянні) можуть бути сумісними і несумісними.

Відношення між судженнями авторів і редактору важливо враховувати в публікаціях (як і в полеміці, спорі, дискусії), коли треба вяснити, в чому ж полягає відмінність у позиціях.

Стилістичні маніпуляції з судженнями

Обернення суджень. Редактор має бути пильним, коли йдеться про цю операцію, наприклад, з переміщенням термінів без зміни якості зв’язки. “Всі крокодили – рептилії” (“Всі S є P”). Обернене твердження “Всі рептилії – крокодили” виявиться хибним. Правильним буде перестановка зі зміною зв’язки: “Деякі рептилії – крокодили” (“Деякі P є S”).

Тут діють правила:

а) Загальноствердне судження (А) може бути оберненим через обмеження в частковоствердне (Ч);

б) Частковоствердне судження (Ч) може бути оберненим в інше частковоствердне (Ч), якщо поняття, включені в судження, є перехресними (“Деякі журналісти є письменниками” і “Деякі письменники є журналістами”);

в) Загальнозаперечне судження (З) завжди може бути оберненим (“Жоден заць не є вовком” і “Жоден вовк не є зайцем”);

г) Частковозаперечне судження (О) не може бути обернене в інше істинне судження. Спроба обернути, наприклад, судження “Деякі вчені не є докторами наук” призводить до абсурдного твердження: “Деякі доктори наук не є вченими” (Щоправда, можна заперечити, що деякі “професори” /з двома ф/ таки не є вченими. Але то вже не логіка, а парадокси нашого політичного життя й етики політиків, які, дорвавшись до влади, приватизують не лише гроші і власність, а й звання докторів і професорів, полковників і генералів).

Операція перетворення – таке переформулювання судження, в процесі якого змінюється його якість (характер зв’язки) без зміни смислу і кількісної характеристики: “Деякі студенти – неуспішні в навчанні” і “Деякі студенти не встигають у навчанні” (у граматичних категоріях ми це називали синтаксичними синонімами). Ще приклад: “Усі планети світять відбитим світлом” і “Жодна планета не світить невідбитим світлом”.

Часом обернення сполучається з перетворенням. Слід стежити за тим, щоб у такому перетворенні не вийшло судження, в якому міститься поняття, яке суперечить

предикатові. Можемо простежити за коректними перетвореннями, звернувши увагу на координацію часток “не”: *“Хороший учений володіє розвинутим інтелектом”* і *“Хороший учений не може не володіти розвиненим інтелектом”*. А після обернення з останнього судження дістанемо нове: *“Не володіючи розвиненим інтелектом, не можна бути хорошим ученим”*.

Ви спитаєте: а навіщо редакторів ці логічні маніпуляції?

Якщо вдуматись в усі ці приклади, можна легко помітити, що викладені правила перетворень у судженнях допомагають редакторів точніше передавати різноманітні відтінки висловлювань, поглиблювати їх смисл.

Подібні перетворення особливо важливо застосовувати при обдумуванні заголовків, різноманітних виносков.

А далі ми (і автори, й редактори) маємо переходити від чуттєвого до раціонального освоєння дійсності. Там, де нашою фаховою компетенцією управляють раціональні (тобто логічні) закони. І перший із них – закон тотожності.

4. Закон тотожності і його вимоги до писемної комунікації (Практичний редакторський аспект)

4.1. Загальні вимоги закону до авторського тексту

Закон тотожності гласить, що **кожній думці, яка наводиться в одному умовиводі, при повторенні слід надавати один і той же визначений, стійкий зміст**. Він забезпечує цільність тексту (твору), його змістову єдність.

Що вимагає цей закон від автора і редактора? Якщо мати на увазі текст у цілому, то найголовніші вимоги можна сформулювати так:

- щоб не було суперечностей у тексті і кожне чергове положення впливало з попередніх;
- щоб не допускати зісковзування з теми (чехівське “до речі, про штани”);
- стежити за тим, щоб не відбувалася підміна понять;
- щоб автор (а з ним і редактор) суворо дотримувався точності слововживання, не допускав приблизності у виборі слова; пояснюйте складні поняття;
- щоб в інтерв’ю і журналіст, і той, хто відповідає на його запитання, говорили про одне;
- закон “не визнає” приблизності і невизначеності у формулюванні думок; не витайте в загальних міркуваннях, прагніть до точності і предметності;
- матеріали аналітичних та інформаційних жанрів мають забезпечувати логіку викладу, давати вичерпну й повноцінну відповідь на ключові питання теми: *що сталося, хто зробив, де сталося, як сталося, чому сталося, до чого спричиниться* (що може спричинити); відчищайте при цьому текст від того, що не має відношення до теми;
- викладайте “історію питання”: те, що було раніше з цією темою, важливе для розуміння сьогоденної події (нинішні журналісти називають це мудрагельним і чужим словом “бекграунд”, але зміст його насущний: подайте фонову інформацію, контекст події, введіть читача в передумови події).

Перша турбота редактора – стежити за тим, щоб кожне поняття викладу протягом усього тексту залишалося тотожним самому собі.

Небезпеки чатують на автора і редактора й тоді, коли вони не звертають належної уваги на інакомовні, алегоричні заміни, метафори, на поняття з невизначеним значенням (“*Працівники ножа й сокири*” – тобто лісоруби; “*Нога Адріано шість разів сказала своє слово*”. – футбольний репортаж про матч “Шахтаря” з чемпіоном Білорусії “Бате” восени 2013 року. Або, як написала одна газета про події на Майдані у грудні 2013 року, “*Народ прозрів. Це справжній духовний ядерний вибух*”).

Типовою є також вада тексту, яку називають зісковзуванням з теми. Найкраще пояснює цю помилку (ситуацію) відоме чехівське “до речі, про штани”; Таких “до речі” в текстах нашої публіцистики чимало. Редактор має неухильно відтинати все, що виходить за межі основної теми.

Але зісковзують з теми не тільки тоді, коли авторові нема витерпу відірватися від своїх асоціацій – байдуже, чи вони мають органічне відношення до предмета дослідження, чи ні. Ми часто спостерігаємо в телеєфірі, як гість студії відповідає на запитання ведучого не за темою; як смислова послідовність викладу втрачається від браку якихось суттєвих фактів або положень – все це теж є зісковзування з теми.

Цікавий приклад навела І. Б. Голуб [1]:

"Поширеною є думка, що депресія – це хвороба людей розумової праці. Нічого подібного. Останні статистичні дослідження свідчать про те, що депресія рівномірно розподіляється скрізь: і в Америці, і в Росії, і в Африці. І забезпечені, і нужденні люди потерпають від неї однаково". Почавши з людей розумової праці, автор протиставляє їм географію хвороби, а не людей будь-якої професії або людей узагалі, як приписують правила поділу понять"

4.2. Вимоги до визначень і формулювань

Дія закону найкраще простежується в означеннях, формулюваннях різноманітних правил.

Визначення (означення) – логічна операція, за допомогою якої розкривається зміст поняття, тобто наводиться перелік ознак, які в ньому мисляться (або, як кажуть фахівці, з'ясовується ім'я відповідного денотата).

До визначень ставлять чіткі вимоги (норми), порушення яких призводить до певних типів помилок (анормативів).

Розрізняють кілька видів означення, найпоширеніші з яких:

родовидові – в них указують дві неодмінні властивості означуваного поняття: належність до роду близьких об'єктів або явищ і відмежування від інших видових понять цієї множини;

генетичні – через указування на те, яким способом це поняття утворюється;

операційні – через перелік вимірювальних операцій, які виконують над об'єктом, щоб визначити, чи належить він до визначуваного класу понять (предметів або явищ).

При цьому перший – найпоширеніший тип означення підлягає таким вимогам:

– родова ознака має вказувати на найближче загальне поняття, не “перестрибуючи” через нього до більш загального;

– видовою відмінністю має бути ознака або група ознак, властивих лише певному

поняттю і яких немає в інших поняттях, що належать до цього роду;
– означення має містити лише ті поняття, які мають чіткі значення та обсяги.
Порушення цих вимог становлять *групу помилок визначення понять*.

Правила визначення понять і помилки у визначеннях:

“Будь-яке означення є обмеженням” (Бенедикт Спіноза).

✓ (1) Незрозуміле означати через зрозуміле;
помилка – **незрозуміле через незрозуміле**.

✓ (2) Уникати **порочного кола** (або простіше – кола в означенні).

У формулюваннях не може повторюватися означуване слово в будь-яких морфологічних формах. Не можна визначати поняття через самого себе або через інше поняття, яке, у свою чергу, визначається через нього:

“Поезія – це поезія, а не проза”, “Речення – це оповідь, наказове або запитальне речення” (З навч. посібника).

Помилка так і зветься – **порочне коло**.

✓ (3) Визначення має бути точним, ясним за змістом, однозначним, тобто не містити в собі двозначності або багатозначності. Інакше кажучи, слова мають вживатися в своїх **точних значеннях**.

Тут не допускаються метафори чи образи типу “Діти – квіти життя”, “Скрипка – цариця музики” (ці метафори – для художніх жанрів), а, скажімо “Діти – хлопчики і/або дівчатка у ранньому віці, до отроцтва”; і “Скрипка – чотириструнний смичковий музичний інструмент високого тембру”. Особливо суворими є вимоги до тотожності понять у наукових, технічних формулюваннях. Їм протипоказане синонімічне “збагачення”. Поняття (терміни) не слід позначати по-різному, коли, скажімо, один раз кажуть “транзистор”, другий раз – “кристалічний тріод”, а втретє означають його як “напівпровідниковий прилад”, хоча помилок у цих термінах немає.

Щодо **ясності визначення**. В ньому мають використовуватися тільки поняття, відомі і зрозумілі тим, на кого розрахований текст.

Помилка – **змістова неточність визначення**.

(4) Забезпечувати **адекватність визначення**, тобто термін має за змістом дорівнювати означенню. Вони мають бути співмірні і взаємозамінні.

Йдеться про те, що у визначенні має бути враховано співвідношення обсягу поняття і його ознак. Речення з ознаками визначення трапляється не лише в наукових текстах, а й у звичайних журналістських. Є чимало авторських міркувань, які можна оцінити за вимогами до визначень:

“Всі ці якості (терпіння, невибагливість, працелюбність) і становлять основу майбутньої професії Вероніки Олександрівни” (йдеться про вчительку музики – з газетного нарису).

Для вчителя музики перелічені якості не є основними. Адже треба було насамперед сказати про володіння бодай одним музичним інструментом, про слух, про техніку гри, про знання теорії музики, про педагогічні дані.

Помилка – **неадекватність (неспівмірність) визначення**. Хай тут і йдеться про неявне, приховане визначення; просто має бути забезпечена повнота обсягу поняття “вчитель музики”.

Або візьмемо визначення двох понять: *горельєф* і *барельєф*.

Барельєф – скульптурне зображення, яке виступає над площиною фону менш ніж на половину свого об'єму.

Тут визначається поняття співмірне визначальному; вони взаємозамінні. Якщо ж ми зустрінемо в тексті трохи переінакшену фразу: *барельєф* – “скульптурне зображення, яке виступає над площиною фону”, то матимемо неадекватне (неспівмірне) визначення. Тип помилки можемо уточнити:

це **помилка занадто широкого визначення**.

Горельєф же – скульптурне зображення, яке виступає над площиною фону більш ніж на половину свого об'єму.

Визначається і визначальне поняття тут теж співмірні.

Якщо ж обсяг визначального поняття вужчий за обсяг визначуваного, то ми маємо справу з

помилкою занадто вузького визначення.

Про такий тип помилки йтиметься в тому разі, якщо про горельєф ми прочитаємо в рукописі як про

“скульптурне зображення з каменю, яке виступає на плоскій поверхні більш ніж на половину об'єму зображуваного предмета”.

Звуження поняття відбулось через ту добавку “з каменю”. Якщо підійти до пам'ятника Володимиру Великому на схилах Дніпра в Києві, то можна переконатися в тому, що й барельєфи, й горельєфи бувають і з вилитого металу (додамо: й з різьбленого дерева /іконостаси/, з формованої синтетики, навіть з бетону /наприклад, на “будинку з химерами” Городецького у Києві/ тощо).

(5) В означенні маємо фіксувати **суттєві риси поняття**

“Острів – частина суші, заселена людьми, оточена морськими водами, має більші чи менші визначені форми”.

Помилка: у визначенні – **несуттєві риси поняття**

Суттєві риси – підкреслені.

(6). Означення **не можна давати через заперечення**

Усе це має велике значення насамперед для двох стилів мови: наукового і публіцистичного. В них, крім суто наукових дефініцій, можемо знайти багато всіляких авторських явних і неявних означень, формулювань, які не завжди відповідають вимогам логіки.

Висновок для редактора: слід обов'язково проконтролювати відповідність термінів словниковому значенню (дефініції).

Ще один масив помилок на порушення закону тотожності пов'язаний з операціями поділу понять.

4.3. Операції поділу понять

Поділ, як відомо, є:

дихотомічний (ділення навпіл) – на два поняття: ті, в яких є або нема певних ознак (інакше кажучи, вони протилежні за значенням, антонімічні): красивий – некрасивий, заряджений – незаряджений, демократичний – недемократичний

і **багатоступінчасті**, розгалужені поділи, тобто **класифікації**.

Класифікація – складний, багатоступінчастий поділ, який проводиться для того, щоб отримати нові знання про частини (члени) поділу і систематизувати ці знання.

Поділ не треба плутати з розчленуванням предмета. Наприклад, мандарин може бути поділений на дольки або розрізаний на частини. Торт не поділяють на частини, а розрізують.

Тут маємо справу з помилками неточного слововживання.

Правила поділу понять

(1) Поділ понять має здійснюватися **за однією логічною основою**

“Будинки бувають цегляні, дерев’яні і багатопверхові”;

Помилка – **підміна основи поділу (або невизначення основи для поділу)**.

Зайвий член поділу – “багатопверхові”; перелік можна доповнити: бетонні, метало-скляні, глинобитні тощо. Логічна основа поділу – матеріали, з яких споруджують будинки. А якби основою була ця “поверховість” будівель, то переліковий ряд був би короткий: “одно- та багатопверхові будинки”.

“Люди – чорні, білі, африканці, німці, бразильці, європейці – співали, танцювали, скандували гасла...”

І тут авторові треба вибрати цю логічну основу для переліку: або за континентами, або за расою, або за національністю.

Можливий варіант подання поділу послідовно за всіма трьома ознаками:

“Люди – чорні, білі і жовті;

європейці, азійці, американці, австралійці і африканці;

німці, бразильці, японці... – представники практично всіх національностей...”

Але цей варіант дуже громіздкий. Тоді можливий скорочений – попарно: “чорні і білі, європейці й азіати, німці й японці...– представники практично всіх національностей”...

Неправильним є поділ людей на чоловіків, жінок і дітей (дві основи: статеві і вікова); взуття – на чоловіче, жіноче й гумове (знову дві основи: статеві і матеріальні).

(2) Поділ має бути **співмірний**, тобто сума обсягів членів поділу має дорівнювати обсягові поділюваного поняття.

Помилки:

– **надто вузький поділ або неповний поділ (сума обсягів членів поділу не повністю вичерпує обсяг поділюваного поняття)**; інакше – тип помилки називається **пропуском окремих членів поділу**:

“Є такі види темпераментів: флегматичний, сангвінічний, меланхолічний” – не названо холеричний.

Поділ людей з погляду рівня освіти на тих, хто має вищу, середню і початкову освіту, не є повним через пропуск тих, хто не має ніякої освіти.

– **надто широкий поділ або поділ із зайвим членом поділу**

“Є такі континенти – Австралія, Північна Америка, Південна Америка, Антарктида, Африка, Гренландія і Євразія” (Гренландія – не континент, а острів на межі Атлантичного і Північного Льодовитого океанів; зайвий член поділу).

(3) Члени поділу повинні виключати один одного, тобто не мати спільних елементів

помилку можна назвати **накладанням елементів поділу**

"Квартири бувають світлі, сухі, темні, з усіма вигодами тощо".

Не можна ділити й людей на таких, що ходять у кіно і що ходять у театр; адже є люди, які ходять і в кіно, і в театр. Тут теж накладання елементів поділу, ознаки частково перетинаються.

(4) Поділ має бути безперервний (поступовий), інакше кажучи, **члени поділу мають бути поняттями одного порядку загальності;**

помилка – **стрибок у поділі**

"До мистецтва належать такі види: музика, архітектура, скульптура, пісня" –

Пісня тут – зайвий член переліку; вона входить до поняття "музика".

Іноді невдалий поділ можна типізувати за двома чи й трьома ознаками. Наприклад, поділ королів на спадкових, виборних і трєфових порушує як перший тип (порушення основи поділу), так і третій (накладання елементів поділу).

До речі, поділ у формі класифікації – одна з головних операцій наукового дослідження і деякі з поділів є науковими відкриттями. Класичні приклади – періодична система елементів Дмитра Менделєєва, класифікація рослин і тварин (систематика організмів) Карла Ліннея. Французькі автори Р. Пенто і М. Гравітц щодо цього пишуть: "Роль науки – дати пояснення, а для цього треба, як правило, пройти через стадію класифікації" [7, 224].

4.4. Група помилок зіставлення незіставного

У багатьох складних ситуаціях при аналізі тексту фахівці послуговуються також терміном **зіставлення незіставного**.

"Що краще – бути багатим чи здоровим?" – можливе лише як жарт.

Телепрограма "1+1" 25.02.2005 обговорювала проблему: "Яким потрібно бути чиновникові: чесним чи професійним?" Під час обговорення один із ведучих (Юрій Макаров) виказав "таємницю творчого задуму": мовляв, це була "провокація" для аудиторії. Але ж це назва цілої програми. "Провокаційний прийом" можна було використати в її ході, але не гвалтувати цілу програму в її назві.

До типу помилок групи "зіставлення незіставного" відносять кілька варіантів порушень логічності викладу.

а) **Сплутування родових і видових понять**, особливо в переліках, класифікаціях.

Інтегральний приклад (рід – вид і безпідставна класифікація без певної основи):

"Щодня кияни виходять на вулиці, де до їх послуг – трамваї, автобуси, авто, таксі. Близько двох мільйонів пасажирів перевозить щодня міський транспорт і метрополітен" (газета "Метро").

Алогічності фрагмента тексту:

– авто, таксі – не ряд, таксі теж авто (рід – вид);

– основу для класифікації вибрано неправильно: міський транспорт і метрополітен; метро – також міський транспорт; бажання виділити свою галузь підвело автора;

– якщо основа для переліку – "міський транспорт", то, по-перше, пропущено тролейбус і, по-друге, метрополітен повинен бути в переліку без протиставлення міському транспорту (до речі, "і" – сполучник поєднувальний, але в певних стилістичних ситуаціях, як у наведеному прикладі, може мати й функцію протиставлення);

– коли виділення метрополітену буде в логічному ряду? Якщо ми скажемо: наземний транспорт і метрополітен.

б) *Ненавмисне зіставлення елементів у конструкціях з переліком*

“Вийшло так, що за один рік здохла корова, а потім кінь. У тому ж році помер і батько”. [Приклад Б. Мучника]

Автор, не хотючи того, уподібнив батька до худоби. А винна в цьому невдала конструкція фрагмента, яка підштовхує читача до встановлення однопорядкового смислового зв'язку між елементами тексту.

Правило, яке впливає з цього:

Постановка в один ряд, “вишиковування” різнопланових елементів у перелік веде, як правило, до прирівнювання їх.

Оскільки помилок цього типу в друкованих творах дуже багато, наведемо ще кілька прикладів. У кожному з них – своя особливість, що є повчальним для редактора.

* Євген Дудар розповідає про Григорія Сковороду, (УР, 8.09.2006): *“Мав ціпок, торбинку, талановиту голову на плечах...”* Торбинка й талановита голова на плечах... Чомусь не в'яжуться. Ціпок у руці і торбинку за плечима читач сприймає як матеріальні атрибути екіпірування мандрівного філософа, і йому важко перключитися на переносне “мати голову на плечах”; та голова сприймається теж як окремих предмет, який піднімають на плече (очевидно, то на одне, то на друге).

* В історичних дослідженнях Великої Вітчизняної війни є доволі складна і слабо розроблена проблема оцінки політики Сталіна щодо евакуації населення з районів, які окупували фашисти. Всі документи переконливо свідчать, що він не думав про порятунк населення. Йшлося про евакуацію найціннішого майна, заводів, транспортних засобів тощо. Про людей майже не йшлося, і місцева влада вже про це й не заїкалася. І от після однієї директиви ЦК КП(б)У з дуже виразним заголовком “Про порядок евакуації та знищення майна” “вождь” підправляє “украинских товарищей” (як це викладено в ДТ від 18.06.2005): “Тільки в разі вимушеного відходу військ у зоні 70 верст... треба вивезти все доросле населення чоловічої статі, робочу скотину, зерно, транспорт”. Отже, й тут ідеться не про все цивільне населення, а лише “про доросле населення чоловічої статі”, тобто резерв для польової армії (завважте, – разом із “робочою скотиною”!).

Є, отже, в логічній помилці мимовільного зіставлення незіставного (в переліку) самовикривальні вияви особливостей світогляду, життєвої позиції, політики.

А бувають необачні, неетичні зіставлення (гірше, якщо умисні):

* “Грабіжника звали Сан Сановичем, як і мера Омельченка” (Газ. по-українськи, 8.12.2005). Студентка кваліфікувала це як етичну помилку журналіста, що цілком слушно: це порушення журналістських фахових принципів, журналістської етики, а з погляду логіки – це помилка “зіставлення незіставного”.

* Ще один варіант: зіставлення незіставного в масштабах.

“Згоріли два авто, буряки і дві банки огірків” (Газ. по-українськи, 5.12.2005).

В таких випадках “дріб'язок” об'єднують, узагальнюють, наприклад: згоріли два автомобілі та дещо з майна.

в) *Сплутування реального й уявного (ідеального)*. Інакше кажучи, нерозрізнення (в одній фразі або в одному мікротексті) реального й витвореного уявою планів.

Йдеться про переплетення контекстів, коли автор ніби забуває, про що він говорить – про світ речей чи про світ понять, і включає в своє повідомлення то фрагмент реального, тілесного, відчутного, то – уявного, ірреального, вигаданого, ідеального, художньо-творчого. І це без ніяких переходів.

Наприклад, методист пише:

“Вчителька підходить до дошки і пропонує дітям уважно прочитати зміст таблиці”.

Прочитати зміст ?

Зміст – це сума ідей і емоцій, тобто щось абстрактне, що не має ні фізичних вимірів, ні навіть місцезнаходження. Його можна уявити, але не можна *прочитати*. Читають саму таблицю (як матеріальну річ, як статтю чи книгу). Зміст же таблиці засвоюють, з ним знайомляться, ним оволодівають. Зміст творів журналістики слід відрізнити від предмета, об’єкта зображення.

Приклад з методичного посібника:

“Діти мають стисло переказувати зміст прочитаного, зв’язно викладати свої навчальні дії”.

Але ж навчальні дії (реальне) не можна *викладати*, їх можна виконувати, характеризувати, описувати. Викладати ж можна думки, погляди, зміст, суть чого-небудь, теорію, позицію.

У першому прикладі, отже, методист здійснює реальну дію (“прочитати”) з уявним, ідеальним (“зміст”); у другому ж – навпаки, “ідеалізує”, переводить у світ уявного, “ідеального” в реальні навчальні дії.

Ще один приклад – з рукопису до журналу “Вітчизна”:

“На стіні, над ліжком висів блаженський напівпаперовий килимок, в центрі якого плавали лебеді” (очевидно – “на якому було зображено плесо і лебеді на воді”).

Особливо часто подібне сплутування можна спостерегти у шкільних чи абітурієнтських творах. Не розрізняють персонажів художніх творів і реальних людей, зокрема автора:

“Михайло Коцюбинський увесь час дає надію Маланці Волик на одержання землі у власність”.

Це дивне твердження свідчить про те, що випускника школи не навчили послідовно, в усіх випадках розрізняти реальний світ, в якому ми живемо, і художній, вигаданий, створений уявою письменника. І виходить, що письменник міг у житті зустрітися з вигаданою ним Маланкою.

Але ця фантастична мішанина твориться нашими випускниками і студентами невтомно:

“Письменник (П. Куліш) нарешті зглянувся над нещасною долею Петра і Лесі і звів їх докупи в кінці роману” (про “Чорну раду”).

“Діячі епохи відродження: Шекспір, Гамлет, Отелло”.

З передачі на УР 27.05.2003 про Леонардо да Вінчі і його один із незчисленних винаходів – велосипед:

“Винахід розвивав швидкість 19 кілометрів за годину”.

“На виготовлення рекорду [рулет з морозива] пішло ... кілограмів молока, ... кілограмів цукру”. (УТ-1, 2.05.2004, кор.з Луганська)

Виготовляли, мабуть, морозиво, рекорд же – ставили.

Сплутування реального і витвореного уявою трапляється навіть у ділових текстах:

“Ці події широко опубліковані”(ВР); “Питання впирається в цеглу” (Р.“Київ”); “Зараз ми докладно розкажемо погоду”(Р. Ера); “Міністр підписав епідемію” (Р. Ера).

г) *Порушення логіки образу.*

Ця помилка теж дуже поширена – особливо в творах публіцистичного стилю, у виступах політиків.

Під час виборчої кампанії 2002 року Віктор Ющенко у своїй поїздки в регіони (яку він, до речі, чомусь назвав турне, що теж є порушенням закону тотожності, оскільки це неточне слововживання: політична поїздка – це не турне! Не туристична поїздка!) заговорив про “багатолику гідру дезінформації, яка пустила корені в Україні”. Це можна назвати алогізмом образу. У гідри не може бути коренів! Вона може, наприклад, обвивати шупальцями чи присосуватися до чогось (на цих якостях і мав би поставати образ). Газета “День” усе це підмітила і в’їдливо зауважила: “Залишки знань із шкільного курсу біології підказують, що гідра коренів не пускає”. І далі йде узагальнення про поверховість “команди” лідера блоку: “Вони рухаються... за маршрутами знавців економіки, влади і біології”.

Повчальний приклад як для політика, так і для редактора. Бо той же “День” 17.05.2002 сам припускається такої ж помилки:

“Інерційний віз із волами, у вигляді якого люблять зображати Україну дотепники-карикуристи, нарешті зрушив і почав повільно, але неухильно розвертатися у бік Європи. Саме ця траєкторія і може, нарешті, вплинути на економічну ситуацію і прогрес загалом”.

Це щось схоже на Мюнхгаузена: чи то той віз заряджають у гармату, щоб вистрелити, і він би тоді полетів певною траєкторією; чи його вміщують у ракету, щоб запустити на Місяць? Якщо вже йдеться про віз, то він може хоч і поволі, але вийжджати на правильну дорогу. Тоді логіка образу не порушиться.

4.5. Розрізнення тотожного

В основі порушень закону тотожності лежить і така група логіко-стилістичних помилок, як розрізнення тотожного.

Навіть у великій політиці, там, де йдеться про засадничі поняття конституційного права, трапляється ця помилка. Ось відома всім проблема статусу мов. Українська “п’ята колона” навіть в умовах війни проти України, яку після Майдану гідності розв’язав Путін, послідовно виконує замовлення Росії на брутальне нав’язування просування у нас державного статусу російської мови. У Верховній Раді фракції Партії регіонів і Компартії влаштували шабаш у зв’язку зі скасуванням незаконно прийнятого в 2012 році “закону Ківалова-Колесниченка”. Замість того, щоб зайняти позицію захисту корінного інтересу українського народу, перші особи нової постмайданної влади, по суті, пішли на повіді у проросійських провокаторів. В.о. президента України Олександр Турчинов і прем’єр-міністр Арсеній Яценюк оголосили, що “для досягнення миру та порозуміння... буде забезпечено право обласним, міським та районним радам приймати рішення щодо надання на території відповідного регіону одночасно із державною українською мовою офіційного статусу російській...” Але ж терміни “офіційна мова” і “державна мова” є тотожними. Конституції європейських країн використовують або термін “офіційна мова”, або термін “державна мова”, але ніколи не вживають обидва терміни в одному законодавчому акті – саме тому, що вони тотожні. Крім того, питання державності мови належить до виключного регулювання Конституцією. Тобто “конструкції” Турчинова й Яценюка є антиконституційні.

От яскравий приклад засадничої логічної помилки “розрізнення тотожного”.

Серед видавничих редакторів, як і серед журналістів, поширена думка, що для читача є проблема розрізнення омонімів, а проблеми сприйняття синонімів нема: вони,

мовляв не викликають ніяких утруднень. Але це не так. Практика редагування свідчить, що логіко-стилістичних неточностей у вживанні синонімів багато. Про це йшлося в розділі “Полісемія”.

Тут же зупинимось на так званих контекстних синонімах, невідале користування якими створює реальні утруднення в процесі комунікації, деформує логіку мовлення. Йдеться про ситуації, коли неясно, що стоїть за синонімічними назвами – один предмет (або суб’єкт) чи більше.

Ось конструкція, до якої вдалась ведуча популярної передачі на Українському радіо:

“І хай для Олександра Івановича Годуна прозвучить пісня “Землянка”, яку в молодості любив співати мій батько”.

Сердега-слухач! Звідки йому знати, що Олександр Іванович і “мій батько” – це одна й та ж особа? А можна ж було сказати простіше й ясніше:

“І нехай для мого батька, Олександра Івановича Годуна, прозвучить пісня “Землянка”, яку він любив співати в молодості”.

Газета “Команда” повідомляє:

“Президент Суркіс доповів виконкомові про свою зустріч із керівниками футбольної асоціації Голландії, на якому обговорювалася можливість проведення товариського матчу збірної України з національною командою Нідерландів”.

Вели переговори з представниками Голландії, а гратимуть з Нідерландами? – дивується несильний у географії уболівальник. У подібних випадках недоцільно вдаватися до синонімічних назв однієї й тієї ж країни, щоб не ускладнювати комунікацію між газетою й читачем.

Отже йдеться про особливий вид синонімів – різних найменувань одного й того ж предмета (суб’єкта) – “референта”. Проблема тут у тому, щоб не сприйняти ці синоніми як назви різних предметів (понять, суб’єктів).

Доводиться іноді стикатися й з **ледь розрізняваними (ледь вловними) омонімами**. Ось слово “актуальність”. Здається, в ньому немає ніякої омонімії. Однак вдумаймося, тут усе ж є два значення:

- 1) йдеться про важливість, значущість для нас чого-небудь;
- 2) мається на увазі безпосередній зв’язок чого-небудь з поточними подіями.

Наприклад, якщо йдеться про наукові праці, експерти можуть поставитися критично до їх актуальності з двох точок зору:

1. Що ця робота не має серйозного значення для сучасної науки, бо вона повторює вже відоме, не відкриває нічого нового; що проблема вже досліджена і автор не зміг сказати нічого принципово нового; вона неактуальна;

2. Що інша робота (наприклад, історичне дослідження) не зв’язана з нинішніми проблемами, тільки описує давні факти. Вона неактуальна, але вже в іншому розумінні.

Для логіки викладу (яку забезпечує й редактор, наприклад, у рецензії) таке омонімічне розрізнення диктує зовсім різну аргументацію. В першому випадку треба сказати, які праці на дану тему вийшли, про те, що в них проаналізовано більший, ніж у нашого автора, матеріал, зроблено глибші наукові висновки. Оцінка ж другої роботи пов’язана з тим, що автор пройшов мимо важливих висновків для сучасників: які уроки можна дістати з давніх подій, які паралелі спостерегти, як уберегтися від помилок, яких припустилися наші попередники.

Якщо автор статті висуне перше значення поняття “актуальність теми”, а скористається аргументацією на підтвердження другого, то це буде порушенням закону тотожності.

Отже, неточності в уживанні як омонімів, так і синонімів однаково небезпечні для передачі думки. Вони можуть деформувати логічний процес комунікації:

перші (омоніми) – неправильним ототожненням різного,
другі (синоніми) – неправильним розрізненням тотожного.

Ще кілька прикладів логіко-стилістичної помилки розрізнення тотожного.

"Михайло марив. Таранов витирає лоб слідчому, поїв Тарасова водою..."
(Приклад Б. Мучника)

Скільки тут людей – двоє, троє, четверо? Виявляється, їх тільки двоє, бо і Михайло, і слідчий, і Тарасов – це одна і та ж особа. Але виявити це можна, тільки перечитавши весь текст нарису. Бажання автора йшло від професійної журналістської звички уникати повторів у словах. Та ж не на шкоду ясності, комунікативній точності!

Звісно, вправний журналіст (як і редактор) подбає про те, щоб у тексті не було набридливих повторів – але не на шкоду сприйняттю читача. Ось звичайна інформація про Віталія Кличка, який 24 квітня 2004 року переміг Коррі Сандерса. В ній, крім імені і прізвища, українського спортсмена названо ще так: наш боксер, атлет, справжній боєць. І ніякої плутанини. Заміна ж підмета в реченнях характеризує якості Кличка новими означеннями, збагачує виклад.

"Едельвейс приносить щастя – так говорять у Карпатах. Рідкісну квітку зустрінеш високо в горах за урвистими скелями і стрімкими водоспадами. Не кожен може досягнути до сріблястої красуні".

Тут ніяких утруднень при сприйнятті не виникає. А варіювання едельвейс – рідкісна квітка – срібляста красуня прикрашає текст, робить його змістовнішим і емоційнішим.

Отже, одні фахівці з редагування радять не зловживати синонімічними назвами предмета (об'єкта) розмови, а інші, навпаки, закликають урізноманітнювати виклад, міняти "вбрання образу" чи поняття, показувати об'єкт оповіді різнобічно. І хай ці позиції на перший погляд здаються протилежними, рацію мають і ті, й ті.

Різноманітність завжди бажана, але треба стежити за тим, щоб не виникла плутанина уявлень. Непорушним має бути принцип недопущення двозначності тексту.

Редакторська позиція тут одна: поставити себе на місце читача і перевірити, як він зрозуміє текст.

Додамо до цього, що мова може йти не лише про суб'єкта чи предмет зображення в тексті. Такі ж "затемнення" змісту можуть траплятися й при введенні дієслова-синоніма чи прикметника-синоніма. Рецензуючи дитяче енциклопедичне видання, журналіст пише:

"Дитина матиме уявлення якщо не про всю роботу шахти, то хоча б знати, що приховується під землею".

Тут вийшло мимовільне зіставлення: "мати уявлення" і "знати" – що, насправді, одне й те саме. Можна було б написати хоча б так:

"Дитина матиме уявлення якщо не про всю роботу шахти, то хоча б про те, що є під землею".

Таким способом відредаговано було б основне: чітко зіставлено основні контрастні поняття: вся робота шахти – і хоч би те, що є під землею. Суть виправлення – усунуто несправжній контраст дій ("мати уявлення" і "знати"), який відвертає увагу від істинного змісту речення.

Ще подібний приклад:

"Хто народжується художником, хто лікарем, а от я став перукарем".

Хто народжується, а я став? А слід було б сказати хоча б так: "а я, мабуть, уродився

перукарем”. Тобто скористатися синонімом.

Отже, можна зробити висновок:

варіювати словесні позначення одного й того ж предмета, якості або дії не рекомендується, якщо це шкодить комунікативності тексту.

У всіх цих прикладах ми мали справу з логічними помилками розрізнення тотожного.

Тут ще треба додати, що під це поняття (розрізнення тотожного) треба підвести ще й паралельні, зіставні, протиставні речення, періоди, де також намагаються уникнути повторів (у даному разі синтаксичних). І часом на шкоду сприйняттю змісту. Йдеться про те, що можна було б назвати **синтаксичною синонімією**:

“Хребет цих гір перетинає всю Грецію. Так само хребет Апеннінський поділяє Італію навпіл”.

Два неоднакових дієслова нашоухують читача на думку, що між ними є якийсь розрізнення. А авторові ж треба було встановити якраз тотожність: гори і там, і там однаково розділяють країни навпіл.

Тут часто можна знайти й великі зіставні періоди, де, вдаючись до різних синтаксичних конструкцій, автор мимовільно протиставляє фрагменти там, де хотів показати їхню тотожність.

Варто додати ще й про так зване зміщення логічного плану, коли в одному абзаці зводять кілька речень, які між собою не зв’язані. А читач шукатиме в них щось спільне. Це, до речі, теж із сфери психології сприйняття тексту.

Причиною описаного тут типу помилок є намагання уникнути повторів, і тоді розпочинається т. зв. “полювання на синоніми”. Р Каппон [4, 35) називає їх “вишукані варіації”. “Жага витонченості, – уципливо пише він, – перетворює слонів на сірих велетнів, собак – на найкращих чотириногих друзів, тигрів – на смугастих хижаків, а автомобілі – на засоби пересування. Нафта стає чорним золотом, сніг – білою пудрою...” І продовжує: “Найпоширенішою і, мабуть, найнеприємнішою формою вишуканих варіацій є заміщення імені головного героя повідомлення. Джон Такий-то, президент “Банкрут-банку”, у різних абзацах називається рум’яним фінансистом, гавайцем, сивочолим керівником і суворим банкіром”.

Так що цей стилістичний несмак є проблемою не тільки наших журналістів. Вона інтернаціональна.

Таким чином, логічний закон тотожності – найпродуктивніший для редакторської практики.

Зупинимося на другому з цих законів.

5. Закон несуперечності і типові логіко-стилістичні помилки, які його порушують

Закон гласить:

Не можуть бути одночасно істинними протилежні думки про один і той же предмет, узятий в один і той же час і в одному й тому ж відношенні.

Так формулюється цей закон у логіці. Арістотель сказав про це ще простіше: не можна, щоб протилежні твердження були навзаєм істинні.

Закон “працює” на рівні суджень. Його вимогою є – викладати думки несуперечливо.

(1). Найпростіше виявляється суперечність в одному реченні. Згадаймо хоча б наведений раніше приклад:

“Спортсменка бігла одна в останній парі”.

(2). Не так важко виявити логічну суперечність і в такому реченні:

“На Вінничині, Одещині, Кіровоградщині всю ніч лютував небувалий циклон. Востаннє подібне стихійне лихо було зафіксовано в 1984 році”. [Р. Ера]

Виявляється, не таке вже це явище й небувале (див. СУМ: небувалий – якого досі не було), якщо “востаннє” (тобто й не один раз !) воно фіксувалося не так і давно – в 1984 році.

(3). А є ж випадки, коли суперечливі висловлювання не слідують одне за одним, а розділені цілим рядом інших висловлювань. Помилка виявляється “розсіяною” по всьому тексту. Автор, здається, забуває, що він сказав на самому початку і, будучи заклопотаний іншими розмірковуваннями, непомітно для себе починає собі суперечити. Така помилка не є очевидною і виявляється лише при аналізі всього тексту:

“Спочатку Маяковський нічим не виділявся серед футуристів...”

А через кілька сторінок знаходимо прямо протилежне твердження:

“Вже у ранній період у Маяковського виявилися якості, які суттєво відрізняли його від футуристів”. (З кн. “Семинарий по Маяковскому”).

(4). Ще складнішою є ситуація, коли суперечливих висловлювань (принаймні одного з них) немає в тексті, але вони подумки можуть бути виведені з деяких інших висловлювань. Ці приховані логічні суперечності часто виявляються в тексті з різноманітними кількісними даними (то “воював” у три роки, то має нині [у 2004 році] 80 років, хоч сказано раніше, що народився 1928 року).

(5). Суперечності змісту і форми, коли обраний стиль викладу не відповідає змістові.

“Наркотики – важливий елемент сучасної молодіжної культури. Але почати вживати їх дитині непросто” (УР, 3.12.2001).

Зміст (тяжка реальність сучасного молодіжного побуту – наркоманія) передано в якомусь псевдоінтелектуальному стилі. Усе це суперечить здоровому глузду: тут не “елемент культури”, а прикра реальність. Це антикультура. Друге речення взагалі тягне за собою дикий висновок: ніби автор турбується про те, як подолати цю “непростоту” дитині, як їй пошвидше оволодіти такою “культурою”.

Ще один подібний приклад.

“Тільки в умовах повної деградації українського народу, його поступового вимирання стало можливим народження такої фахової дисципліни, як фізична реабілітація” (з поданого до Інституту вищої освіти АПН України автореферату дисертації).

Тут ще треба мати на увазі, що деякі тексти, зокрема художні, слід дуже обережно піддавати формально-логічним маніпуляціям. В.Свинцов як приклад наводить пісню.

“Речка движется и не движется..., песня слышится и не слышится...”.

Насправді, зазначає він, це позирна суперечність. “Просто властивості, двічі передані однаковими словами “движется” и “слышится” (у другому разі з запереченням),

мають певні нюанси. Очевидно: “движеться”, але так повільно, непомітно, що майже й “не движеться” [8, 191].

А ось приклад з “Кобзаря” Тараса Шевченка:

*“А ми неначе розійшлись,
Неначе брались і не брались”.*

До однієї районної газети ще за радянських часів надійшов лист ветерана з обуренням: чому, мовляв, радіо співає таких “підривних” пісень:

*“Зеленеє жито жєнці жнуть,
Хорошіі гості в мене п'ють”.*

Жнуть зелене жито? Це ж шкідництво! А інші під час польових робіт п'ють горілку – теж неподобство. Тому він вимагав притягти до відповідальності керівників радіокомітету.

Різні парадоксальні конструкції використовуються в заголовках: “Знайомі незнайомці”. “Розділ, у якому ми знайомимося з героями нарису, не всі з яких будуть героями”

Тобто всі ці суперечності позірні. Ми тут маємо справу з художнім прийомом.

Фахівці (у нас А. О. Капелюшний [3], у Росії В. І. Свинцов) поділяють логічні помилки на порушення закону несуперечності на контактні й дистантні (тобто розділені по тексту), виразні й імпліцитні суперечності.

Контактно-виразні суперечності – ті, які легко виявити, бо смислові елементи близько розташовані в тексті один від одного і мають очевидні розбіжності в значенні:

“Депутати виходили мовчки, про щось перемовляючись між собою”.

Так “мовчки” чи “перемовляючись”?

Контактно-імпліцитні суперечності також розташовані поруч, однак розбіжності в значенні приховані (неочевидні): *“Перший приз здобув досвідчений гросмейстер, який набрав 10 очок, отримавши 7 перемог і звівши одну партію внічию”.* Редакторів для перевірки доводиться зробити підрахунки і виявиться, що переможець набрав не 10 очків, а 7,5 очка (7 перемог – це 7 очків, а нічия – 0,5 очка).

Дистантно-виразні суперечності – ті, які є очевидними, однак їх виявляють на більш або менш значних відстанях у тексті: *“Мистецтво не знає обмежень”.* А через декілька абзаців: *“Мистецтво має різні обмеження, зумовлені християнською етикою, законами жанру”.* Часто це фактичні помилки – різнобій у прізвищах, датах, географічних назвах тощо.

Дистантно-імпліцитні: дистантні і приховані, неочевидні. Єгипетський фараон Амінготеп вступив на престол 14-річним підлітком у 1375 р. до н.е. А потім, через кілька сторінок: Амінготеп помер у 1336 р. до н.е. на тринадцятому році життя).

Отже, контактні суперечності – це суперечності, які виявляються на невеликій відстані в тексті: в одному реченні або абзаці, в суміжних абзацах; а контактно-виразні – це контактно-очевидні. Дистантні суперечності виявляються на всьому просторі тексту, а часом і з залученням позатекстових смислів. Імпліцитні суперечності – це значить невиражені, приховані, тобто такі міркування, яких іноді навіть нема в тексті (принаймні одного з двох), але можуть бути подумки виведені з інших висловлювань. Особливо часто на них можна натрапити при зіставленні в тексті кількісних даних.

У ВТС: імпліцитний – який мається на увазі, невиражений; у Свинцова –

“скрытые”, “подозрительные” висказывания (як робочий термін).

Часто можемо спостерегти суперечності в позиціях, висловлюваннях народних депутатів. Іноді за зміною їх позиції треба спостерігати роками. Але завжди неважко зрозуміти підоснову цих змін. Або політик несамостійний і, як маріонетка, говорить те, що йому диктують закулісні ляльководи, або працюють “великі гроші”.

Микола Мартиненко (нар. депутат):

– “У нас немає поділу на “своїх” і “чужих” (інтерв’ю лідера парлам. фракції “Наша Укр.” газеті “День” 11.06.2005).

– “Пан Костенко перебуває в іншій фракції, а ми підтримуємо тільки власних висуваних” (два абзаци нижче в тому ж інтерв’ю).

Це і є дистантно-виразна суперечність.

Тамара Прошкурадова:

– “Обурює скорочення уроків української мови...” (доки вчителювала у Драбівській початковій школі на Черкащині; “Урок української” – 2002. – ч. 1).

– “Ми виступаємо за надання російській мові статусу державної” (у лютому 2006 року, йдучи в ранзі нардепа на вибори у складі блоку “Не так!” Як відомо, об’єднана соціал-демократична партія платила великі гроші своїм депутатам). Тут бачимо дистантно-виразну суперечність – і дуже дистантну; треба стежити за нелогічністю позиції нардепа.

Валерій Боровик:

– “Ми маємо намір відстоювати ті ідеали та принципи, з якими перемогли на Майдані” (член політради партії “Пора” і бізнесмен в інтерв’ю газеті “День” 11.08.2005).

– “Відділення бізнесу від політики – це, відверто кажучи, блеф. Або гарненька казочка, створена політиками для суспільства, яке, до речі, вже чудово розуміє, що це казка для дітей молодшого віку... Бізнес, гроші та політика нерозривно пов’язані” (цей же бізнесмен і один із лідерів “Пори” – в інтерв’ю газеті “Україна молода” приблизно в той же період).

Юлія Тимошенко:

– “Нас цікавлять питання, які стосуються держбезпеки в системі зв’язку та комунікацій” (тодішній прем’єр – з приводу майбутньої приватизації “Укртелекому” в інт. газеті “Коммерсант-Україна”, 10.08.2005).

– “Для мене національність інвестора не має значення. Важливо, скільки він готовий заплатити” (у тому ж інтерв’ю. про можливу участь у приватизації “Укртелекому” російських структур).

6. Закон виключення третього і характерні помилки при його порушенні (“третього не дано”, “або – або”)

З двох суперечних висловлювань в один і той же час в одному і тому ж відношенні одне неодмінно істинне.

Для журналіста і редактора тут важливо з’ясувати, що при конструюванні (і редагуванні) суперечливих, протиставних висловлювань вони мають справді суперечити одне одному, бути протилежними, виключати одне одного: “На Марсі є життя” або “На Марсі життя немає”; “Народний депутат Сироїд входить до фракції “Самопоміч” або

“Народний депутат *Сироїд* не входить до фракції “Самопоміч”.

Та це прості судження. А часто трапляються завуальовані відношення виключення третього, відомі як

помилка протиставлення понять, не протилежних одне одному, інакше – хибне (несправжнє) протиставлення.

“На землі пілот може бути й м’якою, і делікатною людиною, а в польоті – зібраним, вольовим”.

Ці якості не протилежні, на що безпідставно вказує сполучник “а”, вони поєднуються в структурі однієї особистості і не виключають одні одних.

“Журналіст у підсумку свого розслідування явищ життя виступає або на підтримку всього нового, передового, прогресивного, або непримиренним борцем з усім віджилим, з усіма соціальними болячками”.

Протиставлення невинуваті, сполучники розділовості “або – або” насильно розділяють непротилежні якості.

Журналіст пише:

“Весна тільки входить у смак. Зрідка запахне підталим снігом. Бубнявіє верба. І все ж відчувається, що весна не за горами”.

Причому тут “і все ж”? “І все ж” було б на місці, якби, за логікою тексту, автор сказав “зима ще дасть про себе знати добрячими морозами”. Алогізм у тому, що сполучник “і все ж” існує в мові для вираження протиставлення – замість потрібного за текстом відношення слідування. Тобто фрагмент має бути без сполучника “і все ж”.

7. Закон достатньої підстави і практика редагування (Основи доказового мислення)

7.1. Встановлення причинно-наслідкових зв’язків

Знаходити причини – значить пояснювати наслідки

У видавничо-редакційному спілкуванні можемо помітити найпоширеніші висловлювання щодо “обгрунтованості”, “доказовості”, “аргументованості” викладу, твору. Для редактора поняття доказовості має передусім асоціюватися з логічною аргументацією.

Цією проблемою й “займається” закон достатньої підстави. – наймолодший із основних логічних законів і єдиний, який відкрили не греки, а німецький філософ Вільгельм Лейбніц – і вже аж у XVIII ст. Він писав, що жодне явище не може виявитися істинним або дійсним, жодне твердження справедливим – без достатньої підстави, чому справа стоїть саме так, а не інакше.

Це і є одним із варіантів формулювання закону. В логіці його означають дещо стисліше:

Достовірною можна вважати тільки ту думку, істинність якої достатньо обгрунтована.

Або Всяка істинна думка має бути обгрунтована іншими думками, істинність яких доведена.

Отже, мова йде про доведеність і обгрунтованість як необхідну рису логічно правильного мислення, про встановлення причинно-наслідкових зв’язків у редагованих текстах, до чого й мають прагнути редактори.

Цього вчить нас закон достатньої підстави.

Але ми ще маємо розуміти й велику психологічну дію цього закону на творчих

людей. Він не тільки дозволяє, а й спонукає нас сумніватися, не приймати на віру ніяких суджень, перевіряти їх переконливими аргументами. Це має бути й особливістю професійного мислення редактора.

У цьому, до речі, виявляється демократичний і гуманістичний смисл закону. Адже він, забороняючи приймати на віру будь-які твердження, тим самим захищає право кожної людини на сумніви, власні погляди, переконання, світогляд.

Йдеться, одне слово, про доказовість.

Знайти аргументи для досвідченого автора – це основна робота при підготовці матеріалу, при його написанні. Саме додержанням закону достатньої підстави досягається обґрунтованість мислення, яка й забезпечує необхідну якість тексту.

Тут відіграють важливу роль:

- точно дібраний фактаж;
- оперування висновками наукового і соціального досвіду; (Причому не обов'язково все це повністю формулюється, очевидні речі просто мають на увазі, але при необхідності автор має бути готовий поповнити весь ланцюг міркувань);
- культура мислення автора, уміння видобувати, обґрунтовувати вивідні знання.

Усе це буде недосяжним для автора при поверховості знань, неохайних формулюваннях, автоматизмі (тобто штампованості) мислення.

Фахівці кажуть про межі використання принципу доказовості. Адже є тексти, які цього не потребують (розповідні, описові). І якщо до таких текстів без потреби допасовують логічні зв'язки типу “отже”, “тому”, “таким чином”, то маємо справу з надлишковістю, а часом і з втратою ясності, комунікативності.

Завжди небезпечною для автора, для редактора є ілюзія очевидності. Вона заважає їм вникнути в суть явища, розкрити причини того, що відбувається. І навпаки, завжди цікавим є матеріал, в якому береться така “очевидність” і спростовується розумною і майстерно дібраною аргументацією, наводяться достатні підстави для несподіваного, неочевидного висновку.

Тут, отже, виникає питання про “очевидне”...

Ось цікавий історичний екскурс у проблему “очевидного”.

Протягом тисячоліть люди спостерігали видимий рух Сонця навколо Землі й подібний же обіг планет і зірок. Ні в кого не було сумнівів, що цей чуттєвий досвід – достатня підстава для висновку про те, що Земля – центр Всесвіту. Геоцентричну будову Всесвіту теоретично обґрунтував Птолемей (праця “Велика математична побудова астрономії в XIII книгах”). Теорія мала стрункий вигляд і здавалася непохитною. Тим паче, що вона демонструвала й практичну спроможність: за її допомогою можна було з достатньою точністю обчислити положення небесних тіл у їх видимому русі по земному небокраю, що свідчило про внутрішню логічність і несуперечність системи. І все ж вона виявилася хибною. Розкриттям цієї омани людство зобов'язане польському вченому Миколі Копернику – він обґрунтував іншу, геліоцентричну концепцію (хоча справедливо було б згадати, що це давня, з 3-го ст. до н. е., але геть забута ідея Аристарха Самоського).

Висновки з цієї повчальної історії:

1. Не може виступати достатньою підставою істинності видима ясність, “очевидність” висунутої думки.
2. Загальна прийнятність ніколи й ніде не може бути критерієм істинності –

більшість завжди помиляється, істиною спочатку оволодівають лише одиниці. Наукова істина не може бути предметом голосування або референдуму. Та й у питаннях соціально-економічного розвитку, конституційного права тощо референдуми виявляються різновидом політичних авантюр.

3. Деяка практична корисність концепції (наприклад, використання системи Птолемея в розрахунках положення небесних тіл) також далеко не завжди свідчить на користь істинності її.

4. Не можна ототожнювати предметну практику, котра є останнім критерієм істинності, з чуттєвим досвідом. Відчуття дуже часто обманюють людину.

5. Внутрішня логічна несуперечність умовиводу будь-якої думки не є достатньою підставою для висновку про її істинність – очевидність і істинність далеко не завжди збігаються.

До речі, після Коперника філософи світу зійшлися на новому принципі пізнання (гносеологічному): видиме не є достовірне, але “перекинуте” віддзеркалення (відображення) прихованої за явищами дійсності.

Критерій істинності суджень був і залишається провідним питанням не тільки логіки, а й філософської гносеології (теорії пізнання).

Визначення причинно-наслідкових зв'язків тих чи тих подій, процесів, дій, забезпечення аргументованості є одним із головних завдань редактора публіцистичної, наукової та інших видів літератури.

Застосування методів виявлення причинно-наслідкових зв'язків спирається на цілий ряд положень **принципів причинності**.

По-перше, мається на увазі, що причинно-наслідкові зв'язки існують між двома основними подіями, одна з яких називається причиною, а друга – наслідком. Причиною називають явище, яке передує другому в часі. Такий часовий зв'язок принципово необхідний, закономірний. Причому наявність першої події (причини) завжди приводить до виникнення другої (наслідку), а усунення першої призведе до усунення другої.

По-друге, розмірковуючи про особливості причинно-наслідкових відношень, виходять з того, що причина і наслідок поєднані внутрішнім предметним зв'язком. Таким чином, причинно-наслідковий зв'язок не можна зводити до звичайної послідовності тих чи тих явищ у часі. З того, наприклад, що поїзд у метро починає рух, як тільки ми входимо у вагон, не впливає, що факт нашого з'явлення в ньому і є *причиною* руху поїзда (це відома логічна помилка “*після цього – значить з цієї причини*”).

Є й інші риси причинного зв'язку:

- кожне явище має причину, тому пошуки її виправдані;
- причина завжди передує наслідку, тобто тому явищу, причину якого ми прагнемо встановити;
- після причини неодмінно настає явище-наслідок;
- за відсутності причини наслідок не настає;
- зміни в причині призводять до відповідних змін у наслідку.

7.2. Майстерність доведення

Доводити думку – робити її невразливою

Вживаючи слово “доказ”, автори і редактори зазвичай мають на увазі факти і думки, якими вони підкріплюють якусь думку. Але є й суворіше поняття доказу (а точніше – доведення) як логічної операції обґрунтування позиції. І в цьому сенсі:

Доведення (доказ) визначається як логічне міркування, в процесі якого підтверджується або заперечується істинність якоїсь думки за допомогою інших положень, перевірених практикою.

Шляхом доведення відбувається перехід від імовірного (можливого) знання до вірогідного (достовірного, достеменного).

Розгорнуті доведення, однак, трапляються рідко (навіть у наукових текстах, у публіцистиці – тим паче). Вони занадто громіздкі і складні для сприйняття. Замість нього застосовують спрощене доведення – стисле аргументоване доведення ідеї (тези). До цього спрощеного доведення ми ще повернемося.

Однак принципи доведення редактор має знати.

Структура доведення.

Логічна операція доведення складається з трьох неодмінних, взаємозв'язаних елементів, – тези, аргументів (основи), демонстрації (спосіб доведення).

Тезою (висновком), тобто найголовнішим об'єктом доведення, є положення, яке слід довести. Теза – завжди є ствердженням або запереченням якогось явища. Тобто це тема спору, обговорення, дискусії. Це й тема публікації.

Автор може оперувати кількома тезами. Однак одна з них має бути основною, решта виступає по відношенню до неї другорядними міркуваннями для підкріплення основної тези.

Необхідно підкреслити, що чітке формулювання основної тези дає можливість не тільки логічно ясно викласти матеріал, а й розв'язати ще одне важливе завдання – знайти точний заголовок матеріалу (виступу). Він має бути лаконічний, виразний і точно відбивати (виражати) суть основної думки автора. У заголовках найчастіше резонує саме теза.

Тези можуть бути як раціональні, так і емоційно- (чи експресивно-) образні; як фактологічні, так і оцінні. (Але відповіді-тези на ключове запитання цієї аудиторії недостатньо, тож далі доведеться подати докази, аргументи).

Аргументами (або засновками) називають ті вихідні судження (висловлювання), за допомогою яких обґрунтовують чи спростовують істинність тези (якогось твердження, точки зору, положення). Аргументація також може бути відповіддю на критичну реакцію опонента.

Формою логічної аргументації є доказ – “міркування, яке встановлює істинність якогось твердження через наведення інших тверджень, істинність яких уже доведена (Словник з логіки).

Наприклад, *“Кашалот є ссавцем, оскільки кашалот це кит, а всі кити належать до ссавців”*

Аргументи – логічний фундамент доказовості. Слабкі і сумнівні аргументи слід відкидати і залишати сильні й достовірні.

Аргументи можна розділити на групи за певними підставами:

фактологічні аргументи – наукові і документальні факти;

ціннісні аргументи – думки (як докази), в основі яких лежить ціннісне ставлення до світу, економічні, політичні, правові, моральні, релігійні норми.

До ціннісних аргументів фахівці ставляться по-різному. Дехто вважає, що в них приховується загроза односторонності і суб'єктивізму. Однак тут можна заперечити, що це опора на авторитети, тобто на носіїв оцінок і норм, що виробляються в суспільстві і в яких є об'єктивна потреба.

А. Тертичний [10, 134–135] наводить класифікацію (або типологію) аргументів (для редактора публіцистичних та наукових текстів)

Характер обґрунтування	Типи аргументів
1. Особливості ставлення суб'єкта пізнання до об'єкта	1. Пізнавально-фактологічні судження: – наукові факти (законои, принципи, емпіричні закономірності науки та ін.) – документальні факти (особистого спостереження, свідчення, документні дані та ін.) 2. Ціннісні судження: – оцінки (внутрішні і зовнішні /свої і експертні – ПК/) – норми (політичні, економічні, моральні, естетичні, юридичні, релігійні та ін.)
2. Особливості часового плану (часових відношень)	1. Історичні факти, приклади, думки, оцінки. 2. Сучасні, актуальні факти, приклади, думки, оцінки тощо. 3. Прогностичні судження (судження про майбутнє)
3. Особливості сфери діяльності, що “постачає” судження про дійсність	1. Політичні 2. Економічні 3. Моральні 4. Юридичі 5. Військові 6. Релігійні судження тощо
4. Значущість джерела судження про дійсність для аудиторії	1. Авторитетні. 2. “Неавторитетні” /але теж важливі для вивчення проблеми судження – “люди з вулиці”, пошта – та й менш відомі в науці особистості тощо – ПК/

А. Тертичний зауважує, що, крім раціональних суджень (фактологічних і ціннісних аргументів), які, як іноді кажуть, є єдиною основою доведень у науковому дискурсі, є й емоційні елементи. І справді, вони виразно характерні для публіцистики, але не чужі й для наукових текстів. Адже й наукова істина здобувається в пристрасних дискусіях. Важливою для наукової дискусії є лиш міра експресії.

Іноді ставлять під сумнів і ціннісні судження. Але за ними теж стоять об'єктивні закони, моральні максими, засвоєні в досвіді видатних особистостей і часто афористично сформульовані ними.

“Вибір аргументів того чи того типів для обґрунтування позиції автора залежить від цілого ряду умов. Важливо тільки, щоб знання дійсності, яке містить аргумент, було цінним для аудиторії, тобто – максимально новим і достеменним, а також зрозумілим” – і належало до кола найважливіших зацікавлень (проблем) аудиторії [10, 136].

Отже, аргументування – це не завжди і не тільки перелік свідчень і фактів. Це – живий процес. Аргумент народжується в зіткненні доказів, заперечень, спростувань, підтверджень – аж поки не буде усунуто сумнів в істинності тези.

Демонстрація (спосіб доведення) – логічна форма (схема) зв'язку умовиводів, які застосовуються при виведенні тези з аргументів. Демонстрація – це перехід від аргументів до висновку. І висновок має підтверджувати тезу.

Розгорнутий приклад – у Тертичного на с. 137–138 є зразком того, як названі структурні елементи доказового міркування (теза, аргументи і демонстрація) взаємодіють у живому тексті.

Нову методику навчання іноземної мови застосовували у восьми класах трьох шкіл. Які її результати? У 55-й школі з 20 учнів на “відмінно” засвоїли

мову 18, а два на “добре”. В 56-й школі з 25 учнів на “відмінно” засвоїли мову 22, а три – на “добре”. У 57-й школі 27 учнів на “відмінно” засвоїли мову 23, а чотири – на “добре”. У співмірних за кількістю учнів контрольних групах, яких навчали за старою методикою, лише по два–три відмінники, приблизно дві третини – четвірочки, решта – трійочки. Отже, нова методика значно ефективніша за стару.

В цьому уривку міститься доведення, яке має класичну структуру. Тут тезою (висновком) є судження: “нова методика значно ефективніша за стару”, аргументами – опис результатів навчання мови в різних школах. Зв’язок тези й аргументів (демонстрація) виявлено у вигляді індуктивного умовиводу (загальний висновок впливає з конкретних засновків).

Висновок не може бути аксіомою. Він має нести нову інформацію.

Вимоги логіки до тези, аргументів і демонстрації

Ще Діоген казав, що “доказ (доведення) є міркування, яке дозволяє [осягнути] менш зрозуміле через більш зрозуміле”. Можна додати – поки що незрозуміле через щось переконливе.

а) Вимоги до тези

Теза доказу є центральним пунктом міркування, і щодо неї логіка потребує дотримання трьох правил:

перше – теза має бути сформульована чітко і ясно;

друге – теза має залишатися незмінною впродовж усієї аргументації (висновування);

третє – теза має завжди впливати з аргументів, бути підтверджена ними.

Щодо тези (в дискусіях) можна спостерегти дві процедури (це повчально й для авторів публікацій): 1) виявлення і уточнення предмета спору (дискусії); 2) чітке, тобто ясне й однозначне визначення вихідних термінів згідно з засадничою вимогою визначеності тези; неясність і невизначеність ключових термінів ведуть до безплідних суперечок і втрати часу; особливо це стосується наукових дискусій.

Це встановлення пунктів незгоди з подальшим усуненням другорядних пунктів і віднайденням головного пункту незгоди, т. зв. контроверзи (спірного питання).

Змінення головної тези трапляється в міркуваннях про складні ситуації, про які міркує автор наукового твору. Тут часто не лише наводяться аргументи на користь головної тези, а й ведеться їх дослідження. В результаті автор непомітно для себе може відступити від початкової головної тези і довести не те, що слід за первинним задумом. Такий відхід від головної тези – серйозна логічна помилка, яку називають підміною тези в доказі.

“Підміна тези” – це логічна помилка, якої припускаються тоді, коли висувають якесь положення як тезу, а аргументують (або критикують) інше положення, яке лише схоже з першим. Можна сказати й так, що один з опонентів у ході дискусії зрозумів слабкість своєї позиції і тактично “з’їхав” з початкової тези.

Теза обов’язково має впливати з аргументів. Якщо цього немає, тезу не можна вважати доведеною, навіть якщо вона об’єктивно є істинним судженням. А це зводить нанівець ефект статті (праці).

Чіткий і стислий виклад основної тези доцільно давати на початку статті, щоб відразу зосередити увагу читача на головному, допомогти йому засвоїти хід подальшої аргументації, смисл якої – розкрити і обґрунтувати вихідну ідею. Хоча ця вимога не є категоричною. Виклад тези можна знайти й усередині статті, і в кінці її. Ця авторська

тактика диктується й законами психології сприйняття, а не лише є рухом у “раціональному” обґрунтуванні думки.

Найпоширенішими помилками в побудові тези є:

– **Втрата тези.** Сформулювавши тезу, автор забуває її і переходить до іншої тези, прямо чи непрямо зв’язаної з першою, але в принципі вже іншою. Потім редактор може спостерегти перехід до третьої, а то й четвертої побічних тез. Щоб так не сталося, потрібен постійний авторський самоконтроль. Якщо ж і його немає, потрібна допомога редактора. В тексті треба повернутися до основної тези (найчастіше через скорочення).

– **Повна підміна тези.** Висунувши певне положення, автор починає доводити щось інше, близьке або подібне за значенням, тобто підмінює основну думку іншою. Дуже часто це трапляється, коли він не має надійного й переконливого плану доведення і ходить “коло та навколо”.

У період переходу до ринкових відносин було опубліковано багато праць, наукових статей економістів. У цих статтях дуже поширеною була логічна помилка – в міркуваннях про ефективність ринкової економіки доводилась неефективність планової, регульованої державою економіки. Це й є помилка “підміна тези”.

– **Часткова підміна тези:** автор у ході своїх міркувань намагається видозмінити власну тезу, звужуючи або пом’якшуючи своє початкове загальне, перевищене або занадто категоричне твердження.

Так само прискіпливо редактор має оцінювати чистоту і принциповість доказового механізму автора.

б) Вимоги логіки до аргументів

Основні з них такі:

- 1) як аргументи можуть бути використані лише істинні, безсумнівні положення;
- 2) аргументи мають бути достатніми для доведення даної тези;
- 3) істинність аргументів має бути доведена самостійно, незалежно від тези (тез);
- 4) аргументи не повинні суперечити один одному.

Необхідність істинності аргументів визначається тим, що вони виступають як основи (підстави) або засновки, з яких, за правилами логіки, випливає теза (висновок). Якщо вони мають імовірнісний (можливий) характер, з них випливає лише правдоподібний, а не достовірний висновок. Аргументи виконують роль фундаменту, на якому будують усю споруду доведення. І якщо автор (і редактор) в основу міркування кладе недостатньо перевірені або сумнівні факти, він ставить під загрозу весь хід доведення і про його переконливість годі говорити.

Перейдемо до тактики у використанні аргументів у науковому тексті. Тут є **правила:**

– *не доводити очевидного* (По-перше, істина не потребує багатьох слів для свого доведення; по-друге, очевидне має вигляд банального, заяложеного твердження, пустої декларації)

– *сильний аргумент слід підготувати* (для цього використовують запитання для уточнення, висувають супутні аргументи, які готують читача до сприйняття сильного доказу)

– *заради сильного аргументу необхідно відмовитися від усіх слабких і сумнівних доказів;*

– *сильний аргумент краще ввести в дію не як готовий факт, а як міркування або висновок.* Сила аргументу від цього ніби подвоюється.

Є й інші **практичні рекомендації**:

- не пояснювати більшого, якщо можна обмежитися меншим;
- не пояснювати того, в чому немає потреби в контексті даної теми, або того, що в принципі не піддається поясненню.

Найпоширенішими щодо аргументів є дві помилки:

- *хибний аргумент*, тобто використання як аргументів фактів, яких не було, посилань на подію, якої не було, посилання на очевидців, яких теж не було;
- і *поспішна підстава*, або *занадто поспішний висновок* (російською предвосхищение основания), коли істинність аргументу не встановлюється з переконливістю, а тільки припускається; коли потрібен пошук переконливіших аргументів (“злочинець” без рішення суду). Йому часто передують слова: “*всім відомо, що*”, “*не знайдеться жодної людини, яка б не вважала, що*”, “*давно встановлено, що*”. У редактора має спрацювати недовіра до таких тверджень. Кому відомо? Ким і де встановлено? Хай автор викладе це конкретно.

Це може бути й мимовільна помилка – помилка занадто поспішного узагальнення, недостатньої продуманості в доведенні. І тими “всім відомо”, “безсумнівно” автор виказує свою невпевненість, усвідомлення недостатності доказів.

Редакторська перевірка наведених аргументів.

1. Встановити, чи правильним є аргумент (приклад, факт). Іноді це знайомий уже нам метод підрахунку, іноді звірка за довідковою літературою. Авторські промахи тут підривають довір’я до всієї статті (монографії тощо).

2. Вияснити, чи має аргумент відношення до висновку. Наприклад, фарба марки А коштує дешевше, ніж фарба марок Б, В, Г. Здавалося б, неминучим є висновок, що фарба А вигідніша за інші. Але такий висновок був би неправильним, бо наведені приклади можуть не відноситися до суті нашої тези. Він міг би бути коректним тільки для висновку, що фарба А – найдешевша. Ми ж шукаємо доброякісних фарб, а не найдешевших.

3. Визначити, чи достатньо наведених прикладів (аргументів). Можуть бути підібрані 2–3 однотипних аргументи, які не свідчать про тенденцію (приклади про одного чи двох некомпетентних бізнесменів ще не свідчать про некомпетентність усього приватного сектору України; тут діє фактор випадковості або й авторської тенденційності; українські бізнесмени, як і всі люди, дуже різні).

4. Встановити, чи типовими є дібрані приклади. Цей метод має пряме відношення до попереднього. Достатньо чи недостатньо прикладів, залежить від того, наскільки вони типові.

5. Перевірити, чи є аргументи, які не підтверджують висновку (тези), які є ніби винятком із правила. Цей “виняток” слід прокоментувати.

6. Серед аргументів можуть бути аналогії. Але далеко не всі вони є логічні. Тут є два способи перевірки. Перший – чи справді доречним є порівняння явищ? Другий спосіб – чи немає істотної різниці між ними? Недарма кажуть, що аналогія не може бути доказом, якщо вона не доповнена іншими видами доказів і насамперед міркуваннями про причинну залежність між явищами.

7.3. Про модальність

Але не завжди можна досягти повної чи надійної визначеності з доказами й аргументами. Є чимало ситуацій, коли можна встановити підстави, внаслідок яких дане положення має вважатися більшою або меншою мірою імовірним (можливим). Для таких випадків логіка має теорію імовірнісних умовиводів. Для редактора практично це

виливається в урахування модальних нюансів тексту [9, 213–215).

Модальність – характеристика судження залежно від встановлюваної ним вірогідності, тобто від того, що в ньому стверджується – можливість, дійсність чи необхідність чогось.

Це категорія, що виражає ступінь вірогідності, точності думки. За модальністю розрізняють три типи ймовірнісних суджень:

= достовірні й незаперечні (аподиктичні),

= ствердні й констатувальні (асерторичні)

= і проблематичні судження.

Під модальністю розуміють оцінку висловлювань, яка дана з тієї чи іншої точки зору. Серед модальних оцінок – найпоширеніші “необхідно”, “можливо”, “доведено”, “обов’язково”, “спростовано”, “випадково”, “переконливо” та ін.

Модальна логіка – це розділ неklasичної логіки, в якому досліджуються логічні зв’язки модальних висловлювань.

Це можна простежити на прикладі наукових текстів.

Науковий пошук іде через вдумування в ситуації, спроби зіставлень з подібними до досліджуваних явищ (уподібнень), аналогії, асоціації. На цих етапах ще немає стрункого, чіткого причинно-наслідкового висновку. Наш автор перебуває в ситуації можливого – здогадок, імовірностей, які тільки потім обростуть аргументами точного знання. То чи треба чекати остаточного висновку? Здійсненого відкриття? Але ж і Коперник, і Менделєєв, і Айнштейн (Ейнштейн) не відразу почали оперувати поняттями і умовиводами свого відкриття. Всі вони йшли до остаточних висновків через імовірнісні міркування. Тобто справжні вчені переважну частку часу мають справу з імовірнісними міркуваннями. І лише в найщасливіші періоди свого життя можуть говорити про надійні й обґрунтовані висновки своїх теорій.

У процесі аналізу тексту редакторів важливо вловлювати ту суттєву відмінність, яка зв’язана з характеристикою вивідного знання або як достовірного (достеменного), або як імовірного.

Невипадково провідний теоретик логічних основ редагування В. І. Свинцов рекомендував опрацювати для журналістів теоретичні положення імовірнісних умовиводів. Вони дуже важливі для практики редагування.

А автори і редактори наших ЗМІ часом просто не надають ніякого значення модальним нюансам тексту. І тоді трапляються казуси на зразок:

“Безсумнівно, що дефініційну чіткість категорія “дистанційна освіта”, гадаємо, може мати за однієї умови – врахування специфіки цього типу освіти” (ВОУ № 2 – 2004) – так “безсумнівно” чи “гадаємо”? Тут модальні позначки як слова-паразити, і автор навіть не помічає значеннєвої, логічної суперечності між ними, їхньої майже антонімічності.

А ще частіше очікувану модальність редактор спотворює, змінивши модальну зв’язку лише для того, щоб уникнути повтору слів чи з інших, суто стилістичних міркувань. Але все це йде на шкоду модальним тонкощам.

8. Використання порушень логічного зв’язку зі стилістично-художньою метою

У журналістських творах часто використовуються логіко-психологічні ефекти мови, коли автор умисне [ніби] “порушує” той чи той закон логіки. Але робить він це з певною стилістичною метою – для досягнення виразності думки, як засіб втілення і посилення оригінальності авторського бачення теми, афористичності вислову, що значно посилює вплив тексту на читача. Найчастіше такі прийоми надають текстові гумористичного забарвлення. Жарт, анекдот, іронія, сарказм мітять ті явища, з якими

люди не хочуть миритися.

Ось кілька прикладів використання подібних прийомів за проаналізованими вище основними логіко-стилістичними помилками.

1. Зіставлення незіставного

У цьому розділі йшлося про ненавмисне зіставлення різнорідних елементів у конструкціях з переліками. Визначні публіцисти, письменники навмисне зіставляють такі елементи, з тим щоб підкреслити ту чи ту думку, на парадоксі розвінчати якесь негативне явище тощо.

Класичний зразок – у Марка Твена:

“Є просто брехня, є велика брехня, а є статистика”.

Ця твенівська стилістична фігура незрідка використовується в нинішній нашій публіцистиці. Наприклад, під час парламентських виборів одна з газет висловила так: *“Є брехня, є велика брехня, а є соціологічні опитування”.*

Ця ж логіко-стилістична специфіка використовується гумористами для конструювання своїх окрилених жартів.

“Одні вважали його близьким, інші недалекоим” (“не ряд”).

“Недалекий” поставлено в ряд з “близьким” ніби як синоніми, але слово “недалекий” багатозначне, у жарті воно вжито в значенні “обмежений”, “невеликого розуму”, що й дало гумористичний ефект.

“Дискусія між “фізиками” і “ліриками” закінчилася перемогою комерсантів” (О. Перлюк).

Доповнення “ряду” всього одним словом раптом висвітлило одну з характерних рис дійсності, “запустило” думку читача на орбіту соціальних проблем. Іноді такий жарт у плані ефективності впливу на свідомість читача може зробити більше, ніж ціла газетна публікація. Анекдот, наприклад, ходить по людях роками, повертається в ужиток, коли активізується якась проблема.

Один посередній актор звернувся до Бернарда Шоу, щоб той поклопотався перед режисером. Шоу, зустрівши режисера, повідомив йому:

– Цей юнак грає Гамлета, Ромео, Фердинанда, на піаніно, на кларнеті, у більярд. На останньому грає найкраще.

2. Сплутування реального й уявного

І ця логіко-стилістична невправність використовується журналістами, письменниками для створення на контрасті кумедного (сатиричного чи гумористичного) ефекту:

“Вони вирізають не просто смішні фрази, вони вирізають позицію”.

“Вирізають позицію” не є недоглядом автора. Умисним сплутуванням реального (“вирізають”) з уявним (“позицію”) автор добивається рельєфного позначення явища цензури.

Два приклади з завжди актуальних жартів Єжи Леца (Польща).

“Вікно у світ можна закрити газетою”.

“Газета” тут двозначний елемент: предметне значення – “аркуш, яким можна затулити вікно; уявне значення (у підтексті) – зміст, яким можна задурити голову, зомбувати людей.

“Куплену пресу не читають”.

Читач легко вловлює, що автор має на увазі не куплену в кіоску, а підкуплену.

Часто цей прийом застосовується в заголовках: *“Демократизаторами” – по громадянських правах*”. Поєднання реального й уявного в таких випадках не тільки

виправдане. Воно додає фразі особливої гостроти, виразності, образності. І характеризує автора як людину творчу, яка знає, де можна переступити через формально-логічні перепони і утворити бажаний художньо-літературний ефект. І вміє це зробити.

Жарт із газети “Сільські вісті” (18.07.2003) – як мнемонічний приклад для зрозуміння механізму сплутування реального й уявного:

Бабуся до внука:

– Петрику, навіщо ховаєш під подушку хліб?

Внук:

– А я, коли знову присниться той злий собака, кину йому, щоб не кусався.

3. Розрізнення тотожного

Знову – Марк Твен:

“Нема нічого простішого, ніж кинути палити. Особисто я робив це разів з двадцять”.

М. Є. Салтиков-Щедрін:

“Навіть лихослів'я, доповім вам, – і то не визнається шкідливим, якщо воно висловлене в пристойній і шанобливій формі”.

Жарт із газети “Сільські вісті” (15.11.2002) знов як мнемонічний маркер:

“Спочатку пройдуть люди, а потім ми...”, каже армійський старшина).

4. Хибне протиставлення

М. В. Гоголь:

“Іван Іванович трохи боязкого характеру. У Івана Никифоровича, навпаки, шаровари в таких широких зборах, що, якби роздути їх, то в них можна було б умістити весь двір з амбарами, будівлею”.

Гумористична 16-та сторінка “Літературной газети” під рубрикою “Бумеранг” обіграє логічні вади надісланої до газети рецензії, зокрема фрази:

“Будучи невисокої думки про художню вартість роману, я все ж мушу негативно висловитися про цей твір у цілому”.

Редакція резюмує в тон авторові листа:

“Ваша рецензія не сподобалась, і все ж ми не можемо її надрукувати”.

Автор порушив відношення логічного слідування: поставив протиставний сполучник замість наслідкового “тому”, “через те”. Редакція використала алогізм, так само підмінивши сполучник.

Висновки

Кілька завершальних міркувань, узагальнень щодо методики аналізу і редагування текстів для забезпечення логічності викладу. Повторимо і затвердимо для себе основні положення щодо цих дій редактора. Скористаємося для цього спостереженнями, викладеними в попередніх розділах нашого підручника та рекомендаціями відомих теоретиків редакторської справи.

- ✓ Не забуваймо насамперед про загальний методичний принцип “Типології помилок” – в основі всіх наших дій лежить правило: (1) спочатку визначаємо, як сприймається фрагмент читачем; (2) далі зіставляємо з авторським розумінням і (3) в разі розбіжності цих уявлень приступаємо до вибору варіантів редагування.

- ✓ Редактор має довести до автоматизму такий прийом аналізу, як чітке згортання суджень до найпростіших – з тим щоб у цьому “каркасному” фрагменті залишився тільки зв’язок між ключовими елементами думки, умовиводу. Але й після цього слід провести уявний поділ його на частини для дослідження зв’язків між ними.

- ✓ А. Е. Мільчин рекомендує якомога досконаліше оволодіти прийомами схематизації логічних відношень. Що більше вони схематизовані, то легше перевірити їх правильність, їх відповідність законам і правилам логіки. (“Схематизація логічних відношень – один з основних методичних прийомів редакторського аналізу тексту з логічного погляду”, – зазначає цей дослідник. – [5, 224]). Прийомам схематизації присвячено значну частину праць В. І. Свинцова.

- ✓ Аналізуючи текст, редактор знаходить логіко-стилістичні невідповідності найчастіше на стику двох текстових фрагментів, двох тверджень (де, як правило, стоять сполучники, розділові знаки) або в суперечностях між словами і словосполученнями. Тож аналізуючи текст, слід послідовно засвоювати прийом виділення слів, розділових знаків, які виражають характер логічних зв’язків. Тут треба знати функції сполучників, стежити за точністю значень слів тощо.

- ✓ Там, де логічний зв’язок словесно або пунктуаційно не виражено, редактор співвідносить (зіставляє) самі судження або поняття за змістом. При цьому аналізуються всі можливі логічні зв’язки; редактор словесно уточнює їх. І навіть після виправлення фрагмента корисно знов уявити собі, чи не є тут можливим інше прочитання – з новим помилковим зв’язком.
 - Співвідносять (зрівнюють):
 - факти
 - оцінки
 - елементи поділу понять
 - конкретизувальні факти і положення з положеннями-узагальненнями
 - визначальні частини означення з визначуваними
 - підставу і висновок
 - тезу й аргументи
 - судження про один або близькі за значенням предмети
 - члени одного ряду (переліку) з узагальнювальним або спільним словом і між собою.
 - конкретизувальні факти з узагальнювальним положенням.
 - Співвіднесення підрядного означального речення або дієприкметникового звороту зі словом, яке визначає множину, від якого воно залежить – див. у Мільчина [5, 244-245].

- ✓ Дуже важливим є й знання вимог логіки до формулювань, переліків, класифікацій, поділів поняття тощо.

- ✓ Важливим елементом редакторської майстерності є вміння поновлювати пропущені ланки у ланцюзі міркувань, які дають змогу поновити правильний логічний зв'язок.
- ✓ Важко уявити собі журналістський твір проблемного, постановчого чи полемічного характеру, в якому б не було доказів, спростувань, тобто різного роду обґрунтувань істинності або хибності якогось положення за допомогою аргументів. Перевірка точності, доконечності висновку з наведених аргументів і є фаховою турботою редактора.
- ✓ Методи правки редактор має вибирати творчо, спираючись на вимоги логіки, тонке чуття слова, стилю. В одному випадку досить замінити сполучник, у другому – впорядкувати перелік, у третьому – пошукати точніше слово, синонім, у четвертому – перебудувати все речення, уточнивши логіко-смысловий зв'язок, зблизивши його елементи і т.п. Усі ці прийоми використовуються не ізольовано, а комплексно. Тільки той, хто володіє всім розмаїттям (сумою) цих прийомів, може успішно визначити логічні якості тексту і запропонувати найдоцільніший варіант виправлення тексту.
- ✓ Редакторів необхідно знати типологію логіко-стилістичних помилок, розуміти, які закони логіки вони порушують.

Тут викладено систему аналізу тексту і методи його редагування з погляду класичної, або т. зв. формальної логіки. Слід мати на увазі, що ця система не є вичерпною. Не випадково ми намагалися вивільнитися від головної максими логіки [досліджувати лише форми думки і їх зв'язки у відриві від їх змісту]. Навпаки, ми намагалися пов'язувати логічні схеми зі змістом висловлювання. Тим більше, що саме це обмеження формальної логіки – відсторонення від змісту – постійно змушує й філософів, логіків шукати інших шляхів дослідження думки. Тому вже нині, крім формальної логіки, вчені розробили основи змістової логіки, причому в кількох її різновидах. Змістова логіка розглядає рух думки тільки у зв'язку зі змістом самої думки.

Якщо з погляду формальної логіки судження “ворог мого ворога – мій друг” безсумнівне, то з позиції логіки змістової ворог мого ворога не обов'язково мій друг, він може бути мені просто тимчасовим союзником [За 6, 209).

Однак формальна логіка є необхідною основою для редагування (і взагалі для правильного мислення).

Як виникнення квантової механіки, в якій панують інші закони макросвіту і мікросвіту, не скасувало класичної механіки Ньютона, так і в логіці. Класичний її варіант (“формальна логіка”) є лише окремим випадком (але основоположним) нової, розширеної, сучасної логіки. Підстави для такого розширення просторів логічної науки відкриває й загальний науковий прогрес. Якщо говорити про ту ж квантову механіку, то з'ява її продиктувала й завдання створення спеціальної квантової логіки. Так само з'явилися модальна логіка (там, де панують модальні поняття – “необхідно”, “можливо”, “випадково” і под.), логіка оцінок, логіка норм, тощо.

Прийоми перевірки правильності логічних зв'язків:

- ✓ Логічний зв'язок між судженнями виражають **сполучники або сполучні слова**;

Неточність у виборі “логічних місточків” може бути виявлена при вживанні не лише сполучників, а й **прийменників** (*незважаючи на те що, дарма що, всупереч, наперекір чому-небудь, попри*), **прислівників** (*справді, умисне*) та **інших зв'язкових слів**, а також **будь-яких вставних слів** (*по-перше, а отже, навпаки*). Вони також позначають різноманітні логічні відношення (просторові, часові, причинові, обставинні).

- ✓ Характер логічних відношень виражають і **розділові знаки**.
- ✓ Забезпечення **послідовності викладу**.
- ✓ **Виявлення суперечностей** у судженнях.
- ✓ Виявлення і відновлення **пропущеної ланки**.
- ✓ Виявлення **порушень логіки часу** (у викладі) – т. зв. **темпоральна помилка**.
- ✓ **Образні суперечності**.
- ✓ **Операції згортання суджень** до якомога простіших, з однієї фрази.
- ✓ зіставлення суджень чи понять, логічний зв'язок між якими вербально чи пунктуаційно не означено;
- ✓ зіставлення суджень про той самий або близький предмет упродовж одного твору (тексту);
- ✓ зіставлення логічно однорідних членів з узагальнювальним або загальним словом і між собою;
- ✓ зіставлення конкретизувальних фактів з узагальнювальним положенням;
- ✓ зіставлення частин у визначеннях (дефініціях) – тієї, яку визначають, і тієї, що визначає.

Із матеріалів щодо кількох ключових логічних законів ми теж можемо виокремити ще деякі способи перевірки логічних зв'язків:

- ✓ перевірка вимог логіки **при поділі понять**: чи є одна логічна основа для поділу; чи є наведений поділ співмірним; чи не накладені елементи поділу; чи немає “стрибка в поділі”;
- ✓ перевірка вимог логіки **до визначень**: чи означено незрозуміле через зрозуміле; чи немає “порочного кола”; чи дорівнює термін визначенню; чи враховано у визначенні всі суттєві риси поняття;
- ✓ перевірка вимог **до зіставлень**: чи не сплутано родових і видових понять; чи немає некоректних (іноді несподіваних для автора) зіставлень у конструкціях з переліком; чи не сплутані реальні та уявні плани викладу;
- ✓ виявлення **логічних суперечностей** у тексті – явних і прихованих, контактних і дистантних;
- ✓ **перевірка аргументації** в доказах.

Ще одна важлива річ для редактора – інтегральна:

- ✓ **логічні, смислові взаємозв'язки слід уловлювати не лише в одному реченні чи абзаці, а й в усій редагованій статті (книзі).**

Література до теми

1. Голуб И. Б. Риторика : учебное пособие / И. Б. Голуб. – М. : Эксмо, 2005. – 384 с.
2. Горох Г. В. Службові слова в суч. укр. мові. Модульний курс : навч. пос. / Г. В. Горох. – К.-Под., 2009. – 72 с. / С.15–16.
3. Капелюшний А. О. Стилістика й редагування. Практичний словник-довідник журналіста / А. О. Капелюшний. – Львів : ПАІС, 2002. – 576 с.
4. Каптон Рене Дж. Настанови журналістам Ассошіейтед Пресс: Професійний порадник. Пер. з англ. / Каптон Рене Дж. – К. : ВД КМА, 2005. – 158 с.
5. Мильчин А. Э. Методика редактирования текста. – Изд. 3-е, перераб. и доп. / А. Э. Мильчин. – М. : Логос, 2005. – 524 с.
6. Поломошнов Б. Диалоги или не-учебник по прикладной философии / Б. Поломошнов, Е. Поломошнов. – Киев, 2004. – 384 с.
7. Пэнто Р. Методы социальных наук / Р. Пэнто, М. Гравитц. – М. : “Прогресс”, 1972. – 608 с.
8. Свинцов В. И. Логические основы редактирования текста / В. И. Свинцов. – М. : Книга, 1972. – 272 с.
9. Свинцов В. И. Смысловой анализ и обработка текста / В. И. Свинцов. – М. : Книга, 1979. – 272 с.
10. Тертычный А. А. Логическая культура журналиста : уч. пос. для вузов / А. А. Тертычный. – М. : “ВК”, 2005. – 404 с.
11. Партико З. В. Загальне редагування: Нормативні основи : навч. пос. / З. В. Партико. – Л. : Афіша, 2004. – 416 с. /Розділ 12. Логічні норми редагування/

Теоретичні засади логіки викладено з використанням підручників і посібників:

12. Ивин А. А. Логика : учебник / А. А. Ивин. – М. : Гардарики, 2000. – 352 с.
13. Тофтул М. Г. Логіка : посібник / М. Г. Тофтул. – К. : ВЦ “Академія”, 2002 – 368 с.
14. Тягло О. В. Критичне мислення : н. пос. / О. В. Тягло. – Вид. група “Основа”, 2008. – 189 с.
15. Шуман А. Н. Логика. Основы критич. мышления : уч. пос. / А. Н. Шуман. – Мн. : ЕГУ, 2004. – 208 с.
16. Хоменко І. В. Логіка : підручник / І. В. Хоменко. – К. : Центр навч. л-ри, 2007 – 335 с.

Запитання для самоперевірки:

1. Що таке “логічна культура редактора”?
2. Перелічіть найважливіші складники логічного аналізу тексту.
3. Які логічні закони “регулюють” писемну комунікацію?
4. Які характерні помилки виникають при порушенні закону тотожності?
5. Закон достатньої підстави як регулятор доказового мислення.
6. Викладіть структуру логічної операції доведення.
7. Назвіть основні помилки аргументації.
8. Як перевірити надійність /коректність/ аргументації?
9. Що таке модальність і чи є вона категорією логіки?

Виконайте вправи з Редакторського практикуму (Розділ 9)

1. По одному – два фрагменти з вправ 1 і 2
2. По одному – два фрагменти з вправи 4
3. По одному – два фрагменти з вправ 5 – 7
4. По одному – два фрагменти з вправ 9 – 10
5. По одному – два фрагменти з вправ 11 – 13.

– В усіх п’яти пунктах переліку – за розподілом між студентами

– Загальна кількість відредагованих студентом фрагментів має бути не меншою від

7–8.

10. МЕНТАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА АВТОРСЬКИХ ПОМИЛОК

Мова – засіб не висловлювати вже готову думку, а створювати її.
Олександр Потебня

Великий англійський філософ XVII ст. Дж. Локк у своєму “Нарисі про людський розум” (1690) зазначив: *“Немає нічого в розумі, що спершу не побувало б у почутті”*. А приблизно через 15 років інший великий мислитель німець Г. Лейбніц додав до цього афоризму лише одне уточнення: *“Так, нічого не буває і в почутті, що доти не побувало б у розумі”*.

Основні питання теми:

1. Психологічні причини авторських помилок. Інтерференції
2. Підсвідомі помилки (Помилки як сфера психологічно несвідомого).
3. Помилки, що виникають на етапі мисленнєвого породження тексту (мовлення)
4. Психологія сприйняття тексту /Помилки сприймання/

Ключові поняття і терміни:

“внутрішнє мовлення”, “зовнішнє мовлення”, мисленнєве породження тексту (мовлення), первинне і остаточне сприйняття тексту, “пропозиція”, предикат, інтерференції, напівфабрикати думки, членування початкового задуму, категоризація, пропозиціювання, побудова поверхневої структури фрагмента тексту, психологія сприймання, пізнавальні бар’єри

Як уже зазначалося в першій темі курсу, кожен із типів помилок може бути зумовлений різними причинами. Основна з них – порушення норм: мовно-граматичних, логічних, видавничих тощо. Для українських текстів (і то практично в усіх стилях) характерним є інтерференційний вплив російської мови, різноманітні міжмовні лексичні і граматичні накладання.

Цей розділ присвячено ще одній важливій причині помилок, яка корениться в особливостях людського (авторського) інтелекту. Сюди можемо віднести психологічну специфіку авторського мислення: помилкові узагальнення чи неправильні аналогії, в результаті яких з’являються орфографічні, лексичні, морфологічні, синтаксичні помилки. Іноді це проявляється у формі неправильного “перенесення” правила, хибної етимології тощо.

1. Психологічні причини авторських помилок. Інтерференції

Н. В. Зелінська [5] звертає увагу на психологічні ситуації, які спричиняють помилки в усному мовленні та в публікаціях. Це:

- помилки стомленості або великої активності автора (відхилення від основного напряму викладу, пропуски необхідних подробиць, повторення вже сказаного);
- результати т. зв. інерції авторського письма (вживання готових форм-штампів, застиглих синтаксичних конструкцій) тощо.

Є доволі яскраві приклади того, як сильно впливають на якість тексту різноманітні напружені, часом шокові ситуації. А журналістам часто доводиться бути свідками надзвичайних подій, іноді й зі смертями людей. І тут потрібна професійна журналістська психологічна стійкість.

1. Ось приклад **стресового психологічного засліплення** – дивного, якогось невірноваженого (психологи кажуть афективного) виступу колишнього глави Харківської облдержадміністрації Євгена Кушнарьова (потім одного з керівників т. зв. антикризової коаліції – майбутньої Партії регіонів, нині, на жаль, покійного). Він блискуче володів словом, чітко орієнтувався в політичних ситуаціях – переконливий, винахідливий у звичайних ситуаціях, наприклад під час спокійних інтерв'ю.

Але згадаймо один з епізодів часів Помаранчевої революції (з синхрона на 5-му телеканалі): *“Наше терпение не беспредельно. И никакой Донецк, никакой Киев нам не указ. Мы Харьков! А Харьков отстоит от Киева больше чем на 400 километров. А Россия – на 40 километров!”* От вам логіка людини, яка перебуває в політичному шалі антиукраїнського сепаратизму.

Але нас цікавить тільки спосіб мислення цієї людини у стані психологічного стресу. Звернемо увагу на логічну основу для порівняння: тут до Києва, а там – до кордону. Не до Москви! Бо до Москви – 800 кілометрів. Що, ця фахово підготовлена, політично досвідчена людина не знає основ логічного мислення? Та ні, тут просто емоційне засліплення. Він хоче бачити Росію ближчою, ніж Україна, хоча остання в нього за вікном, на Сумській вулиці, а не за 400 кілометрів.

До того ж є й історичні обставини, які має знати політик. Адже та Белгородська область (яка “за 40 кілометрів від Харкова”) теж, по суті, етнічна територія України, як і Вороніжчина, Кубань тощо. Росія в силовий і політичний спосіб їх просто привласнила.

2. Приклад **суб’єктивізму**, який теж шкодить логіці.

Ось вам “логіка” нардепа Володимира Зубанова з фракції “Регіони України” (див. День, 5.11.2004): *“Якщо 300 депутатів виявиться “за” [політреформу], а решта 150 категорично “проти”, такий розклад не може бути прийнятним. Від такого ухвалення реформи сама лише шкода – вона ще більше розколе суспільство. У схваленні політреформи є сенс, якщо за неї захочуть проголосувати 400 й більше парламентаріїв”*. У Конституції норма 300 голосів, але, оскільки для нього ця реформа неприйнятна, він встановлює свою норму – 400 голосів; а якщо й 400 голосів набереться, то він скаже, що потрібно більше (див. у тексті – “й більше”). Так можна дійти й до права вето одного депутата, наприклад, В. Зубанова. Але ж як тоді функціонувати суспільству?

Це приклад неправового, нетерпимого мислення. Особливо небезпечно, якщо люди з такими особливостями мислення приходять на найвищі державні посади. А ми дивуємося, звідки у нас беруться керівники, які здатні ламати противників через коліно.

У перевиборні періоди йде якесь запаморочення, люди втрачають здатність логічно мислити.

3. Приклад **зомбованого, міфологізованого мислення**. Мова піде про Георгія Дрогобича, який у 1476 році був удостоєний ученого звання доктора медицини в Болонському університеті і який згодом став ректором цього університету. Цей корінний галичанин в інтерпретації групи сучасних харківських учених-медиків раптом стає

росіянином. В одній з історичних розвідок про Харківський медичний університет вони пишуть, що “*наш русский соотечественник достиг таких высот*”. Закладення у свідомість імперської російської ідеї переходить у підсвідомість; люди (в Харкові, в Києві, в Сімферополі – без московських спонукань!) починають фабрикувати матеріали про “російські пріоритети”.

Може це кваліфікувати як підсвідомо залежне, зомбоване мислення? Росії вже не треба й гроші тратити на відтворення імперських міфів. Вони самовідтворюються в зомбованих головах.

Редактор має тримати в полі своєї уваги всі ці особливості мислення авторів (часом і неусвідомлювані). Відомий фахівець з масової комунікації Н. Ф. Непийвода радить авторам і редакторам:

– важливо усвідомити ситуацію комунікації (уявної розмови з читачем), встановити для себе “реперні (мічені) точки” /термін перенесено з геодезії/ – елементи тексту, важливі для сприймача. “Мовленнєва тактика автора полягає у свідомому застосуванні певних прийомів для досягнення комунікативної мети”: толерантність викладу (яка протиставляється агресії), комунікативна гармонія та ін.;

– цим позитивним якостям тексту протистоять: агресія, комунікативний конфлікт, мовне насильство, негативна оцінність, надмірна звинувачувальність, категоричність суджень, безцеремонне “розкопування” своїх і чужих “болячок” [15, 195–197].

Зрозуміло, треба уникати рекомендації до друку таких творів, а якщо є елементи подібних характеристик тексту, порадити авторові уникнути їх.

Інтерференції

Психологічні причини лежать і в основі великої кількості фактичних і мовностилістичних помилок. Йдеться про різноманітні смислові зміщення (аберації) і накладання (власне інтерференції).

Р. Ера, туристська пізнавальна передача “Недільна подорож” 23.03.2003: “*В Афінах, – каже ведуча Тетяна Кривенко, – знаменитий Парфенон колись розграбували англійці. Найбільші художні цінності були вивезені 33-ма рейсами кораблів. Уряд Греції давно добивається повернення, але англійський уряд так і не погодився повернути ці шедеври в Туреччину*”. Вище (тема 2) тип цієї помилки було визначено як сплутування слів одного семантичного поля. Тут ідеться про назви країн, розташованих близько одна до одної – тобто про

✓ географічну інтерференцію.

А В. Янукович, наприклад, з його унікальною безграмотністю сплутав у бесіді з німецьким канцлером Ангелою Меркель Австрію й Австралію.

✓ Це інтерференція близькозвучності.

Як і в такому прикладі: “... біля *англійської* церкви” (Ірина Щербатюк, передача “Трайте з нами” // УР-1, 22.11.2012) – англіканської.

Але біда тут не формальна: адже в кожному разі спотворюють фактичну основу повідомлення.

Є й інші інтерференції. Ось деякі з них:

✓ зміщення в часі (анахронізм):

“У результаті *генералісиму*с знову не віддав наказ про відступ” (Лариса Салімонович. Барвінківська пастка // УМ, 25–26.05.2012) – Сталін; не віддав наказу. Тут фактична помилка полягає в тому, що звання генералісимуса Сталіну було присвоєне в 1945 році, вже після війни.

✓ зміщення в політичній термінології:

“Але більше ніхто не висловився – наприклад, промовчав *губернатор* Едуард Матвійчук” (Павел Ковальов. Тр. припинити ставити на “козлів” // День, 15.05.2012) – немає в Україні ні губерній, ні губернаторів, а автори живуть у російських реаліях (треба голова облдержадміністрації).

✓ сплутування імен і прізвищ (через хибні асоціації):

“Найвідоміші квартальники *Олег Кошовий* та Володимир Зеленський” (текстівка під фото // УМ, 11.12.2009) – Євген Кошовий (непрошена асоціація – з роману Фадєєва “Молода гвардія”).

Серед смислових (найчастіше фактичних) помилок – зміщення дат, двох перехідних пір року, країн одного регіону, інших географічних назв, авторів і назв творів художньої й наукової літератури, назв посад в історичній площині, двох гасел, понять з одного семантичного поля і т.п.

При цьому одна помилка зазвичай тягне за собою шлейф нових: як тільки газета візьметься за критику чийхось помилок, так і припуститься своєї. Ось приклад зі статті про президентську кампанію у США 2012 року.

“Кандидат у президенти США Міт Ромні нарікав на те, що ілюмінатори в літаку так погано влаштовані, що не можна під час польоту провітрити салон. “Заява, розтиражована газетою “Дейлі телеграф”, пише наша газета “Україна молода”, розсмішила весь цивілізований світ. Адже відомо, що в літаку *на висоті кілька тисяч кілометрів* будь-яка шпарина в салоні загрожує трагедією – інакше трапиться розгерметизація, пасажири та пілоти не зможуть дихати, знепритомніють та ще й замерзнуть” (Самійло Фольксваген. “Зупиніть літак, я вийду!” // УМ, 28–29.12.2012) – на висоті кілька тисяч метрів (або кілька кілометрів). На висоті кількох тисяч кілометрів літаки не літають; там царина для ракет і міжпланетних, космічних кораблів. Тут фактична і логічна помилка.

Комедія помилок! Газета висміює неуцьку помилку кандидата в американські президенти і тут же припускається такого ж ляпсусу малограмотності.

✓ Величезною є кількість граматичних інтерференцій:

“Б’ють точково, *по найбільш важливим об’єктам, по електростанціям і електромережам, по мостам, по комунікаціям...*” (Арсеній Яценюк, на засіданні Уряду 20.08.2014) – об’єктах, електростанціях, електромережах, мостах, комунікаціях... Тобто морфологічні помилки (інтерференція російських форм). Але це вже значно докладніше розглянуто в темах 4 і 6.

Бачимо, що авторам і редакторам шкодять надія на пам’ять і неоволодіння системами контролю за точністю наведення фактів.

2. Підсвідомі помилки

(Помилки як сфера підсвідомого)

“*Надо признать, что бессознательные процессы... более значительны, нежели сознательные*” (Акад. В. Бехтерев. Общие основы рефлексологии человека. Л-д, 1926 г.)

Є така специфічна сторона творчої діяльності, як психічно несвідоме. Багато речей ми робимо підсвідомо. Ось який приклад спостеріг харківський учений-психолог Євген Зарудний. Його статтю “Національне: свідоме і несвідоме” опублікувала газета “День” (5.09.2003). В ній ідеться про такий феномен у ментальності людини, як її національна

ідентифікація, відчуття внутрішньої причетності до тієї чи іншої етнокультури. ”...цю національну складову,– пише він, – змінити дуже важко...” І далі наводить приклад:

“У нас у Харкові видається газета “Симон”, у якій є щоденна рубрика “У цей день народилися”. Звідси читач дізнається, наприклад, що у 26-й день серпня народилися: “Христофор Колумб (1451) – іспанський мореплавець, першовідкривач Америки; Олександр Кальянов (1947) – співак; Земфіра Рамазанова (1976) – співачка, автор та виконавець своїх пісень; Макколей Калкін (1980) – американський кіновундеркінд”. А 27 серпня народилися: “Іван Франко (1856) – український письменник, поет; Теодор Драйзер (1871) – американський письменник; Фаїна Раневська – актриса, народна артистка СРСР; Богдан Ступка (1941) – український актор театру і кіно”.

Цікава закономірність цих сухих довідкових рядків: усіх іменинників називали за національністю (зрозумілою правильно – не в кровному, а в національно-державному плані), всіх, крім росіян. Для українського автора рубрики в українській газеті Кальянов, Раневська та Земфіра – настільки свої, що йому дивним видається навіть указувати, що вони – росіяни. А Франко та Ступка настільки чужі, що підлягають національній ідентифікації нарівні з іспанцем Колумбом та американцем Драйзером. “Я далекий від думки,– зазначає вчений,– приписувати авторові цієї пізнавальної рубрики свідомий антиукраїнізм. Просто він несвідомо росіянин, який ніколи не замислювався з цього приводу. А ось свідомі українці – керівники газети могли б указати несвідомому автору, що не годиться так вести рубрику в українській газеті. Після незначних виправлень (Кальянов, Земфіра, Раневська – російські співак, виконавець, актриса; Франко, Ступка – поет, актор, які напевно залишаться непоміченими читацькою публікою, переміг би не тільки здоровий глузд. Виправлення правильно вплинуло б на підсвідомість – за принципом 25-го кадру”.

Комунікація має дуалістичну природу: це психологія творчості і психологія сприймання. Коли міра помилки буває не абсолютна (фактична помилка), а відносна: можливе неадекватне, викривлене сприйняття. Редактор має забезпечити уникнення чи максимальне зменшення можливості суб’єктивізму читацького розуміння, щоб у структурі твору не було елементів, які посилюють цей суб’єктивізм [20, 160].

Те ж можна сказати про деякі табу, які сидять у свідомості представників старшого покоління ще з радянських часів. Але й молодше покоління журналістів переймає їх. Такою є, скажімо, майже підсвідома обережність з уживанням слів “Україна”, “український”. Велика любов до них коштувала свободи і навіть життя тисячам і тисячам представників кількох поколінь української інтелігенції (доречно нагадати тут всесоюзну “проробку” Володимира Сосюри за вірш “Любіть Україну”).

Саме за тих обставин у публічному мовленні з’явився слово-мутант “вітчизняний” замість “український”. Але почитайте й нинішню пресу, навіть молодіжну: *вітчизняна журналістика, вітчизняні прес-служби, вітчизняна громадськість, вітчизняні партії, вітчизняна опозиція, вітчизняні події, вітчизняні політики, вітчизняна преса, вітчизняний парламент, вітчизняні депутати, вітчизняний ринок, вітчизняний флот, вітчизняний підприємець, вітчизняна економіка, вітчизняний футбол, вітчизняні артисти, вітчизняна мода, вітчизняне зерно, вітчизняна наука, вітчизняний учений, вітчизняний товаровиробник, вітчизняні уявлення, вітчизняні компанії, вітчизняні видавництва, вітчизняні політичні сили, вітчизняні дизайнери, вітчизняні автозаправки, вітчизняний паспорт, а ось тепер і “пиво моєї Вітчизни”..*

В. В. Щербинський у своїх публічних виступах теж говорив про явища національної української культури, але слова “українська” не вживав. Його теж “виручало” слово

“вітчизняна”. Але ж то було тоді. А нині надворі ХХІ ст. А мутант і досі живе, усуваючи з мовлення все *українське*.

І про цю особливість ментальності людини – про сферу психічно несвідомого редактор має добре знати. Наші редактори припускаються помилки, коли покладаються тільки на раціональні чинники доведення, переконування читачів...

Доречно тут нагадати й таке. У розділі 5 ішлося про те, що читач не любить надмірних іншомовних запозичень. Так само погано він сприймає слова *повинен, треба, необхідно, зобов'язаний, однозначно*. Вони викликають у читача/слухача внутрішній спротив. Бо слова про необхідність – це позбавлення вибору. Вони примушують робити тільки одне. Ефективніші слова про можливість – у них пропозиція вибору: могти, вибирати, хотіти, бажати, варіант, свобода тощо.

3. Помилки, що виникають на етапі мисленнєвого породження тексту (мовлення)

Коли йдеться про природу помилок, то редакторів мало було б обмежитися лише аналізом рукопису. Треба весь час розпізнавати за текстом живий процес його творення. Річ у тім, що помилки можуть коренитися в особливостях авторського мислення і виникати на етапі породження тексту (мовлення). Тож редактор має весь час пам'ятати про особливості авторського мислення. І думати не тільки про те, *що* він написав, а й про те, *що* і *як* він думав.

Важливими є й процеси використання механізмів пам'яті, пригадування, аналізу і синтезування, приведення твореного тексту чи його елементів у простіший стан. Тут є цілий ряд аспектів психологічної діяльності людини /автора/, які важко піддаються контролю: *інтуїція, асоціації і алюзії* (натяки), *аналогії*. Оці спонтанність, часом неконтрольованість волею і розумом, іноді й несвідомий характер – потребують зовнішнього контролю.

Усе це враховують фахівці, які досліджують явище творення тексту – а це мовники і психологи, теоретики і практики масової комунікації. Вони свідчать, що помилки в інтелектуальному продукті (журналістському, науковому, художньому творі тощо) дуже часто закладаються ще до того, як перші слова тексту з'являться на папері, – вони виникають у голові, у психіці автора або під її впливом.

Нині завдяки багаторічній дослідницькій і педагогічній роботі ряду українських учених (Р. М. Іванченка, Ф. С. Бацевича, М. Д. Феллера, Н. В. Зелінської, Н. Ф. Непійводи та ін.) доведено важливість урахування механізму породження мовлення. Саме на цьому етапі дослідники виявляють цілий шлейф помилок, які потім фіксуються в тексті. Вони породжуються ментально-психологічними особливостями мовної особистості.

Саме тому дослідники насамперед розрізняють “внутрішнє” і “зовнішнє” мовлення.

“Внутрішнє мовлення”, або, як зазначав О. О. Потебня, “дословесний етап мови” [18, 214] – це та мисленнєва робота, яка відбувається під час підготовки матеріалу, та й навіть підготовки до того, що ми хочемо сказати в усному спілкуванні. ”...Процеси породження мовлення, – підкреслює, наприклад, Флорій Бацевич, – залежать від багатьох чинників, серед яких найважливішими є: мовна здатність людини, організація її інтелекту, оперативне мислення, вся база знань, що міститься в ментальному лексиконі, зокрема мовні та позамовні знання, а також психіка, емоції, почуття мовця та багато інших чинників” [2, 35].

Напрошується порівняння з комп'ютером: база даних, пам'ять – оперативна,

робоча і довготривала... У різних людей вони неоднакові за обсягом, різною є й швидкодійність. Усе як в ЕОМ.

Процес породження мовлення у сучасній комунікативній лінгвістиці трактується як вербалізація думки, її опередметнення за допомогою виражальних засобів мови.

“Результативним, на думку О. О. Леонтєва, акт спілкування може бути за умов наявності в комуніканта певної **системи вмінь**, до яких науковець зараховує:

а) *уміння швидко орієнтуватися в змінних умовах цього процесу;*

б) *правильно планувати своє мовлення й добирати відповідний зміст висловлювання;*

в) *використовувати адекватні меті й ситуації мовлення засоби мови;*

г) *забезпечувати зворотний зв'язок.* [12]

Сучасні дослідники розглядають породження мовлення як складний процес, не завжди усвідомлюваний автором та й далеко не до кінця досліджений науково.

Найсуттєвіші характеристики “внутрішнього мовлення”:

– це мова **для себе**, а не для інших;

– тож далі (в акті самого мовлення – того, що “для інших”) іде своєрідний переклад внутрішньої “заготовки”, “перетлумачення” її (О. Потебня);

– усі дослідники відзначають у внутрішньому мовленні “скорочення звичайного мовленнєвого акту”, редукування. Докладно аналізує ці процеси відомий психолог Л. С. Виготський [4, 293].

За рахунок чого відбувається це скорочення? Відповідає цей же автор: за рахунок того, що не належить до предикатів (предикат – те, що говориться про предмет судження); робить навіть дещо парадоксальний висновок: “Предикативність – основна і єдина форма внутрішньої мови, яка вся складається з психологічної точки зору з самих тільки присудків... Для писемної мови складатися з розгорнутих підметів і присудків є закон, але такий же закон для внутрішньої мови – завжди випускати підмет і складатися тільки з присудків” [4, 318];

– відзначається спрощення синтаксису, а звідси враження уривчастості, фрагментарності заготовленого повідомлення; а за тим – і втрати в тексті.

А як відбуваються операції з формування можливого фрагмента тексту?

Загальний напрям мисленнєво-мовленнєвого процесу визначив Л. С. Виготський у книзі “Мышление и речь” [4]. Він розглядає його як рух “від мотиву, що породжує будь-яку думку, до формування самої думки у внутрішньому слові, а згодом у значеннях зовнішніх слів і, нарешті, в словах”. Це складний процес, пов'язаний з ментально-психологічною і мовною підготовкою людини, рівнем її культури. За спостереженнями нейролінгвістів, мовець часто не має ясного внутрішнього уявлення про те, що йому треба сказати; йому “бракує слів”, тобто досвіду, формулювання виходить неточним, приблизним. Багато помилок виникає (“програмується”) вже на цьому – “дословесному” етапі:

“Люди службу служат, польоти літають, матеріальну частину усувають, а ви тільки спирто-горілчану суміш п'януть... Хто там на лівому фланзі головою не в ногу махає?” (СВ, “Сказав прапорщик”).

Жоден фрагмент думки тут не виформуваний, не осмислений, та так і “викинутий” у зовнішнє мовлення. Це утрируваний, анекдотичний приклад. Але ж якщо вдуматись, то ми щодня і в публічному мовленні, і в засобах масової інформації, і навіть у наукових текстах маємо справу з такими напівфабрикатами думки.

Н. В. Зелінська [5] розгляд психологічних причин авторських помилок також починає з проблем породження мовлення і “труднощів під час “перекладу” з внутрішнього мовлення, під час його зовнішнього втілення.

Ми себе часто інтерпретуємо, пише вона, раз-по-раз зауважуючи в усному мовленні (та й у писемному – П.К.): “Я мав на увазі...”, “Я хотів сказати...”, “Це треба розуміти так...” Потреба в інтерпретації, на її думку, саме й викликається складністю мисленнєво-психологічних процесів внутрішнього мовлення через його індивідуальні особливості з одного боку і обмеженість можливостей – з другого, через приблизне й неповне передавання змісту.

Редактор мусить аналізувати текст і з погляду “дословесного етапу мовлення”, бачити помилки, які зародилися до того, як думка ословлена.

Весь процес породження мовлення – це “поетапне втілення задуму в структури мови” [2, 88). Текст – це переклад того, що думає автор, на мову того, як це вивісти. І тут місце редактора в цій трансформації, можна сказати, смисл редагування: від **що** сказати – до **як** сказати.

Найпростіше процес породження мовлення (за Л. Виготським) для мовця можна виразити формулою *від змісту до вираження*. І тут наближено можемо виділити “дві стадії, що проходять паралельно: *планування* (впорядкування концептуального змісту) і власне *генерація тексту*” з простими операціями: *додавання, вилучування і переупорядковування*. [Див. 9, 87].

Розпочинаючи генерування повідомлення, зазвичай мають тільки *неясну ідею*. Тільки після цього виникає *проблема “вибору” слова*”.

Але психологи і лінгвісти аналізують цей процес докладніше, диференціюючи в ньому кілька операцій:

- ✓ **задум**
- ✓ **членування початкового задуму** (виділення його складників);
- ✓ **категоризація** (подій, явищ, відношень; можна сказати “ословлення ключових компонентів майбутнього висловлювання”)
- ✓ **пропозиціонування** (це вже вибір, прикидка можливої схеми висловлювання)
- ✓ **побудова поверхневої структури фрагмента тексту** [3].

Ф. Бацевич іще додає: **інтегративна модель породження мовлення** [Див. 3, 86-96]. – тобто сформульований варіант.

У Леонтєва О. О. і Рябової Т. В. [13] цей процес подано дохідливіше й простіше:

Уся ця послідовність мисленневих операцій є дуже важливою для розуміння природи авторських помилок, а, отже, й для редакторської роботи.

Стисло прокоментуємо ці основні операції “внутрішнього мовлення”.

Задум (чи мотив). Для того, щоб він з'явився, потрібна спонука, привід, як кажуть науковці, інтенція.

Тут велике значення мають ключові слова задуму як образи думки. О. О. Потебня відзначав *образний характер змісту слова* і вважав, що *слово є засобом розвитку думки й зміни образу в поняття* [18].

Членування початкового задуму (внутрішнє програмування майбутнього висловлювання). Це перехід від цілісного сприйняття ситуації до її складових частин; від потреби і спонуки – до конструювання думки. Автор оперує даними свого досвіду, знань, “слідами”, “записами” в пам'яті, образами й уявленнями. Називають це прототиповим рівнем пам'яті. Що багатший ментальний досвід автора, то вищий рівень майбутнього тексту.

Тут ще нема ословлення. Але вже з'являються (закладаються; можуть намітитися) можливі втрати у формуванні думки, відомі як “економія мовних засобів” (пропуски, скорочення), накладання варіативних синонімічних форм.

Категоризація – віднесення до певного узагальненого типу ситуацій (інакше кажучи, лексиці розгортки і граматичне конструювання). Тут іде наближення тих перших абстрактних уявлень, образних задумів до майбутнього тексту. І тут можлива з'ява своїх помилок.

Футбольний коментатор каже: *“Гравці обох команд багато помиляються, тому що температура поля ще холодна”* – а має на увазі: “поле жорстке”. Думка не категоризована. Без цього не можна переходити до наступного етапу (пропозиціювання).

Пропозиціювання – це вже, по суті, поглиблене осмислення початкового задуму, “пропозиція”, наживлена на певну синтаксичну форму і наповнена лексично, або, як ще кажуть лінгвісти, “ословлена”.

У словничку Ф. Бацевича пропозиція повідомлення (висловлювання) подається як його смисловий інваріант, узагальнений образ ситуації, який описується в повідомленні.

Цей етап вважають глибинно синтаксичним, тобто тільки тепер починають з'являтися словесні, синтаксично оформлені конструкції. Тут той коментатор мав би замінити приблизне і неточне “температура холодна” на “поле жорстке”. Але в нього не було часу, і він пропустив цей етап (пропозиціювання), скористався неживомовною, неідіоматичною формою: про температуру не кажуть холодна чи тепла, вона низька або висока.

Але й на цьому етапі (може найбільше) є свої підводні камені.

По-перше, ми обмірковуємо тему майбутньої публікації зовсім не так, як це буде написано:

* не зупиняємось на відомому для нас, а думаємо над тим, що буде сказано нового; і тут можливі втрати для читача – він може не знати того, що для нас відоме;

* зосереджуємось на предикативних (присудкових) частинах думки, забувши потім поновити пропущені суб'єкти (підметові частини). Тут, редакторе, пильнуй!

По-друге, у нас різна підготовка, різний запас знань – як в обраній темі, так і в мові, що потім позначиться на тексті.

Якщо говорити про мовну підготовку, то її прогалини можуть призвести до виникнення мовленнєвих ненормативностей (девіацій) у процесі породження мовлення, при переході від думки до слова (на етапі “ословлення думки” [2, 34].

Тут спочатку потрібне важливе пояснення ментально-психологічного порядку (про особливості мислення людини, в т.ч. й автора).

Індивідуальний лексикон мовця, на думку дослідників [2, 42 з посиланням на 10,

18] – це не “склад” одиниць, організований, щоб забезпечити пошук і знаходження потрібної, але, радше, чинна система (як у комп’ютерних програмах), в якій кожна одиниця “записана” разом з інструкцією з її користування, з даними про її оперативні можливості, притому за всіма можливими напрямками її вживання і “будується на принципах, які передбачають легкий доступ не лише до певної інформації як такої, але й до інформації, вже категоризованої й класифікованої відповідно до потреб синтаксису [10, 135].

Але в нашому “внутрішньому лексиконі” є й те, чого немає в ЕОМ: це насамперед запас багатючих асоціативних ланцюжків, так чи інакше пов’язаних зі словом або його частинами, це “джерело різних стратегій оперування словом і його включення до складу синтаксичних конструкцій, джерело правил комбінаторики знаків від найпростіших до найскладніших” [10, 137]

Тобто як ми заряджаємо свій інтелект тими “інструкціями”, програмами, як ми збагачуємо свою уяву тими асоціативними ланцюжками, так і маємо. Один залучає яскраві враження, почуття, аналізує проблему глибоко, а інший – бідно, невиразно (тому й не буде сприйнятий читачем). Університетське навчання і є оснащенням інтелекту програмами, зіставними з комп’ютерними і чуттєво-психологічним досвідом, недоступним комп’ютеріві. Тобто ваші програми мають бути значно багатшими, бо вони наповнені вашими живими емоціями, вашим живим інтелектом, який сам – і щомиті – творить свої програми.

Побудова поверхневої структури повідомлення, коли ретельно відбирається словесний “будматеріал” з нашого лексикону і коли, нарешті, формулюється думка. Щоправда, саме формулювання підготовленої думки Ф. Бацевич виокремлює в завершальний етап, який називає **інтегративною моделлю породження мовлення**. Авторами цієї моделі він називає американських, німецьких та російських лінгвістів (Н. Хомський, Е. Ланг, Дж. Соммерс, О. Кубрякова). Дуже важливий нюанс: ці фахівці підкреслюють, що процес вербалізації здійснюється не суворо поетапно, а з можливими порушенням порядку стадій у різних типах мовлення, пропусками тощо.

На це звертав увагу й наш відомий дослідник редакторської справи Р. Г. Іванченко. Він пояснював: “Фраза немовби передає не саму думку, а оту послідовність, оту черговість, в якій спливли і були зафіксовані в слові складники думки. Ці складники подані словами, але самі слова поставлені не в тому порядку, що узвичаєний як норма літературного мовлення, а в тому, в якому спливали у свідомості автора” [6, 241]

Далі він наводить приклад. В одній з передач Українського радіо диктор так оголосив назву передачі: “*Лекція для студентів-заочників з німецької мови першого року навчання*”. Раніше ми це класифікували як хибний смисловий зв’язок (тема 8). Тепер бачимо, звідки взявся той химерний зв’язок. Р. Г. Іванченко пояснює: “Фраза зафіксувала порядок появи в свідомості мовця всіх складників думки”. Всі потрібні для повідомлення елементи є, “але вони ще не мають звичної форми”, тобто потрібної мовно-структурної викінченості. Наблизивши (звівши до купи) елементи потрібного смислового зв’язку, маємо відредагований фрагмент: “*Лекція з німецької мови для студентів-заочників першого року навчання*” [6, 242].

Ось ще один приклад подібного накладання складників думки.

23.07.2005 року проректор НПУ ім. М. П. Драгоманова починає свій виступ на Радіо “Ера” так: “*Приємно сказати, що кампанія не закінчилася...*” (йдеться про набір до університету). Чому це приємно сказати? Очевидно, ще приємніше було б, якби вона тривала весь рік?.. А причина, виявляється, ось у чому. Те “приємно сказати” готувалося для іншого фрагмента, і воно ще раз прозвучало трохи пізніше: “*Дуже приємно, що цього*

року великий конкурс був не лише на гуманітарні факультети, а й на фізичний, хімічний...” Але у вступній частині кореспондент поздоровила гостя з тим, що вступна кампанія закінчилася. Тож перша заготовлена фраза уже стартувала, а тут треба було зненацька переорієнтуватися і відповісти на репліку ведучої програми. Це помилка структурування елементів висловлювання, порушення їх порядку.

Так само з пропусками елементів пропозиції (сформульованої думки). Як вони виникають?

Як сказав одного разу Данило Яневський (на той час – ведучий 5-го каналу ТБ): “Здрастуйте, що прийшли...” Тобто повна фраза була така: “Здрастуйте і спасибі, що прийшли”.

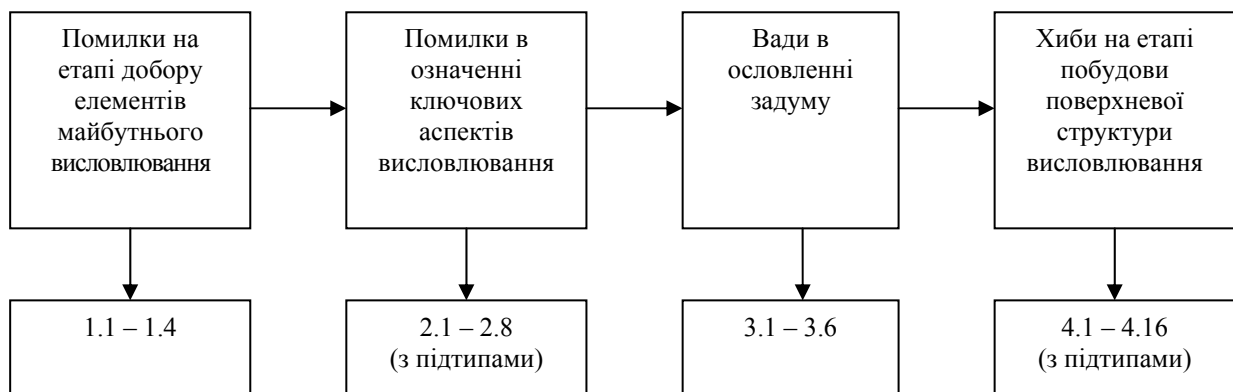
Тепер нам має бути зрозуміло, що зовнішнє мовлення, творення тексту (той “переклад” з внутрішньої мови на зовнішню) не є вичерпно підготовленим на перших етапах породження думки. “Переклад” – уже зовсім окрема дія; вона є переструктуруванням того, що ми сотворили у своєму внутрішньому мовленні. Іншими можуть бути слова, якими ми користувалися “для себе”, іншим буде синтаксис. Як каже про це Л. Виготський, “перехід від внутрішнього до зовнішнього мовлення є складна динамічна трансформація – перетворення предикативної й ідіоматичної мови на синтаксично розчленовану і зрозумілу для інших мову” [4, 328].

Тепер нам стає зрозумілою загальна специфіка редагування цього “перекладу”. Вона полягає в особливостях добору і використання засобів мовного коду, в урахуванні стильової і стилістичної специфіки конструювання повідомлень.

Тут є окреме доволі широке поле девіацій та комунікативних невдач, для орієнтування на якому редакторові недостатньо знань тільки “правильної граматики”. Треба володіти основами комунікативної лінгвістики, особливостями традиційно-української (ідіотнічної) системи мовлення, способами та стереотипами мовного вираження.

Систему комунікативних девіацій (“комунікативних невдач”) розробив Ф. Бацевич [Див. 3, 235–249]. Подаємо розроблений автором підручника варіант таблиці з адаптацією до потреб практичного редакторського аналізу і переважно на матеріалі власних спостережень за публікаціями.

Комунікативні девіації,
пов’язані з мовним кодом

1. Помилки на етапі добору елементів майбутнього висловлювання

- 1.1. **Подвійне позначення (накладання) якогось аспекту початкового задуму.** (Результат – тавтологічність)
- 1.2. **Економія мовних засобів, пропуск необхідного елемента думки /майбутнього висловлювання/.** (Результат – втрата смислу або його спотворення)
- 1.3. **Неоднорідність елементів, підібраних для сурядного логічного переліку**
- 1.4. **Неточне ословлення часових відношень** (категорія часу)

2. Помилки в означенні ключових аспектів майбутнього повідомлення

- 2.1. **Чітко не категоризовано основний задум (ключовий аспект) майбутнього повідомлення**
- 2.2. **Абстракції замість точної категоризації**
- 2.3. **Зміщення в означенні суб'єкта дії**
 - 2.3.1. Неправильна категоризація суб'єкта дії
 - 2.3.2. Підміна (втрата) суб'єкта дії, з позиції якого викладається матеріал (подія)
- 2.4. **Аномальні випадки категоризації дії, процесу**
 - 2.4.1. Дієслівний (або іменниковий) предикат належить до вищого рівня абстракції
 - 2.4.2. Помилки категоризації результату дії
 - 2.4.3. Невиправдане поєднання процесу дії та її результату
 - 2.4.4. Неврахування просторових обставин дії
- 2.5. **Аномальні випадки категоризації стану**
- 2.6. **Подвійна категоризація (накладання елементів категоризації)**
 - 2.6.1. Подвійна категоризація результату події
 - 2.6.2. Накладання значень суб'єкта дії і його властивостей
 - 2.6.3. Подвійна і/або неточна категоризація умов та обставин, за яких відбувається дія, процес, описується стан (обставини)
- 2.7. **Накладання елементів початкового задуму; спроба поєднати різні (часто непоєднувані) його аспекти**
- 2.8. **Різноманітні невимушені, підсвідомі смислові перестановки (інтерференції) елементів повідомлення** (імен і прізвищ, авторів і назв творів, географічних назв, сплутування слів одного семантичного поля, паронімів, морфологічних форм тощо).

3. Вади в ословленні задуму

- 3.1. **Різноманітні персоніфікації, підміни істинного суб'єкта дії** (в термінологічній системі Ф. Бацевича – **добір нестандартного конверсива**)
 - 3.1.1. Порушення в зображенні картини світу, фізичних дій, станів, процесів тощо
 - 3.1.2. Стилістично невиправдана персоніфікація предметів, абстрактних понять
 - 3.1.3. Заміна імені істинного суб'єкта дії назвою тієї дії, яку він виконує
- 3.2. **Приблизне, невластиве для живої мови ословлення думки** (неідіоматична лексикалізація назв речей і людей, дій, процесів, станів)
- 3.3. **Надлишкове ословлення початкового задуму** (надлишкова лексикалізація, плеоназми – порушення принципу ненадлишковості)
- 3.4. **Недоословлення думки** (порушення принципу смислової повноти)
 - 3.4.1. Змістове “скорочення” задуму під час його ословлення
 - 3.4.2. Пропуск важливого (необхідного) смислового елемента тексту
- 3.5. **Контамінація несинонімічних предикатів**
- 3.6. **Накладання фразеологізмів**

4. Хиби на етапі побудови поверхневої структури висловлювання

І. Логіко-синтаксична структура висловлювання

- 4.1. **Невідповідність семантики дібраного лексичного матеріалу та поверхневої структури висловлювання головній думці**
 - 4.1.1. Вихід на зовнішнє мовлення (на текст) без точного уявлення про ключові його елементи /у Ф. Бацевича – невідповідність фрагмента головній асерції пропозиції/

- 4.1.2. Невідповідність лексичного елемента (словосполуки) сформульованій пропозиції – головному задуму висловлювання
- 4.1.3. Недодуманий зміст предиката
- 4.2. Невдале ословлення елементів початкового задуму, накладання їх
- 4.3. Невідповідність лексеми (лексичного фрагмента) рівню семантичного узагальнення пропозиції
- 4.4. Предикат поєднано “не з тим” вузлом (з хибним суб’єктом дії)
- 4.5. Зміщення в оцінних нюансах
- 4.6. Різноманітні зміщення (при побудові поверхневої структури)
 - 4.6.1. Приблизне, погано контрольоване поводження зі словом на етапі поверхневої структури (як головна причина алогізмів)
 - 4.6.2. Невизначеність логічного зв’язку між фрагментами синтаксичної структури
 - 4.6.3. Логічні розриви в побудові синтаксичної структури (непоследовність у розвитку думки, смислове роз’єднання слів)
- 4.7. Помилки невдалого вибору синтаксичних форм (конструкцій)
 - 4.7.1. Зміщення смислу речення після перебудови синтаксичної структури
 - 4.7.2. Скорочення синтаксичної структури
 - 4.7.3. Контамінація в синтаксичній побудові
 - 4.7.4. Неузгодження синтаксичних структур
- 4.8. Контамінація в предикативній частині висловлювання
 - 4.8.1. Контамінація в двох варіантах ословлення думки
 - 4.8.2. Несинонімічний предикат
 - 4.8.3. Зміни в межах дієслівного керування
- 4.9. Мимовільні обмовки при намаганні мовця приховати якусь інформацію
- 4.10. Неточний вибір модальної рамки

II. Лексико-семантична структура висловлювання

- 4.11. Несинонімічна (квазісинонімічна, нібисинонімічна) стала словосполучення
- 4.12. Невідповідність лексеми нормам сполучуваності конкретної мови (добір лексем, що суперечать загальній стилістичній, стильовій та тематичній “тональності” висловлювання і тексту загалом)
- 4.13. Вплив аналогії на граматичні форми (зокрема, “сліди” думання російською мовою)
- 4.14. Добір лексеми, паронімічної нормативній
- 4.15. Втрата контролю за ствердно-заперечним спрямуванням у реченні (пригоди частки “не” в тексті)
- 4.16. Трансформації у складі сталих виразів.

Ілюстративний матеріал до наведених типів комунікативних помилок подано нижче (вибірково), докладніше див. посібник автора [11]

Проаналізуємо групи помилок, що виникли в наших публікаціях у результаті особливостей породження тексту, тобто на етапі внутрішнього програмування висловлювання.

Головна установка для автора побудови тексту – на всіх етапах дбати про кінцевий результат. І при доборі елементів майбутнього повідомлення, і при означенні ключових його аспектів, і під час ословлення фрагментів, і, нарешті, під час побудови поверхневої структури висловлювання. Це можна відносити до стратегії конструювання тексту. Менше приблизності. Успіх мовця залежить від дисциплінованого мислення.

1. Помилки на етапі добору елементів майбутнього повідомлення (або “членування початкового задуму”)

Смисли, які хоче висловити мовець (автор), мають бути якомога точніше співвіднесені з мовними структурами і мовними одиницями. При цьому добір мовних елементів, згідно з задумом мовця, регулюється найважливішим у комунікативній лінгвістиці **законом повноти і ненадлишковості** в ословленні мисленневих задумів. Забезпечення редактором вимог цього закону лежить в основі професійного володіння мовним кодом. Дуже важливо при цьому вільно (вправно) володіти ідіотнічними, тобто традиційними для української мови способами і стереотипами вираження.

І тут є кілька характерних типів помилок:

- 1.1. *Подвійне позначення якогось аспекту майбутнього повідомлення; як наслідок – тавтологічність*

У Ф. Бацевича цей тип помилок називається накладанням виділених адресантом аспектів початкового задуму. Інший термін для цього поняття – надлишкова лексикалізація /або надлишкове ословлення (експлікація) виділених аспектів задуму/.

В. Є. Мамушин [14] про цей тип помилок пише: “Повтори мовних одиниць [та очевидно й змістових, смислових – ПК] зумовлені перемкненням уваги у процесі формування конструкції (неусвідомлене дублювання уже записаних компонентів); надлишкове вираження складників задуму”.

Такі помилки призводять до надлишковості, тавтологічності. Іноді їх називають неусвідомленим дублюванням уже оцінених компонентів.

“У Севастополі відкрили той заклад для психічно з’їханих з глузду” (Ліна Костенко. Записки укр. самашедшого. – К., 2011. – С. 66) – накладено два варіанти ословлення початкового задуму: 1) ‘для з’їханих з глузду’ і 2) ‘для психічно хворих’. Мовець мав би вибрати один. /Але тут слід мати на увазі, що наведений фрагмент – не помилка авторки, а цілеспрямовано вжитий стилістичний прийом/.

“Чи зможуть скупити землю спекулянти для перепродажу?” (Партнер, 30.08.2011) – знову наклалися два варіанти початкового задуму: 1) ‘Чи не скуплять землю спекулянти?’ і 2) ‘Чи не буде земля перепродана?’. Вийшов плеоназм: спекулянти – це й є ті, хто перепродує. Редактор може вибрати той або той варіант, вони рівноцінні.

“Андрій без сорочки бігав по залу, показуючи голову з ірокезом” (Газета по-українськи, 3.10.2006) – бігав по залу, хизуючись стильною зачіскою “ірокез”. Зачіска на голові (той “ірокез”) теж є плеоназмом.

Тут маємо справу з порушенням правил поєднання смислів слів, зокрема правила про те, що

будь-який аспект початкового задуму має бути ословлений один раз.

- 1.2. *“Економія мовних засобів”*
(або неповнота ословлення виділених аспектів)

Йдеться про пропуск необхідного елемента думки (майбутнього висловлювання), що призводить до втрати смислу або його спотворення.

“Один дзвінок – і вам оформлять свідоцтво про смерть, виготовлять вінки” (Реклама ритуальних послуг). Тут пропущено словосполуку “/смерть/ близької людини”. Вийшла нісенітниця: небіжчик сам собі замовляє ритуальні послуги.

“...висловила співчуття тим, хто загинув на Майдані” (Власенко, 5-й канал ТБ, 21.02.2014) – пропуск обов’язкового смислового елемента “близьким і рідним тих, хто загинув...”.

“З п’яти мільйонів доларів, обіцяних Абхазії Росією, отримано лише п’ятсот” (ВР, Яценюк, 10.03.2014) – “п’ятсот доларів”? Очевидно, “лише п’ятсот тисяч”. Недоословлення початкового задуму – спотворення його змісту.

“Відвертаємось від найріднішої людини напризволяще” (УР-1, реклама боротьби з алкоголізмом, 13.04.2011 і щодня) – очевидний пропуск у тексті: залишаємо її напризволяще. І тоді це помилка “недоословлення думки”.

- 1.3. **Недотримання логічної однорідності виділених аспектів у сурядних зв'язках**

“Футболісти покидають стадіон без настрою і трьох очок, під свист трибун”. “Трьох очок” – не підпадає під обрану мовцем логічну основу. Цю думку слід ословлювати окремо.

“Якщо терміново не взятися за ремонт унікальної пам'ятки /Горянської ротонди в Ужгороді/, вона може зникнути з лиця землі. Бо вже сьогодні в ній протікає покрівля, а неповторні фрески на стінах вкриваються вологою, мохом та людською байдужістю” (День, 3.11.2006). Відома вже нам помилка “не ряд”. Автор підібрав для сурядного зв'язку неоднорідні елементи. Важливо зрозуміти, що помилка виникла ще на етапі внутрішнього мовлення, автор “економив” мовні засоби і втиснув у перелік неоднорідний фрагмент окремої думки. І вийшла нісенітниця: фрески покриті людською байдужістю. Останню словосполучку слід розгорнути в окреме речення, напр.: “Усе це – результат людської байдужості й безвідповідальності чиновників”.

- 1.4. **Неточний добір заготовок для ословлення часових відношень**

“Батько Чацького помер у дитинстві” (Із шкільного твору). Заготовки внутрішнього мовлення були такі: (1) ‘Батько Чацького помер...’; (2) ‘Хлопець був тоді ще дитиною’. Далі треба було знайти узвичаєну в мові (ідіоматичну) форму стислого вираження думки. Важливо, щоб при цьому мовець не порушив часових відношень (‘це було давно, коли герой іще був дитиною’). Можливий варіант виправлення: “Ще в дитинстві Чацький втратив батька”.

Загальний висновок для першої групи девіацій:

Порушення принципів смислової повноти і ненадлишковості в ословленні аспектів початкового задуму призводить до тавтологічності або, навпаки, смислової недостатності, втрати логіки висловлювання, ускладнення інтерпретації його глибинного смислу адресатом.

2. Помилки в означенні ключових аспектів майбутнього повідомлення

- 2.1. **Невдале ословлення елементів початкового задуму, накладання їх (непродумані один або кілька ключових моментів)**

Йдеться про “процес розчленування на аспекти, варті згадки” (В. Чейф). Образно – “ще не мова, а ідеї”.

Відбувається наближення виділених на першому етапі аспектів початкового задуму до достатньо стандартизованих лексичних і граматичних структур, характерних для української мови. Насамперед ідеться про ословлення категорій дії, процесу і стану. Воно здійснюється за певними мовними закономірностями. Найважливішим семантичним законом під час ословлення стану (особи або природи) тут є **одичність категоризації**.

Процес категоризації не повинен супроводжуватись накладанням синтаксичних структур, у яких реалізуються назва стану й причини, що його викликають.

○ 2.2. *Порушення в зображенні картини світу: фізичних дій, станів, процесів тощо*

“Нога Адріано уже двічі сказала своє слово... Хоча один м'яч він забив головою” (СТБ, 5.02.2004, футб. репортаж). Як образне це висловлювання можна було б сприйняти, якби йшлося про самого Адріано. Забивши два голи, він справді ‘сказав своє слово’, тобто виконав свою роль нападника. Про ногу можна говорити, але в іншому варіанті: що ‘вона виконала своє призначення’.

“Латиноамериканські сценаристи з’їли б собі лікті по плечі – побачення відбулось під акомпанемент гітарної музики, пристрасних поглядів і неприродних реплік кавалера...” (Наталія Світайло. Мильні казочки, шиті білими нитками // УМ, 27.10.2006). – (з)гризли б собі лікті (авторка посилювала експресію фразеологізму, однак “лікті по плечі” все ж неприродно). Слід також виправити синтаксичну помилку порушення зв’язку між однорідними членами і узагальнювальним словом (*під акомпанемент поглядів*), підшукавши спільну “заголовну” словосполучу, яка б узгоджувалася з переліком: наприклад, “з усіма атрибутами жалісливого кінодива: гітарною музикою, пристрасними поглядами і неприродними репліками кавалера...”

Втрата координації ментальних операцій внутрішнього мовлення з кінцевою метою – з пошуком майбутнього висловлювання.

○ 2.3. *Аномальні випадки категоризації стану*
(девіації, пов’язані з недотриманням законів категоризації стану)

“Фільм (“12 подвигів спецназу”) – про хлопців, які присвятили своє життя військовій справі, у них загострене відчуття самовідданості” (Спецназ у режимі реаліті” // День 9.02.2007) – загострене почуття відповідальності. Помилка, що виникла на етапі породження думки: неідіоматично ослівлено стан особи (“хлопців”); автор мав на увазі два його аспекти – ‘самовіддані хлопці’ і ‘загострене почуття відповідальності’.

Ф. Бацевич формулює ще один закон:

Процес категоризації не повинен супроводжуватись накладанням синтаксичних структур, у яких реалізуються назва стану й причини, що його викликають.

Називає його одним із найважливіших законів категоризації стану людини або природи [3].

○ 2.4. *Аномальні випадки категоризації дії, події, процесу* (Дієслівний або іменниковий предикат належить до вищого рівня абстракції; помилки категоризації результату дії; невиправдане поєднання процесу дії та її результату; неврахування просторових обставин дії).

“На початку світової війни Шварцбард добровільно вступає до Іноземного легіону, а потім якимось чином опиняється солдатом в пішому французькому полку” (Юрій Краснощок. Лідера знайти і знищити // З рук. до Вітч. № 7–8. – 2006. – С. 46) – опиняється в піхотному полку. Наклалися дві фразеологічні словосполучки: ‘опиняється в полку’ і ‘служив солдатом у полку’. Можна також трактувати як невдала категоризація події: Опиняється – просторово – де? “Опиняється солдатом” оформлено як інструмент дії. Так не кажуть.

○ 2.5. Абстракції замість точної категоризації

“ЗМК здійснюють контроль масової свідомості через зваблення публіки особливою чуттєво-знаковою реальністю мас-медіа, яка має виразну схильність до саморозмноження, надмірного нарощування знаків” (з рук. до ВОУ. – 2004. – № 2) – реальність має схильність? До саморозмноження?

Варіант виправлення: “Контроль масової свідомості здійснюється через приналежність публіки особливою чуттєво-знаковою реальністю мас-медіа, яка має виразну тенденцію до множення...” Таким чином усувається й прихована синонімічна тавтологія: ‘ЗМК’ – ‘мас-медіа’, або логічна помилка розрізнення тотожного.

○ 2.6. Подвійна категоризація, накладання елементів категоризації

(подвійне ословлення результату дії; накладання значень суб’єкта дії і його властивостей; подвійна і/або неточна категоризація умов та обставин, за яких відбувається дія, процес, описується стан /обставини/)

Іноді в автора поєднаними виявляються суперечливі варіанти категоризації:

“Влада, може, й думає її /Юлію Тимошенко/ випустити, але не знає, як це зробити по-людському. Тому старатимуться, аби вона ніколи не вийшла на волю” (Коли випустять Юлію Тимошенко? // Укр. слово, 10.08.2012) – тут логічна суперечність: або влада “думає, як випустити Ю. Тимошенко”, або вона і не збирається цього робити. Редактор має зупинитися на вірогіднішому: “влада й не думає відпускати її на волю”. Крім того, треба виправити неконтекстні “старатимуться” на намагатимуться; і “модне” ‘аби’ на ‘щоб’.

○ 2.7. Зміщення в означенні суб’єкта дії (неправильна категоризація суб’єкта дії; стилістично невиправдана персоніфікація суб’єкта дії, вираженого абстрактним або “неживим” поняттям; заміна імені істинного суб’єкта дії назвою тієї дії, яку він виконує; підміна /втрата/ суб’єкта дії, з позиції якого викладається матеріал /подія/ тощо)

“Ситуація на ринку телерадіочастот стримує зростання рекламних бюджетів, що надходять” (“День”, 30.11.2009) – бюджети нікуди не надходять; і не про них мова. Це хибний суб’єкт дії. Автору слід би було уявити, що він, власне, мав говорити про доходи від реклами, інакше кажучи, точно категоризувати свій задум. Тим паче, що це ключовий (предикатний) елемент думки.

“Локомотив поїзда не встиг загальмувати і протаранив машину навпіл” /йдеться про маленькі “Жигулі”/ (Газ.по-укр. 14.09.2006). 1) Очевидно, тут суб’єкт дії – машиніст. Це він “не встиг загальмувати, і локомотив таранив машину”. 2) У словосполучі “протаранив навпіл” суперечність між словами: величезний локомотив розколов навпіл маленьку машину. Він її або таранив, або зім’яв, або розтрощив, або відшвірнув убік.

“На книжці американського педіатра Бенжамена Спока “Дитина і догляд за нею” виросло не одне покоління дітей” (Порадниця, 5.04.2007) – можна подумати, що книга Спока – з розряду дитячої літератури.

Варіант виправлення: “На книжці... Спока... набувало педагогічних знань і навичок не одне покоління батьків”.

○ 2.8. *Втрата суб'єкта дії*

“Вже місяць, як Майклу виповнилося 30. У нього є все, про що він мріяв: цікава робота, власний дім і улюблена дівчина Джейн. Але дізнавшись /це ще “він”/, що Джейн чекає дитину, вона /тепер уже “вона”/ боязко спасувала перед реальністю, злякалася, що його мрія про щастя розіб'ється об суворі будні” (Ж-л “Кіно Дайджест” № 10, жовтень 2006, анонс фільму “Прощальний поцілунок”). Тип помилки – аномальна логіко-синтаксична структура, яка виникла на етапі побудови висловлювання: непідготовлена, мимовільна, неусвідомлена підміна суб'єкта дії у фрагменті: (спочатку події викладаються з позицій Майкла, а потім без “перемикання” – з позицій Джейн).

Можливий варіант виправлення: “Але вона, дізнавшись, що чекає дитину, спасувала перед реальністю. Джейн злякалася, що мрія Майкла...” або “Але Джейн, дізнавшись, що чекає дитину, спасувала...” Доредаговуються й інші стилістичні огріхи: 1) “У нього є все, про що він мріяв...” – вилучається “він”, займенникова тавтологія. 2) “Боязко спасувала..., злякалася...” – слова, що позначають одне і те ж почуття, це логічний повтор, плеоназм.

“Трансляція опери /’Борис Годунов’ в ’Большом театре’/, *напевне, не залишить без уваги й українських телеглядачів*” (“Газета 24”, 28.04.2007) – “Трансляцію... не залишать без уваги й українські телеглядачі”. Суб'єкт дії – не трансляція, а глядачі.

До неточної категоризації маємо віднести й *похибки в користуванні термінами і визначеннями*

Звернемо й тут увагу на стратегію конструювання пропозиції (повідомлення).

○ 2.9. *Випущення з уваги основного задуму майбутнього повідомлення при категоризації окремих його аспектів*

Часто мовець чітко не категоризує (не “ословлює”) ключовий аспект майбутнього повідомлення, тобто основний задум. І тим порушує ще один закон:

категоризацію окремих елементів висловлювання слід постійно зв'язати з кінцевою метою,

тобто з тим мотивом, тою інтенцією, про які говорять фахівці з комунікативної лінгвістики. Спочатку категоризуй свій задум! І лише потім приступай до категоризації окремих фрагментів. Це як у логіці доведень: теза, яка має бути сформульована гранично чітко і яку протягом усієї дискусії тримають в увазі.

Інакше категоризація окремих аспектів не працює на головну мету висловлювання. Якщо чітко не уявляти собі задум майбутнього повідомлення, то мовця підстерігають численні комунікативні невдачі: абстракції замість точної категоризації; різноманітні зміщення в означенні суб'єкта дії; накладання елементів початкового задуму тощо.

Наведений нижче приклад потребуватиме доволі докладних пояснень, однак він є показовим для цього типу девіацій.

“Довгі століття торгівля полягала саме на обміні предметів. У сільськогосподарських країнах вартість різного майна перераховувалась на збіжжя. Народи, які переважно займалися тваринництвом, розраховувалися худобою. Популярним товаром при розрахунку була сіль. Охоче міняли товари також на мед та хутра” (Маєвська М. Народження гривні // Обрії Батьківщини, Бровари, 12.04.2007). Виправляємо: 1) торгівля була заснована на обміні... (відбувалася у формі обміну). Мовна девіація – в

неправильному керуванні: *полягати в чому*, тобто *зводиться до чого*. Головне ж, що авторка не з'ясувала ключового аспекту майбутнього повідомлення – а це еквіваленти обміну, а найбільш ходові товари – це “своєрідна валюта”. Тому в неї виникли дивні твердження: “розраховувалися худобою”. Певно, можна говорити й про прямий обмін, але суть ключової думки /чи як нині кажуть “месіджу”/ – це еквівалент обміну. І це не означає, що покупець обов'язково й натурально віддає корову за 20 пар чобіт. Він набирає товару на ціну однієї корови (чи “півкорови”). І віддає в обмін інший товар.

Тобто якщо ми (автор – журналіст, науковець) хочемо успішно комунікувати, ключовий задум треба тримати в голові весь час, на всіх етапах добору і конструювання пропозиції. Інакше в зовнішньому мовленні виникатимуть розмиті твердження.

Можливий варіант виправлення: “Протягом багатьох століть торгівля велась у вигляді обміну виробами і предметами. Еквівалентом, своєрідною “валютою” служили деякі найходовіші товари – сіль, мед, хутра. У сільськогосподарських країнах вартість різного майна перераховували на вартість (міри) збіжжя. Народи, які займалися переважно тваринництвом, прицінювалися худобою”. Йдеться, отже, не про “популярність” товарів, а про їх використання як своєрідної валюти. Це система еквівалентів.

3. Вади в ословленні задуму /Мовленнєві девіації на етапі пропозиціювання/

На цьому етапі відбуваються лексична розгортка і граматичне конструювання.

У класифікації комунікативних помилок Ф. Бацевича на першому місці названо добір нестандартного конверсива.

○ 3.1. *Добір нестандартного конверсива*

Конверсиви – це групи слів, які виражають зворотні зв'язки висловлювань без зміни загального значення їх: “*Каспаров виграв у Іванчука*” і “*Іванчук програв Каспарову*”. Тут – суворо стандартний конверсив, який відповідає закономірності ролей членів (елементів) пропозиції загальній спрямованості її. Порушення ж цього закону призводить до цілого ряду помилок.

Верховна Рада розглядала ситуацію у зв'язку з переходом “Укртелекому” на повну оплату послуг з телефонного зв'язку інвалідами Великої Вітчизняної війни. Депутати не шкодували пристрастей і дошкульних слів щодо немилосердності й антиморальності зв'язківців, які “*залізли в кишеню німечних, хворих захисників Вітчизни і визволителів Європи*”. А причина, виявляється, в тому, що сама ВР в законі зробила запис, який і позбавив пільг цю шановану категорію наших громадян: “*ветерани війни сплачують 50 відсотків ціни послуги, а інваліди – 100 відсотків*”. Тобто помилки припустилася якраз Верховна Рада, і трапилася вона в одному лише слові: не “сплачують”, а “мають пільгу” (або якщо “сплачують”, то не “100 відсотків”, а “0 відсотків”). А ціна виявилася політична! (ВР, 22.03.2007).

До нестандартних конверсивів можемо віднести й порушення нормативної ситуації, яку можна було б назвати “заміною імені істинного суб'єкта дії іменем тієї дії, яку він виконує”;

“*Удар по воротах своєї мети не досяг*” (ТРК “Київ”, квітень 2005).

“Удар не досяг мети” – якраз той нестандартний конверсив. Загальній спрямованості шуканої пропозиції відповідають стандартні конверсиви: гол не вдалося забити, нападник промахнувся чи не влучив у ворота, м'яч не влетів у ворота; нападник не

забив гол... Можна вибрати. Ще можливий варіант виправлення: удар виявився невлучним.

Можемо помітити, що серед варіантів цього типу помилок – чимало різноманітних стилістично невиправданих персоніфікацій (персоніфікують абстракції, неживі предмети тощо). Часто це порушує картину світу.

“А старий дах розводить у кінофонді сирість і робить температурні перепади” (Кіно в мішках // День, 15.02.2007). Варіант виправлення: “А старий дірявий дах є причиною сирості і постійного холоду в приміщенні”.

У виправленні студента трапилася ще одна похибка, яку можна кваліфікувати під цей же тип: “сприяє перепадам температури”. У слова “сприяє” – позитивний стилістичний відтінок. Антонімічні до нього слова – спричиняє що, є причиною чого, призводить до чого (далі ми назвемо й цю помилку – як несинонімічний предикат – див. у 4-му підрозділі).

За Ф. Бацевичем [3], у випадках побудови висловлювань, що позначають фізичні дії, які здійснюються частинами тіла людини, нормативним є таке “ранжування” значеннєвих ролей майбутнього висловлювання:

<p>ім'я людини + предикат фізичної дії + назва частини тіла, що здійснює дію (Іван тупав ногами)</p>
--

○ 3.2. *Неідіоматична лексикалізація*
(неживомовність у словосполучках)

Йдеться про добір різноманітних незвичних, неконтекстних лексем чи словосполук, які не відповідають загальному смислові пропозиції, є незвичними, неідіоматичними в пропонованому фрагменті. Мовленнева традиція виробила звичний (узуальний) для нашої мови набір семантичних одиниць, які не слід ігнорувати. Не треба, наприклад, казати “я підійшов до того, хто виробляв посуд із глини”, бо є звичне для людей “підійшов до гончаря”, не “той, хто здійснює поїздки якимось видом транспорту”, а пасажира. А таких “розгорток” у нашій журналістиці, в усному мовленні чимало.

Тобто йдеться про приблизне, невластиве для живої мови ословлення думки – про неідіоматичну лексикалізацію (зокрема, назв речей і людей; дій, процесів, станів і т.п.)

“Микола пішов, часто повертаючи голову назад” – раз по раз озираючись.

“Я б хотіла купити сукню для мене” – для себе.

А ось цілий букет таких неживомовних “лексичних клякс” в одному невеликому абзаці:

“Перша куля попала [влучила] Семену Васильовичу в плече. І хоч рана була поверхова, Петлюра впав... Друга куля вцілила в [зачепила] підборіддя з правого боку, зробивши також поверхову рану [завдавши поверхової рани], третя і четверта потрапили [вцілили] в живіт з правого боку. Хоч ці дві кулі й нанесли тяжкі рани [завдали тяжких ран] шлунку [шлункові], але вони не стали причиною фатального кінця [не вони були фатальними]. Смертельною виявилася п'ята куля...” (Юрій Краснощок. Лідера знайти і знищити // З рук. до Вітч. № 7–8 – 2006. – С. 45–46)

Часом авторам не вдається нормально виформулювати дії, процеси, стани...

“Первинним учнівським колективом у школі є класний колектив, з допомогою якого

педагоги надають позитивну виховну дію на всіх учнів класу” (П. Щербань. Шкільна практика – важливий етап формування педагогічної культури // ВОУ № 4 – 2005, додаток) – “за його участю педагоги позитивно впливають на всіх учнів”.

Великим майстром фіксування тих недодуманих, неконтрольованих розумом девіацій дословесного етапу був А. П. Чехов:

“Он потерял свою новую форменную фуражку и веру в человечество... Кто я, ежели взглянуть на меня с точки зрения? Синоним какой-то и больше ничего”. Якщо йдеться про “логіку”, то головна помилка тут – “зіставлення незіставного”.

○ 3.3. Накладання синонімів

“Коли я вчилася в гімназії, мене товаришки звали “покритчучка” і сахалися товаришувати зі мною” (Осьмачка Т. Старший боярин) – автор “гібридизував” два синоніми: ‘сахалися мене’ і ‘не хотіли товаришувати зі мною’.

○ 3.4. Надлишкова лексикалізація

“Сташинський /майбутній убивця Ст. Бандери/ прикинувся, що він нібито зав’язує шнурок на черевіку” (Юрій Краснощок. Лідера знайти і знищити // 3 рук. до Вітч. № 9–10 – 2006). Надлишковість у тексті: 1) лексема *нібито*; і 2) *шнурок на черевіку* – як плеоназм. Крім того, “прикинувся” – русизм, треба удав. Відредагований варіант: “Сташинський удав, що зав’язує шнурок”.

○ 3.5. Накладання і спотворення фразеологізмів

“Перше, що кидається у вічі, це велика кількість людей, які прийшли попрощатися з Шеварднадзе” (Григорій Жигалов, ТСН /1+1/, 13.07.2014) – впадає у вічі. Спотворений при калькуванні фразеологізм (від “бросается в глаза”).

“Відтоді за ним і слід загуб” /за викраденим російськими спецслужбами у Празі російським громадянином Торубаровим/ (Ол-др Шиманський. Трилер на злітному полі // УМ, 29.05.2013) – і сліду не стало, і слід захолов, і слід пропав тощо.

“Відмовитися? Так, це буде найкращим виходом” (3 рук. до Вітч. № 3–4 – 2004) – виходом із становища (або порятунком).

○ 3.6. “Недоословлення” думки

“Підвищення життя відбудеться...” (Р. Ера, 31.03.2005) – рівня життя.

“З осені минулого року актори /“Кролики”/ живуть майже на колесах” (День, 11.01.2002). Чому “майже на колесах”? На осі колісних пар? Може, “...майже весь час на колесах”?

“За хорошу службу мене нагородили дошкою пошани”. (З “колекції” “Веселі світлиці” – СВ, 7.10.2005) – мій портрет вмістили на дошку пошани.

“... брав участь у всіх чотирьох шайбах команди /“Сокіл”/” (Новий канал, 21.05.2002).

Потрібно поповнити лексичні елементи, які не були виформульовані у внутрішньому мовленні: “брав участь у комбінаціях, які завершилися взяттям воріт (чи забитими шайбами)”. Треба було виділити в задумі два етапи події, про яку розповідає коментатор, а саме **дію** та її **результат**.

4. Хиби на етапі побудови поверхневої структури висловлювання

На цьому етапі має бути обрана синтаксична конструкція. На її основі відбувається остаточне ословлення фрагментів і всього повідомлення лексичними елементами – словами і словосполученнями, заготовленими на попередніх етапах внутрішнього мовлення. Тут перед мовцем постають дві вимоги: 1) точного граматичного і живомовного оформлення згідно з передбачуваною для тих “заготовок” позицією в синтаксичній схемі та 2) узгодження з семантичним, змістовим задумом усього висловлювання. І тоді ми /автор і редактор/ постаємо перед двома групами девіацій:

- аномальна побудова поверхневої синтаксичної структури повідомлення (I)
- аномальна побудова лексико-семантичної структури повідомлення (II) [3, 235].

На цьому завершальному етапі внутрішнього мовлення автора можуть підстерігати нові підводні камені.

(I) Поверхнева синтаксична структура висловлювання

(у Ф. Бацевича – аномальна побудова поверхневої синтаксичної структури повідомлення)

- 4(I).1. **Невдалий добір синтаксичної рамки для поверхневого варіанта висловлювання.** (Невдалий вибір синтаксичних форм /конструкцій/: зміщення смислу речення після перебудови синтаксичної структури; скорочення синтаксичної структури; контамінація в синтаксичній побудові; неузгодження синтаксичних структур)

– “Рано-вранці 24 жовтня 25-річний Павло Комар з села Тиниця Бахмацького району поїхав на “безробітну” біржу і не повернувся. Його понівечене тіло знайшли ввечері. Павло жив разом з братом та матір’ю. Ніде не працював. Стояв на біржі. Сказав удома, що їде до Бахмача, і у день смерті мертвого Павла знайшли на автодорозі на виїзді з села” [Аліна Сіренко. Не повернувся з біржі // Чернігівський вісник, 24.10.2011].

Мовець, наготувавши кілька фрагментів майбутнього повідомлення (до речі, часом мало продуманих), так і не знайшла для нього зручної й ненадлишкової синтаксичної структури. Вийшла аномальна синтаксична побудова – зі слідами незавершеності операцій внутрішнього мовлення, насамперед з повторами: *поїхав на безробітну біржу і стояв на біржі; його понівечене тіло знайшли і у день смерті мертвого Павла знайшли...* Тобто це призвело до порушення закону повноти й ненадлишковості, що й є головною вадою варіанта повідомлення. Крім того порушена часова послідовність викладу. Та ще ж не “безробітна біржа”, а **біржа праці**, тобто біржа для безробітних, для пошуку роботи.

Можливий варіант редакції:

“Рано-вранці 24 жовтня 25-річний Павло Комар з села Тиниця поїхав у Бахмач. Мамі і братові сказав: можливо, щось запропонують на біржі праці. Та так і не повернувся. Його понівечене тіло знайшли увечері на автодорозі, на виїзді з села”.

– “Замість захисника вбивці Торес став на позицію обвинувача жертви” [Юрій Краснощок. Лідера знайти і знищити // З рук. до Вітч. № 7–8 – 2006] – “...замість адвокатського

захисту вбивці Торес став обвинувачувати жертву” Вибрано неналежні синтаксичні форми для зіставної побудови фрагмента думки.

“Я вдячна Сергію Віталійовичу *Курченко* за надану довіру” (Наталія Лебідь. Тепер у Курченка обличчя Бондаренко // УМ, 24.09.2014) – краще Сергієві; Курченку; виявлену.

○ 4(І).2. *Ненормативний порядок слів*

У побудові поверхневої структури висловлювання фахівці звертають увагу на невдалий, “неузуальний” порядок слів, хаотичне, нелогічне розміщення частин у складному реченні, “незаплановану стилістичну маркованість” (коли текст звичайний, стилістично нейтральний).

– “Адміністрація намагалася безуспішно розв’язати це питання” [УР-1, 31.08.2013] – безуспішно намагалася розв’язати. Неправильний порядок слів спотворив зміст: прислівник “безуспішно” – не при “своєму” слові /неправильний порядок слів змістив смисл висловлювання: ніби хтось може ставити перед собою мету безуспішно розв’язати питання/.

– “Сучасний націоналіст не думає про “новий життєвий простір”, про приріст території, а винятково дбає про свій народ...” [Іван Крайній. Соломинка чи рятівний круг нації? // УМ, 8.10.201] – дбає виключно (тільки) про свій народ. Нерозрізнення паронімів (*винятково – виключно*); неправильний порядок слів: прислівник (“винятково” – виключно) не при “своєму” слові.

○ 4(І).3. *Скорочення синтаксичної структури висловлювання*

– “В їхніх очах можна було побачити, з якою святою пам’яттю вони виконують цю роботу” [Леонід Балашкевич. Пам’ять, що створена душею // Перемога /Фастів/, 21.11.2013]. Як це – щось роблять із святою пам’яттю? Можливо, роблять сумлінно, з душею, бо шанують пам’ять своїх побратимів-афганців? Автор скоротив синтаксичну структуру, втративши (загубивши) важливі складники повідомлення, і тим завдав шкоди своїй комунікації з аудиторією.

– “Шеф-кухар із загадковим обличчям потягнувся до кришки блюда, ми, затаївши подих, дивимося на тарілку...” [Газ.“Діалог”, 3.11.2011] – із загадковим виразом обличчя; можна розбити речення на два. І тут помилка – пропущення обов’язкового елемента повідомлення. Слід також виправити русизм: затамувавши.

○ 4(І).4. *Перебудова, невиправдане ускладнення синтаксичної структури*

– “Важливим чинником у розвитку дитини є сім’я, адже вона була й залишається головним осередком, де відбувається становлення і розвиток її особистості. Саме тому важлива роль у формуванні особистості дитини, зокрема у розвитку її мовлення, належить сім’ї” [Вечірні Черкаси, 12.10.2011] – слушно відредагувала студентка: вона скоротила друге речення і вилучила з першого “і розвиток”. Можна було б обійтись і без “адже”, оформивши фрагмент “вона була ...” як окреме речення.

Непродуманість при виборі синтаксичної рамки повідомлення призвела до

тавтологій (повтори слів “розвитку” – “розвиток і “важливим” – “важливо”) і до логічної помилки: тавтологія оформлена як причинно-наслідковий зв’язок (“*саме тому*”); автор безпідставно перебудував сурядну форму речення на підрядну.

– “*Зараз усі заходи, які проводяться по відновленню кордону відбуваються об’єднаними групами сил*” [Іван Капсамун. “Слабка ланка” // День, 3.07.2014] – всі заходи з відновлення кордону проводяться об’єднаними групами. З відредагованого варіанта бачимо, що є простіша конструкція для ословлення авторського задуму; мовець же вибрав ускладнену складнопідрядну конструкцію, яка шкодить комунікації (зокрема, провокує ненормативну прийменникову сполуку, вживання зайвих, неконтекстних дієслівних лексем). До того ж підрядне речення не виділене комою.

Тут ще бачимо, що на цьому етапі, крім скорочення синтаксичної структури, є й не виправдане її розширення.

Взагалі задля дохідливості і вчитності своїх текстів автор має уникати нагромадження підрядних речень (без нагальної на те потреби), різноманітних зворотів (дієприкметникових, дієприслівникових тощо).

- 4(І).5. **Порушення закону лексичної комбінаторики**
(добір слів, які семантично не поєднуються з іншими словами, та форм слів, які не відповідають нормам сполучуваності української мови)

Свої неповторні закони комбінаторики має кожна ідіоетнічна мова. Неповторними вони є й в українській мові.

– “*А вдень температура повітря прогріється до 20 – 22 градусів Цельсія*” [5-й кан. ТБ, 10.08.2006]. – Температура не прогрівається. Це показник, величина, яка характеризує стан зовнішнього середовища, тіл, предметів. Тож або температура підвищиться, або викреслюємо слово “температура”: “вдень повітря прогріється...”

– “*Життєвий шлях Павла визначився практично відразу й назавжди – батьки вирішили, що син присвятить своє життя військовій дорозі*” [Волод. Горак. Незвичайна жінка в долі незвичайної людини. Павло й Олександра Скоропадські: вибрані сторінки // День. – 2008. – 21 березня. – С. 8] – військовій справі (одне, що шлях і дорога – тавтологічні слова, а друге – неживомовність словосполучення “присвятити життя дорозі”; очевидно, вплив іншої ідіоми: обере дорогу).

– “*Сучасна технологія навчання є сполученням основних складників педагогічного процесу, які забезпечують на найбільш ефективному рівні активне засвоєння знань*” [Св. Петренко. Напрямки професійної освітньо-пед. технології... // Акт. пробл. гуманіт. освіти : зб. н. пр. – Кременець, 2004. – С. 180] – на найвищому рівні (ефективне виконання, ефективна праця, а рівень – високий або низький).

Як бачимо, мовці порушують закони семантичної і граматичної сполучуваності слів, їх комбінаторики.

- 4(І).6. **Смислові, логічні розриви, які виникають при побудові синтаксичної структури висловлювання**

Мабуть, це одна з найпоширеніших помилок саме на цьому, заключному етапі підготовки пропозиції.

– “*Цей театр сучасного кіно не втрачає з часом свого іміджу. Він вважав і*

вважає смак у відборі фільмів, культуру показу та обслуговування глядача своїм головним завданням” [Хр., 14.02.2007]. Розірваними виявилися елементи речення “вважав і вважає” і “своїм головним завданням”. Тобто тут виникло смислове роз’єднання словосполук. Крім того, є й логічна вада синтаксичної побудови: друге речення не впливає з першого.

Можливий варіант перебудови другого речення: “Смак у відборі фільмів, культуру показу та обслуговування глядача він вважав і вважає головними своїми завданнями”. Таким чином, ‘смак у відборі фільмів, культуру показу та обслуговування глядача’ стає аргументацією до твердження ‘не втрачає з часом свого іміджу’; водночас зближуються елементи розірваного смислового зв’язку.

○ 4(І).7. *Контамінація несинонімічних предикатів*

– “*Мої вказівки не усуваються*” [СВ, з колекції “Сказав прапорщик”]. Контаміновані два предикати: “мої вказівки не виконуються” і “недоліки не усуваються”).

– “*Якщо ж хочете споживати вміст пакетів три місяці, тоді запас можна тримати при температурі не більше плюс двадцяти градусів за Цельсієм у цілій упаковці*” [Хр., 25.12.2003]. Студентка-редактор коментує: “Як можна споживати “вміст пакетів” протягом “трьох місяців” та ще й “у цілій упаковці”? Тобто ковтати разом з упаковкою? Замість “споживати”, слушно вважає вона, слід було написати “зберігати”. Можливе виправлення: “Якщо ж з якихось причин вам треба буде спожити продукт пізніше, то слід мати на увазі, що термін його зберігання – не більше трьох місяців...” (далі – за текстом). “Споживати” й “зберігати” – т. зв. “нібисиноніми” або “квазісиноніми”. Насправді ж це несинонімічний предикат.

Флорій Бацевич наводить приклади суміщення двох чи більше предикатів зі своїми залежними членами. У нормі ж кожен предикат на поверхневому рівні висловлювання має бути ословлений окремою лексемою.

– “*Срна навішує флангову передачу*” [з футбольного репортажу про гру Шахтар – Металіст // Канал 2+2, 9.08.2014] – суміщено предикати: ‘навішує м’яч’ і ‘робить передачу’. Або “Срна навішує м’яч з флангу”, або “/Результативною виявилася/ флангова передача від Срни”.

○ 4(І).8. *Поєднання предиката з “не тим” вузлом структури*

– “*Київський міський голова Олександр Омельченко одноставно став головою Асоціації міст України на наступні два роки*” [Р. Київ, 6.12.2002] – “... головою одноставно обрали” (одноставно був обраний); або “Асоціація одноставно обрала...”; можлива й синтаксична структура в пасивній формі: “Омельченка було одноставно обрано”, справжнього суб’єкта легко було б угадати.

Можливими є два суб’єкти дії: міський голова і члени Асоціації міст України (мери). Голосували останні, автор тримає в голові варіант предикатної частини: вони ‘одноставно обрали’, а зв’язав з “хибним суб’єктом дії” (“не тим” вузлом). Вийшла нісенітниця: “одноставно став головою”.

○ 4(І).9. *Неточний вибір модальної рамки* (зокр., невідповідність лексеми модальній рамці висловлювання)

В усіх поданих нижче прикладах тип помилки – неконтекстна модальна рамка.

– “*Значною мірою постала проблема поляризації між країнами та регіонами за*

рівнем життя” (з рук до ВОР № 2 – 2005) – “з усією очевидністю постала...”; крім того, неточно вжите слово можна виправити на “розмежування” або наростання суперечностей.

– “*Цивілізований світ, на жаль, розумніший за нас*” (І. Р. Юхновський, ВР, 26.11.2003) – без “на жаль” (“на жаль”, мабуть несподівано і для самого мовця, змінило б контекст: “*на жаль, ми дурніші за весь цивілізований світ*”)

Ось іще приклад.

– “*Автор усе ж вважає реальним поступове формування високоморального ладу в Україні. Його пропозиції у принципі правильні, але надмірно складні для здійснення в сучасній нашій державі...*” [Дмитро Дзвінчук. Межі можливого в управлінських засобах морального оздоровлення суспільства. // ВОР № 4 – 2005, додаток. С. 93] – не слід викреслювати “у принципі” (як це зробила інша студентка-редактор), бо залишиться категорична оцінка (“правильні”), а автор обмежував цю категоричність.

Подібні випадки, коли редактор міняє модальну зв’язку лише для того, щоб уникнути повтору слів чи з інших, суто стилістичних, міркувань, не рідкість. Тут потрібна обережність. Це модальні рамки тексту. Вони забезпечують логіку можливого чи необхідного, виражають відношення змісту висловлювання до об’єктивної дійсності. Це недооцінка автором модальних смислів речення, яка часто свідчить про недостатній стилістичний досвід.

Є й інші типи помилок, які трапляються при побудові поверхневої структури повідомлення:

- *невдало визначені межі речень*
- *вплив аналогії на граматичні форми*
- *вживання “не тих” сполучників*
- *різноманітні логічні зміщення при побудові поверхневої структури (приблизне, погано контрольоване поведження зі словом на етапі поверхневої структури – головна причина алогізмів; невизначеність логічного зв’язку між фрагментами синтаксичної структури...)*

На розглянутих прикладах ми могли спостерегти головну причину девіацій у побудові поверхневої структури повідомлення: синтаксичні конструкції відображають властивості згорнутого внутрішнього мовлення; вони потребують при редагуванні відпрацювання синтаксичної структури повідомлення, поповнення елементами, які не увійшли до первісних наших заготовок тексту. Це дуже філігранна робота для мовця та редактора. Вони, однак, не завжди повною мірою це усвідомлюють. Або їм бракує майстерності.

Неважко дійти висновку, що тут закладаються помилки переважно структурні і синтаксичні, порушується логіка викладу.

Такі девіативні побудови часто дають можливість проаналізувати послідовність мисленневих операцій при перетворенні внутрішнього мовлення на зовнішнє.

(II) Лексико-семантична структура висловлювання

Тепер звернемо увагу на специфіку мовного втілення знайденої думки (пропозиції). Основною причиною комунікативних невдач “зовнішнього мовлення” є не просто недостатня мовна підготовка, а неволодіння спільною ідіотетичною мовою, традиціями спілкування, узуальними (звичасьними) конструкціями. Тут мало знання тільки граматичної норми. Треба володіти мовним кодом, знати закони комунікації.

Головним законом добору лексичних одиниць Ф. Бацевич називає **закон відповідності загальній структурі пропозиції взагалі або її окремих вузлів.**

- 4(II).1. **Неточність у побудові лексико-семантичної структури повідомлення щодо його загального смислу** (У Ф. Бацевича – невідповідність асерції)

– “Впровадження будь-яких засобів технічного супроводу навчального процесу студента [інваліда] неможливе без об’єднання зусиль викладача та тьютора, саме вони є активною взаємодіючою ланкою між викладачем та студентом. Звичайно, це повинен бути професіонал зі знанням навчального предмета і можливістю проконсультувати студента щодо засвоєння ним навчальної дисципліни”. (Клавдія Дубич. Особливості навчання студентів з обмеженими фізичними можливостями у вищих навч. закладах // Акт. пробл. гум. осв., Кременець, 2004. – С. 204). – Недодумана, несформована ще думка про тьютора (простіше було б – про репетитора), який, очевидно, є активною ланкою взаємодії між викладачем і студентом. Не виділивши чітко цю ланку, автор блудить у тумані; йому ця єднальна ланка між викладачем і студентом чомусь уявляється в гібриді тьютора з самим викладачем.

Можливий варіант редакції:

“... саме репетитор (чи наставник) має бути активною ланкою взаємодії між викладачем та студентом. Звичайно, репетитор повинен бути професіоналом зі знанням навчального предмета і достатньою компетентністю для того, щоб проконсультувати студента”. Решта речення скорочується. (Крім того, в тексті виправлено й фіктивний дієприкметник *взаємодіючою*).

Таким чином автор вийшов на зовнішнє мовлення, не здійснивши необхідної мисленневої роботи ні на етапі категоризації, ні під час ословлення фрагментів.

- 4(II).2. **Невідповідність семантики дібраного лексичного матеріалу та поверхневої структури висловлювання головній думці** /у Ф. Бацевича – невідповідність фрагмента головній асерції пропозиції/

Найчастіше цей тип помилок трапляється при виході на зовнішнє мовлення /на текст/ без точного уявлення про ключові його елементи, коли елемент висловлювання за значенням не співвідноситься з семантикою фрагмента. Це неточний щодо загального смислу висловлювання добір елементів його ословлення, лексико-семантична непоєднуваність. Іншими словами – це недодуманий зміст предиката.

– “*Вовки не проти їсти чоловічину*” (Н Мосейчук. Інф. про посилення агресивності хижих звірів в умовах суворої зими // Канал ТБ 1+1, 26.02.2013) – А “жіночину”? – може спитати сприймач цього повідомлення (“чоловічину” – вигадане слово-покруч; ніби з’їдають виключно чоловіків). Авторка у внутрішньому мовленні оцінювала два складники задуму: (1) ‘вовки в умовах суворої зими стають агресивними’; (2) ‘вони можуть напасти й на людину’. У звичаєвій манері українець тут так і скаже: “Голодні вовки можуть нападати й на людину”.

Не знайшовши точних мовних засобів для втілення задуму, авторка вдалась до не дуже вдалої словотворчості, затемнила зміст майбутнього повідомлення, що ускладнило його сприйняття адресатом.

- 4(II).3. **Невідповідність лексичного елемента головному задуму повідомлення** (за Ф. Бацевичем – головній асерції пропозиції)

Слово /або словосполука/ не відповідає контексту. Найчастіше це *нібисиноніми* (неконтекстні синоніми).

– “Живе у *потворних* умовах” (З “колекції” помилок, зібраної літ. редактором “Літ. України” /ЛУ, 15.01.2015/) – жахливих (несприятливих).

– “Явище кульової блискавки вивчене *достатньо погано*” (Передача “Як уберегтися від блискавки”, ведуча // УР-1, 14.07.2014) – “достатньо” слід вилучити (не було в автора думки про ‘достатній рівень поганого’); або вивчене недостатньо.

○ 4(II).4. ***Неправильне співвіднесення виділених смислів з мовними структурами***

– “Російські журналісти вправно маніпулюють фактами, називають речі власноруч вигаданими іменами та подають викривлену інформацію про Україну для власної вигоди” (Ярослав Назар. Загітовані агітатори // День 15–16.08.2014) – спритно (зухвало) маніпулюють фактами. Виділений авторський смисл – ворожі і шкідливі маніпуляції російських журналістів, а “вправно” має позитивний смисловий відтінок. (Йдеться про такі вигадки російських пропагандистів про Україну, як “хунта”, “диктатура”, “ненормальні”, “військовий переворот” і т.д.) Крім того, “власноруч вигаданими” – штучна, неживомовна словосполука (вигадують все ж не руками, а головою). За смислом цю словосполуку, як і “для власної вигоди”, можна вважати просто зайвими словами.

До речі, з цим типом помилок можна співвіднести розглянуту вище роль модальності в сконструйованому тексті:

– “Стає необхідним розкриття внутрішньої логіки в генезисі й у наступних взаєминах релігії з іншими культурними явищами” (Бодак В. А. Культурологічний підхід до питання співвідношення релігії і культури // Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 7. – 2005. – С. 98). “Стає необхідним” редактор (студентка) виправила на “стає доцільним”, тобто змінила модальну рамку. Чи виправдано це? Автор підводить нас до думки, що без дослідження якоїсь сторони проблеми не обійтись, інакше явище не буде всебічно досліджено і науковий результат виявиться сумнівним. А “доцільно” вивчити – це інше значення: корисно, але й не обов’язково.

Бачимо, що зміна модальної рамки неминуче починає суперечити загальній спрямованості авторського задуму (загальному смислові чи асерції).

○ 4(II).6. ***Втрата контролю за ствердно-заперечним спрямуванням у реченні*** (як невідповідність асерції)

Часто в ословленому варіанті ми маємо справу з різноманітними “пригодами” заперечних часток. Іноді їх втрачають, гублять; іноді не знають, як їх писати – разом чи окремо, а тим спотворюють зміст фрагмента. Часом вони накладаються, і це теж призводить до смислових зміщень. Заперечну частку іноді ставлять не перед заперечуваним елементом речення, поширюють заперечення на частини речення, які цього не потребують /варіант хибного смислового зв’язку/ з тим же результатом: невідповідністю вибраної синтаксичної структури загальній смисловій спрямованості фрагмента.

– “Динамівці практично унезбезпечили себе від усіляких рикошетів, застерезливо ведучи гру подалі від своїх воріт” (МУ, 20.09.2002) – унезбезпечили (очевидно, мовець

сприйняв “унебезпечили” як уникли небезпеки – семантично правильно “убезпечили”). “*Застережливо*” – теж неконтекстне слово, тр. обачно (“нібисинонім”).

– “*Подруги вирішують дослідити цілу систему гірських печер, що аж ніяк небезпечні. Лихо не змусило себе чекати – коли вони спустилися в глибокі печери, відбувся обвал, вихід завалило...* [Ж-л “Кіно Дайджест” № 6, червень 2006] – аж ніяк не є безпечними (недобудова синтаксичної структури); стався обвал. (Частка “не” разом і окремо – різний смисл).

– “*Я не був із непохлоплого десятка*” (з рукоп. до Вітч. № 1–2 – 2008) – я був із непохлоплого десятка... (або я не був хлопливим). (Накладання заперечних часток).

– “*Селищний голова П. М. Скудний ні разу не проводив сесії відповідно до закону*” (СВ, 8.11.2002) – жодну сесію не провів у повній відповідності до закону. (Накладання заперечних часток)

- 4(II).7. **Добір лексичних одиниць, які не відповідають загальній структурі пропозиції** (асерції, тобто спільним попереднім відомостям про ословлюване повідомлення)

Найчастіше йдеться про т.зв. квазісиноніми; добір неконтекстного пароніма тощо.

Добір лексичних одиниць (ословлення задуму) має відповідати найважливішому законові відповідності загальній структурі пропозиції (задуму) або окремих її “вузлів”.

– “... *100-річчя з дня народження архітектора, якому належить чимало споруд у м. Івано-Франківськ*” (УР, жовтень 2006) – який спроектував. Мовець ще на етапі категоризації недодумав зміст предиката. Треба також назву міста подати в місцевому відмінку: “у місті Івано-Франківську”

– “*Треба, щоб нова команда на чолі з Кличком прийшла на посаду мера Києва*” (ВР, 17.03.2006) – так усією командою – в одне крісло?. “Щоб нова команда на чолі з Кличком прийшла в Київраду, а її лідер став мером”.

- 4(II).8. **Невідповідність пресупозиціям висловлювання (окремим вузлам задуму),**

Ф. Бацевич: “**Пресупозиції формуються елементами мовного коду і не повинні суперечити їх семантиці**”.

– “... *Лундик Гордій приїхав до своєї тітки Горпини Корецької, яка йому була і за батька, і за матір рідну, бо він їх позбувся ще раннього дитинства*”.

У реченні йдеться про втрату Гордієм батьків ще в ранньому дитинстві, а тому нормативно цей вузол пропозиції повинен би мати форму ...бо він їх втратив ще у ранньому дитинстві. Головний елемент задуму висловлювання (асерція пропозиції) збережений, і його можна визначити як – “смерть батьків”. Однак пресупозиційні аспекти обох дієслівних предикатів різні: позбутися можна когось або чогось, що заважає, причому ця дія відбувається свідомо, цілеспрямовано; втратити ж можна когось або щось, що є дуже потрібним, як правило, без участі волі, бажання людини (порівняйте: *позбудься своїх згубних звичок і втраць свої згубні звички*). Тобто *позбутися* є предикатом дії, а

втратити – процесу при спільній асерції події.

– “Жінка потребує інших умов існування – повинна мати будинок, приватне середовище. Це фізіологія. А ті камери вбивають її” (Коли випустять Юлію Тимошенко? // Укр. слово, 10.08.2012) – повинна мати умови для особистої гігієни. Якою є пресупозиція умов утримання в’язнів? Тюремна камера або спільне приміщення для кількох засуджених у колонії. Зрозуміло, в цих приміщеннях мають бути нормальні побутові умови. Але про який “будинок”, про яке “приватне середовище” може йти мова? Зобов’язань забезпечувати в’язнів “будинками” не бере на себе жодна держава світу.

Комунікативна помилка: невідповідність пресупозиціям (тобто спільні – для автора і читача – попередні відомості про явище, подію, стан речей тощо; реалістичність повідомлення).

- 4(П). 9. **Накладання виділених аспектів початкового задуму при виході на зовнішнє мовлення.**

– “Займіться охороною пильності” (СВ, “Сказав прапорщик”, травень 2014). Накладено дві “заготовки” з початкового задуму: підвищуйте пильність і охороняйте таємницю.

- 4(П).10. **Невідповідність лексем рівневі семантичного узагальнення**

– У сім’ї не кажуть: “Вигуляй бультер’єра” – “Вигуляй Пірата”.

– “Скоро прийде час, коли можна буде однією кнопкою дистанційного керування в прямому ефірі **зупинити програму та повернутися в минуле на кілька хвилин**” (День, 30.06.2006) – повернути зображення на кілька хвилин (як повтори в спортивних передачах); треба виправити й настане час (калька).

– “Підвищення ціни на енергетику” (коментує журналістка УР, 29.07.2006) – на енергоносії або “на електрику”; а енергетика – це галузь економіки, значно ширше поняття.

– “Ми наблизилися до старого [екскурсовода] і з цікавістю дивилися на нього” (Вітч., до № 5-6 – 2003) – підступили (підійшли).

- 4(П).10. **Добір лексики, паронімічної, омонімічної або антонімічної нормативній** (“нібисиноніма”, несинонімічна стала словосполука тощо)

При доборі лексичного матеріалу для фрагментів пропозиції мовника підводять багатозначні, близькозвучні слова, слова одного семантичного поля тощо. Мовці не завжди орієнтуються в цій “багатозначності”. Дається взнаки невисока мовна компетентність, неврахування контекстуальних чинників (нюансів).

– “Онесгін легко танцював модний тоді танець – мензурку” (З учнівських зошитів) – мазурку (омофон).

– “Книжка Багряного /"Сад Гетсиманський"/ є виразним свідоцтвом глибокого гуманізму автора” (Юрій Лавріненко. Іван Багряний – політ. діяч і письменник // ЛУ, 14.02.2013) – свідченням (паронім).

– “Слідом за Ф. Достоєвським Камю твердо переконаний в тому, що світ спасти здатна тільки краса” (Вступ до філософії. – К.: Вища школа, 1999. – С. 463). – “Як і Достоєвський, Камю твердо переконаний...” “Слідом за Достоєвським...” може бути вжите в іншій семантичній “конфігурації”: “доводить”, “твердить” /несинонімічний предикат/

– “Усунення причин, що сприяють злочинності та корупції” (з указу Президента; УТ-1, 10.02.2004) – призводять до злочинності, спричиняють злочинність. Тут помилково дібрано антонім потрібного слова.

○ 4(II).11. *Невідповідність лексеми нормам сполучуваності мови*

Йдеться про добір мовцем лексем, які суперечать загальній стилістичній, стильовій та тематичній “тональності” висловлювання і тексту загалом.

– “Ми хочемо усвідомити ці речі нашим громадянам” (УР, 3.12.2005) – ‘довести до відома наших громадян’ (або ‘повідомити нашим громадянам’). Для “усвідомити” – інший добір лексем, інша сполучуваність: Усвідомити можна собі щось, синонім – осмислити. Отже, другий варіант правки: ‘хочемо, щоб наші громадяни усвідомили’.

– “Коли замовкне народна пісня, то з’являється одурманююча какофонія, яка своїм грюкотом намагається заглушити тугу за втраченою духовністю” (М. Стельмахович. Українська родинна педагогіка. – К.: ІСДО, 1996. – С. 63) – “яка глушить духовність нашої молоді” (в тому чаду – яка там “туга за духовністю”, у кого вона? Тут недодуманий зміст предиката). Крім того, слід виправити й інші помилки: синтаксичне (і смислове) неузгодження у граматичному виді дієслів (коли замовкає...); фіктивний дієприкметник (“.. то тут і з’являється дурман какофонії”); штамп – несподівана образність (уникаємо слова “намагається”);

Скрізь тут порушення закону лексичної комбінаторики.

○ 4(II).12 *Порушення законів семантичної сполучуваності лексем*

Приклад Ф. Бацевича:

– “Було багато помилок у виконанні Фернандо Ерро”. І коментує: “Слово виконання позначає цілеспрямовану, контрольовану дію; помилок же припускаються спонтанно, /мимовільно/, поза бажанням суб’єкта дії”. /Можливий варіант: “Багатьох помилок припустився...” – ПК/.

Далі наводить приклади порушення законів семантичної сполучуваності лексем:

– “Гравець так і не виграв повітряного м’яча” (тобто м’яча, який перебував у польоті, в “повітрі”)

– [Малахій:] Оля побігла в церкву губити свідомість; “губити свідомість” – ненормативна словосполучка; і там знепритомніла.

- 4(II).13. *Трансформації у складі усталених виразів* (1. поєднання структур двох усталених зворотів; 2. неточність у використанні фразеологізмів, різноманітні їх трансформації /можливі побічні асоціації/; 3. різноманітні контамінації у фразеологізмах, включно з калькованими; 4. несподіване для автора ідіоматичне значення словосполук /у гумористичних текстах стає стилістичним прийомом/;

5. у фразеологізму – протилежний проти задуманого автором зміст. 6. добір неконтекстного фразеологізму).

– “*Запишіть собі на вус*” (СВ, з колекції “Сказав прапорщик”) – “намотайте на вус” або “запишіть /закарбуйте/ на лобі”.

– “*Будинок стояв у глибині двору. Стіни – з червоної цегли, не білені; на вікнах дубові ставні; щоправда, ніколи не при ділі*” – віконниці; які, щоправда, ніколи не зачинялися – трансформація ідіоми – подвійне заперечення.

– “*Своєю відмовою /в Брюсселі/ Янукович також зняв гору з плечей тих членів Альянсу, для яких важливо зберегти якнайкращі відносини з Росією та які готові визнати пострадянський простір винятковою сферою російського впливу*” (День, 5.10.2006) – звалив гору з плечей (знімають з плечей – голову; несподівана побічна асоціація, яка може виникнути в уяві читача. Можливо тут і контамінація з іншим фразеологізмом: зняв камінь з серця чи з душі); Ще одна помилка: “сферою лише російського впливу” (неточне слововживання: інше значення слова – вийшло “надзвичайною сферою впливу”).

– “*Краще відразу говорити правду, а не рвати потім волосся там, де воно ще росте...*” (УР-1, 8.12.2005, Коротчаєвський) – рвати потім волосся на голові (чи вже “залишки волосся”) – Це говорив не гуморист, а політичний оглядач, отже, двозначність була неусвідомлена.

Як бачимо, неточність у використанні фразеологізмів, різноманітні їх трансформації призводять до побічних асоціацій.

- 4(П).14. **Різнманітні контамінації у фразеологізмах** (включно з калькованими)

– “*Одним зайцем зразу всіх вбити*” (СВ 10.06.2005, “Сказав прапорщик”) – одним пострілом двох зайців...

– “*...а її [РПЦ] ієрархи – “на близькій нозі” з російською владою*” (Клара Гудзик. Терпимість. – День, 3.06 2005) – у дружніх (у близьких) стосунках, запанібрата (вплив російської – “на короткій ногі”)

- 4(П).15. **Несподіване для автора ідіоматичне значення словосполучи** (в гумористичних текстах це – стилістичний прийом)

– “*До уваги відпочиваючих! Фотограф чекає вас біля пансіонату. Хто не сфотографується – той поїде від нас без пам’яті*” (“Колекція” “Веселі світлиці” // СВ, 10.09.2004).

– “*Тут зарита основна проблема*” (ВР, 22.03.2007) – народний депутат тримав у пам’яті ідіому “тут заритий собака”; образну частину (“собака”) він підмінив своїм прагматичним “проблема”.

– “*Забороняю псувати стіни в казармі! Забивати цвяхи і дюбелі тільки через мене чи мого заступника!*” – тобто “з мого дозволу”; “через когось” – розм. “звернувшись до кого”, позначення особи, за допомогою якої що-небудь здійснюється; але у слова “через” є

ще значення “крізь”, тут і виникає двозначність (паразитарний смисл). Комунікативно до помилки призвела так звана “економія” мовних засобів.

– “*Експерти вважають: росіян можна пустити в нафтову трубу /Одеса – Броди/*” (“1+1”, 31.10.2002) – “... можна взяти в партнери проекту “Одеса – Броди”. А “пустити в трубу” – з’являється побічний образ негативної дії.

○ 4(II).16. *У фразеологізмі протилежний проти задуманого автором зміст*

– “*З ініціативою увіковічнити пам’ять поета-борця [йдеться про музей Василя Стуса, відкритий у Горлівці] виступили ветерани МВС. Деякі гарячі голови вважали і вважають досі це наругою і цинізмом з боку силових структур, чю участь у трагічній долі поета важко переоцінити*” (УМ, 7.09.2002) – “чия участь у... дуже добре відома” (у словосполученні “важко переоцінити” – позитивний зміст); крім того, увічнити.

=====

Можемо виразити результати аналізу великого процесу переведення “внутрішнього мовлення” в “зовнішнє”, втілення думки в мову.

Особливу увагу редакторів доводиться зосереджувати на т.зв. мовному кодї – на тому, щоб висловлювані смисли були адекватно співвіднесені з мовними структурами і мовними одиницями. Без цього нема комунікативності майбутнього тексту, тобто його дохідливості, точності, ясності, вчитності. І все це залежить від рівня мовної компетентності автора.

Тут є кілька закономірностей творення пропозиції (висловлювання), які чітко формулює Ф. Бацевич [3]. Це три комунікативні закони, які має знати і вмти застосовувати редактор.

✓ Перший із них – це закон повноти і ненадлишковості.

Ф. Бацевич називає його “найважливішим семантичним законом” [3, 235]. Недотримання його спричиняє цілий ряд девіацій. Науковець перелічує основні групи їх:

- накладання виділених адресатом аспектів початкового задуму (надлишкова лексикалізація, подвійне ословлення елементів початкового задуму),
- надлишкова експлікація складових частин виділених аспектів;
- неповнота в ословленні виділених елементів повідомлення;
- неправильне співвіднесення виділених смислів з мовними структурами.

✓ Другий семантичний закон – це одиничність категоризації процесів, станів тощо.

Його дія виявляється на всіх етапах породження мовлення, але найвиразніше – на етапах категоризації і пропозиціювання (див. відповідні розділи). Це, зазвичай, добір нестандартних конверсивів, неідіоматична лексикалізація (не забезпечується узуальність, звичність ословлення), надлишкова лексикалізація, накладання синонімів.

✓ Третій закон – закон характерної для даної мови комбінаторики.

Його особливості докладно розглянуто в розділі 3 (“Фразеологія і живомовність”, див. параграф 3.1).

Спотворення думки, які виникають у “внутрішньому мовленні”, В. Є. Мамушин називає “помилками контролю”. Зважаючи на різноманітність цих порушень, дослідник виділяє такі основні їх типи:

1) синтаксичні конструкції, що відображають властивості згорнутого внутрішнього мовлення і потребують при редагуванні поповнення словами чи словосполученнями, які не увійшли до первісних наших заготовок тексту;

2) повтори мовних одиниць [та очевидно й змістових, смислових – ПК] зумовлені переключенням уваги у процесі формування конструкції (неусвідомлене дублювання уже записаних компонентів); вони мають бути усунені;

3) невдалий порядок слів, хаотичне, нелогічне розміщення частин у складному реченні. У таких фрагментах слід проаналізувати послідовність мисленневих операцій при перетворенні внутрішнього мовлення у зовнішнє;

4) невдало визначені межі речень; тут доцільно спростити ускладнені конструкції;

5) неправильне оформлення речення у результаті зміни його первісного стану. Слід усунути хибні смислові зв'язки, розриви між смисловими одиницями [за: 14, 46].

Неважко дійти висновку, що тут закладаються помилки переважно структурні і синтаксичні, порушується логіка викладу.

Узагальнено можна сказати, що причинами виникнення помилок у процесі мовленнєвої діяльності є недостатньо сформована навичка контролювати його. Звідси – неусвідомлення помилок і їх причин. Правильне ж, доречне й досконале мовлення потребує не лише наявності відповідних знань, умінь і навичок, а й певних вольових зусиль особистості застосувати їх на практиці та фіксувати відхилення від мовних норм.

4. Психологія сприймання

Редагування – це фактично перевірка тексту з позиції сприймання.

Р. Г. Іванченко

Редактор – перекладач з мови автора на мову читача. І це дія психологічна.

Тепер повернемося до думки Л. Виготського про те, що “процес породження мовлення для мовця можна виразити формулою від змісту до вираження”. Сприймач (читач, слухач, глядач) долає зворотний шлях – від вираження до змісту. Проблемою читача є сприйняття (зрозуміння) опублікованого, і він долає зворотний шлях – від зовнішнього плану мови до свого, внутрішнього. Але чи буде це повним відтворенням того, до чого так багатотрудно прагнув автор? І тут виявляється, що той читацький шлях творить власні смисли на основі прочитаного.

Як є психологічні підоснови авторських помилок, так є й психологія сприймання тексту (мовлення). Одна з фундаментальних особливостей тут – читач завжди шукає підтвердження своїм переконанням, аргументи для розв'язання своїх сумнівів. Один розумний чоловік сказав: “*Тексти – дзеркала. Кожен читає в них себе, а не автора*”.

Отже, на основі прочитаного читач створює власний смисл. Не абсолютно, відносно, але власний. Тобто він теж перекоструює повідомлення, теж щось відкидає з нього і щось домислює. Тому на абсолютно адекватне (абсолютно відповідне авторському) сприйняття авторові, засобу масової інформації годі сподіватися. У якійсь частині ваш читач буде вашим опонентом. Тож треба дбати тільки про те, щоб ваша думка була висловлена адекватно до вашого задуму, щоб не було неясностей і двозначностей.

Цю особливість комунікації найкраще сформулював О. Потебня в книзі “Мысль и язык”: “З допомогою слова ми не можемо передати іншому своєї думки, а можемо тільки пробуджувати в ньому його власну”. У цьому контексті, як він вважає, важливу роль відіграють “накопичені спогади”; “внутрішні форми мови”; активно-вибіркове сприймання [за 8, 107].

Першим і найбільш аксіоматичним положенням теорії сприймання і розуміння

висловлювань, яке має бути взяте на озброєння автором, – є закон Гумбольдта–Потебні про *об'єктивність суб'єктивізму читацького розуміння тексту*. Тобто це явище є об'єктивною реальністю.

І все ж ті самі автори вважають, що сприймання тексту є керований автором (і редактором!) процес продукування його адресатом. Хай відносно, але керованим.

Важливу роль тут відіграє поняття аперцепції.

Аперцепція (за Психологічним словником) є залежністю сприймання людини від її минулого досвіду (нині тележурналісти послуговуються необов'язковим запозиченням **бекграунд**). Тобто це вибірковість сприймання, що пов'язана з характером професійної чи іншої діяльності, її індивідуальних особливостей. Аперцепція є ясным і відмінним сприйманням, яке залежить від наявності попередніх /прелімінарних/ відомостей про предмет.

Тут доречно звернути увагу на співвідношення логічного і емоційного сприйняття. Як писав Ш. Баллі, у деяких ситуаціях “емоційний заряд значно перевищує частку логічного змісту” [1, 13].

Засвоєння механізмів породження мовлення з усією очевидністю розширює професійні вміння редактора. Але це тільки одна сторона його майстерності. Друга залежить від контролю за смислами можливого читацького сприйняття. Їх автор і редактор мають передбачати і реагувати на них. Проблема розуміння семантичного значення слів тут переходить зі сфери лінгвістики до сфери психології. Роль редактора в передбаченні можливих інтерпретацій перетлумачення тексту визначальна.

Під час сприйняття інформації (текстів) є різноманітні пізнавальні бар'єри. Найважливіші з них – два [за 17, 119]:

1) *Викривлення, формальні, стереотипні* (штамповані) *уявлення читача про суть суспільних процесів і явищ*, спровоковані політиками, ЗМІ, вчителями і викладачами ВНЗ, найближчим оточенням спілкування;

2) *Пізнавальні бар'єри*, викликані браком достатньої підготовки (неврахування фонових знань аудиторії) і невиправданими ускладненнями у формі подачі та виборі мовно-стилістичних засобів.

Фахівці пишуть про “технології” подолання цих бар'єрів. Рекомендують авторам:

1) “подрібнювати” складні питання на підпитання (міні-питання), які ясніші читачеві; міні-ланцюжок відповідей на ці міні-запитання приводить до відповіді на вихідне питання, яке спочатку здавалося непосильним.

Як пише П. Таранов, текст – це порційність, квантовість у поданні думки. І це ознака сучасного стилю ([21, 21]);

2) надавати сприймачеві замість початково непосильного запитання інше – більш часткового характеру, відповідь на яке дістати легше; наштовхнути на продуктивний підхід або метод, який допоможе привести до правильного розв'язання початкової, “більшої” проблеми;

3) брати на себе початковий етап розв'язання непосильної проблеми.

У світовій журналістиці (як і в українській) фахівці ведуть пошук засобів ефективності впливу на читача (глядача, слухача). Наприклад, українська дослідниця Наталія Непийвода запропонувала таку систему “психологічного комфорту сприйняття” /текстів, видань, публікацій/.

Таблиця складників
психологічного комфорту сприйняття публіцистичних текстів
[15, 10]

<i>Складники психологічного комфорту читача</i>	<i>Від чого залежить відчуття комфорту</i>	<i>Засоби досягнення</i>
1. Інформаційний контроль текстів	Від комунікативно досконалих речень	Структурованість; оптимальна довжина і розмір абзаців, прозорість змісту; однозначність; оптимальна інформаційна насиченість викладу; врахування читацьких стереотипів і очікувань; легкий сучасний стиль
2. Візуальний комфорт	Від естетичного і зручного дизайну	Гармонійне, високоякісне оформлення; врівноважена композиція; стильова єдність візуальних компонентів; доцільне виділення основних моментів змісту
3. Відчуття впевненості	Від зрозумілості складних тем	Завершеність цілісної структури тексту (гештальтів), доступність викладу, оптимістично заряджена лексика
4. Позитивна настроєність	Від позитивної наснаженості, ясної позиції видання	Толерантність, довершена й доступна мова, легка (іронічна) тональність, позитивно оцінна лексика
5. Відчуття значущості видання (як у редакційного колективу, так і в переконаннях читача)	Від особистісної зорієнтованості	Врахування особливостей аудиторії та її запитів

Тут автор має діяти солідарно з позицією редакції, зокрема враховувати її й на етапі конструювання тексту у внутрішньому мовленні.

Замість висновку до теми

Поради психологів щодо стилістики тексту

[22, 117 – 118; 21, 8]

1. Не допускати нагромадження підрядних речень, а також дієприкметникових і дієприслівникових зворотів (розбити на кілька речень).

2. Не користуватися віддієслівними іменниками в тих випадках, коли можна досягти простішої конструкції фраз – за допомогою дієслів.

3. Не допускати нагромадження іменників, поставлених у залежність одного від другого, особливо в одній відмінковій формі або з тим самим прийменником.

4. Уникати пасивних зворотів у тих випадках, коли за допомогою активного дієслова можна побудувати фразу, ближчу до розмовного стилю. З особливою обачністю вживати особові форми і дієприкметники теперішнього часу.

5. Не допускати великих переліків (для публіцистичних текстів – орієнтовно тричотири, для наукових – 7–8).

6. Складніші синтаксичні побудови чергувати з фразами щонайпростішої структури. [22, 117]. Уникати нагромадження фраз з однаковою синтаксичною будовою.

7. Для активізації уваги слухача (читача) користуватися запитальними фразами. Вони привертають увагу, спонукають до розмірковувань.

8. Характерний засіб емоційного впливу – фрази з вигуками і запитально-вигукові слова (конструкції).

9. Зіставляти протилежні думки – один із засобів активізації уваги. Будь-який яскравий контраст привертає увагу і полегшує роботу пам'яті.

10. Зіставлення протилежних думок (і взагалі думок) наводити по можливості у

формі реплік (хай навіть видуманих, уявних) або стислих цитат.

11. Приверненню уваги читачів, кращому засвоєнню ними інформації сприяє прийом угадування заперечень, які можуть у них виникнути: “Ви можете заперечити, що...” [22, 118].

(12) Не вживайте (по можливості) слів з негативним змістом (біль, розчарування, сором, руїна, розор, збідніння, втома, тощо), що викликають негативну реакцію. Навіть якщо поставити до них частку “не” (чи “без”), вона не сприймається чи не знімає негативного сприйняття (“не пошкодуєте”, “не розчаруетесь”, “неболісно”, “не соромно”...). [Недарма наші предки встановлювали обмеження на ці слова і табу на лайливі. Японці ніколи не дадуть вам негативної відповіді на ваше прохання. Вони кажуть: “Я подумаю” – і ви маєте розуміти, що це відмова].

(13) Негативний образ можуть створювати і незрозумілі слова і терміни (наприклад, іншомовні), які вживають в недружньому контексті.

(14) “Потрібні асоціації, уподібнення, проблематизація” [21, 8].

Література до теми

1. *Балли Ш.* Французская стилистика / Ш. Балли. – М., 1961.
2. *Бацевич Ф. С.* Основи комунікативної девіатології / Ф. С. Бацевич. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
3. *Бацевич Ф. С.* Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
4. *Выготский Л. С.* Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с.
5. *Зелінська Н. В.* Теорет. засади роботи редактора над літерат. формою тексту (літ. опрацювання тексту) / Н. В. Зелінська. – К. : УМК ВО, 1989.
6. *Іванченко Р. Г.* Літ. редагування / Р. Г. Іванченко. – К. : Вища шк., 1983. – С. 179. У мене, вид. 1970-го, – с. 241).
7. *Капелюшний А.* Стилїстика й редагування: практичний словник-довідник журналіста / А. Капелюшний. – Л. : ПАІС, 2002. – 576 с.
8. *Кісь Роман.* Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до теорії мовного релятивізму / Кісь Роман. – Л. : Літопис, 2002. – 304 с.
9. *Косенко Ю. В.* Основи теорії мовленнєвої комунікації : навч. пос. / Ю. В. Косенко. – Суми /ДУ/, 2013. – 292 с.
10. *Кубрякова Е. С.* Проблемы представления знаний в совр. науке и роль лингвистики в решении этих проблем / Е. С. Кубрякова // Язык и структуры представления знаний. – М., 1992. – С. 18. Цит. за Ф. Бац., с. 42.
11. *Куляс П. П.* Типологія помилок у корекційних таблицях : навч. пос. / П. П. Куляс. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 168 с.
12. *Леонтьев А. А.* Некоторые проблемы обучения рус. языку как иностранному (Психолінгвістич. очерки) / А. А. Леонтьев. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1970. – 88 с.
13. *Леонтьев А. А.* Фазовая структура речевого акта... / А. А. Леонтьев, Т. В. Рябова // Планы и модели будущего в речи. – Тбілісі, 1970.
14. *Мамушин В. Е.* О характере и причинах речевых ошибок и об “ошибках контроля” / В. Е. Мамушин // Рус. яз в школе. – 1990. – № 1. – С. 45-49.
- 14а. *Мучник Б. С.* Основы стилистики и редактирования / Б. С. Мучник. – Ростов н/Д : Феникс, 1997. – 480 с.
15. *Непийвода Н. Ф.* Стилїстичний аспект масової комунікації / Н. Ф. Непийвода // Укр філологія: теор. та метод. аспекти вивчення : зб. праць н.-практ. читань. – Черкаси : Брама-Україна, 2005. – С. 195–204.
16. *Непийвода Нат.* Інтерактивна стилїстика / Нат. Непийвода // Стилї і текст. – Вип. 4 – 2003. – С. 10.

17. Попков В. А. Теория и практика высшего проф. образования / В. А. Попков, А. В. Коржуев. – М. : МГУ, 2004. – 429 с.
18. Потебня. Мысль и язык / Потебня. – К., 1993.
19. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М., 1989.
20. Різун В. В. Літературне редагування / В. В. Різун. – К. : Либідь, 1996. – 238 с.
21. Таранов П. С. Карманная риторика / П. С. Таранов. – Севастополь : “Библикс”, 2005. – 384 с.
22. Шейнов В. П. Пиар “белый” и “черный”: Технология скрытого управления людьми / В. П. Шейнов. – М., 2005.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть головні психологічні причини авторських помилок.
2. Охарактеризуйте основні варіанти смислових інтерференцій.
3. Помилки як сфера підсвідомого і несвідомого.
4. Що таке внутрішнє і зовнішнє мовлення?
5. Назвіть вузлові операції породження мовлення.
6. Типи помилок “внутрішнього мовлення” та їх структура.
7. Психологія сприймання: як її враховувати авторові і редактору.

11. ТИПОЛОГІЯ ПОМИЛОК як інструментарій майстерності редактора

*Редакторська праця – це мовна діяльність.
Над збагаченням свого мовного інструментарію редактор має працювати все життя.*

Ігор Михайлин

Наука розробляє методи мислення, робочі інструменти і виробляє навички поведження з ними

Макс Вебер

Основні питання теми

1. Класифікація помилок – як найперший інструмент для редактора (Від знання предметного – до знання інструментального)
2. Причини помилок та критерії їх виявлення в редакторській практиці
3. Мовна і редакторська компетентність. Типологія помилок – як технологія прискореного її нарощування
4. Лексикографічне забезпечення редакторської діяльності

Ключові поняття і терміни: *помилконебезпечні місця* (в тексті), *критерії виявлення помилок*, *псевдоетимологія*, *хибні асоціації*, *хибні аналогії*, *неправильна аналогія*, *нормативна змінність мови і однорідних рядів*, *синтаксична пауза*, *редакторська компетентність*.

Перша тема нашого курсу уже в своїй назві містила запитання: Типологія помилок: для чого вона потрібна редакторові?

Що ж ми відповімо на нього тепер, коли вичерпано основні теми?

Стисло:

1. Що дисципліна ця для редактора фахова і суто практична – тобто професійно необхідна.

2. Що можна не тримати в пам'яті дефініцій якихось її понять, якісь теоретичні подробиці, але – ретельно відкалібрувати прийоми, методи, способи, уміння редагувати. Це те, що має залишитися з редактором назавжди. Під час навчання майбутній редактор долав і має й далі долати стежку від знання предметного до знання інструментального: як виявити вади тексту і як його відредагувати? Як у висновки з цієї дисципліни вмонтовувати свій подальший фаховий досвід?

3. Що типологія помилок є додатковим потужним стимулом для прориву кожного студента (не лише майбутнього журналіста й редактора, а й учителя – філолога, при бажанні й нефілолога) до осягнення мови як своєї інтелектуальної і професійної сутності.

Тобто вона має підвищити мовну компетентність редактора (журналіста, педагога), допомогти виробити свідоме сприймання процесів, що відбуваються в живій мові,

сприяти становленню дійового типу особистості, яка, знаючи ці процеси, стає не байдужим споживачем готових форм мови, а активним творцем мовної дійсності.

Стисло повторимо ці три висновки, які дають нам відповідь на запитання першого дня наших студій: *для чого нам потрібна ця дисципліна:*

- вона суто практична, професійно необхідна;
- з неї ми маємо вилучити для себе і засвоїти професійні якості (методи, способи уміння редагувати);
- вона прискорено формує нашу мовну, редакторську компетентність.

1. Класифікація помилок – як найперший інструмент для редактора (Вироблення чуття до помилконебезпечних місць).

Кажуть, що мовні помилки – це маленькі прикrostі нашого життя. Неприємно, коли помилки припустилися ми, і нам на це вказали; досадно бачити помилку в читаній нами статті чи книжці – вона на якусь мить “відмикає” нашу увагу від змісту. Тож про помилки частіше (і, мабуть, цілком слушно) говоримо критично, з осудом.

Але погляньмо на справу трохи інакше – як дослідники.

Проблема помилок супроводжує кожного з нас усе життя (коли наші розмовні похибки вже на другому-третьому році життя виправляє мама – і до останньої своєї статті, яку виправляє редактор). Виявляється ж, що це не маленькі прикrostі, а якась системна складова частина в становленні нашого інтелекту. Це завдяки помилкам ми ще в школі опановували хитромудру нашу орфографічну модель, через помилки досягли механізми мовних правил. Це вони допомагали нам вивчити якусь іноземну мову. Це вони відкрили для нас новий погляд на проблему. Тобто через помилки ми набиваємо собі на лобі гулі досвіду.

То, може, слід би нам оди складати на честь помилки?

А в цьому, між іншим, нема й парадоксу. Видатний фізіолог О. О. Ухтомський писав: “Помилка займає нормальне місце у вищій нервовій діяльності”.

Дуже влучно сказав і наш львівський учений та педагог Флорій Бацевич: “Помилки – важливе джерело наших знань про мову; інструмент її дослідження” [3, 6].

Бачите: нормальне місце у вищій нервовій діяльності, джерело й інструмент! Це вже вам не якась там красивість стилю, а методологія.

Пригадаємо й цитовану нами думку російського дослідника А. А. Леонтьєва. Виходячи вже з педагогічних цілей, він писав: “Неможливо досягти суттєвого поліпшення методики, не знаючи її “слабких” місць, які проявляються якраз у помилках” [11, 15].

Ну, а редакторові сам Бог велів постійно і ретельно працювати з помилками. Систематизувати їх, вдумуватися в причини, бачити характерні вади мовлення в нашому оточенні. У наших учнів і студентів. У депутатів і журналістів. У наших авторів. Та й у самого себе.

Для редактора боротьба з помилками – це його фах. І спеціально його виробленню має прислужитися дисципліна Типологія помилок. В її основі – класифікація помилок. Вона й є першим системним інструментом редактора. Вона допомагає долати шлях від знання предметного до знання інструментального. Структура помилок, їх типізування, а також розуміння їх причин (включно з психологічними) – це є “**матерія**” предмета, її **об’єкт**. А **методи редагування** можемо вважати “**предметом**” освоєння дисципліни і дослідження мовної дійсності. В цьому – квінтесенція дисципліни.

У своїй редакторській практиці постійно тримаймо цю класифікаційну таблицю перед своїм внутрішнім мисленням зором, охоплюймо при цьому все дев’ятикратне поле. У

цій праці виробляється чуття до помилконебезпечних місць. До цього слід ставитися творчо. Таблиця дев'ятих має стати основою для подальшої систематизації помилок кожним із нас. Заводьмо власний банк даних. Розвиваймо (для себе!) цю класифікацію.

У поданій ще в першій темі таблиці помилок є один відступ від суворих правил створення класифікацій. Він стосується російських впливів на українську мову. Тим що ця проблема є для неї надто болісна, що в опрацьовуваних текстах редактор фіксує найбільше деформацій під впливом сусідньої мови, автор змушений був виділити окремий видовий розділ класифікації – “Суржик”. Зрозуміло, він порушує логічні правила класифікації. Адже русизми і кальки є помилками неточного слововживання (тобто першого розділу таблиці). І переступ стосується якраз вимоги, щоб види складників системи не перехрещувалися, не повторювалися. Однак практична потреба полягає в тому, щоб виробити ефективні способи боротьби з суржигом. Цим пояснюється відступ від строгої системи. Цьому ж присвячено окремий посібник автора “Система – проти автоматизму суржику” [9], яким слід постійно користуватися редакторіві.

Майже протягом усього курсу нам довелося стикатися зі слідами руйнівного впливу російської мови на українську. Ми побачили, що справа не тільки і не так в епізодичних русизмах та російських кальках, скільки і як у системній деформації, якій за останні дві третини минулого сторіччя було піддано всю структуру нашої мови. Для нас тут і **ключова установка** – послідовно розмежовуймо граматичні системи української мови й мови російської.

Тож перший висновок для редактора щодо нашої дисципліни – роботу з типології помилок слід продовжити. Вона має стати системною – обов’язковим складником вашої професійної діяльності. Те, що ми зробили в ході вивчення дисципліни, – це насамперед навід /словечко О. Забужко/, спонука, імпульс. Тобто лиш початкові навички оцінки текстів з погляду їх девіативності, перші спроби редагування. Далі – продовжувати вам самим. І, зокрема, обдумуйте й збагачуйте типологічну таблицю помилок.

2. Причини помилок та критерії їх виявлення в практиці редактора

Для чого нам потрібне постійне зосередження на причинах виникнення помилок та критеріях їх виявлення? Стисло кажучи – для осягнення суті комунікації, її правил і “секретів”, для філософського осмислення суті дисципліни, загального призначення нашого фаху і конкретних джерел відточення майстерності редактора.

Був час, коли, по суті, єдиною причиною помилок вважали незнання норми. Тому зовсім не сприймалася ідея навчання /навіть редактора/ на помилках – тільки на найкращих зразках.

А тим часом ідея навчання на помилках відкриває нові можливості для редактора, для його майстерності. Вона виробляє нові, спеціальні уміння редакторського фаху. І це:

– розширення критеріїв виявлення помилок (крім, по суті, єдиного доти критерія нормативності/ненормативності);

– навички розпізнавання помилок;

– бачення редактором мовного поля ніби зсередини, звідки відкривається внутрішня картина стану мовного організму (тексту), його здоров’я. (Це те, чим, скажімо, для лікаря є інструментальні засоби діагностики: рентген, УЗД, дані біохімічного аналізу тощо). На цій основі редактор докладно з’ясовує причини помилок, обирає способи, прийоми редагування – для будь-яких ситуацій девіативності;

– особлива увага до психологічних особливостей комунікації – і насамперед до того, що стосується природи породження мовлення і адекватності читацького сприймання;

- вивчення історії (генезису) певних типів помилок;
- розуміння сучасних процесів, що відбуваються в мові.

Звичайно, норма залишається в основі орієнтацій редактора. Критерій імовірності відступу від неї – це базовий критерій виявлення помилок. Але перелічені вище фактори значно розширюють уявлення про помилконебезпечні місця та ступінь їх ризику, відкривають нові можливості для зростання майстерності редактора.

Норма – важливий критерій. Але, як бачимо, не єдиний.

У ході вивчення дисципліни були доволі докладно розглянуті:

- критерії фактичної та комунікативної точності
- семантичні критерії
- критерій розмежування систем української і російської мов
- критерій історичної мінливості мови (звідси й одна з причин помилок – невміння орієнтуватися в змінних явищах мови)
- логічні критерії
- критерій урахування психологічних особливостей читацького сприймання тощо.

Крім того, фахівці наголошують і на інших критеріях оцінки девіативності тексту: хронологічному, політичному, етичному; естетичному, композиційному, на критеріях урахування жанрових особливостей, доцільності мовного індивідуально-авторського утвору (оказіоналізму) в газетному чи науковому тексті, на видавничо-поліграфічних критеріях... Студенти можуть опрацьовувати їх у кваліфікаційних роботах – курсових, бакалаврських, дипломних, магістерських.

Це критерії. А тепер про те, що стосується причин.

Встановленням їх завжди займається редактор (можемо сказати, що це – невіддільна риса його професіоналізму). В усіх темах курсу ми звертали увагу на причини помилок. Можна зібрати їх в опорний перелік, оглянувши основні теми курсу, розширивши, до того ж, перелік причин – адже таблиця девіацій не є вичерпною.

Друга тема (“**НЕТОЧНЕ, НЕКОНТЕКСТНЕ СЛОВОВЖИВАННЯ**”). Можна було б назвати це семантичним критерієм. І тут бачимо кілька типів помилок.

- ✓ Неправильна етимологія як одна з поширених причин лексичних помилок.

Красномовний приклад – слово “*поганський*”. Автори часто нав’язують неправильний контекст – від *поганій*. І це йде від вікової церковної практики поборювання дохристиянських вірувань. А латинське “*paganus*”, насправді, – це сільський. Тож знання латинського значення мало б нам підказати інший підтекст: етнічна віра (чи ‘етнічний, народний звичай’, крім доволі поширеного значення ‘дохристиянські вірування’). Іноді неточне сприйняття внутрішнього значення слова призводить до тавтології, наприклад, пишуть *спадкоємна традиція* чи *зіставно-порівняльний метод*, що є повною тавтологією. Часто помилки зміщеної етимології трапляються при використанні слів іншомовного походження: пишуть *повний аншлаг*, це від незнання значення іншомовного слова “аншлаг” (з *нім.*) – ‘оголошення в касі про те, що всі квитки продано’ (розмовна хибна етимологія).

Такі помилки ми підводили під один узагальнений тип неточного слововживання (‘слово має інше значення’, ‘слово має інший стилістичний відтінок’, ‘неконтекстний

синонім' тощо). І тепер бачимо: над причинами помилок редактор має працювати невтомно, уточнювати, “додумувати”, адже це відточує майстерність редагування.

Під час оформлення думок на письмі трапляється так звана “псевдоетимологія”, коли походження слова мовцеві (авторові) невідоме і він фантазує. Як писав до редакції “Сільські вісті” читач: “Нас заїдає *грейдерство і дерипанство...*” – це, виявляється, рейдерство і дерибан. Навіть у науковому тексті спотворюють слово “симультанний” – то *симультантний* чи й *стимультантний*, то *симулянтний*. А чом би не використати своє слово, яке точно відображає зміст “чужинця” – одночасний? І точно було б, і безпомилково.

Бачимо, що пильне вдумування в етимологію слів і словосполук як причину помилок відточує майстерність редактора.

- ✓ Деякі помилки тлумачення виникають від неповного, часткового знання значень слова.

Зокрема, ігнорують образні, метафоричні, непрямі – іронічні вислови, переносні значення, а також другі і треті значення багатозначних слів. Це напівзнання призводить до того, що автори не використовують багатющих можливостей багатозначності мови, а редактори – витравлюють живомовність з текстів.

Не можна, наприклад, стояти на одному значенні сталої словосполуки “розплющив очі”. І якщо трапиться фрагмент речення “відкрив очі”, не спішіть писати, що це калька з російської, бо контекст там такий: “Путін усьому світові відкрив очі на свою загарбницьку імперську політику”. І неправильно буде: “Принагідно экс-прем’єр Литви Андрюс Кубілюс “подякував” Володимирові Путіну за те, що своїми діями він багатьом у світі *розплющив очі* /на агресивність Росії/” (Дайте нам надію // Інф. Дня, 19.06.2014) – тут таки відкрив очі.

- ✓ Певну роль відіграють і хибні асоціації, коли автор сприймає близькозвучні слова як реальну схожість на кшталт *у місті – у місці*.

Часом помилки такого типу породжуються на основі неосмисленого сприймання деяких фраз і висловів. Неправильні тлумачення – це результат і причина мисленневих помилок.

- ✓ Слабке орієнтування в ситуаціях багатозначності слів (неконтекстні синоніми, нерозрізнення омонімів, паронімів і навіть антонімів – див. докладний аналіз цих типів помилок у темі 2).

В. Я. Мельничайко серед причин лексичних помилок називає ще:

- ✓ розбіжність між звуковою формою і реальним значенням слова;
- ✓ обмеженість синонімічних ресурсів мовця;
- ✓ недостатність мовного досвіду. [13].

Третя тема – (“ФРАЗЕОЛОГІЯ”)

/Цій темі взагалі мало приділяють уваги на факультетах журналістики, видавничої справи і редагування/

Четверта тема (“НЕТОЧНЕ ФОРМОТВОРЕННЯ”).

Тут найчастотнішими причинами є:

- ✓ незнання норм у момент написання;
- ✓ складні випадки у застосуванні орфографічних правил.

Це величезний масив помилок, який розглянуто в темі 4. Є кілька словників, у яких розглядаються ці складні випадки [32–39].

Дослідники спостерегли також таку закономірність, як:

- ✓ підвищена орфографічна вразливість слів, що виконують роль присудка.

При цьому констатовано факт зосередження девіацій в останніх словах предикативної одиниці, у ремній частині висловлювання, у словах-присудках. Що цілком нормально, адже ремна частина – це нове, раніше неформульоване, вона більш розгорнута; в ній ще немає узвичаєних форм вираження.

Українські дослідники навчального процесу, засобів масової інформації А. О. Капелюшний, В. Я. Мельничайко, Д. Х. Баранник та інші [4, 13, 2], аналізуючи психологічні причини помилок, відзначають також, що:

- ✓ орфографічні помилки з'являються в результаті помилкових узагальнень, неправильної аналогії між різними написаннями.

Проаналізувавши психологічну природу орфографічних помилок, український дослідник Д. Баранник зробив висновок, що виникнення їх спричиняється:

- ✓ неправильним застосуванням логічної процедури узагальнення.

Це призводить до хибного “перенесення” правила, некоректного застосування прийомів розпізнавання орфографічних явищ; помилкових узагальнень орфографічного характеру; помилкових узагальнень граматичного характеру. Це, на думку автора, помилки нерозуміння або нерозрізнення мовних значень, помилки від неправильної техніки застосування правила і т.д. [13]

- ✓ нормативною змінністю мови.

Уже в період незалежності, наприклад, в іншомовних словах скасовано подвоєння приголосних – *анали, бароко, лібрето*; поширено правила “дев’ятки” на правопис іншомовних власних назв – *Аристотель, Едип, Корсика, Чилі, Аргентина, Сирія, Вавилон* і под.; стали відмінювати ще донедавна невідмінювані іншомовні слова – *пальта́* (а тепер от і *кіна́, метра́, єврів, авта́* – приїхав на *авті*); тут працює вже правило практичного пристосування іншомовних слів до граматичної природи української мови).

- ✓ Спостерігаємо невинуватене розширення меж застосування деяких правил

Бачимо це на прикладі модної форми, пов’язаної з родовим відмінком для слів жіночого роду третьої відміни (*соли, радості*). Правило правопису 1928/1929 року поширюють на інші відмінки (“на великій *швидкості*” – місцевий відм.; “завдяки нашій *незалежності*” – давальний відм.) Ці “правила” завели в себе телеканали СТБ, 5-й, Інтер. Цей приклад свідчить про особливе значення для редакторської практики деяких мовних реалій. Найважливіші серед них:

- ✓ редакторів слід знати норму в розвитку, в історичному розрізі;
- ✓ бачити неконтрольовані впливи аналогії або хибні аналогії – особливо за російськими зразками, наприклад у застосуванні правил ступенювання, керування тощо;
- ✓ вловлювати сліди нетвердого знання сполучувальних властивостей лексеми (тобто її узгодження і керування).

До причин морфологічних помилок належать також:

- ✓ недостатнє засвоєння норм словотворення і словозміни;
- ✓ нерозуміння семантичних і граматичних властивостей частин мови [13]

П'ята тема (“ЛЕКСИКА НЕОСНОВНОГО ФОНДУ”)

- ✓ І тут теж слід орієнтуватися в змінних феноменах т. зв. периферійної лексики Цьому присвячено окрему тему курсу – (див. тема 4). Зокрема, важливо усвідомити вплив неологізованої та поновлюваної лексики на норму

Шоста тема (“СУРЖИК І ЙОГО ПОДОЛАННЯ”)

- ✓ оперування лексикою усного мовлення, зокрема суржиковими елементами;
- ✓ особливості мовного середовища (напр., вплив російської мови). Ці проблеми опрацьовує соціолінгвістика.
Докладніше див. тему 6.

Сьома тема (“ЯСНІСТЬ ТЕКСТУ”)

Ясності шкодять:

- ✓ мода на іншомовщину – запозичення в широке мовлення, невиправдане вживання чужої термінології там, де українська мова має свою лексику;
- ✓ ускладнений синтаксис: багатослів'я, розтягненість і заплутаність складних речень; різноманітні текстові вставки, уточнення;
- ✓ слабке знання структур української мови, особливо синтаксису, його складних для автора і редактора випадків

Восьма тема (“ВАДИ ЗВ'ЯЗКУ СЛІВ”)

Редактор має чітко усвідомлювати тісний зв'язок синтаксичних критеріїв з логічними. Взагалі синтаксис і є системою мовної логіки.

Причини синтаксичних помилок:

- ✓ нерозуміння смислово-граматичних зв'язків між словами;
- ✓ незнання структури синтаксичних одиниць;
- ✓ недостатньо розвинена оперативна пам'ять;
- ✓ неуважність до мовного оформлення думки;
- ✓ порушення автором вимог до побудови однорідного ряду; можна це характеризувати й як неволодіння технікою укладання переліків та однорідних рядів, неврахування усіх можливих варіантів зв'язків між членами речення Це дуже поширена вада у фаховій підготовці авторів, а часом і редакторів. А результат

- відомий – конфлікт між авторським задумом і сприйняттям тексту читачем;
- ✓ одна з проблем пунктуації: дуже часто ставлять кому там, де є синтаксична пауза, але там, де немає на неї граматичної потреби. Виробляти чуття граматичної необхідності розділового знака з автоматичним розпізнаванням синтаксичної паузи.

Дев'ята тема (“ЛОГІЧНІ ОСНОВИ РЕДАГУВАННЯ”)

- ✓ Неусвідомлення логічних призначень сполучників, прислівників та розділових знаків
- ✓ незнання вимог основних логічних законів: тотожності; несуперечності; достатньої підстави та ін. – недотримання вимог до визначень та формулювань, до правил поділу понять, до аргументів тощо

Десята тема (“МЕНТАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА АВТОРСЬКИХ ПОМИЛОК”)

Редакторів треба в особливій увазі тримати систему породження авторського тексту і особливості читацького сприйняття його.

3. Мовна і редакторська компетентність.

/Типологія помилок – як технологія прискореного її нарощування/

А для чого вона потрібна – ця система й ця типологія? Адже можна сказати, що системою є мовна норма. От і дивись системно, щоб ця норма не була порушена. Та будь-який грамотний читач усе це бачить!

Бачить то бачить, та далеко не все. **Все** має бачити редактор.

У редакторській справі – інше бачення, інша психологія, інша інтуїція, ніж у читача. Досвідчений редактор і читає текст інакше, ніж масовий читач, і по-іншому на нього дивиться. Головне – він має особливий зір (чи, часто кажуть, нюх) на помилки. Він розгортає недомовлені фрагменти і, навпаки, з аналітичною метою згортає багатослівні конструкції, щоб перевірити логіку думки. Він насторожується у так званих помилконебезпечних місцях. Бо він знає стан наших публікацій, нашого авторського мовлення. Знає найчастіше повторювані помилки. Але понад те – він, як правило, людина глибоко компетентна що в тій мовній нормі, що в тенденціях її розвитку, в історичних та сучасних актуальних аспектах. Він бачить мову як живий організм, який і зростає, і хворіє. Він у курсі сьогочасних мовних дискусій, які визначають шляхи подальшого розвитку мови. Ця система бачення рухливості мови, зміщень у ній у редактора складається роками й десятиріччями. Вона й є, по суті, його ексклюзивною (може навіть інтимною – тобто ‘тільки для себе’) типологією помилок. Одначе, на жаль, мало хто викладає це на папері.

Тут ми й маємо розгортку фахової компетентності редактора, отже й компетентності мовної.

Але щоб молоді редактори півжиття не билися, як риба в сітці, і тільки потім виривалися на живу воду майстерності, треба вже з університетської лави дати їм систему того редакторського бачення, зарядити їх досвідом майстрів редакторської справи. Треба дати їм у руки ту, бачену кращими редакторами систему, типологію помилок з їх характеристиками, описом причин виникнення і, головне, – методів, прийомів і підходів до “лікування” девіативних текстів.

Якраз типологія помилок є дисципліною інтенсивної концентрації редакторського досвіду. Вона забезпечує фахівцеві сучасне розуміння механізмів комунікації, виразне нарощення мовної компетентності.

Як ми переконалися з попереднього параграфа, редагування, як і написання тексту автором, має свої психологічні підоснови, до яких належать: особливості мисленнєвого породження пропозиції (тексту); психологічні причини авторських помилок; різноманітні інтерференції; підсвідомі помилки тощо.

Крім того, слід пам'ятати про психологічні підоснови професії. До них маємо віднести:

- ✓ тренування редакторської уваги;
- ✓ редакторська манера читання тексту – наприклад, сповільнення в місцях, де в тексті можна чекати помилку (ті помилконебезпечні місця), здатність по кілька разів і з різних поглядів перевіряти – дати, значення термінів, співвіднесення цифр; читання з розшифровками ініціалів, абрєвіатур тощо.

На базі подібних навичок у нас виробляються такі специфічно редакторські властивості, як:

- ✓ критична настороженість,
- ✓ постійне очікування помилки,
- ✓ а в деяких місцях – передчуття помилки,
- ✓ знання типових помилконебезпечних місць.

Що ми відносимо до помилконебезпечних місць?

- Різноманітний фактаж: цифри, факти, прізвища, абрєвіатури, назви (географічні, установ і організацій...)
- темпоральні (часові) зміщення;
- можливі значеннєві помилки; неточне вживання термінів чи несловникове вживання слів;
- ситуації полісемії (нерозрізнення значень синонімів, омонімів, сплутування паронімів тощо);
- неясні омоформи;
- сумнівне тлумачення законів та інших нормативних актів;
- невідповідності держстандартам, інструкціям, ...
- складні логічні зв'язки і міркування (вони потребують перевірки).

Під час роботи зі стилістично неповноцінним (девіативним) матеріалом велику увагу ми приділили мисленнєвим процесам, які відбуваються в голові читача при першому ознайомленні з текстом:

- як він сприйняв омоформу;
- чи збігся в його уявленні логічний наголос з авторським;
- де виникає помилковий зв'язок слів;
- де йому довелось відшукувати елементи розірваного зв'язку слів;
- який логічний зв'язок він мусив переосмислювати...

Тобто знов-таки ми зосереджувалися не так на формально-граматичних чинниках, як на ментально-психологічних. І завжди відштовхувалися від інтересів читача.

І тут є найважливіший фаховий ресурс редактора, його сила. В цьому й полягає сучасний підхід в українській школі редагування, основоположниками якої є Р. Г. Іванченко і М. Д. Феллер.

Усе це дуже важливо для якісного підвищення редакторських умінь, забезпечення

ефективності в оволодінні редакторською майстерністю. Редактор, який оволодів принциповими положеннями психологічної стилістики, може кваліфікованіше аналізувати текст, усувати стилістичні помилки і обґрунтовувати необхідність виправлення тексту, робити свою справу впевненіше. Інтуїція, мовне чуття збагачується і загострюється проникненням у механізми мови та мислення.

Мабуть, ви переконалися, що закономірності смислового сприйняття тексту найкраще вдається зрозуміти, досліджуючи не зразкові, а стилістично невправні тексти.

Сучасна психологічна стилістика рекомендує нам починати комунікативний аналіз з розгляду результату смислового сприйняття тексту і лише потім переходити до виявлення і врахування авторського задуму (від читача – до автора). Завжди слід починати з міркування: “Під час читання виходить...” чи “читач це зрозуміє так”.

Скажімо, порядок слів у реченні слід розглядати не з того, де стоїть підмет, де присудок, а з визначення найважливішого за змістом слова (чи словосполуки) і потім думати про місце його в реченні, про логічний наголос, про можливий помилковий зв’язок слів тощо.

Це і є технологія прискореного нарощування редакторської майстерності, що й становить мету дисципліни “Типологія помилок”.

Психологічна стилістика з позицій сприймача інформації є сучасним підходом до редагування, модерним інструментарієм редактора. З позицій психологічної стилістики виховували журналістів і редакторів Р. Г. Іванченко, М. Д. Феллер і виховує нинішня когорта педагогів журналістських факультетів В. В. Різун, О. А. Сербенська, О. Д. Пономарів, А. О. Капелюшний...

Сюди маємо додати й врахування вимог живомовності, на яких особливо акцентує С. Караванський. “Жива мова, – пише він, – не завжди йде в парі з ‘академічною’ логікою, бо має свою логіку, підпорядковану мовному смакові та легкомовності”. Називає ще це ‘живомовною логікою’. І висновує: “Редактори майбутніх художніх шедеврів мають знаходити золоту середину між академічністю та живомовністю. У переважній більшості випадків живомовній стихії варто віддавати перевагу” [5, 7].

Редакторові потрібне вироблення (напрацювання) значної кількості навичок, щоб зуміти під час редагування тримати в полі уваги всі компоненти змісту і форми твору, щоб усі вони були йому підконтрольні. Частина з цих навичок має бути відпрацьована до автоматичності, щоб без надзусиль, без зайвого розумового напруження усунути типові помилки стилю, а тим часом зосередитися на аналізі змісту, перевірці фактів тощо.

Не зразки, а правила і способи редагування, рекомендації є визначальними для редактора.

4. Лексикографічне забезпечення редакторської діяльності

(Про стан правописної справи та сучасної лексикографії в Україні)

Редакторська робота неможлива без фахового користування словниками (в широкому значенні – енциклопедіями, словниками, довідниками). Вони є оберегами мовної норми, своєрідним програмним забезпеченням щодо змісту та форм мови.

Що тут треба мати на увазі?

1. Перша позиція – словники є головними порадиниками редактора в проблемах семантики і норми.

Треба орієнтуватися в розмаїтті словників.

- Насамперед редактор має виокремити групу саме *нормативних словників*: орфографічні, правописні, словники правильного мовлення, словники труднощів мови; для усного мовлення – ще орфоепічні словники та словник наголосів.

Підкреслимо, що йдеться передусім про словники сучасні (видані за роки незалежності) і академічні (видані, як правило, інститутами української мови та мовознавства НАН України). Вони й виконують нормативну функцію нарівні з інформативною. Обов'язковим є також слідування рекомендаціям Держстандарту України.

Але важливими є й авторські словники – А. Караванського, О. Пономарева, “Фразеологія перекладів Миколи Лукаша”. Вони суттєво доповнюють академічні словники – насамперед національною живомовністю.

- Не може обійтися редактор без *енциклопедичних, довідкових, тлумачних, етимологічних* словників.

Вони допомагають забезпечувати комунікативну точність, семантичне регулювання тексту. Без них важко досягти точності у відображенні картини світу.

- Група *словників для забезпечення стилістичних потреб тексту*: синонімів, омонімів, паронімів, антонімів, фразеологізмів, неологізмів, епітетів...

Ці основні групи словників можемо назвати опорними в редакторській справі.

Але сучасні словники не обіцяють нам легкого життя.

Причина в тому, що ми й досі, за всі часи вже незалежної України, не завершили суспільну дискусію щодо **правопису, мовних норм і щодо принципів укладання словників**.

2. Тож друга позиція – знання редактором сучасних тенденцій у нормотворенні і словникарстві. Слід враховувати їх при оцінці лексикографічних джерел.

Що ми бачимо у нових словниках?

– Поповнення української мови великою кількістю неологізмів, номінативних словосполук, що відображають реалії економічного, політичного та культурного життя сучасної України;

– появу нових, активізацію вживання та розширення значень раніше відомих слів;

– звільнення від нашарувань умисної русифікації лексичної, граматичної систем та правопису української мови;

– зближення діалектів з українською літературною мовою.

Докладно це проаналізовано в розділах 5, 6.

Нікуди ми не подінемося від іншомовних запозичень. Тому відзначаємо доволі потужну тенденцію:

– інтенсивне поповнення мови насамперед термінологічною лексикою за рахунок запозичень, зокрема в суспільно-політичній, бізнесовій, технічній та інших сферах.

У цілому ця тенденція позитивна, оскільки вона збагачує мову, розширює її можливості. Однак ми втрачаємо нагоду розбурхати масовий потяг до розвитку мови на її власній основі, до мобілізації живих, суто українських неологічних словотворів і формотворів, до збагачення національної фразеології. Так, як це робили на початках своєї державності поляки, а особливо чехи. Як діяли наші ентузіасти-лексикографи епохи українізації 20-х – початку 30-х років минулого століття.

У цілому ж на заваді нормальному розвитку української лексикографії знову став позамовний, політичний фактор – інспірований з Росії шалений тиск на українську мову й культуру, на політику держави в цій сфері. По суті на їх знищення руками п'ятої колони – комуністів-симоненківців і спеціально створеної для внутрішнього завоювання України партії регіонів та її яничарів *табачників, колесниченків, ківалових, левченків...* І все це під димовою пропагандистською завісою брехливих волянь про насильницьку “українізацію”, про міфічні “заборони” російської мови. А тим часом українську мову практично повністю викоренили в Криму та південно-східних регіонах країни. Народні депутати – регіонали та комуністи – відмовлялися послугоуватися державною мовою навіть на засіданнях Верховної Ради.

Тому треба серйозно увійти в смисл цих, як нас переконували, “*суто гуманітарних дискусій*” і зрозуміти, що це вже був один із складників “гібридної війни” Росії проти України.

Правопис

З незалежністю перед українським народом з усією гостротою постало питання про мовне відродження. І насамперед треба було позбутися слідів русифікації українського правопису, очищення його від системних елементів уподібнення української мови до російської. При нормальному розумінні державотворчої функції мови й культури цю проблему слід було б розв’язати у перші ж роки незалежності. Тоді б швидше пішла й велика, нагальна лексикографічна (словникарська) робота.

Однак влада не зважувалася вибудовувати виразну патріотичну мовну політику, справжнє культурне відродження українського народу. В політиці наші керманічі прагнули догодити могутньому сусідові, а велика частина влади йому прислужувала. Здали росіянам практично весь інформаційний простір, кадрові позиції в освіті, культурі, науці.

А тоді тільки у 1994 році (з втратою трьох років) було створено Українську національну комісію з питань правопису при Кабінеті Міністрів України на чолі з тодішнім віце-прем’єр-міністром академіком М. Жулинським. Аж у 1999 році (!) вона підготувала проект нової редакції Українського правопису. Однак почався шалений спротив русифікаторів проти його впровадження. (*Пригадаймо, що Павлові Петровичу Постишеву у 1933 році вистачило чотирьох місяців для створення нового правопису тотально мобілізованого на російську асиміляцію української мови*).

А тепер, у роки незалежності, нагальну для української мови й культури справу було спущено на гальмах:

– віддано на безплідне обговорення в наукових закладах, у засобах інформації, проводили навіть опитування на вулицях – тобто обговорення набуло карикатурного характеру (“Ви за те, щоб у мові замість *велосипеда* і *фотографії* були слова “*самонер*” і “*мордопис*”?..) Найбільшу активність у цій шахрайській “соціології” виявили російськомовні періодичні видання;

– переглянуто персональний склад комісії з вилученням із неї найпотужніших фахових лінгвістичних авторитетів (професорів Віктора Коптілова, Анатолія Погрібного, Олександра Пономарева, Івана Ющука, Ніни Тоцької, Івана Вихованця, Ніни Клименко та ін.). Замість них до складу комісії були включені історики, філософи, археолог...

– зрештою проект не подано на розгляд Кабінету Міністрів. Про нього, по суті, забули.

З усієї цієї “всенародної” дискусії ми дістали тільки тенденцію до розколу в суспільстві щодо орфографічних змін в українській мові. Явно диференціювалися дві сили: патріотична українська і проросійська українофобська, що потім вилетіть в

політичну атаку на нашу мову під загальною вимогою шовіністів “Російській мові – статус державної”.

Коли таку нагальну справу, як відновлення природної правописної системи, влада відверто саботує, то громадськість реагує відповідно. Цілий ряд видавництв (“Літопис”, “Свічадо” у Львові) і журнальних видань (“Сучасність”, “Критика”, “Журнал фізичних досліджень” тощо) явочним порядком перейшли на норми правопису 1928/1929 р. Елементи цього правопису використовують і в друкованих та електронних ЗМІ, зокрема на каналах телебачення СТБ, “1+1”, ICTV, частково й на 5-му каналі.

Словникарство (Лексикографія)

Ті самі сили чинили (та й досі чинять) упертий спротив очищенню словників, поверненню втрат української мови в ході лінгвоциду 30-х і подальших років минулого століття.

Проф. Л. І. Мацько та авторський колектив довідника “Українська мова” дають критичну оцінку ситуації, зазначають, що в сучасній українській лексикографії “досі триває боротьба двох протилежних тенденцій” [12, 296].

1. Ідеться про, по суті, продовження радянської практики наближення української мови до російської. Замість того, щоб вести наполегливу роботу з очищення нашої мови від насильницьких вторгнень, замість того, щоб відновлювати всі втрати радянського періоду, перевидають словники кінця 1950-х – поч. 1960-х рр. зі збереженням старих підходів. Публікують і нові, але без належної ревізії лексичних норм української мови минулих років, без тої вкрай необхідної очисної роботи.

2. Автори названої вище книжки звертають увагу й на те, що не повною мірою наші лексикографи повертаються до традицій українського словникарства кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., для якого характерне:

- свідоме уникнення іншомовних слів (особливо русизмів),
- посилена увага до народної лексики,
- “кування” слів за допомогою питомо українських словотвірних засобів.

Прагнення більшості українських лінгвістів теж можна вкласти в дві позиції. Це –

- (а) очищення мови від чужорідних, штучно насаджених елементів та
- (б) відновлення її питомих ознак.

У книзі “До зір крізь терня...” С. Караванський радить:

Треба, щоб кожен, хто береться за перо, усвідомив:

- нашу мову до кінця не вироблено,
- їй прищеплено низку невластивих їй рис, і отже,
- до рекомендацій академічних норм і словників треба підходити критично, обирати словники, найменш зачеплені хворобою двомовності;
- аналізувати мовні факти самостійно, прискіпливо і без огляду на широкий вжиток обдумувати кожне слово. Часом поширення мають не найкращі зразки.

Твердо усвідомити: на фронті мови нас оступачили і обікрали мовні імперіялісти” [5, 108].

Л. І. Мацько констатує, що “шлях до гармонізації української мови проходить через низку лексико-нормативних та правописних розходжень. Подекуди, зауважує вона, щодо цих питань і досі триває гостра суспільно-наукова дискусія, яка посилюється у зв’язку з виданням раніше заборонених праць авторів з української діаспори” [12, 297].

Об'єктивно кажучи, в цій ситуації ми можемо спиратися на групу словників, видавці яких найбільшою мірою провели роботу з очищення нашої мови від русифікаційних наносів: “Словник української мови” [22, однотомний, К., 2012], Російсько-український словник у чотирьох томах [23, К., 2011–2014], Російсько-український словник за ред. В. В. Жайворонка [24, однотомний, К., 2003]. Хай у них є деякі упущення (ще не до кінця вичищено кальки, фіктивні дієприкметники, недостатньо розгорнуто процесові поняття) – у цілому вони нас можуть задовольнити.

Великі надії фахівці й широкі кола української інтелігенції покладали на новий Тлумачний словник української мови у 20 томах. Вийшло вже 5 томів.

Однак саме це довгоочікуване видання несе на собі відбиток лексикографічних проблем в Україні.

Насамперед важко сприйняти позицію авторів, які від самого початку задумали укласти новий словник “поверх” старого. Очевидно, це є звуженим розумінням ролі і ваги такого масштабного видання. У головній спрямованості його укладачі зупинилися напівдорозі, зайнявши позицію якогось компромісу між радянським асиміляторством і українським мовним відродженням. Залишили в реєстрі чимало кальок, фіктивних дієприкметників, не опрацювали проблему процесових понять. Практично полишили осторонь раціонально необхідні напрацювання лексикографів від Бориса Грінченка до Агатангела Кримського.

Як оцінюють фахівці перші томи названого видання?

А. В. Карпіловська (Інститут української мови НАНУ) вважає, що було б неправильно створювати черговий варіант СУМу-11. На її думку, “потрібна була нова модель українського лексикону, модель, у якій було б враховано всі найвагоміші напрацювання українського мовознавства останніх принаймні 20 років, у галузі не лише лексикології, а й граматики, дериватології, стилістики, когнітивної і комунікативної лінгвістики, лінгвістики тексту – зокрема, й щодо тенденції націоналізації українського лексикону, відновлення й активізації питомих ресурсів і моделей номінування...

Реєстр 20-томника передбачав передусім критичний огляд лексики, уміщеної в СУМ-11, з позицій змін у лексичних, граматичних і словотвірних нормах сучасної української мови...

Поданий у перших томах реєстр, відверто скажемо, *вражає відсутністю продуманих критеріїв добору лексики*. При цьому проголошена авторами настанова оновити матеріали СУМ-11 залишилася лише побажанням, насправді ж, наприклад, у 1-му томі бачимо цілі розряди слів, які перекриває нині мовна норма. Загальновідомо, що сучасна мовна норма блокує активні дієприкметники...” А що ж у тому першому томі? Авторка наводить приклади: *акаючий, бриючий, блукаючий, бажуючий* та інші... Нині вже рекомендовано, наприклад, в авторитетному РУСі за редакцією В. В. Жайворонка (К., 2003) лексеми акальний, поземний, приземний, блукливий, мандрівний, охочий, ласий...” [19, 278–279].

Чимало зауважень до перших томів 20-томного СУМа й у О. Д. Пономарева [16]. Він звертає увагу на “некритичні переклади тлумачень слів зі словників російської мови”; “немотивоване впровадження активних дієприкметників”, зокрема *захоплюючий*, “який подано без жодних обмежень. З другого тому СУМ-20 так само без обмежень подано слово *бриючий*... Аби новий словник не виявився погіршеним варіантом СУМа-11, пише цей автор, над наступними томами треба ретельно попрацювати; можливо, залучивши нових укладачів та рецензентів”. Ніхто до цієї поради не прислухався. Наступні томи вже були готові. І вони засновані на тих самих критикованих вище принципах.

Загальний висновок невтішний: “Так довго очікуваний словник не виправдовує наших сподівань... Якщо ми хочемо бачити якісний, новий академічний тлумачний словник української мови, який став би окрасою нації, а не її ганьбою, слід чітко

розподілити функції між установами, покликаними укладати словники...” [19, 282–283]. А. В. Карпіловська має на увазі фактичне відсторонення мовознавчих інститутів від підготовки цієї праці. І справді, укладання такого фундаментального словника не може бути віддане на відкуп хай навіть такій авторитетній організації, як Український мовно-інформаційний фонд НАН України. Це загальнонаціональна справа.

Тобто фахівці не приховують свого розчарування.

3. Тепер можна сформулювати й ще один висновок для редактора (*третьої позиції*): редактор – невтомний дослідник словникових глибин.

Це значить, що він не може обмежуватися одним словником; він має порівнювати. Словники ніби збагачують один одного.

Наприклад, багатство еквівалентних (дублетних) і близькозначних слів зафіксоване в синонімічних словниках української мови. Це насамперед двотомний академічний словник [25], в якому подано 9200 рядів з наведенням ілюстративного матеріалу на кожен синонім. Цей принцип укладання словника можна було б назвати контекстним.

Водночас важливим джерелом для редактора і видавця є “Практичний словник синонімів української мови” Святослава Караванського [26]. Вийшло його вже 5-те видання. В ньому понад 20 тисяч синонімічних рядів (тобто відчутна кількісна перевага). До того ж він побудований за більш глибоким у лексикографічному розумінні диференційно-семантичним принципом. Тобто одне слово часто має кілька синонімічних рядів. Автор користується тут методикою європейських і американських університетів.

Наприклад, статтю “історія” в академічному словнику подано так:

1. ІСТОРИЯ *тільки одн., чия* (події колишнього життя певної країни, народу), МИНУЛЕ, МИНУВШИНА *заст.* “Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимсь забороненим, ворожим і контрреволюційним, – це Україна” (Олександр Довженко); “Минуле – це духовний скарб народу, який належить кожному й зливає нас в одне велике ціле” (Валерій Шевчук); “У мові відбита вся минувшина народу, його історія, його боротьба” (з журналу).

2–4. історія *див. 1. випадок, подія, 1. розповідь.* [Там також наводяться контекстні приклади]

У Караванського (підкреслено назви синонімічних рядів):

ІСТОРИЯ, (процес змін) розгортання подій, розвиток, перебіг /напр. хвороби/; (людства) опис розвитку, хронологія подій; (змінена штучно) “якбитологія”; (вчорашній день) минуле, минувшина; (розповідь) повість, оповідь, оповідання, р[ідко] оповідка; *жм* /жива мова/ побрехенька; (життєва) пригода, приключка, випадок, епізод, історійка, *ж[артівливе слово]* придибенція; (прикра) халепка; (давня) праісторія. [26]

Як бачимо, два словники ніби доповнюють себе навзаєм. І в цьому для редактора велика користь.

Фразеологія. Українська мова має повний набір фразеологічної “номенклатури”: ідіоми, паремії, перифрази, тавтологічні словосполуки, сталі порівняння, традиційні формули припрошення, побажання, клятви, божби, прокльони, каламбури, розмовні кліше тощо.

Редактор нині має для своєї праці багаті лексикографічні джерела. Крім уже названої “Фразеології перекладів Миколи Лукаша” [30] (*див. тему 3*), на академічному рівні 2008 р. у нас з’явився “Словник фразеологізмів української мови” (27) нового покоління. Порівняно з попередніми виданнями він збагатився (містить близько 8 тис. фразеологічних одиниць), став зручнішим у користуванні – насамперед завдяки ретельно розробленому предметному покажчику (аж на 310 сторінок). Варто тут відзначити продуктивну роботу авторського колективу Російсько-українського словника в 4-х томах (2011–2014). В ньому ретельно опрацьовано як лексичну, так і фразеологічну частини

словника. Секрет цього якісного збагачення – у ретельному засвоєнні багатств словника А. Кримського і С. Єфремова 20-30-х років. РУС–4 має стати настільною книгою редактора.

2009 року донецьке видавництво “БАО” випустило “Великий сучасний російсько-український і українсько-російський словник фразеологізмів та сталих виразів” І. Г. Данилюка [28]. За приблизною оцінкою він містить понад 20 тисяч фразеологічних одиниць.

Чому знов-таки така велика різниця? Справа в тому, що академічний словник традиційно укладено з великими обмеженнями. Не включено, зокрема, прислів'я і приказки, літературні афоризми, усталені порівняння (типу *кремезний, як дуб; червоний, як рак; росте, як бур'ян*), інші стійкі словосполучення (термінологічного характеру, неметафоризовані поєднання слів) тощо – за суворими теоретичними приписами вони не належать до фразеологізмів. А І. Г. Данилюк зняв ці обмеження. Мовці-практики (редактори, журналісти, лектори, філологи, письменники, та й усі шанувальники української мови) від цього тільки виграли – теорія не повинна вадити практичним потребам творчих людей.

Усі названі вище фразеологічні словники – видання дуже корисні. І знову ми переконуємося в тому, як доповнюють один одного фахові словники і ті, які виникли в ініціативному порядку. Це одне із свідчень того, як активно йде процес словникарства в Україні і який він продуктивний. Незважаючи на гальмівні дії частини лексикографів радянської школи.

4. Редактор – не тільки користувач словників; він і збагачувач їх, а часом і повноцінний творець. Він поповнює “білі плями” наявних словників. Як вважає С. Караванський, “редактор з великої літери має ще одну повинність: заповнювати білі плями наявних словників” [5, 61]. “Редактор може й собі вчитися у Письменника, пише він, бо справжньому лицарю пера завжди бракує лексики: письменник сам творить її, або прислухається до живої мови і знаходить там те, чого у жодному словнику не записано...” [5, 67].

Дуже корисно складати словники мови окремих письменників, публіцистів, науковців. В них можна знайти чимало неологізмів, незвичних (оказіональних) форм (Ліна Костенко, Марія Матіос, Валерій Шевчук, Оксана Забужко) – як у художніх, так і в наукових творах.

5. Редактор – носій аналітичного, критичного підходу до лексикографічної інформації.

Ще Максим Рильський писав про “зразки мовної нечуйності”; що в стилістичних шуканнях при цьому треба озброюватись “належним запасом критицизму” [17, 52]

А ось як пише сучасний лінгвіст і лексикограф Святослав Караванський:

“Щоб не стати жертвою мовних криворекомендацій, Редактор має критично підходити до порад титулованих і нетитулованих мовознавців. Річ у тім, що пишуться мовні поради під впливом політичних поглядів та особистих уподобань окремих осіб. Тому редактор має бути аж так озброєний знаннями мови, щоб відчутти, де порада слухна, а де її викликано іншими причинами, в т.ч. й слабким знанням самих порадників. Редактор мусить мати власний мовознавчий світогляд і під кутом свого світогляду сприймати всі поради (ілюструє прикладами варіативного родового відмінка */-а і -у/* у словах *феномен, плуг, смолоскип, поріг*).

Не варто слухатися порадників, не перепустивши їхніх порад через призму власного світогляду...” [5, 63].

6. Особливість української лексикографії – політичні втручання у її вільний розвиток.

Саме тому в користуванні словниками має бути оцінний підхід – з урахуванням історії мови і сучасної норми, усвідомлення того, що словники нинішньому користувачеві слід поділяти на сучасні актуально нормативні – й історичні. Нормативні – насамперед академічні.

Що ж до історії, то редакторів слід знати історичні джерела: праці П. Житецького, О. Потебні, О. Курило, О. Синявського, М. Гладкого, користуватися історичними словниками: Б. Грінченка, М. Уманця й А. Спілки, Є. Тимченка, С. Іваницького і Ф. Шумлянського (РУС), А. Кримського та С. Єфремова (РУС), Деякі лексикографічні джерела, які свого часу були нормативними, стають нині історичними джерелами, як 11-томний СУМ, 3-томний РУС. (Саме зараз відбувається процес переведення СУМ-11 у розряд історичних словників, його, сказати б, “музеефікація” і народження нового СУМ-20) Редактор не повинен відкидати їх як застарілі, а користуватися ними у своїй порівняльній роботі.

Часом ідеться й про історичні корені помилок.

Тож ми зачепили й деякі аспекти історії нашої мови, в якій знаходимо генезу, пояснення коренів багатьох типів помилок.

7. У словників є своєрідні “лексикографічні супутники”. Це книжки Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Огієнка, Євгенії Чак, Святослава Караванського, Олександра Пономарева, Олександри Сербенської та Марії Волощак, Володимира та Галини Островських. Це журнали “Мовозавство”, “Українська мова”, “Культура слова”, “Дивослово” – тобто видання, які досліджують сучасні мовні явища. Сюди ж можемо зарахувати й знакову філологічну літературу в історичній ретроспективі (П. Житецький, Ю. Шевельов, О. Курило, В. Синявський, М. Гладкий та ін.). Маємо добиватись поновлення потрібних для редакторської справи і знищених за часів Януковича видань – “Урок української”, літературних журналів.

8. Завжди була тенденція до розмежування значень слів у синонімічних парах і рядах. Цю проблему редакторів треба розглядати особливо доскіпливо.

Синонімічні пари чи ряди слід читати розважливо, з розумом. Багато з них уживали класики ще в кінці XVIII – в XIX ст., коли значення цих слів ще не виокремилися, не розрізнилися (не диференціювалися).

Нині їх стилістичні призначення змінилися. Тож особливо перші приклади в статтях слід читати з обережністю:

– *безмежний* часом подається як *безкрайї*, а *безкрайї* як *безмежний*.

– *виключний* подається як *винятковий*, а *винятковий* як *виключний*, бо в літературі є приклади з такими значеннями (*виключно чесний*, *виключна доброта*). Сьогодні так не кажуть. Сьогодні розрізняють значення цих слів: “*виключний*” – який поширюється тільки на кого-, що-н. (“*Прийняття законів – виключна компетенція Верховної Ради*”, не *виняткова*, не *надзвичайна*, а компетенція тільки Верховної Ради), а “*винятковий*” – це надзвичайний (*виняткова* = *надзвичайна* подія).

Часом слово “відношення” вживають у значенні “ставлення”. Посилаються на класиків, навіть на Лесю Українку. Плутанину вносять і сучасні словники. Вони в таких ситуаціях часто дають обидва значення, в окремих випадках вдаючись до стилістичного обмежувача *заст.* (застаріле). Навряд чи це сприяє піднесенню мовної культури.

Адже можна в таких випадках зробити ремарку про історичну зміну нюансів у значеннях (напр., “*зм. зн.* – історична зміна значень або нюансів значень”).

Взагалі робота з розрізнення значень близьких синонімічних слів, якою займалися філологи періоду українізації, має бути й нині більш виразною і послідовною.

Ретельною роботою зі словниками, вивченням кращих літературних зразків редактор має постійно вивчати і чітко розрізняти нюанси значень. Це одна з фахових редакторських якостей.

9. Чи потрібні “старі” словники? Історична лексикографія – для чого вона потрібна практичному редакторові?

Розглянемо це на прикладі одного з найзнаковіших наших словників – РУС під редакцією Агатангела Кримського і Сергія Єфремова (1924–1933) – далі *Словник* [40]. Це один із найвидатніших творів української лексикографії. Він, можливо, *новіший* від багатьох сучасних словників. І саме тому потрібен редакторові.

І. Огієнко називав його “найціннішим словником, що має в нас епохове значення”, “епохальною культурною науковою працею” [14], а Ю. Шевельов – “одним з монументальних пам’ятників українського культурного відродження 20-х років” [18, 32].

Волинська дослідниця В. Ф. Старко [20], яка проводила опитування серед сучасних учених-лінгвістів, виявила, що вони єдині в оцінці РУСа Кримського і Єфремова, що він має для них *найвищий авторитет* серед українських лексикографічних праць. Для них це єдиний *Словник*, який дає змогу відчутти дух української мови як на диво сучасної (незважаючи на вік словника), так і народної, наукової, офіційно-ділової і розмовної. У ньому практично немає штучно зросійщених слів, не властивих українській мові моделей і форм. Натомість у ньому можна знайти те, що важко знайти в інших словниках, – незасмічену, розкуту, багату й поліфонічну українську мову”. І висновує: “Наразі ми не маємо новітнього словника української мови із загально визнаним авторитетом (тобто академічного словника)...” [20, 222]...

Треба усвідомити важливість *Словника* для вирішення нагальних проблем сучасної лексикографії. Проблем, на які було вказано вище при аналізі нового 20-томного тлумачного словника.

Загальний висновок щодо цього великого *Словника* на основі докладного аналізу подає Є. Карпіловська:

“РУС за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова є не лише найгрунтовнішим на тепер російсько-українським словником, а й джерелом питомої української лексики, взірцевих словотворчих моделей, мовних конструкцій та усталених висловів, зразків запозичування іншомовних слів та їх адаптування до системи української мови. Він не лише не застарів, а по глибшому вивченні напевне постане як найповніше й найдокладніше сучасне лексикографічне джерело, що його значення для дальшого розвитку української мови важко перебільшити” [19, 115].

І от виходить 20-томний тлумачний словник – і в ньому практично не використано надбання цього унікального видання. Можливо, найбільше наше лінгвістичне багатство, найавторитетніше джерело для розвитку української національної лексикографії, по суті, знехтувано.

Створення сучасного академічного словника потребує скрупульозного аналізу цього РУСа “для виявлення й кодифікації репресованої української лексики та словотворчих моделей, а також вилучення лексики й моделей, силоміць пересаджених із російської мови...” [20, 224]

10. Словники на робочому місці редактора

У наборі словників, довідників, лексикологічних праць під рукою редактора мають бути (в електронній версії або на столі, на підручній книжковій полиці, етажерці-вертушці тощо) насамперед

- орфографічний словник [21 або інші академічні видання]
- тлумачний словник [однотомний 22, за можливості – й СУМ-11 і СУМ-20, які треба використовувати з урахуванням викладених вище критичних міркувань],
- словники труднощів мови (С. І. Головащука, [33], С. Я. Єрмоленко [32], Гринчишина та ін. [35], С. Караванського [36])
- словник іншомовних слів [29 або інші академічні]
- російсько-український словник /РУС/ [23 або 24 – 4-томний академічний 2011–2014 років],
- словники синонімів [25, 26],
- фразеологічні [27, 28, 37].

Крім цих найнеобхідніших словників, – відомі багатьом поколінням редакторів і журналістів книжки Олени Курило [10], Бориса Антоненка-Давидовича [1], Олександра Пономарева [16], Євгенії Чак [38], книжки В. І. Островського та Г. Ф. Островської [15], словник найпоширеніших помилок у ЗМІ [39];

Окремої оцінки заслуговують праці С. Караванського [5, 6, 7, 26, 36]. Це насамперед багаті джерела української живомовності. В них цікаві історичні екскурси, розкішна ілюстративна частина, зокрема й з маловідомих, а тому й майже не використовуваних діаспорних джерел. Наводяться рідковживані та безпідставно занедбані терміни й вирази української мови, новотвори та слова-пропозиції (багата пожива для творчого редактора).

Висновки

Ми розглянули особливості пропонованої дисципліною “Типологія помилок” діагностики тексту.

А що ж рекомендується для “лікування”?

Найнагальнішими завданнями редактора нині є:

1. **Політична загостреність** у проблемах мовної політики Української держави. Бачити причини явища девіативного мовлення у нас, в Україні; бути зірким в усьому, що стосується процесів, які відбуваються в суспільстві і мові, розуміти політичну підоснову ситуації. Виховувати мовну стійкість українців. Не піддаватися фарисейським підхвалюванням українців, що вони мовно толерантні люди і що їхнім великим надбанням є двомовність. А тому легко піддатні на умовляння відмовитися від своєї мови та працювати на “перспективнішу” і “багатшу” російську; що й виродок-суржик – це **сучасна новомова**, яка свідчить про шлях до російсько-української інтеграції. Тільки чомусь тієї двомовності не можуть досягнути не лише значна частина звичайних російськомовних громадяни, а й владці та чиновники, хоч їх зобов’язує знати державну мову Конституція країни.

2. Слід навчитися **працювати зі словниками**, виробити до них аналітичне, критичне ставлення і мати свою позицію щодо процесів, які відбуваються в українській лексикографії.

3. Треба повертати до життя всі багатства української мови, випалені в ній політикою лінгвоциду. Адже наведене вище – це лише те, що лежить на поверхні. Тим часом є цілі пласти відмерлих мовних явищ, які потребують реконструкції.

Багатющі ресурси української мови, які потребують мобілізації:

– синонімічні ряди (одірватися від однокорених російських слів /щоправда, стежити за тим, щоб не викинути з української мови тих слів, які з неї запозичили росіяни – під впливом психологічної помилки “боязнь русизму”/);

– живомовна українська фразеологія (і недопущення блідих перебивок з російської);

– питомі (рідні) особливості своєї мови у лексиці і формах;

– процесові поняття.

Треба тотально витруювати суржик; а для цього виразно бачити всю його структуру: які живі тканини рідної мови він вразив, яку лексику і фразеологію витіснив, який синтаксис насадив. І протистояти всякому потворенню української мови – її вульгаризації, грі в суржикізацію (тарапуньківщині, сердюччині, заведенню суржикових видань типу “Газета по-українськи” тощо).

Тут важливою є психологічна стійкість редактора. Він має бути переконаний у великій цінності нашої мови. В ситуації, коли різко посилюються кампанії дискредитації нашої мови – що вона меншовартісна, хуторянська, що нею не можна послуговуватися в серйозних комунікативних сферах – науці, техніці, філософії, літургії, що вона вторинна (“діалект російської, зіпсований польськими впливами”), а головне – що вона “*програла у вільній конкуренції з російською*”. Дуже важливо володіти аргументами про все багатство української мови, її давність, милозвучність, точність і стислість – і безпідставність тих обмов української мови, інсинуацій навколо неї.

Отже, “українська мова – багата й виразна, закорінена в прадавню історію.

Вона природна, милозвучна. У неї багатющі, рясні, щедрі лексика і фразеологія, розвинуті словоформи, гармонійна логічно-синтаксична структура. Вона ввібрала в себе весь багатівіковий життєвий досвід народу.

Беручись до редагування, до проблем боротьби з суржиком, філолог-педагог, журналіст чи редактор має усвідомлювати, яку величезну духовну цінність ми боронимо від нівечення й паплюження... Яку тяжку працю беремо на себе. Тут справді треба втілитися в Геракла, якому належить вичистити велетенські занедбані мовні стайні. Повернути мові всю її оригінальність, самодостатність, незалежність.

І то без розрахунку на велику плату, а з покликання захистити найвищу цінність свою і свого народу” [9, 180–181].

Отже,

На що орієнтує нас дисципліна “Типологія помилок”?

Загальні висновки:

1. Постійно тримаймо перед мисленням зором таблицю помилок (тобто їх структуру)
2. Дбаймо про контекстуальну точність слововживання
3. Системно розмежовуймо українську і російську мовні системи в редагованих творах
4. Потурбуймося про ясність відредагованого нами тексту
5. Піклуймося про живомовність і національну питомість (автентичність) тексту
6. Забезпечуймо логічність зв’язків у тексті
7. Проникаймо в особливості творчого мислення автора (в них – і своєрідність стилю автора, яку редакторів не можна “злити”, “причесати” під себе, і причини можливих помилок).

Усі ці висновки мають у підручнику наповнення у вигляді правил редагування, алгоритмів виявлення помилок і їх виправлення. Вони викладені в розділах книги.

5 рівнів навчання.

Їх розрізняють у європейській системі освіти.

I – знання-знайомства, які учать студента розрізняти, впізнавати знайомий йому предмет, явище, певну інформацію;

II – знання-копії, достатні для переказу, репродукування засвоєної інформації;

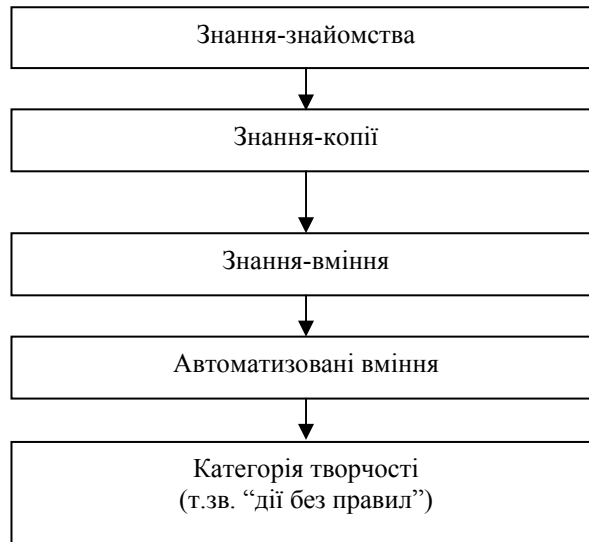
III – знання-вміння, тобто можливість застосувати одержані знання в практичній діяльності (практичному редагуванні);

IV – знання-навики, свого роду автоматизовані вміння;

V – категорія творчості, результатом якої є т. зв. “дії без правил” у певній галузі навчально-пізнавальної діяльності (над мінімумом засвоєних правил, уже на інтуїції).

Увесь цей процес можна подати у вигляді такої схеми:

Щаблі професійного зростання в дисципліні “Типологія помилок”

Редактор має піднятися над першими двома рівнями і існувати як фахівець у вміннях та навичках (тобто автоматизованих уміннях), і головне – в категорії творчості.

Література до теми

1. *Антоненко-Давидович Б. Д.* Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович. – К. : Academia, 1994. – 256 с.
2. *Баранник Д. Х.* Актуальні проблеми дослідження мови масової інф-ції / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 1983. – № 6. – С. 13–17.
3. *Бацевич Ф.* Основи комунікативної девіатології / Ф. Бацевич. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
4. *Капелюшний А. О.* Стилїстика й редагування: Практ. словник-довідник журн-ста / А. О. Капелюшний. – Львів : ПАІС, 2002. – 576 с.
5. *Караванський С.* До зір крізь терня, або Хочу бути редактором / С. Караванський. – Л. : БаК, 2008. – 120 с.
6. *Караванський С.* Секрети української мови. – 2-ге розширене вид. / С. Караванський. – Л. : БаК, 2009. – 344 с.

7. *Караванський С.* Пошук українського слова / С. Караванський. – К. : “Академія”, 2001. – 239 с.
8. *Куляс П. П.* Типологія помилок у корекційних таблицях : навч. пос. / П. П. Куляс. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 168 с.
9. *Куляс П. П.* Система – проти автоматизму суржику: Редакторський погляд : навч. пос. Вид. друге, розширене / П. П. Куляс. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 294 с.
10. *Курило Олена.* Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – К. : Вид. Соломії “Основи”, 2004. – 303 с.
11. *Леонтьев А. А.* Некоторые проблемы обучения рус. языку как иностранному (Психолінгвістич. очерки) / А. А. Леонтьев. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1970. – 88 с.
12. *Мацько Л. І.* Укр. мова. Суч. довідник. Орфографія, граматики, стилістика, пунктуація / Л. І. Мацько, О. М. Мацько, О. М. Сидоренко. – Х. : Клуб сімейн. дозвілля, 2013. – 656 с.
13. *Мельничайко В.* Творчі роботи на уроках укр. мови: Конструювання. Редагування. Переклад : посіб. для вчителів / В. Мельничайко. – К. : Рад. шк., 1984. – 223 с.
14. *Огієнко І.* Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
15. *Островський В. І.* А українською кажуть так... / В. І. Островський, Г. Ф. Островська. – Од. : Астропринт, 2008. – 400 с.
16. *Пономарів О. Д.* Українське слово для всіх і для кожного / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 2013. – 360 с.
17. *Рильський М. Т.* Ясна зброя. Статті / М. Т. Рильський. – К. : Рад. письм., 1971. – 286 с.
18. *Шевельов Ю.* Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. – К. : ВД КМА, 2002. – 132 с.

Статті

19. *Карпіловська А. В.* Призабуті ресурси укр. номінації (за мат-лами словників 1920–1930-х років) / А. В. Карпіловська // Укр. лексикографія в заг/слов'ян. контексті – К. : Ін-т укр. м. НАНУ, 2011. – С. 278–283.
- 19а. Карпіловська Євгенія (Ін-т мовозн. НАНУ), Кочерга Ольга (Ін-т теор. фізики НАНУ), Мейнарович Євген (Ін-т математики НАНУ). Українська наукова мова в академічному російсько-українському словнику за ред. А. Кримського та С. Єфремова // Вісник НУ “Льв. політехніка” № 620 – 280 [Проблеми укр. термінології]
20. *Старко В. Ф.* Російсько-український словник (1924–1933) та українське академічне словникарство / В. Ф. Старко // Н. вісник Вол. НУ ім. Л. Укр. № 2 – 2008 (Філол. науки). – С. 220–224.

Словники

21. Український орфографічний словник. Бл. 155 тис. слів / уклад. В. В. Чумак та ін.; відп. ред. В. М. Русанівський. – 4-те вид., переробл. і доповн. – К. : “Довіра”, 2005. – 1069 с.
22. Словник української мови / кер. В. В. Німчук та ін.; відп. ред. В. В. Жайворонок. – К. : ВЦ “Просвіта”, 2012. – 1320 с.
23. Російсько-український словник : у 4-х т. / Гнатюк І. С., Головащук С. І., Жайворонок В. В. та ін.; НАН України, Ін-т укр. мови. – К. : Знання, – Т. 1. – 2011. – XXXVIII + 992 с.; т. 2. – 2012. – 860 с.; т. 3. – 2013. – 933 с.; т. 4. 2014. – 934 с.
24. Російсько-український словник / за ред. В. В. Жайворонка. – К. : Абрис, 2003. – 1424 с.
25. Словник синонімів української мови. У двох томах. – К. : Наук. думка, 1999. – Т. 1 – 1028 с. Т. 2 – 956 с.
26. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – 4-те вид., опрац. і зн. доповнене / С. Караванський. – Л. : БаК, 2012. – 523 с. /Бл. 20 тис. синон. рядів/
27. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с.
28. Данилюк І. Г. Великий сучасний російсько-український українсько-російський словник фразеологізмів та сталих виразів / І. Г. Данилюк. – Дон. : ТОВ “ВКФ “БАО”, 2009. – 640 с.

29. Новий словник іншомовних слів: бл. 40 тис. слів і словосполучень / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк ; за ред. Л. І. Шевченко. – К. : АРІЙ, 2008. – 672 с.
30. “Фразеологія перекладів Миколи Лукаша”. Словник-довідник. – К. : “Довіра”, 2002. – 735 с.

Словники труднощів

32. Словник труднощів укр. мови / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К., 1989.
 33. Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання / С. І. Головащук. – К. : УНВЦ Рідна мова, 2000. – 352 с.
 34. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – 640 с.
 35. Словник-довідник з культури української мови / Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний, О. А. Сербенська, З. М. Терлак. – 3-тє вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 367 с.
 36. Караванський С. РУС складної лексики. 2-ге вид., доп. і випр. / С. Караванський. – Л. : БаК, 2006. – 562 с.
 37. Савченко Л. Г. Російсько-український словник словосполучень. Труднощі перекладу / Л. Г. Савченко. – К. : Нац. книжковий проект, 2010. – 512 с.
 38. Чак С. Д. Складні випадки українського слововживання / С. Д. Чак. – К. : Рад. школа, 1969. – 220 с. (та пізніші видання).
 39. Куляс П. П. Словник найпоширеніших помилок у засобах масової інформації з варіантами їх виправлення / П. П. Куляс. – К. : Ун-т Україна, 2006. – 193 с.
-
40. Російсько-український словник / під редакцією А. Кримського і С. Єфремова. Електронна версія. – К. : Вид. “К.І.С.”, 2007.

Запитання для самоперевірки

1. Яке значення для фахової майстерності має класифікація помилок?
(Від знання предметного до знання інструментального)
2. Назвіть причини помилок та критерії їх виявлення.
3. Що ви вкладаєте в поняття редакторської компетентності?
4. Охарактеризуйте основні типи мовних словників.
5. Розкрийте основні тенденції у сучасних нормотворенні і словникарстві.

МАКСИМИ ДЛЯ РЕДАКТОРА

Максими М. Рильського

*Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.
.....
Не бійтесь заглядати у словник –
То пишний яр, а не сумне провалля.*

“Мова”.

Далі – з книги “Ясна зброя”:

“Мова – не тільки знаряддя думки, а й один із чинників її”

“Наші літературні редактори, чия робота загалом гідна всякої пошани, іноді надмірно захоплюються “причісуванням” мови на один лад, з перебільшеним пуризмом виганяють слова, які виходять за межі їх – часом не дуже багатих – лексичних реєстрів, з гіпертрофованим запалом виганяють із творів так звані “заборонені” слова, не завжди зважаючи на те, яку функцію ті слова у даному творі виконують” (М. Рильський. Ясна зброя. – К. : Рад. письм., 1971. – С. 34). Це 1950 рік!

“Хорошому редакторові допоможе обов’язкове скрізь і завжди почуття міри” (с. 39).

“Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її! Борімося за красу мови, за правильність мови, за багатство мови...” (с. 40).

Конфуцій:

“Прочитав – забув; побачив – пригадав; зробив – запам’ятав”.

(Робіть! Редагуйте щодня – ПК)

П. Тичина:

“Усі справді великі письменники й поети завжди тонко відчують нерозривність значення і звучання слова, а це дає можливість використовувати музику звуків не самоцільно (бо то вже формалізм найгірший!), а вдумливо, з доцільністю глибокодумною, скерованою на поглиблення ідейного змісту твору” (П. Тичина. Квітни, мово наша рідна. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 26).

“Максими” Івана Огієнка

На кожному кроці й кожній хвилини охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну, більше того – як честь своєї нації. Хто не береже чести своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації.

Кожний свідомий українець мусить завжди допомагати всіма доступними йому способами розвитку культури своєї літературної мови.

Рідномовна політика – то найцінніша й найважливіша частина національної політики взагалі; недотримання її нормальних практик сильно шкодить культурі народу й його політичному станові.

Мова – то серце народу: гине мова – гине народ.

Літературна мова – то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.

Сила нації – в силі її культури. Соборна літературна мова – найміцніший ґрунт для зросту здорової духовної культури...

Найсильніші й найперші творці соборної літературної мови – то свої письменники. Творення нових слів – ознака талановитості письменника.

Преса – то головний двигун розвитку рідної мови.

Кожне поважне видання конче мусить мати доброго мовного редактора й коректора. Не вільно випускати ніяких видань без відповідної доброї мовної редакції.

Р. Г. Іванченко

Редагування – це фактично перевірка тексту з позиції сприймання.

“Максими” Св. Караванського

(За “До зір крізь терня, або хочу бути редактором” – Л. : Бак, 2008. – 120 с.)

“Найкоротший вислів думки – найвлучніший; до цього прагне мова”

“До всякої норми ніколи не шкодить підходити з певною дозою критичності. Бо крім норм існує ще здоровий глузд та мовний смак. Мудрому редакторові доводиться мирити ці три далеко неоднозначні суб’єкти”.

“Жива мова не завжди йде в парі з ‘академічною’ логікою, бо має свою логіку, підпорядковану мовному смакові та легкомовності”. Називає ще це ‘живомовною логікою’.

“Редактори майбутніх художніх шедеврів мають знаходити золоту середину між академічністю та живомовністю. У переважній більшості випадків живомовній стихії варто віддавати перевагу”.

“Редактор має лікувати авторову синонімічну недостатність; тобто там, де цього потребує художня доцільність, замінити зачовгані лексичні одиниці свіжими”.

“Поширення у нашій мові копій з іншої мови – це не що, а шовковий лінгвоцид нашої мовної стихії... Вони унезграблюють нашу мову”.

“Українська мова протягом віків під впливом різних обставин зазнавала змін. Одні зміни були корисні для неї, інші – ні. Ті зміни, які ‘вилущували’ з нашої мови її неповторні риси, були не на користь мові, а на користь лінгвоциду. Ці зміни обертали нашу мову на псевдо-українське койне.

Сучасній українській еліті варто в міру можливостей відроджувати неповторність нашої мовної стихії.

“Редактор, якщо це справжній редактор, працює більше й “мозольніше”, ніж письменник. Талановитий письменник на крилах свого хисту літає у хмарах, відриваючись від землі. Приземлювати письменника і є покликання Редактора”

“...Таке собі ЗМІйне койне, де править бал лексика, здерта з мови ‘старшого брата’. На сьогодні це койне є ворогом № 1 української мови, бо воно її карикатуризує” (с. 25).

Своєю працею над поезією і над словом поети знаходять форми, які жоден лексикограф і жоден прозаїк не годен знайти” (с. 45)

Редактор усіх редакторів – Мовний Смак

З термінології Святослава Караванського [5]:

- штучна лексика (с. 41)
- слова-"динозаври" (с. 41, 58)
- штучні псевдоукраїнські форми (с.41)
- “відросійська” українська мова (с. 47)
- примусовий асортимент (про русизми і кальки, насажені в українську мову через словники – включно з академічними)
- “соловецький” лінгвоцид //звуконаслідування до “совецький”/ соловецькі редактори (с. 73, 74) й “соловецьке мовознавство” (с. 84)
- довгунів з нашої мови – виполовати (с. 80)
- канцелярсько-словникова мова (с. 91)
- захоплення нашого мовного простору **словами-зайдами** (с. 97)
- шовкова асиміляція (с. 98)

Максими П. Таранова

(Таранов П. С. Карманная риторика. – 2005.)

- Господарі наших слів не ми, а слухачі (читачі).
- Якщо стисло, то редагування – це наука про вміння ЗРОЗУМІЛО викласти текст.
- Розуміння не передається читачеві, воно з нього видобувається /**до проблем ясності і мети редагування**/
- Текст – це порційність, квантовість у поданні думки /як ознака сучасного стилю/
- Факт не є, факт з’являється /**очевидно, це можна сказати й про думку, висновок**/
- Загальний закон тексту: через менше – /сказати/ якомога більше.
- Редактор /у Таранова – оратор/ зобов’язаний лише створювати умови для роботи чужого мозку (читача).
- Що мудріша людина, то більше старань вона прикладає, щоб текст її був легкий і прозорий для розуміння.

В. фон Гумбольдт

– “Мова – не витвір однієї людини, а здобуток нації”. (Але сказано це в контексті того, що окремі творчі особистості вносять великий вклад у розвиток мови – ПК).

– “Мова – не продукт мисленнєвої діяльності, а сама діяльність, а також “інтелектуальний інстинкт розуму”

Мова вчить нас мислити – і мислити національно !!

Капелюшний А. О.

“Мовна підготовка журналістів в університеті має полягати в тому, щоб навчити студентів правильно оцінювати тенденції, які відбуваються в українській мові... Навчити журналіста мови – це навчити його мислення. Ніхто з критиків фундаментальної підготовки на факультеті журналістики не говорить про неправильне мислення випускників; усі наголошують тільки на неправильному мовленні” (Капелюшний А. О. Редагування в ЗМІ. – Л. : ПАІС, 2005. – 304 с. – С. 173)

NN

(Поради автора студентам)

1. Редагуйте скрізь і щодня. Як у музиканта – це ваші щоденні гами.
2. Мандруйте таблицею девіацій і всім простором підручника
3. Тримайте в пам’яті мнемонічні приклади
“Одні п’ють чай з цукром, а інші – з задоволенням” (логічна помилка “зіставлення незіставного”)
“Проїжджаючи мимо станції, з мене злетів капелюх” (помилка в конструкції з дієприслівниковим зворотом, в якому має бути один суб’єкт дії);
“Відвідайте наші млинці” – скуштуйте (калька зі зміщенням семантики вжитого слова);
“Дорогу викладено робітниками” (нехарактерна для української мови безособова конструкція – т.зв. “орудний діяча”);
“Виїденого гроша не вартий” – ламаного (контамінація у фразеологізмах – від “виїденого яйця”);
“Ти йому про Панька, а він про Омелька” (логічна помилка “підміна понять”) і под./
4. І при творенні текстів, і в редагуванні слід бути відмобілізованим на пошук питомих українських засобів як у лексиці, так і у фразеології та синтаксисі.
5. Якщо відчуваєш брак таких засобів у своїй пам’яті, – активно користуйся літературними зразками, словниками.
6. Вірте в можливість української мови; а вони багатіші. Щоб у цьому переконатися, варто в таблицях калькованих сталих словосполук [у посібнику “Система – проти автоматизму суржику”] зіставити останню колонку таблиць із середньою, суржиковою. Суржикова бліда, бідна, невиразна: вона й дає підстави для тверджень про вторинність української мови. Остання ж – стилістично яскрава, образна, часто має багатий синонімічний ряд.
7. Звертайте увагу на економність і виразність фразеологічних і синтаксичних засобів в українській мові.

8. Пам'ятайте: всяка стала прийменникова словосполука або конструкція з ключовим словом, утворена за російським зразком, є помилконебезпечною.

9. Нема справжнього українського редактора без знання історії української літератури і стану сучасного літературного процесу.

Максими різних авторів

Надія: “Підросте народ, житиме ширше – пошишає й мова” (**П. Куліш**).

“Найпростіший приклад переконливішої найкрасномовнішої проповіді” (**Сенека**).

“Значення – це завжди подвійне значення” (**Жиль Делез**).

“Двозначності спричиняють багато значень” (**Станіслав Єжи Лец**).

“Щоб завоювати світ, мало володіти інформацією, треба володіти мовою” (**Галина Пагутяк**).

“Мовна композиція для мовожера: ополоник в ополонці, за рушником рушниця, за шибою шибениця шибеника” (**Мойсей Фішбейн**).

Геніальні думки складаються з надзвичайно простих слів (**Дм. Арсенич**).

“Я шукаю найточніші слова” (**Ернест Гемінгвей**).

“Мусимо подолати силу тяжіння випадкових слів” (**Станіслав Єжи Лец**).

“У слові закладене все – навіть його хибне значення” (**Станіслав Єжи Лец**).

“Цінуй слова. Кожне може стати твоїм останнім” (**Станіслав Єжи Лец**).

“Я намагаюся використовувати лише “матеріальні” слова й навіть, передаючи ідеї, намагаюся робити це за допомогою конкретних, а не абстрактних слів” (**Жорж Сименон**).

“Словесна вода не має формули, але повнісінька формулювань” (**Леонід Сухоруков**).

“Від конкретної мови залежить мислення її носіїв, тобто мова детермінує мислення” (**Американські психолінгвісти Сепір і Волф**).

“Слово газетяра, надруковане на газетних шпальтах, має ще всю свіжість, весь лаконізм, всю інтонацію вимовленого, сказаного вголос усного слова” (**Марієтта Шагінян**).

“Найважливіші й найбільш значні думки, одкровення з'являються на світ голими, без мовної оболонки: знайти для них слова – особлива, дуже важка праця, ціле мистецтво” (**Лев Шестов**).

Ф. Достоевський: “загнати думку у слова” (цит. за **Выготский. Мышление и речь // Психология мышления. – М., 2008. – С. 507**). З цього ясно, як авторові і редактору треба ретельно добирати ті слова і вводити їх у текст.

150 опорних термінів дисципліни

Алгоритм – це послідовність кроків для розпізнавання помилки в тексті (*a* – алгоритм розпізнавання) та її виправлення (*b* – алгоритм виправлення).

Алогізм – непослідовність у міркуванні, спричинена порушенням законів логічного мислення. Алогізм перешкоджає однозначності тлумачення висловлювання, призводить до суперечливості.

Аномалія – відхилення від норми, від загальної закономірності, неправильність, ненормативність (СУМ).

Антифразис (з гр.) – стилістична фігура, що полягає у використанні слова або виразу в протилежному, найчастіше іронічному, значенні

Антиципація (від лат. *anticipatio* – наперед засвоюю, сприймаю заздалегідь) в писемній комунікації – передбачення читачем розвитку авторської думки.

Апперцепція (від лат. *ad-* = при + *percepція*) – залежність сприймання людини від її минулого досвіду (нині тележурналісти послуговуються необов'язковим запозиченням **бекграунд**). Тобто це вибірковість сприймання, що пов'язана з характером професійної чи іншої діяльності, її індивідуальних особливостей. Аперцепція є ясным і відмінним сприйманням, яке залежить від наявності попередніх /прелімінарих/ відомостей про предмет.

Арго (від фр. *argot* – жаргон) – один із соціальних діалектів, особлива мова певної відокремленої професійної чи іншої соціальної групи; умовна мова, не зрозуміла для невтаємничених. Вона має штучний, таємний характер і є способом приховування предмета розмови. **(В історії України відомим є кобзарське арго, крім арго окремих цехових професійних груп)**. Іноді цим словом іменують і злодійську мову.

Аргумент – довід, доказ на захист факту, явища, положення, авторської позиції.

Аргументація – сукупність аргументів, які наводять з метою доказу.

Архаїзми – застарілі назви предметів та явищ, витіснені з ужитку новими, сучасними назвами; належать до пасивної лексики, яка може використовуватися з певною стилістичною метою. У типології помилок йдеться про стилістичну доцільність використання архаїзмів у конкретному тексті.

Афоризм – (гр. *aphorismos* – вислів) короткий і влучний вислів, узагальнена, завершена думка народнорозмовного (прислів'я і приказки, яскраві порівняння тощо) або книжно-літературного характеру (крилаті фрази) повчального або пізнавального змісту, висловлені у влучній і стислій формі. Афоризми з повчальним змістом називають ще **сентенціями** (*див.*), а афористичні вислови, які містять моральні правила, етичні принципи, – **максимами** (*див.*).

Багатозначність слова (*див. Полісемія*)

Безособовий пасив – поширена в українській мові форма на *-но*, *-то* (там, де в російській – звичайна пасивна конструкція: “*Таким образом были определены нормы...*” – “*У такий спосіб було визначено норми...*”)

Безпідставна підстава – помилка на порушення причинно-наслідкового зв'язку, ширше – закону достатньої підстави.

Білінгвізм (див. **двомовність**)

Виведення невивідного – помилка в доказі, у формі умовиводу; інакше – “не впливає”.

Виправлення – приведення компонента повідомлення, що містить виявлену в процесі контролю помилку, у відповідність із нормативною базою. Види виправлень: переставлення, видалення /вилучення/, заміна, вставлення, скорочення, опрацювання, перероблення.

Внутрішня мова (мовлення) – у психології мислення “внутрішня мова” – мова для себе, на відміну від мови зовнішньої, яка є мова для інших (**Л. С. Выготский. Мышление и речь**). “Внутрішнє мовлення”, або, як зазначав О. О. Потебня, “дословесний етап мови” [**Мысль и язык**”, 214] – це та мисленнева робота, яка відбувається під час підготовки пропозиції (повідомлення, тексту) для комунікації; цілісна одиниця смислу висловлювання. Процес породження мовлення для мовця можна виразити формулою *від змісту до вираження*. (Див. також **зовнішня мова /мовлення/**)

Вульгаризми (від лат. *vulgaris* – простий, грубий) – згрубілі, лайливі за стилістичним забарвленням слова або вислови, що перебувають поза літературною нормою (*мармиза, жертви, дідько лисий, “Путін – хелло”* і под.), але можуть уживатися в окремих стилях літературної мови з певною метою.

Граматичні помилки – помилки, пов'язані з неправильним використанням словозміни та словосполук (сюди відносять і неправильне вживання різних частин мови; невміння користуватися синонімічними формами іменників, прикметників; використання форм, що за межами речення; порушення зв'язку слів у реченні; неправильне вживання сполучників, порушення порядку слів тощо).

Двоїння образу – логічна суперечність у використанні тропів, перехрещення їх (“*Переламасмо хребет гідри корупції...*” – у гідри хребта немає; є він, наприклад, у монстра).

Двомовність, білінгвізм – практика індивідуального або колективного використання двох мов як рівноцінних. І це явище об'єктивне. У мовній політиці – тенденція до закріплення панівної ролі однієї з мов спілкування. В умовах України мала риси не гармонійності, а **диглосії** (див.) – з обмеженнями функціонального використання української мови, пропагандою виняткової ролі російської мови і “неповноцінності” української.

Девіатологія (див. **девіація**)

Девіація, девіатологія (помилкознавство) – обидва терміни запропонував і обґрунтував львівський учений і педагог Флорій Бацевич. Перший термін (“девіація”) означає відхилення від норми, звичаю, зразка, традиції тощо в різних сферах людської діяльності (від лат. *deviatio* ‘відхилення’ < *de* ‘від’ + *via* ‘дорога’); другий (“девіатологія” – від *deviatio* + гр. *logos* – учення, слово) вивчає всі типи відхилень від норм та законів комунікації.

Девіація мовна – відхилення від норм української мови.

Державна мова – закріплена традицією і законодавством мова, вживання якої є обов'язком в органах державного управління та діловодства, у громадських органах і організаціях, на підприємствах, у закладах освіти, науки і культури, у

сферах зв'язку та інформатики. Статус державної за українською мовою встановлено Конституцією України, стаття 10 якої гласить: “Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом”.

Диглосія – мовна ситуація, за якої в одному суспільстві існує дві мови або дві форми однієї мови, що виконують відмінні функції. На відміну від двомовності чи багатомовності – обов’язково оцінне протиставлення наявних у суспільстві двох функціональних різновидів мови. (*Див. двомовність*).

Діалект (від гр. *dialektos* – наріччя, говір, ширше – розмова) – місцеве або соціальне наріччя; говірка, яка є різновидом загальнонародної мови. Розрізняють територіальні і соціальні діалекти. Сукупність близьких за територією Д. утворює наріччя. В Україні їх три: північне, південно-східне і південно-західне. Що ж до соціальних діалектів – то це ті слова, що використовуються окремими соціальними групами, які розрізняються за ознакою суспільного становища, професії, віку, інтересів, звичок, занять (студентський, молодіжний, мисливський, злочинський тощо – жаргони, аргі, сленг).

Діалектизми – слова, вирази або інші елементи мови, властиві тільки певному місцевому говору, не поширені у літературному вжитку. У художній літературі та публіцистичному стилі вживаються для підкреслення особливостей побуту певної місцевості, індивідуалізації мови персонажів. Є резервом збагачення літературної мови. У типології помилок йдеться про стилістичну доцільність уживання.

Евфонія, милозвучність – засіб урівноваження кількості голосних і приголосних звуків у мовному потоці, одна з важливих характеристик мови, її якості. Виявляється у фонетичній будові слів, словосполук, речень і тексту в цілому. Для редактора – одне з неодмінних завдань регулювання тексту, яке забезпечується знанням ресурсів української мови в цій площині: евфонічних чергувань, спрощень у групах приголосних, дозвучування слів тощо.

Жаргон (фр. *jargon* – пташина мова, цвірінкання, незрозуміла мова) – різновид соціального діалекту (соціолекту), використовуваний певною віковою, соціальною чи професійною групою людей як повсякденний засіб спілкування. Відрізняється від літературної мови специфічною лексикою і вимовою, але не має власної фонетичної й граматичної систем. На відміну від **арго** має відкритий характер і побутує в порівняно великих групах носіїв мови – школярська, армійська, студентська, комп’ютерна (*аська, клава, собачка або равлик, глючити, зависати...*) Жаргон завжди побутує не окремо, а на базі якоїсь мови. Основу молодіжного сленгу становить студентський жаргон. (Дехто об’єднує: **жаргоно-арготична лексика**).

Жаргонізми – слова (і вислови) жаргонної мови, використовувані за межами жаргону (найчастіше – в художньому і публіцистичному стилях).

Застарілі слова (архаїзми) – слова або їхні окремі значення, мовні звороти, які вийшли із загального активного вжитку, бо витіснені сучасними відповідниками. /Укр.м. Енциклопедія/ серед застарілих слів розрізняє архаїзми та історизми (*див.*).

Зісковзування з теми – ухилення від основної теми; помилка на порушення закону тотожності. Редактор має неухильно відтинати все, що виходить за межі основної теми.

Зіставлення незіставного – група логічних помилок: сплутування родових і видових понять, ненавмисне зіставлення елементів у конструкціях з переліком, сплутування реального й уявного (ідеального), порушення логіки образу.

Зміщений логічний наголос – помилка у виділенні важливого в смисловому відношенні слова; порушення одного з найважливіших принципів смислового наголошення – позиційного. Відіграє важливу роль у синтаксичному конструюванні речень.

Зовнішня мова /зовнішнє мовлення/ – “Зовнішня мова є процес перетворення думки в слова, її матеріалізація і об’єктивація” (Л. Виготський, “Мышление и речь” с. 295). Це шлях від *що* сказати – до *як* сказати, тобто це переклад того, що думає автор, на мову того, як це вивісти. І тут місце редактора в цій трансформації, можна сказати, смисл редагування; продукт “зовнішнє мовлення” – текст. (Див. також **внутрішня мова**).

Ідіома (гр. *idioma* – особливість, самобутній вираз) – неподільна, стійка словосполучка, значення якої не впливає зі значень слів-компонентів (*собаку з’їсти; байдиди бити; бути на близькій нозі; ні за цапову душу*). Ідіоми об’єднуються семантичною неподільністю, синтаксичною нерозкладністю й замкненістю.

Інтерференція: (у практиці двомовності) – накладання рис певної мови на іншу; мимовільне перенесення, накладання ознак однієї мови на іншу в мовленнєвій практиці двомовної людини /білінгва/.

Істинність твердження – 1. Властивість твердження правильно відтворювати дійсність (фактична істинність). 2. Властивість твердження бути тотожним іншим твердженням (логічна істинність).

Історизми (підрозряд архаїзмів) – слова, які вийшли з активного вжитку тому, що зникли реалії, які вони називали. Поділяються на групи: 1) назви давніх суспільно-політичних реалій: *смерд, кріпак, поміщик, князь, волость, повіт, магістрат, партком*; 2) назви колишніх професій: *мечник, лучник, кожум’яка, чумак, камердинер, лакей*; 3) назви застарілих знарядь праці, зброї, предметів побуту: *рало, соха, мушкет, рогатина, патефон*; 4) назви предметів одягу: *жупан, свита, плахта, очіпок*; 5) назви старовинних грошових одиниць й одиниць міри: *дукат, шаг, шеляг, лікоть, аршин, сажень, верста, десятина, копа, пуд*; 6) назви зниклих народів, племен: *гуни, печеніги, половці, ятвяги, варяги, поляни*. б) Розрізняють ще т.зв. семантичні історизми. Це коли давні слова набули іншого значення: староста (класу), щит (ядерний, не лицарський); гуни, вандала (у значенні варвари; не етнос). Автори можуть використовувати всі ці слова як стилістичні засоби – стилістичні архаїзми. Їх уживають для відтворення колориту епохи, надання текстові урочистого настрою, піднесеного звучання: *чоло, перст, всує, глас народу*; для вияву іронії, сарказму, зневаги – з деякою фонетичною трансформацією – *пійт, філозоф, словеса*.

Історичний підхід у Типології помилок – методична вимога до редагування, яка полягає в тому, що редактор вивчає всі обставини виникнення норм мови та їх змінюваності залежно від впливу лінгвістичних та політичних чинників.

Калька – слово (або вираз), утворене шляхом копіювання того самого морфологічного способу, яким воно було створено в іншій мові; інакше кажучи, буквальный

переклад морфологічних елементів слова (виразу) із збереженням його структури й порядку розташування складових частин. У практиці української мови найчастіше йдеться про кальки з російської (російські кальки).

Класифікація (див. поділ)

***Класифікація (типологія) помилок** – 1) поділ помилок на класи згідно з групами норм, які порушено в комунікації; 2) /Типологія помилок/ – навчальна дисципліна, в якій комплексно аналізуються і класифікуються помилки писемної комунікації, розкриваються причини появи їх, визначаються способи редагування з позицій та в інтересах читача.

Коло в доказі – логічна помилка, яка виникає тоді, коли правдивість того, що доводиться, обґрунтовується за допомогою засновку (довідного положення), висловленого, можливо, в дещо іншій формі.

Коефіцієнт точності в передачі думки – термін Олексія Кундзіча, який позначає вимогу забезпечення контекстуальної точності використовуваного слова; те, що він образно називав “дієзами в ключі” (*прекрасний* промовець замість *чудовий*; студент *мусить* бути ввічливим замість *має*).

Комунікативна точність – це властивість правильної передачі думки.

Комунікативний намір (інтенція) – намір адресанта (автора), який визначає внутрішню програму майбутнього висловлювання (тексту).

Контекстуальна точність – вибір лексичного матеріалу, що відповідає саме цьому контекстові (див. також **Коефіцієнт точності**)

Конструкція належності (родовий належності) – словосполука з присвійним прикметником замість іменника в родовому відмінку (*батькова хата*).

Контамінація (від лат. *contaminatio* – змішування, зіткнення) – у контексті дисципліни синтаксична К., неправильне поєднання елементів різних конструкцій, сплутування елементів у сталих словосполучках.

Контекст (від лат. *contextus* – тісний зв’язок, з’єднання) – уривок тексту із завершеною думкою, який дає змогу точно визначити смисл окремого слова або виразу, що входять до цього лінгвістичного оточення (СІС). Врахування К. – неодмінна умова редагування: слід аналізувати мовні одиниці у взаємозв’язку і взаємообумовленості, розуміти прихований /імпліцитний/ зміст висловлювання. З цим пов’язане і поняття **контекстуальна точність** (див.)

Контекстуальна точність – властивість правильного передавання думки. У редакторській практиці – забезпечення відповідності добору лексичного матеріалу згідно з контекстом (Див. також “**Фактична точність**”).

Контроль (редакторський) – процес перевірки відповідності компонентів оригіналу нормативній базі редагування. Методи контролю: параметричні, спискові, шаблонні, структурні, аналітичні, когнітивні, положеннєві, компаративні та спеціальні (за **Партико**).

Контрприклад (як контробраз); пред’явлення контробразу; або метод навідних контрзапитань – з розкриттям логічної помилки через граничне стиснення фрагмента думки.

Крилаті вислови, афоризми – сталі словесні формули, що є часто повторюваними в писемному і усному мовленні влучними висловами видатних осіб – письменників, філософів, учених, політичних діячів: *Світ ловив мене, та не спіймав*

(Гр. Сковорода); *Борітеся – поборете* (Тарас Шевченко); *“Життя людського строки стислі. Немає часу на поразку”* (Ліна Костенко). На відміну від прислів'їв і приказок це не безіменні вислови; вони зберігають більш чи менш прозоро зв'язок з першоджерелом виникнення. До цієї групи належать також окремі **слова узагальнено-метафоричного вжитку, слова-символи**: *Олімп, Парнас, Мекка, Антей, Прометей, Герострат, Дон-Кіхот, Робінзон*.

Лексичні помилки – помилки у слововживанні, у виборі слова (помилки в доборі синонімів, у вживанні паронімів), стилістично невиправдане вживання діалектних і розмовних слів у літературному мовленні, уживання слів різної стильової належності, повторення одних і тих же слів або спільнокореневих, неправильне вживання фразеологізмів та ін. Виділяють такі причини **Л. п.**: недосконале володіння літературною мовою, бідний лексичний запас, невміння користуватися словниками, нерозвиненість мовного чуття та ін.

Лексика неосновного фонду мови – це певні шари слів, об'єднаних спільною ознакою: територіальною, соціальною, професійною, віковою, історичною, ознакою запозичення з інших мов. Відповідно ці групи слів називають: діалект, жаргон (сленг), терміни і професіоналізми, неологізми (які ще не увійшли до основного словникового фонду), архаїзми (історизми, церковно-слов'янізми), експресивно-емоційна лексика тощо. Іноді кажуть, що це “пасивний” фонд, периферійна лексика, що не зовсім коректно, оскільки вся ця лексика може бути вживана, якщо на те є тематична чи стилістична потреба. Більш умотиваним є поділ лексичного фонду на ядерні і периферійні елементи мови. Межі між шарами лексики не завжди чітко окреслені. Це пояснюється тим, що лексика неосновного фонду в історичному плані є найрухливішою частиною словникового фонду: одні групи слів (залежно від соціально-політичних, історичних обставин) переходять до складу основного лексичного фонду, інші, навпаки, відходять до розряду застарілих (архаїзуються).

Логічний наголос – виділення в реченні (фрагменті) найважливішого у смисловому відношенні слова (словосполуки). Редактор має вільно користуватися чотирма способами забезпечення логічного наголосу: позиційним, лексичним, графічним і синтаксичним.

Мáксими – афоризми, в яких у короткій формі висловлено певне моральне правило, певний етичний принцип. Особливо це характерне для народної творчості: *“Чесне діло роби сміло”*; *“Як дбаєш, так і маєш”*; *“Лиш той життя і волі гідний, хто б'ється день у день за них”* (“Фауст” Гете, переклад Миколи Лукаша).

Методи забезпечення правильного логічного наголосу: 1) **позиційний** (переміщення необхідного слова в наголошену позицію), 2) **лексичний** (підкреслення важливого слова у фрагменті введенням спеціальних слів-посилувачів), 3) **графічний** (виділення потрібного слова за допомогою шрифтових і знакових засобів), 4) **синтаксичний** (синоніми уточнення, повторення слова – буквально чи варіативне, протиставлення: *не – а; як – так і* тощо, різноманітні інверсії).

Методика дисципліни (ТП) – визначає мету, засади, зміст, форми і методи навчання предмета; ґрунтується на загальних дидактичних і специфічних засадах навчання – своєрідних правилах взаємодії педагога і студентів у процесі навчання.

Методи редагування – послідовність дій (алгоритми), які на основі нормативних баз виконують над повідомленням. Застосовують дві основні групи методів: методи контролю й методи виправлення.

Методи усунення неясності омоформи – їх чотири: 1) змінити порядок слів: поставити омоформу, вжиту автором як підмет, раніше слова, вжитого в значенні додатка (хибне “*Кисень виділяє перекис водню*” виправляємо на “*Перекис водню виділяє кисень*”); 2) замінити активну конструкцію пасивною (“*Кисень виділяється перекисом водню*”); 3) поставити перед неправильно вжитою омоформою уточнювач відмінка – слово, яке вказує, в якому відмінку стоїть вжита автором омоформа, тобто ввести мінімально визначальний предтекст: (“*Полякова попередила про ревізію мати Віктора*” – “*Обвинувачуваного Полякова попередила про ревізію мати Віктора*”); 4) перетворити першу омоформу-додаток на підмет (“*Караван есмінів з пораненими супроводжував загін крейсерів*”. – “*...Караван з пораненими йшов у супроводі крейсерів*”).

Милозвучність – див. **евфонія**.

Мікротекст – у практиці дисципліни – те ж, що й фрагмент; невеликий уривок тексту (практично найменший), який аналізують і редагують.

Мовна надмірність – зайві слова в тексті, різноманітні повтори, **тавтології** і **плеоназми** (див.)

Мовна недостатність – пропуск необхідного елемента в тексті, що часто призводить не тільки до затемнення смислу, а й до логічної підміни понять (“*Власників без намордників нагороджувати не будемо*”; пропущено слово “собак” /з оголошення під час виставки собак/).

Мовна особистість – це той носій мови, який добре володіє системою лінгвістичних знань (знає поняття і відповідні правила), репродукує мовленнєву діяльність, має навички активної роботи зі словом, дбає про мову і сприяє її розвитку. Мовець, який забезпечує розширення функцій мови, творення українськомовного середовища в усіх сферах суспільного життя, виявляє природне бажання повернутися у повсякденному спілкуванні до рідної мови, до відродження культури, традицій народу, до вироблення зразків висококультурного інтелектуального спілкування літературною мовою.

Мовне чуття редактора (= редакторське чуття помилки) – здатність на рівні інтуїції відчувати загальнолітературні і стильові норми мови, в т. ч. позначені індивідуальністю мововживання; базується на глибокій обізнаності в особливостях мовної системи, оцінному підході до мовної практики та відхилень від мовних норм, знання тенденцій у розвитку мови, можливих змін у ній.

Мода у мові – наявність у мовців певних тимчасових смаків щодо вживання окремих мовних одиниць, засобів словотворення тощо як “престижних”. “Доля” цих виявів розмовної мови: або вони приживаються в літературній мові, стають загальноприйнятими, або приречені на зникнення. З’являються під впливом мовлення соціально авторитетних, престижних мовців, героїв фільмів, книг (частіше негативних), пісенних шлягерів; як підкреслену прихильність до повернення мовних /певних/ традицій, усунення явищ, процесів, ознак, не властивих українській мові, відродження її питомих властивостей (на українські імена, “переслідувані” в минулому слова типу *либонь, поспіль, позаяк, наразі...*), дистанціювання від російських форм (типу активних діприкметників теперішнього часу, інтерферованих суфіксів *-к-, -очн-* і под.) Помітною “модною” тенденцією можемо вважати й зближення літературних форм мови з розмовними, часом і вульгаризованими (з метою “бути своїм” у певному колі людей – особливо характерне для молодіжного середовища), з макаронізмами з чужих мов,

насамперед з англійської (*бакси, паті, фейс, шопінг, о'кей, спікер*). Дія більшості вказаних тенденцій може приводити, з одного боку, до розвитку української мови, поживлення мовлення, наближення його до мовної реальності, а з другого – до перепон у нормуванні мови, а часом – і до вульгаризації мови.

Неточне формотворення – морфологічні помилки. Це такі ненормативні утворення, що не відповідають формальному вираженню бодай однієї з граматичних категорій: роду, числа, відмінка, ступеня порівняння, особи, часу, способу, стану, виду

Наукове редагування – аспект редагування, який полягає в контролі дотримання наукових норм і виправленні виявлених помилок.

“**Не впливає**” *див. виведення невивідного*

Негативний мовний матеріал – “усяке мовне висловлювання, яке не надається розумінню, або надається розумінню не відразу, або розуміється з трудом, а тому не досягає мети” (Л. В. Щерба).

“**Незрозуміле через незрозуміле**” – тип логічної помилки на порушення вимог до означень і формулювань.

Неологізм (від гр. *neos* – новий, *logos* – слово) нове слово або вираз, що виникли у зв'язку з розвитком суспільного життя, культури або створені автором: письменником – для посилення виразності художньої мови, науковцем – для позначення нового явища природи, науки, техніки. Неологізми творять на основі вже наявних у мові слів, часто за допомогою видозміни їх. Поява неологізмів збагачує мову, розвиває її. Неоцінений вклад у цю скарбницю вносять письменники.

Ненормативність – девіативний матеріал, який суперечить тим або тим нормам.

Неповнота поняття – брак його суттєвих рис; звуження поняття; логічна помилка.

Неправильність – відхилення від норми, помилка, погрішність (СУМ).

Нерозрізнення значень міжмовних омонімів – тип помилки (так звані хибні друзі перекладача); збіг зовнішньої форми слів, які в різних мовах мають різний зміст або обсяг.

Нерозрізнення паронімів – тип помилки, спричиненої подібністю слів, близьких за звучанням, але відмінних за значенням.

Неточність – відхилення від істини, від норми, помилка, неправильність (СУМ).

Неясність омоформи – вада в побудові речення, яка призводить до неможливості розрізнити, в якому відмінку стоїть іменник, займенник, числівник, прикметник або прислівник, що призводить до комунікативного збою.

Норма (лат. *norma*) – звичайний, узаконений, загальноприйнятий, визнаний обов'язковим порядок або правило здійснення чого-н. У контексті дисципліни йдеться про норми мовні, етичні, правові, видавничі тощо.

Норма мовна – сукупність мовних засобів, визнаних еталонними на певному етапі розвитку мови. Нормативність є ознакою літературної мови. Норма – це правило, якому підпорядковується мова, а мовленнєва помилка – це порушення мовної норми. Культура мови утверджує норми: лексичні (розрізнення значень і семантичних відтінків слів, закономірності лексичної сполучуваності); граматичні (вибір правильного закінчення, синтаксичної форми); стилістичні (доцільність використання мовновиражальних засобів відповідно до ситуації спілкування); орфоепічні (вимова); орфографічні (написання).

Нормативне редагування – редагування, яке полягає в приведенні повідомлення у відповідність з нормативною базою, що існує в певний час у певному суспільстві на певній території. **Н. р.** становить близько 80 відс. усіх процедур, які виконують під час редагування повідомлення. Здійснює нормативне редагування людина (редактор) або комп'ютерна система редагування. (За Партико)

Омоніми – різні за значенням слова, які пишуться і вимовляються однаково. Слід відрізнити від багатозначних слів (полісем), які мають між собою щось спільне (голка для шиття, голка хвойного дерева, голка їжака).

Омоформа – омонімічна форма слова, що трапляється у парадигмах. (Див. **Методи усунення неясності омоформи**).

Описка – помилка в писемному мовленні (СУМ).

Остаточне сприйняття тексту – сприйняття фрагмента тексту читачем, відмінне від первинного (*див.*), скориговане за контекстом; у психологічній системі редагування оцінюється як стилістична вада.

Парадокси – думки, що розбігаються з усталеними поглядами й спершу нібито суперечать здоровому глуздові: *“Дивовижний народ українці! Найбільші його вороги сконали своєю смертю”* (Іван Драч). *“Легенди бувають правдивіші за історію”* (Павло Загребельний)

Паремії – стійкі вислови переважно народного походження, що образно розкривають певне явище, передають елементарну ситуацію чи короткий діалог, виражаються одним чи кількома реченнями – прислів'я, приказки, примовки, загадки, прикмети, офіційні кліше, повір'я, замовляння, скоромовки, анекдоти, казкові формули тощо. *Див.* також **фразеологічні вислови, фразеологічні єдності, фразеологічні зрощення**

Первинне сприйняття тексту – це сприйняття, при якому читач уперше дізнається про зміст тексту. Одне з центральних понять комунікативно орієнтованої стилістики, на основі якого встановлюється стилістична дефектність речень з усіма помилками неузгодження. Функціональна роль редактора – запобігати неправильному розумінню (сприйняттю) тексту, прояснити остаточний варіант для безперешкодного сприйняття тексту.

Перифраз (з гр. “раптовий поворот”) – фігура мови, коли предмет або явище називають не прямо, а у формі опису їх істотних і характерних рис та ознак

Підміна тези – неусвідомлене або умисне заміщення її в ході доведення якимось іншим твердженням. Кілька типів: спроба обґрунтувати тезу за допомогою хибних аргументів; неналежне розмежування в тексті тези й аргументів; подання як істинної тези, істинність якої ще треба підтвердити аргументами.

Плеоназм – багатослів'я; звороти мови, які містять однозначні, а отже, зайві слова; вислів, у якому вжито близькозначні, хоч різні за звучанням слова: *вересень місяць, справжні факти, молодий юнак, уперше познайомився, відступити назад, година часу*. Різновид мовної надмірності, яка найчастіше виявляється в непотрібних уточненнях (*див.* також **тавтологія**).

Поділ (класифікація) – логічна операція, під час якої об'єкти ділять на окремі підмножини (класи, групи, розряди) на основі певних загальних ознак (певної логічної основи). Класифікацію здійснюють з урахуванням спеціально встановлених логічних норм: 1) поділ слід здійснювати за однією логічною

основою; 2) після класифікації кожен об'єкт може входити тільки в один клас; 3) під час класифікації об'єктів не можна обминати вид і відразу переходити до підвиду; 4) за основу класифікації необхідно вибрати суттєву ознаку.

Полісемія (від грец. *polis* – численний, *sema* – знак) – багатозначність; властивість мовної одиниці (найчастіше слова) мати кілька пов'язаних між собою значень.

Помилка (= “девіація”) – це неточне слововживання, неправильна побудова висловлювання, що виникають у результаті невмотивованого порушення літературної норми і є наслідком неправильних мисленневих операцій.

Помилки у визначенні понять – 1) незрозуміле через незрозуміле; 2) порочне коло; 3) смислова неточність визначення; 4) неадекватність визначення (занадто широке визначення і занадто вузьке визначення); 5) несуттєві риси поняття; 6) означення через заперечення.

Помилки в поділі понять – 1) невизначення або підміна логічної основи поділу; 2) порушення співмірності в поділі (неповний або надто вузький поділ; надто широкий поділ); 3) накладання елементів поділу; 4) “стрибок у поділі” (порушення вимоги, щоб члени поділу були поняттями одного порядку загальності).

Помилки граматичні – помилки в тексті, пов'язані з неправильним використанням словозміни та словосполук: неправильне вживання частин мови, невміння користуватися синонімічними формами іменників, прикметників; використання форм, що поза межами речення; порушення зв'язку слів у реченні; неправильне вживання сполучників, порушення порядку слів тощо.

Помилкова аналогія – одна з причин виникнення помилок; окремий випадок порушення причинно-наслідкового зв'язку, яке виникає при хибній оцінці основи порівняння.

Порушення причинно-наслідкового зв'язку (ширше – закону достатньої підстави)

Помилкове смислове роз'єднання слів – стилістична помилка, яка виникає в тих випадках, коли два зв'язаних між собою елементи тексту виявляються занадто роз'єднаними і читач не вловлює при першому читанні смислового зв'язку між ними.

Помилковий смисловий зв'язок слів – один з поширених різновидів стилістичних помилок, коли окремі слова сполучаються між собою, утворюючи всупереч намірам автора (і найчастіше без порушень формальної граматики) інший, часом парадоксальний, комічний смисл.

Помилконебезпечні місця – місця очікування редактором можливих помилок; уміння визначати, “вгадувати” їх важливе для розвитку у редактора професійного чуття помилки.

Порочне коло – тип логічної помилки на порушення вимог до означень і формулювань, коли означуване слово повторюється у формулюванні – і то в будь-яких морфологічних формах. Тобто не можна визначати поняття через самого себе.

Поспільне узагальнення – логічна помилка на порушення закону достатньої підстави (причинно-наслідкового зв'язку), коли висновок недостатньо обґрунтований.

Посттекст – частина тексту, яка йде за аналізованим фрагментом (*див.* у комплексі з основним терміном **предтекст**)

Предикат – головний комунікативний центр повідомлення (речення), який автор конструє (розвиває), відштовхуючись від **суб'єкта** (підметової сполуки). В іншій

понятійній системі йдеться про два складники авторської пропозиції (речення) – **тему і рему**. Саме предикатна (присудкова, ремна) частина найважливіша для редакторського аналізу. Розрізняють граматичний, семантичний, комунікативний і логічний предикати. Для Типології помилок важливими для аналізу є всі значення, але редактор зосереджується насамперед на комунікативній ознаці, оскільки весь смисл редагування полягає в “обслуговуванні” сприймача повідомлення – читача, глядача, слухача. Основними носіями предикативності є категорії модальності й часу, які виражають відношення повідомлюваного до дійсності; формують речення як комунікативну одиницю і виражають їх насамперед за допомогою дієслівних форм та інтонації (логічного наголошення та висновування).

Предмет редагування – приведення об’єкта редагування у відповідність із чинними у певний час у конкретному суспільстві нормами, а також його творча оптимізація, метою яких є отримання заданого соціального ефекту (за Партико).

Предтекст – та частина тексту, яка стоїть перед аналізованим фрагментом; важливий для усунення неясності в тексті (найчастіше це стосується логічного наголошення слів, усунення двозначності омоформ тощо).

Приказка – стійкий вислів, що образно визначає якість життєве правило насамперед з погляду його емоційно-експресивної оцінки. Приказка набуває остаточного оформлення та конкретного змісту тільки в контексті, тобто вона завжди є тільки частиною речення: *з хворої голови на здорову /хтось перекладає/; вивести на чисту воду /когось/, кров з молоком /хтось/....*

Прислів’я – це виражений структурою речення народний вислів повчального змісту, який формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду: *Згаяного часу й конем не наздоженеш. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.*

***Противопомилковий апарат редактора** – прийоми, правила, т. зв. опорні або мнемонічні [“запам’ятовувальні”] знаки (як, скажімо, “дев’ятка”).

Процесові поняття – фундаментальні поняття ділового та наукового стилю, які позначають дію, процес, наслідок події, активні і пасивні дійові властивості предметів та учасників дії – усього близько 20 понять. Вони важливі для будь-якого викладу думки, оскільки в природі не буває предметів (і суб’єктів), які б не брали участі в якомусь процесі, а в будь-якому тексті обмаль речень, де б не йшлося про якусь дію чи подію. Цінна якість української мови, якої нема в російській та інших слов’янських мовах.

Пуризм (від лат. *purus* – чистий) – концепція, що ставить за мету обмежувати введення іншомовної лексики, боротися проти чужомовних впливів, за чистоту й культуру власної мови та стійкість її норм. Пуризм постає як реакція на загрозу денационалізації, втрати самобутності культури і національної мови. Пуристичні тенденції особливо виявилися в останній третині XIX ст. – у 20-ті рр. XX ст., зокрема у зв’язку зі створенням національної термінології у різних галузях науки. Можемо додати, що ця ж тенденція виявила себе й у роки постання незалежної України.

Редагування – 1) виробничий процес опрацювання повідомлень у ЗМІ. Види: нормативне і творче (за Партико); 2) аналіз тексту, перевірка й уточнення в ньому відомостей, оцінка й удосконалення стилю викладеного. У процесі редагування встановлюється відповідність різним вимогам, що висувуються до літературного матеріалу того чи

того признач. і типу. Як метод **Р.** використовується у процесі формування стилістичних умінь і навичок.

Редактор – працівник ЗМІ, який редагує повідомлення перед його публікуванням. Посади за рівнем кваліфікації: головний редактор, завідувач редакції /відділу/, старший редактор, редактор, молодший редактор.

Редакторська компетентність Поняття мовної компетентності (для всіх випускників філологічних, редакторських та видавничих факультетів університетів) можна знайти в Освітньо-професійній програмі вищої освіти (ОПП) та Освітньо-кваліфікаційній характеристиці майбутнього спеціаліста (ОКХ), розроблених Міністерством освіти і науки /та молоді і спорту/ України. Критеріями тут є “як теоретичні знання рідної мови і літератури, так і практична вправність та навички застосування одержаних знань і вмінь як складника культури мовної особистості...” На жаль, часто цю вимогу й розуміють лише як знання правописної норми й застосування її в мовній практиці. Але цього нині замало. Саме “Типологія помилок” є дисципліною, яка забезпечує розширене розуміння мовної компетентності, високу фахову компетентність редактора (журналіста, педагога), допомагає виробити свідоме сприйняття процесів, що відбуваються в живій мові. Для того щоб набути високого професіоналізму, редактор має вправно користуватися цілим рядом практичних висновків, основними з яких є: 1) навчитися знімати будь-який сумнів у мовних питаннях дослідженням довідників, словників (щодо слова, фразеологізму тощо); 2) виробити в собі свідомо аналітичне (і критичне) сприйняття словників української мови; 3) бути обізнаним в історичних особливостях долі української мови, яка пережила тяжку смугу справжнього мововбивства – лінгвоциду (особливо з 30-х років мин. ст.), а відповідно й у специфіці словників 30-80-х років і часів української незалежності; 4) знати тенденції розвитку основних стилів української мови – і особливо наукового та публіцистичного – на сучасному етапі; 5) критично оглядати час від часу свою мовну підготовку і постійно читати фахову літературу з проблем української мови та редагування.

Розв'язка (*перен.*) – значеннєві (семантичні) розгалуження рос. омонімів; подолання рос. омонімії засобами української мови у редакторській і перекладацькій практиці.

Розпізнавання помилки (Мучник)

Росіянізми (русизми) – слова, звороти (вислови), окремі значення слів, граматичні форми тощо, запозичені з російської мови без морфологічних змін або утворені за її зразком з частковою /незначною/ адаптацією до фонетичного складу чи словотвірних особливостей української мови. Йдеться про невиправдане запозичення, коли в українській мові є свої, нічим не гірші слова, часто милозвучніші і не менш інформативні. Слід відрізнити від повністю засвоєних запозичень з російської мови, які увійшли до лексично-фразеологічного складу української мови (як і українізми, що повноправно увійшли до складу російської мови).

Сентенції – афоризми, що мають повчальний зміст; життєві повчання: “*Старих шануй, як отця, а молодих, як братів*” (Володимир Мономах); “*Без правди – горе*” (Тарас Шевченко); “*Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ*” (Іван Огієнко); “*Не перо пише, а розум*” (Нар. мудрість).

Сигнал помилки – семантична суперечність у тексті, яка свідчить про наявність у ньому стилістичної помилки.

Синтаксична складність повідомлення (за Парт.) – характеристика повідомлення, яку визначають на основі довжини слів, речень та надфразних єдностей, що входять у повідомлення. Найчастіше виділяють сім рівнів синтаксичної складності.

Сленг (від англ. *slang* – жаргон, лайка) – на відміну від жаргону, і особливо арго, це практично відкрита мовна підсистема ненормативних, стилістично знижених лексико-фразеологічних одиниць, що виконує експресивну, оцінну та евфемістичну функцію. Сленгові властиво запозичувати одиниці чужих мов, арго, жаргонів, суржику, вульгаризми. Тому часто його вважають не соціальним діалектом, а набором модних слів і виразів, **С.** є проявом моди в мові і служить засобом ідентифікації деяких соціальних груп, зокрема молодіжних.

Суржик мовний (метафорична назва – від ‘суржик зерновий’) – мовлення, в якому штучно поєднуються без дотримання літературних норм елементи різних мов (*в контексті дисципліни – української і російської*); збіднене, примітивне мовлення, позбавлене національного колориту, краси і виразності. У ньому є елемент стихійності, яка виникає в умовах двомовності і полягає в перенесенні особливостей російської мови в українську на різних її рівнях. Але фахівцеві слід знати, що це штучно створений /тобто ніяк не стихійний/ суржик, “методику” конструювання якого прищеплювано, особливо з 30-х років минулого століття, в ході асиміляторських, лінгвоцидних заходів влади, метою яких було заперечити українську мову як самодостатню систему. Боротьба з суржигом для редактора, вчителя, журналіста – одне з головних завдань в обороні рідної мови як державної, підвищенні її культури.

Суржик вторинний – варіант “приглаженого”, “недоредатованого” мовного *суржику*, що побутує в усному і писемному мовленні фахівців – насамперед у ЗМІ, загальноосвітній школі й в університетах – та в мові політиків, чиновників, навіть письменників. Головна особливість цього різновиду суржику полягає в тому, що мовець думає російською – і тут же автоматично перекладає на так звану “українську” мову, переважно російські основи слів оснащує українськими суфіксами, префіксами і закінченнями; буквалістично калькує фразеологізми й синтаксичні конструкції. Саме цей – вторинний – суржик потребує контрсистеми заходів з очищення спотвореної мови, приведення її до зразків літературної, збереження унікальних ознак української мови – усього її багатства.

Тавтологія – одна із форм мовної надмірності: вживання однокореневих слів на невеликій відстані текстів; повторення сказаного близькими за змістом словами, часто однокореневими. Іноді використовують для розкриття ускладненої думки, посилення дохідливості, урізноманітнення аргументації – випадок, коли редактор має розрізнати помилку і стилістичний прийом.

Текст (від лат. *textum* – зв’язок, поєднання, тканина) – продукт творчої та мовної діяльності автора, (за Д. С. Лихачовим, *языковое выражение замысла его создателя*), відтворена письмово або в друкованому вигляді авторська праця, яку має відредагувати редактор. Найменша одиниця тексту – надфразна єдність, абзац; найбільша – весь редагований твір.

Темпоральні помилки (порушення логіки часу, порушення часової послідовності)

Теорія редагування (за Партико) – складова частина едитології, яка досліджує методологічні засади безпосереднього готування повідомлень до публікування (редагування). Теорія редагування описує, зокрема у формі аксіом, закономірностей та законів, пояснює та прогнозує функціонування суб’єктів та

об'єктів, що беруть участь у процесі редагування.

Типова стійка помилка (Б. Ф. Воронін)

Типологія помилок – навчальна дисципліна, в якій комплексно аналізують і класифікують помилки писемної комунікації, розкривають причини появи їх, визначають способи редагування з позицій та в інтересах читача.

Точність слововживання – ступінь відповідності між значенням слова в повідомленні та в тлумачному словнику.

Фактична точність – це властивість (якість) тексту, в якому правильно (істинно, адекватно) відображено світ, подробиці цього світу. Можна сказати, це властивість правильного авторського бачення.

Фрагмент – уривок тексту (див. мікротекст)

Фразеологізми – відтворювані стійкі сполуки слів, які характеризуються цілісністю лексичного складу та граматичної будови й передають певні поняття; традиційно за мірою злиття компонентів, що входять до їх складу, поділяють на фразеологічні зрощення (ідіоми), фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення, фразеологічні вислови. Фразеологізм є мовна одиниця (як слово). Іншими словами, йдеться про еквівалентність багатьох фразеологізмів слову: *кіт наплакав* – мало, *залити за шкуру сала* – допекти, *на вербі груші* – брехня, *колоти очі* – випоминати, *кури загребуть* – пропадеш, *навішати собак* – оббрехати, ... і под.

Фразеологічні вислови – стійкі звороти мови, які семантично не діляться і складаються із слів із вільним значенням, але в процесі мовлення відтворюються як сталі мовні одиниці (це прислів'я, приказки, крилаті вислови, народні порівняння тощо)

Фразеологічні єдності – семантично неподільні фразеологічні одиниці, цілісне значення їх певною мірою мотивоване значенням компонентів: *вітер у кишенях свистить*; *кров з молоком*; *тримати камінь за пазухою*; *без ножа різати*. У них значення цілого пов'язане з розумінням внутрішнього образного стрижня фрази, потенційного смислу слів. Живучості їхньої внутрішньої структури сприяє наявність контрасту (*робити з мухи слона*), паралелізму (*переливати з пустого в порожнє*). Звуковою формою вони нерідко збігаються з вільним сполученням слів: *намилити голову* (кому), *взяти за боки* (кого). Для фразеологічних єдностей характерні римовані співзвуччя (*всякої тварі по парі, катюзі по заслuzі*), алітерація (*ні ладу, ні складу*), каламбури (*прокатати на вороних; сон рябої кобили*)...

Фразеологічні зрощення – словосполука з повною синтаксичною нерозчленованістю або немотивованістю, відсутністю живого синтаксичного зв'язку між його морфологічними компонентами: *так собі; хоч куди; як пити дати; собі на умі*.

Чуття мови. Для редактора це поняття є особливо важливим. Йдеться про здатність мовців відчувати загальнолітературні і стильові (діалект, жаргон, сленг, ділова мова та ін.) мовні норми, історично випрацьовані вимоги. Вироблення Ч.м. сприяє доцільному вибору мовних засобів, мовного стилю в різних ситуаціях спілкування, оцінюванню чужого мовлення, відчуттю нового й застарілого в мові, дає можливість бачити і прогнозувати динаміку змін у системі мови. Мовці, наділені Ч.м., можуть впливати на вироблення критеріїв мовної норми, поширюють зразки досконалої сучасної літературної мови. Ч.м. дозволяє письменникові, журналістові, редакторіві, науковцеві з почуттям міри стилізувати художній, публіцистичний, науковий та інші тексти.

Штамп (нім. Stampfe від італ. stampa – відбиток, друк) – зворот мови, що багаторазово повторюється мовцями, механічно відтворюється без творчого осмислення; шаблон, мовний стереотип, негативно оцінюваний мовцями при спілкуванні. Частота уживання призводить до втрати експресивності, образності, стилістичної виразності, які на момент виникнення Ш. в ньому були (*боротьба за мир; біле золото і чорне золото; великий почин; поставити /загострити питання...*) – на відміну від кліше, які є конструктивними, позитивними одиницями мови (найчастіше – ділової, наукової), які призначені економити засоби мови та мислення.

=====

При укладанні словника використано джерела: “Укр. мова. Енциклопедія” (2007); СУМ – 1; Словник-довідник з української лінгводидактики за ред. М. Пентиліук; Новий словник іншомовних слів за ред. Л. І. Шевченко та ін.

Навчальне видання

Павло КУЛЯС

ТИПОЛОГІЯ ПОМИЛОК

Підручник-монографія

*В авторській редакції,
в доборі дев'ятивного матеріалу та редагуванні взяла участь Н. Н. Куляс*

*Технічне редагування – Т. М. Ветраченко
Верстка – Т. С. Меркулова*

Підписано до друку 7 квітня 2015 р. Формат 60x84/16
Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. др. арк. 29. Об.-вид. арк. 32,55.
Наклад 300 прим. Зам № 501
Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002 (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (044) 239-30-26